

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN

Vækkelse
kirkefornyelse og
nationalitetskamp
i Sønderjylland
1815-1850

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND NR. 46

Vækkelsernes Frembrud
i Danmark
i første Halvdel af det
19. Århundrede

Vækkelse, Kirkefornyelse
og Nationalitetskamp i
Sønderjylland 1815-1850

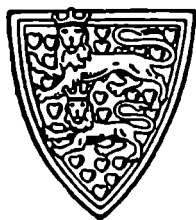
af Anders Pontoppidan Thyssen

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
NUMMER 46

**VÆKKELSE, KIRKEFORNYELSE
OG NATIONALITETSKAMP I
SØNDERJYLLAND 1815-1850**

ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN

Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 46

Åbenrå 1977

VÆKKELSERNES FREMBRUD
I DANMARK
I FØRSTE HALVDEL AF DET
19. ÅRHUNDREDE

Redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen

VII BIND

*Vækkelse, kirkefornyelse
og nationalitetskamp i
Sønderjylland 1815-1850*

Af Anders Pontoppidan Thyssen

**TRYKT MED STØTTE
FRA
STATENS HUMANISTISKE
FORSKNINGSRÅD
SPECIAL-TRYKKERIET VIBORG A/S**

ISBN 87 7406 0066

Indholdsfortegnelse

FORORD	11
1. INDLEDNING	15
Hertugdømmerne; befolknings- og landbrugsforhold 15 - Landskirkenes organisation 18 - Kirkesprog og præsterekruttering 20 - Skolevæsenet 22 - Befolkningens »kirkelighed« 24	
2. DEN SLESVIG-HOLSTENSKES LANDSKIRKES UDVIKLING 1815-1848	26
<i>Oplysningstid og kirkelig rationalisme: »Tidsånden«</i> 26 - Reaktionen o. 1800 29 - Kirkelig rationalisme 30	
<i>Fornyelsesbestræbelser 1815-34: National og religiøs fornyelse</i> 31 - Claus Harms 32 - Bibel- og missionssagen 36	
<i>Den kirkelige fornyelsesbevægelse 1835-48: Ny kirkeledelse; Slesvig by</i> 40 - Fakultetet og studenterne i Kiel 42 - Den nye ånd i landskirken; konventerne, Kirchen- und Schulblatt 44 - Reformbestræbelser 46 - Opgør med nyrationismen 49 - Samlingsbestræbelser, krav om kirkeforfatning 51	
3. BRØDREMENIGHEDENS STAGNATION OG FORNYELSE 1815-1848	55
<i>Baggrunden: Brødrekirkens krise og ændring efter 1818</i> 55 - Medlemstal og økonomiske problemer i Christiansfeld 57	
<i>Stilstandstiden (1815-27): Tilbagegang</i> 60 - Traktatselskabets opløsning 62 - Diasporaarbejdet, G. May og H. C. Wolter 64	
<i>Fornyelsen (1828-48): Roentgen, Möhne og N. J. Holm</i> 67 - Kostskolernes fremgang 70 - Bibelagenturet 72 - Diasporaarbejdet; problemet Wolter 77 - Kolportagevirksomheden 82 - Missionssagens fremgang, Nordslesvigsk Missionsforening, Evangelisk Missions-Tidende 85 - Nye problemer efter N. J. Holms død 94	
4. NORDSLESVIGS KIRKELIV 1815-1848	98
<i>Landskirkens indflydelse: Oplysningstiden</i> 98 - Flensborgpræsterne; Religionsblatt 100 - C. F. Callisens indsats 102	
<i>Brødre menighedens indflydelse i Nordslesvig</i> 107	
<i>Dansk kirkelig indflydelse: Bibel- og missionselskaberne; Møller og Rønne</i> 110 - Voksende afstand; Grundtvig og Harms 112	

5. TØNDER PROVSTI 115
Før 1830: Adlers og Prahls tid 115 - J. Decker og seminariet 117 - De herrnhutiske kredse 118
Provst Ahlmanns tid: Ahlmanns indsats og beretninger; fremgang i kirke og skole 119 - De unge præster på *Tønderegnen* 124 - Kirkeligtsindede og rationalister i *Slogs herred* 130 - Kirkelig fornyelse i *Lundtoft herred* 134 - Præsteskiftet i Bov 138
6. ÅBENRÅ PROVSTI 140
Mønsterprovstiet: Provst Paulsens tid, kirkelig rationalisme 140 - Meningsfæller og problematiske præster 142 - De herrnhutiske kredse 146
Provst Rehoffs tid: Rehoff som præst og visitator 151 - De ældre præster; problemet Høcker 153 - Fremgang i Løjt og Ø. Løgum, Jep Hansens omvendelse 154 - Andre kirkeligtsindede 156 - Fælles aktiviteter 157 - Lægmandskredsene 160
7. SØNDERBORG PROVSTI OG ALS 162
Sønderborg provsti før 1830: Rationalismens tid 162
Provst Jensens tid: Visitations- og reformiver, det nye konvent 165 - Gamle og unge præster, »tyske« og »danske« 167
Als: Det kirkelige enhedspræg 172 - Fr. Petersen 174
8. HADERSLEV PROVSTI 176
Indledning: Provst Strodtmann 176 - Gejstlighedens sammensætning 177 - C. F. Callisens indgreb 180 - Provst Janssen 181
Kirkelig fornyelse (provstiets sydlige del): Haderslev 182 - Hoptrup, Vilstrup og Vedsted 185 - De danske præster i Moltrup, Åstrup og Vonsbæk 187
Forsamlingsbevægelsen (provstiets nordlige del): Herrnhutisk baggrund, fynsk invasion 190 - Brodersen og Peter Larsen, brud med Christiansfeld 193 - C. F. Callisens stilling 195 - *Vonsildeggen:* Salling og Dalbygård; partierne i Bjert og Ødis 197 - *Tyrstrupegnens* vakte kredse 206 - *De nordvestlige sogne* 210
9. TØRNINGLEN OG ENKLAVERNE 217
Hovedtræk: Gejstligheden efter 1800 218 - Lægmandskredsene, Peter Larsens rejser, øvrighedens stilling 220 - Den fynske og den herrnhutiske retning 225 - Grundtvigianismen i Vestslesvig; ritualadressen 226 - Christiansfeldernes reaktion 230
Det blandede område: Hass, Kold og Hagen i Mjolden 232 -

Døstrup 239 - Aktiviteterne i Skærbæk 240 - Vækkelsen i Vodder og Roager 243 - Brydninger i Højrup og Arrild 247 - Branderup og Agerskov 250

Ribeegnens grundtvigske præster 252 - De sydlige sognes herrnhutisme 257 - Nye kredse i Midtlandet 260

10. LANDSKIRKEN OG FÆDRELANDET 266

Den slesvig-holstenske bevægelse: Liberalisme og selvstændighedstanke 266 - Gejstlighedens konservatisme; Harms, Religionsblatt og Kirchen- und Schulblatt 270 - Det administrative og politiske samarbejde 273 - Nationalpolitisk samarbejde; C. F. Callisens stilling 276 - Kirkelig slesvig-holstenisme 279

11. VÆKKELSE, KIRKE OG NATIONALITETSKAMP I NORDSLESVIG 1838-1848 283

Den dansk-slesvigske bevægelse: Paulsen, Grundtvig og Flor 284 - Emancipationstanken 287 - Udviklingen i 40erne 289

Kirken som samfundsfaktor: Kongetroskab og statspatriotisme 290 - Den kirkelige folkeopdragelse 291 - De kirkelige og de nationale forskelle 293

Tønder og Åbenrå provstier: National særstilling 294 - Præstvalg og kirkelig fornyelse 296 - Præsternes nationale holdning; tyskundervisningen 298 - Petitionerne 1840 og 44 300 - Gejstlighedens indflydelse; befolkningens passivitet 302

Sønderborg provsti og Als: Modstridende tendenser 304 - Sønderborg provsti 305 - Sprogstriden og kirken på Als 306

Haderslev provsti: Bondepolitik og sprogstrid 308 - Gejstlig passivitet 311 - Modbevægelsen; de »tyske« præster 313 - Sogneoprøret og den danske bevægelses krise 315 - Slesvigholstenismen 1844-46, folkeadressen 1847 319 - Forsamlingsbevægelsens stilling 321 - Brødrementigheds over- og underklasse 325

Tørninglen og enklaverne: Politisk og national passivitet 330 - Ritualadressen og takadressen 333 - Vækkelsernes indflydelse; den danske bevægelse afvises 336 - Den skjulte danskhed; stiftstilhørsforholdet 338 - Røddingegnen; det kristelige og det folkelige 341 - Bevtoftegnet og de grundtvigske sogne i Vestslesvig 342

12. TREÅRSKRIGEN SOM KIRKEKAMP 346

Baggrunden: Revolutionen og den politiske udvikling i Slesvig-Holsten 1848-49 346

Landskirken og revolutionen: Gejstlig usikkerhed; oprør eller

Guds værk? 350 - Nielsens retsargumentation 352 - De unges revolutionsbegejstring, krav om kirkeforfatning 354 - Debatten herom til juni 1849 357

Nordslesvig 1848-49: Den danske folkerejsning; gejstlig støtte 359 - Besættelsestiden; kirkelig ensretning 362 - Oppositionen i Åbenrå amt 364 - I brødremenigheden 366 - Embedsmændenes vurdering; tvangspolitikken 368

Præstekrigen og reaktionstiden: Våbenstilstanden; den gejstlige modstandsbevægelse 370 - Litterær debat; revolutionen fornægtes 374 - Præstekrigen i Nordslesvig 377 - Istedslaget; opgør med landskirken 380 - Med brødremenigheden 382 - Kirken og de nationale bevægelser efter 1850 385

SLUTNING. DE FOLKELIGE BEVÆGELSER	389
Deres brud med statskirke-samfundet 389 - Deres sammensætning 392 - Økonomisk-sociale forhold 394 - Det ubegrænsede ansvar 396 - Misforhold og helhedssyn 397 - Fællesskabet 399	
UTRYKTE KILDER	403
TILLÆG. RITUALADRESSEN 1839-40	411
1. Underskriverne 411 - 2. Baggrundsstatistik 421	
PERSON- OG STEDREGISTER	426
FORKORTELSER	438
ERRATA	439
OVERSIGT OVER SAMTLIGE BIND	440
KORT. FORSAMLINGSBEVÆGELSENS UDBREDELSE I DANMARK 1815-1850	

Forord

Det har været vanskeligt at afgrænse det område, der behandles i dette bind. I bogens titel bruges ordet Sønderjylland nærmest i den nu gængse snævrere betydning om »de sønderjyske landsdele«, som efter 1920 hører til Danmark. Det er først og fremmest dette område, der skal behandles som et sidestykke til de foregående bind om de religiøse bevægelser - fortrinsvis af folkelig art - før 1850 i de gamle »kongerigske« landsdele, hvortil undersøgelsen oprindeligt var begrænset. Men de særlige sønderjyske forhold fordrer en bredere baggrund. De tilsvarende bevægelser var her ikke blot mere forskelligartede, men i højere grad inspireret udefra, både fra syd og nord, og dermed forbundet med spændingen mellem dansk og tysk eller slesvig-holstensk indflydelse.

Det nuværende danske Sønderjylland var jo i datiden ikke en enhed for sig, men indtøg ikke mindst kirkeligt en uklar mellemstilling mellem kongeriget og kongens »tyske« hertugdømmer. Statsretligt var det kun den nordlige del af hertugdømmet Slesvig, og administrativt og kirkeligt for størstedelen sammenknyttet både med Slesvig og Holsten i en tysksproget forvaltningsenhed. Men folkesproget og kirke- og skolesproget pegede mod nord, og nogle egne var helt eller delvis underlagt dansk lovgivning og forvaltning. Disse forhold dannede grundlag for den nationale konflikt, der i 1830'erne og 40'erne gav det nordlige Slesvig en særstilling som sæde for modstridende nationale kræfter og som slagmark for de nationale bevægelser i Danmark og hertugdømmerne.

Men samtidig med denne velkendte nationale »opvågningen« foregik der i Nordslesvig en lidet påagtet kirkelig og religiøs aktivisering under indflydelse af vækkelsesstrømninger fra syd og nord. Sydfra kom en kirkelig reformbevægelse, som især fik tag i gejstligheden, men tilsigtede en almindelig vækkelse og fornyelse af det kirkelige liv i hele den slesvig-holstenske landskirke, hvortil størstedelen af Nordslesvig hørte. Sydfra kom der også ny inspiration til den officielle tysksprogede brødremenighed i Christiansfeld, som oplevede en fornyet blomstring med voksende indflydelse i Nordslesvig i 1830'erne og 40'erne. Nordfra bredte den danske forsamlingsbevægelse sig samti-

dig ind i den nordlige og vestlige del af Nordslesvig, i det mindst som forbillede for en bølge af lokale vækkelser. Og mod vest rykkede den grundtvigske retning ind, anført af unge præster, der fik bred kontakt med befolkningen i en række nordvestlige sogne.

Redegørelsen for disse strømningers indflydelse og udbredelse i de enkelte nordslesvigske egne har fra begyndelsen været den centrale opgave, men forinden må de vigtigste forudsætninger klarlægges. Med hensyn til den danske forsamlingsbevægelse og grundtvigianismen kan der i det væsentlige henvises til foregående bind, men de særegne administrative og kirkelige forhold og navnlig udviklingen i den slesvig-holstenske landskirke og i brødremenigheden kræver særskilt behandling i tre indledende kapitler. Disse institutioner må jeg tilkende en mere betydningsfuld plads, end der hidtil er blevet dem til del i Sønderjyllands historie på denne tid. Den indledende del slutter med en oversigt over de kirkelige og religiøse impulser og faktorer i Nordslesvig som helhed, der lægger op til gennemgangen af forholdene i de enkelte egne, især i 1830erne og 40erne, da de nye strømninger fremkaldte væsentlige ændringer i det kirkelige liv (kap. 5-9).

Herunder undlades nærmere omtale af det nationale røres indflydelse for ikke at tilsløre den kirkelige og religiøse udviklings egenart. På den anden side har der vist sig at være nær sammenhæng mellem de nationale og de kirkelige og religiøse forhold. Forskellene var større fra egn til egn, end man ofte forestiller sig, men der var i hver egn en vis korrespondens mellem den nationale og kirkelige udvikling, og kirkelige synspunkter og grupper kom efterhånden til at spille så stor en rolle i den nationale strid, at treårskrigen til dels fik karakter af en »kirkekamp«. En behandling af denne sammenhæng ligger derfor i naturlig forlængelse af fremstillingens hovedtema. Det store materiale om den nationale udvikling kan naturligvis ikke her behandles udtømmende, men i bogens tredje og sidste del har jeg søgt at fremdrage de vigtigste træk, som kan belyse forholdet mellem de nationale og kirkelige strømninger og tilstande indtil 1850.

Dermed inddrages også deres forhold til samfundsordningen som helhed og de forskellige befolkningslag. Identifikationen af de pågældende befolkningsgrupper rummer dog flere problemer, bl.a. på grund af svigtende oplysninger om de lægmandskredse, der berøres af de religiøse bevægelser. Kun i Nordvestslesvig har det været muligt at belyse dem på basis af et større navnemateriale fra religiøst

motiverede lægmands-adresser i 1839-40, som ved nærmere undersøgelse og sammenligning med den samtidige takadresse efter sprogreskriptet har givet interessante oplysninger om underskriverkredsens sammensætning. Navnene meddeles som bilag med angivelse af erhverv, familieforhold m.m. på grundlag af de samtidige folketællingslister. Da dette bind er det sidste, bringes desuden til slut et oversigtskort over de religiøse lægmandsforsamlingers udbredelse i alle landsdele i perioden 1815-50.

Den historiske litteratur om Sønderjylland er som helhed meget righoldig, men ikke vedrørende de her behandlede emner. Der findes ingen særlige fremstillinger af landskirkens, brødremenighedens eller det dansk-slesvigske kirkelivs udvikling i denne periode, og der foreligger på tryk kun lidt om grundtvigianismen og forsamlingsbevægelsen og kun få nøjere undersøgelser af den nationale udvikling i de enkelte egne. I oversigtsværkerne har den kirkelige og religiøse klimaforandring i 1830erne og 40erne ikke sat sig tydelige spor. Den berøres kun strejflvis af *Knud Fabricius* i »Sønderjyllands Historie« (bd. IV om 1805-64, udg. 1933-37) og i *Jørgen Larsens* rids af »Sønderjyllands Kirkehistorie« (1946), og slet ikke af *Carsten Petersen* i »Slesvigske Præster« (1938), der i øvrigt indeholder fortrinlige skildringer fra det 19. århundrede. Det tyske standardværk, *H. v. Schubert* og *E. Feddersen*: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* (1907-38), når kun til 1721, og forgængerer, af *H. N. A. Jensen* og *A. L. J. Michelsen* (1873-79), går ikke nærmere ind på tiden efter 1815. Det seneste tyske grundrids, *Gottfried Mehnert*: *Die Kirche in Schleswig-Holstein* (1960), fremhæver kun Claus Harms' indsats, der overhovedet har overskygget den brede kirkelige reformbevægelse i de fleste tyske bidrag til Slesvig-Holstens kirkehistorie i perioden før 1850.

Derimod findes der talrige biografiske og topografiske afhandlinger og andre studier af monografisk karakter, som hver på sit felt har været af værdi for fremstillingen. De vigtigste kilder har dog været at finde i samtidige skrifter og tidsskrifter og især i utrykt materiale, i første række de gejstlige indberetninger og visitatsakter fra de landskirkelige provstier, der er langt mere indholdsrige end de tilsvarende fra kongeriget, samt de righoldige brødremenigheds-arkiver i Christiansfeld og Herrnhut. I øvrigt henvises til kildeomtalen i forbindelse med fremstillingen og den afsluttende oversigt over utrykte kilder. Vedrørende Christiansfeld-arkivet kan oplyses, at det nu - i tilslut-

ning til de i bind IV og i dette bind fremlagte undersøgelser - er blevet nyordnet og nyregistreret sammen med den værdifulde bog-samling af lektor F. O. Overgaard.

Tre af dem, jeg står i gæld til, vil jeg gerne fremhæve. Det var oprindelig tanken, at lektor Jørgen Stenbæk skulle have medvirket ved udarbejdelsen af dette bind, og jeg har fra ham overtaget et nyttigt materiale, navnlig vedrørende præsteansættelserne i perioden 1800-1848. Fra cand. jur. og øecon. John W. Oldam har jeg fået værdifuld assistance ved gennemgang af arkivstof, bearbejdelse af navne- og talmateriale og ved forarbejder til oversigtskortet. En særlig tak skylder jeg lektor, cand. pæd. Henry Petersen, der har ydet beredvillig hjælp ved korrekturlæsningen, både for dette binds vedkommende og for de fleste af de foregående.

Århus, i januar 1976

A. Pontoppidan Thyssen

1. Indledning

I første halvdel af det 19. århundrede var Kongeåen den vigtigste grænse inden for det danske monarki. Her sluttede kongeriget Danmark, og her begyndte *hertugdømmerne*: Slesvig fra Kongeåen til Ejderen og Holsten fra Ejderen til Elben, hvortil kom det lille hertugdømme Lauenburg (1815-64), som vi i det følgende kan se bort fra. Men Slesvig og Holsten udgjorde i mange henseender en *enhed*, der også omfattede Nordslesvig eller »dansk Holsten«, en folkelig betegnelse, som viser, at man lagde større vægt på Kongeå-grænsen end på grænsen mellem Slesvig og Holsten. De to hertugdømmer havde fælles overøvrighed i »Tyske kancelli« (egl. Det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli) i København og fra 1834 fælles overappellationsret i Kiel og en fælles provinsialregering: »Den slesvig-holstenske regering« på Gottorp slot ved Slesvig by. Samtidig fik Slesvig og Holsten - ligesom Jylland og øerne - hver sin stænderforsamling, men de vigtigste love og forordninger, der blev udstedt, gjaldt for begge hertugdømmer. For administrationen var Slesvig-Holsten også en sproglig enhed med tysk som det officielle sprog; i Nordslesvig fik den mod sin vilje pålagt dansk øvrigheds- og retsprog i 1840, men det var for embedsmændene kun et spørgsmål om oversættelse. For de var selv tysktalende og for størstedelen uddannet ved universitetet i Kiel, hertugdømmernes tyske kulturcentrum. Tysk var overhovedet dannelsens sprog, og kulturlivet var overvejende tysk orienteret.

Hertil kom et *erhvervs*mæssigt *enhedspræg*. Hertugdømmerne havde fælles toldgrænse ved Kongeåen og en særlig mønt, slesvig-holstensk kurant, som var mere værd og efterspurgt end den danske rigsbankdaler, og erhvervslivet stod som helhed på et noget højere trin end i kongeriget. Dette afspejles af *befolkningsstatistikken*. Hertugdømmernes samlede folketal var i 1840 henved tre fjerdedele af kongerigets, men der boede 2500 pr. kvadratmil i hertugdømmerne mod kun 1855 i kongeriget. Befolkningstætheden var størst i Holsten, men Slesvig overgik dog langt det tilgrænsende Nørrejylland med 2107 pr. kvadratmil mod kun 1215 i Nørrejylland. Forskellen var mest påfaldende for bybefolkningen: kongeriget havde i 1840 kun 24

byer over 2000 indbyggere og ingen provinsbyer over 10.000, men hertugdømmerne 33 byer over 2000 og 4 på godt 10.000: Flensborg, Kiel, Slesvig og Rendsburg, hvortil kom Altona med 28.000 indbyggere. De største nørrejske byer, Ålborg og Århus, havde kun ca. 7000 indbyggere; Haderslev lå ikke langt under med knap 6200, efterfulgt i Nordslesvig af Åbenrå med 4000, Sønderborg med knap 3300 og Tønder med 2800 (1840). Små tal efter nutidsmålestok, men de var udtryk for en begyndende byudvikling med ret kraftig befolkningsvækst og voksende handel og småindustri. [1]

Også *landbruget* stod relativt højt. Det var stadig det vigtigste erhverv, navnlig i hertugdømmet Slesvig, som her har særlig interesse; næsten 80 pct. af Slesvigs befolkning boede på landet. Betingelserne varierede fra de frugtbare egne ved østkysten og på vestsiden til det store flade midtland, der i reglen var magert og tyndt befolket. Men for landbruget som helhed satte Kongeåen et tydeligt skel. Allerede i Danske Atlas fremhæves de slesvigske bønder: de »staae sig gemeenlig meget vel, ere langt fermere og vindskibeligere end andre i Landet« (1781). Senere klagede Jens Kirk for Viborg stænder over Jyllands og navnlig Vestjyllands stilling som »Slesvigs Malkeko«; jyske tjenestefolk droges til Slesvig af de bedre økonomiske forhold med højere løn, og når de ikke kunne klare sig, faldt de deres hjemsovn til byrde (1842). Samme vej gik også det jyske kvæg; det blev hvert år ført sydpå til fedning i Slesvigs frugtbare egne, navnlig i marsken, hvorfra det eksporteredes - et vidnesbyrd om den mindre intensive drift i Nørrejylland. [2]

Udviklingen var gået stærkere syd for Kongeåen, og den var i Slesvig især knyttet til bondestanden. Der fandtes nok større godser, som spillede en betydelig rolle i hertugdømmerne som helhed, også for landbrugsudviklingen; de lå næsten på række langs østkysten fra Åbenrå fjord til rigsgrænsen, og adelen havde vidtgående privilegier som et anerkendt »ridderskab«. Men godsernes tyngdepunkt lå i Holsten, og uden for adelsdistrikterne havde bønderne en friere stilling end i kongeriet som helhed. I Nordslesvig, hvor der kun fandtes få adelsgodser, var langt de fleste bønder selvejere eller arvefæstere på krongodserne, hvor fæsterne i løbet af det 18. århun-

1. A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, 1844-53, I, 362 f, 398 ff, Johs. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1854, s. xxv ff, xxxviii f. Jfr. Sdj. Årb. 1935, 9 ff (Japsen).

2. E. Pontoppidan: Den danske Atlas VII, 1781, 109 f, Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie II, 1934, 564, Bergsøe II, 151.

drede havde fået næsten selvejer-vilkår. Fra o. 1700 havde bønderne selv taget initiativ til udskiftning af fællesjorden, og den egentlige reformtid begyndte allerede i 1760erne med forordninger, der afsluttede udskiftningen, afløste hoveri og åbnede favorable muligheder for selvkøb ved udstykning af krongodserne. Derpå fulgte mindre reformer på adelsgodserne, navnlig ophævelse af livegenskabet i 1804. Udviklingen begunstigedes af stigende landbrugspriser og driftsreformer og var stort set afsluttet inden pengekrisen i 1813 og den almindelige landbrugskrise i 1820erne. Derefter steg priserne igen og dermed velstanden, navnlig i 1840erne.

De slesvigske bønder fik derfor et særligt præg af selvstændighed og selvbevidsthed, og de havde også større indflydelse end de kongerigske. De havde bevaret et vist selvstyre og medvirkede i retsvæsenet som sandemænd, nævninger og sognefogeder og i bestyrelsen af kirke-, skole- og fattigvæsenet, mange steder tillige ved præstevalg. Velstanden medførte finere levemåde, solide bygninger, tøj efter bymoder, læderfodtøj i stedet for træsko osv., træk, der nok kunne gøre indtryk på besøgende nordfra. Men der var dog store forskelle. Der fandtes adskillige større gårdmænd, som søgte tilknytning til højere samfundslag; men der var også - som følge af befolkningstilvæksten - opstået en talstærk underklasse af husmænd (kådnere) og inderster, der skal have været omtrent af samme omfang som i kongeriget; og det slesvigske fattigvæsen fik store byrder i de dårlige landbrugsår. Hertil kom forskelle mellem øst og vest. De fremhæves stærkt af en præst, der i 1845 flyttede fra Vestslesvig til Halk: i vesten var der jævnere sæder og mere lighed mellem gårdmændene og »den saakaldte Smaaestand«; ved østkysten var gårdmændene anderledes »emanciperede«. Det viste sig i levevis, klædedragt og afsondring fra husmænd og tjenestefolk, som ikke længere kunne spise ved gårdmændenes bord. Ingen gårdmand pløjede selv, og de fleste havde pragtfulde ekipager. Der var kun den fordel, at man her ikke som i vesten stadig skulle plages af lugten af brændevin i kaffe og te; den drik var for ringe for de fornemme gårdmænd! [3]

3. Om landbruget i alm. Bergsøe II, 113 ff (bl.a. om »husmandsstanden«, hvor Bergsøe savner talopgørelser; den var ikke så klart afgrænset som i kongeriget). Om reformerne Sdj. Årb. 1939, 169 ff (Hjelholt), T. Fink: Rids af Sønderjyllands historie, 3. udg. 1955, 121 ff. Om levemåden m.m. Bergsøe I, 505, 511 ff, indber. fra pastor Ebeling, Halk, til gen.sup. Callisen 1847 (cit.), Sdj. Årb. 1895, 28 f (Feilberg), G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sdj., 1968, 211 f, 256 f. Endv. Sønderjyllands Hist. IV, især 9 ff, 74 f, 140 ff, 180 f; H. Hejlsbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter, 1941, 32 ff.

Ordningen af *de kirkelige forhold* var et af de vigtigste enhedsbånd mellem Slesvig og Holsten. Den byggede på en formelig fællesforfatning helt fra 1542, svarende til den danske kirkeordinans af 1537. Men denne »ordinans«, der blev affattet på latin, skulle egentlig gælde for hele monarkiet. At den ikke kunne gennemføres i Slesvig-Holsten uden oversættelse og bearbejdelse på plattysk og udtrykkelig vedtagelse på en slesvig-holstensk landdag, betød faktisk en anerkendelse af hertugdømmernes særstilling som en enhed for sig med en særlig »landskirke«. Kirkestyrelsen opdeltes ganske vist kort efter ved hertugdømmernes deling mellem kongehuset og flere sidelinier, hvoraf den gottorpske fik størst betydning. Men den kongelige del af Slesvig og Holsten fik fra 1636 en fælles generalsuperintendent, der holdt fælles provstesynoder for sit »stift« (til 1737), og noget lignende var tilfældet i den gottorpske del. Fra 1713 forenedes hertugdømmerne efterhånden under den danske konge, og samtidig samledes også kirkestyrelsen under Tyske kancelli og som regel under en fælles slesvig-holstensk generalsuperintendent (til 1834). Dermed fulgte efterhånden i hovedsagen fælles kirkelovgivning og fra 1768 fælles præsteskoie, nemlig universitetet i Kiel; det blev da bestemt, at man kun kunne blive ansat som præst i landskirken, hvis man havde studeret to år i Kiel (det såkaldte »biennium«). [4]

I begyndelsen af det 19. århundrede fungerede *landskirke-styret* formelt ganske effektivt, i det mindste var det nøjere organiseret end det danske kirkestyre. *Generalsuperintendenten* havde vidtgående myndighed som eneansvarlig for en særlig kirkeafdeling og gennem nært samarbejde med Tyske kancelli, der både var den kirkelige og verdslige overøvrighed. Hvert tredje år visiterede han samtlige pastorer (Generalkirchenvisitation) og afgav indberetning derom med forslag til afhjælpning af evt. mangler. Ved sin side havde han to *overkonsistorier*, ét for hvert hertugdømme, der især skulle tage stilling til disciplinære sager, ægteskabssager o.a. kirkeretlige spørgsmål. Alle vordende præster skulle aflægge »tentamen« hos ham ud over den egentlige eksamen ved de to overkonsistorier, og han havde

4. E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II, 1938, især 104 ff, 178 ff, Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 54 ff (Skovgaard), Schriften II 11, 1952, 101 ff (Kähler om den s.-h. kirkeordnings indførelse), ZSHG 1957, 113 ff (Achelis om bienniet). Om præsterekrutteringen nærmere ndf. Ordet »Landeskirche« var ikke officielt (bruges fx. kun uofficielt i Callisens »Anleitung« (note 5) ligesom Landesuniversität, Landesverfassung, Landescatechismus, se s. xv, 54 f, 99, 108), men det var almindeligt i datiden og foretrakkes her som en kort, tidstypisk betegnelse.

stor indflydelse på embedsbesættelserne i de sogne, hvor menighederne ikke havde valget. Efter 1834 fik Slesvig og Holsten hver sin generalsuperintendent, men samtidig overtog den nydannede *slesvig-holstenske regering* på Gottorp overopsynet med alle kirkelige anliggender i begge hertugdømmer; desuden fik den ansvaret for præsteksamenerne og nogle administrative sager, der hidtil var blevet varetaget af overkonsistorierne (jfr. s. 273).

Lokalt udgjorde de adelige distrikter et problem, idet de så vidt muligt unddrog sig både kirkeligt og verdsligt tilsyn; i Nordslesvig fandtes dog kun fem af disse »*exempte kirker*«, der kirkeligt stod direkte under generalsuperintendenten: Kliplev, Kværns, Adsbøl-Gråsten og Dybbøl. Strengt taget gjaldt dette også de slesvigske byer, men det havde mindre betydning, da byernes førstepræst i reglen tillige var provst. I øvrigt var den kirkelige og verdslige forvaltning nøje koordineret, idet provstiernes grænser stort set fulgte amtsgrænserne, og amtmand og provst dannede et *kirkevisitorium*, som - i det mindste i Slesvig - visiterede alle sogne hvert år (Specialkirchenvisitation) og tillige sammen med nogle bisiddere udgjorde et underkonsistorium til behandling af kirkelige retssager i provstiet. I de fleste af de pastorater, som havde valget, udvalgte visitoriet også de tre kandidater, der skulle »præsenteres« for menigheden, og derefter ledede de valgdagen med valgprædikener og afstemning, hvori alle mænd med egen husstand deltog. Provstierne havde altså større betydning end i kongeriget; de dannede »som smaa fra hinanden afsondrede Stater«. *Provsten* havde fra gammel tid stor autoritet og stor administrativ indflydelse; som den mest interesserede og fagkyndige var han visitoriets vigtigste medlem. Også *præsterne* havde betydelige administrative opgaver som ansvarlige for kirke-, skole- og fattigvæsenet. De skulle her samarbejde med en række repræsentanter for sognet: jurater (kirkeværger), skoleforstandere, fattigforstandere og andre »Kirchenofficialen«, der i Slesvig ofte omfattede hele det gamle »sogneråd« på i reglen seks, otte eller tolv mænd. Denne ordning beroede i praksis mest på lokal tradition, men for alle højere instanser fandtes bestemte, udførlige instruktioner. Det må dog tilføjes, at de navnlig i begyndelsen af århundredet ingenlunde fulgtes efter bogstaven. [5]

Kirkeorganisationen gav altså som helhed Slesvig-Holsten et tydeligt særpræg og enhedspræg i forhold til kongeriget. Men just på dette punkt blev enheden brudt i *Nordslesvig*. For det første hørte Ribe og en række »*enklavesogne*« syd for Ribe både i kirkelig og

verdslig henseende til kongeriget (ca. 14.000 personer i 1840). For det andet var en større del af Nordvestslesvig, der betegnedes *Tørninglen*, underlagt Ribe stift og dermed kongerigets kirkestyrelse, mens det i verdslig henseende hørte til hertugdømmet Slesvig (som Haderslev vesteramt). På samme måde hørte *Als* (undtagen Sønderborg og Kegnæs) og *Ærø* til Fyns stift til 1819 og udgjorde derefter et særligt bispedømme under dansk kirkelovgivning, men under slesvigsk civilforvaltning. Den slesvig-holstenske landskirke omfattede derfor kun fire provstier i Nordslesvig, nemlig to større, *Tønder* og *Haderslev provsti*, og to mindre, *Sønderborg* og *Åbenrå-Løgum-kloster provsti* (to amter, betegnes i det flg. Åbenrå provsti). [6]

Hertil kom, at der fra gammel tid anvendtes *dansk kirkesprog* i Nordslesvigs landsogne, en ordning, der formentlig oprindeligt beroede på præsternes eget valg, men efter 1800 lå relativt fast. Grænsen gik midt gennem det daværende Tønder provsti til Flensborg fjord, omtrent som den nuværende landegrænse; dog havde Ubjerg ved Tønder blandet og Bov, der hørte til Flensborg provsti, tysk kirkesprog. Folkesproget var dansk både i Nord- og Mellemslesvig, men syd for kirkesprogsgrænsen holdtes kun enkelte danske gudstjenester. I Nordslesvigs byer var folkesproget også overvejende dansk, men her holdt kun andenpræsten danske gudstjenester, enten tidligt om morgenen eller om eftermiddagen; hovedgudstjenesten var derimod tysk.[7]

5. C. F. Callisen: *Anleitung für Theologie Studirende* (Kurzer Abriss des Wissenswürdigsten aus den ... Verordnungen), 3. udg., 1843, især § 2, 7-8, 11 og 18. H. N. A. Jensen: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Htz.s Schleswig* (1 bd. 1810-42) I, 45 ff (om officialerne, jfr. Feddersen II, 212 ff), I. Barfod og H. Rørdam: *Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862*, især forordet (cit.) og s. 3 ff, Slesvigs delte Bispedømme, 198 ff (Hejselbjerg Paulsen, om valg, eksamen m.m.), jfr. 123 f; ZSHG: 1870, 241 ff (om eksamen). I øvrigt p.gr.l.a. arkivmaterialet. Skolevæsenet omtales i det flg., vedr. fattigvæsenet henvises til M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*, 1943.
6. Jfr. Jensens Statistik; de nævnte inddelinger omtales nærmere i det flg. (kap. 5-9). *Ærø* er behandlet i bd. III og medtages derfor ikke i dette bind.
7. Jensens Statistik I, 19 ff, Slesvigs delte Bispedømme, 236 ff (Hejselbjerg Paulsen), *Schriften* II 10, 1949, 79 ff (Achelis), *Sdj. Årb.* 1964, 275 ff (Fink), *G. Japsens anfskr.*, 230 f, H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, 1974, 301, 348 f.
8. Der findes ingen sikre oversigtstal for indtægterne p.gr.a. deres sammensatte og foranderlige karakter, afhængig af præstegårdens karakter og drift, landbrugspriserne, ydelser, som mere beroede på tradition og velvilje end på klare bestemmelser, m.m., jfr. Jensens Statistik I, 103 ff, 120 ff. J. Stenbæk har dog på basis af en indtægtsoversigt i Tyske kancelli, C. 36, opgjort antallet af præsteembeder i de

Kirkesprogsgænsen fik bl.a. betydning for *præsterekrutteringen* i den landskirkelige del. De nordslesvigske præsteembeder var tillok-kende, fordi de for en stor del gav relativt gode indtægter. [8] Ansøgere med eksamen fra København var ikke udelukket, da kravet om to års studium i Kiel i praksis kun gjaldt for studerende fra landskirken, og de to eksamensformer blev udtrykkeligt ligestillet 1811. Men de særegne forhold, som fordrede kendskab både til dansk og tysk, kirkestyrets sprog, begrænsede tilstrømningen af ansøgere udefra. Det samme gjaldt præstevalgsordningen, som i Nordslesvig hovedsagelig omfattede Tønder og Åbenrå provsti. Visitationerne, der som nævnt skulle »præsentere« tre af ansøgerne, interesserede sig ikke for kandidater fra København, og menighederne valgte fortrinsvis ansøgere fra egnen eller i det mindste fra Slesvig, som i reglen havde studeret i Kiel; blandt dem synes de i øvrigt at have foretrukket yngre »rettroende« mænd med gode talegaver (jfr. fx. s. 44). Ansøgere fra kongeriget havde større chancer i Haderslev og Sønderborg provsti, hvor næsten alle præsteembeder blev besat »umiddelbart« af kongen på grundlag af eksamenskarakter og anciennitet. Kongen ansatte gerne kandidater fra København, som klart blev foretrukket ved besættelsen af de kongelige præsteembeder i Tørninglen og Als-Ærø stift; men der var grænser for, hvor langt han kunne gå i de landskirkelige provstier, da generalsuperintendenten og Tyske kancelli holdt hånden over kandidaterne fra Kiel.

Resultatet blev her et præsteskab, der overvejende bestod af slesvigere, især nordslesvigere, som havde studeret i Kiel. Størstedelen stammede efter 1800 fra præste- og bondehjem; af de slesvigere, der studerede teologi i Kiel 1814-23, var 21,5 pct. præstesønner og ikke mindre end 28 pct. bondesønner - en følge af bondestandens voksende velstand. Men denne hjemmegroede tyskuddannede præstestand var især karakteristisk for Tønder og Åbenrå provsti. I perioden 1700-1848 blev ifølge Troels Fink 19,8 pct. af Tønder amts præster og 12,8 pct. af Åbenrå amts uddannet i København, resten ved Kiels universitet eller andre tyske universiteter, for en del tillige i København. I Haderslev østeramt (Haderslev provsti) blev derimod i samme periode 46,1 pct. kun uddannet i København. I øvrigt vil gejstlighedens sammensætning blive nærmere omtalt i kapitlerne om de enkelte

højeste indtægtsklasser (over 1000 mark) til 43,6 pct. for landskirken som helhed, mens det samme procenttal var 59,4 for de nordslesvigske provstier. De oplysninger, der gives om præsteindtægterne i dette bind, beror på samtidens skøn.

provstier, hvor den kan tjene til karakteristik af de lokale kirkelige forhold.[9]

Blandt de kirkelige opgaver i videre forstand kræver *skolevæsenet* nærmere omtale på grund af dets betydning for kirkenes forhold til befolkningen. Også på dette felt var udviklingen gået hurtigere end i kongeriget. Som påvist af G. Japsen opstod der selvstændige bondeskoler fra begyndelsen af det 17. århundrede i de fleste nordslesvigske sogne, som derefter suppleredes af officielle sogneskoler, og allerede o. 1760 kunne den mandlige befolkning læse og skrive. I det 18. århundrede virkede navnlig pietistisk inspirerede kirkevisitatorer og præster energisk for statslig regulering af skolevæsenet og udvidet religionsundervisning, men det lykkedes først at gennemføre generelle reformer og omfattende statsregulering fra o. 1785, da oplysningsideerne slog igennem i hertugdømmerne. I 1780'erne oprettedes *seminarier* i Kiel (1781) og Tønder (1786-88), som blev vigtige centre for reformtankerne, og 1795-1810 blev der udstedt *skoleregulativer* for alle provstier og byer i Slesvig om oprettelse af distriktsskoler med faste bygninger og lærerlønninger overalt på landet og borgerskoler på et noget højere niveau i byerne. Tilsvarende reformer fandt sted i Holsten og til dels i Tørninglen og på Als, hvor udviklingen dog sinkedes af mellemstillingen mellem kongerigske og slesvigske myndigheder. I praksis stod meget tilbage, men *den slesvig-holstenske skolelov* af 1814 betegnede nærmest en afslutning og sammenfatning af det lokale reformarbejde, mens den samtidige danske skolelov først skulle udmøntes i konkrete regulativer, hvilket krævede flere årtier. I Slesvig medførte reformerne tillige en fastlæggelse af grænsen mellem *dansk og tysk skolesprog*, der kom til at følge kirkesprogsgrænsen. Borgerskolerne og begge seminarier var dog tysksprogede, og o. 1814 var en trediedel af de nordslesvigske distriktsskolelærere seminarister fra Tønder og Kiel, i hvert fald i det landskirkelige område. Men

9. C. F. Allen: Det da. Sprogs Hist. i Tid. Slesvig II, 1858, 36 ff (om danskundskaber), Callisens »Anleitung« s. 38, Slesv. Provindsialefterretn. I, 1860, 122 ff (om bienniets begrænsning), Sdj. Årb. 1953, 178 ff, Schriften II 13, 1955, 77 ff (Achelis om de teol. Studenter fra Slesvig), Fortid og Nutid 1943-44, 116 (Finks tal). Ovenst. beror i øvrigt på J. Stenbæks udskrifter af præsteansættelsessagerne i Slesvig stift 1800-48 p. grl. a. Tyske cancelli C. 29-30 (»Tabellarische Übersicht«) og de originale ansættelsessager under gruppen D., ordnet kronologisk efter pastorater (indenrigske afdeling). Eks. på den afvisende holdning over for kongerigske kandidater: TK, D., Åbenrå diakonat 1839 (om L. D. Hass og L. C. Müller), Abild 1841 (brev fra J. F. Carstensen 14/6 1840) og Hammelev 1845 (visitatorernes votum).

hertil kom senere et voksende antal lærere fra danske seminarier, som blev foretrukket af de nordslesvigske lærerstuderende. I 1840erne var endog størstedelen af lærerne i Haderslev provsti og i 1844 17 af 35 i Åbenrå provsti uddannet ved danske seminarier; og dette gjaldt i sidstnævnte provsti 10 af 13 ansatte i årene 1837-44, og 9 af 10 ansatte i den dansksprogede del af Tønder provsti 1839-44.[10]

Skolereformerne betød en stærkere betoning af undervisningens betydning for det verdslige samfund, men styrkede dog i første omgang *kirkens indflydelse*. Læreransættelserne skete efter forskellige regler, men beroede fortrinsvis på provstens afgørelse, bl.a. fordi alle ansøgere skulle prøves af ham. Præsterne blev skoleinspektører, dvs. ledere af pastoratets skolevæsen under kirkevisitatoriets overopsyn. Dermed fik de ansvaret både for økonomi, skolebygninger, lærebøger, skolebesøg og undervisning. De skulle »flittigt« besøge skolerne, helst hver 14. dag, indsende kvartårslige beretninger, mødes med lærerne hver måned, bl.a. vedrørende skoleforsømmelser, og overhovedet virke for lærernes videreuddannelse. Lærerne skulle gennemgå søndagsteksten om lørdagen, indfinde sig med alle børnene til søndagsgudstjeneste og om mandagen »gentage« prædikenen i skolen. Undervisningen førte frem til præstens katekisationer med de større børn, i reglen i forbindelse med gudstjenesten, og til den egentlige konfirmationsundervisning, hvorefter konfirmationen afsluttede skolegangen. Tilsvarende regler fandtes nok i kongeriget, men de landskirkelige var på flere punkter mere vidtgående, bl.a. med hensyn til gejstlighedens indflydelse. Først i 1840erne fik tanken om skolens selvstændiggørelse vind i sejlene, naturligvis især i lærerkredse, men den førte ikke til ændringer før 1850.[11]

Formelt var kirkens stilling således i flere henseender forholdsvist

10. Bergsøe III, 52 ff, Sdj. Arb. 1934, 3 ff, 27 ff, 1936, 162 ff (Hejselbjerg Paulsen), G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sdj. indtil 1814, 1968; om de danskuddannede lærere Callisens vis.berr. fra Had. pr. 1838 og 47, Ribe Stifts-Avis 8/7 1844 (fra Berl. Tid.); skoleordningerne publ. i Schriften I 2 hft., 1902 (Rendtorff). Japsens bemærkninger om pietismens begrænsede betydning (s. 205 ff og 429) burde efter min mening modificeres, især af to grunde: dels fordi den almindelige indførelse af solid pietistisk katekismusundervisning trods alt var en skelsættende begivenhed, som i længden fik stor betydning, dels fordi pietismens indflydelse fortsatte og forstærkedes efter 1760. »Den store omvæltning« i 1760erne og 70erne (211 ff) var ikke kun en følge af udskiftningen; de anførte udtalelser vedrører især ungdommens fremskridt i kristendomskundskab.

11. Jfr. Callisens »Anleitung« § 41-44 samt 29 og 31. Også her må bemærkes, at reglerne ikke altid blev fulgt.

stærk, i hvert fald i Slesvig [12], og det fik formentlig betydning for *befolkningens tilknytning til kirken*, som ofte er blevet fremhævet. Den danske statistiker A. F. Bergsøe, der i 1840'erne både behandlede kongeriget og hertugdømmerne, betoner rent ud »den store Deltagelse for det kirkelige Liv, som Man i det hele taget bliver vaer i Slesvig fremfor i det egentlige Danmark«; det kunne, mente han, måske for en del bero på menighedernes indflydelse på præstevalget. Andetsteds påviser han Slesvigs særstilling med hensyn til den ægteskabelige moral, der også hørte til kirkens domæne: det årlige antal »uægte fødsler« var 1840-44 5,09 i København for hver 100 ugifte kvinder og enker fra 20 til 50 år, 3,85 i hele kongeriget og 3,63 i Holsten, men kun 1,80 i Slesvig, hvor tallet endda var dalende. Denne iagttagelse bekræftes af de fleste gejstlige indberetninger fra Nordslesvig, navnlig fra landsøgnene, hvor de uægteskabelige fødsler ofte var sjældne undtagelser.

Et samtidigt *tysk statistisk værk* om Slesvig-Holsten omtaler kirkelig og folkelig sæd og skik i de enkelte landdistrikter. I alle nordslesvigske amter betegnes kirkegangen som regelmæssig (i Haderslev amt kun »im Ganzen gut«), og søndagsfreden blev overalt respekteret efter den gældende sabbatsordning. Det forudsættes uden videre, at folk deltog i altergang, men oplyses herom, at folk i Haderslev, Åbenrå-Løgumkloster og Tønder amter ofte holdt bøn før og efter altergangen og afholdt sig fra mad og drikke før nadverdeltagelsen. Denne skik blev også iagttaget i Sundeved og på Als, men kun af de gamle. Mange steder holdtes husandagter om søndagen, hvorunder husfaderen forelæste af bibel, postil og salmebog, og det var almindelig skik at synge salmer i hjemmene aftenen før de store højtider. I Tønder amt blev bryllupsmåltider indledt med stille bøn; under måltidet blev der bedt for jordemoder og musik (!), og man sluttede af med en salme (Gesang). Fra de andre amter nævnes kun slutningssalmen: man sang »Nu takker alle Gud«. Fra sogne i Åbenrå provsti berettes, at de første kommunikanter knælede ned i midtergangen

12. I Holsten var der særlige problemer: færre kirker og større sogne, mere industri og store adelige distrikter med tidligere livegen befolkning, hvor landskirkens indflydelse svækkedes af godsejernes særettigheder. Noget lignende gjaldt til dels i Sydslesvig, der tillige havde det gamle sprogproblem: forskellen mellem folkesprog og kirke- og skolesprog.
13. Henh. Bergsøe I, 524 f (1844), III, 31 ff (1848); E. Reventlou-Farve og H. A. v. Warnstedt: Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Hzir. S. und H., Altona 1847, 39 f, 44 f, 52 f, 124 f; Jensens Statistik I, 40 ff (1840, se note 5).

under konsekrationen, og at »de ved kirken forsamlede mænd« plejede at tage hatten af, når bedeklokken begyndte at ringe. Også andre træk viser, at landbefolkningen var tilbøjelig til at holde fast ved de gamle kirkelige og folkelige skikke.

Samtidens udførligste kirkelige statistik, *H. N. A. Jensens værk* om hertugdømmet Slesvig, giver i indledningen et tilsvarende billede. Der fandtes vel undtagelser, men også talrige sogne, hvor alle deltog i det kirkelige fællesskab og næsten alle i altergangen, hvor husandagter ikke manglede, og hvor der herskede almindelig ærefrygt for det hellige. Ja, der var sogne, hvor der ikke var forekommet forbrydelser eller blot uægteskabelige fødsler i årevis. Men hos Jensen kommer det klart frem, at denne tilstand til dels var ny. Han havde selv oplevet en tid, som stod i opposition til evangeliet, og hvor man ikke uden grund klagede over tomme kirker og forladte altre. Der var altså sket en afgørende ændring, for denne tid var nu forbi: »In den letzten zwei Jahrzehnden hat sich die Kirchlichkeit vielerwärts gehoben, wo sie verfallen war«.[13]

Det er især denne forandring, der skal belyses nøjere i de følgende kapitler.

2. Den slesvig-holstenske landskirkes udvikling 1815-1848

OPLYSNINGSTID OG KIRKELIG RATIONALISME

Tiden omkring 1815 sætter et tydeligt skel i hertugdømmernes historie, markeret dels ved Napoleons-krigens afslutning, der medførte alvorlige økonomiske og politiske problemer, dels ved nye signaler i kirke- og kulturliv. Den foregående periode er udførligt behandlet af Hans Hejselbjerg Paulsen i en række afhandlinger om »oplysningstiden i hertugdømmerne« i Sønderjyske Årbøger 1933-36 og 1938; udgangspunktet sættes ved mageskiftetraktaten af 1773, der endeligt forenede hertugdømmerne under den danske krone og gav anledning til fornyelsen af Kiels universitet, som blev deres fælles kulturcentrum. Skønt uundværlig som forudsætning skal denne periode derfor her kun omtales ganske kort. Hejselbjerg Paulsens fremstilling fremlægger et stort og værdifuldt førstehåndsstof, som giver god belysning af tidens kirkelige og kulturelle forhold. Men hans vurdering af oplysningstiden er så negativ, at dens egne intentioner ikke kommer til deres ret.

Oplysningstidens mænd betragtede selv med megen ret deres tidsalder som en enestående *fremgangstid*, præget af politisk ro, økonomisk fremgang og indre reformer. Det var, som Hejselbjerg Paulsen understreger, fornuftens tidsalder; men hvad var egentlig fornuften? »Sie war der Zeitgeist«, svarer Hedemann-Heespen, »der Geist des akademisch gebildeten dritten Standes«.[1] Dette rammer centralt. Fornuftstænkningen havde længe været undervejs, ikke mindst i statsopfattelsen. Absolutismen blev »oplyst enevælde« og virkede stadig mere rationelt for ensartet, effektiv administration, økonomisk udvikling og en dertil svarende folkeoplysning og folkeopdragelse. Det fordrede et uddannet embedsmandskorps, og den økonomiske fremgang skabte tillige en mellemstand af velstående borgere og landmænd. Oplysningstiden betød, at denne tredje stand overtog regeringens målsætning som sin egen. »Almenvellet« blev et

1. P. v. Hedemann Heespen: Die Herzogtümer S.-H. und die Neuzeit, 1926, 480.

borgeranliggende. Principielt var den nye borgerånd kosmopolitisk og demokratisk, optaget af almindelige friheds- og lighedstanker og troen på »menneskehedens fremadskridende forædling«. Men i praksis var den i hvert fald i det dansk-tyske område først og fremmest »patriotisk«, dvs. - i tidens sprog - besjælet af iver for fædrelandets vel, det almene bedste i »kongens stater«, især i den nærmeste omkreds; nok kritisk over for standsprivilegier og tomme autoriteter, men fuld af loyalitet og respekt for regering og øvrighed, kun interesseret i aktiv medvirken uanset stand. Og den patriotiske borgerånd smittede også i højere kredse, ikke mindst i den holstenske adel, der spillede en fremtrædende rolle i den reformvenlige danske helstatsregering.

Umiddelbart ytrede den sig navnlig gennem et væld af nye »Intelligensblade«, tidsskrifter og småskrifter, oplysende, ræsonnerende og moraliserende om alle slags samfundsspørgsmål i hertugdømmerne, bortset fra egentlig politiske: landbrug og byerhverv, havebrug og »kunstflid«, sundhedsforhold og sociale spørgsmål, skolereformer og andre kulturopgaver. Den offentlige opinion, som hermed kom til orde, beredte utvivlsomt vejen for regeringens landbrugs- og skolereformer, som er omtalt i det foregående, og fremkaldte mangfoldige private initiativer og institutioner som spindeskoler, søndagsskoler, sparekasser og almennyttige foreninger. Et typisk eksempel er det slesvig-holstenske *patriotiske selskab*, der blev oprettet 1812 med henvisning til flere forgængere - og til 33 fungerende almennyttige selskaber i »de danske stater«. Formålet var i almindelighed at opmuntre »de intellektuelle, moralske og erhvervsmæssige kræfter« ved præmier, støtte og oplysninger, især gennem bladet »Provinzialberichte«, der blev foreningens organ. Selskabet fik straks 323 medlemmer, embedsmænd, advokater, apotekere, godsejere, købmænd o.a. erhvervsdrivende, som helhed toppen af den dannede middelstand.[2]

Hovedparten var dog embedsmænd, især *gejstlige*, der overhovedet gjorde sig stærkt gældende i tidens patriotiske bestræbelser. Det var for så vidt ingen kirkefremmed bevægelse, som gejstligheden just gik i spidsen. På den anden side kunne kirkens overleverede dogmer og former vanskeligt forenes med tidens fornuftstro og praktiske sans.

2. Provber. 1812, fl. art., især 4 f, 14 (cit.), 613 ff (medlemsliste). Der gjaldt utvivlsomt samme elite-synspunkter som for forløberen »Nordische Gesellschaft« (1798): alle var indbudt, men især »Mænd af Talenter, Indsigter og Formue«, se Fallesens Magazin 10, 1801, 752. Jfr. K. D. Sievers: Volkskultur u. Aufklärung im Spiegel der s.-h. Provinzialberichte, QuF bd. 58, 1970.

Men der var enighed om, at folkeoplysning og folkeopdragelse var det nærmest fornødne, »Beförderung der Geistesbildung, der Veredlung des Herzens und der Liebe zur Sittlichkeit«; og her fandt gejstligheden sin opgave. De ivrigste præster kunne endog rent fornægte de særligt kirkelige opgaver: »Vi er ikke gejstlige, nej statens nyttige borgere, ... og idet vi modarbejder overtroen og arbejder for nyttige ting, vil vi leve og virke udelukkende for denne verden«.[3] I reglen var dette dog kun en tendens, der var forbundet med varierende elementer af kirkelig tradition, i hvert fald overbevisningen om den kristelige religions nødvendighed både for liv og død, for pligtbevidsthed og borgerdyd, forsynstro og evigt liv.

Under alle omstændigheder betød oplysnings-tankegangen en omvurdering af alle kirkelige forhold, men den slog påfaldende *hurtigt og stærkt igennem* i den slesvig-holstenske landskirke. Det skyldtes især to mænd: den moderate *J. A. Cramer* og den typiske oplysningsteolog *J. G. C. Adler*. Cramer, der var professor i Kiel 1774-88, blev universitetets leder og reorganisator og grundlagde tillige byens seminarium (1781); med ham og den lærerstab, han fik ansat, tog den nye åndsretning føringen i Kiel. Videre betydning fik han ved udarbejdelse af en ny salmebog (1780) og katekisme (1785), der blev autoriseret til almindelig udbredelse. Dermed anerkendtes en moraliserende kristendomsforståelse, som dog søgte at bevare »det lutherske system«. Adler var også professor, da han i 1792 blev generalsuperintendent for Slesvig, fra 1801 til 34 både for Slesvig og Holsten, altså i alt i 42 år. Ved sin anerkendte lærdom, praktiske dygtighed og elskværdige form vandt han hurtigt dominerende indflydelse, og i de første 20-25 år udfoldede han usædvanlig energi, navnlig ved gennemførelsen af de tidligere omtalte skolereformer, der bl.a. fordrede oprettelse af 450 distriktsskoler. Kirkeligt virkede han for mere tidssvarende, enkle og livlige former, især ved udarbejdelse af en ny agende (liturgi) for hertugdømmerne, der blev godkendt 1796 (udg. 1797). Den var en radikal ændring af gudstjenesten med henblik på »vor tids dannelse og smag«: ved fjernelse af alt uforståeligt og »mystisk«, indskrænkning af salmesang, skriftemål og altergang, omskrivninger af fadervor og trosbekendelse, overhovedet et moderniseret letflydende sprog og afvekslende tekster og former til frit valg, fx. ni dåbsformer. Resultatet var en »fornuftig kristendom«, men ikke

3. Sdj. Arb. 1935, 199, fra et tidsskr. o. 1800. Citatet ovf. fra Provber. 1812, 582, jfr. 9 ff.

rent forstandsmæssig; formålet var just at opvække religiøse og moralske følelser.[4]

Dermed var grunden lagt til en åndsretning, hvis indflydelse rakte langt ind i det 19. århundrede. Cramers og Adlers håndbøger bevarede deres officielle status i hele perioden til 1850. Oplysningsteologien holdt sig længe i præstegårdene, da de fleste præster prægedes for livet af deres universitetsstudium, og de prædiken-øvelser, Cramer og Adler fik indført, som efter 1815 videreførtes af en pastoralteologisk professor, gav forkyndelsen en særlig skolet karakter med klar leddelt disposition, som regel om et moralsk tema, og omhyggelig, livfuld »deklamation« uden brug af manuskript.[5] Adler kontrollerede kvaliteten på sine visitater og virkede overhovedet i oplysningsteologiens ånd til sin død. »Rationalisme« blev eftertidens almindelige betegnelse, som også må bruges her for kortheds skyld. I virkeligheden dækkede ordet over mange variationer, der - med en enkelt undtagelse - ikke kan omtales nærmere, da interessen i denne bog hovedsagelig samler sig om de *antirationalistiske* strømninger.

Den første reaktion mod rationalismen kom allerede o. 1800 fra en kreds om den politisk og kirkeligt konservative grev *Fritz Reventlow* på godset *Emkendorf*. Den var ikke talrig, men talte betydelige skribenter og havde stor indflydelse; Fritz Reventlows broder Cai blev præsident for Tyske kancelli 1797, og selv blev han universitetskurator 1800. Flere rationalistiske professorer blev nu afsat, deriblandt seminariets forstander. Et planlagt patriotisk selskab med Adler som leder blev mistænkeliggjort af Fritz Reventlow som en »jakobiner-affiliation« og bremset af kancelliet (1798). Trykkefriheden blev indskrænket (1799), og venner af Reventlowerne optog kampen litterært, bl.a. mod *Adlers agende*. Hertil sluttede sig en bred folkelig reaktion mod agendens »nye tro«, og det varede ikke længe, før den blev imødekommet af regeringen, der gjorde indførelsen afhængig af menighedernes tilslutning (1797-98). Følgen var, at agenden blev afvist i talrige landsogne. Men bortset herfra lykkedes det ikke at vende strømmen. Harmen over afsættelserne var stor, og de nyansatte ortodokse professorer var ret ubetydelige. Cai Reventlow trak sig tilbage 1802 og Fritz Reventlow 1808. Agenden blev ikke ophævet, og størstedelen af gejstligheden støttede her Adler, om end

1. Jfr. om Cramer Sdj. Årb. 1933, 57 ff, 1934, 11 ff, 1935, 166 ff; om Adler sst. 1834, 129 ff, 1936, 161 ff.
5. If. visitatsmaterialet; jfr. Fr. Köster: *Gesch. des Studiums der prakt. Theologie*, 1825, og: *Denkschr. des homiletischen Seminars*, 1839.

rystet over stormløbet fra »mørkets apostle«. Resultatet blev en vidtgående liturgisk frihed, hvorunder præsterne efterhånden indførte større eller mindre dele af agendens liturgi.[6]

Først en halv snes år efter agendestriden *begyndte stemningen at ændres*. Der bredte sig nu en pessimistisk indstilling i gejstligheden, som klagede over voksende ringeagt for kirken, forlystelsessyge og umoral og svigtende kirke- og altergang; og alt tyder virkelig på en påfaldende *tilbagegang*, navnlig fra o. 1800. Den hang naturligvis sammen med oplysningstidens manglende sans for kirkens lære og liv i den overleverede form og gejstlighedens arrogante holdning over for »gammeldags troende«, hvortil kom, at de ældre kirketugtsbestemmelser ikke længere blev håndhævet. Men den viste også, at rationalisternes moderniseringsforsøg ikke havde frugtet. For den var størst i byerne, hvor det bedre borgerskabs »oplyste« kredse gav tonen an; og selv på landet udbredtes kirkekritikken visse steder af »alle, der havde den ringeste dannelse«, bl.a. af de seminarieuddannede lærere.

Resultatet var, at mange præster nu sadlede om; den aggressive reformiver afløstes til dels af en mere *kirkelig rationalisme*, som søgte nye midler til fornyelse af det kirkelige liv. Det fremgår af talrige bekymrede overvejelser og forslag, navnlig i Provinzialberichte 1812-16 og i det patriotiske selskab: om skabelse af større andagsstemning ved gudstjenesten, genoplivelse af de ældre sabbatsordninger, påbud til embedsmændene om deltagelse i kirke- og altergang m.m. Det patriotiske selskab nedsatte en særlig kommission til »Hebung der Religiosität«, ledet af Adler, som bl.a. anbefalede selskabets »mange værdige mænd« at gå i spidsen med et godt eksempel. Det vigtigste initiativ var oprettelsen af et *slesvig-holstensk bibelselskab* 1815-16 til udbredelse af billige bibeludgaver og oprettelse af lokale bibelforeninger. Det udgik fra kirkens ledende mænd med Adler i spidsen og fremmedes gennem provsterne; derved fik det et officielt præg og bred støtte fra rationalistiske kredse.[7]

Der var dog ikke tale om dybtgående ændringer i den rationalistiske gejstlighed, som i grunden prægedes af en vis rådvildhed. Den kirkelige tilbagegang tærede på den optimisme, som havde været oplysningstidens fundament, og den fattige tid efter 1815 hæmmede

6. Otto Brandt: Geistesleben u. Politik in S.-H. um die Wende des 18. Jahrhunderts, 1925, 199-246. Jfr. om agendestriden her s. 98f.

7. Jfr. Sdj. Årb. 1935, 219 ff, 1036 186 ff, 1938, 3 ff (Hejselbjerg Paulsen jfr. kap. 4 note 2). Ovn. skr. af Sievers (note 2), 61 ff. Emissær Mays ber. 1818 (cit.). Kommissionsforslaget i Gottorp. Abt. 18 nr. 29 a (cit.). Jfr. om bibelselskabet s. 37 f.

eller hindrede det almennyttige reformarbejde og fik mange til helt at tabe modet.

FÖRNYELSEBESTRÆBELSER 1815-34

Et langt kraftigere omsving var imidlertid allerede på vej fra Tyskland, hvor *nye nationale og religiøse strømninger* var brudt frem, forberedt af de romantiske digtere og filosoffer, men navnlig fremkaldt af befrielseskrigen mod Napoleon. Den medførte en vældig national begejstring, der ikke blot vendte sig mod tidens kosmopolitiske indstilling, men også mod dens blege, forstandsmæssige religiøsitet. Man dyrkede folket og det historisk givne og håbede på Tysklands samling og genrejsning med religionen som den inderste livskilde; og nogle nærmede sig atter den gamle, lutherske tro.[8]

Til Slesvig-Holsten nåede disse strømninger gennem en række unge, nyansatte professorer i Kiel, der for størstedelen kom sydfra som i øvrigt de fleste af universitetets lærere. I 1815 trådte de samlet op, støttet af flere ældre professorer, gennem tidsskriftet *Kieler Blätter*, der både kirkeligt og nationalt viste nye veje. Den kirkelige nyorientering blev straks proklameret af juristen *Nic. Falck* og teologen *Aug. Twesten*, der ledede redaktionsarbejdet. Falck vendte sig mod rationalismens opløsning af kirkebegrebet; kirken er ikke en tilfældigt forenet mængde, men »eine dauernde Gemeinschaft von Gläubigen«, som har sin faste historiske grund i de symbolske skrifter. Twesten tog skarpt afstand fra gejstlighedens kirkelige bekymringer i *Provinzialberichte* - den første anledning til udgivelsen af *Kieler Blätter*.[9] Det kirkelige forfald skulle hverken imødegås ved statslig tvang, forbedret liturgi eller »kunstreichere Religionsvorträge«. »Bleibe heraus, wen nicht sein innerer Trieb hineinführt!« Fejlen var rationalismens abstrakte og formløse almenreligiøsitet. Når man fjerner det særegne for den kristne religion - læren om treenigheden, troen, fyldestgørelsen og syndstilgivelsen - fjerner man dens livsbetingelser. »Wer die Religiosität der Väter will, muss auch die Religion der Väter wollen«. - Artiklen gav genlyd, og det samme

8. Jfr. H. Hermelink: *Das Christentum in der Menschheitsgeschichte I*, 1951, især 266 ff, 280 ff, 290 ff.

9. »Weil man die *Provinzialberichte* ... juguliren wollte«, Twesten til Schleiermacher 1/11 1815; C. F. G. Heinrici: *Aug. Twesten*, 1889, 269.

gjaldt en debat, der rejstes året efter af en ældre meningsfælle, professor J. F. Kleuker. Den angik en rationalistisk bibelkommentar, den såkaldte Altona-bibel, der var godkendt af Adler; men for Kleuker var den en bevidst forvanskning af bibelens mening, et vidnesbyrd om, at alle midler anvendtes mod åbenbaringstroen af »die Rationalisterei«.[10]

Nationalt blev historikeren *F. C. Dahlmann* tidsskriftskredsens fører. Allerede forinden havde han vakt opmærksomhed ved en dristig universitets-festtale, hvori han priste Waterloo-sejren og talte »mit Wärme von *unserm* deutschen Vaterlande und von dem bald zu erwartenden Glücke einer Verfassung« (Twesten). Det sidste havde særlig aktualitet på grund af Wienerkongressens løfte om stænderforfatninger i de tyske forbundsstater, hvortil Holsten hørte, men ikke Slesvig. Dahlmann slog derfor navnlig i Kieler Blätter stærkt til lyd for slesvig-holstenernes ret til en *fælles* forfatning, både som tæt sammenhørende tyske folkestammer og i kraft af historiske rettigheder, der bl.a. omfattede fælles landdage (til 1712). Disse synspunkter havde særlig interesse for det slesvig-holstenske ridderskab, hvis sekretær Dahlmann var blevet i 1815, foreslået af Reventlow. Det havde set sine privilegier - bl.a. delvis skattefrihed - tilsidesat og reagerede især mod den hårde beskatning som følge af krigen. Dahlmann og Reventlow førte derefter ridderskabets sag som en slesvig-holstensk forfatningskamp mod regeringen, og den støttedes ikke blot af Kieler Blätter-kredsen, især Falck, men også af forfatningspetitioner fra en række slesvig-holstenske byer. Studenterne var endnu i 1815 fremmede for Dahlmans ideer, men blev snart grebet af begejstring. I 1817 deltog en stor skare fra Kiel i den store studenterfest på Wartburg, hvor man på én gang hyldede den tyske reformator og den tyske samlingsstanke, og i de følgende år gjorde Kieler-studerne sig stærkt gældende i den tyske Burschenschaftsbevægelse, som videreførte Wartburg-tankerne.[11]

Med samme begejstring sluttede studenterne op om de nye kirkelige signaler. Det skyldtes ikke alene Twesten, men især *Claus Harms*

10. Kieler Blätter I, 1815, 89 ff (Falck), 125 ff, 216 ff (Twesten), II, 1816, 205 ff, 409 ff (Kleuker; flere indlæg i de flg. bind). Heinrichs ovn. skr. s. 265 ff.

11. A. Springer: *F. C. Dahlmann* I, 1870, 119 ff, Heinrich, 265 (cit.), Brandt: *Geistesleben*, især 368 ff, 414 f. Debatten om Brandts bog skal ikke berøres her; der kan henvises til A. Scharffs vurdering i ZSHG 1965, 83 ff. Jfr. Hans Jensen: *De da. Stænderfors. Hist. I*, 1931, 42 ff, K. Fabricius: *Sdj.s Hist. IV*, især 96 ff, *Geschichte S.-H.s* (ved V. Pauls) VI, 354 ff, og her kap. 10.

(1778-1855), en ny archidiakon (kapellan) ved Nicolai-kirken, der blev valgt 1816 ved universitetets medindflydelse, støttet af Kieler Blätterkredsen. Det var en lille mand med en ikke særlig god stemme; stillingen var også beskeden, for der plejede ikke at komme nogen til kapellanens eftermiddagsgudstjenester. Men han formåede straks at fylde kirken; hans forkyndelse vakte sensationel opmærksomhed, så at hele byen talte derom, og værtshusholderne måtte lægge deres spisetider om efter hans gudstjenester. Alene hans form måtte vække opsigt: ingen »Kanzelton«, men ligefremt talesprog med ordsproglige vendinger, uventede tankespring og direkte personlig appel.

Bag sig havde han en mangeårig udvikling under påvirkning af romantiske, pietistiske og mystiske forfattere, primært berlinerteologen *Fr. Schleiermachers* påvisning af den religiøse følelses egenart som »Sinn und Geschmack des Unendlichen«, som det inderste i mennesket og det centrale i kristendommen og alle religioner. Herved førtes han tidligt til brud med fornultstroen, men ikke med dens repræsentanter i landskirken. Hans første bøger var blevet vel modtaget, hans »store katekismus« af 1814 var dediceret til Adler og forenede panteistiske, lutherske og rationalistiske træk, og i sit første embede i Lunden var han så virksom og udadvendt som nogen oplysningspræst. Først i Kiel brød han igennem som antirationalistisk bannerfører. Hans første prædiken var kun en lovprisning af tilgivelse som »ein Gebot in der christlichen Sittenlehre«. Men allerede den næste, ved selve indsættelsen, virker bevidst provokerende ved stærk fremhævelse af *præstens* betydning, stik imod tidens præsteforagt, ikke blot som den, der bevarer den rene lutherske lære »von Gottes Erbarmung in Jesu Christo«, men som den, der selv viser det højere kristelige liv »durch Sittenreinheit und himmlischen Sinn«. Som en Herrens engel står han foran menigheden, både i kirken og i alt, hvad han gør, hvad enten han spiser eller drikker, er rask eller syg, mangler eller har overflod. - Dette præsteideal blev et grundtræk i Harms' kirkesyn og pastoralteologi.[12]

Den samme udfordrende, tilspidsede form præger hans *95 teser* til reformationsjubilæet i okt. 1817, mindre end et år efter ansættelsen.

12. Kun hovedlinier kan fremdrages her, idet der i øvrigt henvises til den righoldige Harms-litteratur, navnlig H. Zillen: *C. H.s Leben in Briefen*, Schr. I 4, 1909 (hvis kommentarer også opridser den kirkelige udvikling), festskriftet i Schr. II 8, 1928 (4. hft.), *Ausgewählte Schriften u. Predigten* ved P. Meinhold I-II, 1955 (med Harms' egen »Lebensbeschreibung«, 1851, i bd. I), *Fr. Wintzer: C. H., Flensborg 1965* (Schr. I bd. 21); på dansk især Asger Nyholms fremsstilling i *Sdj. Årb.*

De fulgte efter et optryk af Luthers teser fra 1517, som de »oversatte« til 1817 og vendte mod nutidens vranglære. De fleste var direkte polemik mod rationalismen, dens humane moralisme og misbrug af fornuften, der netop ikke kunne opfatte det hellige, og dens omtydning af bibelen i den ovennævnte »Altona-bibel«. Rationalismen fremstilles som en ren antikrist, der styrter ind i den lutherske kirke, river Kristus fra alteret og Guds ord fra prædikestolen, smider skarn i dåbsvandet og endelig jager både præst og menighed ud - alt imens de, der skulle være kirkens vogtere, tier, for de har selv opgivet kirkens tro!

Det positive indhold var svagere: en enkel understregning af den engang givne åbenbaring og den uforanderlige lære i bibel og symboler, særlig reformationstidens, som mennesker til enhver tid skal »forme sig« efter. Dette blev herefter Harms' grundposition, som han selv kaldte ortodoks, og den blev virkelig forbundet med »ortodokse« træk: politisk konservatisme og urokkelig statskirkelighed, krav om skolens underordning under kirken og udrensning af uortodokse elementer i kirke og skole, ja afvisning af samkvem mellem troende og vantro. Men ordet ortodoks er i virkeligheden ikke dækkende. Harms' tankegang var ikke ensporet og modsigelsesfri. Personligt var han hverken snæver eller intolerant, og hans forkyndelse var langtfra ortodoks i gammelluthersk forstand. Den var primært vækkelsesforkyndelse, ligesom kristendommen for ham primært var liv, ikke lære - »das wenigste an der Religion ist Lehre«. Troen beror nok på kirkens lære om »de ydre begivenheder« - som Kristi fødsel, lidelse og død, opstandelse og himmelfart; men alt dette skal blive »indre begivenheder« i den troende. »Alles rechte, echte Christentum ist Erfahrung, Erlebung« - og den rette prædiken er derfor vidnesbyrd om egen erfaring. - Denne holdning må underforstås, når ord som ortodoks eller nyortodoks bruges om Harms og hans meningsfæller. Deres teologiske opfattelse repræsenterede snarene en særlig »vækkelsesteologi«. [13]

1970, 1-86. Om ansættelsen Schr. II 10, 1950, 65 ff, om H. som prædikant ZSHG 1892 (21. bd.), 209 ff. H.s udvikling er omstridt, se fx. G. Behrmann: Eine Predigt u. ein Vortrag, Kiel, 1878, og Zillens kommentarer. Harms' store katekismus: Die Religion der Christen, Kiel 1814. Prædikenerne i Ausg. Schr. II (s. 296, 302 og 304 cit.).

13. Om teserne Ausg. Schr. I, 201 ff, aftrykt 209 ff; jfr. især tese I ff, 14, 54 ff, 65 ff, 71. Om Harms' konservatisme fx. G. Schlichting: C. H. als Volkserzieher, 1908, W. Bülck i Nordelbingen 1926, 110 f, og her s. 270 f; om hans teologi C. Lüdemann: Erinnerung an C. H., Kiel 1878, og Wintzer, anf. skr. især s. 43 f, 64 f, 71 ff, 79 (citer herfra).

Teserne fremkaldte en vældig *debat* med indlæg både fra hertugdømmerne, Tyskland og Danmark, i alt et par hundrede. Der fremkom mange forbitrede angreb på Harms, men også adskillige forsvarsindlæg; teserne synes at have udløst en latent opposition mod rationalismen. Harms deltog selv og nåede først herigennem frem til et gennemtænkt og afklaret standpunkt. Myndighederne rejste sag imod ham, men opgav den stiltiende igen, hvilket betød et alvorligt prestigetab for landskirkens ledende mænd i betragtning af Harms' uhørt skarpe angreb. Hertil kom, at den omtalte Altona-bibel blev inddraget allerede i nov. 1817, og det rationalistiske seminarium i Kiel blev lukket i 1821.[14]

Teserne var også omstridt i Kiel, men stort set styrkede de kun hans stilling. Tilstømningen til hans gudstjenester voksede, både fra byen og oplandet, og der berettes om talrige omvendelser. Som præst fik han især tilknytning til *universitetet*, der hørte til hans kirke; herfra kom både studenterne - såvel rationalister som rettroende - og »selbst die ungläubigsten der Professoren«. Fire professorer tog ham 1818 i forsvar mod rationalistiske angreb, og ni underskrev i 1819 en takadresse fra 250 borgere, fordi han havde sagt nej til et ærefuldt tilbud om en stilling i Rusland. Falck og Kleuker var blandt hans forsvarere, og Dahlmann havde forfattet takadressen. Twesten havde svært ved at acceptere Harms' selvbevidste optræden - som modsvarede af menighedens forgudelse - og måtte teologisk tage forbehold over for hans »hierarkiske« tendenser og naive ortodoksi. Men det gode forhold holdt, og udadtil samarbejdede de, ikke mindst i forhold til studenterne.[15]

Størst betydning fik Harms måske netop gennem *de teologiske studenter*, hvis antal voksede stærkt; i årene 1823-26 blev det mere end tredoblet. De mest interesserede samlede han fra o. 1820 til ugentlige sammenkomster, og hans samtaler med dem fik efterhånden karakter af pastoralteologiske foredrag, som fremkom i bogform 1830-34 (tre bind). Det var for størstedelen detaljerede praktiske anvisninger, der stillede store krav til præsten, både som prædikant, liturg og sjælesørger. Grundlaget var hans høje vurdering af præsteembedet og præstens kald som menighedens åndelige leder, altså en ejendomme-

14. Om teseskrifterne især F. Witt i Schr. I, 1. hft., 2. udg. 1913, 255 ff; om myndighedernes stilling E. Feddersen i Schr. II 8, 1928, 462 ff.

15. Jfr. Harms' erindr., i Ausg. Schr. I, 124 ff, 130 ff, og fx. emissær Mays berr. 1817 og 18, Elise v. Bernstorff: Ein Bild aus der Zeit 1789-1835, Berlin 1896, I, 344 f (cit.). Springer: Dahlmann I, 227 f, Heinrici: Twesten, 303 ff.

lig blanding af højkirkelighed og vækkelsesfromhed. De teologer, der på denne måde gik i skole hos Harms, blev dybt præget deraf; og flere af disse blev påvirket i samme retning ved studieophold i Berlin, dels af teologer som Schleiermacher og Neander, dels af den stærke berlinske vækkelsesbevægelse.[16]

•

Gennem tesestriden og i årene derefter fik Harms også adskillige venner blandt *præsterne*. I 1824 dannedes det første rettroende præstekonvent i *Barkau* syd for Kiel, omfattende Harms og tre jævnaldrende: den lærde *J. A. Mau*, Schönberg, og provsterne *A. C. Hensler*, nu præst i Barkau, og *J. F. L. Callisen*, Rendsburg, Henslers svoger, der begge havde forsvaret Harms under tesestriden, samt nogle helt unge, deriblandt *Karl Jensen*, der senere blev provst i Sønderborg. Man samledes hvert år i Barkau for at drøfte afhandlinger og prædikendispositioner, der havde cirkuleret året rundt. Kun »ortodokse« kunne optages og i alt højst 14, men ved forflytninger kom efterhånden en række unge præster med, der senere blev kendte navne. Også andetsteds virkede tilhængere af Harms allerede fra begyndelsen af 1820'erne. Den mest fremtrædende var *Wilh. Thiess* i Arnæs i Angel (1821-44), søn af en radikal rationalist, professor *J. O. Thiess*, men selv »crass orthodox« og en af de yngste deltagere i tesestriden. Til Arnæs kom han næsten fra eksamensbordet og vakte straks opmærksomhed som skarptunget vækkelsesprædikant, der - som han selv udtrykte det - både var polemisk og »mystisk«: vendt mod vantro og vanekristendom, kredsende om Golgata-mysteriet. Folk strømmede til, og hans prædikener cirkulerede i afskrifter; han udgav derfor talrige prædikener og prædikensamlinger, til dels i flere oplag. Måske havde han også forbindelse med en ortodoks kandidatforening, som dannedes i Angel sidst i 1820'erne med det formål at oplive og bestyrke »den lebedigen Glauben an das Evangelium«.[17]

Hertil kom en bredere *bibel- og missionssekskabsbevægelse*, som

16. Pastoralteologien i *Ausg. Schr. II*, om baggrunden se forordet (II, 8 ff). Om Berlin-studierne sst. I, 128, og Achelis' statistik i *Sdj. Arb.* 1953, 190 (42 Kieler-teologer i Berlin 1814-33)), jfr. fx. *KuSbl.* 1884, 105, og *Jahrb. f. d. schlesw. Geest* 1957, 101 f.
17. Om konventet *Provber.* 1825, 528, 1829, 477 ff, *Ausg. Schr. I*, 177 ff. Om Thiess *KuSbl.* 1881, 207 ff, *ZSHG* 1892, 215 ff, Thiess til Grundtvig 19/4 1840. Om kandidatfor. *Provber.* 1829, 481 ff.

samvirkede med Harms, men dog havde sit eget ansigt. Det slesvig-holstenske bibelselskab var ikke blot rationalistisk, men rummede en »evangelisk« fløj som et sidestykke til den lavkirkelige »evangeliske retning« i England, der stod bag ved det britiske bibelselskab og også havde medvirket ved oprettelsen af bibelselskaberne i Danmark og Slesvig-Holsten. Denne fløj var mindre polemisk og konfessionelt præget end Harms, og mere indstillet på aktivisering af lægfolk ved praktisk-organisatorisk arbejde. Forskellen var dog ikke stor i Harms' første tid i Kiel. Trods sin fremhævelse af præsteembedet var han da ret positiv over for lægmandsaktivitet, og han støttede ikke blot bibelselskabet, men foranledigede i 1821 den første indsamling til ydre mission. Det skete ved en »Missionsansprache«, som han holdt en søndag efter endt prædiken; og denne opfordring gentog han derefter hvert år. Men han ville ikke selv oprette et missionselskab; bidragene kom privat og fordeltes af et uformelt missionsråd, der bl.a. omfattende professor Falck. Der blev dog dannet en art missionsforening i Kiel, som virkede nogle år og bl.a. udsendte et »Missionsblatt« (fra dec. 1821), hvori Harms' missionstaler fremkom; og de fik stor betydning for sagen.[18]

Der var imidlertid andre mere ubetingede venner af bibel- og missionsagen. Den mest fremtrædende var *Chr. Fr. Callisen* (1777-1861), der ligesom fæteren J. F. L. Callisen repræsenterede den »evangeliske« indstilling. Efter nogle år som privatdocent havde han helliget sig de kirkelige opgaver som præst og provst i Friederichsberg ved Slesvig (1804-35), og her virkede han med usædvanlig energi og stor praktisk dygtighed, nyordnede skole- og fattigvæsenet, oprettede en »industriskole« for fattige børn, en søndagsskole for voksne og en mønstergyldig sparekasse m.m. og fik voksende tilslutning til både kirke- og altergang.[19] I 1816 blev han den egentlige leder af bibelselskabet, som han hurtigt skaffede stor udbredelse, relativt større end det danske, med deltagelse af samtlige provster og de fleste præster og talrige bibelforeninger og bibelselskaber i byerne, der

18. Ausg. Schr. I, 187 f, samt hist. bidrag i *Das s.-h. Missionsblatt 1887-91* (aftrykker bl.a. de første numre af *Missionsblatt*; se især 1891, 6 f, 26 f). I tserne gik Harms ind for bibelselskabet og for lægmandskontrol af de rationalistiske præster, og i 1821 udgav han en prædiken, som anbefalede opbyggelsesforsamlinger i hjemmene. Jfr. *Sdj. Årb.* 1970, 36 f.

19. *Jahrb. für die Landeskunde der Hztr.* 1862, V, 329 ff, A. Halling: *Beiträge zur Familiengesch. des Geschlechtes Callisen*, 1898, 132, 154 ff; om J. F. L. Callisen 126 ff.

holdt møder, bibellæsninger og fester og udsendte selvstændige årsberetninger; til 1841 udbredtes henved 100.000 bibles og nytestamenter. Og så langt hans indflydelse rakte, gav han det et »evangelisk« præg; det var for ham ikke kun et praktisk anliggende, men et arbejde for Guds riges udbredelse ved genoplivelse af sansen for »das leider eine Zeit lang beynahe vergessene Wort Gottes«.

Det skyldtes sikkert især ham, at bibelselskabet også viste interesse for *ydre mission og udbredelse af opbyggelsesskrifter*. Harms' »Missionsansprache« fremkaldte straks missionsindsamlinger flere steder, bl.a. i Slesvig og Rendsburg, hvor bibelsagen havde en forkæmper i provst J. F. L. Callisen. I 1825 stiftede C. F. Callisen en egentlig forening »für Missionen und Erbauungsschriften« i Slesvig, som fik bidrag fra mange slesvigske sogne; den efterfulgtes bl.a. af en tilsvarende i Rendsburg (1826) og af talrige missionsmøder og indsamlinger andetsteds. Alle disse bestræbelser blev hyppigt omtalt og anbefalet i det slesvig-holstenske bibelselskabs årsberetninger og tillige i en række andre publikationer. Foruden det ovennævnte »Missionsblatt« fra Kiel må især nævnes »Monatsschrift für Bibelverbreitung und Missionen«, der blev udgivet af pastor H. Vietheer i Itzehoe 1822-30. Hertil kom et skrift af pastor H. L. A. Vent, Hademarschen, »Nachricht und Erinnerung, betreffend die Bibel- und Missionsache« (1826, 248 s.), men større betydning fik hans ugeblad »Religionsblatt« fra 1829, som senere blev overtaget af fire Flensborg-præster. Det havde et bredere register, men dets vigtigste opgave var at bringe efterretninger om bibel-, missions- og traktatforeningernes arbejde.[20]

Den kirkelige situation var således på mange måder ændret, og der findes ikke få stærke udtalelser herom allerede fra o. 1820. »Der alte Gang ist unterbrochen oder niedergestürzt, ein neuer ist im Werden« (1818). »Es ist gewiss, dass ein sonst nie gespürtes, religiöses Bedürfniss im ganzen Volk erwacht ist« (1822). Ved menighedernes præste-

20. Bibelselskabets årsber. fra 1816 (udg. 1817) flg., især 1841 (udg. 1842), W. W. Meyer: Geschichte der s.-h. Landesbibelgesellschaft, Stuttgart 1953; Sdj. Årb. 1938, 5 f. C. F. Callisen til C. F. Wunderling, Chrfl., 11/11 1816 (cit., i PA II R 14), til E. Henderson 1/3 1818 (m.fl. breve i B.F.B.S.' arkiv). Om forbindelsen med B.F.B.S. se G. Browne: The History of the B.F.B.S., 1859, 1, 375 f, 492 f, hvor det s.-h. bibelselskab fremhæves fremfor det danske. Om missions- og traktatfor. bl.a. Relbl. 1830, 329 ff (Rendsburg), 513 ff (Slesvig), endvidere Das s.-h. Missionsblatt (se note 18) og A. Fiensch: Kurze Gesch. der Entstehung... der s.-h. cv.-luth. Missionsgesellschaft, Breklum 1889. Jfr. om Relbl. her s. 101 f.

valg var tendensen klar: de ortodokse kandidater havde bedre chancer, og ingen menighed ville vælge en kandidat, der åbent gik ind for Altona-bibelen (1825, om Holsten). Harms hævdede senere, at mens hertugdømmerne til 1817 var »fast durchaus rationalistisch«, blev de derefter på få år »fast durchaus orthodox, wenigstens was die Prediger anbetrifft«. [21]

Navnlig den sidste vurdering var dog en stærk *overdrivelse*. Harms henviste bl.a. til, at mens han i 1819 kun kendte tre »gläubige Kandidaten«, kunne han i 1831 nævne 20-30. Men disse tal vidner kun om tendensen blandt studenter og kandidater. Landskirkens ledelse og størstedelen af gejstligheden var utvivlsomt stadig mere eller mindre »rationalistisk«. Næsten alle provsterne udtalte sig i 1832 mod en ansøgning fra Harms m.fl. om tilladelse til udgivelse af et »Kirchen- und Schulblatt«, skønt det ifølge planen hverken ville give plads for politik eller polemik. [22] Og bibel- og missionsbevægelsen fik kun en kort blomstring. Mange foreninger virkede kun få år, bidragene aftog, bl.a. på grund af landbrugskrisen, og den brede interesse holdt sig kun i 1820erne.

Hertil kom, at den lovende tilnærmelse mellem *den kirkelige og den nationale bevægelse* ophørte. Efterkrigstidens nationale bestræbelser mødte modstand fra den politiske konservatisme, som fik dominerende indflydelse overalt i Europa o. 1820. Burschenschaftbevægelsen blev bremsset fra 1819, Kieler Blätter måtte indstilles samme år for at undgå forbud, Falck blev politisk moderat, Dahlmanns forfatningssag faldt 1823, afvist af den tyske forbundsdag, og selv forlod han Kiel i 1829 som en skuffet mand. I 1820erne herskede politisk »eine bleierne Ruhe« i hertugdømmerne (Otto Brandt). Den kirkelige fornyelsesbevægelse blev også politisk konservativ med helstatslig orientering; fx. viste bibel- og missionspublikationerne stor interesse for de danske søsterforeninger. Og da den nationale bevægelse så småt begyndte igen som følge af julirevolutionen og Uwe Jens Lornsens forfatningsforslag i 1830, havde den mistet den religiøse baggrund, og dens politisk liberale tendenser virkede oprin-

21. Provber. 1818, 30, 1822, 33. Nyt theol. Bibliothek VIII, 1825, 345. Ausg. Schr. I, 127 f (Harms 1851, cit.). Flere eksempler i Sdj. Årb. 1936, 221 ff, 1956, 97.

22. I 1828 hævdede Harms, at der var o. 50 ortodokse (decidedly evangelical) af i alt 150 teol. studenter; resten var »neologer« eller uafgjorte. If. R. Pinkerton til Ph. Roentgen 21/8 1828 (Chrfl., PA II R 14) og Roentgen til B.F.B.S. 22/8 1828 (B.F.B.S.' arkiv). Om bladplanen akterne i Gottorp, Abt. 13 B nr. 57, jfr. Zillen, især 217, 285.

delig afskrækkende på mange, både i ridderskabet og borgerskabet. Særlig skarpt reagerede kirkens »rettroende« fløj; præsterne Vent og Thiess udsendte i 1830 strenge prædikener mod tidens »revolutionsfeber«, og Harms angav endog Lornsens »natlige sammenkomster« til kongen. Senere ændredes den politiske situation, men den fik kun indirekte betydning for den kirkelige udvikling, som derfor kan behandles særskilt i det følgende afsnit.[23]

DEN KIRKELIGE FORNYELSESBEVÆGELSE 1835-48

Indtil begyndelsen af 1830erne prægedes landskirken altså af modstridende kræfter, men derefter fik den kirkelige fornyelsesbevægelse fuldstændig overtaget. Den besatte de fleste ledende stillinger, fik bred tilslutning både på universitetet og i gejstligheden og beherskede derfor ganske den kirkelige debat og det kirkelige liv. Dens gennemslagskraft i den officielle kirke styrkede den *kirkelige* indstilling, som Harms havde gjort sig til talsmand for. Han blev efterhånden samlingsmærket, og hans meningsfæller ville ikke blot vække og forny det kirkelige liv, men tillige genoplive den gamle kirketro og kirkeordning med gejstligheden og den officielle gudstjeneste som kirkelivets midtpunkt. De betragtede sig derfor som »ortodokse«, men da et bestemtere udtryk blev nødvendigt, betegnede de sig »die kirchlich gläubigen«, »die kirchlichgesinnten« o.l., og senere kaldtes de ligefrem »den kirkelige retning« ligesom grundtvigianerne i Danmark, med hvem de havde meget til fælles. Det må dog tilføjes, at bevægelsen som helhed var en bred strøm, der omfattede forskellige anskuelser og mange uden nærmere tilknytning til Harms; men de var alle, hver på sin måde, »Männer der Erneuerung des alten Glaubens der evangelischen Kirche«.[24]

Udgangspunktet for denne udvikling kan sættes til året 1835, da Adler, der var død i efteråret 1834, afløstes af to nye generalsuperin-

23. Springer: Dahlmann I, 148 ff, 197, 260 ff, om Falck ZSHG 1939, 243 ff (Carl Petersen), Brandt: Geistesleben, 415 (cit.), K. Jansen: U. J. Lornsen, 1872, 263 f, Ausg. Schr. I, 137 f. Jfr. De da. Stænderfors. Hist. I, 73 ff, 113 f, Sdj.s Hist. IV, især 152 ff, Gesch. S.-H.s VI, især 380 ff, og her kap. 10.
24. Til betegnelserne E. Michelsen: Der Gustav-Adolfs-Verein in S.-H., Kiel 1893, 9 (cit.), jfr. s. 5. Andre eksempler: KuSbl. 1844, 173, 1845, 41, 1846, 22, 197 f, 230. Betegnelserne »kirkeligtsindet«, »kirkeligt troende« anvendtes især i KuSbl.

tendenter: den førnævnte *C. F. Callisen* for Slesvig (til 1848) og *J. C. J. Hertzbruch* for Holsten (til 1855), der ligesom Callisen var mildt-ortodoks. Samtidig fik *Harms* overladt Kiel provsti, hvor han blev en meget virksom provst; og i årene omkring 1835 blev også en række andre provstestillinger besat med »kirkeligtsindede« mænd.

Kun provsteskitterne i *Slesvig by* skal berøres her som et centralt eksempel, idet der i øvrigt henvises til den senere omtale af Callisen og de nordslesvigske provstier (kap. 4-8). I stiftsbyen begyndte den nye æra med *N. Th. Boysens* ansættelse som provst for Gottorp provsti og førstepræst i domsognet (1831-50). Domkirken var da i dybt forfald og menigheden »ganz verwaiset und von der Kirchlichkeit entwöhnt« (Adler); forgængerne var Boysens fader Jasper Boysen (til 1817), en udpræget rationalist, *Harms'* ubehageligste modstander i tæsestriden, og *F. A. Schröder*, der blev afsat for bedrageri. Men derefter ændredes forholdene helt. *N. Th. Boysen* var flittig og energisk, både som præst og provst; han fik kirken restaureret, prædikede »lebhaft, mit grossem Eifer... das Evangelium von Christo, dem Sünderheiland« og samlede en stor menighed. - Forstaden Friedrichsberg havde som nævnt længe haft en indflydelsesrig præst i *C. F. Callisen*, der herfra havde ledet Hütten provsti og tillige bibelselskabet og byens missionselskab i samarbejde med aktive lægmænd som toldkontrollør *H. W. Hansen* og overretsadvokat *F. H. J. Reiche*. Også efter 1835 bevarede Callisen nær kontakt med bibel- og missionselskaberne og med byens kirkeliv, men som præst og provst afløstes han af *L. F. C. Callisen* (1836-39) - en søn og meningsfælle af Rendsburg-provsten - der på få år gjorde lige så dybt indtryk her som i sit tidligere embede i Flensborg (se s. 100). Hans efterfølger, den unge *Nic. J. E. Nielsen* (1840-49), vandt dog endnu større ry som prædikant. Han havde en herrnhutisk arv fra sit hjem og var i Berlin blevet stærkt inspireret af Schleiermacher, men i Kiel og i sin første præstetid blev han nært knyttet til *Harms*, bl.a. som medlem af Barkau-konventet. Ved sin varme veltalenhed og kirkelige entusiasme, der var forbundet med stor smidighed og personlig elskværdighed, fik han snart en indflydelsesrig stilling, og sammen med *N. Th. Boysen* gjorde han Slesvig by til centrum for den kirkelige fornyelsesbevægelse.[25]

25. Om *N. Th. Boysen* KuSbl. 1885, 26 f, TK, D., Slesvig domsogn 1831 (Adler, cit.), jfr. Sdj. Arb. 1935, 170 ff, 1936, 202. Om *Hansen* og *Reiche* se reg.; *Reiche* fik især betydning for bibelsagen som agent for B.F.B.S., jfr. *G. Browne* I, 493 (se note 20). Om *C. F. Callisen* fx. hans breve til Roentgen, Chr. Om *L. F. C. Callisen* (d.

Fra midten af 1830erne gennemgik også *det teologiske fakultet* i Kiel en fuldstændig fornyelse. De gamle rationalistiske professorer forsvandt, og alle de nyansatte var mere eller mindre på linje med den kirkelige retning. Men der var desuden voksende interesse for nye og friere synsmåder, for en bredere filosofisk-kulturel horisont, under påvirkning især af Schleiermachers erfaringssteologi og Hegels spekulative filosofi. Fire af de nye professorer havde studeret i Kiel: Twestens afløser *A. F. L. Pelt* (fra 1835), bibelteologen *H. A. Mau* (fra 1836), pastorteologen *C. Lüdemann* (fra 1839) og dogmehistorikeren *Chr. Thomsen* (fra 1841), og de havde alle Harms som forudsætning, men havde også modtaget andre indtryk. Pelt var en irenisk mæglingsteolog, som ikke stod mål med Twesten, men dog indtog en central stilling i fakultetet, bl.a. som udgiver af dets tidsskrift »*Theologische Mitarbeiten*« (1838-41); dets grundsætning var, at skønt kristendommens indhold ikke kan bestemmes uden historisk kritik, kan dens sandhed dog erfares og erkendes »als göttliches Leben«. Mau, der var søn af Harms' ven J. A. Mau, søgte at vise de centrale dogmers betydning i bibelens frelseshistoriske sammenhæng og ud fra »den kristelige bevidsthed«. Thomsen var stærkt optaget af Schleiermacher, og Lüdemann, som blev medlem af Barkau-konventet og Harms' »skriftefader«, udviklede sig senere i liberal retning.

Sørst betydning fik nok professor *I. A. Dorner* (1839-43), der kom udefra med impulser fra den hegelske filosofi, ligesom hans ven H. L. Martensen i København på samme tid. »Alles lief in sein Kolleg«, skriver en af studenterne; for han søgte at klare det brændende spørgsmål om forholdet mellem filosofi og teologi, med afvisning af såvel den tørre rationalisme som den stive ortodoksi. Filosofien skulle ikke forsvares; den sande filosofi var netop inspireret af kristendommen. På den anden side fordrer kristendommen selv en spekulativ tænkning, der viser, hvorledes dens åbenbarings- og forløsningsidé har virkeliggjort sig i menneskehedens historie. Disse forelæsninger virkede stærkt på studenterne; Dorner formåede, som en af dem skrev, at danne »treue Kämpfer für das wahre Christenthum«. Hans teologiske arbejde blev fortsat af *Th. A. Liebner* (fra 1844), der ligeledes fremskullede »det kristelige system« som den højeste sandhed, men med inddragelse af etiske og mystisk-teosofiske synspunkter. Også

1839) og Nielsen KuSbl. 1883 nr. 6 og 10-11, ZSHG 1889, 77 f. I emissær Wolters ber. fra 1840 skildres besøg i en større kreds af »vakte« gejstlige og lægfolk i Slesvig (ca. 30 nævnes).

han blev almindeligt skattet, både som professor og prædikant.[26]

Denne blomstringstid for fakultetet modsvarede af stærk aktivitet og teologisk-kirkelig interesse blandt *de studerende*. Efter tilløb i 1820erne dannedes den ene teologiske studenterforening efter den anden. Først i 1830erne samlede *Mich. Baumgarten* en stærkt vækkespræget kreds, som deltog i borgerkonventikler, holdt søndagsskole m.m.; den fik også nær kontakt med Harms, som dog advarede mod dens pietistiske tendenser. Baumgarten og flere venner fulgte efter 1835 med Twesten til Berlin, hvor de sluttede sig til byens pietistisk-konfessionelle kredse. I 1834 berettes om en anden teologkreds, der samme efterår indbød til ydre missionsmøder og dannede en missionsforening, omfattende oprindelig 30 studenter og 20 borgere; også den havde kontakt med Harms, som billigede oprettelsen, men ikke selv ville medvirke.[27]

I 1836 dannedes en fastere organiseret teologisk forening, der fremhæves som den første i Tyskland. Den samledes hver uge til diskussionsmøder og udfoldede »ein reich bewegtes Leben«. Initiativtagerne var Harms-inspirerede studenter, især nordslesvigere som *C. E. Carstens*, *Chr. Damm* og *C. Prehn*; blandt dens formænd var *Bertel Godt*, *Wilh. Koopmann* og *M. H. Kaftan*. Bortset fra Koopmann vil vi møde dem alle igen som præster i Nordslesvig; Godt og Koopmann blev senere generalsuperintendenter, og Godt efterfulgtes som sådan af Kaftans søn Theodor Kaftan.

I den første tid var medlemstallet begrænset til 16-20; men fra 1841 blev det et langt mere storslået foretagende. En ny ånd var vakt, hed det, og nu åbnedes portene for alle de teologiske studenter. De fleste meldte sig virkelig ind, og foreningen måtte deles i tre store diskussionsklubber, som mødtes hver uge. Desuden holdtes hyppige plenarmøder, møder med foredrag og fester, bl.a. hyldestfester med optog til ære for Harms, Martensen og Dorner. Som helhed blev dette foreningsliv - ifølge en af deltagerne - en hjælp til »eine lebendigere Anschauung des Christenthums«. Det inspireredes vistnok især af Dorner; den mest fremtrædende leder, *David Greve*, var Dorner-begejstret og

26. ZSHG 1875, 85 ff (Carstens: fakultetets hist.), kandidat-vitae i Gottorp, Abt. 18 nr. 70 N, 1839-45 (især J. C. L. Japsens, cit. vedr. Dorner), og nr. 71 K, 1847 (D. Greves vita, især om Mau og Dorner). Jfr. Zillen om forholdet til Harms (se reg.), og Briefwechsel zw. H. L. Martensen u. I. A. Dorner I, 1888.

27. H. H. Studt: *Mich. Baumgarten*, 1891, I, 5-11, om forholdet til Harms Baumgarten: Ein Denkmal für Claus Harms, Braunschweig 1855. Om den anden forening Relbl. 11/3 1835, 162, og KuSbl. 1844, 187 (hvor dens uformelle karakter betones).

fulgte ham i 1843 til Königsberg. Men samtidig vakte interessen for de største navne i tysk teologi, især Schleiermacher, som ingen på den tid kunne komme udenom. De mest interesserede søgte til andre tyske universiteter, og deres breve og beretninger spillede både før og efter 1841 en vigtig rolle i foreningslivet.[28]

•

Også i *landskirken som helhed* gjorde »den nye ånd« sig stadig stærkere gældende. Allerede i 1834 oplyser advokat Reiche, Slesvig, at de dygtigste kandidater ved eksamen år efter år tillige viste sig at være de mest rettroende; »nur die mittelmässigen Köpfe sind noch dem Rationalismus zugethan«. Formodentlig støttede han sig til informationer fra de slesvigske eksamener, som fandt sted på Gottorp. I 1839 omtaler både Itzehoe Wochenblatt og Ribe avis, »hvad løs tale ofte har paastaet, at i Hertugdømmerne nødes enhver Kandidat til at være eller i det mindste synes orthodox, naar han vil befordres«; forfatteren i det liberale Itzehoe-blad havde klaget over, at selv de mådeligste rettroende blev foretrukket, og at provster roste sig af alene at præsentere de såkaldte ortodokse kandidater. I 1842 udtalte Harms endog håbet om, at *hele* gejstligheden snart ville være vundet, da det nu næsten var kommet så vidt, at det kunne siges: »es ist kein Gebrechlicher in unserm Stamm«. Det skete i hans forord til en prædikensamling af rettroende prædikanter, udgivet af C. W. Brodersen, Preetz, medlem af Barkau-konventet. Den havde et velgørende formål, men var samtidig en præsentation af den nye forkyndelse, og interessen var over forventning; 2400 havde subskriberet. Religionsblatt anbefalede også bogen varmt, men fandt Harms for optimistisk; så meget var dog vist, »dass nun mehr auf unsrer Seite stehen, als jenseits«.[29]

28. Jfr. Fr. Volbehr: Der theol. Verein zu Kiel, Kiel 1845; Ed. Bruhn: Der theol. Verein zu Kiel 1836-86, Kiel 1886; endv. note 16 og Schr. II 13, 1955, 83 ff om Berlin-studierne.
29. Reiche til Jackson, B.F.B.S., 20/3 1834. Ribe Stifts Adresse-Avis 22/1 1839 (med ref. af Itzehoe-bladet). Brodersen: Christus der Weg, die Wahrheit u. das Leben. Dreissig Predigten, Itzehoe 1842. Relbl. 12/10 1842, 80 ff (L. Siemonsen).
30. Valentiner: Nachahmungssucht und Mode im Gebiete des religiösen Lebens, Flensburg 1840; Nielsen: Offener Brief an Herrn Pastor Valentiner, Lübeck 1840. - »Der Kanzelton« var dog svær at udrydde; i 1845 klagede E. A. Lilie over, at den hørtes fra hveranden, tredje prædikestol: »Der Eine singt, der Andere näsel, der

Harms' *prædikemåde* fik mange efterlignere. En kritisk anlagt Flensborg-præst, *C. A. Valentiner*, klagede i 1840 over den florerende kirkelige »Nachahmungssucht«. Som eksempel fremdrog han provst Nielsens prædikener, der kopierede Harms' skødesløse, noget søgte stil så godt, at han endog efter manges mening overgik sin mester. I Holsten skulle kandidaterne derfor nu være gået over til at efterligne Nielsen i stedet for Harms! - *Nielsen* indrømmede i et forekommende svar sin afhængighed af Harms, men hævdede bestemt sin ret til at bevæge sig frit »in der lebenden Muttersprache« uden at bindes af grammatiske og homiletiske regler. Det var netop Harms' fortjeneste, at han her havde brudt igennem; »da wollen wir jubelnd hinter ihm drein ziehen und Niemand soll uns wieder vermauern.«.[30]

Den nye indstilling medførte voksende sans for tidens kirkelige opgaver og problemer, hvilket bl.a. viste sig gennem oprettelsen af en lang række *præstekonventer* fra midten af 1830'erne. De begyndte ofte som mindre præsteforeninger af meningsfæller til gensidig opbyggelse og drøftelse af pastorale problemer, men de følte utilstrækkelige, når interessen vendte sig mod »das allgemeine Wohl der Landeskirche«. Efterhånden gik man derfor over til at oprette regulære provstikonventer, hvor provsten samlede alle provstiets præster, og der var en udpræget tendens til at give dem en halvofficiel stilling. Barkaukonventet er en forløber for den første type, og det af Harms oprettede konvent for Kiel provsti (1835) dannede forbillede for den anden; der var, mente Harms, nu så få rationalister i provstiet, at de ikke kunne skade. Dette konvent beskæftigede sig især med generelle kirkelige spørgsmål og indgav en række andragender til myndighederne. I Nordslesvig vil vi møde flere andre eksempler. For de kirkeligtisindede var konventerne »ein nicht unbedeutendes Zeichen der Zeit«. Der var ganske vist også blevet oprettet konventer i rationalismens tid, især som læseforeninger, men det var nu glemt, og de havde heller ikke haft synderlig betydning. Rationalismens tid var, hed det nu, »keine Zeit der Kraft, sondern der Schwachheit; sie wollte nicht sammeln, sondern zerstreuen«. Konventsdannelse var derimod udtryk for vilje til samvirken for kirkelig fornyelse og aktivisering.[31]

Eine schreiet, der Andere süßelt, der Eine betont zu viel, der Andere zu wenig«; de fleste blev »ganz erstaunlich unnatürlich« som prædikanter. If. Lilie havde efterligningen af Harms virket uheldigt. KuSbl. 1845, 375 f.

31. Jfr. KuSbl. 1845, 212 ff (cit.); om Harms' provstikonvent *Ausg. Schr.* I, 179 ff. I KuSbl. 1844 omtales fem nye konventer: i Rendsburg provsti fra 1838 (s. 327 f),

Disse bestræbelser ytrede sig også gennem et stort antal aktuelle indlæg i pjecer, småskrifter og blade, bl.a. Religionsblatt, men især gennem et nyt kirkeligt ugeblad: »Kirchen- und Schulblatt« fra jan. 1844. Det var Harms' gamle plan fra 1831, som nu omsider blev realiseret af to unge præster i Itzehoe, *Th. Jess* (1840-48) og *E. Versmann* (1840-73), støttet især af *A. Decker*, Klein-Wesenberg (1843-63), der blev bladets mest markante skribent. De var alle aktive, kirkelighedsindede vækkelsespræster med personlig tilknytning til Harms, og de fik navnlig bidrag fra yngre gejstlige af samme type, men også fra en række kendte navne. Bladet fik hurtigt betydelig udbredelse, større end forventet, oplyses det; ifølge skribenterne især i Holsten og Sydslesvig, men i øvrigt lige fra Lauenburg til Nordslesvig. Redaktionen bekendte straks klart kulør; grundlaget var troen på den gamle lutherske kirke som en nutidig virkelighed, samlet om ordet, sakramenterne og den augsburgske bekendelse. Konkret byggede bladet på det nye kristelige og kirkelige liv, der var genvakt siden 1817: der er nu talrige troende præster og ikke få lærere, som samarbejder med dem; de uafgjorte bliver »draget med ind i bevægelsen«, interessen for Guds riges anliggender vokser, og man taler atter om kirkelige ting i alle kredse. På den anden side er der mange mangler og skader tilbage fra frafaldets tid, megen uvidenhed og rationalistisk vantro og mange indre kirkelige opgaver. - Det var disse problemer, bladet ville tage op for at vække og styrke kærligheden til kirken.[32]

Debatten var præget af stærke ønsker om *kirkelige reformer*. Talrige skrifter og artikler drog til felts mod de tre bastioner, rationalismen havde efterladt: *agenden, katekismen og salmebogen*. De blev alle stående, men diskussionen og de forslag, der fremkom,

Lauenburg fra 1840 (s. 143 f), Heiligenstedten fra 1841 (kun for trosvenner, tre sektioner i Vestholsten, s. 190 ff), Gottorp provsti fra 1841 (s. 229 ff), Nord-Ditmarskens provsti (fra 1844? - forsøg på fornyelse af ældre Kaland siden 1810; s. 63 f).

32. If. det indl. »Vorwort« 1844 og 45. Om Jess og Versmann KuSbl. 1848, 105 ff, 1873 nr. 32, om deres vækkelsesforkyndelse i Itzehoe E. A. Lilie til Fr. Helveg 9/11 1840 (privateje), om forholdet til Harms fx. Zillen, 381, Ausg. Schr. I, 147 f. Om Decker KuSbl. 1883 nr. 9-10 (skrev 61 art. i bladet 1844-51, medvirkende ved oprettelsen), 1884 nr. 27. 1885 nr. 2-3 (bl.a. om hans indflydelse i Meldorf 1833-43 (jfr. Wolters ber. fra 1838) og energiske indsats i Kl.-Wesenberg); om hans forhold til Harms KuSbl. 1878, 127 f (kæmpede for ham »med ord og næver« fra han var 12 år; Harms var en ven af hans fader, J. Decker, leder af Tønder seminarium). Akter om udgivelsesprivilegiet i Gottorp, Abt. 65, 2, nr. 697 I.

virkede utvivlsomt inspirerende på præsternes praksis, hvor de havde stor frihed. Udgangspunktet var flere andragender fra *Harms'* provstikonvent om officiel udarbejdelse af en ny agende, katekismus og salmebog, det første i 1838 til den slesvig-holstenske regering. På samme tid gik *N. Nielsen* et skridt videre ved indførelse af en ny gudstjenesteordning, udarbejdet i samarbejde med Barkau-konventet. Et andet medlem, *C. F. Hasselmann*, rettede i 1839 en sønderlemmendes kritik mod Cramers katekismus, og han blev virkelig opfordret af regeringen til at udarbejde udkast til en ny katekismus, et arbejde, som også flere andre tog op, dog uden resultat. Der kom heller intet ud af henvendelserne om agenden og salmebogen; her tog Tyske kancelli, da det omsider udtalte sig, afstand fra enhver ændring (1843). Men forinden havde Nielsen rejst almindelig debat om agenden, idet han i 1841 sammen med »Sielbecker Predigerverein« udsendte en række spørgsmål om betimeligheden af liturgiske ændringer til de andre konventer i Slesvig-Holsten. Svarene udgav han i 1842 som »Liturgische Studien«, og bogens tendens var klar: udarbejdelse af en enhedsagende på grundlag af ældre kirkelig tradition. Adskillige præster tog imidlertid afstand herfra, da de ikke ønskede at opgive den herskende liturgiske frihed. Nielsen lod derpå sagen falde, men hans intentioner blev videreført med stor energi navnlig af Hasselmann og Decker, og diskussionen fortsatte i Kirchen- und Schulblatt lige til 1848.[33]

Sørst bifald vandt nok *M. Baumgartens* skrift: »Liturgie und Predigt« (Kiel 1843). Han havde nu nået et friere standpunkt med afstandtagen fra pietismens og den strenge ortodoksis verdensfjendskab. Den vigtigste opgave var, hævdede han, at afklare forholdet mellem kirken og verden, samle den splittede kirke og frigøre den fra sammenviklingen med verden i den kristelige stat, hvor den støttedes af verdslige tvangsforanstaltninger. Kun derved kunne verden overvindes og vindes for kirken. Denne opgave kunne ikke løses ved en enhedsagende, men foreløbig kun ved »ordets sværd«, hvorfor al kraft måtte samles om forkyndelsen. - Skriftets form var tung og uklar, men det anslog centrale temaer inden for den kirkelige bevægelse, hvor Baumgarten herefter indtog en fremskudt stilling. Til 1846 virkede han med held som privatdocent i Kiel, og derefter tog han

33. Schr. II 18, 1961-62, 119 ff (L. Hein); om Hasselmann KuSbl. 1884 nr. 16. Diskussionen omfattede også Nordslesvig, og her førte salmebogsdrøftelsen virkelig til et resultat, se s. 128.

energisk fat på præstegerningen i St. Michaelis sogn ved Slesvig, hvor han fik mange tilhørere og nært samarbejde med provsterne Nielsen og Boysen.[34]

Der var også voksende interesse for intensivning af *det praktisk-kirkelige liv* ved nye virkeformer. Mange præster holdt bibeltimer, og nogle gik i gang med organiseret børne- og ungdomsarbejde. Andre slog til lyd for kirkeligt-socialt arbejde med fanger, vagabonder, syge og fattige og oprettede hjem for kvinder og forældreløse. På dette felt virkede navnlig J. H. Wichern og »Rauhens Haus« i Hamburg inspirerende. Traktatforeningerne og især missionsinteressen fik et nyt opsving i 40erne; den svenske missionær P. Fjellstedt holdt 1844-45 en lang række velbesøgte møder i hertugdømmerne, og der blev stiftet mange nye missionsforeninger og afholdt regelmæssige missionsindsamlinger. Talrige præster deltog i bekæmpelsen af det udbredte brændevinsdrikkeri, især ved oprettelse af mådeholdsforeninger; i Slesvig-Holsten nåede tallet i 1847 op på 41 med 3600 medlemmer. Hertil kom et vidtspændende indsamlingsarbejde til betrængte protestantiske menigheder, som vil blive omtalt nedenfor.[35]

For de mest »kirkeligtsindede« var dette foreningsarbejde i sig selv problematisk. Harms tog direkte afstand fra mådeholdsforeningerne og fra organiseret indre mission, og i Kirchen- und Schulblatt fremførtes tilsvarende betænkeligheder. Foreningerne overtog kirkens opgaver, hed det, og nogle omfattede både troende og rationalister; kirkens arbejde burde ikke udgå fra periferien, men samles om centrum: forkyndelsen og sakramenterne. Men reformiveren omfattede også denne fløj; foruden problemerne omkring agenden, katekismen og salmebogen meldte der sig mange andre opgaver inden for det traditionelle kirkeliv: genoplivelse af katekisationer og fastepredikener, fornyelse af menighedssangen, indførelse af kirketugt og »husforhør« efter svensk forbillede, bekæmpelse af skinkristendom, opvækkelse af menighedsbevidsthed og samling af de troende.[36]

34. Jfr. KuSbl. 1844, 76 f, 84 f, 1883, 39, 1891, 49 f, Baumgarten: Nothgedrungenes Wort, 1856, 1 ff, Studt: Baumgarten I, 18 ff, 43 ff, Hein i Schr. II 18, 127 f. Michaelis-kirken ligger i Slesvig by, men størstedelen af sognet var landsogn.

35. Talrige art. i Relbl. og navnlig i KuSbl. beslyser disse bestræbelser; en oversigt i KuSbl. 1847, 33 ff. Om mådeholdssagen foreligger Chr. Stubbe: Die ältere Mässigkeit- u. Enthalttsamkeitsbew. in S.-H., Berlin 1906, jfr. Schr. II 5, 1910, 88 ff.

36. Zillen, 317, KuSbl. fx. 1844, 34 ff, 225 ff, 331 ff, 1845, 6 f, 9 ff, 14 ff, 1846, 241 ff, 377 ff.

Med den kirkelige fremrykning fulgte også voksende indflydelse på *skolevæsenet*. I 1838 rejste Harms debat om den rationalistiske religionsundervisning ved et kraftigt angreb på rationalisten G. F. Dinters »Schullehrer Bibel« (1826-30), som endnu var meget udbredt. Fra 1839 udgav pastor K. N. Kähler, medlem af Barkau-konventet, *Schleswig-Holsteinisches Schulblatt*, der opfattede skolen som forgård til kirken og betonedede religionsundervisningens kirkelige karakter med afvisning af den rationalistiske kateketik. Samme år blev en nær ven af Harms, J. Asmussen, leder af det nyoprettede Segeberg seminarium; i hertugdømmernes sydlige del var det ene om læreruddannelsen, og man vidste, at det ikke lod sine elever drage bort uden alvorlig kristelig påvirkning. Fra begyndelsen af 1840erne bredte en moderat selvstændighedsbevægelse sig blandt lærerne med møder og foreninger, som talte lærerstandens sag og fremhævede skolearbejdet og læreruddannelsens betydning. *Schulblatt*, som havde skiftet redaktion, stillede sig ikke afvisende; men i *Kirchen- und Schulblatt* blev lærerne sat på plads. Harms fandt det endog upassende, at de opfattede sig som en stand, organiserede sig og ønskede videreuddannelse; det var et spørgsmål, om seminarienuddannelse overhovedet var nødvendig. Mange af de kirkeligt indede præster stillede sig mere forstående, men der var enighed om, at skolen skulle være kirkens tjener, og at lærerne var bundet til den lutherske tro. Dette blev officielt godkendt ved en forordning af 4.4.1845, der gjorde det muligt at afskedige lærere for udbredelse af anskuelse, som stred mod bibelen og bekendelsesskrifterne.[37]

•

Som helhed fik den kirkelige bevægelse uundgåeligt *kirkepolitisk karakter*. Den virkede jo ikke blot for enkelte fornyelsesforanstaltninger, men for *generobring af kirke og skole* for den gamle tro. Indtil midt i 1840erne mødte den kun ringe og aftagende modstand. Rationalismen kunne med en vis ret karakteriseres som en stillestående sump, skønt mange endnu stod »mitten darin«.

Men just på den tid rejste »*rationalismen*« atter hovedet, om end i

37. Henh. KuSbl. 1845, 38 (Decker, første cit.), F. A. Schröder: Dinter u. Harms, Altona 1839, om Kähler KuSbl. 1887, 205 ff, om Asmussen Zillen, 223, 271, 345 og oftere. jfr. DBL., om seminariet (det eneste udover Tønder) KuSbl. 1847, 35. Om lærerbevægelsen (s. Zillen, 318 f, 364 (forordningen), KuSbl. 1844, 145 ff, 241 ff og 249 ff (Harms, anonymt), 270 ff, 282 ff, 302 ff, 321 ff.

nye former, inspireret af venstrehegelske, liberalteologiske og politisk liberale strømninger og som nødværge mod det kirkeligt-konservative pres. Afsættelsesforordningen vakte harme i lærerkredse og samlede 1800 lærere om en protest-petition. En stor del af borgerskabet hældede stadig til rationalistisk tankegang, og det samme gjaldt de fleste lokale »Wochenblätter«; navnlig Itzehoer Wochenblatt blev organ for den kirkeligt-liberale opposition. Kiels borgerskab havde endog valgt en rationalist som archidiakon efter Harms (1835) og dermed som hans nærmeste medarbejder, nemlig *H. Wolf*, der var blevet meget afholdt og især o. 1845 trådte stærkt frem i debatten. Også ved universitetet blæste nu ifølge Dorner »ein böser Wind«; hans egen discipel *D. Greve* svingede til venstre og udgav fra okt. 1845 sammen med *W. Schwartz* »Norddeutsche Monatsschrift zur Förderung des freien Protestantismus für Gebildete in der Gemeinde« - »als Oppositionsschrift gegen den engherzigen Dogmatismus des Itzehoer Kirchen und Schulblatts«. Samtidig vakte en provokerende friprotestantisk bevægelse i Tyskland, de såkaldte »Lichtfreunde«, stor opsigt og modvilje i hertugdømmerne, og det smittede utvivlsomt af på bedømmelsen af Greves kreds.[38]

Den kirkelige retning *tog straks kampen op* med stor energi, næppe upåvirket af den samtidige konfessionelt-konservative tvangspolitik i Preussen, men på dette punkt uden lighed med den tilsvarende grundtvigske retning i Danmark; den var i 40erne præget af Grundtvigs tanker om kirkelig frihed, som til dels stammede fra oplysningstiden. I Slesvig-Holsten blev alle kætterier påtalt. Det nye månedsskrift blev grundigt imødegået af talrige skribenter i Religionsblatt og navnlig i Kirchen- und Schulblatt, der fortsatte gennem flere år. 93 slesvig-holstenske gejstlige underskrev en adresse, organiseret af Kirchen- und Schulblatt, mod de tyske »Lichtfreunde«, og Harms vendte sig højtideligt mod en moderat erklæring fra Berlin, hvori 87 gejstlige anbefalede en mere liberal kirkepolitik. De kirkeligt-sindedes synspunkt var, at den nye rationalisme ligesom den gamle savnede enhver berettigelse og adkomst i den lutherske kirke, da den var i strid med bibelen og bekendelsesskrifterne. Harms søgte derfor at få Greve afsat som religionslærer i Kiel og forhindrede faktisk, at

38. Om lærerne Zillen, 364, 366 (lærerkrav om adsk. af skole og kirke 1848), om Wochenblätter KuSbl. 1845, 289, 1847, 9 f, om Wolf Sdj. Årb. 1870, 18. Dorner til Martensen 17/10 1845 (cit., se note 26). 33 af 49 teol. studenter støttede dog fakultetet i 1847, da det blev angrebet for gold ortodoksi, KuSbl. 1847, 432. Greves vita (cit., se note 39). Hermelink II, 332 f.

han blev fast ansat (1845-46). Da Greve derefter ansøgte om et præsteembede, fandt C. F. Callisen ham uberettiget til kirkelig ansættelse; kancelliet lod ham dog præsentere som valgkandidat efter en særlig prøvelse af hans anskuelser, men han fik kun få stemmer (1847). Han døde 1848, da han omsider var blevet indstillet til et præsteembede, og månedsskriftet ophørte det følgende år. Hans skæbne er betegnende; liberale anskuelser havde på den tid trange kår i landskirken.[39]

Kirkepolitisk samledes alle tråde i ønsket om en egentlig *kirkeforfatning*, der gav kirken større selvstændighed. Kun Harms og de mest konservative holdt i hovedsagen fast ved en bestående statskirkeordning, men hans mange andragender til myndighederne havde været næsten resultatløse. Spørgsmålet blev rejst allerede i 1830erne, men aktualiseredes i 40erne af kirkeforfatningsreformer i Tyskland og især af den almindelige reformbevægelse i Slesvig-Holsten. Det var fra begyndelsen på Kirchen- und Schulblatts program, der just henviste til, at kirken savnede et organ til at gennemføre de ønskede indre forbedringer; kancelliet var rent juridisk, og den slesvig-holstenske regering og stænderforsamlingerne slog ikke til. Jo stærkere kirken blev indadtil, des større var dens trang til de nødvendige ydre former! - *Præstekonventerne* kunne opfattes som en begyndelse, og i efteråret 1844 foreslog Decker, at repræsentanter for alle konventerne, evt. også for lægfolket, skulle mødes i Rendsburg til drøftelse af »die grossen Lebensfragen der Kirche«, med henblik på »ein regeres, vielseitigeres Wirken in unsern Gemeinden«. Derved kunne vejen banes til egentlige synoder. Tanken vandt tilslutning i flere konventer, således i Versmanns konvent i Vestholsten; det blev her betonet, at deltagelsen burde være forbeholdt nærmere trosfæller, og det var også Deckers opfattelse.[40]

Disse bestræbelser blev imidlertid i 1845 kombineret med et allerede

39. Om debatten især KuSbl. 1845-47, om udtalelserne mod Lichtfreunde 1845, 217 ff, 255 f (Lauenburg), 382 ff, 401 ff (Harms), om Berlin-erklæringen Hermelink II, 333, 346. Om Greve Ausg. Schr. I, 22, samt akterne og hans vita i Gottorp, Abt. 18 nr. 71 K. Striden gav genlyd overalt i hertugdømmerne, fx. i Dannevirke 30/8, 3/9, 1/11, 26/11 1845, 14/1, 6/3 1846. Zillens betoning af de ortodokses fredelige holdning og kampens unødvendige og vilkårlige karakter (s. 364 f) er misvisende og kun forståelig ved sammenligning med forholdene i Preussen.
40. Om Harms' opfattelse Ausg. Schr. I, 160, 180; Schr. II 2, 1898, 62 ff. Om debatten i 1830erne Lor. Hein: Die Behandlung kirchlicher Fragen auf den... Ständeverss., Diss. Kiel 1956, 207 ff. Om den tyske baggrund Hermelink II, 79 f, 330 ff. KuSbl.s Vorwort 1844 og 45; 1844, 300 ff (Decker), jfr. 365 ff, 1845, 271, 306 ff.

etableret kirkeligt fællesorgan, den såkaldte »Gustav-Adolfs-Verein« (el. Gustav-Adolfs-Stiftung), der var blevet oprettet i Sachsen 1832, men først fra 1841-42 fik bred tilslutning, både i Tyskland og Slesvig-Holsten. Formålet var at støtte de små evangeliske menigheder i de katolske egne, men den almindelige begejstring for sagen hang sammen med, at foreningen skabte det første bindeled mellem de protestantiske landskirker (jfr. s. 279 f). Ofte var det især nyortodokse og vækkelsesfolk, der tog sagen op. Det gælder i hvert fald i Slesvig-Holsten, hvor hovedforeningen blev stiftet i Kiel 1842 af en forsamling i universitetets aula, »vorwiegend die geistig führenden Kreise ... namentlich soweit sie durch Cl. Harms' Predigt kirchlich angeregt waren«. Til den første bestyrelse valgtes Harms, provst Nielsen, professorerne Pelt og Dorner samt en jurist; og derefter oprettedes lokalforeninger i alle tre hertugdømmer, fra Lauenburg til Haderslev (i alt 27 i 1847).

Nogle af de kirkeligtsindede som Decker, Versmann og udgiverne af Religionsblatt i Flensborg holdt sig tilbage, fordi foreningen ikke udelukkede rationalister. Men for tilhængerne var den just »eine Regung des kirchlichen Bewusstseins und Lebens«, en art indre mission til støtte for det evangeliske trosliv, som også ville virke oplivende og samlende på støtteforeningernes kirkesamfund. Navnlig *provst Nielsen* gik derfor stærkt ind for den brede basis, både i Slesvig-Holsten og ved de årlige generalforsamlinger i Tyskland, hvor han spillede en fremtrædende rolle. I Slesvig-Holsten blev han snart »sjælen i foreningen« og i 1844 valgt som formand, hvorefter dens hovedsæde blev Slesvig by.[41]

Men Nielsen priste den ikke mindst, fordi den forenede hertugdømmernes kirkeliv. Og han gik snart et skridt videre, idet han knyttede den sammen med de almindelige samlingsbestræbelser, der ytrede sig i ønsket om en fælles præste- eller kirkeforsamling. Gustav-Adolfsforeningens årsmøde blev i 1845 henlagt til Slesvig (9. juli); og de to Slesvig-provster Nielsen og Boysen indbød da til »*Prediger-Conferenz*« dagen efter, oprindeligt kun deres provstikonventer, men indbydelsen udvidedes til at omfatte alle interesserede, også lægfolk. De vigtigste emner var et udkast til en fuldstændig presbyterial- og

41. E. Michelsen: Der G.-A.-S.-V. in S.-H., Kiel 1893, 7-30 (s. 13 cit., om lokalfor. s. 27 f), om motiverne 1844, 94 ff (bl.a. om Niensens stilling), 1846, 229 ff (cit.), jfr. Michelsen, 17 f, H. W. Beyer: Die Gesch. des G.-A.-S.-V.s, Göttingen 1932, 44 ff. Kritikken var moderat, se fx. KuSbl. 1844, 268 ff. Relbl. 1844, nr. 21 og 27.

synodalforfatning og et forslag om foreløbig udbygning af provstikonventerne med inddragelse af lægfolk. Møderne holdtes på Gottorp slot, hvis historiske betydning gav begivenheden særlig vægt. Forsamlingen var ikke stor, men meget repræsentativ; foruden indbyderne deltog bl.a. Decker, Jess og Versmann og professorerne Pelt og Liebner i forhandlingerne.[42]

Dermed var det almindelige præstemøde etableret, og i 1846 blev der udsendt en tilsvarende indbydelse, nu af Nielsen og provst Callisen, Rendsburg. I øvrigt blev *arrangementet gentaget*; Gustav-Adolfs-foreningens årsmøde holdtes 4.-5. august, præstemødet 6. august, begge på Gottorp. Den 6. august samledes henvend 100 til den indledende gudstjeneste ved M. Baumgarten; mødet åbnedes derpå af Nielsen, der foreslog professor Mau og provst Jensen, Sønderborg, som ordstyrere ved forhandlingerne. Den vigtigste drejede sig om forbindelsen mellem kirke og folk, indledet af provst Jensen. Til sidst valgtes på Niensens forslag en komité til forberedelse af et nyt møde i 1847, bestående af provst Jensen, professor Mau, Versmann, Decker og Fr. Nievert, Altona, der bl.a. var kendt som talsmand for Gustav-Adolfs-foreningen.[43]

Det næste år, 1847, gik man endnu videre i samlingsbestræbelserne, idet præstemødet nu blev sat i forbindelse både med Gustav-Adolfs-foreningens og *Det nordtyske missionsselskabs* årsmøde. Alle tre møder holdtes i Glückstadt og Altona 15.-17. juni. Det var nemlig Niensens og flere andres tanke, fremført ved mødet i 1846, at også de mange missionsforeninger burde forenes - efter Gustav-Adolfs-foreningens forbillede - ved tilslutning til det store nordtyske missionsselskab. Ifølge referatet samlede interessen sig om præste- og missionsselskabsmøderne, der fik et meget vellykket forløb; navnlig blev præstemødet velbesøgt med ca. dobbelt så mange deltagere som året før. Det betegnede det foreløbige højdepunkt i samlingsbestræbelserne, og et nyt møde i 1848 blev stillet i udsigt.[44]

[42. KuSbl. 1845, 271 f, 327 f, 339 ff, 350 ff, 357 ff, 377 ff.

[43. KuSbl. 1846, 320, 336, 408, 430 ff, 443 ff, 473 ff. En deltagerliste under forhandlingerne fik 51 navne, heraf 36 præster (s. 443). Antallet af provster er uklart og Callisens initialer mangler, men det var sikkert J. F. L. Callisen (mod Sdj. Arb. 1969, 142). Baumgartens prædiken mindedes endnu i KuSbl. 1891, 50 (herfra det ovn. antal, der sikkert omfattede en del uofficielle deltagere).

[44. KuSbl. 1847, 200, 288, 296, 304 ff, 312 (G.-A.s mødet), 361 ff, 373 ff, 385 ff, 401 ff. If. s. 305 fik en deltagerliste under præstemødets forhandlinger 106 navne, deraf 3 professorer, 7 provster, 60 præster, 15 kandidater og 12 skolemænd; i alt regnes med mindst 120 deltagere. Om sammenslutningen af missionsforeningerne KuSbl. 1816, 444 ff.

Grunden syntes nu lagt til en kirkeforfatning, hvorved kirkens egne mænd - og ikke det sendrægtige kancelli - kunne få hovedindflydelsen. Først da kunne arbejdet med de mange uløste reformspørgsmål føres til ende.

3. Brødremenighedens stagnation og fornyelse 1815-1848

BAGGRUNDEN

Intetsteds i det danske monarki var herrnhutismens indflydelse så stærk som i Sønderjylland. Det skyldtes på denne tid især brødre­menigheden i Christiansfeld, som derfor fordrer et kapitel for sig. Interessen samler sig her mest om dens religiøse betydning; dens baggrund, opbygning og indre forhold er allerede omtalt i bind IV. Indledningsvis må der dog tegnes nogle træk til belysning af brødre­kirkens og den sønderjyske brødrebys almindelige udvikling i perio­den 1815-48.

Den herrnhutiske bevægelse havde i det 18. århundrede forbløffet verden ved sin indre kraft og hurtige udbredelse. Talrige nybyggede brødrebyer vidnede herom, alle med velordnet forfatning, gudstjeneste- og næringsliv. Grundlaget var en disciplineret entusiasme, hvis første bud var ubetinget lydighed mod brødrekirkens »generalældste«, frelseren selv, og mod ældsterådene for hver menig­hed og for hele »brødreunitetet« (direktionen i Herrnhut). De var nemlig udvalgt af frelseren (ved lodtrækning) og søgte stadig hans vejledning, især ved lodtrækning om stort og småt, menighedsord­ninger, embedsbesættelser, ægteskaber m.m. I praksis var ledelsen stærkt præget af faste regler og embedsautoritet, da ældsterådsmed­lemmerne næsten alle var lønnede »embedsmænd« (Arbeiter). Det anfægtede dog ikke den sande »broder« og »søster«, der mente, at brødresamfundet kun ved denne styreform kunne virkeliggøre sin opgave som »en levende Jesu menighed«, et centrum for ydre mission og et forbillede for de spredte troende i statskirkerne.

Men under overfladen var en indre *tilbagegang* begyndt, som især blev mærkbar efter 1800. Klagerne lød stadig mere højlydt på de almindelige synoder i 1801, 1818 og 1825. Brødresamfundet havde forladt »den første kærlighed« og givet plads for »jordisk sindelag« og »den i verden herskende uafhængighedsånd«. Samtidig havde det pådraget sig en stor gæld, dels på grund af krigen, men også som følge af sløseri og uredelighed. I 1825 måtte man rent ud erkende, at

der var »en fordærvelses kim« i selve forfatningen. Menighederne var på én gang åndelige og borgerlige sammenslutninger og derved uopløselige, men det blev stadig mere klart, at det indre liv ikke lod sig »arve fra fædrene til børnene, og en sand Jesu menighed ikke synlig fremstille på jorden«. Mange var kun knyttet til menighederne ved ydre bånd og borgerlige hensyn.[1]

Synoden i 1818 betød dog et *vendepunkt*. Da rettedes et afgørende slag mod det fundamentale lodtrækningsvæsen, idet de amerikanske delegerede nødte synoden til at opgive ægteskabslodtrækningen i Amerika. I Europa skulle den egentlig bevares; men dette medførte for første gang et udbredt oprør i de europæiske menigheder, hvor »lidenskabelige partidannelser« vendte sig mod ægteskabslodtrækningen som »et utåleligt åg«. Den måtte derfor næsten helt afskaffes (1819). Begge beslutninger blev officielt begrundet ved lodtrækninger; men det var tydeligt, at tilliden til loddet som gudsdom var svækket, og at ledelsen måtte tage større hensyn til de menige medlemmer.[2]

På flere punkter gennemførtes faktisk en vis *demokratisering*, samtidig med at lodtrækningen blev indskrænket. Da den bortfaldt ved valgene til »menighedsrådet« og »opsynskollegiet« (et erhvervsråd), fik medlemmerne i hver menighed en virkelig repræsentation i disse hidtil underordnede råd, der navnlig efter synoderne i 1836 og 1848 opnåede betydelig økonomisk indflydelse.[3] Som følge af de finansielle vanskeligheder måtte unitetsledelsen stadig appellere til medlemmerne om sparsommelighed og om bidrag til et støttefond, men til gengæld holdt den dem nu underrettet om den økonomiske tilstand. Udviklingen gik overhovedet mod større åbenhed. Fra 1818 blev en stor del af de interne »Gemein-Nachrichten« trykt; de særlige synodalbestemmelser, som var forbeholdt ældsterådene, bortfaldt eller

1. Jfr. især skr. fra synoden i 1825 (af 18/7 og 8/8), Synodal-Verlass 1825 §19 og 32, endv. bd. IV, 156 f, 159 f (m. henvisninger), E. W. Cröger: Geschichte der erneuerten Brüderkirche III, 1854, især 525 f, G. Burkhardt: Die Brüdergemeine I, 1905, 128 ff. Vedr. det 18. århundrede henvises til fremstillingen i bd. IV. Ordet brødremenighed anvendtes både om den enkelte menighed og om brødrekirken som helhed (egl. »brødreunitetet«).
2. Jfr. især skr. 1819-22 i PA I R 2 A 2; i øvrigt bd. IV, 161.
3. Henh. Syn.-Verlass 1801 § 186, 190, 1818 § 9, 1836 § 76, 79, 80, 1848 s. 142 ff. Kommunalregnskabet udskiltes 1818. Om den tidl. repræsentationsordning bd. IV, 47 f.
4. Synodalvedtægterne fra 1836 blev dog først trykt 1838 og kun i uddrag. Se om økonomien især skr. fra synoderne 1825, 1836 og 1848, PA I R 1 A 8 a-b, A 9 a, A 10 a. - Jfr. Burkhardt I, 149 ff, 167 ff.

reduceredes stærkt fra 1825, og fra 1836 blev synodalvedtægterne trykt.[4]

Heri lå også en større åbenhed over for omverdenen, navnlig *de andre kirkesamfund*. Man erkendte, at brødre menigheden - trods »ældsteembedet« - ikke havde særtrettigheder fremfor dem (1836). Den indre tilstand var heller ikke principielt forskellig fra statskirkerne, og de nye forsøg, der blev gjort på at udskille en inderkreds af sande troende, fik ingen betydning.[5] Men efterhånden vågnede et *nyt liv* på frivillig basis, anført af dygtige ledere, som blev inspireret af herrnhutismens heroiske fortid og af tidens idealistiske og vækkelsesprægede strømninger. Synoden i 1848 var præget af optimisme. De økonomiske problemer var omsider overvundet, en vækkelse var begyndt blandt de unge, og virksomheden udadtil var voksende. Forholdet til de evangeliske kirker var bedre end nogen sinde, takket være vækkelsesstrømningerne, som man følte sig nært forbundet med.[6]

På den anden side havde bevægelsen dog bevaret sit *særpræg*. Mange spørgsmål blev stadig underkastet lodtrækning, fx. embedsbestemmelser, og den patriarkalske ledelse var kun lempet. Hver menighed var fortsat underordnet ældsterådet, de ledende embedsmænds råd, og direktionen i Herrnhut førte nøje tilsyn med alle menigheder. Det righoldige gudstjenesteliv forenkledes noget, men omfattede stadig talrige forsamlinger, fester og særegne skikke. Også korordningen med i inddelingen i »kor« og særlige korbuse for enkerne og de ugifte brødre og søstre bevaredes uden større ændringer i denne periode.

Udviklingen i *Christiansfeld* fulgte kun delvis dette mønster. Sammenholdes *medlemstallene* i de forskellige korafdelinger, får man indtryk af næsten jævn tilbagegang.[7]

5. Jfr. bd. IV, 161, Burkhardt I, 150, 153 ff.

6. Burkhardt I, 161 ff. Lederne var bl.a. præget af den såk. »Idealherrnhutismus« fra o. 1800, der forenede en vis kulturåbenhed med begejstring for den gamle herrnhutisme i idealistisk fortolkning. Det inderlige forhold til »sjælevennen« skulle forbindes med »Demut und Bescheidenheit, Ernst und Ruhe, Ordnungsliebe und Anstand, wissenschaftliche Interessiertheit und Geschmack«. Jfr. *Zeitschr. für Brüdergeschichte* 1912, 1-44 (s. 42 cit.).

7. Fra Jahresberichte, PA II R 6, jfr. de ældre tal i bd. IV, 63. Kostskolebørnene udfra medregnedes i de små drenges og pigers kor til o.m. 1815, da de talte i alt

Kor:	1815	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850
Ægtefolk	100	90	88	90	92	70	64	70
Ugifte brødre	123	116	106	104	92	97	113	108
Ugifte søstre	242	251	247	236	213	193	202	159
Store drenge	8	12	9	8	9	6	8	6
Små drenge	38	25	26	24	20	37	28	21
Store piger	14	9	6	9	11	5	8	2
Små piger	28	26	29	27	24	25	25	27
Enkemænd	6	6	7	6	6	9	12	7
Enker	47	45	39	40	36	41	44	31
I alt	606	580	557	544	503	483	504	431

Denne stagnation hang først og fremmest sammen med *finansielle problemer*, som spillede en særlig rolle i Christiansfeld. Byens økonomiske grundlag var en række håndværk og større virksomheder, som var delt mellem menigheden, brødre- og søstrehusene og de forholdsvis få selvstændige borgere; og disse erhverv rantes hårdt af erhvervslivets almindelige krise under og efter Englands-krigen. I de tre sidste krigsår havde alene menighedsøkonomien et tab på 9272 Rtl., bl.a. på grund af den danske valutas fald. Derpå gik det så småt fremad, men efter 1820 begyndte »die geldarme, nahrlose Zeit«, da landbrugskrisen gjorde de gode, men forholdsvis dyre varer fra Christiansfeld til luksus for bønderne. Menighedens handelshus, »die Gemein-Handlung«, måtte gang på gang nedsætte sine priser, og dets overskud, der tidligere havde ligget på mindst 2000 Rtl. årlig, sank til en ubetydelighed. På samme måde gik det de andre store virksomheder: sæbe- og lysfabrikationen, garveriet og gæstgiveriet. I brødrehuset måtte flere erhverv drives med tab og nogle helt indstilles. Søstrehuset, hvis beboere hørte til de fattigste, indførte så store besparelser, at søstrene måtte have gratis bespisning, lys og varme. Også flere selvstændige erhvervsdrivende var i vanskeligheder* og måtte støttes eller sættes under administration.

Nedgangen fortsatte i 1830erne. Det værste slag var handelshusets fallit i 1836. Der havde længe været uorden i regnskaberne, og trods

48; men de er ovf. fradraget for 1815 med halvdelen (24) i hvert af disse kor; de nøjagtige tal mangler. - Pladsen tillader ikke nøjere kommentarer; det skal blot bemærkes, at brødre- og søstrekorets vækst 1840-45 formodentlig beror på lægmandsvækkelserne og den økonomiske fremgang, og endv. at misforholdet mellem de større og mindre børn bl.a. hang sammen med, at børnene medregnedes til børnekorene fra fødselen, men kun var medlemmer af de større børns kor i få år.

stor omsætning afkastede det intet; men den egenmægtige leder havde dog haft ældsterådets tillid. En tilsynsførende fra Herrnhut afslørede imidlertid, at forretningen i virkeligheden var blevet drevet med tab siden 1820; alle reserver var brugt, og lederen havde tilmed begået bedrageri. Sagen dyssedes ned, men menighedens udækkede gæld steg til 28.000 Rtl. Unietet, hvis økonomi havde bedret sig, måtte derpå træde til med en årlig understøttelse til den betrængte menighed (1835-41).[8]

Under disse omstændigheder måtte man i Christiansfeld vise stor *tilbageholdenhed* over for ansøgninger om optagelse, der jævnlig indløb hele perioden igennem. Ældsterådsprotokollerne giver det indtryk, at de fleste blev afvist af økonomiske grunde. De viser også, at mange medlemmer måtte søge arbejde i andre brødrebyer eller uden for brødremenigheden. Etablering af nye erhvervsdrivende var næsten en umulighed. Bryllupper blev derfor sjældne begivenheder.

Først fra slutningen af 30erne begyndte bedre konjunkturer for landbruget at indvirke i Christiansfeld, og i 40erne fik byen gode år, der kun forbigående blev afbrudt af treårskrigen. Men overskuddet blev anvendt til afbetaling af gæld, og i erindring om de trange tider var »opsynskollegiet« meget ængsteligt over for nye udgifter. Chancerne for optagelse eller etablering var derfor fortsat små. Endnu i 1851 besluttede 6 brødre og 4 søstre at udvandre til Texas som den eneste mulighed for at grunde en selvstændig eksistens. De 4 brødre og søstre ville nemlig giftes![9]

8. Jfr. foruden ndn. regnskaber (note 9) Begleitschreiben zu den Jahrenrechnungen, V A R 11 II B 9, og ældsterådsprot. fx. 22/9 1828, 21/9 1829, 22/2 1830, 25/4 1831, 8/8 1836; om handelshuset især 29/4 1836 (oversigt fra 1792). Dets gennemsnitlige årlige bruttoindtægt var 1792-1806 4312 Rtl., 1806-20 4932 Rtl., 1820-35 4975 Rtl., de tilsvarende omkostninger henh. 2121, 2893 og 7119 Rtl. - Handelshusets udvikling i denne periode, der afspejler en vigtig fase af dansk erhvervshistorie, indbyder til en nøjere undersøgelse. Næsten alt regnskabsmateriale er bevaret. Tilbagegangen skyldtes ud over den almindelige krise (til o. 1830) konkurrence fra billige importvarer og fra nabobyerne, navnlig Haderslev, hvis erhvervsliv (handel, håndværk og fabriksvirksomheder) var i stærk fremgang. Arbejdskraften var dyrere i Chrf. som følge af kortere arbejdstid og et relativt mindre antal lærlinge. Bønderne handlede snarere i Haderslev p.gr.a. markederne, øvrighedskontorerne og havnen (havnearbejder begyndt 1826). Jfr. bl.a. Antrag von Bürgern 9/5 1836, PA I R I A 9 b, og E. Lautrup: Chronik ... der Stadt Hadersleben, 1844, 157 ff. I øvrigt henvises til bd. IV, 40 ff, 67, 86 f, 158 f om erhvervsforholdene før 1815.
9. Om den alm. holdning fx. ældsterådsprot. 4/8 1845. De 4 par blev viet i Chrf., da de i øvrigt ikke ville skilles fra brødremenigheden; brødrene frygtede kun at ende som så mange gamle korbødre, »mit Gott und Menschen unzufrieden«. Jfr.

De vanskelige ydre betingelser var naturligvis også en belastning for *menighedens religiøse liv og arbejde*. Som nævnt virkede de hæmmende på tilgangen udefra, og de medførte tillige, at antallet af ansatte og støtten til »diasporaarbejdet« uden for menigheden måtte begrænses mest muligt. Men i øvrigt fulgte den religiøse udvikling ikke de økonomiske kurver. De første år efter 1815 var i de fleste henseender en stilstands- og tilbagegangstid. Men fra slutningen af 1820'erne, da erhvervene var i støt tilbagegang, begyndte en ny åndelig opblomstring, som først blev afbrudt af treårskrigen. Om disse to perioder beretter de følgende afsnit.

STILSTANDSTIDEN (1815-27)

Året 1815 var ifølge årsberetningen »*ereignisleer*«. Det kunne sættes som overskrift over den indre udvikling lige til 1827. I hvert fald foreligger der kun få meddelelser fra denne tid. Den såkaldte »*Versammlungsbuch*«, hvor alle forsamlinger er noteret, standser i okt. 1818. Menighedens diarier tørrer gradvis ind og ophører helt 1820, bortset fra jubilæumsåret 1823. Det samme gælder brødrekorets diarier, som dog først ophører med året 1828. Også brevene til Herrnhut er lidet indholdsrige. Ældsterådsprotokollen fortsætter i samme form, men må påfaldende ofte beskæftige sig med »*Versündigung*«, navnlig usædelighed og drikkeri.

Mange medlemmer holdt dog sikkert fast ved de gamle idealer. Menighedens bidrag til det slesvig-holstenske *bibelselskab* var relativt store og fremhæves stadig i dets årsberetninger (jfr. s. 72). *Forsamlingerne* gennemførtes formentlig stort set som hidtil, og det hævdes, at de i reglen blev besøgt af de fleste »søskende« (1825). Men der var i

diarierne for menighed og søstrekor jan.-april 1851 og betænkning i BA I R II A 4 (febr. 1851).

Til samlet belysning af den økonomiske udvikling skal flg. oversigt tilføjes vedr. de tre største virksomheder:

Overskud (i Rtl.):	1815	1820	1825	1830	1835	1840	1845	1850
Handelshuset	800	500	150	200	0	500	1000	2000
Sæbe- og lysfabr.	2070	2108	1500	958	+30	172	548	92
Garveriet	2047	1082	604	443	143	832	300	1050

If. VA R II II B og BA II R 8, årsregnskaberne for menigheden og brødrehuset. Stort set klarede brødrehuset sig bedst, som det også fremgår af brødrekorets næsten konstante medlemstal.

1820erne stor »Armuth an tüchtigen und passlichen Brüdern«, navnlig som ordførere. Efter de gamle regler skulle talerne ikke blot holdes af præsten, også af lægbrødre (i praksis andre ansatte), og den åndelige lederstilling som »Gemeinhelfer« holdtes adskilt fra præstembedet. Men i 1818 var præsten tillige blevet Gemeinhelfer, og der var også sket andre indskrænkninger i ledelsen. Som følge heraf måtte antallet af taler formindskes (1821).[10] *De danske søndagsforsamlinger* var efter en pause blevet genoptaget 1815 både af hensyn til besøgende og efter ønske fra størstedelen af medlemmerne. Endnu i 1821 holdtes de hver søndag eftermiddag undtagen den månedlige »Gemeintag«. Men i 1823 klages over stadig tilbagegang i antallet af besøgende udefra. Da den pensionerede præst *J. A. Leth* i 1821 flyttede til byen, synes de danske forsamlinger at være blevet overladt til ham; men efter hans død i 1826 stod de uden leder. I 1829 klages igen over manglende besøg udefra, og det oplyses, at den danske prædiken var ophørt.[11]

Tilbagegangen ramte også de to *kostskoler* eller »anstalter« (for drenge og piger). Før krigen havde de henved 100 »auswärtige Pensionairs«, men de mange svenske og norske elever forsvandt i krigsårene 1810-14, og den økonomiske krise hæmmede tilgangen fra Danmark. Forbedringen af de offentlige skoler virkede i samme retning. Elevtallet svingede o. 50-60 til først i 1820erne, men gik derpå tilbage og sank helt ned til 13 i 1832. Skolernes leder siden 1810, *S. Sönnichsen*, gav da op og flyttede til Herrnhut. - En anden, mere elementær skolevirksomhed mødte ligeledes modgang. Gennem adskillige år havde en »broder« og »søster« undervist børn fra Tyrstrup; men det blev forbudt af myndighederne 1828.[12]

Brødermenigheden havde dog stadig *mange venner* uden for Christiansfeld. Ved jubilæet for Herrnhuts grundlæggelse 1822 var der 700 besøgende, og året efter samlede Christiansfelds jubilæum 1600 deltagere (inkl. medlemmer). En mindre kreds, hovedsagelig fra Sønderjylland, blev nærmere knyttet til menigheden som nadverdelta-

10. Ældsterårsprot. 31/1 1825 (forsamlingsbesøget), 12/2 1821 (cit.), jfr. *S. Sönnichsen* til Hhut. 23/1 1830 og bd. IV, 47, 49. En oversigt over de ansatte findes i *Jubelfeier ... der Gemeine Christiansfeld, 1873*.
11. *Jahresberichte* 1815, 1823 og 1826 (cit.), ældsterårsprot. 12/2, 14/5 1821, Roentgen til Hhut. 22/4 1829. Om Gemeintag bd. IV, 55, om Leth bd. IV, 148.
12. Elevtal for »auswärtige« i *Jahresberichte* fra 1815; jfr. om anstalterne bd. IV, 95 ff. om Sönnichsens tid hans egen beretning 26/10 1838 (i breve fra Hhut.) samt *Sdj. Arb.* 1943, 7 ff. Om elementærskolen især ældsterårsprot. 18/8 1828.

gere én eller to gange årligt, deriblandt præsterne S. C. Salling, Vonsild, J. P. Windekilde, Vilstrup, Johs. Gjelstrup, Skærbæk, A. C. Matthiesen, Løjt, og J. F. Boesen, Vigerslev.[13] - Hertil kom to særlige kontaktorganer, der videreførtes med skiftende held: det gamle fynsk-slesvigske traktatselskab og det egentlige »diasporaarbejde« i de spredte herrnhutiske småkredse.

*

»Det danske Selskab til Evangeliets Udbredelse«, der blev stiftet på Fyn år 1800, havde fra 1810 fået sit centrum i Christiansfeld, dels på grund af medlemmernes tilknytning til brødremenigheden, dels fordi de fleste på den tid boede i Sønderjylland.[14] De ovennævnte præster hørte alle til selskabets støtter, og desuden præsterne L. Ebbesen, Hammelev, I. Matthiesen, Oversø (broder til præsten i Løjt), J. N. Reuter, Havetoft, P. H. Hoyer, Vanderup, og J. H. Quedens, Klangs-bøl. Hertil kom en række meget virksomme læge medlemmer, såsom borgmester C. Richtsen, Tønder, der 1805 skænkede selskabet et legat på 5000 Rtl., toldkontrollør H. W. Hansen, Slesvig, og Chr. Greisen, Haderslev, de to største forhandlere af skrifterne, og guldsmed Johann Adolph Møller, Haderslev, som var selskabets kasserer 1815-28 og tillige uddelte skrifter, endvidere orgelbygger J. Marcussen, Sottrup, og fabrikant V. Ritter, Flensborg, der begge holdt herrnhutiske forsamlinger, og den sydfynske herrnhuter Lars Haastrup, som i sin Fåborg-tid aftog 800 traktater (1813) og bevarede forbindelsen, da han flyttede til Vonsild og Ødis.[15] I alt nævnes ca. 40 som bidragydere fra Sønderjylland i perioden 1813-20.[16]

13. Om festerne Jahresberichte 1822, ældsterådsprot. 13/8 1823. - I ældsterådsprot. 1818-27 findes navne på ca. 40 sønderjyder, der deltog i nadveren, til dels med hustruer. Hertil kommer de ovennævnte præster og enkelte andre fra Nørrejylland og Fyn. Oplysningerne stammer især fra de første år, formentlig p.g.a. en stramning af adgangsbetingelserne 1818. Jfr. J. P. Windekildes brev til Hhut. 18/1 1819, der klager herover og stærkt betoner forsamlingernes betydning for de besøgende. Svaret var imødekommende, G. M. Schneider, Hhut., til Chrfl. 4/2 (?) 1819.
14. Jfr. bd. III, 50 ff, IV, 117. Det flg. bygger især på foreningens regnskabsbog 1801-67, som er bevaret i Chrfl. (R 14).
15. Om Richtsen bd. IV, 134, fundats for hans legat i PA II R 14 B. Om Hansen Relbl. 29/9 1830, 625 ff; if. ældsterådsprot. 22/2 1830 skænkede han da 600 Rtl. til brødremissionen. Se om Møller kap. 8 note 7; han havde forgæves søgt optagelse i Chrfl. Om Marcussen bd. IV, 135. Se i øvrigt personregistret sidst i dette bind.
16. Flere af disse nævnes også som nadverdeltagere i Chrfl. 1818-27, fx. Hansen, Greisen og Haastrup.

Foreningens slesvigske virksomhed var i begyndelsen ret omfattende. *H. W. Hansen*, der forhandlede de tyske skrifter, havde 1808-09 afsat 2853, til dels uden betaling. Hans tal var mindre de følgende år, og fra 1815 synes bibelselskabet at have lagt beslag på størstedelen af hans kræfter (jfr. s. 41). Til gengæld voksede *Greisens* salg, fortrinsvis af danske skrifter; det steg fra godt 2000 ekspl. i 1811 til 4300 i 1815. Andre afsatte mindre partier. Skrifterne var vistnok for størstedelen små traktater med formaninger eller råd om omvendelse (»Hvad skal jeg gjøre at jeg kan blive salig«). Hertil kom flere større skrifter som *R. Balslevs* »Opbyggelige Betragtninger for Syge« (1806) og et optryk af den augsburgske konfession i 10.000 ekspl., som betaltes af *Richtsens* i 1818. Selskabet udfoldede også en betydelig mødevirksomhed i *Christiansfeld*. Ifølge brødremenighedens årsberetninger afholdt det endog to månedlige møder i 1816 og 17, åbenbart i samarbejde med menigheden. Endnu i 1818 holdtes møderne i det mindste hveranden måned. Til disse møder skal der have været »gewaltiger Andrang« fra de omliggende sogne.[17]

Men o. 1820 begyndte en indre opløsning, der sikkert hang sammen med landbrugskrisen. Regnskaberne viser, at salget hurtigt gik tilbage, og at medlemsbidragene næsten ophørte. De resterende medlemmer undlod ikke blot at afregne for solgte skrifter, men begyndte selv at låne af kassen, der takket være renterne af *Richtsens* legat og den indskrænkede virksomhed stadig var forsynet. Tilmed bevilgede de i 1822 sig selv rentefrihed! Bortset fra en årlig udbetaling af 100 Rtl. til brødreunitetet bestod kassererens opgave nu mest i at holde rede på medlemmernes lån. I 1825 bad *J. A. Møller* om fritagelse for denne post. Han havde selv betalt sit lån tilbage, og ved generalforsamlingen spurgte han, om lånene stadig skulle være rentefri, og om *Greisen* stadig skulle have 25 Rtl. årligt, når hans arbejde næsten var ophørt, og gaveindtægten kun havde været 4 Rtl.; desuden skyldte *Greisen* selskabet regnskab for 477 Rtl.! *Møller* fortsatte dog til 1828, da knuden løstes, antagelig på foranledning af pastor *Salling*, foreningens største skyldner efter *Greisen*. Generalforsamlingen vedtog en erklæring, skrevet af *Salling*, hvorefter al gæld for modtagne skrifter skulle stryges og de øvrige gældsposter betragtes som en samvittighedssag for den enkelte »broder«; »plages med Kræven eller deslige Ubehageligheder maae han ikke«. Kassen blev overdraget *A. Asmussen*, brødremenighedens gæstgiver, der fik ud-

trykkelig besked om ikke at krænke skyldnerne i sit årlige regnskab »ved deres Navnes idelige Opraab«.[18] - I virkeligheden havde den gamle bestyrelse dermed givet op og overladt spørgsmålet om foreningens videreførelse til brødremenigheden.

•

Diasporaarbejdet fra Christiansfeld omfattede dels Slesvig og Holsten, dels Nørrejylland og Fyn; men det nordlige Slesvig, som vi her særlig skal beskæftige os med, var fra begyndelsen brødrebysens vigtigste grundlag.[19] To navne står i denne periode i forgrunden: *Gottlieb May*, der ledede arbejdet i Slesvig og Holsten fra 1817, og *H. C. Wolter*, som afløste ham fra 1823.

Den sønderjyske herrnhutisme havde de fleste steder været i *tilbagegang* efter 1800. Mays forgænger, den oven. *A. Asmussen*, der berejste Nordslesvig i 1816, havde givet et mistroeligt billede af forholdene (se bd. IV, 137). Mays første årsberetning svarede hertil. Han stammede fra brødrebyserne Ebersdorf og Gnadenberg, hvor han var blevet uddannet som væver, og da han kom til Christiansfeld (o. l. april 1817), gav han sig ikke tid til at lære dansk. Det ville han indhente undervejs, sagde han. Resultatet var, at hans dansk var og blev nødtørfigt. Ikke desto mindre synes han at have *virket med held*. Han var en ung, energisk mand, som rejste meget rundt, ubundet af familiebånd, idet han bestemt modsatte sig ægteskab, og ved strenge formaninger vakte han nyt røre blandt de »forbundne«. Han opsøgte også de udeblevne og talte gerne med »nye folk«, ligesom med præster og lærere og andre »dannede«, og de refererede samtaler vidner om ikke ringe slagfærdighed og teologisk forståelse.[20]

18. If. regnskabsbogen; underskriverne var - foruden Asmussen - S. C. Salling, J. P. Windekilde, C. Greisen, J. A. Møller, L. Hastrup, J. H. Philipp (Haderslev), J. (?) Johansen og A. Schmidt (Vilstrup?), alle lånere bortset fra de to sidste. Men Møller og Hastrup havde betalt tilbage; Windekildes gæld betaltes af hans bo 1840. Sallings kontantgæld var 106 Rtl. og 159 rdl.; han var allerede 1824 på fallittens rand, jfr. J. Boesen til Sönnichsen 21/2 1824 (AA R 21).
19. Diasporaarbejdet behandles i dette kap. kun oversigtsmæssigt; nærmere oplysninger om de enkelte kredse i Nordslesvig vil blive meddelt i kap. 5-9 (de lokale afsnit). For Fyn og Nørrejylland henvises til bd. III og V. Det ældre diasporaarbejde i Sønderjylland og Nørrejylland er behandlet i bd. IV. Om diasporaordningerne bd. IV, 117 ff, 124 ff; om ordet diaspora (adspreddelse) IV, 117. Den gamle faste organisation var på denne tid opgivet de fleste steder.

Bedst lykkedes hans arbejde i Vestslesvig. Næsten overalt berettes om fremgang. I *Ballum*, *Døstrup* og *Mjolden* voksede antallet af vakte til 130 (1821), og der holdtes eller etableredes regelmæssige møder både i disse sogne og i *Randerup* og *Brede* (Abterp). Hertil kom en voksende forsamlingskreds omkring *Løgumkloster*; og selv i svage eller helt opløste kredse som i *Skærbæk*, *Visby*, *Tønder* og *Højst* fik May kontakt med adskillige vakte, som han søgte at holde til ilden. Midt i landet oprettede han en ny, fast forsamlingskreds i *Bevtoft* (Hjartbro), og mod syd fik han reorganiseret det gamle »societet« i *Burkal*, der talte 80 i 1819, men havde været ved at sygne hen. I Østslesvig fandtes der endnu nogle større kredse, som blev ledet af præster, nemlig Sallings i *Vonsild*, J. P. Windekildes i *Sdr. Vilstrup* og A. C. Matthiesens i *Løjt*, hvortil kom en mindre i *Hammelev*, ledet af pastor L. Ebbesen. May besøgte flere gange de tre sidste og desuden lægmandskredse i *Haderslev* og *Sottrup*; og han fik selv samlet et par nye kredse på *Åbenråegnen*.

I sognene syd for den nuværende grænse besøgte han nogle spredt boende vakte og nogle herrnhutisk sindede præster; men de havde kun få vakte i deres menigheder, og forsamlinger holdtes kun i *Flensborg*, hvor en gammel kreds på ca. 15 hver søndag mødtes hos fabrikant *V. Ritter*, til denne i 1822 flyttede til Christiansfeld. Rejsen sydpå fulgte vestkysten over *Husum*, *Frederiksstad*, *Tønning*, *Heide*, *Meldorf* og *Brunsbüttel* til *Altona*, hvor der var et herrnhutisk societet; en del mindre lokaliteter besøgtes undervejs. Tilbage rejsen gik mere direkte over *Rendsburg* og *Slesvig*, dog med en afstikker til *Kiel*. På disse rejser genoplivede May et diasporaarbejde, som længe havde været forsømt. De vaktens tal var de fleste steder meget små; men May knyttede mange nye forbindelser, navnlig med unge præster af den nye vækkelsesretning. Han blev også venligt modtaget af dens mere kendte mænd som *Harms* i Kiel og provst *Callisen* i Rendsburg. Dog mærkede han hos nogle præster et vist forbehold, idet de ikke uden videre ville overlade ham »sjæleplejen« i deres sogn.[21]

20. Jfr. ældsterådsprot. 31/3, 19/4 1817, breve fra Hhut. 5/12 1816, 19/3 1818, 12/5, 19/7 1819. If. Mays brev til Hhut. 14/4 1823 kunne han da kun »slå sig igennem« på dansk. Da han over en time havde underholdt sig med en kone i Hammelev på »dansk«, undrede hun sig over, at hun nu forstod hans tysk bedre end tidligere! (Mays ber. 1821). - Hovedkilden er i øvrigt Mays årlige beretninger 1817-22. Det betones flere gange, at børnene ikke er medregnet i de opgivne tal.

21. Mays ber. for 1822, slutningen.

Efter rejserne i 1818 opgjorde May *det samlede tal* på dem, han havde haft forbindelse med, til 866, deraf 20 præster, 2 studenter og 24 skolelærere. Nogle senere tal viser en stigende tendens; det samlede tal var 944 i 1819, og 1822 havde han truffet 6 vakte præster »im Dänischen« og 18 »im Deutschen«. I ældre tid havde emissærerne regnet med større tal (jfr. bd. IV, 156); men i forhold til de foregående år betegnede Mays virksomhed dog et stort fremskridt.

Mays rejser sluttede i 1822, da han i foråret 1823 blev forstander for brødrehuset. Som emissær blev han afløst af *Hans Christian Wolter*, der stammede fra Fåborg (f. 1794) og skyldte O. H. Svane sin vækkelse. I 1813 kom han til Christiansfeld, hvor han virkede som garver og tilsynsførende med drengene. Til diasporaarbejdet blev han varmt anbefalet, bl.a. fordi han både kunne tysk og dansk, og der var, hed det, flere danskere end tyskere i hans distrikt (Cröger). Han fik sin bolig i Christiansfeld og forblev ugift, da man ikke mente, at de vakte kunne underholde et ægtepar; det var mest ubemidlede folk, som i den senere tid havde sluttet sig til.[22]

Det viste sig dog snart, at Wolter langtfra stod mål med May. Han var en enfoldig sjæl, som havde drømt om at blive missionær, men manglede talemåder og »Gewandtheit«. Da han i nov. 1823 vendte hjem fra sin første rejse, var han fast besluttet på at give op; han savnede både mod og evne til denne opgave. Kun efter stærkt pres drog han af sted igen, og først fra 1825 begyndte han - efter særlig påmindelse - at skrive beretninger, idet han endnu engang betonedes sin »Furcht und Bangigkeit« og sin lyst til at blive i Christiansfeld (den første beretn.). Men hans beretninger indeholdt mest småtræk om enkelte vakte og var som helhed lidet oplysende og tilfredsstillende for ledelsen.[23]

De er derfor en mager kilde. Men det synes dog klart, at det efter Mays tid gik tilbage de fleste steder. I Vestslesvig holdt det religiøse liv sig bedst på *Løgumklosteregnen*. I Østslesvig var der stadig mange vakte i *Vonsild* og *Løjt*, men *Haderslev-kredsen* svækkedes af indre strid; og i *Hammelev*, *Vilstrup* og *Burkal* gik antallet stærkt tilbage. De tal, som nævnes fra de andre kredse, er også lavere. I *Sydslesvig* og *Holsten* fulgte Wolter i Mays spor og fandt som han

22. Wolters levnedsløb i Chrf., N. J. Enequists anbefaling 26/3 1823 (til Hhut., R 19), C. L. Cröger til Hhut. 2/7 1823, ældsterådsprot. 14/4, 26/5, 30/6 1823; jfr. bd. III, 63 f.

23. Cröger til Hhut. 10/12 1823, 28/4 1824, breve fra Hhut. 3/1, 9/5, 27/6 1824, 11/12 1825, 29/5 1829.

nogle få vakte hist og her, men der holdtes vistnok ikke forsamlinger nogetsteds. - I beretningen for 1827 oplyste Wolter, at han i dette år havde besøgt ca. 600 »venner« og 15 præster. Tallet er større, end man skulle vente efter beretningen. Som helhed får man indtryk af, at diasporaarbejdet på denne tid var stagneret.

FORNYELSEN (1828-48)

Roentgen, Möhne og Holm

I nov. 1827 fik menigheden i Christiansfeld en ny leder, *Philipp Jacob Roentgen*, der overtog det forenede embede som præst og »Gemeinhelfer«. Dermed begyndte en ny fremgangstid, navnlig for menighedens indflydelse udadtil, som i Sønderjylland kan sidestilles med de første årtier efter grundlæggelsen. Fornyelsen hang sammen med klimaændringen i landskirken og nye folkelige vækkelser; men blandt de personer, som medvirkede, indtog Roentgen en særstilling. Allerede ved ansættelsen var han en af brødrekirkens betydeligste mænd. Han var født i brødremenigheden i Neuwied 1777 og havde gennemgået alle trin i de herrnhutiske skoler. Faderen var en berømt møbelsnedker, som fik forbindelse med fyrstelige kredse, navnlig det preussiske hof; en broder blev diplomat og minister. Selv blev han også tidligt indført i »den store verden«, og fransk beherskede han fra ungdommen. Senere havde han især bidraget til at udvikle det herrnhutiske kostskolevæsen, først som lærer i Neuwied, dernæst i Gnadenfeld, hvor »anstalterne« voksede stærkt i hans tid (1804-18), og derpå som leder af de store kostskoler i Neuwied. Begge steder måtte han bygge nye skolebygninger for at skaffe plads. Hans liv havde været præget af rastløs virksomhed, og hans åbne og aktive natur havde givet ham en vid horisont og bekendtskabskreds.[24]

Han fulgte derfor ikke sin lyst, men alene direktionens og loddets bestemmelse, da han flyttede til den hensygnende og afsides liggende menighed i Christiansfeld. Hans »kollega« i det københavnske societet, J. C. Reuss, var lidt bekymret: »er hat noch das rasche, wirksame und gern Durchgreifen-Wesen... die Dänen sind solches Zufahren nicht gewohnt«! Men Roentgen blev vel modtaget; man

24. Jfr. hans »levnedsløb«, en længere biografi skrevet af sønnen A. Roentgen, i *Nachrichten aus d. Br.-Gem.* 1859, 131-60.

forstod, at han var en stor gevinst for menigheden, og man hørte ham gerne som prædikant. De mange rejser, han foretog i ind- og udland, viste, at han ikke glemte den store verden; men i Christiansfeld satte hans virketrang og organisationstalent sig snart tydelige spor.[25]

Spørgsmålet om *de danske forsamlinger* var et af de første, han tog op. Dansk fik han ikke lært, hvad han senere beklagede; men han så straks, at Christiansfeld ikke kunne undvære en dansk prædikant, da hele egnen var dansktalende. Det havde man endnu ikke forstået i Herrnhut. Desuden var egnens oplysningsprægede præster i manges øjne utilfredstillende.[26] På Roentgens foranledning fik brødremenigheden derfor nu omsider en fast dansk prædikant, nemlig *Johann Heinrich Möhne*, der blev ansat i nov. 1829 som »Pfleger« i brødrehuset, men med de danske forsamlinger som hovedopgave.

Möhne var søn af en missionær på Grønland, men havde som ung opholdt sig i Christiansfeld og siden selv virket som Grønlandsmissionær. Han viste sig ualmindelig velegnet til opgaven som »dansk præst«. Samtidig begyndte nye vækkelser, så situationen ændredes med ét slag. De danske forsamlinger, der nu igen holdtes hver søndag og helligdag (i reglen kl. 2), fik straks talrigt besøg af »heilsbegierige« fra omegnssognene; også mange fra menigheden mødte op. Som Sönnichsen skrev, var der »nur eine Stimme des Lobes« om Möhne; »seine wohl geordnete[n] auf Schrift und Erfahrung gegründeten herzlichen Vorträge machen auf Junge und Alte einen tiefen Eindruck«. Tilstrømningen voksede til »mange hundrede« hver søndag, og endnu flere samledes nu til festerne. Da kom også de gamle bekendte, navnlig fra Vestslesvig. Ellers var det mest »nye« og unge folk, der flokkedes om Möhne. Mange opsogte ham også personligt. En enkelt søndag kom fx. 34 af tilhørerne til privat »Sprechen« (skriftesamtaler). - Der var derfor sorg, da han i 1834 blev forflyttet til Christiania. Henved 1000 »fremmede« skal d. 17. august have overværet hans afskedsforsamling.[27]

I Christiansfeld blev han afløst af *Niels Johannes Holm*, den

25. Reuss til S. Sönnichsen 12/1 1828 (i AA, cit.), jfr. N. J. Holm til Hhut. 11/12 1829 (R 19 F) og 2/3 1836 (R 19 E). - Karakteristisk nok blev både menigheds- og brødreordiarierne nu genoptaget (fra 1830). I det flg. må Roentgens ikke ubetydelige indsats for brødrebyens erhvervsliv forbigås.

26. Roentgen til Hhut. 22/4 1829, jfr. breve fra Hhut. 11/11 1827 og Holms ovn. br. 11/12 1829. Der var dog ikke, som antydtes af Holdt (N. J. Holm, 1937, 295 ff), Holm, der rejste dette spørgsmål; jfr. brevets datering.

hidtidige leder af brødreresocietetet i Christiania. Skønt kun 56 år kom Holm halvt som pensionist, overanstrengt, syg og nedtrykt, fordi han havde måttet forlade Norge på grund af uorden i pengesager og uoverensstemmelser med societetets medlemmer. Men trods betænkeligheder både i Herrnhut og Christiansfeld satte Roentgen igennem, at han udtrykkelig blev kaldet til Christiansfeld som dansk prædikant og diaspora-sjælesørger. Det havde Holm også ønsket, og han besad alle forudsætninger for dette arbejde.[28]

Han var selv født i Nordslesvig 1778 og opvokset i dansktalende diasporakredse i Sdr. Farup og Tyrstrup, og han satte disse kredse og det danske sprog meget højt. Desuden var han en usædvanlig begavelse. Skønt bundet af slidsomt legemligt arbejde til sit tredivte år havde han erhvervet en omfattende dannelse, både sproglige, historiske og matematiske kundskaber. For så vidt var han en typisk repræsentant for »idealherrnhutismen« (se note 6), og hans begejstring for brødreunitetets grundtanker var stærk og gennemreflekteret. Han forstod også at bruge en pen, og hans skrivelyst var stor - hvad bl.a. fremgår af hans mange, ofte næsten endeløse breve. I Nordslesvig var han allerede kendt gennem sit opbyggelige forfatter-skab, deriblandt salmebogen »Harpen« (1829), den første vellykkede herrnhutiske salmesamling på dansk, som var blevet indført af Möhne 1830.[29]

Holm vandt næppe straks samme yndest som Möhne; men også han fik snart *talrige tilhørere* og et omfattende sjælesørgerarbejde, både med de besøgende i Christiansfeld og på rejser rundt i Nord-

27. Om embedet som »plejer« (tidl. »korphjælper«) se bd. IV, 66. Breve fra Hhut. 27/9 1829, ældsterådsprot. 27/11 1829 (om ansættelsen), S. Sönnichsen til Hhut. 23/1 1830, Möhne til Hhut. 1830-34, Roentgen til Hhut. 17/2, 11/5 1833, 25/6 1834, Jahresberichte og Gemein Diarinen 1830-34 (her bl.a. om afskedsfesten). Den store tilstrømning til Möhnes forsamlinger fremhæves i alle samtidige kilder. - Jfr. Holdt: N J. Holm, 297 (der kun bringer Möhnes data).
28. Jfr. især Roentgen til Hhut. 25/6, 28/9 1834 og brev fra Hhut. 15/5, 6/7, 13/7 1834, ældsterådsprot. 26/5, 23/6, 15/9 1834. Om Holms forflyttelse fra Christiania se Holdt, 280 ff. Opgaven i Chrff. blev dog ikke, som hævdet s. 298, først overladt Holm efter hans ankomst (13/9) i mangel af bedre. Tværtimod havde Möhne selv anmodet om forflyttelse, da han forstod, at Holm skulle overtage »das dänische Wirken«, Möhne til Hhut. okt. 1833 og 24/6 1834.
29. Se om Holm især hans levnedsløb i EMT 1845, 97 ff og Holdts bog om Holm (1937), en i mange henseender værdifuld fremstilling. Men i skildringen af Chrff.-tiden domineres billedet ensidigt af Holm; fx. nævnes Roentgen og Möhne kun i forbigående. Om Harpen Jahresber. 1830.

slesvig. For de nærmestboende holdt han mindre »Gesellschaft« (se s. 208), og desuden fik han timer i skolerne. Hans nervøse sind og rethaveriske holdning skaffede ham også modstandere i Christiansfeld, og der opstod et vist rivaliseringsforhold mellem ham og Roentgen. De var også forskellige: Holm elskede principielle betragtninger, mens Roentgen var en handlingens mand. Men stort set gik de dog godt i spænd, da de havde samme grundsyn, og Roentgen viste på sin side megen forståelse for Holms særegne natur og støttede ham ofte over for direktionen.[30]

Navnlig *festerne* lagde beslag på Holm. De samlede stadig store skarer, som ønskede dansk betjening, ikke blot fra omegnen, men »fra Haderslev, Vejleegnen, Åbenrå, Moltrup, syd for Tønder, Brede o.s.v.« For Holm var flere dage da helt beslægtet af forsamlinger, mindre sammenkomster og private samtaler. Tilstromningen samlede sig efterhånden mest om stiftelsesfesten den 13. august, da »eine wirklich ungeheure Menge Menschen« fyldte byen; »es wogte in unsern sonst stillen Gassen wie Jahrmarktsgewühl«. I 40erne følte man sig i menigheden noget besværet af denne mængde; den kunne ikke længere rummes i salen, og man frygtede, at besøget for mange kun var en modesag. Men for de handlende blev det årets største forretningsdag.[31]

Kostskolerne

Også i Christiansfeld blev Roentgens navn særlig knyttet til »anstaltnes« historie. Fra Herrnhut bad man ham overtage ledelsen i 1832, da skolerne som nævnt næsten var tomte for elever. De var tilmed dybt forgældede, så opgaven syntes håbløs. Lukning blev også overvejet. Men Roentgen påtog sig dog »mit munterer Kraft den schweren Auftrag«.[32] Han skrev til sine bekendte rundt om i udlandet og bad

30. Se fx. Gem. Diar. okt. 1835, Holm til Hhut. 31/3, 13/10 1835 (R 19), Roentgen til Hhut. 14/10 1835, breve fra Hhut. 4/2 1835, 16/4 1836, 1/3 1837. Om forholdet til Roentgen især Holm til Hhut. 2/3 1836 (R 19), hvor han bl.a. beklager, at Roentgen ikke kunne dvæle ved nogen »Consideration«, men »immer auf das Facit zueilt«. Jfr. hertil s. 91 og 326. Se iøvrigt Holdts skildring s. 298-302 (hvor det dog fejlagtigt hævdes, at Holm ikke underviste i skolerne (jfr. fx. Holm til Hhut. 2/3 1836, R 19, og 18/2 1843, R 15, s. 16), og at hans rejser ophørte 1836 (jfr. her s. 225)).

31. Se især Jahresberichte og Gemein Diarien (citerer fra 13/8 1839 og 1842). Om Holms opgaver fx. Holm til Hhut. 4/12 1843 (R 15, s. 12 f).

dem anbefale skolerne[33], offentliggjorde en skoleplan som annonce i en svensk avis, muligvis flere, og rejste selv til Sverige og Norge for at samle elever (1835). Gennem direktionen i Herrnhut skaffede han missionærbørn, som blev underholdt af unitetet, og fra de blomstrende anstalter i Neuwied opnåede han tilskud til driften. Selv underviste han i begyndelsen uden betaling, og han fik også formuende damer til at give gratis undervisning. Senere indkaldte han nye, dygtige lærere fra de tyske menigheder, hvorunder hans omfattende personalkendskab kom ham til nytte.[34]

Ved denne indsats fik han hurtigt *vendt nedgangslinien*. I 1836-37 indrettedes to »stuer« (»klasser« og opholdsstuer) både i pige- og drengaanstalten, hver stue med ca. 10 elever, ledet af en lærer og en »Aufseher«. Tilvæksten var stærkest i 40erne, da begge anstalter fik fire stuer. I 1845 var skolerne gældfri; der var da 93 kostelever og 16 »Tagschüler«, og dette antal holdt sig indtil treårskrigen.[35]

Roentgen var utvivlsomt selv den pædagogiske hovedkraft. Han var børnenes helt, skriver en elev (Camilla Collet); de var stadig spændte på, »hvad herligt han vilde vise og forklare os«. Hans »fag« var religions- og konfirmationsundervisningen, og han konfirmerede til slut alle børnene. Men skolerens *formål* var ikke som i ældre tid ensidigt religiøst. Ifølge den svenske annonce ville man både »bilda barn för deras framtida kallelse« og »leda dem till en levande kunskap om Gud, vor Frälsare«; og undervisningen omfattede en lang række almindelige realskolefag.[36] Over for menigheden og lærerne kunne Roentgen dog minde om, at skolerne egentlig var »Missions-Anstalten« med det hovedanliggende »at opdrage børnene for Jesus«. Man konstaterede derfor med glæde, at »ånden« blandt eleverne bedredes i 30erne, og midt i 40erne opstod der en »vækkelse«

32. Breve fra Hhut. 12/7 1832, Jahresberichte 1832 og 33, Roentgens levnedsløb (cit.). Jfr. til dette afsnit bd. IV, 95 ff (om den ældre herrnhutiske børneopdragelse) og J. Holdts afh. om kostskolerne i Sdj. Årb. 1943, 1-49 (om Roentgen s. 12 ff).
33. Jfr. fx. breve til Roentgen fra J. C. Reuss 12/2 1833 (R 2), pastor J. F. Sönnichsen 1/3 1838, provsterne K. Jensen 10/5 1833 og C. F. Callisen 4/2 1834 (alle i R 14), samt Roentgen til Jackson 20/10, 11/12 1832.
34. Skoleplanen i Skånska Correspondenten 26/3 1833 (og R 14); jfr. i øvrigt Jahresberichte 1835 og 36, breve fra Hhut. 14/6 1834, 5/9 1835, samt levnedsløbet.
35. Af de 93 regnedes 80 for »auswärtige«. Jfr. Jahresberichte, der bringer de årlige elevtal.
36. Det af Holdt refererede skoleprogram (trykt 1846) er præget af samme holdning; se Sdj. Årb. 1943, 19 ff. Om Collet sst. s. 15 f.

i begge anstalter; på drengeanstalten dannedes 1845 en missionsforening, som næsten alle drengene tilsluttede sig.[37]

Anstalternes opblomstring betød meget for menighedens renommé og forbindelser udadtil. Det gjaldt også lokalt. Da man i 40erne holdt offentlige eksamener, kom adskillige omegnspræster til stede, og afslutningen formede sig som en folkefest. Der blev også stiftet en pædagogisk forening i »sand kristelig ånd« (1841), som foruden lærerne omfattede en række unge teologer på egnen. Men skolernes egentlige virkekreds var socialt begrænset, da jævne folks børn var udelukket på grund af de dyre skolepenge (ca. 100 Rtl. årligt). I perioden 1832-47 kom kun godt 80 af eleverne fra Slesvig (bortset fra »Ortskinder«), derimod ca. 130 fra Norge, 25 fra Sverige og 50-60 fra det egentlige Danmark. Påfaldende er det, at næsten ingen kom fra Holsten og det sydlige Slesvig. I egne med dansk skolesprog var der sikkert forældre, som ønskede, at deres børn skulle lære tysk i Christiansfeld; men den manglende tilgang sydfra er dog nok tillige et af vidnesbyrdene om det ejendommelige forhold, at brødremenigheden trods sin tyskhed havde stærkest tilknytning til det danskaltende Nordslesvig.[38]

Bibelagenturet

Mens Roentgens pædagogiske bedrift ikke blev glemt, overså eftertiden hans indsats på et andet felt, der måske fik større betydning, nemlig hans arbejde for bibelsagen. Allerede i 1816 var der dannet en bibelforening i Christiansfeld, som sluttede sig til det slesvig-holstenske bibelselskab. Medlemstallet havde i 1820erne holdt sig på godt 20, men foreningen foretog kun en årlig indsamling på henved 50 Rtl. Kun et par gange havde den modtaget små bibel-leveringer, da formanden (Sönnichsen) rent ud havde erklæret, at der egentlig ikke var noget behov i Christiansfeld.[39] - Disse forhold ændredes ganske, da Roentgen i 1828 overtog ledelsen.

37. Gem. Diar. 1845 (slutn.), Jahresberichte 1846 og 47 (skrevet af Roentgen), jfr. fx. breve fra Hhut. 14/6 1834, Holm til Hhut. 18/2 1843 (R 15).

38. Især Gem. Diar. 22/1 1842 (cit.), 26/7 1844, Hesselberg til Hhut. 15/7 1847 (cit.) og til tallene elevfortegnelsen i Sdj. Årb. 1944, 97 ff (ved J. Holdt). Nogle stednavne er vanskelige at identificere, og fuld nøjagtighed er ikke tilstræbt. Se om sprogsprogsmalet Sdj. Årb. 1943, 44 f og afsnittene om Chrf. i kap. 11-12; om herrnhutismens udbredelse bd. IV, 109 f.

39. Jfr. det s.-h. bibs. Årsberetninger, især 1817, 44, 1823, 31 f.

I august 1828 fik han besøg af *Robert Pinkerton* fra det britiske bibelselskab, som ville tale med »our Moravian Friends ... about their taking a more prominent part in the distribution of the Holy Scriptures in this neighbourhood«. Baggrunden var et voksende misforhold mellem de officielle bibelselskaber i Danmark og Slesvig-Holsten og det britiske selskab, som var stærkere præget af antirationalistiske vækkelsesstrømninger. Hverken i Danmark eller Slesvig-Holsten ville man undvære de gammeltestamentlige apokryfer, der af briterne betragtedes som jødisk-moraliserende skrifter og derfor blev udeladt i deres bibeloptryk. Desuden optrykte de ældre danske oversættelser i den formening, at den nyeste (af N. T., 1819) var rationalistisk præget; men det danske bibelselskab ville kun udbrede den autoriserede oversættelse, og gennem vajsenuset i København havde det privilegium på trykningen.[40]

Derimod havde lederne af det britiske selskab på forhånd tillid til Roentgen, som var dem bekendt fra hans energiske arbejde for bibelsagen i Neuwied. Deres sekretær, *John Jackson*, var tilmed medlem af brødremenigheden i London og en personlig ven af Roentgen, der havde haft hans søn som elev i Neuwied. Roentgen greb da også til med begge hænder: »Beseelt Sie allesamt noch der nehmlische Geist des Dranges der Liebe Christi - wie ich das Glück hatte in Neuwied zu erfahren ... - so erlauben Sie mir Ihnen recht bald die Bedürfnisse unserer Kirchspiele unsers Landes anzulegen«. Der var stor mangel på »Guds ord«, og det slesvig-holstenske bibelselskab ville hellere samle kapital end uddele bibler.[41]

Til en begyndelse modtog han da det første år ikke mindre end 1550 bibler og ny-testamenter (til aug. 1829), men til englændernes forbløffelse fik han dem afsat så hurtigt, at han snart måtte bede om flere. Næsten hvert år modtog han derefter 500 danske ny-testamenter (egl. en norsk udgave, der sendtes fra et depot i Christiania), hvortil kom 2-300 tyske. Og hvert år indsendte han nøjagtigt regnskab med udførlig

- 10. Pinkertons rapport i *Reports of British and Foreign Bible Society*, 1829, s. 68 f (cit.), sst. om forholdet til de officielle selskaber, jfr. *George Browne: The History of the B.F.B.S. 1804-59, 1859*, I, 113, 116, 376, 492, *L. Koch: Den da. Kirkes Hist. 1801-17, 1879-80*, 165. Om synet på oversættelserne især Roentgen til Jackson 21/3 1832.
- 11. Roentgen til Jackson 7/12 1828; jfr. især Jackson til Roentgen 16/9 1828 og Pinkerton til Roentgen 6/1 1829 i dennes bibelselskabskorrespondance (R 14). Om Jacksons forhold til brødremenigheden fx. hans brev til Roentgen 19/2 1836 (R 14).

begrundelse for sine dispositioner, og han mødte altid velvilje og anerkendelse. Komiteen i London glædede sig kun over at have fundet »eine so schöne Thür zur Verbreitung des Göttlichen Wortes«. Roentgen blev selskabets hovedagent for Danmark og hertugdømmerne, mens dets forbindelse med de officielle bibelselskaber næsten ophørte. Dets årsberetninger sendtes gennem Roentgen til bestyrelserne i København og Slesvig. Man fulgte hans råd, fx. om bibeludgaver, og tillod ham at sælge skrifterne meget billigt, ja endog at uddele adskillige gratis, hvilket egentlig var imod reglerne.[42]

Apokryfspørgsmålet tillagde Roentgen lige så ringe betydning som de konfessionelle forskelle; det gjaldt kun om, at »Guds ord« blev udbredt til så mange som muligt. Men vajsenshus-privilegiet var et problem, og hans forhold til de autoriserede bibelselskaber måtte afklares.

Derfor henvendte han sig straks til *C. F. Callisen, det slesvig-holstenske bibelselskabs* leder, og gjorde åbent rede for det britiske tilbud. Han lagde heller ikke skjul på, at han misbilligede selskabets sparsommelighed; de lokale bidrag burde ikke sættes på rente, men straks bruges til uddeling af billige eller gratis bibler og testamenter. Callisen svarede, at modtagerne altid burde betale, og foreningen anså »Sparsamkeit für eine seiner ersten Pflichten«. Derved ville man opnå uafhængighed af det britiske moderselskab, som kun ville levere bibler uden apokryfer. Man ville dog ikke hindre en privatmand eller lokalforening i at aftage disse.

Roentgen følte sig derefter dækket af det slesvig-holstenske selskabs autoritet, og da han hørte, at også det havde uddelt danske ny-testamenter fra London, gik han ud fra, at man i hertugdømmerne kunne se bort fra vajsenshus-privilegiet. Ved sin henvendelse til Callisen opnåede han desuden, at denne derefter uldelte bibelforeningen i Christiansfeld nogle gratis bibler og testamenter hvert år. Antallet var beskedent (20-50, fra 1837 10-12), og de var trykt på »überaus schlechtes Böschpapier«, men her var apokryferne medtaget.[43]

42. If. korrespondancen mellem Roentgen og Jackson (i London og R 14), jfr. Roentgens regnskabsbog i R 14 (»Notizbuch«). Om Roentgens særstilling og den svigtende forbindelse med de officielle selskaber fx. Jackson til Roentgen 14/2 1832, 25/5 1835, 27/8 1838 (R 14).
43. Callisen til Roentgen 21/2 1829 (R 14), jfr. Roentgen til Pinkerton 4/3, 6/5 1829. - Også Callisens selskab var efter længere diskussion gået ind på at modtage bibler og testamenter fra London, men havde oprettet en uafhængig forvaltning ved advokat *F. H. J. Reiche*, Slesvig. Hans afsætning var dog i forhold til Roentgens meget beskedent, og hans opsamlede forråd af »engelske« testamenter blev i 1832 overdraget Roentgen. Jfr. Pinkerton til Roentgen 21/8 1828 (R 14); Reiche til

Forholdet til *det danske bibelselskab* blev aktuelt, da Roentgen i sept. 1830 fik besøg af den gamle biskop *P. O. Boisen*, som udbad sig et større antal billige ny-testamenter fra London til skolerne i sit stift (Lolland-Falster). På Roentgens forslag afsendte det britiske bibelselskab foreløbig 500, men mens de var undervejs, døde Boisen. Roentgen rejste derfor til København for at drøfte sagen med professor *Jens Møller*, det danske bibelselskabs leder. Efter Møllers mening måtte disse uautoriserede skrifter hverken afsættes i Danmark eller hertugdømmerne; men Roentgens beretning om sit arbejde og mangelen på danske ny-testamenter i Nordslesvig gjorde så stærkt indtryk på ham, at han kort efter tildelte Roentgen 80 bibler og 250 ny-testamenter, som måtte sælges meget billigt. Da Roentgen nu selv beholdt de »Boisen'ske« testamenter til brug i Nordslesvig, fik han både i pose og sæk.[44]

Det danske bibelselskab sendte ham derefter hvert år en lignende tildeling; selv om antallet blev nedskåret midt i 30'erne (til 100-200), oversteg det langt, hvad han modtog fra Slesvig. Han kunne derfor også levere de »københavn-ske« udgaver, som blev foretrukket i de sogne, der stod under dansk kirke styre. I sin glæde over denne uventede gavmildhed fik han i jan. 1833 vedtaget, at hans bibelforenings bidrag ikke længere skulle sendes til Slesvig, men til København. Men da Callisen ikke ville slippe forbindelsen med Christiansfeld og betonede, at alle slesvig-holstenske bibelvenner burde holde sammen, delte Roentgen fra 1834 bibelforeningens bidrag lige mellem København og Slesvig. Til gengæld sendte Callisen ham samme år halvdelen af selskabets forråd af danske skrifter.[45]

Afsætningen af skrifterne begyndte i Roentgens nærmeste omkreds. Det afsløredes, at der også var efterspørgsel i Christiansfeld, hvor navnlig de fattige søstre i søstrehuset savnede danske testamenter. Dernæst forsynede Roentgen de mange vakte, som kom til Christiansfeld, og i 1829 afgik en større sending til diasporakredse ved vestkysten, som Roentgen havde besøgt året før. Der var her et stort behov, som man nu søgte at dække gennem oprettelse af bibelforeninger. Men desuden henvendte Roentgen sig til omegnspræsterne og foretog

Jackson 18/3 1830 (og de efterflg. breve), Jackson til Roentgen 6/11 1832 (R 14). Jfr. s. 108.

- 14. Roentgen til Jackson 15/9, 20/10 1830, 31/8, 16/11 1831; breve til Roentgen (i R 14) fra Jackson 5/10 1830, 6/12 1831, Jens Møller 30/8 1831 og J. C. Reuss 22/10, 29/11 1831.
- 15. I regnskabsbogen oversigt over det danske bibelselskabs bevillinger; jfr. dets årsberetninger. Bibelforeningens vedtagelse af 21/1 1833 i R 14, jfr. Callisen til Roentgen 6/2 1833, 4/2 1834 (sst.). Navnlig det sidste viser, at Callisen betragtede det danske bibelselskabs optræden med nogen bitterhed; men han erkendte, at Roentgen havde en særlig opgave i det nordlige Slesvig, som havde været »næsten lukket« for bibelsagen.

den ene »bibelrejse« efter den anden til præster rundt om i Sønderjylland; og det viste sig, at der overalt var brug for ny-testamenter til fattige skolebørn og konfirmander. Stadig flere præster meldte sig, navnlig efter at London-komiteen i 1830 havde godkendt Roentgens forslag om gratis deponering af ny-testamenter i skolerne som »skoleejendom«.[46] Roentgen kunne nu næsten hvert år afsætte 6-800 bibler og ny-testamenter, idet han efterhånden udstrakte sine leveringer til de fleste landskirkelige sogne i Nordslesvig indtil Flensborg- og Tønderegnen, og hertil kom adskillige leveringer til Tørninglen og flere forsendelser til jyske og fynske sogne. I 1849 havde Roentgen i alt fordelt 12.848 eksemplarer. Alene ved hans indsats forsynedes Nordslesvig med næsten lige så mange bibler og ny-testamenter, som bibelselskaberne for Ålborg og Viborg stifter tilsammen uddelte i perioden 1820-50.[47]

Arbejdet med bibelsagen gav Roentgen »viele Mühe, Sorge und Arbeit«, men også megen opmuntring. Allerede i 1832 måtte han konstatere, at den bragte ham i forbindelse »mit so manchen wahren Kindern Gottes und gläubigen Predigern, die mir früher unbekannt waren«. Gang på gang udtrykte han siden sin glæde herover, også på sin menigheds vegne; for bibelsagen havde overhovedet styrket »hjerfeltællesskabet« med de troende i landet. Da han først i 40erne så tilbage, var forandringen slående: hvilken ligegyldighed for sagen for 10 år siden, og hvilken anerkendelse nu fra høj og lav! Adskillige præster havde forsikret, at de uddelte skrifter havde vakt ny lyst til bibellæsning, og efterspørgselen var stadig vokset. Som helhed var dette arbejde blevet velsignet »auf eine ausgezeichnete Weise«; derved var »eine Erweckung entstanden, eine neue Aufmerksamkeit auf die grosse Wohlthat die uns Gott durch sein Wort erwiesen« (hat).[48]

- 16. Roentgen 7/12 1828 (til Jackson?, kct. i R 14), til Pinkerton 6/5 1829, 15/5 1830, Jackson til Roentgen 23/6 1830 (R 14); det s.-h. bibs. ber. for 1829, 20.
- 17. If. Roentgens regnskaber, jfr. oversigterne i Jahresberichte og det s.-h. bibs. berr. (det samlede tal i ber. for 1849, 8). Om Ålborg og Viborg stifter bd. VI, 19.
- 18. Roentgen til Jackson 11/12 1832 (første cit.), jfr. hertil de flg. breve til Jackson og Jahresberichte 1833, 1836, 1838 og 1839. Roentgen til Jackson 20/11 1839 (sidste cit.), 28/2 1840 og 15/2 1841 (tilbageblik), jfr. 18/1 1842 (og de flg. breve). Ved nyordning af Chrf.-arkivet er yderligere fremkommet en oversigt over bibelarbejdet til 1840 og årsberetninger 1840-50 (if. håndskriften af Roentgen, formodentlig for bibelforeningen i Chrf.; indordnes under R 14). - Jfr. om Roentgens forhold til gejstligheden s. 108 f.

Diasporaarbejdet

Også diasporaarbejdet havde Roentgens fulde bevågenhed. Som allerede berørt gik det ret trægt i slutningen af 1820'erne. Og det var »wenig geschätzt« i Christiansfeld, ja »zuweilen verachtet«; Roentgens interesse for det »fiel anfänglich hier auf, und wurde von einigen als eine fixe Idee angesehen«.[49] Men fra Roentgens synspunkt var det største problem diasporaarbejdernes uduelighed, og det voldte ham mange kvaler.

Først greb han ind mod *Frands Lund*, der var emissær for Nørrejylland og Fyn. Efter Roentgens mening viste han ikke tilstrækkelig forsigtighed i sit forhold til den fynske forsamlingsbevægelse, og da »Erinnerungen« ikke frugtede, blev han fra 1829 afløst på Fyn af »broder« *Nicolay Lorenzen*, der stammede fra Flensborg.[50] Samtidig måtte Roentgen overveje en nyordning af det slesvig-holstenske emissærarbejde. Det blev mere og mere klart, at *H. C. Wolter* egentlig ikke magtede denne opgave. Han savnede ganske læsning og dannelse og var derfor uegnet til at tale med præster og kritisk indstillede. Der blev også klaget fra diasporakredsene, især de tysktalende: »Br. W. brächte so wenig, mit Guten Tag und Lebewohl fände er sich ab, als wäre damit alles gethan.« - »Sein Geist ist willig, aber sein Fleisch schwach«, skrev man fra Herrnhut; han manglede »gesundes Urtheil, ja wohl gar gesunden Menschenverstand«.[51]

Derimod fik Roentgen indtryk af, at Lorenzen på Fyn viste den rette skønsomhed og overhovedet havde »en god klar forstand og rigtig evangelisk indsigt«. At han som flensborger var bedre til tysk end både Lund og Wolter, var sikkert også et plus - Roentgen talte jo selv kun tysk. Det blev derfor bestemt, at Lorenzen i 1830 skulle gøre en rejse gennem Sydslesvig til Holsten, som Wolter særlig havde forsømt, og da hans beretning om rejsen gav gode forhåbninger, blev han også knyttet til dette område.[52]

49. Holm til Hhut. 17/7 1835 (R 19), jfr. brev fra Hhut. 7/6 1826 og Jahresberichte (skrevet af Roentgen), der giver diasporaarbejdet en fremtrædende plads.
50. Jfr. brev fra Hhut. 22/5 1828 og bd. V, 45 (med henvisninger). G. May havde lært Lorenzen at kende i Flensborg 1817 og siden stået ham nær, May til Hhut. 30/1 1832.
51. Mays ovn. brev; breve fra Hhut. 10/4, 17/8 1828 (første cit.), 4/1, 29/5 1829 (sidste cit.). Jfr. Roentgen til Hhut. 16/1 1831.
52. Roentgen til Hhut. 16/1 1831, 25/5 1834 (cit.), breve fra Hhut. 11/10 1829, 30/6 1830, ældsterådsprot. 31/12 1829, 10/1 1831.

Lorenzens virksomhed blev dog kun kortvarig. Rejserne sydpå begyndte i Flensborg, hvor han af byens »evangeliske« præster fik anvist en del præster og lægfolk, som han kunne besøge. Men bortset fra Flensborgegnen lå hans rejsemål hovedsagelig i egnen mellem Husum og Altona, som også G. May havde besøgt. Nogle steder fandt han »adskillige vakte«, fx. i Meldorf, Hanerau og Uetersen; og i Tønning begyndte en ny vækkelse i 1831. Men det var mest præster, han fik kontakt med, og han fik indtryk af, at der i Holsten som helhed var »weniger Leben aus Gott als im Schleswigschen« (1833). På Fyn hæmmedes hans arbejde af hans afvisende holdning til forsamlingsbevægelsen (se bd. III, 83 f), og både dér og i Slesvig-Holsten fik han kun sparsomme rejsebidrag. Gang på gang måtte der bevilges penge fra Christiansfeld og Herrnhut, hvilket ikke havde været meningen. I foråret 1834 foreslog ældsterådet i Christiansfeld, at han blev forflyttet med henvisning til, at hans støttekredse stadig svandt ind; og i maj s.å. blev han kaldet til en ny opgave i Tyskland.[53]

Dette var et tilbageslag, da ledelsen i Herrnhut forlængst havde opgivet *Wolter* »als unpassend zu seinem Dienst«; allerede o. 1830 var det tanken, at Lorenzen skulle overtage hele Slesvig, mens Wolter skulle genoptage sit håndværk. Men i Christiansfeld frygtede man, at dette ville vække anstød. Wolter var dog efterhånden ganske vellidt blandt småfolk i Nordslesvig, og her fik han, hvad han behøvede, så at han intet kostede - et vigtigt synspunkt for den betrængte brødreøkonomi. Efter Lorenzens forflyttelse så man sig derfor nødsaget til igen at overlade Wolter hele Slesvig-Holsten. Wolter påtog sig da også nogle rejser til Sydslesvig og Holsten, men virkede fortsat mest i Nordslesvig, og ved genansættelsen erklærede han rent ud, at han ikke duede til at omgås præster og dannede. Hans beretninger blev heller ikke bedre. Trods gentagne klager blev de stadig kortere, navnlig fra midten af 30erne, og i 40erne ophørte de helt.[54]

De bevarede beretninger fra denne periode omfatter årene 1828-41. Trods deres mangler giver de en forestilling om diasporaarbejdets tyngdepunkter. De bringer kun få navne og tal, men nogle af de

53. Foruden Lorenzens beretninger især Asschenfeldt til Roentgen 25/5 1830 (R 14), Lorenzen til Hhut. 8/1 1831, 13/1 1832, 13/4 1833 (cit.), 31/1 1834 (alle R 19), ældsterådsprot. 3/2 1834, breve fra Hhut. 27/4 1834. Jfr. bd. III, 84 f.

54. Jfr. ældsterådsprot. 25/8 1828, 1/6 1830 (cit.), 10/1, 30/12 1831, 6/2, 13/2 1832, breve fra Hhut. 11/10 1829, 23/5 1830, 30/1 1831, 25/1 1832, 27/4 1834, Roentgen til Hhut. 16/1 1831, 1832 (flere), 6/1, 8/6 1834.

vigtigste findes i en kort »*Verzeichniss der Oerter im Schleswigschen, wo Versammlungen gehalten werden*«, der blev afgivet af Wolter, formodentlig i 1835 som svar på et ønske fra Herrnhut om angivelse af de steder, hvor Fr. Lund og Wolter holdt offentlige forsamlinger. Selve forespørgselen kunne tyde på, at man på den tid ønskede forsamlingsvirksomheden begrænset for ikke at vække anstød (jfr. bd. V, 65), og under listen har Wolter tilføjet, at der blandt deltagerne i disse forsamlinger ikke fandtes »separatister«. Det var den gængse herrnhutiske betegnelse for selvstændige, kirkekritiske vækkelsesfolk, og frygten for disse kredse var, som vi skal se, sikkert betegnende for Wolters situation.[55]

Listen omfatter ti forsamlingskredse, som Wolter åbenbart havde fuld tillid til, og angiver for hver kreds den lokale leder og antallet af deltagere, der lå mellem 15 og 30. I beretningerne skal vi flere år tilbage for at finde forsamlinger omtalt disse steder og må i ét tilfælde gå frem til 1838 (Bevtoft); til gengæld omtaler de også forsamlinger enkelte andre steder. Men både listen og beretningerne viser, at Wolter hovedsagelig støttede sig til *den sydlige del af Nordslesvig*. Af de ti forsamlingskredse grupperer de otte sig om *Burkal* (V. Bov), der nævnes først, nemlig *Løgumkloster*, *Døstrup*, *Ballum* (Rejsby) og *Skærbæk* mod vest, og *Højst* (Alslev), *Bjolderup* (Vollerup) og *Bevtoft* (Hjartbro) nord og nordøst for Burkal. Navnene i parentes er anført som de egentlige forsamlingssteder, men rækkefølgen svarer til listen. Beretningerne fra 1830'erne viser, at Wolter var en hyppig gæst i disse sogne og tillige besøgte flere nabosogne, især *Brede*, *Visby*, *Mjolden* og *Randerup*; i Brede og Mjolden deltog han også i forsamlinger. Desuden omtales flere husbesøg i *Tønder*.

Fra *det nordligste Slesvig* anfører listen kun *Sdr. Bjert* som forsamlingssted. Ifølge beretningerne aflagde Wolter navnlig i begyndelsen af 30'erne ofte besøg i Christiansfeld, men foruden Bjert omtales kun *Vonsild-Dalby* som fast rejsemål. På østkysten var hans virksomhed i øvrigt begrænset til egnen omkring Haderslev og Åbenrå med hyppige besøg i *Hammelev*, *Sdr. Vilstrup* og *Løjt*, de tre gamle herrnhutiske sogne; men omtalen er i reglen ganske kort. Derimod dukker de nordvestlige sogne først op midt i 30'erne, da Wolter bl.a. aflagde besøg i *Højrup*, *Vodder* og *Hviding*. Fra de

55. Fortegnelsen er fundet i Chrf.-arkivet, AA R 21 B under 1837. Den er udåt., men sikkert foranl. af ovn. ønske, der omtales i ældsterådsprot. 2/2 1835.

følgende år omtales nogle besøg på Ribeegnen, men uden nærmere oplysninger om tid og sted.

Fra *Sydslesvig* nævner listen kun et forsamlingssted, nemlig *Tønning*, som også omtales i de samtidige beretninger. Det var en nyvakt kreds på ca. 20, som blev ledet af skomagermester *Verchen*. Desuden havde Wolter stadig en vis tilknytning til egnen syd for den nuværende grænse, navnlig *Sdr. Løgum*, *Ladelund*, *Medelby*, *Hanved*, *Oversø* og *Flensborg*, hvor der endnu fandtes enkelte, som var præget af de ældre herrnhutiske vækkelser.[56]

Som helhed giver Wolters beretninger indtryk af *stilstand*. Som han skrev i 1834: »Guds værk fortsætter her sin stille gang«, nogle gamle var døde, men efterhånden kom nogle unge i stedet. I 1836 og 39 udtrykte han sig på lignende måde i breve til Herrnhut. Her betonedede han udtrykkeligt, at der i hans distrikt ikke skete store vækkelser. Det var også begrundelsen, da han i 1845 skulle forklare, hvorfor han ikke havde ladet høre fra sig. Han havde fortsat med de sædvanlige rejser, men undladt at skrive derom, da der ikke var sket noget »besonders Erhebliches«.[57]

Men Wolters bedømmelser kan vanskeligt forenes med den optimistiske opfattelse, vi har mødt i Christiansfeld på samme tid. Overhovedet er det klart, at mange havde et *helt andet indtryk*. Holm modtog fx. i sine sidste år i Norge talrige breve fra Sønderjylland, der vidnede om tiltagende vækkelse. Roentgens årsberetninger og breve fremhæver i 30erne stærkt det nyvakte røre i diasporakredsene og det store tilløb til Christiansfeld. Over for Holm erklærede han endog, at der ikke i hele verden fandtes en så »gediegene Diaspora wie hier im schleswigschen Lande« (1835). Holm var af samme opfattelse og håbede på en gentagelse af den »åndsudgydelse«, der var sket i Slesvig for 100 år siden. Den samme stemning mærkes i menighedsdiarierne, der fx. i 1835 betegnede de sidste år som »eine Zeit der gnädigen Heimsuchung des Herrn unter dem dänisch redenden Theil des Herzogthums Schleswig«.[58] I de følgende år foretog Peter Larsen Skræppenborg talrige rejser til vakte i Tørninglen, men han nævnes slet ikke af Wolter. Der findes også mange konkrete oplysninger om lokale vækkelser, som vil blive fremdraget især i kap. 8-9. De kan suppleres af nogle enkeltheder fra Wolters beretninger; men her har de nye vækkelser i øvrigt kun afsat svage spor.

56. Jfr. s. 65 og 119 og om Wolters virksomhed i Nordslesvig de lokale afsnit (kap. 5-9).

57. Beretn. fra 1834 (o. maj og nov., om »vestegnen«); Wolter til Hhut. 2/5 1836, 29/10 1839, 1/9 1845.

58. Henh. Holm til Hhut. 13/7 1829, 10/12 1830, 10/10 1833 (R 19), Jahresberichte især 1830, 31, 34, 36 og 39, Roentgen til Pinkerton 6/5 1829, til Jackson 8/9 1830 (og oftere), Holm til Hhut. 31/3 1835 (R 19, cit.), Gem. Diar. okt. 1835, jfr. jan. og april 1830, jan. 1832, dec. 1834.

Wolters tavshed om disse er så påfaldende, at den ikke kan være tilfældig. Meget tyder på, at han helst holdt sig til de gamle herrnhutiske kredse og egentlig kun regnede med dem. Hans beretninger vidner om en enkel gammelherrnhutisk tankegang, der var afvisende over for alt nyt. Det gjaldt kun om at få et blivende indtryk af frelseren og samle sig om hans historie »fra vuggen til døden«. Der var intet at »disputere« om; »Rein ab und Christo an« - det var svaret på alle spørgsmål. Kun ét problem vender stadig tilbage: gang på gang berettes om gamle »søstre« og »brødre«, der klagede over, at de ikke elskede frelseren nok, men følte sig »kalt und träge«. Det var især den slags vakte, Wolter tog sig af. Hans jyske kollega Fr. Lund var også temmelig tavs om de selvstændige lægmandsvækkelser, men Wolter synes at have været mere ensidig, mindre åben over for »nye folk« og andre impulser (jfr. bd. V, 36 f, 63 f). Fx. advarede han ofte mod ikke-herrnhutiske opbyggelsesbøger, såsom Jørgen Thistedes »Andagtstimer«.[59] I Christiansfeld betragtedes han som bornert, og skønt N. J. Holm tog ham i forsvar, var han dog ikke i tvivl om, at Wolter stod langt under Fr. Lund i »naturligt talent«.[60]

I hvert fald savnede Wolter efter alt at dømme både lyst og evne til at omgås de nyvakte kredse, og hertil kom, at hans stilling stadig var truet. Endnu i 1842 søgte ældsterådet at få en anden »broder« ansat i hans sted. Hvis Wolter i sine beretninger havde fremhævet de nye, selvstændige vækkelser, ville han dermed også have understreget sine svigtende lederevner og behovet for en dygtigere afløser. Sådan var det jo just gået Fr. Lund. Men Wolter var øjensynlig blevet glad for sit arbejde og havde derfor al grund til at følge de gamle stier og kun berette om dem.[61]

Hans beretninger giver heller ikke indtryk af den alsidige virksomhed, som udfoldedes fra Christiansfeld. Vi har allerede omtalt de danske prædikener, skolerne og bibeludbredelsen. Desuden deltog flere andre i diasporaarbejdet. Først i 30'erne foretog Möhne og en tidligere norsk emissær, *Hans P. Bau*, flere mindre rejser i Nordslesvig, og det samme gjaldt N. J. Holm, der rejste meget i sine første år og fik kontakt med mange udenforstående, som en diasporaarbejder ifølge Holm normalt ikke indlod sig med. Også Roentgen fik ofte lejlighed til at mødes med diasporakredsene på sine »bibelrejser«.[62] Hertil kom endnu to arbejdsformer, som skal omtales i det følgende:

59. Jfr. især beretn. fra foråret 1838 og juni-okt. 1839, nov. 1839 og foråret 1840; advarsler mod bøger aug. og nov.-dec. 1832, febr. 1833, foråret 1834, juli 1834.

60. Holm til Hhut. 2/3 1836, 20/12 1843 (R 19).

61. Roentgen til Hhut. 9/3 1842 (om afløsn. af Wolter); jfr. s. 96.

udgiver- og kolportagevirksomhed og et organiseret arbejde for ydre mission.

Kolportagevirksomheden

Dette arbejde udviklede sig ikke af det gamle traktatselskab, men af *Roentgens* arbejde for det britiske bibelselskab. Til udbredelsen af de mange bibler og ny-testamenter benyttede han sig bl.a. af emissærer- ne, først og fremmest *H. C. Wolter*, der på dette felt viste uventet iver og duellighed. Allerede i 1829 fordelte Wolter henved 400 bibler og testamenter, og både i 1829 og 31 fremhæver menighedens årsberet- ning hans virke som bibel-kolportør. I de følgende år nævnes han ofte som mellemmand i *Roentgens* bibel-korrespondance.[63]

Denne ordning dannede grundlag for en almindelig kolportage- virksomhed. I 1829 skaffede Rob. Pinkerton Roentgen et parti traktater fra Rønnes traktatselskab, og i 1831 og 33 en gave på 7 £ fra Religious Tract Society i London til køb af traktater. I 1831 blev størstedelen brugt til ca. 1300 traktater fra Rønnes selskab og i 1833 til 3500 tyske traktater fra Hamburg, som Roentgen fik ret til at udsende på dansk for det beløb, de tyske kunne indbringe. Wolter og de andre emissærer medvirkede utvivlsomt ved fordelingen, men desuden afsatte Roentgen en del gennem venner af menigheden, der foretog forretningsrejser til forskellige egne, således orgelbygger *J. Marcussen*, handelsmand *G. Nefeldt* og formentlig kniplingshandler *J. Chr. Koch*.[64]

Hertil kom en række opbyggelige skrifter, som vistnok alle blev udgivet af Roentgen: i 1831 forelå *Chr. Gregors* »Tagebuch« med vers til hver dag, oversat af pastor Matthiesen, Løjt, i 1832 en

62. Om Möhne Wolters ber. aug. 1831, marts og juli 1832, om Bau hans brev til Hhut. 29/10 1832 (R 19), Roentgen til Hhut. 6/2 1834 (R 11), om Holm se Holdt, 284, 299 f, Holm til Hhut. 17/7 1835 (R 19), jfr. her s. 225; om Roentgen fx. hans breve til Pinkerton 6/5 1829, til Jackson 31/1 1836, 11/1 1845.
63. Foruden Jahresberichte især Wolters ber. 1829 (begyndelsen) og Roentgen til Hhut. 16/1 1831. Også Wolters levnedsløb fremhæver hans mangeårige bibel- kolportage (tilføjelse til selvbiografien (se note 22)).
64. Roentgen til Pinkerton 12/9 1829; breve til Roentgen (R 14) fra Wm. Tarn 30/9 1831, 15/1 1833, J. Reuss 21/11 1831, J. G. Oncken 26/2 1833, G. Nefeldt 11/7 1836, 7/3 1837. Se registret om Marcussen og Koch. I Reuss' brev anføres titler og antal på de traktater, Roentgen havde ønsket fra Rønne, såsom »Den fromme Landsbypige« (200 ekspl.), »Trænger du til en Ven« (200 ekspl.), »Den varslende Stemme« (150 ekspl.); i alt 13 numre.

oversættelse af »Kurze Anweisung zur Seligkeit«, der mest bestod af Zinzendorf-uddrag, i 1833 C. R. Reichels »Denksprüche«, som også var blevet oversat af pastor Matthiesen, og i 1835 fremkom en nyudgave af R. Balslev »Opbyggelige Betragtninger for Syge«, bearbejdet af N. J. Holm. Der er flere vidnesbyrd om stærk efterspørgsel efter disse skrifter. Balslev fik straks selv brug for henvend 300 ekspl. af sin bog, og Wolter meddelte i foråret 1833, at Gregors bog næsten var udsolgt, og at der allerede var afsat nogle tusind af »Kurze Anweisung«, som var trykt i 10.000 ekspl.[65]

I 1834 fik sagen en ny forkæmper i N. J. Holm, der selv havde udsendt 9 traktater i Norge. Kort før sin ankomst udviklede han for Roentgen en plan om et nyt »Christiansfelder Traktatselskab« i stedet for »det nu døende danske selskab«; Roentgen skulle være »præs« og Holm hans »famulus«. Roentgen, som vistnok allerede var den reelle leder af det gamle selskab, gik straks ind for planen, og Holm udformede en officiel programerklæring, der bl.a. henviste til den stærke efterspørgsel i Slesvig efter L. C. Retzius: »Livets sande Vej«, en svensk prædikensamling, som var blevet oversat og stærkt bearbejdet og udvidet af Holm (udg. 1829).[66] Imidlertid opgav Roentgen uventet denne plan, men Holm dannede da »in aller Stille« et lille selskab sammen med Wolter, hvortil han selv ville skrive en række nummererede traktater, kaldet »Aftenlæsning«, mens Wolter skulle sørge for afsætningen. Den første forelå i 1836, men om fortsættelsen savnes nærmere oplysninger. Af Holms skrifter fra Christiansfeld-tiden kendes i øvrigt kun en 2. udgave af hans »Barne-Sange«, trykt i Haderslev 1835 i 2000 ekspl., en oversættelse af »Der christliche Kinderfreund«, som blev udsendt 1840, samt »Missions-

65. Jahresberichte 1831 og 32, Wolters ber. dec. 1831, febr. 1833, Balslev til Roentgen 21/9 1835 (stærk kritik af Holms bearbejdelse), 8/4, 22/12 1836 (R 14), Wolter til Hhut. 17/4 1833 (R 19). Oversættelserne af Gregor og Reichel er formentlig identiske med »Almindelig Dag-Bog. Indeholdende Hjertesuk og korte Betragtninger i Vers« og »Evangeliske Tanke-Sprog«, Haderslev 1832 og 33, Bibl. Dan. Sup. s. 446 og 430. Om Balslevs bog sst. s. 452 (3. opl., Haderslev 1835). Om Reichel og Gregor se Cröger III, 109, 428. »Kurze Anweisung« omtales i traktatselskabets regnskaber som »En kort Anvisning til Salighed«.

66. Holm til Roentgen 7/7 1834 (R 2), til Hhut. 17/7 1835 (R 19), Holms programerkl., udat. (R 2 under 1836); om Roentgens stilling breve til Roentgen (R 2) fra F. A. Holstein 18/11 1834 og J. A. Møller 25/10 1834. Om Retzius' postil, der i 1833 var solgt i 6000 ekspl., se Holm til Hhut. 17/9 1844 (R 15), Holdt, 182 f, bd. V, 141.

Bog«, udg. 1842, og en ny udgave af »Jerusalems Krønike i Riim for Børn«, 1844.[67]

Denne skrift-mission vandt i høj grad generalsuperintendent *Callisens* bifald. Holm havde sendt ham sin »Børneven«; og da Callisen kort efter fik besøg af Wolter, fortalte han ham, at han havde overrakt bogen til dronningen og på sine visitationsrejser ville anbefale den indført som skolebog i alle Nordslesvigs danske skoler. I et brev til Roentgen bekræftede han dette og tilføjede, at han også ønskede Balslevs »Krankenbuch« og Retzius' postil udbredt til alle pastorater i Nordslesvig og gerne ville hjælpe med fordelingen. Han mente, at Richtsens legat passende kunne anvendes hertil, ligesom til ny-testamenter i de skoler, som Roentgen endnu ikke havde forsynet.[68]

Richtsens legat var som før nævnt grundlaget for det gamle *traktatselskab*, der i 1840 var blevet direkte tilknyttet brødremenigheden, således at kapitalen blev administreret af menighedens økonomiske »forstander«. Callisen overvurderede nok indtægterne, men de blev på denne tid bl.a. brugt til nogle af Holms skrifter og desuden til nye traktater eller genoptryk.[69] En del skrifter blev dog stadig udgivet uden om selskabet, både af Holm og Roentgen[70], og *Wolter* udsendte på egen hånd en større andagtsbog med tekster til hver dag i året. Først arbejdede han med Zinzendorf-uddrag, men dette udvalg blev kasseret af Holm. Derpå lagde han en tysk prædikensamling til grund (fra 1845), der oprindeligt blev udgivet 1757 af *J. G. W. Forstmann*, en herrnhutisk præget pietist. Krigen forsinkede arbejdet,

67. Holm til Hhut. 2/3 1836 (R 19), jfr. Holdt, 303. Om »Barne-Sange« Bibl. Dan. Sup. s. 445 og oven. brev af 17/9 1844, hvor »Jer.s Krønike« også er omtalt (jfr. anm. i EMT 1844, 144). Om »Christelig Børneven« Bibl. Dan. Sup. s. 442, hvor Salling nævnes som oversætter, da den oprindeligt blev udsendt af det gamle traktatselskab (1819); men if. Wolters ndn. her. havde Holm både oversat og omarbejdet bogen, jfr. herom Sdj. Arb. 1970, 145 ff (Urban Schrøder). Om »Missions-Bog« se note 75.

68. Wolters beretn. fra eft. 1840. C. F. Callisen til Roentgen 20/9 1841 (R 14).

69. If. foreningens regnskabsbog betalte den bl.a. for flg. skrifter: 1835-37 Balslevs betragtninger, 1838 en traktat for konfirmander, 2000 ekspl., 1839 »Livets sande Vej«, 3000 ekspl., 1840 »Christelig Børneven« (if. regningen et meget stort oplag), 1841 50 danske ny-testamenter (købt til skoler i Haderslev provsti), 1843 Balslevs betragtninger, 680 ekspl. (nye oplag 1856, 60 og 66, i alt 7000 ekspl.), 1844 »Der junge Wanderer am Scheidewege«, 1000 ekspl. - Dok. om ændringen i 1840 sst. Foreningen blev i 1867 sammensluttet med bibelforeningen.

70. Jfr. ovenst. liste over Holms udgivelser og J. A. Møller til Roentgen 13/4 1842 (R 14, om trykning af to traktater, som ikke er nævnt i regnskabsbogen for dette år).

men derefter lykkedes det Wolter at skaffe en stor abonnentkreds ved henvendelse til skolelærerne, »mest her i det Slesvigske, ogsaa paa Fyn og en Smule i Jylland«. Bogen blev udsendt ark for ark, og de første 9 var i 1851 udbredt i over 50.000 ekempl. [71] Denne udgivelse blev Wolters største bedrift. Salget overtraf alle forventninger og viste klart, at der stadig var behov for opbyggelsesbøgerne fra Christiansfeld.

Missionssagen

Siden 1818 havde brødreneunionens ydre mission været i almindelig fremgang. Derved voksede missionsinteressen, som altid havde været et særkende for herrnhutiske kredse; og i 1830'erne og 40'erne blev den mer og mer et samlingsmærke for menighedens diasporavenner i Sønderjylland. Wolter kunne allerede først i 30'erne meddele flere rørende træk om missions-offerviljen i Vestslesvig, og i 1832 vakte et »foredrag«, Möhne holdt i Christiansfeld om den vestindiske mission, så stor opmærksomhed, at det måtte afskrives i adskillige eksemplarer, både til cirkulation i omegnen og til Vonsild og Løgumkloster. Den voksende interesse hang bl.a. sammen med det relativt store antal missionærer, der stammede fra Nordslesvig. I 1837 blev der udsendt 17 brødre-missionærer, hvoraf 8 kom fra Christiansfeld; og i 1844-45 stillede hertugdømmerne i alt 18 missionærer, men de stammede næsten alle fra Christiansfeld eller fra menighedens slesvigske støttekredse, og 14 var direkte knyttet til brødremissionen. [72]

Afgørende blev dog *N. J. Holms indsats*. Holm var en urolig sjæl, snart syg og nedtrykt, snart spillevende; men hans tanker kredsede altid om brødremenighedens særlige kald, ikke mindst i arbejdet for ydre mission, som for ham rummede vidtrækkende perspektiver. I Norge havde han udgivet et *norsk missionsblad*, der ikke blot bragte missionsefterretninger, men også skulle vække »das Gefühl der

71. Breve til Hhut. fra Holm 20/12 1843 (R 19), Wolter 7/1 1852 og J. P. Lund 21/6 1853. Bogen udkom samlet 1856 som »Fredens Budskab... Udvalgte Stykker af Forstmanns Prædikener...«, oversat af J. Begtrup (en norsk præst), samlet og udg. af H. Wolter. Om Forstmann Allg. deutsche Biogr. Jfr. omtalen i Wolters levnedsløb, hvorefter han også udgav mindre skrifter.
72. Henh. Burkhardt I, 173 ff (om den alm. udvikling), Wolters berr. 5/7 1830 (fra Abterp), maj 1831 (fra Rejsby), okt.-nov. 1834 (fra »vestkysten«), Möhne til Hhut. 17/11 1832, Holms »Missionsblatt« 1837 nr. 11, KuSbl. 1847, 160.

Christusbedürftigkeit« og samtidig forsvare og anbefale brødre­menig­heden over for haugianerne. En tid fortsatte han udgivelsen fra Christiansfeld, og her fik han indtryk af, at bladet var meget efterspurgt i Nordslesvig, og at hans skrifter havde haft stor betydning for de nyvakte kredse. Derfor foreslog han i 1835, at han i stedet skulle udgive et *dansk missionsblad*, som skulle knyttes til en missionsforening. I sin motivering henviste han til, at brødre­menig­heden nu burde træde mere offentligt frem for andre troende som medarbejdere »an dem allgemeinen Bau des Hauses Gottes«, især for at bidrage til, at Kristi kirke efterhånden mistede »den fremden staatskirchlichen Charakter«.[73]

Planen kunne ikke straks realiseres, men ud fra disse synspunkter deltog Holm i 1836 i stiftelsen af »*Nordtysk missionsselskab*«, en sammenslutning af en række lokale foreninger i Nordtyskland. For Holm var formålet især at danne en modvægt mod missionsselskabet i Basel, som havde vundet stor anseelse og truede med at overskygge brødre­menig­hedens mission. Ved stiftelsesmødet i Hamburg fik brødre­missionen megen anerkendelse, så Holm kom begejstret hjem; bl.a. havde han opnået, at selskabet ikke fik et konfessionelt præg. Året efter udsendte han med unitetsdirektionens billigelse et tysk missionsblad, »*Missionsblatt aus der Brüdergemeine*«, hvori han trådte frem som brødre­menig­hedens talsmand over for omverdenen. Indadtil blev Holm derved - som ofte før - et omstridt navn; ikke få, deriblandt flere af de ledende i Herrnhut, misbilligede hans mange teologiske og kirkehistoriske »Paraden« og fandt, at han stødte for meget i den store basun til ære for brødre­missionen. Men Holms velskrævnede, tankevækkende artikler blev dog meget læst og påskønnet, både inden og uden for brødre­menig­hederne.[74]

Bladet blev også læst i *Slesvig*, ifølge Roentgen endog af rationalister, og der kom mange bidrag til brødre­missionen. Med henblik på de dansktalende oversatte og udgav Holm 1842 en tysk »*Missionsbüchlein*« (ovn. *Missions-Bog*), der bl.a. opfordrede til dannelse af missions-

73. Om »*Det Norske Missionsblad*« (udg. af Holm 1827-35) især Holm til Hhut. 11/7 1843 (R 15); jfr. Holdt, 184 ff. Om den danske plan Holm til Hhut. 17/7 1835 (R 19), jfr. 3/10 1835, 2/3 1836 (sst.) om planens opgivelse, der vakte bitterhed hos Holm, men bl.a. skyldtes frygt for konkurrence med det norske blad og D.M.S.' blad, som på den tid var velanskrevet i Chrf.

74. Om missionsselskabet Holm til Reichel 20/5 1836 (R 2), jfr. Holdt, 318 ff. Om *Missionsbl.* Holdt, 324 ff, om reaktionerne breve fra Hhut. især 19/3, 14/4 1837, 16/8 1840, 16/3 1841, 12/8 1842, Roentgen til Hhut. 10/8 1842, 9/5 1843.

foreninger. Om missionsinteressens bredde vidner en *indsamlingsforening*, den såkaldte »Schillingskasse«, der blev etableret 1839 af Holms ven, pastor Matthiesen i Løjt. Wolter, som forestod indsamlingen, kunne samme efterår meddele, at der allerede havde tegnet sig 7-800, som dermed forpligtede sig til at bidrage med 3 skilling årligt til missionen.[75] - Og i efteråret 1842 havde Holm den glæde at møde et selvstændigt forenings-initiativ fra lægfolk i Vestslesvig, som netop søgte tilknytning til ham og under hans vejledning dannede en almindelig »Nordslesvigsk Missionsforening«.

Denne foreningsdannelse havde imidlertid til dels *forudsætninger af helt anden art*, spændinger mellem herrnhutiske kredse og andre vækkelsesfolk, især grundtvigianere. Da de især vedrører Nordvestslesvig, må der vedrørende den bredere baggrund henvises til kap. 9 (navnlig indl.). Men de gjorde sig også direkte gældende under foreningens tilblivelseshistorie.[76]

Tanken var opstået hos tre mænd: *Martin Buck*, Skærbæk, *Peter Riis*, Løgumkloster, og *Peter Felger*, Arnum, der bl.a. var blevet inspireret af Holms »Missionsblatt« og »Missions-Bog«.[77] Men ifølge Holms interne meddelelser var foreningen i første række ment som en *afværgeforanstaltning*, vendt imod »Det danske Missionselskab« og de grundtvigske præster,

75. Roentgen til Hhut. 24/8 1842. Om Missionsbüchlein (af Ernst Fink, 2. udg. 1841) Holm til Hhut. 4/12 1843 (R 15, s. 6), jfr. Holdt, 307. Om indsaml. Roentgen til Hhut. 13/2 1839 (med regler af 24/1 39), brev fra Hhut. 3/3 1839, Wolter til Hhut. 29/10 1839, 7/4 1841 (indsaml. fortsætter).
76. De vigtigste kilder til det flg.: Holm til Roentgen 5/12 1842 (R 2, skrevet under Bucks ndn. besøg hos Holm), til Roentgen 22/4 1843 (R 19, 32 s., med en oversættelse af den ndn. indbydelse), til Hhut. 4/12 1843 (R 15, 20 s., med en oversættelse af Holms beretning om foreningens stiftelse i dens protokol; det betones, at den ikke er beregnet for offentligheden), til Hhut. 17/9 1844 (R 15, 20 s.). Ved disse breve undlades signaturangivelse i det flg. Hertil kommer Holms stærkt forenklede fremstillinger i EMT 1844, 136 ff (med årsberetn., der if. brevet af 17/9 1844 s. 2 er skrevet af Holm) og 1845, 12 ff. - Foreningens lille »Jubilæums-Skrift« (1893) bygger hovedsagelig på disse, men aftrykker desuden den danske indbydelse og et brev fra Holm til Jens Kjer, Agtrup, 7/12 1842 m.m. Også Holdts fremstilling, s. 308 f, bygger næsten kun på de trykte kilder, og det samme gælder Brodersen: Fra gamle Dage, 548 ff; de har åbenbart ikke kendt flere af de vigtigste breve. Den ældre del af foreningens arkiv er ikke bevaret.
77. Dette berøres først i oven. brev af 4/12 1843 (prot.-beretn., s. 5 f) og EMT 1844, 138. Buck var formentlig initiativtageren, da han nævnes først i de tre ældste breve og valgtes som ordfører over for Holm. I ældsterådsprot.s omtale 5/12 1842 nævnes kun Buck og Riis (i denne orden), ikke Felger, der heller ikke var blandt indbyderne (se ndf.).

der ledede det. Det oprettede på den tid flere foreninger i Jylland og indsamlede mange gaver, som ellers ville være gået til brødremissionen. Men ifølge Holm samlede det kun ind til »statsmissionen« på Grønland og kunne »als *christliches* Institut gar nicht in Betracht kommen«, med mindre man ville nøjes med den kristendom, »welches der Staat machen kann«, og foragtede »das innere Christenthum«. Ved deres missions-iver ville præsterne kun vinde folkets anseelse for at kunne undertrykke brødremenigheden. Herom kunne rationalister og grundtvigianere forenes, men grundtvigianerne var særlig virksomme til at gribe dette middel mod »die ihnen so verhasste *wahre* Missionssache«.

Disse bestræbelser ønskede de tre mænd nu at komme i forkøbet ved at oprette en forening for brødremissionen, for at ikke alle folkets gaver skulle spilles »dem Satan in die Hände«! Desuden håbede de, at foreningen ville skabe nærmere forbindelse og større enighed mellem de troende og virke vækkende på deres børn; og dette »indre« formål tillagde de også stor betydning.[78] - De havde derfor ved breve sammenkaldt en kreds til drøftelse af sagen hos *Erik Bastian* i Arrild. Men denne kreds, der mødtes i nov. 1842, kunne kun samles om »en Missionsforening til den evangeliske Missions Understøttelse i Almindelighed«. Der var åbenbart ikke enighed om foreningens forhold til brødremenigheden. I hvert fald kunne man ikke enes om den påtænkte indbydelse og overdrog derfor M. Buck at forelægge de forskellige udkast for N. J. Holm.[79]

Initiativtagernes forsvarsholdning over for brødremenigheden svarede ganske til *Holms* indstilling. Efter Bucks besøg (4.-5. dec.) tog Holm derfor sagen op med stor iver og diplomatisk omhu. Han skrev lange breve til Roentgen, skønt han kun havde nogle skridt til hans dør, drøftede indbydelsen med menighedens juridiske rådgiver og forelagde sit udkast både for planens ophavsmænd og for 26 nøje udvalgte lægmænd, der skulle stå som underskrivere.[80] I *indbydelsen* lagde han hovedvægten på trangen til samfund

78. Holm til Roentgen 5/12 1842 (cit.). Samme tankegang refereres i brevene af 22/4 og 4/12 1843, men i mere moderat form. I det første hævdes, at de danske bidrag til brødremissionen allerede for størstedelen var ledet »in den Copenhagener Canal« (s. 4).

79. Brevene af 22/4 1843 (s. 4, hvor mødet kun omtales ganske kort) og 4/12 1843 (s. 7) samt *Holms* beretn. i EMT 1845, 13 (cit.), der her har særlig vægt som den eneste offentlige omtale af mødet. Deltagerne hørte næsten alle til »Bondestanden« (sst.). I begge breve dateres mødet til november.

80. Især brevene af 22/4 1843 (s. 5 og 15 f, hvorefter indbydelsen oprindelig fik 27 underskrifter) og 4/12 1843 (s. 8). Navnene findes i jubilæumsskriftet s. 17 i flg. orden: P. Riis, M. Buck, L. Petersen, Mjolden, H. Emmerlef, Døstrup, H. Thomsen, Roost (Arrild), E. A. Bastian, Arrild, A. Bastian, Normsted (Brøns), J. Kloppenburg, Harreby (Hygum), N. P. Fog, Højrup (alle fra Vestslesvig); L. Sönnichsen, Ladelund, B. Brodersen, Ullumbjerg (Sdr. Løgem), J. Christiansen,

mellem de troende, som nu havde fået et nyt »Foreningspunct« i missionssagen. Brødremissionen fremhæves kun, fordi den særlig trængte til støtte; medlemmernes bidrag skulle derfor gå til dens skolearbejde i dansk Vestindien, som støttedes af den danske konge. Den påtænkte foreningsordning var ganske løs: en kasserer, frivillige bidrag, lokale »Smaamøder« og et årligt fællesmøde, der »foreløbig« skulle holdes i Christiansfeld »som formedelst Beliggenheden det beqvemteste«.[81]

Indbydelsens form og antydninger i Holms breve kaster klarere lys over *meningsforskellene* mellem de vakte. Hans betoning af foreningens »indre« formål var i og for sig alvorligt ment. For Holm drejede det sig her om brødrevenighedens »diasporasag« - det var den, foreningen skulle styrke. Men endnu i efteråret 1843 var der kun »etwa 5 Mitglieder«, for hvem han kunne ytre denne tanke, skønt den i praksis kunne vente støtte fra mere end 50. Der var altså stadig uenighed om foreningens forhold til brødrevenigheden.[82]

Hertil kom en anden meningsforskel: om forholdet til *præsterne*. Holm og hans nærmeste kreds lagde stor vægt på, at foreningen blev »en privatsag« uden gejstlig indflydelse. Det var jo præster, der virkede for det danske missionsselskab, og ifølge Holm nærede »unsre Geistlichen« som helhed det bitreste fjendskab mod diasporasagen, og de bedste mest. Selv menighedens gamle ven, pastor U. S. Boesen, havde henvendt sig til Holm for at få foreningen underlagt landskirken med generalsuperintendenten som leder. På den måde ville præsterne fordærve alt. De lægfolk, som »tiefer blickten«, forstod dette, men mange var af en anden mening. De følte sig opbygget af deres præst og forudsatte »treuherzig«, at han også måtte være en ven af foreningssagen. Af hensyn til disse fik Holm - ved megen overtalelse -

V. Bov (Burkal), A. Nissen, Havsted (Ravsted), J. Andresen og H. Petersen, Vollerup (Bjolderup) (alle fra Mellemslesvig); M. Biel, Hjarup (Ø. Løgum), L. Schmidt, Vilstrup, M. Michaelsen, Styding (Hammelev), C. A. Holgersen, Haderslev, A. Petersen, Dalby, J. Vyff, Vonsild, J. Kjer, Agtrup, P. Detleffsen, Tyrstrup, J. A. Hofmann, A. Asmussen og N. J. Holm, Christiansfeld (alle fra østsiden). I alt 26. Både Asmussen og Hofmann hørte til menighedens »danske« medlemmer; Asmussen stammede fra Sundeved (se bd. IV, 127) og Hofmann fra Langeland (se hans levnedsløb i Chrfl. og bd. III, 330).

81. Se jubilæumsskriftet s. 12 ff. Holm var imod foreningsstatutter og »alles Formenwesen«; brevet af 4/12 1843 s. 16 f.
82. Forsigtigheden var endnu større i EMT: »som trofaste danske Undersaatter« ville de nærmest støtte den vestindiske mission »og heri styrke vor elskede Konges Haand«, men de sendte også gaver til Basel-missionen; 1844, 139, 143 f. Den næste omtale er udtrykkelig skrevet for at afkræfte den misforståelse, at foreningen var udgået fra Christiansfeld (misforståelsen henføres til udlandet, men dementiet fremkommer på dansk!); 1845, 12 ff. - Holms interne protokolberetning giver et helt andet billede; den er formentlig netop skrevet som en berigtigelse med henblik på eftertiden, som den udtrykkelig tager sigte på (se note 76).

vedtaget, at enhver af underskriverne uden indsigelse kunne forelægge indbydelsen for hvem, han ville. På den anden side stod det Holm klart, at enigheden kun kunne opretholdes, »wenn wir die Prediger absolut ignoriren, wie wol die wenigsten Mitglieder wissen, dass dieses absichtlich geschieht«. [83]

Indbydelsen blev trykt i 1000 ekspl., men kun udbredt privat; det var vedtaget, at man ikke skulle *søge* offentlighed, selv om sagen ikke skulle skjules. På Christiansfeldegnen og på østkysten som helhed mødte den ikke stor interesse; men i Vestslesvig var tilslutningen over forventning. Ca. 100 deltog d. 14. august 1843 i det stiftende møde, der ifølge Holm gjorde et stærkt indtryk på alle. Selv i pauserne hørte Holm deltagerne drøfte sagen med en sådan iver, at han troede, det gjaldt en oksehandel; og efter forsamlingerne talte de med begejstring »von dem heutigen Gnadenbesuch«. Foreningen blomstrede derefter hurtigt op, og også det næste årsmøde var for Holm en betagende oplevelse. Bestyrelsesvalg omtales ikke, men det fremgår, at Holms venner i Christiansfeld påtog sig »forretningerne«, især Asmussen og Hofmann, der blev kasserer; og som sekretær fik Holm præstens søn *August Roentgen*, hans »innig geliebten Herzensfreund«. Umiddelbart før begge møder holdt Holm et uofficielt »bestyrelsesmøde« med de 5 ledende lægmænd, som han var helt på linje med. I den forbindelse oplyses navnene: Riis, Buck, Johannes Andresen, Vollerup, Adolph Nissen, Ravsted, og Hans Emmerlef, Døstrup. De delte ikke blot Holms syn på brødrethrenigheden, men var også de eneste, med hvem han kunne tale åbent om det andet problem: hvordan de skulle undgå kollisioner med gejstligheden og indbyrdes strid om dette spørgsmål. [84]

Foreningen var i havn; men Holm havde undervejs gennemgået store sindsbevægelser. De samlede sig dog navnlig om et datterforetagende, som foreningens forkæmper havde ønsket fra første færd: *et*

83. Brevet af 4/12 1843 (s. 3-5, 6-8, 16-18); jfr. EMT 1844, 14 (om vedtagelsen).

84. Om indbydelsen brevet af 4/12 1843 s. 8, om tilslutningen sst. s. 9-11, om stiftelsesmødet og »bestyrelsesposterne« sst. s. 10 og 13-15 (jfr. s. 3 og Roentgen til Hhut. 30/8 1843 samt om A. Roentgen Holm til Hhut. 17/9 1844 s. 1-3), om fremgangen sst. (4/12 1843) s. 1 og Holm til Hhut. 20/12 1843 (R 19), om årsmødet 1/7 1844 Holm til Hhut. 17/9 1844 s. 1-4, EMT 1844, 136 ff, om inderkredsen sm. brev s. 4-5 (her 6 personer, men i Holms brev af 4/12 1843 s. 9, hvor samme kreds omtales, nævnes kun de ovenst.). - If. ældsterådsprot. 21/8 1843 havde da over 100 indmeldt sig i foreningen. Ved årsmødet i 1844 var tallet 216, »næsten alle tilhørende Bondestanden«, og en del ikke-medlemmer deltog i mødet; EMT 1844, 137.

dansk missionsblad, udgivet af Holm. Også det havde Buck på Arrild-kredsens vegne opfordret ham til. Holm fandt det højst påkrævet, da D. M. S.' blad var faldet i grundtvigianernes hænder og nu kun støttede »Staatsmissionen, mit Feindschaft und Verschmähung alles Wirkens durch freywillige Vereine«. Det var derfor forlængst afbestilt af de troende. Men bladudgivelse fordrede *tilladelse fra unitetsdirektionen*, og Holms tyske blad havde som nævnt vakt en del kritik i Herrnhut, især hos Christiansfeld-menighedens »korrespondent« og nærmeste overordnede, *F. R. Früauf*. Netop i efteråret 1842 havde klager over Holms »uforsigtighed« (ved angreb på hollandsk kolonipolitik) medført en så alvorlig kontrovers, at forbindelsen mellem ham og Früauf var blevet afbrudt - til dennes store lettelse. Holm, der længe havde savnet anerkendelse for sin indsats, tog kritikken så tungt, at Roentgen frygtede for hans helbred; og han var virkelig syg den følgende vinter. Han sagde derfor i første omgang nej til Bucks opfordring.[85]

Men ud på foråret lysnede det. Holm følte sig nu atter rask og tillige mægtigt opmuntret af forenings- og bladplanerne: »Nie in meinem Leben habe ich einen solchen brennenden Trieb zur That verspürt«. Hans længe betændte forhold til Roentgen var på den tid »sehr gebessert«, og Roentgen anbefalede bladplanen varmt: »Br[uder] Holm hat nun einmal ein ganz vorzügliches Talent, anziehend für das Volk zu schreiben«. Men Früauf afviste straks tanken, bl.a. med henvisning til faren for indblanding i sprogstriden. For at fremme sagen tilbød Roentgen at censurere bladet, og på den betingelse og med bestemte forbud mod polemik blev tilladelsen givet (juni 1843). Men dette følte Holm som en dyb krænkelse, og det førte til skarpe diskussioner med Roentgen. Det rystede også hans helbred, og i sin nød henvendte han sig til et slesvigsk medlem af direktionen, *J. D. Anders*, »als einziges noch übriges Mittel der Rettung vom physischen Untergang«. Det lykkedes åbenbart denne at omstemme de ledende; snart efter kom Roentgen - der aldrig bar nag - glædestrå-

85. Om opfordringen og Holms syn på sagen især brevet af 22/4 1843 s. 1 f og 4 f. Om konflikten i 1842 Früauf til Roentgen 12/8, 11/9 1842, 1/1 1843 (breve fra Hhut.), Roentgen til Hhut. (Früauf) 10/8, 24/8, 20/12 1842, ældsterådsprot. 22/8, 26/9 1842. Roentgen tog Holms parti, formentlig en af grundene til det bedrede forhold (se ndf.). Hans egne anskuelser var, erklærede han, nært beslægtet med Holms, og han måtte fraråde censur: »mir scheint es nicht rathsam, der Originalität des Br. Holm in den Weg zu treten, um seinen Geist nicht zu dämpfen« (10/8 1842).

lende til Holm for at meddele, at direktionen nu havde dispenseret fra betingelserne. Vejen var omsider fri.[86]

Bladet fik navnet *Evangelisk Missions-Tidende* og udkom månedligt fra jan. 1844. Dets forhold til brødremenigheden var lige så ubestemt som missionsforeningens. Hvert nummer dateredes fra Christiansfeld, men foreningen stod som udgiver, og som navnet antydede, drejede indholdet sig formelt om al »evangelisk Mission«, om end med overvægt for brødremissionen. Holm modtog en hilsen fra missionsdepartementet i Herrnhut til det første nummer, men turde ikke bringe den, før bladet havde vundet en fastere position. Den ville kun give »de allerede lurende fjender« lejlighed til at skribe om bladets herrnhutiske proselytmageri. Først året efter bragte han en sådan hilsen.[87]

Forsigtigheden skyldtes dog også hensyn til den forventede læserkreds. Holm ville ingenlunde nøjes med den »gamle« diaspora, Wolters og Lunds »fast verschwundene Kreis«, der tilmed bestod af sparsommelige folk, hvoraf mange ville samles om ét eksemplar. Han havde bevidst frigjort sig fra den stereotype herrnhutiske beretningsstil og sigtede mod en bred læserkreds gennem umiddelbart fængende stof, især farverige missionærskildringer fra fjerne lande og livfulde fortællinger fra kirkehistorien. Ganske vist håbede han på en »Neubelebung des hiesigen Diasporawerks«, men i en ny form; det bestående arbejde var »fast erloschen«. Han ventede læsere både i Nordslesvig og Nørrejylland, men satte dog især sin lid til de vakte vestslesvigske bønder, som han ikke kunne blive træt af at prise.[88]

Nordslesvigerne skuffede heller ikke, herfra fik han på forhånd ca. 500 abonnenter allerede i 1843, men næsten ingen fra »ganz Dänemark«. Det første nummer udsendtes efter årsskiftet i et oplag på 800, som nogle måneder efter måtte forøges til 1100. Det blev navnlig udbredt af degne og skolelærere og til dels af præster; også Holms

86. Henh. Holm til Anders 21/4 1843 (R 19, cit., jfr. brevet til Roentgen 22/4 1843), Roentgen til Hhut. (Früauf) 12/3, 9/5 1843 (cit.), Früauf til Roentgen 11/4 1843 (br. fra Hhut.), ældsterådsprot. 13/6 1843 (den betingede tilladelse), Holm til Anders 11/7 (cit.) og 4/8 1843 (R 15, belyser forholdet til Roentgen). Missionsforeningen fik Roentgen først interesse for efter stiftelsesmødet, Holm til Hhut. 4/12 1843 s. 15.

87. Holm til Hhut. 4/12 1843 s. 19 (cit.); EMT 1845, 5 f.

88. Henh. Holm til Hhut. 11/7 1843 (R 15, første cit.), 9/8 1842 (R 19, redaktionelle synspunkter); 21/4 1843 (R 19, andet cit.), jfr. brevet til Roentgen 22/4 1843 s. 28 ff (s. 29 cit.).

tyiske blad havde - til hans overraskelse - vundet særlig yndest blandt lærere og præster.[89]

I øvrigt satte han udbredelsen i forbindelse med en *ny vækkelse* »blandt den yngre slægt«, især i Midt- og Vestslesvig, som første gang omtales i 1843. Men han mærkede den navnlig efter det nye blads fremkomst på et voksende tilhørertal ved de danske søndagsforsamlinger, og de fleste kom langvejs fra. Antallet af nyvakte, som besøgte ham privat, var i sommeren 1844 større end nogen sinde. Vækkelserne var ifølge Holm til dels foranlediget af missionsbladet; i hvert fald var de ganske uafhængige af gejstligheden. De havde en historisk baggrund, som Holm tillagde stor betydning og til dels kendte fra sin egen vestslesvigske barndom. Navnlig på vestkysten fandtes der siden Zinzendorfs tid »hellige« familier i næsten hvert sogn, som havde nydt almindelig agtelse for deres vandel og i mange tilfælde overgået den øvrige bondestand i velstand og kundskaber. Det gjaldt også »die Nachkommen jener ausgezeichneten Väter«; de var »noch heute die hellsten Köpfe im Lande«. Alt dette foresvævede Holm levende under hans tale ved årsfesten i aug. 1844, da han i forsamlingen så mange, hvis forfædre var ham bekendt som »Lichter im Volk«. Det var denne fortid, han mere og mere havde set genopstå siden 1827.[90]

I Holms eget liv var disse år uden tvivl højdepunktet. Efter mange trængsler var han 1834 vendt tilbage til sit barndoms land, som han stadig havde set hen til, og gennem missionsforeningen og det danske blad havde han her opnået en central stilling. Samtidig havde han oplevet en ny vækst i det religiøse liv, som var ham til stor glæde: »O wie kräftig und stille grünet doch jetzt der Acker unsers Heilands in diesem lieben Lande«. - Men ud på foråret 1845 blev han alvorligt syg, og han døde 26. maj, kort før missionsforenings tredje årsmøde.[91]

89. Henh. Holm til Hhut. 4/12 1843 s. 1 f (cit.), 11/4 1844 (R 19) og 17/9 1844 s. 5, 13; til Roentgen 22/4 1843 s. 28.

90. Holm til Roentgen 22/4 1843 s. 29 f (første cit.), til Hhut. 17/9 1844 s. 7 f, 17 f, jfr. s. 11 f (Holm fik også mange besøg fra vækkelsen nordvest for Kolding) og s. 13 (der var mange lærere blandt de vakte). Om årsmødet sst. s. 2, jfr. til citatet brevet af 22/4 1843 s. 30. Året 1827 fremhæves som vendepunktet, sst. s. 32 (og oftere).

91. Til cit. Holm til Hhut. 21/4 1843 (R 19). Holm led i de sidste år af astma og hjertesvækkelse. Om hans død og eftermæle Holdt, 346 ff.

Nye problemer

Dagen efter Holms død anmodede Roentgen indtrængende unitetsdirektionen om »die baldigste Wiederbesetzung seiner Stelle«. Genbesættelsen voldte imidlertid store vanskeligheder. Fra Herrnhut foreslog man en dansk »Mitprediger« ansat, men ældsterådet i Christiansfeld ønskede kun en diasporaarbejder: Holm havde selv tillagt sig titlen dansk præst, og en sådan ansættelse »schien uns für die Zukunft sehr bedenklich«. Det afgørende spørgsmål var dog af økonomisk art. Holms indtægt var nået op på 300 Rtl. årligt (100 i pension og 100 fra begge blade); men i Herrnhut ville man kun overlade efterfølgeren det danske blad og de dermed forbundne indtægter; resten skulle betales af Christiansfeld-menigheden, der nu havde stigende indtægter og burde være interesseret i fortsættelsen af de danske forsamlinger. Til Roentgens beklagelse blev også dette afvist af ældsterådet og navnlig af regnskabsføreren, »forstander« A. G. Hopf. Der var, påstod man, intet ønske i diasporakredse om denne ansættelse, og menigheden kunne ikke bære flere udgifter. Desuden var missionsforeningen opstået af folket, ikke af menigheden.[92]

Holms blade og de danske forsamlinger måtte da foreløbig overdrages andre, navnlig *August Roentgen*. Men han var stærkt bundet af skolearbejde, og tilhørerne havde svært ved at forstå hans dansk. I jan. 1846 rejste hans fader derfor igen ansættelsesspørgsmålet, men foranledigede kun et nyt tovtrækkeri om udgifterne mellem Herrnhut og Christiansfeld, hvor Hopf stadig holdt igen. Forgæves fremhævede både Roentgen og Früauf det udadventede arbejdes betydning - det var dog »der ganze Zweck der Gründung eurer Gemeinde... von geeignetem Einfluss für Dänemark zu seyn« (Früauf). Efter et afslag fra Möhne, som var Ph. J. Roentgens kandidat til stillingen, måtte sagen atter henlægges. Først da A. Roentgen i juni var blevet forflyttet til Göteborg, fik hans fader spørgsmålet løst ved selv at overtage størstedelen af udgifterne. Holms efterfølger skulle ansættes som medinspektør ved anstalterne for 200 Rtl. årligt og desuden have 150 Rtl. for redaktionen af det danske missionsblad. Menigheden ville kun bevilge fri bolig.[93]

92. Roentgen til Hhut. 27/5, 23/6, 8/7 (cit.), 5/8, 6/9 1845, ældsterådsprot. 23/6, 7/7, 4/8, 1/9 1845, breve fra Hhut. 9/6, 2/7, 24/7, 24/8 1845.

93. Roentgen til Hhut. 14/1, 3/3, 31/3, 15/4, 24/6, 14/7 1846, breve fra Hhut. 24/1, 22/2 (cit.), 18/3, 21/4, 2/7, 27/7 1846, ældsterådsprot. 2/2, 2/3, 29/3, 10/7 1846, Hesselberg til Hhut. 15/7 1847 (om A. Roentgens dansk). Möhne var ønsket af

Efterfølgeren blev *Peter Nyborg Hesselberg* (f. 1804), der ankom 16. nov. 1846. Han stammede fra en herrnhutisk familie i København og var som dansk cand. theol. blevet lærer i Christiansfeld 1834. Fra 1840 havde han været »Chorpfleger« i Ebersdorf og Neuwied. Før afrejsen i 1840 fik han det skudsmål, at han var »ein sanfter und bedächtiger Charakter« og prædikede med varme, men uden særlige talegaver. For Roentgen var han en nødløsning, som han helst havde undgået; Hesselberg var »gar zu ruhig, phlegmatisch, unthätig«. Hopf røbede straks sin uvilje ved at tilbyde så ringe en bolig, at Roentgen måtte gribe ind. Hesselberg ville gerne betegnes som »dansk præst«, men blev forestillet menigheden som »dansk forsamlingsholder og diasporaarbejder«. Han fik dog også kirkeligt meget at gøre, bl.a. som vikar for Roentgen under dennes hyppige rejser. Det blev ham snart klart, at den lange »vakance«, hvorunder de danske forsamlinger til sidst bortfaldt, havde skadet meget. I omegnen fandtes nu kun få »diasporasøskende« - »und diese sind todt«, så om vinteren fik han ikke mange tilhørere udefra. Men han havde megen glæde af missionsforeningen og vandt bifald som redaktør. De vakte vestslesvigere kom ofte på besøg og tilbød at køre ham rundt på deres egn. Det måtte han dog foreløbig afslå af mangel på tid.[94]

Men Hesselberg stod ikke mål med Holm, og menighedens manglende interesse for arbejdet udadtil var utvivlsomt et stagnationstegn. Der dukkede også *andre problemer* op. Vi har allerede mødt dem i Holms breve, da de var karakteristiske for 40erne som helhed. Holm var således ikke ene om klagen over *præsterne*. I 1842 beklagede Roentgen, at det ikke var lykkedes ham at finde nye korresponden-

diasporakredse (Roentgens brev af 14/1 1846) og blev også fremhævet i en petition om genbesættelse af Holms stilling, undertegnet af 15 »brødre« og 14 »diaspora-brødre«: Peter Krog, Højrup, Jørgen Chr. Koch, Tiset (Gram), Niels Peter Fog, Højrup, Klement Petersen, Rangstrup (Agerskov), L. N. Schmidt, Vilstrup, Chr. Knudsen, Stensbæk (Højrup), Lauritz Hansen, Knud, Lauritz Jepsen og Kristen Petersen, Hejls, Nicolai P. Skou, Vonsild, Michel Michelsen og Christian Boe, Styding, Niels Hansen Beier, Ladegaard, og Jens Peter Madsen, Haderslev. - De beklagede deres ringe tyskkundskaber (da mange af dem var til års) og henviste bl.a. til de mange danskaltalende tjenestefolk, der var ansat i Chr. (sommeren 1846 (egl. udat.), arkivet i Hhut., R 19).

94. Hesselbergs levnedsløb i Chr., jfr. Høj: Christiansfeld, 8 f; udtalelse om H. i PA II R 2 B a, 1839; om Roentgens opfattelse hans breve til Hhut., især 23/6 1845, 14/1 (cit.), 15/4 1846; Hesselberg til Hhut. 30/9 1846 (om titlen, jfr. Gem. Diar. 16/11 1846), 9/5, 15/7 1847 (om Hopf og arbejdet i Chr.), EMT 1847, 125 (om redaktionen).

ter til præstekonferencen i Herrnhut. Windekilde og Balslev var de sidste (d. 1839-40). Brødremenigheden var, skrev han til Herrnhut, »noch sehr unterkannt in unserm Lande«. Året efter døde brødrene Matthiesen (i Løjt og Oversø), og Roentgen skrev herom, at de var de sidste, de i Christiansfeld kunne regne for deres brødre blandt præsterne. Der var nok adskillige vakte præster, men ingen, som havde behov for ydre tilslutning til brødre menigheden. - Denne tilbageholdenhed hang sikkert sammen med tidens kirkeligt-konfessionelle tendens, der er omtalt i kap. 2. Som Holm skrev i 1843: selv i Slesvig var nu alle evangeliserende gejstlige blevet grebet af den mani at ville overdrage den såkaldte kirke »das Mittleramt zwischen Gott und den Menschen... wie Pusey und der Papst«. [95]

Roentgen delte også Holms pessimistiske vurdering af det resterende *diasporaarbejde*. Navnlig i 40erne betragtede han begge emissærer som uduelige. *Fr. Lund* var sløvet af brændevin og kunne intet udrette; derfor var besøgene fra Jylland og Fyn blevet sjældne. *Wolter* burde aldrig være blevet emissær, da han var »viel zu träge und bequem«. Han rejste rundt og solgte »Ziehbüchelchen« (bøger til udtrækning af løsensord). Som »ein lieber guter Mann« blev han overalt vel modtaget, men hans forsamlinger bestod kun i udtrækning af vers - »an Rede halten, gemeinschaftlich zu beten oder zu singen, oder etwas zu lesen ist nicht zu denken«. [96] - Hertil kom

95. Roentgen til Hhut. 31/5 1842, 8/2 1843, jfr. hans brev til præstekonferencen 1843 (udat., i R 19). Holm til Roentgen 22/4 1843 (R 19, s. 3). E. B. Pusey (1800-82) var leder af den højkirkelige retning i England.
96. Roentgen til Hhut. især 3/3 (cit.), 25/10 1846, jfr. 8/7 1845 og om Lund bd. V, 65 f.
97. Holm til Roentgen 22/4 1843 (R 19, s. 29, cit.), Roentgens ovn. brev til præstekonferencen 1843, der giver et meget optimistisk billede af det »nye liv« i landskirken. - Hans begejstring for »vor diaspora« i Slesvig var usvækket: trods vanrøgt var den præget af oprigtig fromhed og klar forståelse, og den havde leveret et stort antal missionærer og unitetsledere (nylig 4 direktionsmedlemmer) og indsamlet betydelige bidrag til missionen; til Hhut. 3/3 1846.
98. Om årsmøderne EMT 1845, 113 ff, 1846, 113 ff, 1847, 113 ff (ved dette møde indsamledes 711 Mk.), jfr. Roentgen til Hhut. 23/6 1845, 24/6 1846, Hesselberg til Hhut. 15/7 1847. Om abonnenterne EMT 1845, 123, 1846, 129, 1849, 2. Om lokalmøder sst. 1846, 130; kommissionærerne omtales i talrige numre. - Vedr. missionsbidragene henvises til listerne i EMT, der er gennemgået for det første tiår (1846-55). De fleste blev oprindelig givet ved missionsfesterne og ikke medtaget i bladet. For Nordslesvig vil de blive udnyttet i de lokale afsnit. De øvrige stammede for størstedelen fra Nørrejylland, og næsten alle fra de vakte kredse, der er omtalt i de foregående bind.

endnu to problemer, der siden vil blive nærmere omtalt: grundtvigianismens fremtrængen nordfra og den nationale bevægelse, som også blev skæbnesvanger for brødremenigheden.

Men trods disse problemer må årene før krigen medregnes til Christiansfeldts anden blomstringstid. Først krigsudbruddet i 1848 ændrede på afgørende måde brødremenighedens stilling. Anstalternes opsving fortsatte lige til krigen, og bibeludbredelsen endog under krigen. De gamle »præstebrødre« døde ud, men brødremenigheden havde vundet mange nye venner og langt større almenkirkelig anseelse end nogen sinde før; selv Holm mente, at præsternes »insinuationer« mod menigheden havde tabt 80 pct. i kurs. Det skyldtes især Roentgens og Holms indsats, men tillige den stadig stærkere vækkelsesretning i gejstligheden, som Roentgen havde nær kontakt med og stillede store forventninger til. Og i Nordslesvig mødte brødremenigheden stadig megen trofasthed i den brede befolkning.[97]

Disse lægmandskredse samledes i 40erne om *missionsforeningen*, hvis opblomstring fortsatte efter Holms død. Årsmøderne blev til »missionsfester« med voksende tilslutning; i 1847 var kirkesalen mere end fuld og årsindtægten større end nogen sinde. Bladets abonnenttal lå på ca. 800 i 1845 og 46, men var i 1849 »ikke ubetydeligt tiltaget«. Den lokale aktivitet var vistnok mere beskedent, men der holdtes dog flere steder små sammenkomster i Vestslesvig, og bladet havde overalt lokale »kommissionærer«, der forestod uddelingen og indsamlede bidrag. I 40erne stammede de fleste bidrag fra den oprindelige indbyderkreds' hjemegne (se note 80) og fra andre herrnhutiske kredse i Nordslesvig; hertil kom en del fra Sydslesvig (især Flensborg og Slesvig), Nørrejylland (navnlig Koldingegnen, Vejle-Horsenssegnen og Skjernegnen) og fra Vestfyn. Men fra o. 1850 voksede støttekredsen betydeligt. Der kom gaver fra adskillige »nye« sogne i Nordslesvig, især i Tørninglen, og fra flere nordslesvigske præster, som foranstaltede indsamlinger eller oprettede missionsforeninger; og der indsendtes efterhånden talrige bidrag fra Nørrejylland og Fyn. I det lange løb blev missionsforeningen utvivlsomt brødremenighedens vigtigste bindeled til befolkningen. På en måde opfyldte den dermed virkelig Holms ønske om en fornyelse af det gamle »diasporaarbejde«.[98]

4. Nordslesvigs kirkeliv 1815-1848

Tre hovedstrømme mødtes i Nordslesvigs kirkeliv: fra den slesvig-holstenske landskirke, fra brødremenigheden i Christiansfeld og fra den danske kirke nord for Kongeåen; og de gjorde sig alle gældende med voksende styrke i perioden 1815-48. Dette vil blive belyst i de følgende kapitler om udviklingen i de enkelte egne, men som indledning skal der her fremdrages nogle almindelige træk.

Den landskirkelige indflydelse gjorde betydelige fremskridt allerede i *oplysningstiden*. Den betød som tidligere berørt (s. 26 ff) en vis åndelig opblomstring og et - i hvert fald i begyndelsen - kraftigt og reformmivrigt kirkestyre, som bl.a. virkede for indre *uniformitet* i landskirken. I pietismens tid blev der ansat adskillige danskuddannede præster i den landskirkelige del af Nordslesvig, og de øvrige havde studeret ved forskellige tyske universiteter; men efter Cramers reorganisering af Kiels universitet (1774-88) blev præsterne hovedsagelig uddannet ved dette universitet og derved mere ensartede, mere eller mindre præget af oplysningsteologien i Kiel. I pietismens tid udskilte Nordslesvig sig også ved delvis brug af ældre dansk liturgi og danske salmebøger, fra 1740 navnlig Pontoppidans, der hovedsagelig bestod af Kingo- og Brorson-salmer; og Pontoppidans katekismus (1737) blev indført både i kongeriget og i Nordslesvig og andre steder i hertugdømmerne. Men i oplysningstiden blev Cramers lærebog (1785) almindelig »Landeskatechismus« for Slesvig-Holsten, også i den landskirkelige del af Nordslesvig; og senere virkede Adler energisk for almindelig indførelse af sin »slesvig-holstenske Kirke-Agende« (1797). Samtidig udsendte han en kort dansk salmebog, »Christelig Psalmebog« (1798), svarende til Evangelisk-kristelig salmebog i kongeriget; men Adlers var beregnet på almindelig udbredelse i Nordslesvig, og det blev foreløbig forbudt at sælge Pontoppidans uden den som tillæg. Hertil kom navnlig Adlers skolereformer, som realiseredes i Nordslesvig gennem lokale skoleregulativer i årene 1798-1808 og den almindelige skolelov for Slesvig-Holsten af 1814.

Som bekendt mødte Adlers reformer imidlertid kraftig *modstand*, og ikke mindst i Nordslesvig. Der bredte sig her en hel folkebevægelse mod agendens »nye tro« med talrige lokale møder og forhandlin-

ger mellem repræsentanter for sognene, og da regeringen forordnede afstemninger om sagen (1798), blev nyordningen afvist overalt i Nordslesvig bortset fra byerne. Protestholdningen vendte sig tillige mod Adlers salmebog, så præsterne ikke turde indføre den i et eneste landsogn uden som det obligatoriske tillæg til Pontoppidan. Også skolereformerne mødte almindelig vrangvilje, og ikke kun af økonomiske grunde. Der opstod i årene efter 1800 et generelt modsætningsforhold mellem gejstlighedens udrensnings- og oplysningsiver og den nordslesvigske landbefolknings religiøse og almindelige konservatisme, og det gik ofte ud over kirke- og altergangen og over præsternes indtægter. I byerne var modstanden mindst, men de blev dog snart det største problem, da der her bredte sig en almindelig religiøs ligegyldighed med stærk tilbagegang for både kirke- og altergangen.[1]

I de følgende årtier, 1810-30, fulgte udviklingen i Nordslesvig stort set det almindelige mønster. Protestbevægelsen lagde sig, præsterne indførte efterhånden større eller mindre dele af agenden og salmer fra Adlers tillæg, og skolereformerne blev i hovedsagen accepteret og indarbejdet, skønt hæmmet af økonomiske problemer og store skoleforsømmelser. Men den aggressive reformivers tid var forbi og afløst af bekymringer for det kirkelige livs forfald. »Den kirkelige rationalisme«, som søgte at råde bod herpå, fik også repræsentanter i Nordslesvig, og efter 1815 ytrede den sig også her ved oprettelsen af provsti-bibelselskaber og talrige sogne-bibelforeninger i tilslutning til *det slesvig-holstenske bibelselskab*. I begyndelsen udfoldede de ikke

1. Jfr. om præsteuddannelsen s. 18 og 21 samt Slesvigs delte Bisped., 1949, 178 ff, og ZSHG 1957, 122 ff. Om liturgi, salmer og katekismer i ældre tid H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang 1717-1740, 1962, 16-57; desuden om liturgien: Sdj. Årb. 1934, 138 ff; salmebøgerne: Sdj. Årb. 1935, 172 ff, Slesvigs delte Bisped., 285 ff, Kh.S. 6 I, 450 ff; katekismerne: Sdj. Årb. 1935, 166 ff; skolereformerne: se s. 22 f. Om agendestrident materialet i Gottorp Abt. 18 nr. 18 a og visitatsakterne o. 1800 samt Sdj. Årb. 1934, 138-211, især 190 ff (Hejselbjerg Paulsen). If. Japsens bog om det dansksprogede skolevæsen skulle protesterne mod »den nye tro« ikke bero på kristelige motiveringer, men på det gamle bondehedenskabs magiske opfattelse af »de hellige ord« (s. 299). Teorien strider mod Japsens fremhævelse af den almindelige åndelige omvæltning efter 1760, som just betød *frigørelse* fra landsbysamfundets hedenske forestillinger (s. 211 ff); og før 1760 anvendes det samme hedenskab så at sige med modsat fortegn (s. 205): som forklaring på *modviljen* mod kirkelig børnelærdom (dvs. den gamle tro!). Det herrnhutiske materiale vidner i øvrigt om, at også disse kredse var impliceret i agendestrident.

ringe virksomhed ved årlige møder o.l., indsamlinger og bibeludlidelinger, men de stagnerede de fleste steder efter 1820. Det »evangeliske« element, som blev den vigtigste drivkraft i hovedselskabet, var kun svagt repræsenteret i Nordslesvig. Til ind i 1830erne var det store flertal af præsterne stadig oplysningsmænd, men på denne tid uden initiativ og kraft, og ikke få var åbenbart udelige og opgivende over for de kirkelige opgaver.[2]

Den næste bølge kom også sydfra og styrkede yderligere landskirkens greb om Nordslesvig. Det var *den kirkelige fornyelsesbevægelse*, som nåede *Flensborg* i 1820erne, og da den derfra fortsatte videre mod nord, skal udviklingen i denne by - den største i Slesvig - kort omtales her. Byen havde fra det 18. århundrede en stærk pietistisk-herrnhutisk tradition, men fra 1790erne var der blevet ansat en række unge »religionslærere«, som uden forbehold forkyndte tidens fornuftssandheder i kirkerne. Direkte modstand mødte de kun i begyndelsen (o. 1800); men det bedre borgerskab, som de især henvendte sig til, svigtede alligevel gudstjenesterne, og de lavere klasser havde slet ikke sans for den nye forkyndelse. Endnu o. 1800 var kirkerne »gedrängt voll«, men de næste 10-15 år gik kirkebesøget så stærkt tilbage, at adskillige gudstjenester måtte opgives. Nogle herrnhutisk vakte samledes privat, men det var mest småfolk og kun en mindre kreds.[3]

Ændringen i 1820erne skyldtes en ny generation af præster: *H. A. F. C. Volquards*, Johanneskirken (1821-50), *C. C. J. Asschenfeldt* ved Nicolai (1824-56, diakon 1824-29) og hans diakon *L. F. C. Callisen* (1829-36, søn af provst C. i Rendsburg), hvortil kom *Lor. Lorenzen* i nabosognet Adelby (1829-50). Teologisk sympatiserede de med Harms, men de lagde hovedvægten på vækkende, praktisk kirkelig aktivitet; og de synes virkelig at have samlet en ret stor kreds, især i 1830erne. På den anden side var de ikke tilfreds med de kirkelige forhold; de klagede stadig over byens stærke »materielle interesser« og mødte en del kritik fra de mere »oplyste« kredse. Des nærmere sluttede de sig sammen; fra o. 1830 mødtes de alle hver mandag til

2. Det s.-h. bibs. årsberr. 1816 flg., jfr. Sdj. Årb. 1938, 5 ff. Det kirkelige forfald efter 1800 fremhæves stærkt af Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Årb. 1935, 219 ff, 1936, 183 ff, og ikke uden grund, men det må ikke overses, at der også fandtes virksomme og afholdte oplysningspræster, som tilsyneladende var tilfreds med de kirkelige forhold. Jfr. de flg. kap.
3. Brodersen, 485 ff (om pietismen og herrnhutismen), Schr. II 11, 1952, 164 ff (om rationalismen, cit. s. 181). Se om Brodersen kap. 5 note 6.

bibellæsning og drøftelse af de kirkelige opgaver, og de støttede også hinanden i en række udadvendte aktiviteter.

Volquardts havde straks oprettet en bibelforening, hvortil de andre præster efterhånden sluttede sig; den afholdt årlige »bibelfester«, der suppleredes af bibellæsninger i kirkerne, og uddelte et stort antal bibler og ny-testamenter. Fra 1826 havde Volquardts også organiseret årlige indsamlinger til ydre mission, som han - med stort besvær - fik støtte til fra alle byens præster; men da »rationalisterne« svigtede, dannede han og hans tre præstevenner i 1831 en egentlig missionsforening, som holdt møder hveranden måned. Tilslutningen var ikke stor i begyndelsen, men voksede stærkt i 30'erne; møderne, der til dels formede sig som bibellæsninger, måtte holdes hver måned og flyttes fra Johanneskirken sakristi ind i selve kirken. Desuden oprettede de en søndagsskole for håndværkssvende o.l. (1829) og et »kristeligt lånebibliotek« og samlede ind til et vajsenhus, som de først fik realiseret 1846-48, og Asschenfeldt udsendte en bønnebog, »Bete und arbeite«, der blev meget anvendt i skolerne (oprindeligt privat tryk, 3 opl. i Lübeck 1832-43). Hertil kom kolportage af bibler, ny-testamenter o.a. skrifter; to kolportører var beskæftiget hermed (1836).[4]

Størst betydning fik Flensborg-præsterne dog nok ved udgivelsen af ugebladet »*Religionsblatt*«, som H. L. A. Vent havde påbegyndt 1829, men med svigtende tilslutning. Fra foråret 1832 stod de fire Flensborg-præster som redaktører, og som »*Flensburger Religionsblatt*« - det uofficielle navn - fik det voksende udbredelse. Det skulle være »ein christliches Volksblatt« og bestod for størstedelen af usignede opbyggelige småartikler og meddelelser fra bibel- og missionselskaberne, missionærberetninger o.l. Hertil kom enkelte mere aktuelle artikler, navnlig fra udgiverne, og fra 1835 et bilag med meddelelser fra kirke og skole: nekrologer, ansættelser, afskedigelser, ledige stillinger m.m. Derved fik bladet en central stilling i hertug-

1. Volquardts' breve til B. F. Rønne 1826-31 (især 5/11 1831 om mandagsmøderne og missionsfor.), Asschenfeldts br. til Roentgen 1832-49 (R 14, adsk., især om bibelsagen), præsternes berr. til C. F. Callisen 1836, 39, 42 og 45 (1845 A.s ber. om søndagsskolen). N. J. Holm til Hhut. (Anders, R 19) 17/9 1836 (Flbg.-præsterne) var ikke af det ortodoks-kirkelige parti, jfr. Asschenfeldt til Roentgen 26/11 1840 (R 14); forbehold over for N. J. E. Nielsen). KuSbl. 1886, 26 (om Callisen), Krl. Folkekalender for Nordsl. 1911, 65 ff (især om Lorenzen). Holdt, 314 f, 368. Det s.-h. bibs. ber. I Relbl. berr. om foreningerne m.m. (om biblioteket og vajsenhuset fx. 1841, 6 f). Om kolportørerne Roentgen til Jackson 31/1 1836, Asschenfeldt til Roentgen 7/1 1846. - Jfr. H. F. Petersen: Fra sydslesv. Præstegaarde, 1938, 14 f, 16, 71 f (fremhæver dog kun skyggesiderne).

dømmernes kirkeliv. Adskillige præster medvirkede som forfattere, og de aftrykte indsamlingslister giver indtryk af en omfattende læserkreds, navnlig i Sydslesvig, men også i Holsten og Nordslesvig. Nordfra kom 1836-47 bidrag fra Tønder (Rehloff, Ahlmann og Balemann), Hellevad (Petersen), Nr. Løgum (Momsen), Vilstrup (Meyer), Christiansfeld, Åbenrå (Rehloff), Bedsted (Jepsen), Haderslev (Strodtmann), Sønderborg (Christiansen), Løjt (Kaftan) og Bjolderup (Prehn).[5]

Rækkefølgen er kronologisk (efter første forekomst), og navnene i parentes er de præster, der havde sendt det indsamlede beløb. De var næsten alle *nyansatte i Nordslesvig* i 1830'erne og 40'erne, uddannede i Kiel under indflydelse af Harms og stort set af samme støbning som Flensborg-præsterne. Både de nævnte og adskillige ligesindede, som blev ansat i Nordslesvig, vil blive omtalt i de følgende kapitler. På den måde bredte den kirkelige fornyelsesbevægelse sig mod nord, og ligesom sydpå vandt den snart en dominerende stilling. L. F. C. Callisen blev provst for Hütten provsti 1836, Volquardts for Flensborg provsti 1840, og tre andre »kirkeligtsindede« blev provster i Tønder og Sønderborg 1830 og i Åbenrå 1837.

Den vigtigste repræsentant for de nye strømninger i landskirken var dog *generalsuperintendent C. F. Callisen*. Også for Nordslesvig sættes et afgørende skel derfor o. 1835, da han afløste Adler. Eftertiden har mere hæftet sig ved Adlers betydning, men Callisen var i virkeligheden en usædvanlig energisk og indflydelsesrig kirkeleder, mens Adler ikke gjorde sig synderligt gældende efter den første reformtid.

Forskellen falder straks i øjnene, når man sammenligner *visitatsmaterialet* fra Adlers og Callisens tid. Adlers beretninger er korte meddelelser, højst nogle få sider, som omtaler provstiernes forhold i almindelige, gerne rosende vendinger. Enkelte problemer drages frem, men uden egentlig kritik; i reglen havde han »intet at erindre«. Vedlagt findes en kortfattet visitatsprotokol og enkelte præsteindberetninger og andre papirer, som han åbenbart af særlige grunde havde udbedt sig eller modtaget undervejs; men de er heller ikke meget oplysende. Derimod er Callisens visitatsberetninger udførlige skildringer (ofte o. 20 foliosider) af stort og småt i de enkelte provstier og navnlig i de første år fulde af kritik og ændringsforslag.

5. Jfr. især Asschenfeldt til Roentgen 21/1 1832 (R 14) og det årlige »Vorwort«. Indsamlingerne gjaldt forskellige kristelige formål, især ydre mission. Jfr. også *Schriften* II 10, 1949, 136-54 (Th. Matthiesen om Relbl.).

Og før hver visitats fordrede han indberetninger fra samtlige præster og lærere med nøje angivelse af de spørgsmål, som skulle belyses, herunder varierende spørgsmål af almindelig art, fx. om præsternes liturgiske praksis, om de hindringer og opmuntringer, de havde mødt i deres arbejde, eller om sognenes intellektuelle niveau og økonomiske forhold. Desuden fordredes nu også indberetninger fra provsterne (og amtmændene) om deres årlige »specialkirkevisitationer«, vedlagt en detaljeret visitatsprotokol. Det havde egentlig længe været deres pligt, men den ældre forordning herom var mer eller mindre gået i glemme.[6] - Alt i alt er der således et righoldigt materiale til belysning af den periode, som vi her særligt må interessere os for.

Callisen havde en stærk følelse af det ansvar, der var forbundet med stillingen som generalsuperintendent. To gange havde han skriftligt frabedt sig opgaven i jan. 1835, da han følte, at han ikke slog til og specielt savnede de fornødne dansk kundskaber.[7] Men derpå gik han op i arbejdet med liv og lyst, og han udmærkede sig både som administrator og visitator og tillige som en inspirerende åndelig leder. Det sidste tillagde han særlig betydning. »Det højere formål« for hans visitater var at befordre Guds rige ved at styrke menighedernes liv, ansøre præster og lærere, prøve børnenes kundskaber og opmuntre de voksne. Dermed tog han indirekte afstand fra rationalismen, om end uden polemik. Men selv fremtrådte han utvetydigt som forkæmper for det nye »kristeligt religiøse liv«. Overalt lagde han stor vægt på personlig kontakt. Efter ankomsten til et pastorat gennemgik han samtlige protokoller, regnskaber og de indkaldte beretninger og drøftede derpå forholdene med præsten. Næste formiddag afsatte han først en halv time til lærerne, og efter gudstjenesten kl. 10 og den påfølgende skolevisitation indbød han både lærerne, menighedens »officialer« (se s. 19) og alle andre, som havde noget at

6. Cirk. fra provreg. til kirkevisitatorerne i hertugdømmet Slesvig 18/6 1835, se fx. Ahlmanns ber. 1835 m. bilag (L.A.). Vedr. det benyttede visitatsmateriale henvises til oversigten over utrykte kilder. Det rummer mange værdifulde kultur-, erhvervs- og socialhistoriske oplysninger, som ikke kan udnyttes her, fx. om fattigvæsenet og om drikfældighedens udbredelse og reduktion i 1840erne, bl.a. som følge af mange præsters energiske virke for »mådeholdssagen«. Callisen benyttede også de oplysninger, han indhentede, til materiale for H. N. A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, 1840-42, som blev til på hans opfordring, se forordet til første bind.

7. A. Halling: Beiträge zur Familiengesch. des Geschlechtes Callisen, 1898, 196 f.

fremføre, til samvær i præstegården. De, som ønskede det, kunne da også mødes med ham »privatim«.

Efter hans eget indtryk vandt han virkelig »folkets kærlighed og tillid«. Hvor han end kom, var kirkerne overfyldte, og ved skolerne samledes ofte så mange, at de fleste måtte stå uden for vinduerne. Ungdommen forstod hans dansk og svarede godt, og de voksne lod sig bevæge ved hans ord og takkede ham med tårer. Han synes også at have gjort indtryk på præsterne. Når det lod sig gøre, deltog han i deres konventer, hvor han interesseret fulgte med i drøftelsen og selv gjorde dagen uforglemmelig ved sin »varme, hjertelige tale« (Ahlmann). Særlig interesse viste han for de yngre og nyansatte, som han ofte fremhævede; hos dem mødte han den rette virkestrang og »evangelisk-kristelige ånd«, og det var navnlig dem, som bragte »den grösstentheils neuen christlichen Eifer in die Gemeinen«. [8]

Som nævnt viser Callisens beretninger, at han fra begyndelsen satte meget ind på at reformere og reorganisere sit stift. Både kirke, skole og fattigvæsen stod under hans tilsyn, men modsat Adler interesserede han sig især for at fremme det kirkelige liv. Mange misforhold kunne han rette lokalt uden større formaliteter, men hans visitatserfaringer førte meget ofte til forslag om nyordninger, der skulle indføres eller forberedes af provstiets »kirkevisitatorer« (amtmand og provst) eller gennemføres ved forordninger og reskripter fra den slesvigholstenske regering, i hvilken han selv havde sæde.

Allerede i de første beretninger rejste han en vidtrækkende sag med henvisning til talrige præsteklager over *helligdagsordningens forfald*. Søndagsfreden forstyrredes af markarbejde, handel i byerne og offentlige foranstaltninger, og hertil kom værtshusbesøg og private fester. I 1837 udarbejdede Callisen en betænkning om sagen, som sammen med drøftelser i stænderforsamlingerne virkelig førte til en ny sabbatsforordning af 10.3.1840, omfattende begge hertugdømmer. Callisen fandt den meget mild, men det afgørende var for ham at sikre dens overholdelse; og efter hans og provsternes beretninger synes den selv i byerne til en vis grad at være blevet respekteret, i hvert fald i Tønder, Åbenrå og Sønderborg. [9]

8. Jfr. C.s indl. bemærkn. i de fleste berr., især berr. fra Tdr. pr. 1836, 38 (sidste citat) og 44, Åbr.-Sdbg. pr. 1837 og 45, Had. pr. 1838 og 41 (skoleafsnittet). Om visitatsernes forløb især C.s første visitatskundgørelse af 9/3 1836, vedlagt præsteberr. fra Tdr. pr. 1836, og hans privatbreve 1836, trykt i Schr. II 1. 5. hft., 145 ff (indledet med skrivelser af 9/3 1836) og 2, 3. hft., 412 ff. Ahlmann-citatet i dennes ber. fra Tdr. pr. 1838.

På den anden side fandt Callisen også meget at rette hos præsterne. *Kirketiden* var ofte blevet et ubestemt begreb; derfor satte han meget ind på at få indført solure ved alle kirker, for at gudstjenesten kunne begynde præcist. Og i 1840 fremkom en forordning, som fastsatte bestemte kirketider for begge hertugdømmer og - med trussel om bøder - pålagde præsterne nøje at overholde disse (17.3.1840). *Lørdagsskriftemålet* var i Adlers tid mange steder bortfaldet eller flyttet til om søndagen, men det genoplivedes nu ved reskript af 28.4.1837, og på sine rejser konstaterede Callisen med glæde, at denne ordning atter fungerede, og at folk var tilfredse dermed. *Katekisationen* med børnene efter gudstjenesten var delvis ophørt, især i Tønder provsti; men nu genindførtes den efterhånden på foranledning af Callisens stadige forespørgsler og henstillinger til provsterne. I 1845 blev den udtrykkelig indskærpet ved en regeringsforordning (9.5.1845), som nøje svarede til Callisens opfattelse. *Salmesangen* var også blevet forsømt, og der herskede en katastrofal mangel på Pontoppidans salmebog, som anvendtes de fleste steder, men ikke var blevet genoptrykt siden 1821. Callisen fik derfor hurtigst muligt foranstaltet tre nyoptryk, i 1837, 40 og 43. Desuden opfordrede han præster og lærere til at indføre sangøvelser, og han viste også megen interesse for arbejdet på en ny dansk salmebog, som siden skal omtales (s. 128); den blev da også godkendt i 1847 (reskr. af 6.3.47). *Liturgien* var meget uensartet, da præsterne p.g.r.a. agendestriden var ganske frit stillet. Callisen virkede her for en mere konservativ og ensartet form med bevarelse af en vis frihed. Det kom især til udtryk i et cirkulære af 9.5.1844, og de præsteindberetninger, han omtrent samtidig udbad sig om spørgsmålet, viste, at de fleste præster nu delte Callisens opfattelse og tilstræbte en mere konservativ praksis.[10]

Desuden arbejdede han energisk for organisatoriske og administrative reformer. Provstigrænserne foreslog han gentagne gange omlagt

9. Især C.s berr. fra Tdr. pr. 1836 og 44 (jfr. Ahlmanns berr. fra 1843, 44 og 45) og fra Åbr.-Sdbg. pr. 1837 (hvor betænkn. omtales), 42 og 45 (jfr. de til Jensens berr. hørende kct. af 26/2 og 7/5 37); i 1841 klager C. dog over udbredt søndagsarbejde i Tdr. pr. og til dels i Had. pr. Om stændernes holdning s. 274 f. Forordningen findes i *Chronologische Sammlung*; det samme gælder de ndn. regeringsskrivelser, for hvilke kun dato anføres.
10. Jfr. om *solure* m.m. især berr. fra 1836-38; om *skriftemålet* berr. fra Tdr. pr. 1838 og Had. pr. 1838; om *katekisationen* berr. fra Tdr. pr. 1836 og 38 (jfr. Ahlmanns berr. især 1840-42 med vedlagt skr. af 29/11 1841) og fra Åbr.-Sdbg. pr. 1842, jfr. Abt. 18 nr. 18 læg 30; om *salmesangen* berr. fra Tdr. pr. 1836, 38 og 44 (i sm. pk.

på mere hensigtsmæssig måde, navnlig ved inkorporering af de adelige sogne under Åbenrå og Sønderborg provstier og overflytning af Lundtoft herred fra Tønder til Åbenrå provsti, som var langt mindre. Den gamle *sogneofficialordning* søgte han at udbygge til en egentlig menighedsrepræsentation, der kunne støtte og aflaste præsten. Officialhvervene gik i praksis nærmest på omgang; men Callisen ønskede en fast valgordning, hvorefter juraterne og skoleforstanderne skulle udpeges af præsten og ottemændene vælges regulært af menigheden. Han påtalte også, at man ofte undlod at udlevere official-instruktionerne, og virkede ivrigt for revision af disse, så de stærkere betonedes officialernes ansvar for den religiøse og sædelige orden, fx. for overholdelsen af sabbatsordningen. Dermed ville han tillige bane vejen for en *kirkeforfatning*, der byggede på officialkolligierne som lokale »presbyterier«, konventerne som provstiudvalg og stænderforsamlingerne som en slags landssynode.[11]

Disse reformønsker af mere principiel art virkede sikkert inspirerende i provstierne, men gennemførelsen hæmmedes af centraladministrationens tilbageholdenhed. Mest udrettede Callisen i den lokale forvaltning. *Kirkeregnskaberne* blev nøje gennemgået og på flere punkter omlagt og ensrettet; manglende blot et enkelt bilag, blev dette påtalt af Callisen. De kirkelige *arkiver* blev gennemset og mange mangler afhjulpet. Talrige *kirkereparationer* blev iværksat på Callisens initiativ, og *kirkegårdene*, som var blevet meget forsømt, blev nu for størstedelen omlagt og beplantet og ofte forsynet med regulativer og gravbøger. Også *skole- og fattigvæsen* nød godt af Callisens ordnende hånd. Den økonomiske administration blev mere omhyggelig, og talrige regulativer blev udarbejdet eller revideret i hans tid. De i 1814-loven foreskrevne *skolebiblioteker* med håndbøger for lærerne blev nu etableret i de fleste sogne, og Callisen viste også stor interesse for forbedring af lærernes uddannelse og ofte elendige økonomiske kår. Med særlig iver tog han sig af skolernes største problem: de mange *forsømmelser*, som for de fleste børn omfattede hele sommerhalvåret. Forskellige kontrol- og straffeforanstaltninger blev indført i skoleregulativerne, og sommer-forsømmelserne søgte han i det mind-

om optrykket 1843 og C.s cirk. om liturgien), fra Åbr.-Sdbg. pr. 1842 og Had. pr. 1836, 38, 41 og 44; om *liturgien* ber. fra Tdr. pr. 1844, præsteberr. fra Tdr. pr. 1844, Åbr.-Sdbg. pr. 1845 og Had. pr. 1844.

11. Om provstigrænserne berr. fra Tdr. pr. 1838, 41 og 44 og fra Åbr.-Sdbg. pr. 1837, 39 og 42; om officialerne næsten alle berr., om kirkeforf. især ber. fra Åbr.-Sdbg. pr. 1837.

ste at regulere, idet de tjenende børn kunne blive fritaget for undervisningen mod at møde i en særlig »sommerskole« én gang ugentlig. Denne ordning fik han indført i alle fire nordslesvigske provstier.[12]

Med årene følte Callisen *stadig større glæde* ved sit »apostolske embede«. Ejendommeligt nok synes han at have fattet særlig kærlighed til Nordslesvig, som i begyndelsen var ham fremmed. Gentagne gange fremhævede han befolkningens flittige kirkebesøg og »fromme venlige sind«. Det var og blev hans hovedindtryk, at af de tre »folkestammer« i hans stift var den danske den mest »religiøse«. Alt tyder således på, at han også i Nordslesvig vandt bred anerkendelse og tilslutning som en mild, men overmåde virksom patriark for den landskirkelige fornyelsesbevægelse. Indflydelsen fra stiftsstyret og landskirken nåede derfor et højdepunkt gennem Callisens virke som generalsuperintendent. De højere myndigheder fandt han ofte for langsomme, men ude i provstierne var folk meget villige til at høre på ham og følge hans henstillinger, og det ene område efter det andet ordnedes efterhånden til hans tilfredshed.[13]

Brødremenighedens indflydelse i Nordslesvig er allerede indirekte berørt i afsnittet om udviklingen i Christiansfeld (kap. 3). Der skal her kun opridses nogle hovedlinier om dens betydning udadtil.

Som omtalt var dens »diasporakredse« stort set i tilbagegang efter 1800, og da antallet af herrnhutisk sindede præster også aftog, fik brødremenigheden en meget isoleret stilling. I 1820erne havde man i Christiansfeld opgivet enhver nærmere omgang »nach aussen hin«, især fordi man opfattede næsten hele gejstligheden som rationalistisk.[14]

Men fra o. 1830 indtrådte en ændring i brødremenighedens stilling, både i forhold til den officielle kirke og i forhold til bredere befolkningskredse. I *forholdet til landskirken* skyldtes det i første række den aktive, udadvendte indstilling, som kendetegnede *Roent-*

12. Jfr. foruden C.s. berr. (med vedlagte skrivelser) bestemmelserne i Chron. Smml., fx. skr. af 4/8 og 16/12 1836 (om regnskaberne), 2/4 1836 og 28/12 1838 (om skolebibliotekerne), 11/3 1837 og 16/11 1838 (om skoleforsømmelser), samt den lange række regulativer for kirkegårde, skoler og fattigvæsen.

13. Jfr. især berr. fra Tdr. pr. 1838, Åbr.-Sdbg. pr. 1842 og 45 og Had. pr. 1844 og 47.

14. Roentgens levnedsløb i Nachrichten aus d. Br.-Gem. 1859, 152 (cit.). Jfr. om diasporakredsene her s. 64 ff.

gen og N. J. Holm. Også Roentgen betragtede i begyndelsen de kirkelige tilstande »mit tiefster Wehmuth«; rationalismen sad på tronen, og »der krasseste Unglaube« herskede blandt præsterne. Men i de følgende år fik han gennem *bibelsagen* forbindelse med en stor del af gejstligheden i det nordlige Slesvig, og derved ændredes hans opfattelse i takt med en faktisk ændring i gejstlighedens holdning. Det var Roentgen selv, der brød isen, idet han fra o. 1830 gang på gang rejste rundt for at forhøre sig om præsternes »Bibelbedürfnisse«. I begyndelsen skal det have undret dem at modtage besøg af præsten fra Christiansfeld, men Roentgens muntre og hjertelige væsen synes overalt at have gjort et godt indtryk. Talrige breve til Roentgen fra præsterne i Nordslesvig vidner om de kontakter, der opstod; de vedrører primært deres ønsker om bibelleverancer, men de vidner tillige om stor agtelse for Roentgens arbejde, og mange om gensidig forståelse og personligt bekendtskab. N. J. Holm foretog ligeledes adskillige rejser og fik mange bekendte blandt præsterne, og hans tyske missionsblad blev meget læst »i vort land«, formentlig især af præster, og fremkaldte mange bidrag til brødremissionen. Overhovedet måtte den voksende interesse for ydre mission henlede opmærksomheden på brødremenigheden. Der opstod også en vis almen interesse for menighedens skolevæsen, og der er talrige vidnesbyrd om præstebesøg i Christiansfeld i denne periode.[15]

Særlig betydning fik forholdet til generalsuperintendent C. F. Callisen. Egentlig havde Callisen hellere set bibeludbredelsen fremmet gennem provstiernes bibelforeninger; men Roentgens arbejde imponerede ham, så meget mere som hans eget bibelselskab ikke havde kunnet udrette meget i den nordligste del af Slesvig, og fra 1832 omtalte han det med megen anerkendelse i sit selskabs årsberetninger. Også privat gav han udtryk for sin tilfredshed, idet han udtrykkeligt bad Roentgen fortsætte; til gengæld søgte Roentgen hos ham oplysninger om behovet for ny-testamenter i skolerne. Hans indstilling var derfor meget velvillig, da han under en visitats i 1836 blev indbudt til at besøge Christiansfeld. Besøget sluttede i kirkesalen, hvor han for en stor forsamling priste brødremenigheden, der trods alle stormløb havde holdt fast ved »ordet om korset«. Besøget blev derefter gentaget ved alle de følgende visitatser på egnen. I

15. Roentgens levnedsløb sst. Roentgen til Pinkerton 16/12 1829 (cit.), jfr. 4/3, 6/5 1829, til Jackson 8/9 1830 (cit.). Om Holms missionsblad Roentgen til Hhut. 24/8 1842. Jfr. i øvrigt s. 72, 75 f og 225.

40erne virkede Callisen endog for udbredelse af skrifter fra brødre­nigheden (se s. 84), og mindst to gange modtog han de håndskrevne protokoller fra de årlige »præstekonferencer« i Herrnhut og fandt dem så værdifulde, at han lod dem cirkulere blandt præsterne i og omkring Slesvig by. Hans lille missionsforening i denne by sendte da også bidrag til brødremissionen; og da han i 1848 trak sig tilbage, skænkede han gennem Roentgen et legat til missionen i Vestindien.[16]

Blandt Roentgens andre forbindelser indtog *Flensborg-præsterne* en særstilling. Allerede i efteråret 1829 rejste han selv til Flensborg for at finde afsætning for sit store forråd af tyske bibler og nytestamenter, og han mødte straks stor interesse hos præsterne Asschenfeldt, Volquardts, Callisen og Lorenzen (Adelby), som han snart fik et hjerteligt forhold til. Navnlige hos Asschenfeldt blev han en hyppig gæst. Også dem betroede han præstekonferencens protokol, og de kvitterede et par gange med breve til konferencen. Deres missionsforening sendte fra 1833 bidrag til brødremissionen, og da de i 1832 overtog »Religionsblatt«, opfordrede de varmt Roentgen til at indtræde som medarbejder: »Wir zählen auf Sie - und unsere Sache ist die Ihrige«. Roentgen måtte dog her sige nej, men både han og *N. J. Holm*, som også besøgte denne kreds, sendte bidrag til bladet. Roentgens bibelleverancer til Flensborg omfattede på denne tid flere hundrede skrifter årligt, og han var meget langmodig med betalingen og altid parat til nye leveringer.[17]

En række tilsvarende forbindelser mellem brødre­nigheden og *de nordslesvigske præster* vil blive omtalt i de følgende lokale afsnit. De hang som antydnet sammen med den kirkelige nyorientering i landskirken, og de kan derfor bidrage til belysningen af denne ændring. De var ganske vist ikke udtryk for nærmere tilslutning til brødre­nigheden og specielt herrnhutiske tanke­gange, og de tiltagende »høj­kirkelige« tendenser blandt præsterne medførte i 40erne en vis tilbageholdenhed over for den principielt lavkirkelige brødre­nighed. Men der kan dog ikke være tvivl om, at dens *grundholdning*

16. Callisen til Roentgen især 21/1 1829, 4/2 1834, 20/9 1841, 9/1, 20/12 1845, 12/4 1848 (alle i R 14), 27/5 1848 (R 2). Roentgen til Jackson 9/1, 31/5 1839, 15/2 1841. Om C.s. besøg i Chrf. Jahresberichte 1836, 1841, 1844 og 1847; de tre første er desuden omtalt i Gem. Diar. Jfr. s. 74 og 195.
17. Roentgen til Pinkerton 16/12 1829, til Hhut. 14/8, 11/12 1830, 18/5 1831; br. fra de fire Flbg.-præster 1829-34 (R 14, adsk. senere fra Asschenfeldt, 7/3 1832 cit.); Roentgens bibel-regnskabsbog; om Holm, Holdt, 314 ff.

og sans for indre og ydre mission virkede inspirerende på den kirkelige bevægelses mænd.

Når brødreminighedens isolation også blev brudt i *forholdet til den almindelige befolkning*, skyldtes det især de religiøse lægmandsbevægelser, som begyndte i 1830erne i den nordlige del af Haderslev provsti og i Nordvestslesvig. De opstod som regel i herrnhutisk prægede kredse, og selv om de medførte stærke indre brydninger, sluttede de vakte dog i stort tal op om brødreminigheden, især dens danske præster og danske forsamlinger. De mange bibler, nytestamenter og opbyggelige skrifter, der blev udbredt fra Christiansfeld, spillede utvivlsomt også en rolle, og i 1840erne blev brødremissionen et samlingspunkt for mange af disse kredse. I øvrigt skal der her kun henvises til omtalen i kap. 8-9, og til kap. 5-6 med hensyn til de resterende diasporakredse i Tønder og Åbenrå provsti.

*

Den tredje faktor, *indflydelsen fra dansk kirkeliv*, havde længe forholdsvis ringe betydning i Nordslesvig. Tørninglen, enklaverne og størstedelen af Als var egentlig danske kirkeprovinser med dansk kirkestyre og danskuddannede præster; men de lå fjernt fra hovedstaden, det danske kirkelivs traditionelle centrum. De danske kirkelige strømninger nåede i reglen kun hertil i en afbleget skikkelse, og til henimod 1840 gjorde de danskuddannede præster sig ikke synderligt gældende som en selvstændig faktor.

I landskirken og dermed den landskirkelige del af Nordslesvig var der som nævnt fra o. 1800 flere tegn på voksende selvstændiggørelse og uafhængighed af den danske kirke. Som helhed var det indbyrdes forhold mellem den slesvig-holstenske og danske kirke dog upåklageligt i *oplysningstiden*, da det begunstigedes af den fælles religiøse indstilling og den almindelige helstats-patriotisme. Men de slesvig-holstenske oplysningsmænd havde ingen grund til at søge inspiration i dansk kirkeliv, hvor oplysningsbevægelsen var mindre markant og konsekvent.

De begyndende kirkelige *fornyelsesbestræbelser* fremkaldte imidlertid en vis tilnærmelse mellem den ny tids mænd i begge »kirker«. *Det slesvig-holstenske bibelselskab* blev oprettet 1815, året efter det danske og efter samme principper, og det gav snart anledning til gensidige kontakter. *C. F. Callisen*, der ledede det slesvig-holstenske selskab, gjorde fx. i 1816 det danske bibelselskab opmærksomt på den store

»bibelmangel« i det nordlige Slesvig og modtog som gave et antal eksemplarer fra det danske brødrereselskab. Selv kom han ofte til København, hvor hans svigerforældre boede; og tilsvarende hentede professor *Jens Møller*, det danske bibelselskabs promotor, sin anden hustru i Neumünster og besøgte i 1820erne gang på gang Slesvig og Holsten. Det medførte et personligt bekendtskab mellem Callisen og Møller, som var besjælet af den samme aktive, »evangeliske« grundholdning; de udvekslede skrifter og årsberetninger, og Callisen anbefalede bl.a. Møllers tidsskrift, »Theologisk Bibliothek«, i Provinzialberichte, der overhovedet omtalte talrige skrifter fra den danske kirke. I Kiel blev Møller bekendt med *Harms*, *Twesten* og *N. Falck*, og navnlig med Falck fik han nær kontakt med jævnlig udveksling af breve og skrifter, baseret på fælles historiske og kirkelige interesser. I Tønder fik Møller en varm beundrer i seminariets leder *J. Decker*, der glædede sig over Møllers kamp mod rationalismen og bl.a. virkede for oversættelse af et par af Møllers skrifter.[18]

Størst betydning fik *B. F. Rønne*, der var den energiske leder af »Det danske Missionselskab« (fra 1821 til sin død 1832) og søgte kontakter overalt, bl.a. ved jævnlige agitationsrejser. I aug. 1823 foretog han en rejse gennem Østlesvig, hvor han vakte stor interesse for sagen. I Slesvig by var *C. F. Callisen* fuld af lovord efter besøget og bad Rønne udnytte sine særlige evner til en ny »missionsrejse« til Holsten. I samme by fik Rønne varm støtte fra toldkontrollør *H. W. Hansen*, bibelselskabets kasserer; han fordelte småskrifter og missionsbøsser for D.M.S. og forsikrede, at der efter Rønnes rejse var hundreder, som ville takke ham for hans indsats. I 1825 oprettede Callisen en missionsforening i Slesvig by (se s. 38), som stadig sendte bidrag til D. M. S. Der opstod i 1820erne livlig korrespondance mellem Rønne, Callisen og Hansen med hyppig udveksling af publikationer, såsom Rønnes »Dansk Religionsblad« mod Vietheers »Monatsschrift« (se s. 38); begge blade bragte nyheder og beretninger fra bibel- og missionsarbejdet både i de lokale selskaber og broderselskaberne. Rønne fik i 1823 også forbindelse med andre præster i Sydslesvig: *W. Thiess*, Arnæs, *J. N. Reuter*, Havetoft, *I. Matthiesen*, Oversø, *J. F. L. Callisen*, Rendsburg, o.fl.; den sidste priste Rønnes indsats som banebrydende og påbegyndte 1824 en missionsindsam-

18. Callisen til Fr. Münter 25/9, 31/10 1816 (i J. P. Mynsters arkiv), til J. Møller 1820-33; Provber. 1824, 1. hft., 69 ff (anonymt). Falck til J. Møller 1818-33, Decker til sm. 1819-26. Jfr. om Decker s. 117.

ling, som snart blev en forening, der regelmæssigt sendte bidrag til D.M.S. I 1828 meddelte han Rønne, at hans Religionsblad havde fundet så stort bifald »her i landet«, at man nu ville udgive et tilsvarende blad - åbenbart det ovennævnte »Religionsblatt«, udgivet af Vent 1829 og senere i Flensborg. Her optog Volquardts forbindelse med Rønne i 1826, da han organiserede en missionsindsamling; en del af missionsbidragene fra Flensborg blev derefter sendt til D.M.S.[19]

I Nordslesvig fik Rønne især forbindelse med *brødremenigheden* og dens støttekredse. Det bevidnes af varme hilsener efter rejsen i 1823 fra S. Sönnichsen, Christiansfeld, præsterne Salling, Vonsild, *Windekilde*, Vilstrup, *Matthiesen*, Løjt, og »vore Haderslev-Venner«. Gennem Sönnichsen fik Rønne også kontakt med en missionærelev, C. C. Østergaard, som hans selskab kunne støtte. Ved Løgumkloster, Tønder og Åbenrå dannedes missionskredse, som viste stor interesse for Rønnes missionselskab og missionsbøsser, og han bevarede forbindelse med Løgumkloster-kredsen, der blev ledet af P. Riis. Overhovedet fik Rønnes kontakter varig betydning i Nordslesvig gennem talrige læsere af hans »Religionsblad« og dets fortsættelse, »Dansk Missionsblad« (fra 1834). Rønnes afløser som formand, grev F. A. Holstein (1833-36), fortsatte i samme spor og fik ligesom Rønne nær forbindelse med brødremenigheden, navnlig gennem Roentgen og N. J. Holm. Dansk Missionsblad skal i Holsteins tid have fået betydelig udbredelse i Nordslesvig.[20]

De fleste af de ovennævnte repræsenterede nærmest den evangeliske retning i begge »lande«, og det var også den, brødremenigheden søgte tilknytning til. Mens disse mænd åbenbart havde let ved at finde hinanden, gjaldt dette ikke de mere udprægede *kirkelige* bevægelser, der i Danmark samledes om *Grundtvig* og i hertugdømmerne om

19. Br. til Rønne (D.M.S.' arkiv) fra C. F. Callisen 1823 flg., Hansen 1823 flg. (22/3 1824 om ovn. præster). J. F. L. Callisen 1823-31, Reuter 1824, Volquardts 1826-31. D.M.S.' berr.: om Rønne Vækkelsernes frembrud I, 33 ff (med henvisninger).
20. Br. til Rønne fra S. Sönnichsen 10/9 1823 (o.fl. flg., også fra A. Ørbech om Østergaard), S. C. Salling 12/11 1823 (cit., fl. flg. breve), H. W. Hansen 20/9 1823, 22/3, 18/5, 18/10 1824 (om missionskredsene), P. Riis (slutn. af 20erne), Rønne til Sönnichsen 20/9 1823 (AA R 21), br. til Roentgen fra Rønne og Holstein (adsk., R 14 og R 2). Om udbredelsen af bladene *Windekilde* til Rønne 6/8 1827, Riis' br. 1828-29, det s.-h. bibs. berr. 1832-33 (Nr. Løgum), Holstein til Roentgen 30/10 1834 (R 2, Chrfl.-egnen), Holm til Roentgen 22/4 1843 (R 19, i alm.). - I 1826 besøgte Rønne Als, hvor biskop Tetens derpå indsamlede et lille beløb, br. til Rønne fra Tetens 19/12 1826 og Jes Hansen 10/9 1826.

Harms. Egentlig havde de meget tilfælles: den skarpe antirationalistiske holdning, den stærke fremhævelse af den luthersk-kirkelige arv i lære og gudstjeneste og interessen for at vække og samle »folket« om denne kirkelige tradition. Men Grundtvig var lige så udpræget dansk som Harms var slesvig-holstensk. Der tænkes hermed ikke på den nationale holdning, som først fik afgørende betydning i 1840'erne, men på horisonten for den kirkelige aktivitet. Det var den nationale kirke, de ville genoplive, og det ville for Harms sige en kirke med slesvig-holstenske traditioner og tysk baggrund, og for Grundtvig den danske kirke »fra Ansgarius til Balle«, idet han lagde stadig større vægt på dens dansk-folkelige egenart. Deres voksende indflydelse bidrog derfor til at svække forbindelsen mellem dansk og slesvig-holstensk kirkeliv. Harms blev som omtalt s. 40 efterhånden samlingsmærket for alle »kirkeligt« indstillede i landskirken, »den kirkelige retning« i bred forstand, som vandt en dominerende stilling i løbet af 1830'erne. Grundtvig var kun hovedmanden for et kirkeligt oppositionsparti, men hans tilhængere blev stadig flere og gjorde sig stadig stærkere gældende.

Personligt fik Grundtvig og Harms ikke nærmere indbyrdes kontakt.[21] Harms fik kun enkelte beundrere i Danmark - som vækkel-sespræsten *Jørgen Thisted* (se bd. I og VI) og præsten *L. C. Westengaard*, Odense, der oversatte nogle af hans skrifter - og i Nordslesvig fik han kun indflydelse i den landskirkelige del. På den anden side vakte Grundtvig ikke synderlig interesse i den slesvig-holstenske kirke. Flere af hans skrifter blev oversat til tysk, men i Slesvig-Holsten var de offentlige reaktioner ubetydelige.[22] I Slesvig by var *H. W. Hansen* - og til dels *C. F. Callisen* - en tid optaget af Grundtvig, og i København fik to »tyske præster«, *H. Egge* og *L. Siemonsen*, i 1820'erne nær tilknytning til Grundtvig; de kom siden begge til Sydslesvig som overbeviste »grundtvigianere«. Men kredsen

21. Jfr. Grundtvig-breve I, 486 ff (kritik af Harms), II, 86, 181 (besøg hos H. 1830); udførligt om forholdet i *Sdj. Årb.* 1970, 24 ff (Nyholm). - Derimod fik Harms et hjerteligt forhold til *J. P. Mynster*, se hans br. til denne 1825-43; jfr. om Grundtvig og Mynster *H. Martensen: Af mit Levnet II*, 1883, 23.
22. Om oversættelserne (bl.a. hans dimispræd. og Kirkens genmæle) *St. Johansens bibliografi I*, 51, 79 (den ubekendte oversætter var *J. N. Reuter* if. *H. Egge* til Grundtvig 22/12 1826), 133 f, 194, 254. De synes kun at have fremkaldt nogle recensioner, fx. *Lyna* 1812, 319. *Provber.* 1818, 763 ff (ikke overs. skrifter), 1827, 338 ff (negativ vurdering af Kirkens genmæle i omtale af *H. N. Clausens* mod-skrift). Selv afviste Grundtvig 1822 et tilbud om overs. af *Paaskeliljen m.m.*, *Gr.-breve II*, 59 f.

voksede ikke; Egge måtte erkende, at selv »de fleste kristelige præster« savnede interesse for Grundtvigs kirkekamp.[23]

I Nordslesvig opstod der imidlertid en *ny situation* i 1830erne og 40erne. Da begyndte strømninger fra dansk kirkeliv for alvor at gøre sig gældende i Haderslev og Tørringlen provsti. Det drejede sig dels om de før omtalte *lægmandsbevægelser*, som mere eller mindre inspireredes af den fynske forsamlingsbevægelse. Dels vandt *grundtvigianismen* indpas gennem unge præster i Vestslesvig, der fik bred kontakt med befolkningen. Disse strømninger betegnede klart et nyt element. De fik begge en vis tilknytning til herrnhutisk prægede kredse, men i åben strid og konkurrence med den indflydelse, der udgik fra brødremenigheden. Enkelte grundtvigske præster fik også kontakt med kirkeligtsindede »tyske« kolleger, men kun forbigående; nærmere forbrødring hindredes af den forskellige baggrund og senere af den nationale konflikt.

Samtidig mistede *bibelsagen* og missionsagen deres betydning som bindeled mellem dansk og slesvig-holstensk kirkeliv. Det danske bibelselskab indtog efter Jens Møllers død (1833) en mere passiv holdning og interesserede sig ikke synderligt for forbindelsen med Roentgen og det slesvig-holstenske bibelselskab. Det danske missionselskab fik i 1837 en grundtvigsk bestyrelse, der gik ind for nye missionsmetoder på kirkelig og folkelig basis. Derfor mistede den størstedelen af den hidtidige, herrnhutisk orienterede støttekreds i Nordslesvig, som nu sluttede sig til brødremissionen; i stedet vandt D.M.S. nye kredse gennem de grundtvigske præster i Vestslesvig. Ikke blot nationalt, men også kirkeligt prægedes udviklingen således mere og mere af modstridende tendenser.[24]

23. Br. til Gr. fra Hansen 1812-18, Egge 22/12 1826 (cit.), 19/3 1827; Kaj Baagø: J. C. Lindberg, 1958 (se reg. om Egge og Siemonsen); jfr. Relbl. 26/11 1834, 97 f (Gr.-digt overs. af Siemonsen).
24. Jfr. kap. 8-9; om kontakten med præster i landskirken s. 172 og 233. Om bibelsagen br. til Roentgen (R 14) fra Hohlenberg og Engelstoft 1834-49 og fra Callisen 4/2 1834, samt fx. Roentgen til Jackson 31/1 1836 og Reiche til Jackson 6/11 1847. Om D.M.S. Baagø, 209, N. J. Holm til J. Holm 2/9, 10/10 1843 (D.M.S.' arkiv), KuSbl. 1844, 187 (bidrag fra Kiel ophørte 1837) og her s. 280.

5. Tønder provsti

Som tidligere nævnt hørte størstedelen af Nordslesvig til den slesvig-holstenske landskirke, hvis tyngdepunkter lå længere mod syd, navnlig i Kiel og Slesvig by. Den følgende gennemgang af de nordslesvigske provstier begynder derfor sydfra med Tønder provsti. Dette provsti var det største i Slesvig stift. Det strakte sig fra Før og Sild tværs over landet til Åbenrå og Flensborg fjord og omfattede 48 præsteembeder. Folkesproget var for størstedelen dansk bortset fra de frisiske egne mod sydvest, men syd for den nuværende grænse taltes udelukkende eller overvejende tysk i kirke og skole (29 embeder). I den senere danske del af provstiet (19 embeder), som her vil blive nærmere omtalt, var kirke- og skolesproget som helhed dansk; kun i Tønder by og i Ubjerg var tysk det officielle hovedsprog. Provstiet omfattede adskillige beskedent lønnede begynder-embeder, og bortset fra provstestillingen (førstepræsten i Tønder) blev de alle besat ved menighedsvalg, hvilket begunstigede de yngre og »indfødte« ansøgere (se s. 21). Som følge heraf var der mange forholdsvis unge præster, og de var næsten alle uddannet i Kiel. Den almindelige udvikling i landskirken afspejles derfor tydeligt i Tønder provsti.

Under Tønder provsti behandles også de »exemte« sogne i Lundtoft herred: Kliplev, Kværs og Adsbøl-Gråsten, samt Bov sogn, der hørte under Flensborg provsti.[1]

FØR 1830

Tønder provsti var efter en pietistisk blomstring - med navne som *H. A. Brorson* og *J. H. Schrader* (provst 1728-37) - blevet et centrum for oplysningsbevægelsen. Den myndige og virksomme provst *Balthasar Petersen* (1747-87) havde i 1753 grundlagt et »lærerinstitut« i Tønder, det første i sin art, som han i 1786 skænkede så rige midler, at det

1. Vedr. de indledende bemærkninger om provstierne henvises generelt til H. N. A. Jensens »Statistik« I-II og IV, 1840-42. If. Lyna 24/4 1847 var kun én af præsterne danskuddannet (Lorenzen, Læk). Jfr. om præsternes alder s. 121.

efter hans død kunne videreføres som et egentligt *seminarium*. Hans eftermand blev ingen ringere end generalsuperintendent *Adler*, der 1792-96 tillige var provst i Tønder. Ifølge fundatsen fik han dermed ansvaret for seminariets opbygning sammen med amtmanden og byens andre præster, og han viste også senere stor interesse for det. Dets undervisningssprog var naturligvis tysk, og efter 1800 fik det stor tilgang sydfra på bekostning af seminariet i Kiel, som måtte lukke 1823; derefter var Tønder *seminarium* den eneste lærerskole i begge hertugdømmer (til 1839). Hertil kom et udmærket tysksproget byskolevæsen, organiseret af *Adler* 1803, og en tilsvarende landskole-reform af 1804.[2]

I 1809 fik provstiet atter en fremtrædende oplysningsmand som leder, bornholmeren *Peter Prah* (provst 1809-30), der havde vundet *Adlers* særlige bevågenhed. Bl.a. havde han oversat hans agende til dansk og tillige anbefalet den på det varmeste i et lille skrift »til lægfolk« (1797); desuden havde han udgivet en lang række skolebøger og folkelige oplysningsskrifter i tidens smag. Også som provst virkede han i oplysningens tjeneste, idet han særlig tog sig af seminariet og skolevæsenet. I kraft af sin tilknytning til seminariet kunne han i udstrakt grad forsyne skolerne med seminarister, som der jo ellers var mangel på. For lærerne indrettede han et særligt bibliotek (1822), og for præsterne oprettede han et læseselskab for at tilskynde til fortsatte studier. I 1816 oprettede han desuden to »hjelpebibelselskaber«, ét for Tønder og ét for landmenighederne. Det første indsamlede på tre år 746 Mk., det sidste fik på samme tid filialer i 21 menigheder. Men derefter gik arbejdet hurtigt i stå. Overhovedet synes *Prahls* senere år præget af en vis mathed. Allerede i 1815 opgav han at føre visitatsoptegnelser, og i den følgende tid fandt *Adler* stadig mangler i provstiets regnskaber. Læseselskabets virksomhed må være standset i 1820'erne, og årsberetningerne fra provstiet til bibelselskabet ophører 1826. *Prah* led også af legemlig svækkelse i de sidste år. Fra 1825 måtte han holde kapellan, og i 1830 søgte han afsked (død 1831).[3]

2. Især Tønder Statseminariums Hist., 1938, 16 ff, 36 ff, Tønder gennem Tiderne (ved M. Mackeprang), 1943-44, 204 ff, G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, 1968, 309 ff, 342 ff.
3. C. E. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, 132, Sdj. Årb. 1933, 21 ff, 1934, 42 ff, 163 f, 1938, 4. Proverber. 1822, 2. hf., 94 ff. Det s.-h. bibs. Årsber., især 1820, 41. Visprot. i KB. *Adlers* berr. (især vedr. Galmsbøl-regnskaberne). KuSbl. 1891, 79. Se om læseselskabet ndf.

Materialet om provstiet er som helhed spinkelt i Prahls og Adlers tid. Der foreligger kun lidt fra deres hånd og kun meget få indberetninger fra sognene. *Præsterne* synes stort set at have været af samme støbning som Prah!; i hvert fald var Adler godt tilfreds. Der var ganske vist ikke mange, som udmærkede sig »durch Gelehrsamkeit oder vorzügliches Talent«, men prædikenerne var for størstedelen »gode og opbyggelige« - efter Adlers smag.[4]

Men »den gamle tro« havde også tilhængere, navnlig blandt lægfolk, og den fik just i Tønder en fremtrædende forkæmper i seminariets leder *Jacob Decker* (1810-27). Som lærer var han almindelig anset, og elevallet fordobledes i hans tid; men han fik et omstridt navn ved sin skarpt antirationalistiske holdning. På seminariet lagde han hovedvægten på at vække til personlig fromhed, både i religionsundervisningen og andre fag, og det lykkedes ham altid at vinde »en lille skare«, mens en større del af eleverne i det mindste viste »ydre rettroenhed«. Han trådte også offentligt frem som prædikant i bykirken og ved flere småskrifter og oversættelser, hvori han søgte at modarbejde »den leidigen Rationalismus«. Størst strid vakte hans i øvrigt ret fredelige »Methodik« (1820), der afslørede modsætningen mellem den nye Tønder-retning og tilhængerne af det gamle rationalistiske seminarium i Kiel. De sidste blev især provokeret af et skrift, der var tilegnet Decker, hvori en tidligere elev ikke blot angreb den rationalistiske læreruddannelse, men rent ud erklærede, at den sande kristendom var forsvundet fra flertallet af de slesvig-holstenske skoler, og at evangeliet ikke forkyndtes i 10 af 100 kirker. Han opfordrede derfor sine meningsfæller blandt lærerne til åben kamp mod »alt rationalistisk væsen«, både i skole og kirke. - Modstanderne tog hårdt fat på denne »Geburt der krassesten Schwärmerei«, og der kom adskillige indlæg fra begge sider.

Decker deltog ikke selv. Han følte sig under stærkt tryk af den herskende rationalisme; og modsætningsforholdet til Prah! og direktionen, som han formelt var undergivet, førte til, at han gav op i 1827. Hans trøst var hans venskab med fremtrædende meningsfæller som Harms, der var hans studiekammerat, C. F. Callisen, hvis bibelselskab han støttede, og Jens Møller i Danmark (se s. 111). Desuden satte han sin lid til, at præsteembederne i fremtiden ville blive besat »mit wirklich christlichen Lehrern«, takket være de unge teologer fra Kiel. Men han havde også en vennekreds i Tønder,

1. Adlers berr. (1823 og 29 cit.) og visprot.

navnlig den tidligere borgmester *C. Richtsen* og en del håndværkere, der ligesom Decker selv havde forbindelse med Christiansfeld.[5]

Brødremenigheden havde overhovedet stadig en del tilhængere i Tønder provsti. Herom vidner navnlig beretningerne fra de to emissærer, som virkede på denne tid, *G. May* (1817-22) og *H. C. Wolter* (1823 flg.). I Tønder var forsamlingerne ophørt i Mays tid, men han besøgte de resterende vakte og lærte også nye at kende. Han blev hjerteligt modtaget af Richtsen, byens store donator, der var en gammel ven af brødremenigheden og skænkede den betydelige beløb. Også købmand *J. Kramer* spillede en rolle inden for kredsen. Desuden blev May en fast gæst hos Decker og fik gennem ham både forbindelse med nogle lærere og seminarister og med andenpræsten *Ph. A. Rehhoff* (archidiakon 1795-1818), der var Deckers ven og yndet af de vakte. Dermed fik han stærkt indtryk af misforholdet mellem Decker og Prahl. Senere fik kredsen besøg af Wolter, men han giver ingen nærmere oplysninger.[6]

Sørst indflydelse havde herrnhutismen på *Burkalegnen*, som havde haft et stort organiseret samfund og stadig havde forsamlingsal og bolig for en emissær. Men da May kom dertil, var der opløsning i rækkerne. Det gjaldt navnlig mændene, hvis forsamlinger var ophørt. Hertil kom, at Burkål-præsten *Peter Petersen* (1802-30) stadig tydeligere viste sin uvilje mod emissærarbejdet. Trods mange fortrædeligheder lykkedes det May at vække nyt liv og ny tilgang, så at antallet nåede op o. 80 (1818-19). Han besøgte også enkelte i Bov (vistnok V. Bov) og Bylderup, hvor degnen, *N. P. Hansen*, hørte til de vakte, og i Rens holdt lærer *H. P. Callesen* særlige forsamlinger med oplæsning af »Gemein-Nachrichten«. Men problemet var, at de fleste i kredsen var gamle, hvorfor medlemstallet igen begyndte at falde; og til møderne i salen kom sjældent mere end halvdelen. *H. C. Wolter*

5. Især if. Deckers breve til *J. Møller* 1819-26 og Carstens' art. i *KuSbl.* 1883, 142 f. 146 f. *C. C. Schmidt*: *Christlicher Aufruf an meine Amisbrüder*, Slesvig 1822; jfr. *H. Siemonsen*: *123 Jahre deutsches Lehrerseminar in Tondern*, Niebøl 1925, 27 (stridskriftfortegnelse), og *Provber.* 1822, 3. hft., 186 ff, 4. hft., 196 f, 1823, 1. hft., 45 og 164 f. If. Decker deltog adskillige elever i striden, men flere indlæg blev ikke trykt (til *Møller* 6/11 1821).
6. Om Richtsen *Intelligensblad for Tønder og Omegn* 1859 nr. 38-39. Foruden gaven til traktatselskabet (se s. 62) skænkede han 2000 Rtl. til brødreunitetet og 3000 Rtl. og 7500 i obligationer samt et stykke marskland til brødremissionen; ældsterådsprot. 1/6, 27/10 1819, 17/4 1820. Jfr. bd. IV, 134, og *J. Brodersen*: *Fra gamle Dage*, 1912, 276 ff, hvorefter der også holdtes forsamlinger. - Se om Brodersens bog (der må benyttes med forsigtighed) bd. IV, 124 og 126.

regnede i 1825 med godt 50 vakte, men de havde »wenig Verbindung«. Han fandt det derfor unødvendigt at bo fast i Burkal. I 1828 nedlagde hans vært, *Matthias Møller*, både salen og emissærboligen, fordi de benyttedes så lidt; men i stedet fik Wolter både sal og logi hos *Martin Adolph* i Nolde.

Desuden besøgte emissærerne af og til nogle bekendte i sognene langs den nuværende grænse, således i *Højst*, *Hostrup*, *Medelby*, *Ladelund*, *Sdr. Løgum*, *Humtrup* og *Klangsbøl*. Det var nærmest et efterslæt fra de ældre vækkelser, og tallene var overalt små, størst i *Sdr. Løgum* (17 i 1820), *Medelby* (12 i 1825), *Højst* (8 i 1820) og *Klangsbøl* (9 i 1818 foruden præsten J. H. Quedens, 1795-1833). Og på denne tid holdtes der ikke forsamlinger i disse sogne.[7]

PROVST AHLMANNS TID

Efter Prahls afgang i 1830 begyndte en ny tid i Tønder provsti. Hans efterfølger blev *Michael Ahlmann* (1830-52), en energisk, »kirkeligt-sindet« gejtlig, som i høj grad prægede provstiet i perioden 1830-48. De foreliggende biografiske oplysninger er meget sparsomme[8], men hans personlighed træder tydeligt frem gennem tre hovedkilder: hans danske prædikener, hans bibelselskabsberetninger og navnlig hans visitatsberetninger.

De danske prædikener, der næsten alle stammer fra hans tid i Ladelund (1823-30), viser ham som en klar og livfuld prædikant, der beherskede det danske sprog. Kirkeligt indtog han da et overgangsstandpunkt. På den ene side kunne han tale næsten rent luthersk om retfærdiggørelse »alleene ved Herrens Naade i Christo Jesu«. På den anden side præges prædikenerne af en stærk etisk appel med betoning af Jesu eksempel og den løn, som venter den »ædle Velgjører« - og »den store Elendighed, hvori saare mange styrter sig ved deres Last og Daarligheder«. Det er derfor ikke uforståeligt, at Adler kunne

7. Emissærberr., jfr. bd. IV, 133 ff, og om Burkal ældsterådsprot. 20/10 1817, 14/2 1818, 1/2 1819, hr. fra Hhut. 29/3 1819, May til Hhut. 6/1 1818, 13/4 1822, 14/4 1823 (R 19), jfr. Brodersen, 398 ff (hvor Bovkredsen vistnok antedateres). M. Adolph (1781-1859, gårdejer) blev stændersuppleant 1836; jfr. H. Jensen: Stændersfors. Hist. I, 715, Sdj.s Hist. IV, 11 f.

8. Se fx. Carstens: Die Stadt Tondern, 132 f (skønt Carstens kendte ham personligt), KuSbl. 1882, 12. Den sparsomme omtale skyldes formentlig hans både fra dansk og tysk synspunkt uheldige nationale holdning o. 1850, jfr. s. 381.

rose hans forkyndelse og indstille den kun 32årige præst til provstembedet, så meget mindre som han havde en fin eksamen.[9]

Af Ahlmanns *beretninger til bibelselskabet* fremgår det, at han straks og vedholdende antog sig denne »hellige sag« med stor iver, »zur Beförderung einer höhern Achtung gegen Gottes Wort«. I Tønder genoprettede han straks en bibelforening, som virkede lige til treårskrigen med årlige bibeluddelinger og indtægter, der i reglen lå o. 100 Mk. Også i landmenighederne gjorde han stadig opmærksom på sagen. Der dannedes her en del lokalforeninger, og fra o. 1840 blev det skik at skaffe de nødvendige bibler og ny-testamenter til fattige børn ved hjælp af fattigkassen.[10]

På sine *visitatsrejser* begyndte Ahlmann straks at føre protokol, oprindeligt dog kun i form af korte notater, som åbenbart var til eget brug. Men i Callisens tid fulgte han med stor iver påbudet om indsendelse af årlige *beretninger* og dertil svarende *visitatsprotokoller*. Protokollerne blev nu omhyggeligt ført, og beretningerne fik fra 1836 form af almindelige redegørelser for navnlig kirke- og skolevæsenets tilstand i det forløbne år (ca. 10-20 foliosider). Der er grund til her at gå nærmere ind på disse beretninger, som udmærker sig fremfor andre ved deres åbenhjertige, ræsonnerende karakter.[11]

Hans egen holdning var nu klart *antirationalistisk*, om end forbundet med en vis velvilje og forståelse over for overgangsformer. Han mente at befinde sig i en tidsalder, »welches von der Periode der Negativität und einseitiger Verstandesreligion den Durchgang bildet zu erleuchteter, wahrhaft Christlicher Frömmigkeit« (1836). Både ved denne indstilling og ved sin hele embedsførelse gjorde han et godt indtryk på Callisen, som priste »den virksomme dygtige Ahlmann«, der virkede »med utrættelig tro iver«; og allerede i 1838 indstillede han ham til dannebrogordenen.[12]

9. De da. prædikener holdes hver 4. søndag; cit. fra 11. sd. e. tr. 1829, 2. sd. i adv. 1824, 10. sd. e. tr. 1830. Også de tyske er bevaret, men næsten ulæselige p.g.a. et vidtgående forkortelsessystem. Jfr. Adlers visprot. 1826 og hans berr. 1826 og 32.

10. Det s.-h. bibs. årsberr., især 1831, 21 ff, 1832, 23, 1833, 19 ff.

11. Jfr. kap. 4 note 6. Ber. for 1835 var ganske kort, og provreg. fandt den ikke udførlig nok, se påmindelsen af 28/1 1836 vedlagt A.s kct. til beretningen. Det flg. bygger på A.s koncepter (både til berr. og prot.), der findes i LA (ber. for 1835 findes også i Prahl's prot. (KB)). Årstalshenviisninger til udtalelser af A. sigter - uden nærmere angivelse - i dette afsnit til hans berr., i sogneafsnittene til hans visprot. for vedk. år. - Fattigvæsenet berøres ikke i A.s berr. fra 1839, men behandles særskilt.

Som helhed var Ahlmann meget tilfreds med sit provsti. I det ydre var det fattigt, og *præsterne* forflyttedes så hurtigt, at det dannede en art forskole for de andre provstier, som til dels blev besat herfra (1837). I 1837 havde han allerede indsat næsten halvdelen af præsterne. Men derfor var der mange yngre, som stod i »deres fulde kraft og blomstring«, og ikke få af disse udmærkede sig »durch herrliche Talente, warmen und lebendigen Eifer, wahre Begeisterung für ihr Amt und ein kräftiges gesegnetes Wirken« (1837). Der var også præster, som holdt på, at det gamle ikke kunne tilbagekaldes, og at hver tid havde sine behov; men de spottede ikke og udtalte sig ikke mod bekendelsesskrifterne (1839). De fleste prædikede ikke blot Jesus som lærer og forbillede, men »den gesamten Christus«, skønt de ikke alle tilsluttede sig »en vis skole«, som ville have alt skåret efter sit teologiske system og fordømte anderledestænkende. De yngres forkyndelse udmærkede sig dog ved større varme og livlighed og ved fremhævelse af Jesu person og behovet for frelse (1840, jfr. 1845).

Til »det nyvakte livs« glædeligste tegn regnede Ahlmann præsterne trang til sammenslutning og indbyrdes kontakt, og den havde han selv befordret ved at genoprette en *provsti-læseforening* kort efter sin ansættelse. Hertil knyttede han snart et årligt konvent, hvor der blev holdt »eine geistliche Ansprache«, fremlagt videnskabelige arbejder, prædikener og taler og forhandlet om spørgsmål vedrørende præstegerningen (1837, jfr. 1840). Efter Ahlmanns årlige omtale spillede det opbyggelige og praktisk-kirkelige hovedrollen. Formålet var kort udtrykt »Christliches Leben zu wecken, nähren und zu fördern« (1843). Blandt forhandlingsemnerne kan nævnes liturgien (flere gange), katekismen (1843), »Lichtfreunde« og mådeholdssagen - et spørgsmål, som optog mange af præsterne stærkt - samt kirkeforfatningen (1845 og 47). Møderne, der som oftest holdtes i Hostrup præstegård, synes længe at have fået god tilslutning; alle nyansatte indmeldte sig og flere fra andre provstier (1838), så foreningen nåede op på 42 medlemmer i 1841. Derpå svækkedes den vistnok noget ved dannelse af mindre konventer, men også disse var jo for Ahlmann »livsyttringer«, som han i og for sig vurderede positivt (1841 og 43).

Også med menighederne var Ahlmann vel tilfreds. Det fastslås gang på gang, at *kirkebesøget* i almindelighed var godt og mange

12. Callisens ber. fra Tdr. pr. 1838, jfr. 1836. Da havde han fundet præsterne »im ganzen elend rationalistisch«, se *Skriften* II 1, 5. hft., 1900, 151 (privatbreve fra visitatsen i Tdr. pr. 1836 (s. 145 ff), fortsat 2. bd. 3. hft., 412 ff).

steder meget godt. Det var især vokset, hvor der var blevet ansat »neue Prediger voll Liebe und Begeisterung für ihr Amt« (1838 og 39). Evangeliet drog menighederne »immer mehr zur Kirche«, og det kirkelige liv gav som helhed de bedste forhåbninger (1847). Noget lignende gjaldt *altergangen*, der fremhæves i næsten alle beretningerne. Som regel afholdtes to årlige altergange, og på landet deltog næsten alle mindst én gang årligt (især 1837 og 40). De egentlige »nadverforagtere« var kun få på landet, og deres tal blev stadig mindre (1840-43). Blandt dem, der forsømte kirken, var de fleste fattigfolk, som manglede anstændigt tøj (1843-44). Derimod blev *kirkekatekisationerne* ofte mindre godt besøgt, og mange præster ville helst overlade dem til lærerne (især 1837 og 42). Men efter forordningen herom i 1845 blev de gennemført regelmæssigt overalt, om end med forskelligt indhold og held (1845). *Kirkesangen* var heller ikke god, mange steder ligefrem uheldig, ja »unerträglich«, især på grund af forældede eller manglende salmebøger. For de danske menigheders vedkommende støttede Ahlmann præsten C. W. Meyers salmebogsarbejde, som han stadig fremhævede[13]. *Konventikel- og sektvæsen* forekom ifølge Ahlmann slet ikke. Som vi siden skal se, var hans udtalelser herom ikke ganske korrekte, men de er betegnende for hans statskirkelige syn, hvorefter konventikler måtte betragtes som skadelige både for stat og kirke. Da de opstod, hvor det religiøse behov ikke blev tilfredsstillet, var deres fravær for ham endnu et tegn på, at troen blev forkyndt »i hele sit omfang« i Tønder provsti.[14]

Beretningernes bedømmelse af *skolevæsenet* er ikke mindre optimistisk. Her nåede Ahlmann at se de mest iøjnefaldende frugter af sin egen indsats. Meget var forandret allerede i 1836: »Ein ganz anderer Geist und ein regeres Leben herrscht in allen unsern Land-schulen, als damals da sie zum ersten mal von uns visitirt wurden«. Mere end 50 skoler var da blevet udvidet eller nyopført i Ahlmanns tid (i 1838: mere end halvdelen af skolerne), og mere end 30 unge dygtige lærere var blevet ansat på hans anbefaling og virkede nu med lyst og iver.

Den nye ånd viste sig bl.a. ved dannelsen af små *skolelærersforeninger*, hvor lærerne søgte at dygtiggøre sig ved udveksling af erfaringer og skriftlige arbejder (1836). I 1838 dannede lærerne - med varm

13. Se fx. 1838, 42 og 45, jfr. s. 128. Varnæs-salmebogen anvendtes i Højst, Ravsted og Bylderup. Evang.-kristelig i Abild og Tinglev, i øvrigt Pontoppidans.

14. Berr. for 1837 og 40. Jfr. her s. 130 f og 133.

anbefaling fra Ahlmann - en provsti-læseforening svarende til præsternes; medlemmerne skulle møde både forår og efterår i Lindholm og alle levere et skriftligt arbejde hvert år og desuden besøge hinanden for at overvære undervisningen (1838). Denne forening virkede nogle år med bred tilslutning, især i provstiets sydvestlige del (if. omtalen 1839-41). Derefter synes den delvis afløst af mindre lærerforeninger (1842-44), men i 1845 dannes atter en »Schullehrer-conferenz« for hele provstiet med provsten som direktør. Også *biblioteksvæsenet* fremhæves som et dannelsesmiddel for lærerne, både det gamle provsti-lærerbibliotek, der jævnlig omtales, og de små sognebiblioteker, der først nævnes i 1844 og 47. - Callisen var da også udmærket tilfreds med provstiets skolevæsen; det mærkedes, at visitatorerne havde tilknytning til Tønder seminarium og derfra sikrede sig de bedste elever som lærere i provstiet (Callisens ber. 1844). Dog måtte han stadig beklage de mange skoleforsømmelser. Dem anså Ahlmann for uundgåelige på grund af de store skoledistrikter og de mange tjenende børn (1838); men han støttede energisk Callisens og regeringens bestræbelser for at begrænse dem så meget som muligt.

Hvad undervisningens indhold angik, betonedes Ahlmann stærkt *dens kirkelige formål*. Folkeskolen var en integrerende del af landskirken og måtte være gennemtrængt af den samme ånd og de samme mål og derfor ledes af kirkens tjenere - trods alle emancipationssider. »Die zu bewirkende christliche Religiosität und Frömmigkeit ist demnach der Volksschulen Endzweck und der Religionsunterricht der wichtigste, der Hauptgegenstand, dem alles andere als Mittel muss untergeordnet und dienstbar seyn« (1843). Skolen skal også følge med tiden og alle sande fremskridt, men navnlig »holde skridt med kirken« og ikke blot danne nyttige borgere, men sande kristne (især 1844).

Derfor begyndte og sluttede man i alle provstiets skoler med bøn og sang, og derfor interesserede visitatorerne sig særlig for religionsundervisningen (1836 og 44). Ahlmann havde også undersøgt ånden i de anvendte samlinger af »skolebønner« (der til dels blev fremsagt af børnene), og det skyldtes sikkert ham, at Asschenfeldts bønnebog blev udbredt i de tyske skoler og en samling af Chr. Petersen, Hellevad, i de danske (1839-41) - to navne, der borger for bøgernes karakter (se s. 101 og 158). I religionsundervisningen ønskede han »Landeskatechismus« erstattet af en samling bibelord (1842), og han kritiserede stadig den kateketiske metode, der var udviklet i oplysningstiden. Denne »sokratiserende spørgekunst«, som mange lærere var oplært i,

blev til en tom leg med begreber, der dog intet kunne bevise; for kristendommen er og bliver et mysterium, som beror på åbenbaring (især 1845 og 47). I stedet virkede Ahlmann ihærdigt for en *levende* undervisning på grundlag af bibelhistorie, bibellæsninger og bibelforklaring (især 1839 flg.). Men fremskridtene synes længe at have været små; først beretningen fra 1847 var også på dette punkt udelte optimistisk: Grundigt dannede lærere erkendte nu stadig dybere det utilstrækkelige i den rationalistiske retning, som så længe havde holdt sig i skolen, og søgte i stedet den faste grund i deres kristendom og i bibelen, »damit alle christliche Lehre Leben werde, und auf Lebenserfahrung sich gründe, die das Herz des Lehrers mit dem Herzen des Kindes verbindet«. Også udviklingen i folkeskolen gav derfor håb om en bedre fremtid.

Tønderegnen

I det følgende skal nogle træk fremdrages fra provstiets nordlige del til belysning af »det nyvakte liv«.

I selve *Tønder* fik Ahlmann straks støtte af to andre unge mænd, der også blev ansat 1830: Archidiakon *Johs. Andr. Rehhoff* (1830-37, søn af ovn. Ph. A. Rehhoff), og rektor *Heinrich Jensen* (1830-42). De var bysbørn, født i Tønder henh. 1800 og 1801, og sikkert nære bekendte, da de begge blev eksamineret på Gottorp 1825 efter studier i Kiel og Berlin. Rehhoff var oprindeligt ikke yndet af Adler, men blev stærkt anbefalet af sin tidligere provst (Jürgens) som en usædvanlig dygtig prædikant, der viste stor iver »für Frömmigkeit und Tugend«, og han blev valgt med stor majoritet. I Tønder fyldte han straks kirken og udmærkede sig tillige som et virksomt medlem af seminariedirektionen og ved reformer af skole- og fattigvæsen. Ahlmann priste hans »geistliche Beredsamkeit«, teologiske kundskaber og dybe følelse for præsteembedets betydning; og Callisen, der kendte ham personligt, fik et lignende indtryk; »der lebendige geistvolle Rehhoff« gav de bedste forhåbninger. - Jensen havde fra sin tidligste ungdom følt den største lyst til præstegerningen og havde en tid med iver og held virket som prædikant i Løjt, formodentlig som medhjælper hos pastor Matthiesen. I Tønder blev han ansat som rektor for borgerskolen, men de kirkelige opgaver stod dog hans hjerte nærmest. Adlers vurdering er karakteristisk ved sin negativitet: Jensen hældede til mysticismen og prædikede »unangenehm und weiner-

lich«. Som rektor var han så uheldig, at en forflyttelse ville gavne skolen, men næppe hans kommende menighed!^[15]

Gennem Heinrich Jensen fik præsterne en vis tilknytning til *Christiansfeld*. Jensen havde det formentlig selv fra sin tid hos »christiansfelderer« pastor Matthiesen, og 1830-32 aflagde han og pastor Roentgen besøg hos hinanden i stor hjertelighed. I Tønder var Roentgen også blevet kendt med Rehhoff og pastor *C. W. Meyer*, Abild, der var en ven af Tønder-præsterne. I sommeren 1832 planlagde Jensen en rejse for Roentgen i Vestslesvig, åbenbart for bibelsagen. Efter planen skulle både Jensen, Meyer og Matthiesen ledsage Roentgen på denne tur, der skulle ende på Før; også familien Rehhoff skulle til Før og ventede der besøg af Roentgens familie. Året efter kom Matthiesen på besøg hos Jensen, Rehhoff og Ahlmann, og Roentgen besøgte gentagne gange Tønderegnet i de følgende år. Både Rehhoff og Meyer benyttede sig af hans bibeltilbud. Ahlmann fik et almindeligt tilbud om leveringer til provstiets skoler og svarede »in inniger Liebe«; men resultatet var beskedent, antagelig fordi han følte sig forpligtet over for det officielle bibelselskab. Først fra 1843 blev Roentgen fast leverandør til Tønder bibelforening, der da havde fået en ny regnskabsfører, lærer *P. Jespersen*, og efter hans mening foretrak folk Roentgens London-udgaver.^[16]

I 1833-34 udgav Rehhoff - bistået af Meyer og Jensen - »*Homiletisches Magazin*« I-II med prædikendispositioner til epistelteksterne. Ifølge forordet tilstræbte han en vis bredde i udvalget, skønt han personlig foretrak prædikener, »hvori Kristus forkyndes«, og samlingen præges af antirationalister som Harms, Vent, Hamburg-præsten *J. W. Rautenberg* (1791-1865) og den også af Grundtvig beundrede *F.V. Reinhard* (1753-1817), hvortil kom adskillige bidrag af Rehoffs unge meningsfæller, deriblandt Meyer og Jensen. Den klart opdelte dispositionsform svarede til det gængse prædikenideal, og den for indholdet karakteristiske forening af nyortodoksi og personlig appel

15. Carstens: *Die Stadt Tondern*, 135, 160. Om Rehhoff: *KuSbl.* 1883, 17; *TK, D.*, Tønder 1830 (Jürgens), Brodersby 1828 og *Sdbg.* 1830 (Adler), Åbr. 1837 (Ahlmann og Callisen). Om Jensen *TK, D.*, Bedsted 1825 (J.s ansøgning), Hoptrup 1837 (Adlers votum, cit.); Tønder gennem Tiderne, 209 (Jensens virke i Løjt).
16. Breve til Roentgen fra Jensen 19/6 1832 (R 14), Meyer 23/11 1835 (R 2), Ahlmann 10/2, 13/3 1836 (R 14) og Jespersen 26/3 1843 flg. (R 14); Wolters ber. fra 1833 (om Matthiesens besøg, indbudt af Jensen); Roentgen til Jackson 27/8 1834, 31/1 1836 (London).

gjorde samlingen velegnet som mønster for de unge »kirkeligt inde-
de« prædikanter.[17]

Fra 1836 får vi nøjere oplysninger om de kirkelige forhold i byen gennem *præsternes beretninger til Callisen*. Den første, der vistnok er forfattet af Rehhoff, men også underskrevet af Ahlmann, er særlig udførlig. Den lægger ikke skjul på problemerne: befolkningen havde ikke samme tilknytning til præsten som på landet og var mistroisk over for privat sjælesorg; der var en del »Tanzsucht« og »Lesesucht« samt værtshusliv med sladder og »superklog politiseren«. Læseiveren befordredes af et læseselskab med henved 50 medlemmer, hvis leder dog havde tilbageholdt de bøger, præsterne anså for skadelige. Det danske folkesprog var også et problem, da kirkesproget mest var tysk (kun hveranden eftermiddagsgudstjeneste var dansk). Men præsterne kunne ikke klage, når de sammenlignede med andre byer og med tilstanden i Tønder nogle årtier før, da de kirkelige bånd næsten var opløst og evangeliet ubekendt for de fleste. Der var nu i alt o. 400 i kirke hver søndag og 800 kommunikanter årligt af 12-1400 »kommunionfähige« (2700 indbyggere). Da mange kun kommunicerede med 2-3 års mellemrum og tjenestefolkene i deres hjemsovn, var det meget få, som slet ikke deltog i nadveren. Det måtte også noteres, at der kun var blevet født tre børn uden for ægteskab, alle af »fremmede« forældre, og at der ikke var blevet holdt konventikler; de tidligere konventikeldeltagere var nu de flittigste kirkegængere.[18]

De følgende beretninger karakteriserer kirkelivet på lignende måde. Læselysten tiltog stadig og fremkaldte flere foreninger, »wo ohne Auswahl gelesen wird, auch was sittliche Schlawheit nährt...« (1847). Seminariet var også et problem; »der kirchliche Sinn« var »unge-
weckt« blandt seminaristerne, som ikke var flittige kirkegængere; disciplinen blev heller ikke håndhævet iblandt dem (1841)[19]. Overhovedet var »følelsen for det højere« afstumpet hos mange; »nutidens

17. Da forfatternes for bogstaver er udeladt, kan de ikke bestemmes med fuld sikkerhed. Om samarbejdet KuSbl. 1883, 17.
18. Emissær Wolter kom dog flere gange til byen i 30'erne; hans berr. oplyser kun lidt derom, men de fremhæver både Rehhoff (som han traf hos en »broder«) og Jensen (der modtog hans besøg).
19. Denne kritik sigtede nok mest mod seminariets leder C. A. Bahnsen (1829-54), som stadig førte krig mod byens gejstlighed i seminariedirektionen, og hvis kirkelige holdning næppe tilfredsstillede præsterne. Jfr. Carstens: *Die Stadt Tondern*, 172 f; *Tønder Stattssem.s Hist.*, 47 ff. Adskillige bemærkninger i Ahlmanns provsteberr. havde sikkert også brod mod Bahnsen.

hele retning« var mest vendt mod politiske og materielle interesser. Men præsterne havde dog ofte erfaret, at der var mere kristendom blandt folk, end der viste sig i det ydre (1847); og deres billede af forholdene var som helhed ikke mørkt. Kirkegangen var nærmest tiltagende, i 1841 3-400 til de tyske gudstjenester og det halve til de danske. Navnlig samledes nu mange om *A. F. Balemann*, Rehoffs afløser som archidiakon (1838-44). Balemann, der var Harms' svigersøn, var også en betydelig prædikant af den harmsiske skole og blev højt værdsat i Tønder. I 1843 oprettede han en kristelig læseforening, der fik 36 medlemmer og især holdt missionstidsskrifter. Præsterne havde i flere år indsamlet et årligt missionsbidrag, der blev indsendt til missionsforeningen i Flensborg; men efter et besøg i 1844 af den svenske missionær P. Fjellstedt - som holdt et møde med 1000 deltagere - voksede missionsinteressen stærkt, og der blev nu dannet en missionsforening med 140 medlemmer.[20]

Til Tønder hørte også en lille *landmenighed*, som havde en kirkesal i Emmerske og betjentes på dansk af byens tredjepræst (diakon). Efter beretningerne herskede der her stabile kirkelige forhold med stor kirkegang i vintertiden og to årlige altergange, hvori alle deltog. Blandt dens præster må både *Jürgen Brag* (1826-39) og navnlig *C. E. Carstens* (1840-64) karakteriseres som »kirkeligt-sindede«, skønt de ikke gjorde sig meget bemærket i dette begynderembede.[21]

•

I nabosognet *Abild* var den allerede omtalte *Chr. Wollesen Meyer* præst (1826-40). Han var håndværkersøn fra Løjt, undervist af pastor Matthiesen, og under studiet i Kiel (1819-24) især inspireret af Twesten og Harms, til hvis kreds han havde hørt. Ifølge Ahlmann var han »einer der wackersten«, som forstod at prædike og katekisere »mit Wärme und Herzlichkeit«; særlig fremhæves - i 1839 - »eine durch Licht und Klarheit wie durch gemüthliche Wärme ... ausgezeichnete Predigt, die jedem entsprach«, over Luther-temaet: Hvor

20. Jfr. Carstens: a.s., 135 f, 146, det s.-h. bibs. årsberr. fra Tdr. 1845-48; om Balemann desuden bypræsteberr. fra 1838 og hans konventsforedrag 1840, der stærkt fremhæver præstens opgave som etisk-religiøs forbillede, trykt i KuSbl. 1879, 6 ff. Om mødet 1844 sst. 1845, 4.

21. Jfr. om Brag under Adsbøl og om Carstens s. 354 I og hans artikel om Harms i KuSbl. 1878, 44.

syndernes forladelse er, er der liv og salighed. I Abild begyndte Meyer sammen med Rehhoff og Jensen at udarbejde en *ny dansk salmebog* på grundlag af Pontoppidans, og især med henblik på det sproglige inddrog han desuden den danskuddannede U. S. Boesen, der var præst i Nr. Løgum (til 1834). Arbejdet var antagelig foranlediget af Ahlmann på grundlag af en henvendelse fra Haderslev provsti (se s. 179), og han viste stor interesse for det og priste medarbejderne som »Männer voll christlichen Sinns und hoher Begeisterung« (ber. 1838). Salmebogen blev dog først udgivet 1844 med Meyer og Boesen som forfattere, men tilegnet Ahlmann. Om befolkningen oplyser Meyer, at den var præget af landlig enkelhed, og dens lektur bestod næsten kun af andagtsbøger fra »den spenske periode«. Kirkebesøget var »ret godt«, gennemsnitlig 1/3 eller 1/4 af de 550 konfirmerede, og o. 500 kommuniserede to gange årligt. Næsten ingen forsømte kirken helt, men ikke mange kom hver søndag; nogle skiftedes med deres tjenestefolk, andre kom sjældnere, navnlig »småfolk«; og Meyer savnede »en afgjort sans for Guds rige«, fx. for bibel- og missionssagen. Dog holdt han en lille bibelforening gående fra 1829.[22]

Efterfølgeren *G. F. Jessen* (1841-64), der var præstesøn fra Felsted, fortsatte i samme spor. Ahlmann var udmærket tilfreds med hans virksomhed, som havde videreført og nærmest »hævet og fremmet« det kirkelige liv fra Meyers tid. Han fortsatte også bibelforeningen og optog som Meyer venlig forbindelse med Roentgen, fra hvem han fik bibler og testamenter, ligesom han selv samlede ind til brødremissionen.[23]

Til *Højer* kom det nye kirkeliv med *J. F. Sönnichsen* (1832-44), en bondesøn fra Emmerlev.[24] Han havde åbenbart kontakt med kredsen i Tønder, da han gennem H. Jensen fik forbindelse med Roent-

22. Henh. C. W. Meyer: *Gedichte*, Westheim 1862, 9 ff, Ahlmanns visprot. 1835-39; om salmebogen (aut. 1847) Ahlmanns berr. (se note 13) samt ZSHG 1889, 81, Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 337 f. Meyers ber. 1836. I hjemmene fandtes navnlig andagtsbøger af Arndt og Bogatzky, postiller af H. Müller, Bugge og Luther samt »Brorsons salmebog« (se om disse af de vakte yndede bøger bd. III, 40 ff), enkelte steder desuden skrifter af Holberg og »den lille Ribe avis« (Meyer sst.). Det s.-h. bibs. berr. 1829-30 og 1843.

23. Visprot. (cit.), Jessens berr., det s.-h. bibs. berr., Jessens breve til Roentgen 24/10 1842 flg. (fx. 20/3 1846 om interesse for EMT i Abild; R 14). Karakteristikken af Jessen i Brodersen s. 279 (som rationalist) er misvisende.

24. Af forgængerne, *Chr. Petersen* (1800-18) og *G. L. Nissen* (1819-30), var den første nok »frommgläubiger«, men dog præget af oplysningstiden (se fx. hans art. i *Kieler Blätter* 1818, 472 ff). Han udgav flere kirkelige skrifter og havde stor

gen, der gentagne gange skaffede ham bibler og testamenter; og i liturgien optog han en skriftetale af Harms, som han havde tilfælles med Ahlmann og Rehhoff (hans ber. fra 1836). Ahlmann havde da også mange lovord om ham i sine visitatsprotokoller, der ligesom de øvrige oplysninger giver indtryk af en dygtig, kirkeligtsindet præst, virksom på mange felter. I provstikonventet indledte han en ny skik med fremlægning af afhandlinger, »den wissenschaftlichen Sinn und insbesondere die Begeisterung für unser Amt zu beleben«; et manuskript om apostlen Paulus på 330 s. er bevaret (fra 1834-35). I Højer udarbejdede han et skole- og et fattighusregulativ og grundlagde et apotek og en spare- og lånekasse; og da Nis Hanssen agiterede for et dansk bibliotek (jfr. s. 307), oprettede han et læseselskab med lige mange danske og tyske bøger (ber. fra 1841). I kirken holdt han velbesøgte katekisationer over bibeltekster, og skønt han ikke fandt kirkegangen tilfredsstillende, havde han dog normalt 120-170 til gudstjenesten (af menighedens 7-800 voksne), især fra de bedrestillede lag; sognets mange småfolk, som om hverdagen arbejdede for andre, måtte om søndagen arbejde for sig selv. - Efterfølgeren *J. L. Momsen* (1845-71) synes at have videreført kirkelivet i samme stil.[25]

Af sognene nord for Højer hørte *Skast* og *Hjerpsted* til Tønder provsti. Det var små, fattige sogne, hvor beboerne havde ord for en gammeldags, kirkelig indstilling; både Pontoppidans salmebog og den gamle danske liturgi var bevaret. Men også her fik forkyndelsen nye toner. Præsten *F. C. Prahl* i Skast (1826-50) var en søn af provsten, men selv klart evangelisk i sin forkyndelse og åbenbart i god forståelse med en del af menigheden, som hældede til herrnhutismen; den holdt ikke forsamlinger, men øvede en heldig indflydelse på mange (hans ber. fra 1836). Hjerpsted fik en præst af lignende indstilling - men vistnok mere aktiv - i *Andr. Hansen* (1837-44), en af de unge præster, som Ahlmann yndede. »Den dygtige nye præst« bevirkede efter hans skøn en stor forbedring af både kirke- og skolegangen. Efterfølgeren *M. J. Kjær* (1844-48) havde som huslærer ved Christiansfeldt haft tilknytning til N. J. Holm, og han var det

kirkegang (Sönnichsens ber. 1836; Cl. Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, Preetz 1926, 102 f). Nissen var efter alt at dømme rationalist.

25. Sönnichsen til Roentgen 8/12 1832, 1/3 1838 flg. (R 14), Ahlmanns visprot. 1834-44, Sönnichsens berr. 1836-44, Rolfs: a.s., 106 f, aftrykker bl.a. indl. til S.s. afh., cit. ovf.). Momsens ber. 1817. - Kirkeligt var Sönnichsen ret tolerant, fx. brugte han mest Adlers salmebogstillæg, som var yndet i Højer, skønt han deri savnede den rette evangeliske ånd (ber. fra 1836).

første gejstlige medlem af Nordslesvigsk missionsforening. Hans ansættelse skal have vakt glæde i egnens herrnhutiske kredse, og hans første indberetning (1847) tyder på, at de ikke er blevet skuffet. Kirkebesøget lå da normalt på 70-80 (af godt 300 indb.).[26]

Til Tønderegnen må desuden regnes *Ubjerg sogn* (syd for Tønder), hvor kirkesproget var delvis tysk, mens tyskundervisning først påbegyndtes midt i 1830'erne. Men på den tid var kirkebesøget ligefrem dårligt, og i skolevæsenet herskede »den gamle slendrian« (Ahlmann 1834). Forholdene ændredes først efter 1841, da sognet fik en ny præst, *H. H. Göttge* (1841-67), der straks udmærkede sig ved en fortrinlig tiltrædelsesprædiken »om den alvor, kærlighed og kraft, hvormed en evangelisk præst skal føre sit embede« (Ahlmann 1841). Både kirkebesøget og skolevæsenet gik nu stærkt frem, og fremgangen fortsatte i de følgende år »ved pastor Göttges anstrengelser«. Allerede i 1845 kunne Ahlmann betegne ham som en af de dygtigste præster i provstiet.[27]

Slogs herred

Fra Tønderegnen bevæger vi os mod øst til »den mellemslesvigske slette« og springer straks til *Burkal*, det største sogn og engang herrnhutismens midtpunkt i Slogs herred. Men o. 1830 var de kirkelige forhold præget af tilbagegang. *Pastor Petersen* (d. 1830) havde ord for at leve i »sus og dus« og gjorde ikke meget ved de kirkelige opgaver. Det sidste gjaldt vistnok også pastor *H. P. Beier* (1830-37), en ældre rationalist, som tilmed kom i misforhold til befolkningen. »Pastor Petersen lebte nur seinem Vergnügen, Pastor Beier nur seinem Lande« (Pfarr-Lande), skrev efterfølgeren. Kirkegangen gik stadig tilbage, og de kirkelige bånd var til sidst »ganz gelöst«. Det tyndede også ud i den herrnhutiske kreds. I 1829 havde emissær Wolter forbindelse med henved 40 »sjæle«; men han udrettede ikke meget i Burkal, søm han kun besøgte nogle uger ad gangen, især omkring de kirkelige fester; ellers var han på rejse eller i

26. Ahlmanns visprot. og præsternes berr., samt Ahlmanns berr. 1838 og 39 om Hjerpsted. Om Kjær N. J. Holm til Hhut. 4/12 1843 s. 13, 17/9 1844 s. 20 (begge R 15), Brodersen, 317. - Om Bjørnsen, F. C. Prahls forgænger, her s. 132.

27. Visprot. og præsteberr.; den sidste udtalelse fra TK, D., Højer 1845. Karakteristisk for G.s prædiken var vistnok flg. tema fra 1847: »Die Unermesslichkeit der Gnade Gottes gegen den sündigen Menschen« (vedlagt hans indber.).

Christiansfeld. Forsamlings salen i Nolde blev vistnok ikke meget brugt; men fra 1829 omtaler Wolter også forsamlinger i Vester Bov i den nordlige del af sognet, og på hans liste over forsamlingskredse fra 1835 nævnes kun dette sted, hvor forsamlingerne holdtes af gårdmand *Jes Christiansen* med ca. 20 deltagere (se s. 79). Af præsteberetningerne fremgår, at der på den tid var »et formeligt skisma« mellem sognets sydlige del, som foragtede »de hellige«, og den nordlige del, der var herrnhutisk; men også de herrnhutisk prægede holdt sig fra kirken.

Men ved præsteskiftet i 1837 ændredes situationen helt. Den nye præst, *J. P. G. Claudius* (1838-48, en brodersøn af digteren), var en yngre mand af den kirkelige retning, som tiltrådte det berygtede embede »mit Furcht und Zittern«, men med den bedste vilje til at samle hele sognet om kirken. Herrnhuterne vandt han straks ved sin evangeliske forkyndelse og velvilje mod forsamlingerne, som han selv besøgte, og de blev nu flittige kirkegængere. Men han fik også et godt forhold til »die kalten Rationalisten« i sognets sydlige del, således at kirken blev »der Einigungsort« for begge partier. Kirkebesøget gik stærkt frem, så det i almindelighed måtte betegnes som »sehr gut«, og Claudius virkede energisk på alle felter: indførte »sommerskole« (se s. 107), omorganiserede fattigvæsenet, der havde været delt mellem nord- og sydpartiet, og bekæmpede ivrigt og med held det udbredte punchedrikkeri.[28]

Også i *Bylderup* skete et vigtigt præsteskitte af lignende art. Her var *Knud Krongaard* præst 1821-32, men havde »keine Achtung in der Gemeinde«; han var formodentlig rationalist, og hans ægteskabelige forhold vakte kritik. Efterfølgeren *P. C. Schmidt* (1833-49) var derimod vellidt og hørte utvivlsomt til de »troende præster«. Han var personlig bekendt med pastor Roentgen, hvis bibelleverancer han navnlig havde benyttet som præst i Uge (1829-33), og også i Bylderup viste han interesse for bibelsagen. Ahlmann fremhævede gang på gang den fortrinlige kirkegang og fx. i 1839 en prædiken om synd og retfærdiggørelse, som var »ganz evangelisch«. Schmidt var selv meget

28. Ahlmanns visprot. og præsternes berr.; Wolters berr. og Brodersen, 398 ff. Om Petersen (der samlede alle embedsforretninger om gudstjenesten, men selv ofte kom en time for sent) og Beier især visprot. 1837 og 39. Claudius' berr. 1841 (cit.), 44 og 47; TK, D., Burkal 1837-38 (om Beier). Som eks. på Claudius' prædiken flg. fra visprot. 1839: C. prædikede »mit vieler Wärme und Lebendigkeit« over temaet: »Hvad udfordres til at kalde Xtum af Hjertet vor Herre? nemlig at vi ret kjende ham, ret elske ham, og haabe paa ham«.

tillfreds med menigheden, der var kommet ham i møde med kærlighed og havde fundet »Wohlgefallen an der Verkündigung des wahren christlichen Glaubens« (1847, sammenfattende). Han roste også den af herrnhuterne berømmede »vakte« degn *N. P. Hansen* (se s. 118), der endnu virkede i 1847 og da brugte tre skolebøger af unge kirkeligtsindede præster: *H. P. Prahls bibelhistorie*, *Chr. Petersens bønnebog* og *Fr. Petersens »Bibelske Tankesprog«*.^[29]

I Hostrup og Højst var udviklingen mindre markant. Da *C. H. Hoeck* i 1828 blev ansat i *Hostrup* (til 1856), berettede han straks forfærdet om forholdene: både embedsarkivet, skolevæsenet og fattigregnskaberne var under al kritik. Men han arbejdede energisk på at genoprette ordenen, i begyndelsen uden bistand fra visitatorerne, der dengang var »alt und schwach«, men senere med god støtte fra provst Ahlmann. Ifølge denne var han omhyggelig og samvittighedsfuld og opnåede virkelig fremskridt, især inden for skolevæsenet. Teologisk var han imidlertid nærmest rationalist, skønt ikke upåvirket af tidens kirkelige tendens; han virkede ivrigt for bibeludbredelse, men hans katekisationer var »ohne rechtes Leben« (Ahlmann), hans forkyndelse moraliserende, og kirkegangen kunne ofte være bedre.^[30]

I *Højst* ophørte den rationalistiske forkyndelse allerede i 1825, da *L. C. Bargum* afløstes af *L. M. Bjørnsen* (1825-49). Ifølge visitatorerne var han udrustet »mit sehr guten Kanzelgaben«, talte med overbevisning og »kraftvoller Wärme« og gjorde et stærkt indtryk. Som præst i Skast (1819-25) havde han haft tilhørere fra hele omegnen; til *Højst* blev han valgt næsten enstemmigt, og to år efter søgte samtlige stemmeberettigede i *Hostrup*, hvor han havde vikarieret, om hans ansættelse dér. Men det lykkedes officialerne i *Højst* ved en kraftig mod-ansøgning at bevare deres uvurderlige »lærer, sjælesørger, ven og ordfører«. Flere af hans taler kendes fra visitatsmaterialet, men de gør her et mat, traditionelt indtryk; og de var ifølge Ahlmann rigere på ord end på tanker. Med kirkegangen var *Bjørnsen* altid udmærket tilfreds, og menigheden synes fortsat at have vist ham fuld tillid.

29. Om *Krongaard Sdj.* Årb. 1936, 204. *Schmidts* og *Ahlmanns* berr., *Ahlmanns* visprot. (som dog også indeholder kritiske bemærkninger, især om *Schmidts* fremstillingsform), *Hansens* ber. (vedlagt *Schmidts*) fra 1847; om bibelsagen *Schmidt* til *Roentgen* 5/12 1832, 18/5 1833, 1839 (R 14), *Wolters* ber. apr. 1831, det s.-h. bibs. berr. Jfr. s. 134.

30. *Hoecks* berr., *Ahlmanns* visprot., *Hoeck* til *Roentgen* (fra hvem han fik adskillige bibelleveringer) 3/12 1832 (R 14), 1/2 1835 (R 2), 23/9 1837 flg. (R 1-1), det s.-h. bibs. berr.

Højt var et gammelt vækkelsessogn, og der fandtes stadig herrnhutiske kredse. De omtales ikke af Bjørnsen, men ifølge herrnhutiske kilder kom Wolter ofte på besøg, og i 1831-32 begyndte en ny vækkelse i Alslev, som førte til regelmæssige forsamlinger hos gårdejer *Peter Sørensen* (d. 1837) og derpå hos sønnen *Hans Peter Sørensen* (d. 1864). Hos denne boede en kniplerske, *Anna Cathrine Simonsen*, der - vistnok sidst i 40erne - begyndte at tale i forsamlinger; hun blev »hentet mange Steder hen og ofte kørt fra Forsamling til Forsamling«. [31]

I de to resterende sogne i Slogs herred, *Ravsted* og *Tinglev*, skete der ikke større ændringer. Forkyndelsen var fortsat nærmest rationalistisk, men præsterne var ifølge Ahlmann agtede og virksomme, og kirkegangen upåklagelig. Den gamle *C. T. Bargum* i Ravsted (1801-47) blev meget hyldet som »jubelolding« i 1842 (50 års præstejubilæum); hans prædikener tilhørte efter Ahlmanns mening en svunden tid, og hans katekisationsform var mere klar og enkel end dyb; men han talte med iver og kraft, og børnene viste udmærkede kundskaber (især 1842 og 45). Selv betonede Bargum stærkt betydningen af et godt forhold til menigheden; han mindedes med gru sin tid i Enge, da bønderne en vinterdag besøgte præstegården og truede med at smide præstefamilien ud i sneen, hvis han ikke ville afsværge den nye agende; siden den tid havde han intet turdet ændre (1844 og 47). - *J. M. Zoega* i Tinglev (1821-38) var en typisk oplysningspræst, virksom for afvanding, sparekasse og arbejds hus og en af de få, der lykkedes at indføre Evangelisk-kristelig salmebog (i stedet for Varnæs-salmebogen) - sikkert et udtryk for den anseelse, han nød; for mange følte sig »beinahe dazu gezwungen«. Efterfølgeren *P. A. Beyer* (1838-76) udmærkede sig ikke ved dybde, men ved klarhed og varme (Ahlmann 1840 og 43); ifølge kirkekroniken var han meget veltalende og let at forstå og tillige flittig til at besøge folk, så han blev almindelig afholdt og fik god kirkegang. Men mange overværede kun hans prædiken, og Beyer interesserede sig heller ikke selv for liturgi og menighedssang. [32]

31. Om Bjørnsen TK, D., Hostrup 1827; Bjørnsens berr. og Ahlmanns visprot. (især 1840 og 43). Wolters berr., Brodersen, 369 ff (der også oplyser, at Bjørnsen var »glad ved sin Romflasker«, jfr. Sdj. Årb. 1936, 204). If. N. J. Holm beskyttedes de vakte af Callisen, se Holdt: N. J. Holm, 339 f.
32. Ahlmanns berr. og visprot., præsternes berr., Callisens ber. fra Tdr. pr. 1838 (om salmebogssagen, cit.), Tinglev kirkekronike. Som eks. på prædikestilen Bargums tema 19/8 1839: »Lad os søge oplysning hos Jesum, for at ramme det Bedste, gjøre

Lundtoft herred

Dette herred - mellem Flensborg fjord og Åbenrå fjord - omfattede fem sogne under Tønder provsti og fire »exempte«: Kliplev, Kværs og Adsbøl-Gråsten, som sorterede direkte under generalsuperintendenten. De medtages dog alle her tillige med Bov sogn fra Flensborg provsti. I 1830erne og 40erne fik den kirkelige retning betydelig indflydelse i hele dette område. Vi begynder her med Uge og Rinkenæs som særlig anskuelige eksempler.

Uge var kun et lille, dårligt lønnet kald (o. 450 indb.), men skønt præsterne hyppigt skiftede, havde sognet stadig ry for god kirkegang - som »ein Erbtheil der Gemeinde« (Ahlmann 1839). Flere af præsterne var nærmest rationalister, deriblandt *P. A. Beyer* (1834-38, senere Tinglev), der i øvrigt var udmærket tilfreds med forholdene; men forgængeren *P. C. Schmidt* (1829-33), som vi har mødt i Bylderup, var også i Uge »et tro Jesu Vidne«, der talte »den nøgne Sandhed«. Efter disse fulgte imidlertid en udpræget vækkelsespræst, som fik større betydning, nemlig *Friedrich Petersen* (1838-46, præstesøn fra Højer, svoger til Ahlmann). Han betegnede sig selv som »entschieden kirchlich« og bestemt modstander af rationalismen, og hans holdning blev almindelig kendt gennem stridsskriftet »Für Harms gegen Wolff« (1839), oversættelsen »Bibelske Tankesprog« (1844) efter et opbyggeligt skrift af C. F. Callisen, samt en række artikler i Kirchen- und Schulblatt (1845-50); desuden fik han i Uge nær tilknytning til en kreds af jævnaldrende meningsfæller, som samledes om provst Rehhoff (se s. 157 f.).

Fuld af begejstring og energi tiltrådte han embedet i Uge, der var hans første, med håb om snarlige frugter i retning af omvendelse og helliggørelse. I kirken optrådte han ifølge Ahlmann »mit grossem Eifer und heiligem Ernst«, »in einer derben und kräftigen Sprache« - men ikke uden en vis »Eitelkeit« eller »Ostentation« (1839 og 43); og ved hyppige husbesøg og deltagelse i alle familiefester fik han nær kontakt med menigheden. Det gik ikke helt efter hans forventning - kirkeligheden var efter hans mening just for meget »Erbtheil« (ber. fra 1839); men i øvrigt lyser hans beretninger af tilfredshed. Menigheden fandt ham »skrap«, men viste ham fuld tillid i alle forhold; alt,

det Bedste og opnaae det Bedste« (Ahlmanns visprot.). H. Brodersen s. 373 ff fandtes der enkelte herrnhutisk vakte i Ravsted og Tinglev, men nærmere oplysninger savnes; jfr. dog s. 148.

hvad han fandt ret, kunne han sætte igennem. Kirkegangen tiltog, mindst 1/3 af menigheden var altid i kirke, de tidligere forsømte katekisationer afholdtes hver søndag med både unge og gamle, og alle deltog i de to årlige altergange. I mange huse holdt man husandagter, hvor man læste gamle andagtsbøger af Heinrich Müller, J. Arndt o.l., og fra Christiansfeld fik Fr. Petersen desuden en årlig sending af bibler og ny-testamenter og »die treffliche Postille von Retzius«. Skoleforsømmelserne bekæmpede han med stor energi og bestemthed, og han fik også gennemført en række reparationer af kirke og skole. Fr. Petersen undervurderede næppe selv sin indsats, men meget tyder på, at den virkelig satte dybe spor. - Efterfølgeren N. P. Hoeck (1846-64) var mindre betydelig, men synes dog at have videreført det gode forhold til menigheden.[33]

Rinkenæs var længe et modstykke til Uge, idet beboerne var meget utilfredse med deres præst, H. C. Haustedt (1817-41), der var drikkældig og forsømmelig. Selv indberettede han næsten intet, men ifølge provst Ahlmann var hans forkyndelse overfladisk og ensidig gammelrationalistisk og tilmed »etwas ostentirt« med platte og trivielle eksempler. En klage fra sognet førte til en formaning fra provsten (1840); til gengæld beklagede Haustedt sig over »die Proselytenmacheri eines Pet. Jepsen und Richelsen (beide Vorsteher)« (ber. fra 1840, LA). Året efter løstes problemet, da Haustedt døde under et krobesøg.

Til gengæld havde sognet en from og dygtig degn, *Hans Jørgen Nielsen* (fra 1832), som skrev flere skolebøger og lange indberetninger med sirlig hånd. Hans skole hørte til de bedste, og han kunne både katekisere og holde bibellæsninger »til sand opbyggelse« (Ahlmann, 1836 cit.). I 1842 fik sognet også »en ny meget dygtig præst« efter Ahlmanns hjerte, *Bertel Godt*, en ung kandidat, der var født i Rinkenæs og under studiet havde spillet en rolle blandt de Harmsbejgestrede studenter (se s. 43). Allerede året efter fandt provsten kirkelivet helt ændret, præget af »ein neuer Schwung«. Godt havde

33. Ahlmanns visprot. samt præsteberr. (både i Gottorp og LA), Brodersen, 382 (om Schmidt), Fr. Petersens ansøgning om Notmark 10/8 1845 (hans selvkarakteristik, cit.; afskr. i Regenburgs sml., P. nr. 16), hans »Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers«, Frankfurt a.M. 1856, især 9 ff, 29 ff. H. P. Jørgensen: Uge sogn, 1951, især 51 f, 56 ff. Om andagtsbøgerne bd. III, 41. Forbind. med Chr. fremhæves i Fr. Petersens berr. 1841 og 44 (Gottorp); breve til Roentgen 1839-44 i Chr. (R 14). Om hans fader note 24, om svogerskabet C. F. Wegener: Hertugen af Aug., 1849, 195.

imponeret ham; hans katekisation (om Kristi død for vore synder) var fortrinlig, sikker, meget livlig - og ikke uden selvfølelse. En fremgangstid begyndte: kirkegangen voksede, nadverdeltagelsen, der havde været usædvanlig lav, steg 1840-43 fra 551 til 866 (godt 1100 indb.), ungdommen mødte meget flittigt til katekisationerne, værtshusbesøget tog af osv. Godts forflyttelse til Felsted 1846 blev meget beklaget, men det lykkedes visatorerne og menigheden at finde en afløser af samme ånd, nemlig *C. A. Valentiner* fra Flensborg (1846-49), Godts ven og studiekammerat både i Kiel og Berlin. Også han ville kun prædike »Kristus, den korsfæstede« uden hensyn til den »indbildte oplysning«, og hos de fleste mødte han megen velvilje, selv om han savnede »wahrhafte Erweckungen«. Kirkebesøget lå normalt på godt 200, men ville være det dobbelte, hvis kirken ikke havde ligget så afsides (V.s ber. 1847).[34]

I nabosognet *Holbøl* skete et tilsvarende omslag ved ansættelsen af *Jes Petersen* (1837-70). Forgængeren *Z. L. Hansen* (1806-36) var utvivlsomt rationalist, fulgte fx. nøje Adlers agende. De fleste i sognet havde dog »holdt fast ved Guds ord«, og kirken havde aldrig været tom (Petersens ber. 1841). Men if. Ahlmann vakte den nye præst straks store forventninger, og de blev ikke skuffet; hans prædikener var fortræffelige, præget af klarhed, varme og evangelisk ånd, og kirkebesøget voksede stærkt. Selv kunne Petersen berette, at næsten alle beboerne nu var flittige kirkegængere (1839); og hjemme studerede man bibel og andagtsbøger, som fandtes overalt; i mange familier ville man gerne tale om religionen og salighedssagen (1839-41). Som bondesøn fra Rønshoved havde Petersen tillige god forstand på landbruget, og han blev også sognets leder i verdslige anliggender. Denne alsidighed svarede godt til hans kirkesyn, som han fremførte i et konventsforedrag (1844): den nuværende tid var en fremskridtstid også for kirken, der burde fremtræde som de troendes

34. Visprot. og præsteberr., Ahlmanns berr. 1840 om Haustedt og Nielsen og 1845 om Nielsen og Godt; TK, D., Rinkenæs 1842 og 1845-46. Jfr. om Haustedt Sdj. Årb. 1936, 210 f, om Nielsen Ed. Albertis Forf.leks. II, 117, om Godt Der Stiftskirkebote 4/6 1893, Sdj. Årb. 1967, 195 ff, i øvrigt DBL (med kilder), om Valentiner Heimatkundl. Arbeitsgemeinschaft f. Nordschleswig, 1960, 93 ff. Godt blev senere generalsuperintendent (1864-85), Valentiner præst og leder af pastoralseminariet i Haderslev (1870-91). - Også Godt modtog bibler og ny-testamenter fra Chrfl., Godt til Roentgen 1842-44 (R 14).

35. Visprot. og præsteberr. (herunder konventsforedraget), Ahlmanns berr. 1838, 39 og 45; Holbøl kirkekronike.

menighed, hævde sin selvstændighed og mere og mere gennemtrænge verden; »drum: Kirchliches Leben, darin liegt allein das Heil der Zeit!«[35]

I *Felsted* afløstes rationalisten L. P. Hoeck (1816-26) af *Diedrich Jessen* (1827-45), som tilhørte samme tidsalder (f. 1781), men vistnok indtog en mellemstilling. I *Felsted* ændrede han liturgien i konservativ retning, og *Ahlmann*, der i 30erne fandt hans forkyndelse tør og uden liv, endte med at betegne ham som en tro sjælesørger og en af de værdigste blandt de ældre. Især fremhævede han hans indsats for skolevæsenet og børnenes kristendomsundskaber, som gjorde store fremskridt i hans sidste år. *Jessen* havde også god kirkegang, i hvert fald fra »middelklassen«. - Efter *Jessen*'s død skete det usædvanlige, at næsten hele menigheden søgte om at få *Bertel Godt* udnævnt, skønt han ikke var ansøger og allerede kaldet til *Notmark*. Han havde kun vikarieret i *Felsted* et par søndage og bistået ved et degnevalg, men »allene hans til Hjertet trængende Prædiken og de kirkelige Taler, han holdt ved Degnevalget, har gjort et saadant Indtryk paa Menigheden, at endog flere af Børnene have bedet deres Forældre om, at sørge for at vi fik ham til Præst«. *Visitatorerne* indvendte, at *Godt* var for ung til så stort et embede, men han blev dog præsenteret og valgt med overvældende majoritet. Menigheden synes altså at have haft sans for den kirkelige forkyndelse, og også i *Felsted* voksede kirkegangen i *Godts* tid (1846-50).[36]

I herredets andre sogne gik udviklingen så vidt vides i samme retning. Fra *Ensted* findes adskillige notater af *Ahlmann*, som fremhæver pastor *H. Meyer* (1832-47); han var en »evangelisk« prædikant, der som helhed gjorde en god indsats i kirke og skole. Selv oplyser *Meyer*, at næsten alle voksne deltog i de to årlige altergange, og at bønderne havde bevaret »einen gläubigen kirchlichen Sinn«; problemet var de mange daglejere og teglværksarbejdere (især 1847). Men han priste også sine forgængere som »tüchtige, ja ausgezeichnete Prediger«, hvilket formentlig sigtede til den lærde *Hans Chr. Petersen* (1817-23) og *J. F. Sönnichsen* (1824-32), som vi har mødt i *Højer*, men næppe til *L. P. Hoeck* (1798-1816).

H. Grauer i *Kliplev* (1837-50), *Georg Christensen* i *Kværs* (1827-46) og *Jürgen Brag* i *Adsbøl-Gråsten* (1839-50) var - så vidt man kan skønne af deres egne beretninger - af omtrent samme støbning som *Meyer*. *Grauer* var meget tilfreds med sin menigheds kirkelige

36. *Visprot. og præsteberr., Ahlmanns berr. 1845 og 47, TK, D., Felsted 1845-46 (cit.).*

»Sinn«; her måtte Guds ånd være virksom: der var stor respekt om gudstjenesten, forkyndelsen greb sjælene, i hjemmene fandt han bibel, andagts- og salmebøger i brug, og i mange familier talte man gerne med ham om Guds rige. På hans henstilling havde man opgivet den tidligere skik at forlade kirken efter prædikenen, og hans formaninger mod dans og kortspil i værtshusene, som florerede, da han tiltrådte, havde haft god virkning (især 1842). Han stod i venskabeligt forhold til Roentgen i Christiansfeld, som leverede bibler og ny-testamenter både til ham, Meyer og Georg Christensen. - *Georg Christensen* fremhævede den voksende velstand og dannelse i Kværs, hvor mange nu læste aviser og bøger. De velstående og dannede var også de flittigste kirkegængere, men nogle kom der dog altid fra de fleste huse. Mange steder læste man i det mindste om søndagen i bibelen eller en huspostil, og han følte sig ofte beskæmmet af den frimodige tro, han mødte ved husbesøg. Selv søgte han at prædike så bibelsk som muligt for derved at plante troen og advare mod den brede vej (især 1842). - *Brag* oplyste, at Adsbøl-Gråsten var fattige, intellektuelt tilbagestående sogne, hvor politik og patriotisme var lige så ukendt som rationalisme. Men folk kom flittigt i kirke og blev ved deres børnelærdom; det enkle Guds ord sagde dem mest (1842). Liturgisk var han konservativ, men vigtigst var, at alt i liturgien blev sagt i evangelisk ånd, »und wir Prediger selbst christlich evangelischen Sinn und Glauben haben« (1845).[37]

Endelig skal der tilføjes nogle ord om *Bov sogn*, der ligger mellem Lundtoft herred og den nuværende grænse. Da det hørte under Flensborg provsti, var kirke- og skolesproget tysk, men den kirkelige udvikling fulgte samme spor som i de foregående sogne, om end med

37. Visprot. (for Ensted) og præsternes berr. Breve til Roentgen fra Meyer 1833-41, Grauer 1838-49 og Christensen 1836-41 (R 14). Christensen blev flere gange varmt anbefalet af Callisen, fx. TK, D., Moltrup 1841. Et andet, særlt kritisk billede af Brag i Sdj. Mdskr. 1955, 113 ff, 135 ff (Gregersen).

38. Præsternes berr. 1837, 39, 42 og 45. De vedlagte lærerberr. støtter 1837-42 delvis Jensens syn på sprogproblemet, men 1845 berøres det hverken af præsten eller lærerne. Jfr. Allen II, 160 ff, 353 ff, H. F. Petersen i Festskr. til H. P. Hanssen 1932, 125 ff (bl.a. om Jensens forbind. m. P. C. Koch). Heimatkundl. Arbeitsgemeinschaft 1960, 125. C. Petersens sml. om Bov (bl.a. afskrifter af sognekroniken). Om de tidlr. præster sst. og Sdj. Årb. 1936, 200. Jensen oversatte Grundtvigs dimispræd. (udg. Nürnberg 1812), men hans Dänisches Lesebuch (1814, 2. udg. 1829), som han brugte endnu o. 1840, havde et tydeligt rationalistisk præg (fx. 2. udg. s. 19 ff, 107 f, 112 f). Jfr. Sdj. Årb. 1934, 47 f.

39. Fr. Petersen: Erlebnisse, 60.

en vis forsinkelse. I perioden 1790-1843 havde det tre præster, der utvivlsomt alle kan karakteriseres som rationalister. Den sidste, *Thomas Hoyer Jensen* (1820-43), er blevet bekendt ved sin interesse for sognets danske sprog. Hans synspunkt var praktisk betonet: når flertallet havde svært ved at forstå andet end dansk, skadede det både kirke og skole, at der her kun måtte tales tysk. Derfor indførte han to årlige gudstjenester på dansk og opfordrede lærerne til at benytte både dansk og tysk; desuden gav han selv børnene danskundervisning og søgte at udbrede danske bøger som betingelsen for, at folk overhovedet kunne gå i gang med at læse. Men kirkeligt havde Jensen ingen succes. Sognets folk var, klagede han, meget ukirkelige, de færreste gik i kirke, selv i kirkebyen; kun få børn kunne bevæges til at deltage i katekisationerne, og nadverdeltagelsen gik meget tilbage. I 1840 blev hans sproglige bestræbelser påtalt, og sagen førte til, at han tog sin afsked i 1843.

Efterfølgeren blev *Andr. Hansen* fra Hjerpsted (i Bov 1844-50), der ifølge sognekroniken havde søgt embedet på opfordring af menigheden, formodentlig fordi han allerede var blevet kendt som en dygtig, rettroende præst. Nu gik det omvendt: Hansen interesserede sig ikke for de sproglige problemer, men menigheden sluttede op om ham, i hvert fald i de første år. Selv oplyste Hansen, at kirkegangen nu var udmærket, og både unge og gamle deltog i hans katekisationer (1845). Og da det efter ansøgning fra menigheden samme år blev påbudt ham at holde 16 danske gudstjenester hvert år, kunne han meddele, at disse nok blev meget talrigt besøgt, men besøget var dog endnu talrigere ved de tyske.[38]

I alle disse sogne måtte rationalismen altså vige for den nye kirkelige strømning. For så vidt bekræftes det indtryk, Fr. Petersen fik af omegnssognene i sin Uge-tid: Kirkeligt var »überall ein Fortschritt zum Bessern unverkennbar. Der Ernst, mit welchem in fast allen Gemeinden Christus Jesus gepredigt ward, fand langsamen Eingang, Busse und Glaube durften nicht verhüllt und entstellt, nur in allgemeinen Sittenregeln, gepredigt werden.«[39] - Efter det foregående må det antages, at Fr. Petersen kunne have sagt noget lignende om næsten hele den nordlige del af Tønder provsti. De fleste sogne frembyder i 1830'erne og 40'erne samme billede af rodfæstet og som helhed voksende kirkelighed under indflydelse af den kirkelige fornyelsesbevægelse.

6. Åbenrå provsti

Åbenrå-Løgumkloster provsti, som det egentlig hed, omfattede kun 12 pastorater (14 embeder) i en smal stribe fra Løgumkloster og Brede til Åbenråegnen, hvortil kom Varnæs syd for fjorden. Kirke- og skolesproget var dansk i landsognene, men tysk i Åbenrå bortset fra diakonens prædiken ved morgen- eller eftermiddagstjenesten, og i Løgumkloster holdtes en tysk gudstjeneste hver måned. Kun Løgumkloster, Nr. Løgum og førstepræstestillingen i Åbenrå blev besat »umiddelbart« af kongen; ellers var alle embeder valgembeder, der ligesom i Tønder provsti overvejende blev besat med slesvigske kandidater fra Kiel. Men Åbenrå provsti bevarede officielt et rationalistisk præg til 1837 takket være en dygtig provst, *Peter Paulsen*, som ledede det med fast hånd i 26 år. Afgivende anskuelser gjorde sig dog også gældende, både blandt præster og lægfolk, og efter 1837 fik provstiet samme helhedspræg som Tønder provsti i Ahlmanns tid.

MØNSTERPROVSTIET

Provst *Paulsen* (1811-37) var nok rationalist, men af den »kirkelige« type med front mod den materialistiske tidsånd, »der namenlosen Elend und unaussprechlichen Jammer auf Gottes schöne Erde verbreitet« (1812). Både som præst og provst virkede han med stor flid og embedsiver. Kirkelivet i Åbenrå var i forfald ved hans tiltræden, men han søgte energisk at genoplive det »durch christliche Predigten im strengeren Sinn« (1815), idet han overhovedet lagde stor vægt på prædikenforberedelsen. Modsat sin forgænger holdt han altergang med selv det mindste antal, der meldte sig; og han så gerne bort fra både »Beichtgeld« ved altergangen og offeret for hjemmedåb, som han foretrak af hensyn til den personlige kontakt - ved kirkedåb var faderen sjældent med (berr. fra 1812, 36 og 37). Altergangen voksede da også i hans tid fra 4-500 til 8-900 årligt, og han fik en relativt stor tilhørerkreds efter byforhold, især »de mere dannede« (o. 200 i 1812, jfr. 1815, 30 og 37). I Åbenrå var *Paulsen* i øvrigt virksom på mange felter: ved en større kirkerestoration, indretning af en kirkegård,

oprettelse af en fattigskole, en spare- og lånekasse, en borgerenkekasse m.m.

Paulsens nidkærhed som provst fremgår allerede af *arkivmaterialelets* omfang. Til alle Adlers visitatser fremlagde han udførlige indberetninger, i reglen med særlig omtale af hvert sogn, og hertil kom yderligere beretninger fra præsterne. Da den slesvig-holstenske regering i 1835 fordrede årlige provstebere­tinger, lod han alle præsterne udtale sig, og selv skrev han både en generel beretning og detaljerede protokol-beretninger fra sognene. Navnlig de sidste giver et levende billede af hans virke som *visitor*. Han var både omhyggelig og nøjeregnende, ikke mindst i skolesager, hvor han selv mente at have gjort en stor indsats ved gennemførelsen af nyordningen af 1814. Både lærere, skole- og fattigforstandere fik strenge formaninger og advarsler, og det blev ofte forbudt præsterne at konfirmere børn, hvis kundskaber og skolegang ikke var tilfredsstillende. I Rise, hvor fattigvæsenets børn havde forsømt skolen, befalede han dem endog at møde en bestemt dag med to fattigforstandere til overhøring »bei mir dem Propste«.

Med samme nidkærhed tog han sig af *bibelsagen*. Allerede 1816 oprettede han et selskab for provstiet, og derefter fulgte bibelforeninger for Åbenrå - med borgmesteren og stadskassereren i spidsen - og for Løjt, Løgumkloster og Nr. Løgum. I 1822 havde selskabet uddelt over 1000 bibler og testamenter, og arbejdet vedligeholdtes i hele Paulsens Åbenrå-tid. Hans interesse for sagen fremgår også af visitatsprotokollen, idet han overalt lod lærerne forklare en bibeltekst, og ve den lærer, som ikke kunne sin tekst! En anden nydannelse var et provstikonvent, som han oprettede 1819. Det samlede præsterne hver sommer til drøftelse af embedsanliggender og fungerede tillige som læseselskab, der bl.a. sendte prædikener rundt og ansørede »manchen zu grösserer Anstrengung in seinen Berufsarbeiten« (1833).[1]

Paulsens dygtighed blev snart almindelig anerkendt, og han vandt flere fornånde venner, deriblandt Adler, som roste ham i høje toner,

1. Henvisninger til P.s berr. angives ved årstal i parentes, nemlig flg.: 1) til Adler 1812-33, 2) til Callisen 1837, 3) til provreg. 1835-36 (m. visprot.). Jfr. P.s br. til sønnen Peter Paulsen, Gottorp, Abt. 399, og »Kurzer Lebensabriss« i C. Petersens sml. (uden forf. og år); desuden er P. omtalt i G. Japsen: Den nat. udv. i Åbr. 1800-50, 1961. Afsløningen var så ringe, at han stadig måtte søge om tilskud, se TK, D., nr. 52. - Diakonens danske gudstjenester (med tysk salmesang) havde kun få deltagere, jfr. P.s berr. og Japsen, 61 ff. Om konventet især dets arkiv under Åbr. provstearkiv, LA.

og regeringspræsident Spies, Gottorp, der var hans studenterkammerat. I 1817 blev han medlem af eksamenskollegiet på Gottorp, i 1835 kongevalgt stænderdeputeret i Slesvig, og samtidig fik han - før Callisen - tilbud om at blive Adlers efterfølger. Men han turde ikke påtage sig denne stilling, »weil ich nur ein halber Superintendent werden könnte«. I stedet blev han 1837 provst i Altona.[2]

*

Paulsens generelle vurdering af *præsterne og de kirkelige forhold* var stort set meget positiv. Alle præsterne søgte »med ubrødelig troskab« at opfylde deres embedspligter, og kirkebesøget var som helhed talrigt og vedholdende (1815). De nyansatte præster havde »i lære og liv ganske sluttet sig til deres ældre værdige embedsbrødre og arbejdede som disse med levende iver« osv. (1821). Gang på gang udtaler Paulsen sig på denne måde, og hver gang får han fuld tilslutning fra Adler, som rent ud fremhæver dette provsti fremfor alle andre i Slesvig stift.

Ved nærmere eftersyn afslører Paulsens beretninger imidlertid betydelige forskelle både mellem præsterne og sognene. Kun få præster synes helt at have svaret til Paulsens ideal. Det gjaldt *J. C. Lautrup* i Brede (1797-1845) og *Peter Kier* i Ø. Løgum (1802-34), begge moderate rationalister, virksomme i kirke og skole gennem mange år og derved nært knyttet til befolkningen. Lautrup var »ein wahres Muster eines Landpredigers« og lige så afholdt som Kier, hvis »helle und warme religiöse Vorträge« var meget værdsat i hans menighed (1824 og 30).[3] Og det samme gjaldt *L. Aagaard* i Bedsted (1819-25), som var »en udmærket religiøs folketaler, skattet og afholdt af hele

2. Jfr. især P.s breve 1834-35 til sønnen (note 1) og til Spies (4/12 1835 cit., i provreg.s arkiv nr. 8, RA). Brevenes kritiske bemærkninger bl.a. om Callisen og Harms kunne tyde på, at det var frygt for opposition fra den kirkelige fløj, der holdt ham tilbage. P.d.a.s. var han selv blevet mere moderat med årene. Endnu i 1833 tog han skarpt afstand fra Rehoffs ortodoksi, men derpå fik han et venligt forhold til ham, og i 1837 foreslog han ham som sin eftermand (se Japsen, 112 f; jfr. P. til F. Tillisch 4/12 1849). Hans afskedstale til konventet 1836 afviger påfaldende fra hans skarpe holdning i mange beretninger; han havde, betonedet han nu, bemærket, at en levende tro kunne forbindes med alle de forskellige anskuelser, han havde mødt i provstiet (ms. i konventsarkivet).
3. Jfr. om Lautrup Jens Wulffs dagbog i Sdj. Årb. 1954 og C. Petersens sml., om Kier Hejselbjerg Paulsen: Sdj. Slægter, 1941, især 173, Sdj. Årb. 1956, 90 ff (Kiers »Annaler«).

menigheden«, endog søgt af tilhørere fra nabosognene (1824). Også *Peter Petersen*, Varnæs (1818-49), blev rosende omtalt, skønt provsten nok fandt ham lovlig konservativ. Han nød megen agtelse, men trods provstens forestillinger holdt han bestemt fast ved menighedens »gamle uværdige og upassende salmebøger« (1833) - nemlig den såkaldte Varnæs-salmebog fra 1717.[4]

Men de øvrige præster fandt Paulsen i virkeligheden mere eller mindre problematiske, selv om flertallet delte hans rationalistiske anskuelser. Om *Jep Hansen*, Hjordkær (1821-60), havde Paulsen meget godt at sige, men skønt han virkede med stor iver, var han ikke afholdt på grund af »den for fornemme tone« i præstegården (1824), og hans travle »polypragmosyne« var uden virkning, så hans »auditorium« var ikke stort (1827 og 33). Jep Hansen bekræftede selv det sidste i 1837: trods bedring var kirkegangen beskeden; mange kom kun til højtiderne, altergange og konfirmationer.[5] *J. A. Wulff* i Rise (1821-56) havde provsten meget tilovers for: han havde den bedste vilje, prædikede »mit Gefühl« og digtede skønne salmer; men han manglede evne til at omgås folk, og kirkebesøget gik meget tilbage. Wulff tog dette tungt og hensank i hypokondri og mistroiskhed over for menigheden, hvilket forværrede forholdene. *C. H. Hoeck*, Hellevad-Egvad (1818-28), passede sine embedspligter upåklageligt; men sognene var fattige og indtægterne små, og Hoeck vakte voksende uvilje ved den strenge »Gerechtigkeitssinn«, hvormed han inddrev alle afgifter; desuden var han ikke god som prædikant, hvilket bidrog til at forringe det i forvejen dårlige kirkebesøg (især 1824, Hoecks ber. 1827).

Andre steder opstod der imidlertid alvorlige misforhold, som provsten ikke kunne forsvare. I Nr. Løgum havde kirkebesøget været småt (1815), men sank yderligere på grund af præsten *Asmus Petersens* alderdomssvækkelse; Paulsen konstaterede dette allerede

4. Både m.h.t. salmebogen og den gamle liturgi rettede Petersen sig gerne efter menighedens ønsker; det afgørende var for ham »christlich frommes Leben, Thun und Wirken«. Selv om gudstjenesten varede 2-3 timer, var kirken i reglen fuld. Petersens berr., især 1835 (til Paulsen) og 1837 (til Callisen, cit.). Om salmebogen Slesvigs delte Bispedømme, 293 ff.
5. Ber. til Callisen. Hansens datter, Amalie Nielsen, beretter om et sammenstød mellem faderen og Paulsen p.g.a. dennes kritik og »uforskammede Adfærd« ved en visitats i 1832; provsten var overhovedet »en haard og brutal Mand« (if. erindringer i Sdj. Årb. 1956, 11 ff). Paulsens visprot. viser som nævnt, at han kunne optræde meget bestemt. Hans omtale af Hansen i ber. fra 1833 er dog ret velvillig.

1818, men Petersen fungerede i embedet til sin død i 1826. I Løgumkloster stod det ikke bedre til; *N. Iwersen* (1814-35) prædikede uden varme, skrigende og uforståeligt, så at mange skræmtes bort (1824 flg.). I Bjolderup havde *J. H. Prehn* (1799-1831), Paulsens svoger, længe formået at samle menigheden, men som gammel blev han så fordrucken, at Paulsen ikke kunne fortie det, skønt han i øvrigt satte ham højt (1830). I Løjt havde Paulsen sat sin lid til diakon *A. Backmann* (1813-33), men blev slemt skuffet; Backmann hengav sig til spil og lystighed og mistede al indflydelse ved sit uværdige liv (1818 flg.).[6]

Så vidt provstens kirkelige meningsfæller, og hertil kom problemer med *vækkelsesstrømninger* flere steder i provstiet. Værst stod det til i *Løjt*, som med præsten *A. C. Matthiesen* (diakon 1802-12, førstepræst 1812-43) var blevet et af herrnhutismens arnesteder. For Paulsen var han uden tvivl provstiets største problem. Allerede ved præstevalget 1812 advarede han så stærkt, han kunne: Som følge af Matthiesens indflydelse var en stor del af menigheden »zur Frömmerei, ja fast zur Schwärmerei, sehr geneigt«. Han udbredte falske religionsbegreber »von der seligmachenden Kraft des blossen Glaubens ohne Werke« og om moralsk fordærvelse som vejen til Guds nåde, og han fik stort tilløb til sine konventikler fra de fattigste og ræste menighedsmedlemmer.[7] Mod sædvane blev Matthiesen derfor ikke »præsenteret« af begge visitatorer, men kun af amtmanden, *O. J. Stemann*, og derpå valgt af et lille flertal (181 mod 149). Paulsen fastholdt imidlertid sine klager, som han gentog og uddybede i alle de følgende indberetninger. Vel virkede Matthiesen med varm iver og længe med en voksende tilhængerskare, skønt han ofte prædikede mere end to timer; men hans herrnhutiske sværmeri virkede religiøst og moralsk nedbrydende; »Frömmerei und Heuchelei« trådte i stedet for tro pligttopfyldelse, og skolevæsenet blev forsømt. - Kritikken fik dog ingen betydning, men fra slutningen af 1820'erne ramtes Matthiesen af apoplektiske anfald, der bl.a. hæmmede ham som prædikant. Kirkebesøget aftog da, men var dog stadig relativt godt, og i 1834 afløstes Backmann af *A. D. Grauer* (1834-48), en »kirkeligtsindet« diakon, som fik et udmærket samarbejde med Matthiesen.

6. Om Wulff P.s berr. 1824, 27, 30 og 33; jfr. Sdj. Mdskr. 1947, 65 ff, Sdj. Arb. 1931, 15 (hylstedigt til Adler), 1956, især 12 f. - Prehn omtales i Bjolderup sogns hist. (red. af H. V. Gregersen og P. K. Iversen), 1951, 94 f.

7. Om præstevalget 1812 oplysninger i Gottorp, Abt. 18 C II 2 nr. 366.

Da Grauer blev ansat, var Løjt ikke længere en undtagelse; til Paulsens fortrydelse havde det vist sig, at næsten alle de yngre præster »hældede til mysticismen«. *Nr. Løgum* var blevet besat med »en erklæret herrnhuter«, den danskfødte og danskuddannede *Ulrich Sechmann Boesen* (1826-34), der da også virkede »in diesem Sinne« og samlede mange ligesindede til sine prædikener og konventikler. Men provsten sporede ingen andre virkninger i sognet end »åndelig stolthed og hykleri« (1827, 30 og 33) (jfr. s. 149 f.). - Samtidig var *Aagaard* i *Bedsted* blevet afløst af *Andr. Petersen* (1826-41), en danskuddannet bondesøn fra *Løgumkloster*, som ifølge provsten var »ein bornirter Kopf«, uerfaren i alle livsforhold og langt fra på højde med forgængeren (1827). Han var utvivlsomt også af en anden observans. I en indberetning fra 1837 oplyste han, at hans forældre var »gammeldagsstroende«, som holdt søndagsandagter og tog skarpt afstand fra agenden og deres rationalistiske præst, og han havde just valgt at studere for at værge den gamle tro. *Bedsted* var hans første embede; og selv provsten måtte erkende, at han opbød alle kræfter for at gøre fyldest, og han virkelig blev meget afholdt og fik god kirkegang.[8]

Hertil kom to unge præster af den kirkelige retning. I *Hellevad-Egvad* efterfulgtes *Höeck* af *Christian Petersen* fra *Rise* (1828-48), der efter Paulsens mening var bundet af stiv ortodoksi og bogstavtro. Vel skyede han ingen møje i sit kald og skattedes også af de bedre i menigheden; men han var uegnet som »Volkslehrer« og kunne ikke fylde sine kirker (1830 og 33). - Et lignende skifte skete i *Bjolderup*, da *Prehn* afløstes af sønnen *Conrad Prehn* (1832-50), der havde hørt til de af *Harms* inspirerede studenter (se s. 43). Han mødte dog kun velvilje hos provsten, der stod familien meget nær; *Paulsen* fremhævede hans energi og dygtighed, hans arbejde med skolerne og hans velbesøgte gudstjenester, som endog fik tilslutning fra andre sogne (1833). Den unge *Prehn* betegnede selv kirkegangen som »gut und doch mittelmässig«: o. 200 af 1000 sjæle (1835). Befolkningen var gammeldags indstillet og havde i hans faders tid modsat sig enhver »Neuerung« (1842 og 45). Faderen havde stærkt beklaget dette i sine første indberetninger, men sønnen stemte åbenbart bedre overens med menigheden.

8. 100-200 om vinteren, mindst 60 om sommeren (550 indb. if. *Jensen I*, 290). Jfr. især P.s berr. til *Paulsen* 1835-36 (tallene) og til *Callisen* 1837 (med selvbiografi). *Paulsen* om præsterne i brev til sønnen 30/8 1834 (cit.), jfr. note 1.

Den ikke-rationalistiske side af kirkelivet belyses dog kun sparsomt og ensidigt af Paulsens indberetninger; men de suppleres af andre kilder, især fra *brødremenigheden*. Emissærerne havde flere tilholdssteder i provstiet, først og fremmest hos Matthiesen i *Løjt*. Besøgene hos ham var altid opmuntrende, især i hans første år, da emissæren kunne berette om voksende vækkelse i sognet og om Matthiesens bestræbelser for en samfundsmæssig organisation af de vakte. Ved Mays første besøg i 1817 stod dette samfund i fuld blomst: det var »gemeinmässig eingerichtet« i enhver henseende, opdelt i fire grupper (gifte, enker, ugifte kvinder og mænd), der holdt »selskaber« i flere afdelinger, og der var stopfyldt ved de fælles søndagsforsamlinger i præstegårdens »sal«. Hele arbejdet blev ledet af Matthiesen og hans søster, der begge var ugifte; hertil kom flere »medhjælpere«, bl.a. smeden *Markus Jepsen*. I 1819 var de vaktet tal - ifølge emissær May - vokset til 110. Kredsen havde livlig forbindelse med Christiansfeld, og både Roentgen og N. J. Holm fik nær tilknytning til Matthiesen, hos hvem Holm havde virket som huslærer 1813-16 (for seminarister). Matthiesen virkede desuden både for missions- og bibelsagen. Han underviste personligt en missionsinteresseret lærersøn fra *Løjt*, *P. P. Jæger* (f. 1808), der derefter blev sendt til missionsskolen i Basel med støtte fra Rønnes danske missionselskab (1827). Arbejdet for bibelsagen samledes om en sogne-bibelforening, som blev oprettet 1816-17 og var meget aktiv i de første år (oprindeligt 48 medl., 300 bibler og testamenter uddelt 1823). Sidst i 20erne klages over tilbagegang, men foreningen blev senere videreført med stor energi af A. D. Grauer, bl.a. ved samarbejde med Roentgen. Over for May kunne Matthiesen allerede først i 20erne klage over, at en mere »tør periode« var begyndt, og hans indberetninger tyder på, at vækkelsen stagnerede i 1830erne, hvortil hans sygdom sikkert bidrog. Men emissær Wolter, som ofte besøgte kredsen fra slutningen af 20erne, giver indtryk af, at der fortsat var mange vakte.[9]

Ifølge provsten vandt Matthiesen også tilhængere i nabosognene og navnlig i *Åbenrå* (1824). I denne by traf May kun 4 vakte i 1817, men antallet voksede til 18 i 1822. Også Wolter besøgte ofte byen, og hans beretninger viser i hvert fald, at der stadig fandtes en lille herrnhutisk

9. Jfr. bd. IV, 130, emissærberr., Jægers breve til B. F. Rønne (D.M.S.' arkiv, RA). Da. Religionsbl. 1827, 65 (om Jæger og forh. i *Løjt*), breve til Roentgen (R 14) fra Matthiesen 29/12 1833, Hans P. Schmidt, *Løjt*, (bibelforeningens kasserer) 1836 flg. og fra A. D. Grauer 1843 flg. (adsk.); Matthiesens berr. (især til Paulsen 1835); Brodersen, 460 ff, Holdt: N. J. Holm, 75 ff.

præget kreds. Til den hørte bl.a. handelsbetjent *H. P. Wied*, hvis broder fik en fremtrædende stilling i Herrnhut, og købmand *H. J. Bleichen*, der blev vakt af Matthiesen og i 1830 drog til Christiansfeld, hvorfra han rejste ud som missionær (1836), endvidere orgelbygger *Jürgen Marcussen* (fra 1830), som på sine forretningsrejser uddelte traktater og »vidnede« om sin tro.[10] - Der var formodentlig også kontakt mellem Løjt og *Ø. Løgum*, hvor der før 1820 fandtes flere vakte. Pastor Kier fremhæver navnlig gårdmand *Hinrich Jørgensen* (d. 1819), som sammen med sønnen Johan forfattede »Rejse eller Vejledning til det himmelske Kanaaen«, og *Hans Nielsen »Hjuler«* (d. 1820), der ærgrede Kier ved »sin dumme Herrnhutisme«: »Han prædikede i og udenfor sognet og gjorde mangan een halv forrykt«.[11]

I nabosognet *Egvad* opstod et lille lægmandsrøre o. 1820, der ved Mays besøg 1822 omfattede 11 personer, hovedsagelig i Hønkys. I 1831 besøgte Wolter flere vakte i landsbyerne heromkring, og endnu i 1842 fremhævede pastor *Chr. Petersen* kirkegangen og det religiøse liv i Egvad fremfor hovedsognet Hellevad. Wolter blev i 1831 også vel modtaget af Chr. Petersen, der overhovedet stillede sig i venligt forhold til brødremenigheden. Efter Wolters besøg fik Petersen overdraget et parti af Roentgens ny-testamenter fra P. Riis i Løgumkloster (se ndf.), og i 1832 kom han selv i forbindelse med Roentgen gennem fælles venner på Tønderegnet, navnlig Heinrich Jensen og Meyer i Abild. I et brev til Roentgen præsenterede Jensen ham som »en Nathanael uden svig«; nok savnede han religiøs erfaring, men han ville dog gerne betragtes »als zu uns gehörig«. Det var ifølge brevet meningen, at Roentgen skulle besøge Petersen, og denne søgte i hvert fald herefter hyppigt kontakt med Roentgen vedrørende bibelsagen, som lå ham meget på sinde. Foruden leveringer fra Åbenrå-selskabet modtog Petersen gang på gang bibler, testamenter og andre opbyggelsesbøger fra Roentgen, og de blev i flere tilfælde overbragt af vakte i pastoratet, som alligevel skulle til Christiansfeld, således *Ellen Catharine Petersen*, der blev gift med læreren i Hønkys *Broder Jacobsen* (1836).[12]

10. Foruden emissærberr. J. H. Möhne til Hhut. (Wied) 17/11 1832, udat. meddelelse fra N. J. Holm i R 2, 1836, Chrf. (om Marcussens virksomhed i Angel; uden navn, men omtales som orgelbygger og diasporabroder), Brodersen, 447 ff, Krl. Folkekalender 1911, 74 ff.
11. Jfr. Hejselberg Paulsen: Sønnerj. Slægter, 1941, 119, efter Kiers optegnelser. »Bogen« var kun Kier bekendt som ms.

I landsbyerne syd for Hellevad-Egvad havde der længe været enkelte vakte familier, især i Kassø, Foverup, Havsted og Vollerup (Hjordkær, Ravsted og Bjolderup sogn). I *Vollerup* opstod i 1828 en ny vækkelse omkring skrædder *Johannes Andresen* (f. 1794), som o. 1830 begyndte at holde forsamlinger. Wolter besøgte ofte denne kreds, der ifølge hans optegnelser bestod af unge folk og omfattede 15 personer i 1835. Flere fra andre sogne sluttede sig til, således gårdejer *Adolph Nissen*, Havsted i Ravsted sogn. Både Andresen og Nissen hørte senere til Holms nærmeste støtter i »Nordslesvigsk Missionsforening« (se s. 90). Hos den unge pastor Prehn mødte de vakte megen forståelse. Andresen var, erklærede han, ingen sværmer, men en from kristen; hver søndag eftermiddag forelæste han en prædiken af Retzius' postil og sang med sine venner efter Pontoppidan eller Christiansfelder sangbogen, men de gik alle flittigt i kirke (1837). - Også Prehn fremskaffede talrige bibler og ny-testamenter til konfirmander og »venner i Herren«, både fra Åbenrå og Christiansfeld, og bibelleverancerne medførte et personligt bekendtskab mellem Prehn og hustru og familien Roentgen.[13]

Vestpå opstod et nyt vækkelsescentrum på Løgumklosteregnen. I selve *Løgumkloster* havde der været en større kreds siden præsten Niels Windekildes tid (1760-74); men den var i tilbagegang efter 1800, og emissær May fandt i 1817 kun 10 vakte i byen. Men året efter fik han forbindelse med 24, og i 1819 bragte han dens forsamlinger »in einen gehörigen Gang«. Da forsamlingslederen, gårdejer *Andr. Riis*, døde samme år, blev forsamlingerne videreført hos sønnen, glarmester *Peter Riis*, og hos dennes broder *Johs. Riis*; og i 1821 var de vaktet tal vokset til 40. Kredsen udmærkede sig ved stor interesse for *ydre mission*. I 1820 besluttede den unge *Hans Nicolaysen* at melde sig til missionen, og året efter tog kredsen højtideligt afsked med ham, da han ved Mays hjælp var blevet optaget på en missionskole i Berlin. I 1822 dannede P. Riis en missionsforening, der formodentlig støttedes af forsamlingskredsen. Den udsendte en almindelig opfor-

12. Henh. Mays og Wolters berr., Brodersen, 472 ff; Petersens ber. til Callisen 1842; breve til Roentgen (R 14) fra H. Jensen 19/6 1832, Petersen 29/6 1832 flg. (til 1848). Jfr. det s.-h. bibs. berr.
13. Henh. Brodersen, 375 ff, 382 ff (hvor andre vakte nævnes), Wolters berr., Prehns ber. til Callisen 1837, Prehn til Roentgen 1835-48 (R 14, cit. fra 28/9 1835), det s.-h. bibs. berr. If. N. J. Holm til Hhut. 4/12 1843 (R 15 A) havde kredsen da tegnet sig for store missionsbidrag, nl. 26 Rtl. årligt. Vollerup-kredsen holdt sig vistnok til Andresens død 1858 (jfr. Brodersen, 384). Jfr. Bjolderup sogns hist., 95 f.

dring om støtte 1824 og indsamlede ikke mindre end 800 Rtl. til 1829. I 1828 udsendte den endnu en missionær, P. Riis' broder *Andreas Riis*, der rejste til en missionsskole i Basel sammen med P. P. Jæger fra Løjt. Senere fulgte en søn af P. Riis, *Hans Nicolay Riis*, som blev optaget på samme missionsskole (1839) og ligesom farbroderen udsendt til Akropong i Guinea (under Baseler-missionen). Men P. Riis interesserede sig også for brødremissionen og var i 1842-43 blandt initiativtagerne til »Nordslesvigsk Missionsforening« (se s. 87 f). - Også *bibelsagen* fandt støtte i denne kreds, der sikkert bidrog til, at Løgumkloster o. 1820 kunne mønstre provstiets største lokalbibelforening (124 medl. fra 1816). Foreningen uddelte 180 bibler og ny-testamenter 1816-34, hovedsagelig i de første år, idet den derefter stagnerede. Men P. Riis fortsatte nogle år som en art lokalagent for Roentgens »engelske« depot; flere præster henvendte sig derfor til ham som den bekendte »ivrige befordrer af bibel- og missionsvæsen«.

Overhovedet havde kredsens nær forbindelse med Christiansfeld og modtog mange besøg af de herrnhutiske ledere. Wolter kom meget ofte, og ifølge hans første mere udførlige beretninger (o. 1830) var det ugelange besøg flere gange årligt. Han fremhævede egnens vakte for deres hyppige rejser til Christiansfeld og for det gode fremmøde til forsamlingerne, hvis deltagerantal han i 1835 anslog til ca. 30, der blev ledet af P. Riis (se s. 79). Han fik også personlig tilknytning til kredsens, da hans søster i Christiansfeld i 1836 blev gift med missionær Andr. Riis. Hertil kom flere prominente besøgende, fx. traf Wolter i 1830-32 både Matthiesen, N. J. Holm, J. H. Möhne og Roentgen i Løgumkloster.[14]

Sognepræsten, N. Iwersen, kunne ikke tilfredsstille de vakte, men i 1826 fik de en »troende« præst i nabosognet *Nr. Løgum*, nemlig ovennævnte *U. S. Boesen* (1826-34). Han stammede fra en herrnhutisk præsteslægt i kongeriget og blev som barn undervist af N. J. Holm. Som student sluttede han sig til brødresocietetet i København, og han var blandt de første medlemmer af D.M.S. I *Nr. Løgum*, der var hans første embede, havde kirkegangen som nævnt været ringe, og menigheden var overhovedet »noget rå« (Adler); men Boesens alvorli-

14. Bd. IV, 132, Mays og Wolters berr., Brodersen, 361 f, Relbl. 1829, 1. årg., 297 ff, P. Riis til Roentgen 14/9 1839 (om sønnerne, AA R 21), det s.-h. bibs. berr. (især 1817 og 35); breve til Roentgen (R 14) fra C. Petersen, Hellevad, 29/6 1832, H. Meyer, Ensted, 11/12 1833 (cit.), Roentgens bibelregnskaber. Ældsterådsprot. 11/4 1836 (om svogerskabet). Holdt, 308 (om A. Riis og Jæger), C. N. Friis: Andr. Riis, 1932 (20 s.), Die Heimat 1952, 34 ff.

ge vækkelsestale fyldte straks kirken og vakte almindelig opmærksomhed. Fra hele omegnen og ikke mindst fra Løgumkloster søgte de herrnhutisk sindede til Boesen, der - som det hedder - »mit Herzens Wärme die Liebe Jesu den Seelen anpreist«. I Nr. Løgum var der i forvejen enkelte vakte familier, og hos en af dem, gårdejer *Jonas Hansen*, Teglgård, holdt Boesen forsamlinger hver søndag eftermiddag. I 1828 oprettede han en meget virksom bibelforening, som selv Paulsen måtte anerkende - trods syrlige bemærkninger om dette »opus operatum«; og i tilslutning til foreningen anskaffede han Rønnes »Religionsblad«, som han lod cirkulere (1833), og »engelske« ny-testamenter fra Christiansfeld. Også Nr. Løgum fik nu nær forbindelse med brødremenigheden. Boesen fik mange besøg af herrnhutiske venner: Wolter, Hans P. Bau, Matthiesen, N. J. Holm og Roentgen, og han rejste selv med de vakte til Christiansfeld. Han fik også kontakt med ligesindede præster på Tønderegnen, der arbejdede med en ny dansk salmebog, og det blev ham og C. W. Meyer, der fuldendte dette arbejde (se s. 128).[15]

Løgumkloster og Nr. Løgum var forposter for den udbredte vestslesvigske herrnhutisme, som i Åbenrå provsti også omfattede *Brede sogn*. Her havde der længe været forsamlinger, som siden 1810 blev afholdt i landsbyen Abterp. Ved emissær Mays besøg talte kredsen kun 14 vakte, men den voksede i hans tid til 27 i 1822. Forsamlingerne fortsatte i Wolters tid og omtales endnu i 1831-32, men da var der kun få vakte, og sognet nævnes ikke i hans oversigt fra 1835 (se s. 79). - Her spores sikkert den afholdte sognepræst J. C. Lautrups indflydelse. Han havde ikke været yndet af de vakte, som havde beklaget sig over ham til Wolter; ifølge Lautrup blev de fristet både »rechts und links« af »mystische Vorträge« (1827). Men efterhånden vandt han almindelig påskønnelse, og i 1837 kunne han oplyse, at »vinkelforsamlingerne« var ophørt; alle samledes nu om kirken.[16]

Af Paulsens sidste indberetning fra provstiet, dat. dec. 1836, frem-

15. Om faderen U. C. Boesen se registret til bd. III-IV. Om U.S.B. især ZSHG 1889, 80 ff, Sdj. Årb. 1928, 161 ff, Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 327 ff (spec. 373); om U.S. B. og Nr. Løgum Wolters berr. (især 1828-32), det s.-h. bibs. berr. 1829-33 (jfr. Paulsens ber. 1830 (cit.)), breve til Roentgen (R 14) fra Hans P. Bau 29/10 1832 (cit.) og U.S. Boesen 10/9 1833 (R 14). Brodersen, 346 ff. Oskar Andersen: B. F. Rønnes Liv, 1921, 146.
16. Mays og Wolters berr.; Lautrups ber. til Adler 1827 og til Callisen 1837; Brodersen, 332 ff. - If. N. J. Holm fandtes der også vakte i Bedsted; jfr. her s. 247.

går, at også »die Schwärmer aus Fühnen und Jütland, die blinden Gegner des Kathechismus von Balle usw.« havde virket i provstiet. I hvert fald havde de søgt at vinde tilhængere i Nr. Løgum og Bjolderup, men »jedoch gottlob ohne Erfolg«. Som vi snart skal se, var deres optræden ikke ganske virkningsløs; men det er dog klart, at de religiøse lægmandsbevægelser i Paulsens tid beroede på herrnhutisk inspiration.

PROVST REHHOFFS TID

Provst Paulsens efterfølger blev Tønder-præsten *J. A. Rehhoff* (1837-50, ankom dog først okt. 1838). Med ham fik provstiet et nyt ansigt. Vi har allerede i Tønder lært Rehhoff at kende som en energisk og afholdt, udpræget »kirkeligtsindet« præst, og også i Åbenrå gik der snart ry af hans forkyndelse, der var enkel og klar og virkede stærkt som et centralt »luthersk« vidnesbyrd, båret af fast overbevisning.[17] Den gennemsnitlige kirkegang voksede til 3-400 på almindelige søndage, og altergangen, som i Paulsens tid blev holdt på hverdage, blev nu forenet med gudstjenesten og steg til ca. 1100 kommunikanter årligt.[18] Rehhoff var dog ikke tilfreds; der var nok en almindelig religiøs modtagelighed, men byen kunne ikke kaldes kirkelig. Især savnede mændene kirkelig sans, og det hang, mente Rehhoff, sammen med byens mange søfolk: de fleste drenge gik til søs straks efter konfirmationen og blev derved fremmede for kirken.[19] Hertil kom, at den almindelige religiøse opfattelse var »der rationalistische Standpunkt der Selbstgerechtigkeit«, mens det egentlig kirkelige liv var begrænset til små kredse (1842).

Men på dette felt fik han megen opmuntring af sit arbejde for missionsagen, som han bl.a. anbefalede i sine prædikener. I 1841 kunne han indsamle 50 Mk. til denne sag, og i 1842 meldte over tyve sig til en missionslæsekreds. I 1845 omfattede den henved 100, delt i fire afdelinger, og hertil kom en forening af unge, især håndværkere,

17. Jfr. »Zum Gedächtnis an Dr. J. A. Rehhoff« i *Monatsschr. f. d. ev.-luth. Kirche im Hamburg. Staate*, 1883, 149-70, især 161, 166 f, endv. *Achtzehn Predigten*, Kiel 1850. En kort biografi i *Heimatblätter aus Nordschl.* 1940. Tiltrædelsesdatoen if. R.s ber. til Callisen 1839.
18. Om altergangens flytning sst. Tallene fra R.s berr. 1842 og 45. Byen havde ca. 4000 indb.
19. For at bøde på dette skrev han en særlig andagtsbog, »*Betrachtungen u. Ermahnungen für Seeleute*«, 1843, 2. udg. 1857, da. overs. 1845.

som hver uge lagde en skilling til side, en kvindeforening, der fremstillede håndarbejder til bedste for missionen, og løbende indsamlinger gennem missionsbøsser, bl.a. på to af skolerne. Bidragene fra kvindeforeningen, missionsbøsserne og forskellige gaver beløb sig i 1845 til 180 Mk., som Rehhoff indsendte gennem Religionsblatt i Flensborg til de to »lokale« missionærer Andr. og Hans Nic. Riis' arbejde (se Løgumkloster). Denne udvikling var for Rehhoff et vidnesbyrd om »voksende kristeligt liv«.[20]

Som *provst og visitorator* stod Rehhoff næppe tilbage for Paulsen. Personlig var han nok mere elskværdig - »voll Würde und Freundlichkeit« - men også han var en myndig og meget energisk provst.[21] Det fremgår især af hans årlige specialvisitatsberetninger til den slesvig-holstenske regering.[22] Den almindelige del gjorde han ikke meget ud af, men des mere af beretningerne fra de enkelte pastorater, kirker og skoler. Ikke blot børnene, men også præsternes og lærernes undervisning afprøves og karakteriseres, og hertil kommer talrige detaljerede oplysninger om undervisningsstoffet, lærebøger, økonomiske forhold osv. Mod skoleforsømmelser satte han kraftigt ind. Under sin første egentlige skolevisitats i 1839 (hvert 3. år) uddelte han talrige advarsler og bøder til forældrene - fx. 29 bøder alene i Løjt Kirkeby - og samtidig forlangte han, at præster og lærere herefter straks skulle anmelde større forsømmelser, så bøderne kunne følge umiddelbart efter forseelsen. Det havde en meget heldig virkning, oplyser Rehhoff; og det lykkedes ham vistnok også at gennemføre den såkaldte sommerskoleordning for tjenende børn nogenlunde konsekvent (se s. 106 f).

Men Rehhoff interesserede sig dog først og fremmest for *religionsundervisningen*. Overalt gjorde han meget ud af den kateketiske undervisningsform, som han selv var mester i. Efter sædvanlig skik videreførte han præstens eller lærerens katekisation og forstod da »at spørge saaledes, at der i Børnenes egne Tanker klarede sig noget, som

20. R.s berr. til Callisen 1842 og 45, jfr. Relbl. især 1845, 76, 132, 1846, 7 f. - I 1843 oprettede R. desuden en afholdsforening, som hurtigt nåede op på 80 medl.; R. til Roentgen 25/2 1844, R 14. - Kirkebesøget var derimod stadig ringe ved de danske gudstjenester; den »danske« præst, diakonen *E. Raben* (1839-49), kunne »ikke finde publikum for sine prædikener i en tyskdannet menighed«, TK, D., Fjelstrup 1846, Rabens ansøgning og Rehhoffs anbefaling (cit.).

21. Jfr. ovn. Monatsschr. især s. 151, 157, 167 (cit.), KuSbl. 1883, 17.

22. Henvisninger til disse angives i det flg. ved ber. (berr.) efterfulgt af årstal, eller blot ved årstal i parentes. De oplyste kommunikantal stammer også derfra.

før havde været dem dunkelt«. [23] Det gjaldt om at føre en letfattelig samtale med en klar og central tankeføring, og svarene skulle helst komme »rask og bestemt« og »i hele sætninger«. Undervisningens vigtigste grundlag var stadig - som i Paulsens tid - Landeskatechismus og læsning af bibeltekster; men Rehhoff lagde desuden megen vægt på kirkehistorie, salmesang, bønner og udenadslære af de ti bud, Luthers lille katekismus, bibelord og salmevers, som hvert barn indførte i en særlig fortegnelse. Provsten noterede fx. med glæde, at de fleste børn i Varnæs skole kunne flere hundrede bibelsprog og 50-100 vers. Salmesangen blev overalt nøje vurderet og opmuntret, og også »skolebønnen«, som et af børnene bad, fik karakter: gut gesprochen, ohne Ausdruck, mit Ernst osv. I alle pastorater virkede han desuden for indkøb til skolebibliotekerne, hovedsagelig tyske bibel- og katekismushåndbøger, men i første række det slesvig-holstenske »Schulblatt«, den kirkelige retnings skoleorgan (se s. 49). Dette er betegnende for tendensen: i begyndelsen fandt han ofte undervisningen tør og forstandsmæssig, men lærernes katekisationer fik som helhed et stadig mere kirkeligt og opbyggeligt præg, samlet om de centrale lutherske »frelsessandheder«.

Rehoffs bedømmelse af *præsterne* var relativt mild, selv over for anderledestænkende. Ved hans tiltræden sad der endnu nogle »*rationalister*« i embederne; men Rehhoff betragtede dem åbenbart som ret uskadelige. Han sikrede sig blot ved visitatserne, at børnene - ved lærernes hjælp - var fortrolige med kristendommens »grundsandheder«. De to gamle: *Lautrup* i Brede og *Petersen* i Varnæs, havde han meget tilovers for. Det var samvittighedsfulde og afholdte præster, og Rehoffs hyldest til Lautrup ved hans 50-års præstejubilæum 1840 var sikkert oprigtig nok. Deres forkyndelse kunne være meget enkel, ja »in jeder Hinsicht flach« (om Petersen 1841), men den fremførtes med stor hjertelighed, som virkede opbyggelig - i hvert fald for dem, der stod »på det almenreligiøse standpunkt«. Også *Wulff* i Rise omtales ret positivt, til trods for, at hans taler efter referaterne var overvejende moraliserende og »blev i forstandsreligionen« (1843).

Derimod kunne Rehhoff åbenbart ikke acceptere *H. P. J. Høcker*

23. Am. Nielsens erindr. i Sdj. Årb. 1956, 24. Et par gange katekiserede R. også alene i alle pastoraterne.

(Höcker), en kandidat fra København, der afløste Iwersen i *Løgumkloster* (1836-48). Han havde også været en skuffelse for Paulsen, som netop her havde ønsket en dygtig præst for at hæve »die so sehr gesunkene Kirchlichkeit«, men ved indsættelsen havde Höcker læst en »gehaltlose Rede ohne wahren christlichen Sinn und gegen alle homiletischen Regeln aus sehr verschiedenartigen Stücken zusammengestoppelt«. Rehnhoff fik et ganske tilsvarende indtryk af Høckers taler, og efter hans referater indeholdt de virkelig kun moralske og almenreligiøse betragtninger. Hertil kom, at han talte utydeligt, katekiserede elendigt, forsømte skolebiblioteket, førte sine protokoller ufuldstændigt og først reagerede efter gentagne henstillinger osv. Kirkebesøget synes da også stadig at have været ringe; en bedring omtales først i 1847, da en større kirkereparation var afsluttet.[24]

Men bortset fra disse var eller blev Rehnhoff udelukkende omgivet af nære meningsfæller. I *Løjt* indtog *Matthiesen* en særstilling som gammel herrnhuter, men Rehnhoff anerkendte hans »originelle Art und Weise« med brede udlægninger og »sehr praktischen Anwendungen«, hvorved han formåede at vække og fastholde interessen (1838), og ved hans død 1843 fremhævede han ham som den, der med stor bestemthed havde forkyndt evangeliet gennem 40 år.[25] Diakonen *A. D. Grauer* var ganske efter Rehnhoffs ønske; hans prædiken var bibelsk og bekendelsestro, logisk, varm og levende, og hans katekisation blev stadig bedre. *Matthiesens* efterfølger *M. H. Kaftan* (1843-50) var åbenbart af samme støbning og fik en lignende omtale.[26] Skolevæsenet, som havde stået lavt, gik stærkt frem i 40erne. Kirkegangen var stadig god, og antallet af altergæster steg påfaldende fra ca. 1300 i 1839 til 2500 i 1846.

Med *Ø. Løgum* var Rehnhoff meget utilfreds i præsten *C. C. Schmidts* tid (1835-39); Schmidt var svagelig og ikke meget bevendt som præst, degnen drikkædlig og udygtig og børnene uden kundsk-

24. Paulsens udtalelse if. visprot. 1836. Andetsteds oplyste R., at Höcker også havde lagt sig grundigt ud med de lokale embedsmænd; if. udt. om Höcker i TK, D., Fjelstrup 1846.

25. TK, D., *Løjt* 1843 (i præsentationsudtalelsen).

26. Jfr. Grauers prædikendisposition fra 1841 om genfødslen: »1) efter sin Oprindelse forborgen og dog aabenbar, 2) efter sit Væsen bedrøvende og dog glædelig, 3) efter sine Virkninger fuld af Uro og dog fuld af Fred« (Rehnhoffs visprot.). Fra Kaftan findes lign. dispositioner. Opiegnelser fra G.s og K.s gudstjenester 1843 flg., skrevet af C. Kragh, findes hos pastor Urban Schrøder. Varnæs. Jfr. om Grauer *Sdj. Mdskr.* 1963, 146 ff.

ber. Men forholdene ændredes helt, da Schmidt afløstes af den unge *Hans Peter Prah* (1840-48), der var søn af Tønder-provsten, men modsat faderen udpræget »kirkelig«. Han vandt straks Rehoffs fulde bevågenhed ved sin varme embedsiver, grundighed og besindighed og usædvanlige praktiske dygtighed (1841), og Callisen fremhævede ham allerede i sin beretning fra 1842 som provsteemne. På kort tid fik han fjernet sporene fra Schmidts tid. Folk kom atter flittigt i kirke, selv til fastepredikenerne, som næsten helt mislykkedes for Schmidt, og altergæsternes tal voksede fra 1190 i 1840 til 1417 i 1847. Skolevæsenet gik stærkt frem, og både præsten, lærerne og børnene udmærkede sig ved katekisationerne.[27]

I *Hjordkær* indtraf en lignende ændring, som direkte skyldtes Rehhoff. Stedets præst, *Jep Hansen*, var jo rationalist, og ved visitatsen i 1838 noterede Rehhoff, at både præsten og degnen gik uden om kristendommens »Hauptlehren«. Men trods meningsforskellene opstod der et nært personligt forhold mellem Jep Hansen og Rehhoff, som ikke ænsede Hansens angreb på dogmerne, men »vedblev med rolig Venlighed at forklare ham Troens Indhold og Betydning og pege paa Sjælens dybe Trang til en Frelser«. Jep Hansen blev stærkt påvirket heraf, og ved visitatserne i 1841 og 43 talte han med »evangelisk dybde« om genfødselen, synden og forløsningen. Provsten var nu fuld af ros: udlægningen var også formelt »sehr gut«, levende og anskuelig, børnene svarede godt og havde gode kundskaber, skolen i *Hjordkær* var mærkbart forbedret, og det samme gjaldt deltagelsen i kirkekatekisationerne. Selv indberettede Jep Hansen i 1842, at det kirkelige liv var gået frem i de sidste år (til Callisen). Nadverdeltagelsen voksede fra 745 i 1838 til 841 i 1847. Den af Paulsen påtalte fornemhed (s. 143) synes i 40erne - efter hustruens død - afløst af en påfaldende formløshed. Selv bondesøn fra *Hjordkær* sluttede Jep Hansen sig nær til sognets folk, men med stærk bevidsthed om sine fortjenester som sognets fader og vejleder i alle forhold. Hans arbejde havde, mente han, virkelig sat frugt ikke blot i »stille Dyder«, men »ogsaa i frimodig Tillid til Gud og hans Forsyn, i Haab om hans Faderkjærlighed og alforbarmende Naade« (1849).[28]

27. Især if. Rehoffs berr. Jfr. om Prah *KuSbl.* 1891, 79 f.

28. Om forholdet til Rehhoff datteren Amalie Nielsen i *Sdj. Årb.* 1956, 24 ff (cit.); om formløsheden fx. *Alton. Mercur* 31/1 1850 og Esmarch: *Das Hzt. Schleswig II*, 65 (jfr. kap. 12 note 32), hvor Hansen af nationale grunde hånes som plat og grov; endv. *Slesv. Præster*, 133 ff (bl.a. om hans sønderjyske sprog). Om Hansens egen opfattelse hans brev til C. F. Allen febr. 1849 (cit.), KB.

Hellevad-Egvad og *Bjolderup* var i forvejen besat med »kirkeligt-sindede« præster, *Chr. Petersen* og *C. Prehn*, og *Rehloff* satte dem begge højt. Kirkegangen var bedst i *Bjolderup*, men de prædikede og katekiserede begge fortrinligt, evangelisk, levende og ansporende og med »ædel popularitet«. Provstens tone blev stadig varmere, og han sporede også fremgang i skolerne. I *Bjolderup* havde kun præsten - ikke lærerne - formålet at »vække børnene« (1838), men *Prehns* månedlige konferencer med lærerne havde en gavnlig indflydelse, og skolerne bedredes år for år (især 1844).

I *Bedsted* var *Rehloff* ganske tilfreds med *Andr. Petersen* (1838), men langt mere med efterfølgerne *Rich. Jepsen* (1841-44) og *Ludv. Chr. Schrader* (1845-49), der begge begyndte deres præstegerning i dette kald. Skønt hæmmet af sygdom vandt *Jepsen* i høj grad menighedens tillid og fik særdeles god kirkegang. Skolevæsenet gjorde også fremskridt under hans ledelse, og ved hans katekisationer var det tydeligt, at børnene var »bei der Sache« med deres hele sjæl (1842-43). Selv karakteriserede han menigheden meget positivt med fremhævelse af det »alvorligt kristelige sindelag«, han havde mødt (til *Callisen* 1842). *Schrader* virkede øjensynlig i samme spor; således holdt han vinteren 1846-47 bibellæsninger - »und zwar in der Schule« - under stor deltagelse, og mange opfordrede ham til at fortsætte dermed. Ifølge *Rehloff* gjorde han stærkt indtryk som taler og havde overhovedet usædvanlige gaver. Han blev også kendt i videre kredse ved opbyggelige artikler og indlæg i tidens debat - bl.a. mod »die moderner Freigeister« - og ved *Harms'* afgang 1849 overtog han hans tidligere stilling som archidiakon i *Kiel*.^[29]

Boesens efterfølger i *Nr. Løgum*, *Hans Balslev Momsen* (1834-50), fik også megen ros. Han prædikede og katekiserede fortræffeligt - »mit grosser Innigkeit und Wärme« (1840) - og børnene var udmærket undervist, så de kunne følge katekisationen »mit ganzer Seele« (1844). Nadverdeltagelsen voksede fra 1276 i 1838 til 1384 i 1847. Ifølge *Momsen* læste folk mest gode andagtsbøger - som *Scriver's* »Sjæleskat« og *Bogatzkys* »Skatkiste«^[30] - og kirkebesøget var udmærket. Men han henførte det beskeden til »eine löbliche Gewohn-

29. Se fx. hans indlæg i *Relbl.* 1846, 73 ff, 138 f. *KuSbl.* 1848-50, Ed. *Albertis* forf.-leks. II, 356 ff. Hans katekisation om troens væsen 1846 er typisk for den kirkelige retnings »vækkelsestale«: Troen forudsætter kundskab om dens genstand, men kundskaben må blive overbevisning, tilegnelse, og ytre sig i »Gehorsam aus Liebe... wenn der Glaube uns helfen sollte« (*Rehloffs* referat).

30. Se om disse bd. III, 41.

heit«; der manglede stadig nok i, at kristendommen var »recht lebendig« i alle (til Callisen 1842).

Endelig skal det nævnes, at den kirkelige forkyndelse også fandt indpas i *Brede* gennem Lautrups medhjælper *Nic. Ratenburg* (fra 1843), der siden blev hans efterfølger i embedet (1845-74). Rehhoff fandt ham straks lovende og fremhævede ham gang på gang: han katekiserede livligt og »sehr geregelt« og prædikede bibelsk og centralt, fx. i 1847 om den store forskel mellem menneskelig visdom og stræben og evangeliet, som gør Guds kraft levende i mennesker - ifølge Rehhoff et godt og varmt evangelisk vidnesbyrd (ber. 1847). De »oplyste« i sognet, som ikke kunne glemme Lautrup, reagerede mod denne forkyndelse, således kniplingskræmmer *Jens Wulff*, men der fandtes også - ifølge Wulff - »mystiske Tilhængere« af Ratenburg, og efter 1850 var der tilløb til en spaltning af menigheden.[31]

*

Som helhed var den kirkelige nyorientering således nu slået igennem. Navnlig de nyansatte præster var næsten alle inspireret af den kirkelige fornyelsesbevægelse, og det prægede efter alt at dømme også lærerne. Rehhoff var selv ikke fyldt 37 ved udnævnelsen, og de fleste af hans meningsfæller blandt præsterne var jævnaldrende eller endnu yngre. Men han var den naturlige leder for disse præster, som »hingen an ihm mit grosser Verehrung«[32], og der er flere vidnesbyrd om indbyrdes kontakt og samarbejde ud over det officielle.

Sammen med ligesindede søgte Rehhoff således straks at reformere og frugtbar gøre *provstikonventet* »kirkeligt, broderligt og videnskabeligt«; men på det tidspunkt var flertallet imod denne plan. Konventet blev dog fortsat med fornyede statutter som et middel til ny kraft og begejstring (»zum reichen Wirken«, »treuen Streben für das geistige und irdische Wohl unserer Gemeinden« osv.), men kun med ét årligt møde (Rehhoffs ber. 1838; konventsakter). I stedet samledes de kirkeligtsindede til hyppige møder i *mindre grupper*. En sådan gruppe dannedes 1836 af Prehn, Bjolderup, Petersen, Hellevad, Grauer, Løjt, og Mømsen, Nr. Løgum, som holdt kvartårige eller månedlige konventer med pastorale drøftelser (Paulsens ber. 1836). En anden gruppe dannedes efter 1840 af Prehn, Jep Hansen, Rehhoff

31. Jfr. Wulffs dagbog, Sdj. Årb. 1954, 202, 1955, 107, 115, 119 f, 134 f.

32. Carstens i KuSbl. 1883, 18.

og Fr. Petersen, Uge, der mødtes med familier hver måned i en af præstegårdene. I sin Uge-tid (1838-46) deltog Fr. Petersen desuden i et månedligt konvent med ca. 7 præster, og hans personlige tilknytning til Åbenrå provsti lader formode, at det også omfattede præster fra dette provsti.[33]

En af de ting, der forenede disse præster, var interessen for nye og bedre *bøger til religionsundervisningen*. I de tysksprogede skoler indførte Rehhoff straks Asschenfeldts »Gebetsbuch« og en tysk bibelhistorie fra »Calwer-Verlagsverein«, oprettet af vækkelseskredse i Württemberg (ber. til Callisen 1838). Derpå rejste han spørgsmålet om tilsvarende danske skolebøger, bl.a. ved provstikonventets møde 1841 (berr. 1839 og 41). Denne opgave blev løst af hans præstevenner. Chr. Petersen, Hellevad, udgav 1842 »Bønnebog for Børn«, bestående af en række korte morgenbønner, aftenbønner, »skolebønner« o.l. - til dels oversættelser - samt en del salmer; og den var naturligvis tilegnet Rehhoff, hans »høitærede Ven og Foresatte, hvis Omsorg for skolerne har fremkaldt denne lille Bog« (Åbenrå 1842, genudg. 1843, 53 og 69). H. P. Prahl, Ø. Løgum, udsendte 1846 en dansk bearbejdelse af Calwer-bibelhistorien: »Udtag af Bibelhistorien« med en lignende tilegnelse til Rehhoff (Åbenrå 1846, genudg. 1847, derpå mindst 3 oplag ved A. Leth).[34] Hertil kom Fr. Petersens oversættelse af C. F. Callisens »Denksprüche«: »Bibelske Tankesprog«, der også blev udgivet i Åbenrå (1844). Disse bøger og især bønnebogen og bibelhistorien blev snart almindeligt anvendt i provstiets skoler og talrige andre steder i Nordslesvig.

Et andet fælles træk var interessen for *udbredelsen af bibler og ny-testamenter*, der jo også var en slags skolebøger. Arbejdet med bibelsagen, som havde været i tilbagegang, fik derfor nyt liv i Rehhoffs tid. Rehhoff gik i spidsen med relativt store indsamlinger og uddelinger, og i landsognene forlangte han, at alle børn skulle have bibler eller ny-testamenter, om fornødent på fattiggassens regning (især ber. fra 1842). Som nævnt var der også stor fremgang i Løjt, hvor Grauer overtog ledelsen og senere fik nært samarbejde med Kaftan, bl.a. om særlige årsmøder fra 1845 (jfr. s. 146). Bortset fra Løjt var »afsætningen« mest regelmæssig i Bjolderup, Hellevad-Egvad, Nr. Løgum og Ø. Løgum, altså hos præsterne Prehn, Chr.

33. Materialet om provstikonventet i Rehhoffs tid er ret magert; Åbr. provstearkiv, LA. - Jfr. i øvrigt Rehhoffs ovn. ber. 1838, Fr. Petersen: Erlebnisse, 1856, 62, 66 f, 285; Am. Nielsen i Sdj. Årb. 1956, 27.

34. Jfr. KuSbl. 1891, 80, hvorefter bogen direkte skyldtes en opfordring fra Rehhoff.

Petersen, Momsen og Prah. I de andre pastorater gjorde man ikke meget ved bibelsagen, og i Ø. Løgum først fra 1840, da Prah kom dertil og straks tog sagen op, tilskyndet af Rehhoff; om den eneste »større« uddeling i Rise - på 6 ny-testamenter - hedder det udtrykkeligt, at den skete »durch Fürsorge des Propstes« (ber. 1844).[35]

Karakteristisk nok fik provstiet nu nærmere kontakt med *Roentgens bibelagentur*, som ikke havde interesseret provst Paulsen. Men Rehhoff var en gammel bekendt af Roentgen (se s. 125) og en af de første i den snævre kreds, som Roentgen tilsendte det britiske bibelselskabs årsberetninger (fra 1834). I 1847 blev Roentgen endog - på en af sine »bibelrejser« - indbudt til provstikonventet i Åbenrå, formodentlig for at gøre rede for sit arbejde med sagen. Både provsten og provstiets kirkeligtsindede præster modtog derfor uden betænkelighed adskillige sendinger fra Roentgen, og deres breve vidner om megen respekt og sympati for den energiske brødrepræst. Prah i Ø. Løgum henvendte sig således straks til Roentgen, da han i 1842 havde indsamlet et beløb til sagen, og i 1846 sendte han ham sin nyudkomne bibelhistorie som tegn på sin »innige Hochachtung«.[36]

Hertil kom endnu en mærkesag, nemlig *ydre mission*. Det begyndte med spredte indsamlinger, således Rehoffs tidligere omtalte i Åbenrå fra 1841 og tilsvarende i Nr. Løgum og Bjolderup; Momsen kunne 1840 sende »die bedeutende Summe von 198 Mk.« og Prehn 66 Mk. indsamlet 1843-44, hvorefter han fortsatte med løbende bidrag gennem klingpungen.[37] Men fra 1845 organiserede Rehhoff almindelige indsamlinger, som gennem ham tilsendtes Religionsblatt med henblik på Løgumkloster-missionærerne (se s. 148 f). Bidragenes fordeling er karakteristisk for den kirkelige situation.

I 1845 kom de fra Åbenrå (180 Mk.), Prehn, Bjolderup (66), Hansen, Hjordkær (25), Petersen, Hellevad (20), Petersen, Uge (18), en kreds i Rise (ikke Wulff, 15), Høcker, Løgumkloster (11), samt en skoleindsamling i

35. Hovedkilden er det s.-h. bibs. årsberetninger. En nøjere redegørelse for indsamlings- og uddelingstillene må udelades af pladshensyn.

36. Om de britiske berr. Roentgen til Jackson 15/12 1834 (og de flg. berr. fra R. til B.F.B.S.). Om konventet Roentgen til Hhut. 31/5 1842. I øvrigt præsternes breve til Roentgen (R 14), især Prahls 13/12 1842, 14/11 1846 (cit.), 23/1 1847; også adsk. fra bibelforeningsskretærerne i Åbenrå og Løjt, J. Jepsen og Hans P. Schmidt.

37. Henh. det s.-h. bibs. ber. 1841 (for 1840), 12 f (Relbl. 1840 nr. 18); Prehns ber. til Callisen 1845. Desuden sendte Grauer, Løjt, i 1843 et sognebidrag til brødremissionen, Grauer til Roentgen 31/8 1843 (R 14).

Sottrup. I 1846 fra Åbenrå (102 Mk.), Momsen, Nr. Løgum (50), Prah, Ø. Løgum (23), Hansen, Hjordkær (16), Petersen, Hellevad (15), Schrader, Bedsted (15), samt fra skolen i Sottrup (4). I 1847 fortsatte man på samme måde, men besluttede at sende halvdelen til brødremissionen, der derved fik bidrag fra Prehn, Bjolderup (156 Mk.), Momsen, Nr. Løgum (46), Schrader, Bedsted (35) og Hansen, Hjordkær (25). Dette er sikkert et vidnesbyrd om voksende interesse for »Nordslesvigsk Missionsforening«, i hvis blad der skulle kvitteres; kun i Hjordkær var dets udbredelse tvivlsom, så direkte kvittering var nødvendigt.[38] Under krigen synes provstiordningen ophørt, men nogle af præsterne sendte i 1848-49 indsamlede bidrag direkte til missionsforeningen i Christiansfeld, nemlig Prehn, Bjolderup (160 og 130 Mk.), Schrader, Bedsted (40), Petersen, Hellevad (16 og 5), og Grauer, Løjt (nogle mindre beløb).[39]

Brødremenigheden og missionen betød også et bindeled til provstiets vakte *lægmandskredse*, og de synes overhovedet at have sat pris på den nye generation af præster. I Peter Riis' kreds var der i hvert fald almindelig glæde over pastor Momsen - »han staar i Helligaandens Skole - forkynder os Evangeliet med synlig Kærlighed og ydmygt Sind«.[40] På den anden side var Rehoffs holdning til herrnhutiske lægmandskredse udtalt velvillig og sikkert typisk for de fleste præster. Men denne situation kunne ikke ansøre til selvstændig lægmandsaktivitet, og præsterne var først og fremmest interesserede i at samle de vakte om kirken.

Hertil kom, at fynboernes besøg i 1836 splittede kredsen omkring Løgumkloster, idet de søgte at indføre den fynske forsamlingsform med »freie Vorträge und Herzensgebete«. P. Riis tog afstand herfra

38. Henh. Relbl. 7/5 1845, 76, 1/7 1846, 108; Rehhoff til Roentgen 14/5 1847 (R 2), jfr. Petersen, Hellevad, til Roentgen 12/1 1848 (R 14, om præsternes årlige bidrag gennem Rehhoff; EMT læstes her i 12 ekspl.)
39. Henh. EMT 1848, 96, 1849, 176; 1848, 96; 1849, 48, 80; 1848, 80, 192, 1849, 80. Hertil kom en del andre gaver fra Åbr. provsti, bl.a. de i note 42 nævnte.
40. P. Riis til Roentgen 31/12 1834 (R 2); jfr. den positive vurdering af Momsen, Prehn og Rehhoff if. Brodersen, 352, 384 og 455.
41. If. Rehoffs første ber. fra 1838; Riis' besindighed fremhæves, men fynboerne fordrede efter Rehoffs mening agtpågivenhed fra gejstlighedens side.
42. Forsamlinger omtales ikke i Rehoffs berr. efter 1838. Missionsforeningen har dog muligvis foranlediget nogle møder, og i Ellum ved Løgumkloster holdtes forsamlinger o. 1850 hos Christian Koch (if. Johanne Beckers levnedsløb, Chrf.). Om missionsbidragene se EMT, fx. 1850, 32, 144, 192 (fra Løgumkloster, indsamlet af Riis), 1854, 47, 1855, 192 (fra Nr. Løgum), 1848, 16, 192, 1849, 48, 96, 176 (fra Brede).

med henvisning til øvrighedens forbud og truede med at trække sig tilbage som leder. Bevægelsen var så stærk, at han virkelig gjorde alvor deraf, med det resultat at forsamlingerne helt hørte op.[41] Han genvandt formentlig sin position, bl.a. som initiativtager til Nordslesvigske missionsforening, hvortil han og andre indsamlede talrige beløb i Løgumkloster, Nr. Løgum og Brede. Men forsamlingerne blev næppe genoptaget i den tidligere form. Overhovedet synes der i Rehhofts tid ikke at have været synderlig sans for særlige lægmandsforsamlinger i Åbenrå provsti.[42]

7. Sønderborg provsti og Als

Sønderborg provsti var det mindste i Nordslesvig, idet det foruden Sønderborg og Kegnæs på Als kun omfattede Ullerup, Sottrup, Nybøl og Broager i Sundeved. Der var dog 10 præstestillinger, da der fandtes andenpræsteembeder (diakonater) i Sønderborg, Ullerup, Sottrup og Broager. Kirke- og skolesproget var dansk undtagen i Sønderborg, hvor kun diakonen var »dansk præst«; ved hovedgudstjenesten og i skolerne anvendtes tysk. Den kirkelige udvikling minder i store træk om Tønder provsti, men med ikke uvæsentlige forskelle, der bl.a. var en følge af præsternes relativt høje alder i hovedpræstestillingerne og ansættelsen af flere danskuddannede. Denne sammensætning hang sikkert sammen med embedernes bonitet og med den umiddelbare kongelige udnævnelse af alle præsterne undtagen diakonen i Sønderborg (se s. 21).

Under Sønderborg provsti behandles også det »exemte« pastorat Dybbøl, et valgembede knyttet til greven på Sandbjerg, der »præsenterede« ansøgerne for menigheden. Desuden er der tilføjet et afsnit om forholdene på Als i de sogne, som ikke hørte til Sønderborg provsti.

SØNDERBORG PROVSTI FØR 1830

I århundredets første trediedel fik provstiet et næsten entydigt *rationalistisk præg*. Trods modstanden o. 1800 ændredes liturgien snart efter Adlers agende, og man nøjedes ikke med Adlers salmebogstillæg, men gik - tilskyndet af ham - efterhånden næsten overalt over til kongerigets Evangelisk-kristelige salmebog. Provst *E. L. Friederici* (1796-1817) oprettede et præste-læseselskab og provstibibliotek, som overvejende anskaffede tysk rationalistisk litteratur, deriblandt den omstridte *J. Fr. Röhrs Kritische Prediger-Bibliothek*. Interessen samlede sig især om skolevæsenet, som gjorde gode fremskridt. På landet blev en nyordning indført o. 1800 og i Sønderborg 1807. Adlers og præsternes udtalelser om skolerne var i begyndelsen ret mistrøstige: lærerne var uduelige, børnene uvidende, tilstanden stadig den samme - »das heisst im Ganzen schlecht« (Friederici 1809). Men efterhånden

gik det bedre efter beretningerne at dømme, især i Sønderborg, der foruden elementærskoler fik en borgerskole med flere klasser; og på landet bedredes situationen ved ansættelse af unge »wissenschaftlich gebildete« lærere. Dog var skoleforsømmelser stadig et stort problem.[1]

Udviklingen gavnede derimod ikke *det kirkelige liv*. I Sønderborg havde Friederici år 1800 med triumf berettet om »die gänzliche Einführung« af agenden; også de, der »murrede«, havde til sidst tiet og bøjet sig for den nye orden. Men efterfølgeren *Alex. Momsen* (1811-29, provst 1817) måtte kæmpe mod voksende ligegyldighed, der brede sig »über alle Menschenklassen der Gemeinde«, og den nye »Gewohnheit nicht zur Kirche zu gehen« viste sig langt stærkere, end han havde tænkt sig (1812). I 1816-17 blev et tredje præsteembede inddraget, og de to resterende overgik til en forbedret fast løn. Men i 1825 andrager deputeretkollegiet og et par hundrede borgere om nedsættelse af præstelønningerne, idet man bl.a. henviser til, at den faste løn gør præsterne ligegyldige over for embedet; og menigheden var også blevet ligegyldig over for gudstjenesten og de kirkelige handlinger. Heroverfor hævdede Momsen, at han nu snarere sporede fremgang, og ansøgningen blev ikke imødekommet. Men hans efterfølger måtte konstatere, at både kirkebesøget og nadverdeltagelsen virkelig var for ringe (1833), og efter hans mening var Momsen ikke uden skyld, da han havde afvist kommunikanterne, hvis der ikke meldte sig tilstrækkelig mange (1837).[2]

I *landsognene* betegnes kirkebesøget i reglen som tilfredsstillende i de officielle indberetninger. Men den ellers så velvillige Adler havde ikke sjældent kritiske bemærkninger om prædikanterne. I visitatsprotokollen noterede han fx. flere steder, at der prædikedes søvnt og monotont, ja endog »mit schnarchender Stimme«. Der er også andre vidnesbyrd om, at det kirkelige liv ikke stod højt. I Broager klager Friederici (hovedpræst her 1805-17) bittert over både de kirkelige og moralske tilstande, sabbatsbrud, kro-uvæsen, uægteskabelige forbin-

1. Ev.-krl. salmebog indførtes i Broager nytår 1808 (Friedericis ber. 1809) og var i 1833 indført overalt undtagen i Ullerup og Sdbg. (Adlers ber. 1833, jfr. 1827); i Sdbg. var den indført 1837 (Jensens ber. 1837). Om provstibibl. Pröpste-Ber. 1833; det er delvis besvaret i Sdbg. præstegård. Om skolevæsenet fx. Friedericis ber. 1809 (cit.) og Adlers 1818 (cit.); Sdbg. bys hist. v. H. Hjelholt, I. 1960. 218 ff.
2. Jfr. Sdbg. bys hist. I. 245 ff. Årstal som de ovenst., der er tilføjet i parentes, henviser til berr. til generalsuperintendenten, med mindre de if. tekst eller noter har anden betydning.

delser o.l. (1812). I Sottrup opstod et modsætningsforhold mellem menigheden og pastor *G. D. Holst* (1806-29), der »alles wahren Sinnes für das Kirchliche selbst entbehrt zu haben scheint« (provst Jensens ber. 1837). I Ullerup fandt menigheden diakonatet overflødig og opnåede, at det stod vakant 1810-36.[3] Situationen blev kritisk o. 1830, da der udviklede sig et misforhold mellem præster og menigheder i alle provstiets Sundeved-sogne. Præsterne ønskede de frivillige ofre afløst af bestemte afgifter, fordi de reduceredes som følge af »kirkebesøgets forfald«. I hvert fald forsømtes kirken på de kvartårige offerdage![4] Det hører med til billedet, at mange af præsterne på denne tid var gamle og svage.[5]

Men *oppositionen* mod de rationalistiske præster var også svag. Både i Dybbøl, Sottrup, Ullerup og Sønderborg havde der været herrnhutisk orienterede præster og adskillige vakte i slutningen af det 18. århundrede, men efter 1800 høres kun om én større kreds, der samledes om orgelbygger *Jürgen Marcussen* i Sottrup; i 1817-18, da emissær May besøgte den, talte den 25-30 vakte. I Sønderborg havde der også været små forsamlinger, men i Mays tid var der kun få familier, som tilmed afbestillede »*Gemein-Nachrichten*« i 1818. - Her vakte den teologiske student *P. H. Steenschwang* opsigt ved skriftet »*Glædens Kilde*« (1815, 2. udg. 1816), der voldsomt angreb præsterne som »utro Leiesvende«, pengegriske og forlystelsessyge, hengivne til »*Sviir, Sværm eller Lediggang*« og forsømmelige i deres embede. Steenschwang var dog hverken herrnhutisk eller ortodoks, snarere religiøst vakt af tysk idealistisk teologi, og han fik ikke stor betydning, da han forlod landet og døde i Konstantinopel 1816.

Efter 1820 var herrnhutismen vistnok overalt på retur, men der fandtes stadig vakte hist og her; og én af præsterne regnedes for

3. Tilsvarende, men forgæves bestræbelser i Sottrup. TK, D., Ullerup 1836 og Sottrup 1837.
4. Problemet rejstes af provst Jensen 1835, men havde åbenbart udviklet sig forinden; Nybøl-præsten Hagen havde således med ringe resultat udsendt opkrævninger til menigheden. Pröpste-Ber. 15/3 1835 med Callisens positive svar 17/3 1835, Jensens ber. til provreg. 31/12 1835 (cit., omtaler et andragende om sagen fra præsterne i Broager, Sottrup og Ullerup). If. Jensens ber. til Callisen 1837 blev de faste ofre gennemført ved en regeringsforordning, som dog nægtedes efterkommet i Broager med henvisning til embedsinventarets ubestemthed. - If. Brodersen, 538 var Holst ikke rationalist.
5. Mønsen, Holst og Boisen, Nybøl, døde 1829 (f. 1772, 1751 og 1765). Rehloff og Petersen i Broager var f. 1764 og 1751, Nissen, Kegnæs, 1754; både Rehloff og Meyer, Ullerup, var meget svagelige fra beg. af 1830'erne, Pröpste-Ber. 1833.

rettroende, nemlig *Ph. A. Rehhoff* i Broager (1818-33), der her som i Tønder skal have nydt de vaktes tillid og samlet mange i sin kirke.[6] Så meget er vist, at mens provstiet ellers viste påfaldende ringe interesse for bibelsagen, dannedes der en *bibelforening* i Broager, som fortsattes af Rehhoff og endnu i hans sidste år uddelte ca. 20-40 bibler og ny-testamenter årligt.[7]

PROVST JENSENS TID

I 1830 fik Sønderborg ligesom Tønder en ny provst, der indvarslede en signalforandring. Det var *Karl Ph. L. Jensen* (1830-50), som kun var 34 år - ved provsteudnævnelser havde de yngre åbenbart særlige chancer. Som diakon i Hohenwestedt havde han stået Harms nær og hørt til de få udvalgte, der deltog i Barkau-konventet fra dets oprettelse i 1824; i 1825 fungerer han som dets sekretær. Udadtill viste han som provst tydeligt sit »kirkelige« standpunkt ved flere betænkninger, fx. støttede han 1832 Harms-kredsens bladplaner, idet han - modsat flertallet af provsterne - anbefalede bevillingsansøgningen, og o. 1837 gik han kraftigt ind for de kirkeligtsindedes ønske om en synodalordning som middel til »Wiederherstellung des protestantischen Kirchenwesens«. I 1842 hørte han til de fremtrædende »rettroende« prædikanter, der sendte bidrag til Brodersens prædikensamling (se s. 44); og i 1846 var han blandt hovedtalerne ved præstemødet på Gottorp som indleder af en forhandling om forholdet mellem kirke og folk, hvorunder han især betonedede nødvendigheden af et kirkeligt vækkelsesarbejde.[8]

Provstiet fik straks indtryk af en ny kurs ved en hidtil ukendt

6. Om den ældre vækkelse bd. IV. 135 f. I øvrigt Mays berr., L. Schrøder: Om Brødremenighedens Betydning ..., 1902, 38 ff, Brødersen, 538, 517, 485 (om Rehhoff). Til de vakte hørte den ansete bonde Jørgen Hanssen, Dybbøl (d. 1818, H. P. Hanssens oldefader), som sikkert var herrnhutisk inspireret og i efterladte optegnelser gør op med rationalismen; jfr. Schrøders skildring og Sdj. Årb. 1935, 220, 1936, 214 ff. Om Steenschwang Sdj. Årb. 1923, 42 ff (formodningen s. 55 f om at S. skulle have haft betydning for Kerteminde-vækkelsen må betegnes som helt usandsynlig, jfr. bd. III, 109).
7. Der blev hverken oprettet et provsti-bibelselskab eller andre bibelforeninger, men bortset fra de første år kun indsamlet regelmæssigt i Sønderborg m.h.p. konfirmanderne. If. det s.-h. bibs. berr.
8. Henh. Harms' Lebensbeschreibung, Kiel 1851, 189, Provber. 1825, 528, Pröpste-Ber.; jfr. s. 36, 39 og 53.

visitationsiver. Provstevisitaterne var længe blevet forsømt og bestod nu hovedsagelig af katekisationer, hvorunder kun provsten førte ordet. Men Jensen ville kontrollere både præster og lærere, og han besøgte hvert sogn to gange årligt, idet han dels holdt kirkekatekisation, dels visiterede hver enkelt skole. Skolekredsene protesterede og ville ikke levere befordring (1831), og som den yngste gejstlige turde Jensen ikke straks stille fordringer til præsterne; men han satte dog sine ønsker igennem ved hjælp af en regeringsskrivelse (30.7.1836).

Det bevarede visitatsmateriale bærer præg af stor omhu. For 1833 foreligger en udførlig provstiberetning til Adler - den første fra provstiet efter 1800 -, og fra 1835 sendte Jensen udførlige årlige beretninger til provinsialregeringen og særlige beretninger til Callisens visitatsbesøg. Fra 1836 indførte han desuden en stor protokol for hvert sogn, som han visiterede, hvori han navnlig beretter om skolevæsenet og bl.a. refererer lærernes og sine egne katekisationer ved hvert skolebesøg med nøje vurdering af lærerens synspunkter, fortrin og fejl. Forholdet var meget ofte det, at læreren moraliserede det bedste, han havde lært, mens Jensen derefter søgte at rette op ved solide luthersk-kirkelige betragtninger på grundlag af en bibeltekst. - I øvrigt støttede han naturligvis energisk Callisens og regeringens almindelige saneringsbestrebelse. Han kontrollerede nøje skolebesøget og opnåede vistnok en bedring; desuden sikrede han sig, at sabbatsordningen blev overholdt, og at de tidligere forsømte kirkekatekisationer og fastepredikener blev afholdt.[9]

Et andet nyt træk var en kraftig videreførelse af *konventstanken*. Det gamle læseselskab var gået i opløsning i Momsens tid, men i 1832 besluttede præsterne ved et møde hos provst Jensen at genoptage bogcirkulationen - idet man nu opgav Röhrs tidsskrift. Heraf udviklede der sig en stadig større konventsirksomhed under Jensens ledelse. Man sendte ikke blot bøger rundt, men også afhandlinger og prædikenudkast, som blev forelagt ved et møde, og fra 1837 holdtes to og undertiden flere årlige møder. Med særlig iver drøftede man her aktuelle spørgsmål som kirkeforfatningstanker, rationalisme og kristendom, Gustav-Adolfs-foreningerne og spørgsmålene om en ny katekisme og ny liturgi, som begge foranledigede betænkninger fra konventet. - I 1833 eller 34 stiftede Jensen desuden en byskolelærerforening, der holdt møde hver måned; foruden Jensen deltog også

9. If. ovn. materiale, navnlig den første ber. til provreg. Prot. er kun bevaret fra Nybøl, Ullerup og Sottrup.

diakonen i Sønderborg. Og i 1835 oprettede han en forening for landskolelærerne, som holdt fire årlige møder med deltagelse af de fleste lærere i Sundeved. Derved håbede han »unter den Schullehrern ein recht lebendiges Wesen zu erregen«.[10]

Også *bibelsagen* fik nyt liv i provst Jensens tid, men ikke gennem det officielle bibelselskab. Udgangspunktet var et besøg, som pastor *Roentgen* aflagde hos Jensens på en »bibelrejse« i sommeren 1832. Der opstod straks gensidig sympati - Jensen mindedes længe »den muntre aften« med Roentgen - og det blev aftalt, at Jensen skulle undersøge bibel-beholdningen i alle provstiets skoler. Behovet viste sig større end ventet, og Jensen bestilte derfor straks en forsyning fra Christiansfeld. Derefter blev Roentgen fast leverandør af »engelske« bibler og ny-testamenter både til provstiets skoler og til flere af præsterne. Derimod ophørte forbindelsen med det slesvig-holstenske bibelselskab næsten helt.[11]

Det sidste kunne næppe glæde generalsuperintendent *Callisen*, bibelselskabets gamle forkæmper; men ellers var han meget tilfreds med Sønderborg-provsten. Han danner sig ganske efter provst Paulsens forbillede, skrev han 1837, med stadig større orden »bis ins Kleinste«. I 1842 og 45 sidestillede han ham mere rammende med Rehhoff: de var begge »sehr tüchtige betriebsame Männer«, og i 1845 henstillede han »auf das Dringendste«, at Jensen blev udnævnt til ridder. Jensen satte på sin side Callisen højt: »mit freundlichem und vestem Eifer treibt er die Sache, und weiss, sehr erbaulich in der Kirche und den Schulen zu reden«. Med disse ord karakteriserede Jensen sikkert også sine egne intentioner som provst.[12]

*

Men Jensen mødte større vanskeligheder end Rehhoff, både som præst og provst. *Sønderborg* var en livlig søstad, men ikke særlig kirkelig. Kirken besøgtes ganske vist ret flittigt af de velstillede købmænd og skippere og også af mange håndværkere og jævne søfolk. Men det var dengang en fattig by, og det store flertal af fattige håndværkere, søfolk og daglejere var »nur zu sehr entwöhnt« (1842).

10. Pröpste-Ber. 1833 og 26/2, 9/7, 16/7 (cit.) 1837; Jensen til provreg. 1835, til Callisen 1837; konventets protokol.

11. Jensen til Roentgen 11/7 1832 (cit.), 10/5 1833 og adsk. flg. (til 1849, R 14), Roentgen til Jackson 20/10 1832; det s.-h. bibs. berr.

12. Callisens visitatsberr.; Jensen til Roentgen 21/6 1837 (R 14).

Også som præst arbejdede Jensen imidlertid med stor energi efter de foreliggende ret spredte oplysninger. I 1833 indførte han en særlig »skibsfartsprædiken«, som vakte »synlig interesse«; i 1835 gennemførte han et nyt skoleregulativ, og i 1837 en større kirkereparation. Samme år stiftede han en forening for forsømte børn, som skulle forebygge tiggeri; de fik hver uge udleveret brød og hvert år klæder mod flittigt skolebesøg. Og i 1845 holdt han sammen med diakonen en række bibeltimer, som i begyndelsen samlede 100-150 tilhørere. - Diakonerne virkede vistnok på samme linie. *J. P. G. Claudius* (1827-38) har vi mødt som en afholdt, kirkeligtsindet præst i Burkal (fra 1838), og også i Sønderborg vandt han menighedens tillid, så at næsten samtlige husfædre androg om, at han måtte blive førstepræst ved præsteskitet i 1830. Efterfølgeren *L. P. Christiansen* (1838-58) var »ein wahrhaft frommer Seelsorger«, der »prædikede Omvendelse og Syndernes Forladelse og virkede til Velsignelse her i 20 Aar«. - Jensen mente da også at spore nogen fremgang i kirkebesøget; særlig blandt de yngre syntes der at udvikle sig »viel mehr religiöser und kirchlicher Sinn« (1842).[13]

Kegnæs havde samme præst i 41 år, den tidligere skrive- og regnemester i Sønderborg *L. Nissen* (1801-42). Han havde offentligt bekæmpet den kirkelige »mysticisme« og nydt Adlers bevågenhed; men Jensen fandt, at han savnede dybere forståelse for troen, og at han var for gammel til at passe embedet. Det blev besørget af sønnen *C. F. Nissen*, der også overtog det (1842-60), da faderen døde, 88 år gammel. Om *C. F. Nissen* beretter *N. L. Feilberg*, at han før kirketid beværtede menigheden med øl og brændevin og i kirken oplæste sin faders prædikener. Selv skal han have været udsvævende og drikfældig.[14]

I *Nybøl* virkede kun to præster i 50 år, *N. Boisen* fra 1794 og *J. Hagen* 1831-44, og de var begge rationalister. *Boisen* udmærkede sig især ved gradvis indførelse af agenden - hvad han stadig fremhævede

13. Jensens berr. til Callisen, Jensen til Roentgen 10/5 1833 (R 14, om skibsfartsprædiken, som han sendte til R.), Relbl. 1838, 6. årg., 182, og ber. til Callisen 1845 (om foreningen), TK, D., Sønderborg 1830 (om Claudius), Ullerup 1837 (om Christiansen, cit.), Brodersen, 517 (cit.), Sønderborg bys hist. I, 251. - Om indførelsen af Ev.-krl. salmebog (se s. 162 f) udtalte Jensen, at den simpelthen var nødvendig (vel fordi der ikke var andre at få), skønt han ikke overså dens svagheder; Pröpste-Ber. 26/2 1837, ber. til Callisen 1837.
14. Om *L. Nissen* Provber. 1823 I, 35 ff, TK, D., Øsby 1823, Pröpste-Ber. 1833, Jensen til provreg. 1836, Relbl. 1842, 11. årg., 54, Bricka. Om sønnen Fra Ribe Amt 1838, 96, Den nordsl. Kirke II, 412 f (v. Hejselbjerg Paulsen 1945-48).

- men som prædikant satte Adler ham ikke højt: hans dansk var ukorrekt og talen rodet og monoton. Hagen indførte straks Evangelisk-kristelig salmebog, men snart efter kom han i ubodelig strid med menigheden (jfr. s. 164), og i 1844 blev han suspenderet for uterlig omgang med koner i sognet. Nybøl skole fremhæves under begge præster som særlig dårlig på grund af uduelige degne. Men under suspensionen fungerede en ung kandidat, *P. H. Schmidt* fra Stenderup, hvis dygtighed prises både af Callisen, Jensen og menigheden: han gjorde alt for at »hæve det sunkne kirke- og skolevæsen«, kirkebesøget blev meget forbedret, og hele menigheden ansøgte indtrængende om hans ansættelse, da Hagen blev afsat i 1846. Men efterfølgeren blev den noget ældre *Georg Christensen* fra Kværs (1846-87), der vistnok var en solid kirkeligtsindet mand uden særlige kvalifikationer.[15]

Det tidligere vækkelsessogn *Ullerup* havde også fået en rationalistisk sjælesørger, den danskuddannede *Oluf Meyer* (1825-47), og endnu i 30erne taltes både i kirken og skolerne kun om dyd og gode sæder (if. Jensens referater). Meyer kunne tilmed glæde sig over, at det herrnhutiske »Sectirerei« var ophørt (1837). Da emissær Wolter første og vist eneste gang kom til Sundeved i 1835, traf han kun nogle få vakte i Ullerup. »Kirkeligheden« var aftagende og Meyer svagelig, men endnu i 1835 søgte han og sognet at hindre besættelsen af det ledige diakonat. Det blev dog nu besat med en ung, energisk mand, *Emil Momsen* (1836-41, broder til H. B. Momsen, Nr. Løgum), som genoptog den gamle vækkelsesforkyndelse og fik meget stor tilslutning, også fra omegnen, og der holdtes nu atter lægmandsfor­samlinger. Da Momsen døde 1841, og Meyer fra 1840 måtte have kapellan, fik sognet på kort tid fire unge præster, kapellanerne *M. H. Kaftan* (1840-43, derpå Løjt) og *Chr. Damm* (1844-47, derpå Kværs) og diakonerne *P. P. Damm* (1841-43) og *P. Hjort* (1844-49), der vistnok alle nærmest fortsatte i Momsens spor. Navnlig fremhæves Kaftan og Chr. Damm som dygtige og afholdte prædikanter. I 1847 ansattes - efter Meyer - en vækkelsespræst af en anden støbning, den danskuddannede grundtvigianer *N. L. Feilberg* fra V. Vedsted (førstepræst 1847-64). Men også han blev hurtigt meget afholdt, både som prædikant og ved sin livlige, ligefremme optræden. Da han i 1848 blev afsat af slesvig-holstenerne, søgte næsten hele menigheden om genan-

15. Boisens berr. til Adler, Adlers visprot., Pröpste-Ber. 1833, 9/7 og 13/6 1839, Callisens ber. 1845, Jensens til provreg. 1846 (cit.), TK, D., Nybøl 1843-46 (om Hagen og Schmidt), Moltrup 1841 (om Christensen).

sættelse, og ansøgningen priser Feilberg i høje toner: Han »har forkyndt os Guds Ord puurt og reent med en Hjertelighed, som har rørt os. Og han har i hele sin Vandel blandt os viist, at han selv tror, hvad han lærer...«.[16]

I *Broager* efterfulgte Rehloff af *Jørgen Stephensen* (1834-56, danskuddannet, tidligere provst i Ærøskøbing). Af brødremenighedens venner betragtedes han som rationalist, og der berettes om nye vækkelseskredse i sognet, som studerede Luther-skrifter (1835). Men han var dog ikke upåvirket af tidens kirkelige ånd. Provst Jensen savnede det centralt kristelige i den første prædiken, han hørte af Stephensen, men i øvrigt roste han hans prædikemåde - bortset fra brugen af manuskript - og hans kraftige og omhyggelige forvaltning af embedet. Selv fremhævede Stephensen det meget flittige kirkebesøg, hvor kun sognets mange teglværksarbejdere stod noget tilbage. Han havde, oplyste han, genindført de ældre liturgiske former, der var blevet ændret efter agenden; og det var lykkedes ham at bryde den gængse tilbøjelighed til at forlade kirken straks efter prædiken. Bibelforeningen opgav han, men han skaffede mange ny-testamenter gennem Roentgen, og hans breve til denne er præget af stor iver for »Christi Riges Udbredelse på Jorden« og varm anerkendelse af Roentgens »Arbejde i Vingaarden«; i *Broager* ønskede stadig flere den hellige skrift, og Ordet vandt virkelig »Indgang i mange Hjerter«. - Den gamle diakon R. Petersen var svagelig og ikke meget bevendt, men da han i 1839 trak sig tilbage - efter 60 år i *Broager* - blev han afløst af en ung kirkeligtsindet kateket, *Chr. Wollesen* (1839-49), der spillede en fremtrædende rolle i provst Jensens konvent.[17]

Om *Sottrup* foreligger kun få oplysninger. Efter rationalisten G. D. Holst (se s. 164) fulgte *Paul Mumsen* (1831-58), der trods sin alder

16. Om Meyer note 5, Jensens berr. til provreg. (spec. 1835 om diakonatet, jfr. note 3), Relbl. 1847, 50. Om Momsen Pröpste-Ber. 9/7 1837, 13/6 1839, Relbl. 1842, 10. årg., 172. Brodersen, 546 f. Sst. om forsamlingerne (hos skrædder Tuchsén), som dog ikke omtales i Wolters ber. 1835 og Kaftans 1842 (til Callisen). Om Kaftan, sst. (bl.a. om den store kirkegang) og Callisens ber. 1842. Om Chr. Damm TK, D., Ullerup 1841. Bedsted 1844. Om P. P. Damm Relbl. 1844, 13. årg., 34, om Hjort konventsprot., især 25/5 1847. Om Feilberg TK, C. 61 II og IV d (cit.), sst. anbefaling fra Jensen; Sdj. Årb. 1927, 109 ff.

17. N. J. Holm til Hhnt. 17/7 1835 (R 19), Brodersen, 485. Jensen til provreg., især 1836 og 38. Pröpste-Ber. 1833 (om Petersen), 9/7, 13/6 1839, Stephensen til Callisen, især 1842 og 45, til Roentgen 1835-47 (adsk., R 14). Konventsprot., især 6/9 1841. Også Stephensen blev støttet af ansøgninger fra sognet, da han blev afsat i 1848, se H. Hjelholt; Sdj. under treårskrigen I, 185.

(f. 1781) synes åndsbeslægtet med den yngre generation. En refereret prædiken fra 1836 må nærmest betegnes som en vækkelsesprædiken, med temaet: »Bedenkst du dein Heil... Kennst du die Zeit deiner Heimsuchung«, og med advarsel mod at søge falsk beroligelse i kirken. Jensen fandt den »in jeder Hinsicht vorzüglich«. Mumsen fik også personlig tilknytning til de unge præster som svigerfader til M. H. Kaftan og C. E. Carstens. - Diakonen *Th. Erichsen* (1837-48) var derimod snarere rationalistisk præget; de refererede taler af ham vidner om almindelig religiøs og moralsk livsvisdom. De herrnhutiske forsamlinger synes ophørt, da Marcussen i 1830 forlod Sottrup. Ifølge Jensen bestod det gamle misforhold mellem menigheden og præsterne endnu i 1837, men i 1842 gav Mumsen udtryk for almindelig tilfredshed med menigheden.[18]

I *Dybbøl* skal rationalismen have været enerådende under præsten *B. A. Bonnichsen* (1817-38), der i øvrigt - ifølge Adler - kun havde middelmådige »Predigtgaben« og manglede »Lebendigkeit« i sin embedsforvaltning. Men forholdene ændredes i 1839, da menigheden, der havde valget, udpegede den unge alsinger *Kristen Karstensen* (1839-57). Han var danskuddannet, men på sin vis lige så rettroende og ivrig i tjenesten som de unge tyskuddannede præster. Hans forkyndelse var centralt luthersk; hver prædiken skal, hævdede han i konventet, dreje sig om menneskers synd og forløsningsbehov, om forløsningen i Kristus og retfærdiggørelsen af tro. Mens Bonnichsen benyttede Adlers agende og valgte salmer fra hans »Anhang«, holdt Karstensen sig til Pontoppidans salmebog og indførte en mere konservativ liturgi (ber. fra 1845). I samme beretning oplyser han, at han i de sidste år har vakt interesse for ydre mission og derved bidraget til »det kristelige Livs Vækkelse«. Han uddelte missionsblade og -beretninger, sikkert fra D.M.S., tog sagen frem i sine prædikener og samlede penge ind til pastor Hass' mission. Også Nordslesvigsk missionsforening fik bidrag fra Karstensen og Dybbøl sogn, i hvert fald i 1847, og han fik et godt navn blandt brødremenighedens venner som »en af Herrens hellige Præster«. Kirkegangen var god og tiltagende (1842 og 45), og sognets folk sluttede op om ham; i 1839 blev han valgt med 82 af 105 stemmer, i 1848 søgte 104 om hans genansættelse, da han var blevet afsat af slesvig-holstenerne, og i 1850

18. Jensens berr. til provreg. 1836, 37 og 38; konventsprot. 23/9 1839 (prædiken af Erichsen, jfr. om ham *Relbl.* 1848, 140). *Sdj. Årb.* 1929, 147. *Brødersen*, 538. *Pröpste-Ber.* 9/7 1837, Mumsens ber. 1842.

underskrev 110 mænd en lignende tillidsadresse, der bl.a. fremhæver ham som en præst, »under hvis virksomhed Guds gerning har god fremgang iblandt os«.

Hans biograf, G. Himmelstrup, har opfattet ham som en slags grundtvigianer, men med urette; fx. benyttede han den Mynster'ske dåbsformular, som grundtvigianerne afskyede, og gennem konventet abonnerede han fast på Scharlings og Engelstofts teologiske tidskrift, der stod grundtvigianismen fjernt. Der var dog nok træk, som kunne minde om det grundtvigske, navnlig hans jævne, »folkelige« form, hans bevidste danskhed og kærlighed til hjemstavnen, som han gav udtryk for i smukke fædrelands- og hjemstavnsdigte.[19]

Gennem nyansættelserne ændrede således også denne præstekreds delvis karakter, om end forholdsvis sent. Skellet mellem yngre og ældre trådte tydeligt frem i *provstikonventet*, hvor de fleste ældre medlemmer efterhånden trak sig tilbage. I 1840'erne domineres møderne påfaldende af nyansatte præster og diakoner, samt vikarer og kandidater, der virkede som huslærere. Men som et ungt og levende konvent vandt det til gengæld adskillige medlemmer uden for provstiet, fx. Bertel Godt, Rinkenæs, Fr. Petersen, Nøtmark, og Karstensen, Dybbøl. Konventet synes båret af et interessefællesskab, som endnu ikke anfægtedes af modsætningen mellem dansk og tysk. Karstensen og Stephensen var flittige deltagere, og helt fra Ærø kom den danskuddannede pastor P. Rasmussen, Marstal, der både deltog som gæst og som medlem af læseforeningen. Og i sognene virkede både »tyske« og »danske« præster for en kirkelig fornyelse, om end med forskellig baggrund. Udviklingen var mindre ensartet end i Tønder og Åbenrå provstier og kun delvis knyttet til provstens indsats og inspirationen fra syd. I Sønderborg provsti må den snarere ses som udtryk for en *almindelig* tendens i tiden.

ALS

Bortset fra Sønderborg og Kegnæs indtog øen Als sammen med Ærø en ejendommelig mellemstilling mellem hertugdømmerne og konge-

19. Om Bonnichsen TK, D., Hejls 1838, Sdj. Årb. 1923, 280. Om Karstensen hans berr. til Callisen 1842 og 45, konventsprot., især 6/6 1843 (og oftere: om tidsskriftet), 26/8 1844 (om forkyndelsen og et dansk sognebibl.), 7/9 1846, EMT 1847, 32 og 203, Brodersen, 530 (cit.), TK, C. 61 II (ansøgningen 1848). Himmelstrups afh. i Sdj. Årb. 1923-24, især 1923, 279 f, 282 f, 1924, 31 ff (adr. 1850, cit.).

riget. I verdslige forhold hørte disse øer til hertugdømmet Slesvig, men kirkeligt var de underlagt Fyns stift indtil 1819, da der oprettedes et nyt bispedømme for Als og Ærø. Derved søgte man på en gang at opretholde deres særstilling og at opnå en vis administrativ forenkling. De to målsætninger lod sig dog vanskeligt forene, og hertil kom, at hertugen på Augustenborg havde patronats- og dermed kaldsret til de syv sogne i Als Sønder-herred, der udgjorde et provsti, og han gjorde sin myndighed stærkt gældende både i kirke- og skoleforhold. De fem sogne i Nørre-herred styredes derimod kirkeligt helt efter danske regler med en herredsprovst i spidsen og umiddelbar kongelig udnævnelse af præsterne.[20]

Trods de forviklede administrative forhold havde øen dog et stærkt enhedspræg. De fleste præster og lærere var danskuddannede og ofte selv født på Als eller indgiftet i øens slægter. Mange præster var blevet forberedt til universitetet i en af præstegårdene og havde siden søgt tilbage til øens gode embeder og intime atmosfære. Der var livlig forbindelse mellem præsterne, både selskabelig omgang, personligt venskab og til dels familieband.

Også *det kirkelige liv* var meget ensartet. I slutningen af 1700-tallet var der herrnhutisk vækkelse i *Egen* sogn, men emissær May traf kun fire vakte i 1818 og fandt, at forkyndelsen af evangeliet næsten var ophørt på øen. I virkeligheden var en mild rationalisme praktisk talt enerådende i første halvdel af det 19. århundrede og længere frem, men tilsyneladende uden at befolkningen svigtede kirken. Som pastor *Nissen*, *Kegnæs*, udtrykte det i 1826: påstanden om »Kirchenscheu« og foragt for gudstjenesten (som følge af rationalismen) holdt ikke stik på Als, hvor der dog hverken havde været sværmere eller fornuftsstormere blandt præsterne. Hertil svarer en jubilæums- og afskedstale i 1847 af øens biskop, *Stephan Tetens* (1819-47), en elskværdig, klassisk dannet rationalist, der i et tilbageblik priste kirkelivet og skolevæsenet og fremhævede den »inderlige« og »ømme« forbindelse mellem præsterne, som seks år før havde modsat sig hans ønske om afsked gennem en varm tillidsadresse med bøn om dog at måtte beholde ham. Med hensyn til fremtiden satte han sin lid til »Menneskelivets Forædling, Menneskeslægtens Fremgang i Sædelighed og Dyd« og »Tilvæxt i usminket Guds frygt og i sand fornuftig Tro og Bekjendelse«.

En anden typisk repræsentant for gejstligheden var *Jørgen Hansen*

20. Jfr. især Sdj. Årb. 1965, 1 ff (H. P. Clausen).

i Notmark fra 1830 og derpå i Egen (1845-89), hvor han tillige fungerede som biskop efter Tetens. Han var smedesøn fra Tandslet, undervist af sognepræsten Th. M. Sabroe sammen med tre andre, der også blev præster på Als, og selv indgiftet i en af øens præsteslægter. I studietiden følte han sig tiltrukket af professor H. N. Clausen, men hans gejstlige forbillede var og blev pastor Sabroe, hvis prædikener var »simple, fattelige og practiske for Livet uden at være trivielle«. Som præst udmærkede Jørgen Hansen sig overhovedet ved praktisk sans, fx. for fattigvæsenet, hvorom han udgav et skrift; men han fik også god kirkegang og et nært forhold til befolkningen som dens konsulent især i retslige og politiske spørgsmål.[21]

Kirkeligt kom der først et pust udefra i 1846, da *Fr. Petersen* fra Uge blev præst i Notmark. Hans skildring af forholdene er betegnende for forskellen mellem den landskirkelige fornyelsesbevægelse og øens danskprægede kirkeliv, som havde slået sig til ro med efterklange fra oplysningstiden. Petersen følte sig straks fremmed og isoleret på Als. Alle stænder jagede efter fornøjelser, skriver han, »Tanzgelage« og andre »Lustbarkeiten« florerede, og biskoppen og præsterne gik i spidsen med selskab efter selskab, hvor man hovedsagelig underholdt sig »mit Karten und Essen«. I denne kreds blev han modtaget med kulde, forstærket efter en vakansepædiken, hvori han havde beklaget, at den levende tro var sjælden på Als. Men hans frygt for den danske kirkeordning forsvandt, da det viste sig, at der intetsteds var større kirkelig frihed, ja vilkårlighed; Tetens afholdt kun 7 visitatser i sin 28årige bispetid.

Notmark var også et »tørt« sted, præget af rationalistisk prædiken

21. Om herrnhutismen bd. IV, 136, Mays ber. 1818. L. Nissen: *Meine Wege und Umwege zur Kirche*, Altona 1826, 126 f. St. Tetens: Tale bestemt til ... 10. Nov. 1817, Odense, 1847, 20 ff, 29 og 35 f (cit.). J. Hansens erindr. i *Sdj. Årb.* 1904 (s. 28 cit.) og i *KB* (udførligere ms.); jfr. *Sdj. Årb.* 1952, 1 ff, og kap. 9 om Ballum, hans første embede. *Fr. Petersens* ndn. erindr. (om embedsindtægterne s. 84 og 88 f, om J. Hansen som »konsulent« s. 72). Endv. om Tetens og Hansen *ZSHG* 1889, 89 f (bl.a. deres skrifter) og *Kh. S.* 6 I, 640 ff, samt *DBL*. Ret udførlige oplysninger om en del af præsterne i *C. Petersens sml. og Hejselbjerg Paulsen* (red.): *Den nordsl. Kirke II*. Karakteristisk for øens kirkeliv var også den udbredte anvendelse af *Evang.-kristelig salmebog*.
22. *Fr. Petersen* til Roentgen 5/7, 26/11 1846, 2/11 1847 (R 14) og hans skildring i *KuSbl.* 1850, 221 ff (og 225 ff om afsættelsen) og i hans bog: *Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers*, Frankfurt a.M., 1856, især 72-76, 82-92, 128 f, 141-48. Om Schlaikier *TK, C.* 61 V (J. Hansen 28/8 1848), og *Sdj. Årb.* 1958, 95 f (<Kj;erbølling). *Appel* i *Højskolebreve II*, 139 f.

siden 1790erne; men her lykkedes det Petersen at overvinde befolkningens mistro; kirken fyldtes, og den nye præst vandt langsomt »indgang i hjerterne« ved talrige husbesøg og større gavmildhed i fattigforsorgen, takket være støtte fra hertugen. Der havde været stor mangel på ny-testamenter i skolerne, men Petersen skaffede allerede i det første år 100 testamenter og 20 bibler fra Roentgen og afsatte desuden 100 eksemplarer af Chr. Petersens bønnebog. Følelsen af fremgang fyldte Petersen med forventninger til fremtiden, navnlig efter at han i 1847 havde fået en dygtig nabopræst af samme åndsretning, nemlig *H. P. Schlaikier* i Asserballe, der også hurtigt blev vellidt i sit sogn.

De to landskirke-præsters virksomhed blev dog kun en kort episode, da de begge blev afsat af nationale grunde i 1848. Øens kirkeliv fortsatte derefter stort set i samme spor, og det er interessant at bemærke, at det blev vurderet næsten lige så negativt af grundtvigianeren *C. Appel* efter møderejser på Als i 1869 sammen med Hans Sveistrup. Her var ingen sans »for Livets Sag«. Rationalismen syntes at have haft mere uforstyrret ro og slået dybere rødder på Als end de fleste andre steder. »Under Kirkens og Skolens officielle Paradegang er Alle sovet sødelig ind, fast forvissede om, at Alt er i sin gode Orden hvad Kristendom og Oplysning angaar«.[22]

8. Haderslev provsti

Dette provsti omfattede østkysten fra Kolding fjord til Genner bugt og afgrænsedes mod vest af en linie fra Skodborg til Vedsted. Det tilsvarende amt omfattede også Tørninglen provsti, men var i visse henseender delt i to mindre enheder, Haderslev øster- og vesteramt, der stort set svarede til de to provstier. Dog hørte Skodborg til vesteramtet, men kirkeligt til Haderslev provsti, og Skrydstrup, Nustrup og en mindre del af Gram sogn til østeramtet, men kirkeligt til Tørninglen provsti.

Haderslev provsti talte 24 landembeder med dansk kirke- og skolesprog, derunder Gammel Haderslev og 9 pastorater med to sogne. Hertil kom to embeder i Haderslev by, en førstepræst ved Mariekirken og en diakon, der holdt danske prædikener i hospitalskirken. I øvrigt var kirke- og skolesproget tysk i bysognet. Bortset fra diakonatet blev alle embeder besat »umiddelbart« af kongen. Derved fik ansøgere med høj anciennitet og kandidater med eksamen fra København særlige chancer, hvilket - som vi skal se i følgende - virkelig fik betydning både for gejstlighedens sammensætning og for den kirkelige udvikling. Det medførte bl.a., at »den kirkelige retning«, som vi har mødt i de tre sydlige provstier, ikke gjorde sig stærkt gældende. Det officielle kirkeliv bevarede overhovedet for en stor del samme præg lige til treårskrigen.

Der er derfor ikke basis for en kronologisk inddeling ligesom i Tønder, Åbenrå og Sønderborg provsti. I stedet fremdrages i det indledende afsnit nogle hovedtræk til belysning af gejstligheden og den officielle kurs i hele den behandlede periode. Interessen samler sig derpå om de ændringer, som trods alt fandt sted i 1830erne og 40erne. Men de var så uensartede, at der må sondres mellem den sydlige og nordlige del af provstiet.

INDLEDNING

Et særkende for provstiet falder straks i øjnene: gennem mere end 40 år blev det ledet af samme mand, holsteneren *A. H. Strodtmann*

(provst her 1798-1839). Hans teologi viser endnu længere tilbage, især til hans studium ved universitetet i Göttingen (1772-74), som han altid berømmede. »Hele livet blev han sin teologiske retning tro«, skriver sønnen, nemlig »en mild rationalisme, bygget på bibelsk grundlag og holdt levende gennem nedarvet fromhed«. Hans egne udtalelser viser, at han betragtede »religionslærerens« virke for sine tilhøreres sædelige »fuldkommengørelse« og for opvækkelsen af fromme følelser som to sider af samme sag. Men som den tyske »Hauptpastor« i Haderslev havde han ikke succes. Selv Adler var ikke ganske tilfreds, skønt Strodtmann nøje fulgte den nye agende: hans »deklamation« var ikke god, hans stemme »etwas weinerlich und schreiend«, og han prædikede for længe (1820 noteres: 1½ time!). På den anden side var Strodtmann meget utilfreds med kirkebesøget og klagede gang på gang over menighedens og hele tidens »Kirchenscheu« og »Sabbathsschändung«, både i indberetninger og i publikationer.

Som *provst* satte han sig ikke dybe spor. Han roses for sin punktlige behandling af embedsforretningerne, og flere afhandlinger vidner om interesse for skolevæsenet. I 1816 organiserede han en indsamling til bibelselskabet med henved 200 bidragydere i Haderslev og provstiet, og han påtog sig også korrespondancen fremover med landsselskabet. Men derved blev det. Han fik ikke oprettet et provsti-bibelselskab, men kun en forening for Haderslev, hvis virksomhed blev af beskedent omfang - der var kun 8 medlemmer i 1821, og interessen var øjensynlig dalende. Desuden blev der på lokalt initiativ oprettet 2-3 bibelforeninger på landet. - Strodtmann spillede også en beskeden rolle i et provstikonvent, der blev dannet i 1825. Han tog livligt del i forhandlingerne, men konventet skulle være »eine nähere freundschaftliche Vereinigung der sämtlichen Prediger«, og det var præsterne selv, der tog initiativet og bestemte farten.

Personligt skal han have været munter, »gesprächig« og interesseret i »alt godt og nyttigt«, og han var vistnok vellidt. Ved sit 50års jubilæum 1835 blev han hyldet af alle præsterne og talrige lærere, og en lærerkreds på Haderslevvegnen oprettede en forening til hans ære. I den for en gangs skyld overfyldte Mariekirke holdt pastor *Nissen*, Øsby, en smigrende festtale, som dog ikke lagde skjul på, at Strodtmanns ord »bisweilen wirkungslos zu verhallen schien«; men jubeloldingen havde redelig villet det gode, selv om hans kunnen undertiden stod tilbage for hans villen.[1]

Den almindelige *gejstlighed* havde en egen sammensætning, som

bl.a. hang sammen med provstiets mange fortrin fra et ansøgersynspunkt. Kirkerne lå tæt og var ualmindelig velholdte, takket være den såkaldte fælles kirkekasse (delvis fælles indtægter og udgifter til kirkerne). Kirkegangen var traditionelt relativt god, jorden i reglen frugtbar og gårdejerne så velstående, at næppe noget andet distrikt kunne måle sig dermed (Callisen 1838). Da præsternes indtægter beroede dels på bøndernes, dels på egen jord, hørte embederne til de bedste i hertugdømmerne. I 1847 foreslog Callisen således anneks sognene udskilt med den begrundelse, at de alene indbragte lige så meget som adskillige pastorater i Vestslesvig.

Der meldte sig derfor mange ansøgere med høj anciennitet, som ved den kgl. besættelse kunne regne med fortrinsret under i øvrigt lige vilkår. Og én gang ansat søgte de normalt ikke bort fra provstiet. Som følge heraf var gennemsnitsalderen høj, fx. i Tyrstrup herred (9 præster) 58-59 år i 1837, og efter to nyudnævnelser stadig godt 58 i 1840. Men de ældre præster, der havde studeret før 1815-20, var i reglen præget af oplysningstiden og således på linie med deres provst.[2]

Hertil kom to særlige præstegrupper, nemlig de danskuddannede og de herrnhutisk sindede. *De danskuddannede præster* udgjorde talmæssigt et stort element, hvilket utvivlsomt hang sammen med kongens besættelse af embederne. I perioden 1835-47 var eller blev der ansat i alt 38 præster i provstiet (fraregnet forflytninger inden for provstiet); af disse var 13 født i kongeriget, 20 i Nordslesvig, 4 i Sydslesvig og 1 i Holsten, og ikke mindre end 21 havde kun eksamen fra København, hvortil kom én, der kun havde *studeret* i København (J. P. Windekilde), og én, som både havde eksamen fra København og Gottorp (F. C. Hansen). Kirkeligt skilte de fleste danskuddannede sig dog ikke påfaldende ud. Kun få benyttede sig af dansk i deres

1. J. S. Strodtmann: *Der Consistorialrath A. H. Strodtmann...*, Hamburg 1851, især 103 f (karakteristik, hans teologi, cit.), 55 ff, 61, 71 f 118 ff (publikationer), 109 f (hans prædikener), 122 f (konventsbidrag), 125 ff (jubilæet). Adlers visprot. 1802, 1811 og 20. Strodtmanns berr., især 1799 (agenden), 1814, 1823 og 36 (kirkebesøget). Det s.-h. bibs. berr. Om konventet, der tillige var læseselskab, Gottorp, Abt. 18 nr. 7: »Fundamentalgesetze« 1825 (cit.), Provber. 1826, 326 f, 1829, 336 ff, 1832, 565 ff. L. A. Nissen: *Anrede an... A. H. Strodtmann, Haderslev 1835*, 6 (cit.). Lærerforeningens statutter under berr. fra Haderslev til Callisen 1836.
2. Om provstiet i alm. Provber. 1824, 39 ff (3. hft.), Callisens berr. 1836, 38 og 47. Oplysningerne om præsternes alder og forflytninger og de flg. om antallet af danskuddannede beror på undersøgelser af John W. Oldam. Jfr. s. 21 om besættelsesmåden.

skrivelser, og i konventet foregik forhandlingerne udelukkende på tysk (se s. 312). Desuden var der god overensstemmelse i anskuelser, uanset herkomst og uddannelse. - Derimod udgjorde de *herrnhutisk prægede* unægtelig en gruppe for sig; men den var stærkt på retur. Ved århundredets begyndelse havde der ikke været få af disse præster, som både havde betydning i sognene og udgjorde en særlig kreds, der samledes med andre ligesindede til møder i Christiansfeld; men i 1830 var der kun tre tilbage (i Vonsild-Dalby, Hammelev og Vilstrup), i 1840 slet ingen. Blandt lægfolk havde brødremenigheden dog stadig stor indflydelse, navnlig i provstiets nordlige del; men herom henvises til senere omtale.[3]

Da en hel del af præsterne vil blive omtalt i det følgende, skal her kun henvises til materialet om *provstikonventet*, der klart vidner om den herskende åndsretning. Fx. blev Adler genstand for almindelig hyldest ved et besøg i 1829, og ifølge et hyldestdigt just som kirkelig bannerfører: »In Deinem Wirken können wir die Deutung finden, Wie *Glaube* und *Vernunft* harmonisch sich verbinden«. Særlig betydning fik et initiativ fra *A. J. Boysen*, Starup, der i 1833 foreslog, at konventet skulle udarbejde *en ny dansk salmebog* i stedet for Pontoppidans, som var udsolgt. Den skulle være ganske lille og billig og kun omfatte et udvalg af Evangelisk-kristelig salmebog og en del af de mest yndede Pontoppidan-salmer, hvor de »ukristelige« forestillinger om arvesynd og satisfaktion skulle fjernes. Boysen erkendte, at der kunne herske forskellige anskuelser om principperne, men mente, at det ikke ville være ret svært at nå til enighed »in unserm Verein«. Forslaget førte til nedsættelse af et udvalg, som i 1834 henvendte sig til provsterne i Åbenrå, Sønderborg og Tønder om medvirken fra disse provstier. Udvalgets arbejde endte efter nogle år uden resultat; men i Tønder provsti gav det formodentlig anledning til det allerede omtalte salmebogsarbejde, som virkelig førte til en ny dansk salmebog af en helt anden karakter, udgivet af Meyer og Boesen (se s. 128).[4]

3. Om de herrnhutiske præster bd. IV, 127 ff, og her s. 62 og 191.

4. Om konventet henvisningerne i note 1 og J. P. Windekilde til B. F. Rønne 6/8 1827 (udførlig skildring; rationalismen dominerede, og ikke-rationalisterne søgte at undgå strid) samt dets skrivelser om salmebogssagen til Åbr. provstikonvent i dets arkiv, L.A. jfr. provst Paulsen til P. Paulsen 18/6 1834 (Gottorp). Haderslevkonventets papirer synes ikke bevaret. Haderslev-udvalgets arbejde omtales i Callisens ber. for 1836, men som utilfredsstillende for »folket»; i den forbindelse gik han stærkt ind for genoptryk af Pontoppidan, se s. 105. Jfr. om præsternes stilling til forsamlingsvæsenet s. 193 ff.

I denne senrationalistiske idyl virkede *den nye generalsuperintendent* som et højest forstyrrende element. Først gennem ham mødte man her den kirkelige bevægelse, som forlængst var en realitet i landskirkens sydlige centre. Callisens første visitats i provstiet i 1836 skildres af en iagttager i Christiansfeld som en stor begivenhed. I Haderslev, hvor evangeliet ikke havde lydt i mange år, og kirkerne stod tomme, havde hans besøg samlet en stor mængde i Mariekirken. Callisen havde især henvendt sig til børnene, og hans tale om den kristelige opdragelses betydning havde vakt stor bevægelse. Også i de andre kirker havde han aflagt »ein muntres Zeugnis der Wahrheit des Evangelii«, som adskilte sig fra den sædvanlige forkyndelse og gav håb om nyt liv på denne egn.[5]

Callisens egen beretning viser, at han efter sin sædvane havde søgt personlig kontakt med så mange som muligt og fået det bedste indtryk af befolkningen som »ein treffliches Volk«, præget af godmodighed, respekt for øvrigheden, flid, sædelighed og dyb religiøsitet (jfr. s. 291 f). Men hans bedømmelse af præsterne er påfaldende skarp. Mange af dem savnede dybere kristelig indsigt og kunne vanskeligt frigøre sig »von dem oberflächlichen trockenē rationalistischen Wesen«; desuden hindrede deres behagelige og gemytlige liv dem i at forstå deres embede med tilstrækkelig energi og kraft. Deres konvent kunne få større betydning, hvis det blev ledet »gehörig«, deres gudstjenester tilfredsstillede ikke, skønt de endnu blev godt besøgt, »auch bei mässigen, fast allgemein von den Predigern hergelesenen Predigten«. Forskrifter og anordninger ville ikke hjælpe meget, mente Callisen, snarere venskabelige samtaler o.l.; men ikke desto mindre udbad han sig en lang række regeringsskrivelser og pålæg til visitatorerne. Kirkeregnskaberne var ufuldstændige og skulle snarest bringes i orden, alle arkiver og reskriptbøger trængte til eftersyn, og flere kirkeistandsættelser skulle straks påbegyndes. Kirkegårdene skulle reguleres, og alle kirkerne forsynes med solure - for urene gik med op til en umes forskel - og den daglige klokkeringning, som var ophørt, skulle genindføres fra mortensdag. Skolebøger og skolebiblioteker manglede overalt, men fra nytår skulle hvert sogn afgive et beløb til bogindkøb, og alle skoler skulle fremtidig visiteres hvert tredje år ligesom i andre provstier. Osv.

5. Gem. Diar. 19/9 1836, formentlig skrevet af Roentgen. Callisen fremhæver først i 1838 tilhørerantallet i Mariekirken og overhovedet de »ungemein angefüllten Kirchen und Schulen« i forbindelse med visitatsen, jfr. også hans ber. fra 1847.

Men »das Fügen in neue Anordnungen« var, som Callisen forudså, ikke let for den 83årige provst. Ligesom de andre provster var Strodtmann i 1835 blevet anmodet om at visitere og afgive beretning hvert år; men det blev kun til én udførlig beretning fra Haderslev provsti (1836). Og da Callisen igen visiterede provstiet i 1838, måtte han konstatere, at hans pålæg kun var blevet fulgt i begrænset omfang, og desuden fremdrage andre »Nachlässigkeiten«. I sin beretning anmodede han derfor regeringen om nye påmindelser, men han oplyste også, at han i fortrolighed havde henstillet til provsten at søge afsked. Det ville Strodtmann dog på ingen måde, så Callisen måtte nøjes med at anbefale ansættelse af »dygtige kristelige præster« i ledige embeder.

Året efter døde Strodtmann. Provsteembedet blev dermed ledigt, men efterfølgeren blev den 62årige *C. L. Janssen* i Gl. Haderslev (1829-54, provst 1840-48, danskuddannet), der havde været præst i provstiet siden 1809 og stort set videreførte traditionen fra Strodtmanns tid. Ved visitatsen i 1841 fandt Callisen kun anledning til at fremhæve Janssens gode vilje, men lagde ikke skjul på, at meget måtte blive anderledes og bedre i provstiet. I øvrigt fortsatte han med at påpege mangler og uregelmæssigheder og udbede sig regeringsforskrifter, bl.a. med den udtrykkelige begrundelse, at man »im Haderslebenschon zu einem gewissen Zögern und Hinstehenlassen sehr geneigt ist« (1841). I 1844 og navnlig i 1847 udtalte han sig dog mere anerkendende, da mange af hans ønsker nu var blevet opfyldt; desuden fremhævede han atter befolkningens »fromme kristelige sindelag« og specielt de overfyldte kirker under hans visitatsbesøg. Janssen udmærkede sig fremfor Strodtmann ved at indsende årlige beretninger på grundlag af en visitatsprotokol; men de er lidt oplysende. Han synes at have været en venlig mand, der dømte mildt, når han overhovedet udtalte sin mening, fx. også om de mere »kirkeligtsindede«, men ikke blot om dem. I 1846 erklærede han således uden forbehold, at ingen af præsterne fortjente dadel, deres embedsvirksomhed var rosværdig, og de besad menighedernes fulde tillid. Der herskede som helhed »viel kirchlicher Sinn« i provstiet, og de voksne kommuniserede næsten uden undtagelse.[6]

Disse elskværdige generaliseringer er typiske for Janssen, der lige så lidt som Strodtmann gjorde sig selvstændigt gældende som prov-

6. If. visitatsmaterialet. Jfr. s. 212 om Callisens henvendelse til U. S. Boesen. Kun Janssens protokoludskrifter benyttes i det flg. (betegnes visprot.).

stiets leder. Begge provster søgte egentlig kun - med Callisens ord (1836) - at holde »Alles in seinem Gleise«. Ikke desto mindre opstod der også i dette provsti karakteristiske nydannelser i det kirkelige liv, som vil blive belyst i det følgende. Men de havde forskellig karakter. I sognene omkring og syd for Haderslev drejede det sig om kirkelige strømninger af samme art, som vi har mødt i de sydlige provstier. I provstiets nordlige del opstod derimod en omfattende lægmandsvækelse, som snarere ligner vækkelsesbevægelserne i kongeriget. Denne forskel medfører en tilsvarende geografisk inddeling.

KIRKELIG FORNYELSE (Provstiets sydlige del)

Før provst Strodtmanns tid havde der i *Haderslev* været en række pietistiske og herrnhutiske præster, deriblandt Strodtmanns forgænger og svigerfar J. Cretschmer (d. 1798). Som et efterslæt fandtes der fortsat en herrnhutisk lægmandskreds, som fra 1806 holdt møder hos rebslager *Chr. Greisen* (d. 1830). Da emissær May besøgte den, havde flere trukket sig tilbage, men der var dog endnu 25, som han havde tillid til (1819). Kredsen bestod især af håndværkere, deriblandt skomager *J. H. Philip* (d. 1839) og guldsmed *Joh. Ad. Møller* (d. 1850), der ligesom Greisen var knyttet til traktatselskabet i Christiansfeld (se s. 62). Philip forestod i 1820'erne en husindsamling i byen til B. F. Rønnes danske missionsselskab; Møller, der var kasserer og kolportør for traktatselskabet, blev også kasserer for bibelforeningen i Haderslev og utvivlsomt dens mest aktive medlem. Derigennem blev han efterhånden en af Roentgens nærmeste medarbejdere, således at han især afsatte bibler og ny-testamenter fra England. Wolters beretninger viser, at de regelmæssige forsamlinger ophørte i slutningen af 1820'erne, men der bestod stadig en særlig herrnhutisk kreds, som endog skal have været i vækst o. 1840.[7]

Men i byens officielle kirkeliv var omslaget efter 1800 totalt. Archidiakonatet blev inddraget 1806, og den »danske« diakon *Erasmus Lautrup* (1808-48) var ligesom Strodtmann talsmand for fornuft

7. Bd. IV, 22, 129, Brodersen, 80 ff. 92, 95, Mays og Wolters berr. (især 1825, 30 og 40), Philip til D.M.S. (Rønne) 8/3 1825 (=1826), bidragsliste med 28 navne i D.M.S.' ber. for 1826 (1827). Møller til Roentgen 1834 flg. (tårige, R 14), Roentgens regnskaber, det s.-h. bibs. berr. Møllers levned i Nachr. aus d. Br.-Gem. 1853, 282 ff (hvorefter han i 1837 havde afsat 200 bibler og 1800 ny-testamenter).

og samvittighed og tilmed politisk liberal - skønt både søn og svigersøn af hermhutiske præster. I øvrigt var han ret indflydelsesrig, medredaktør af byens blad »Lyna«, udgiver af en byhistorie (1844), den egentlige grundlægger af provstikonventet og medlem af dets salmebogsudvalg, og han havde god tilslutning til de danske gudstjenester i hospitalskirken.[8]

Den første typiske repræsentant for den senere *kirkelige bevægelse* var ikke præst, men kom som subrektor til den lærde skole i 1837. Det var dr. *Konrad Michelsen* (f. 1804), der i Kiel havde hørt til de Harms-begejstrede teologer med særlig tilknytning til Nic. Nielsen og C. Prehn; siden havde han sammen med Nielsen dyrket Schleiermacher og Neander i Berlin. Som lærer afslørede han store pædagogiske evner og blev meget afholdt af eleverne, bl.a. for sin religionsundervisning, der især fremdrog luthersk-reformatoriske tanker »im Sinne der neuerweckten Zeit«. Antagelig som følge heraf blev han i begyndelsen udsat for »mancherlei Anfeindungen«, men han fandt da støtte i Christiansfeld, hvor man glædede sig over dette lyspunkt »in dem sonst finstern Ort«. Han gjorde også et godt indtryk på Callisen, der fremhævede hans dygtighed både i 1838 og 41. Hans kirkelige interesse viste sig på mange måder. Han prædikede ofte i byens og omegnens kirker, holdt »Missionsstunden« i 40erne og blev fra 1846 fast knyttet - på frivillig basis - til en nyindrettet bedesal i byens fattighus, hvor han talte hver søndag. I 1844 udgav han et lille skrift om »Die Gemeinden und die Agende«, hvor han i tilslutning til N. Nielsen fordrede en ny, fast liturgi, særlig af hensyn til menighedene, som skulle medvirke ved udformningen. Og samme år udsendte han en anden pjece, som varmt anbefalede Gustav-Adolfs-foreningen (dansk udg. 1845).[9]

I 1840 fik han en meningsfælle i *J. S. Strodtmann*, provstens søn og afløser som førstepræst (1840-50). Men han anlagde straks en ny kurs. Callisen fremhævede ham allerede 1841 sammen med andre nyansatte, som var »eifriger und in mancher Hinsicht besser als ihre Vorweser«; »selv fra byen Haderslev« forventede han nu ønsker om kirkelige reformer, navnlig genindførelse af eftermiddagsgudstjenester, og i 1844 anbefalede han direkte dette som et ønske fra de

8. Lautrup's berr., især 1836, Sdj. Årb. 1892, 142 ff. Om konventet note 1 og 4.

9. »Dr. Konrad Michelsen. Blätter der Erinnerung«, Hildesheim 1882 (første cit. s. 22). Gem. Diar. 2/4 1839 (cit.), Callisens berr., Strodtmanns ber. 1847. KuSbl. 1844, 18, 1845, 81 ff, 94 f, Brodersen, 538: M. var i Haderslev »til stor Velsignelse for mange i den rationalistiske Tid«.

»frommere« i menigheden. Strodtmanns beretning fra 1847, der ledsages af en længere betænkning om de gudstjenstlige forhold, viser, at det navnlig var *hans* ønske, og den vidner også om hans interesse for bedesalen i fattighuset, hvor han gerne ville have Michelsens gudstjenester afløst af en permanent ordning. Desuden bestræbte Strodtmann sig stadig for at oplive sansen for de kirkelige handlinger ved større »Feierlichkeit« (1841); bl.a. indførte han ændringer i liturgien, og indtil 1845 gennemførte han en større reparation af Mariekirken. Og sammen med den gamle »broder« Møller virkede han for en fornyelse af bibelforeningen, hvis medlemstal voksede 1840-44 fra 2 (!) til 12. Bl.a. derigennem fik han personlig kontakt med Roentgen, og også Møllers afløser som kasserer fra 1846, *E. C. Horn*, havde tilknytning til Christiansfeld. I tilslutning hertil oprettede han en missionsforening (1844) og afholdt »Bibel- und Missionsstunden«, bl.a. i samarbejde med Michelsen; af missionskassen sendtes bidrag til brødremissionen, ligesom foreningen abonnerede på Evangelisk Missions-Tidende. Strodtmann virkede også på linie med Michelsen for Gustav-Adolfs-foreningen, vistnok som formand for en lokalforening, der blev stiftet 1844; i det første år kunne den efter en husindsamling indsende bidrag fra 761 Haderslevborgere.

Trods klager over den verdslige og kritiske tidsånd indflydelse havde Strodtmann et optimistisk syn på udviklingen. Kun få kom i kirke hver søndag, og altergangen omfattede kun halvdelen af menigheden, men den hidtidige »Kirchenscheu« var på retur og længslen efter Guds ord stadig tydeligere (1841). Indifferentismens og vantroens herredømme var brudt, og både småfolk og fornemme deltog ikke blot i gudstjenesten og altergangen af sædvane eller for eksemplets skyld, men fordi kristendommen for dem var et uundværligt livselement (1847).[10]

•

10. Callisens og Strodtmanns berr., det s.-h. bibs. berr. (især 1840, 41 og 44), KuSbl. 1844, 7 f. Breve til Roentgen (R 14) fra Møller 5/11, 16/11 1844, 17/10 1846, Strodtmann 11/11 1845, jfr. 7/12 1849, Asschenfeldt 6/11 1845 (om besøg hos Strodtmann) og Horn 1846 flg. Også Horn havde været medlem af traktatselskabet. I Lyna annonceres bibelforeningsmøder hvert år o. 1/11, Bibel- und Missionsstunden (el. kun Bibelstunden) regelmæssigt fra 25/1 1845 til 15/3 1848, adsk. meddelelser og artikler om G.-A.s-foreningen fra jan. 1844, fx. om årsmøderne i maj-juni og art. af Strodtmann 28/2, 17/8 1841, 5/4, 24/5, 31/5 1845, 26/6 1847, af

Omegnens første repræsentant for den nye retning var *Lorenz Petersen* i *Hoptrup* (1837-50). Forgængeren *L. Bertelsen* (1789-1837) havde længe været alderssvækket, så at han til sidst hverken kunne læse eller skrive, og *Callisen* forlangte ham straks pensioneret (1836). Han efterlod ifølge *Petersen* »das Kirchenwesen in der grössten Unordnung«. Men med præsteskiftet ændredes situationen helt. Mens *Bertelsen* havde prædiket »koldt« og i almindelighed og kun for en beskeden forsamling (provst *Strodtmann* 1836), talte *Petersen* »vorzüglich gut« om centrale bibelske emner (*Janssen* 1842), og han fik flittigt kirkebesøg, også til kirkekatekisationerne. Desuden gennemførte han en større kirkereparation (1843), ændrede liturgien efter mere konservative danske forbilleder og virkede for indførelse af *Boesens* og *Meyers* salmebog - hvoraf 100 ekspl. straks blev afsat - og for bedre skolebøger, bl.a. den unge *Prahls* bibelhistorie. Også skolebesøget forbedredes, men *Petersen* fik problemer med lærerne. De gamle lærere tålte ikke kritik og manglede ifølge *Petersen* »den rette iver og kærlighed til den gode sag«; og der var også økonomiske stridsspørgsmål - om skolejorden. Hertil kom en national uoverensstemmelse, som siden vil blive berørt.[11]

Nabosognet *Vilstrup* var et gammelt herrnhutisk centrum med en fast forsamlingsorden siden præsten *Niels Windekildes* tid (1774-1809), og derefter videreført af sønnerne *Hans* (1810-16) og *Jens Peter Windekilde* (fra *Fjelstrup*, her 1817-39). Ved *J. P. Windekildes* tiltræden blev der bygget forsamlingsaal i præstegården, og de vaktes antal voksede til 90 (1818, dog mest kvinder). I hans første år holdtes der ikke blot søndagsforsamlinger, men også særlige »selskaber« delt efter køn (til 1822). Han oprettede også en bibelforening og holdt i tilslutning hertil bibeltimer hver vinter, som fik ret god tilslutning i 1820'erne. 1830'erne var derimod en stilstands- og tilbagegangstid. I bibelforeningen var kun få tilbage, bibeltimerne synes ophørt, og de vaktes antal tog stærkt af.

Men også her betød det næste præsteskitte en fornyelse. Den nye præst, *Chr. Wollesen Meyer* (1840-50), har vi lært at kende som den

Michelsen 10/7 1844. - Det bemærkes, at *Lautrup* allerede i 1838 noterede fremgang i nadverdeltagelsen, særlig fra embedsmænd, advokater og militærpersoner (til *Callisen*).

11. Om *Bertelsen* Adlers ber. 1832, *Strodtmanns* og *Callisens* 1836, *Petersens* 1838, Sdj. Årb. 1836, 211. *Janssens* visprot. 1842 og 46. *Petersens* berr., især 1844 og 47 (med lærernes berr.). *P.* benyttede sig bl.a. - som flere slesvigske præster - af *Mynsters* liturgiforslag. To døtre af *P.* gik i skole i *Chrfl.*, Sdj. Årb. 1944, 123.

første kirkeligtsindede præst i Abild og som hovedmanden i arbejdet med en ny salmebog på grundlag af Pontoppidans, et arbejde, som han netop afsluttede i Vilstrup (1844). Selv om han var af en anden støbning end de gamle herrnhutiske præster, erklærede han ved sin tiltræden, at han ønskede at træde i sine tre forgængeres spor, og han vandt straks sin nye menigheds tillid. Dog videreførte han ikke de særlige forsamlinger, som allerede i J. P. Windekildes tid var »immer mehr eingegangen«; i stedet lagde han stor vægt på husbesøg; og den i forvejen gode kirkegang blev endnu bedre i hans tid. Meyer gav også bibelforeningen et nyt opsving og fornyede i denne forbindelse sit gamle bekendtskab med Roentgen; forholdet fik i disse år en meget hjertelig karakter, og Roentgen leverede både ny-testamenter, traktater og løsensbøger. Desuden virkede Meyer for missionsagen, bl.a. gennem en årlig »Bibelvereins- und Missionsstunde«, og de indsamlede bidrag blev tilsendt brødremissionen gennem Nordslesvigsk missionsforening.[12]

I *Vedsted* vest for Hoptrup skete en lignende ændring. Her var næppe spor af herrnhutismen efter 1800, men derimod en række oplysningsprægede præster, og den sidste, J. S. Jessen (1834-42), forsikrede, at menigheden var »saare forsømt«, åbenbart af forgængerne. Både religiøst og moralsk stod den »paa et høyst lavt Trin«. »Ingen Sands for Kirkebesøg. Præsten ... miskiendes, hades, forfølges som Præst!!!«. Lærerne var indbildske og magelige, skolerne forsømtes såre meget, og selv gratis tilbudte bibler fik ingen afsætning (1836). De følgende beretninger viser, at misforholdet mellem Jessen og »diesem elenden Kirchspiele« (Jessen 1838) var ubodeligt.

Efterfølgeren *Heinrich Jensen* (1843-70) giver et andet billede af forholdene. Vi har tidligere mødt ham som en af de unge kirkelige aktivister på Tønderegnen, ven af Rehhoff og Meyer, og også i *Vedsted* tog han energisk fat og fik god kontakt med befolkningen. Under gudstjenesterne markerede han sit standpunkt ved en udpræget »kirkelig« forkyndelse og ved at forlade Adlers agende, som Jessen uden videre havde fulgt. Og modsat Jessen fik han kirkens

12. Bd IV, 129 f, Mays berr. o. 1820, det s.-h. bibs. berr. (W.s bibellæsninger omtales 1820-31 og et nyt forsøg 1838; om Meyers tid især 1842). J. P. W.s ber. 1836, hans levned i Kh.S. 7 IV, 257 ff; brev til B.F. Rønne 6/8 1827, adsk. breve i Hhut. Meyers berr., især 1844 og 47 (cit.), Meyer til Roentgen 1840 flg. (R 14), Brodersen, 166 ff (påstanden om forsamlinger i Meyers tid benægtes af denne 1847). Jfr. nekrologen i C. W. Meyer: *Gedichte*, Westheim 1862, 12 f, om Meyers venlige, vindende og oprigtige væsen og menighedens udelte tilfredshed.

næsten fuld; mens gudstjenesterne tidligere vanskeligt kunne gennemføres af mangel på tilhørere, kom der nu 80-150 hver søndag (Janssen 1846). Med lærerne og skoleforstanderne holdt Jensen kvartårlige sammenkomster, og han gjorde meget for at forbedre skolebesøget, gik endog fra dør til dør hos forældrene. Det i skolen forsømte søgte han at indhente ved konfirmandundervisningen og ved at genindføre kirkekatekisationerne, som var næsten helt bortfaldet. Han oprettede også straks et læseselskab med 40 medlemmer (1844), som han især forsynede med opbyggelige skrifter, og hermed forbandt han en missions-, bibel- og Gustav-Adolfs-forening. Samtidig genoptog han forbindelsen med Roentgen, som modtog de indsamlede missionsbidrag, og som både leverede traktater, bibler og ny-testamenter; og der var nu »rivende afsætning«, i hvert fald i begyndelsen. Hertil kom en lang række praktiske forbedringer og reparationer, især vedrørende kirken og kirkegården.[13]

*

Nord for Haderslev og Haderslev fjord blev der ansat nogle »danske« præster, Wiinholt i Moltrup, Hertel i Åstrup og Moltrup og Boisen i Vonsbæk, som også kirkeligt udgjorde en særlig gruppe. I en bog om Hertel hævdes det, at provstiets danskuddannede præster, specielt Wiinholt, Hertel og Boesen, Oksenvad, var »troende Præster, der gjærne sluttede sig til Bønderne« og stillede sig imødekommende over for lægfolkets gudelige forsamlinger; derimod holdt de tyskuddannede sig »i fornem Afstand fra Bønderne« og var for størstedelen ivrige rationalister, »maaske« med undtagelse af Meyer i Vilstrup. Denne karakteristik er i flere henseender misvisende. Bl.a. er der overhovedet ikke fundet vidnesbyrd om forsamlinger i sognene ved Haderslev fjord, og hvad Boesen angår, kan han egentlig ikke kaldes »en Ven af de jydsk Forsamlingsfolk« (se her s. 212). Men vurderingen har dog en vis berettigelse med hensyn til de tre førstnævnte præster, som vi her skal beskæftige os med.

Den ældste, *Hans Wiinholt i Moltrup-Bjærning* (1825-41, f. 1785), var formodentlig oprindelig »rationalist« af samme støbning som

13. Jessens berr. 1836-41, Strodtmanns 1836 (hvor det om »kirkeligheden« kun oplyses, at den var »tiltaget noget« (!); dog svigtede lærerne, men alle kommuniserede i reglen to gange årligt). Jfr. om Jessens hustru, »digterinden Anna«, Sdj. Årb. 1893, 191 ff. Jessens berr. 1844 og 47, Janssens visprot. 1846, Jensen til Roentgen 1844-49 (13/2 1844 cit., R 14). Brodersen, 179.

biskop P. O. Boisen, Vesterborg, hvem han tilegnede en samling »Taler« (Haderslev 1831) som »den fromme, blide Lærer, min elskte Stedfader«. Men det samme skrift markerer faktisk et nyt standpunkt i forhold hertil. Det indledes med et næsten undskyldende forord til evt. »Anderledesstænkende«, hvori der tages afstand både fra »den fordreiede Pietisme«, »Fornuftstroen« (neologien) og dens ensidige angribere (fra o. 1810); i stedet anbefales en lang række »Lærere« fra Spener til Bastholm og Balle. Men det afgørende er forordets og hele skriftets understregning af, at det ikke er muligt at frembringe dyd og fromhed uden på grundlag af »Christendommens i den ældste Kirke antagne Hovedsandheder«, såsom åbenbaringstro, dåb, omvendelse, anger og syndsforladelse ved Jesu forsoningsdød. - Dette standpunkt var mere irenisk end normalt blandt de »kirkeligtsindede« i landskirken; men det havde tilhængere i kongeriget, hvor det fik en fremtrædende talsmand i J. P. Mynster.

Om Wiinholts præstevirksomhed foreligger i øvrigt kun lidt. Han virkede energisk for bibelsagen, fik oprettet en bibelforening med 25 medlemmer i 1829 og kunne to gange melde om ny medlemstilgang i 1830erne, da de fleste andre bibelforeninger var på retur. Ifølge Strodtmann katekiserede han »mit Sorgfalt und fasslich entwickelnd«, og kirkegangen var »ziemlich fleissig« (1836); men i øvrigt synes han ikke at have udmærket sig påfaldende i visitatorernes øjne.[14]

Den noget yngre *Hans Wilh. Hertel* (f. 1800), der virkede i *Åstrup* 1833-41 og derpå som Wiinholts eftermand i *Moltrup-Bjærning* 1841-67, nåede teologisk-kirkeligt frem til en lignende opfattelse. Som student var han en begejstret tilhænger af H. N. Clausen, men blev desuden påvirket af Mynster og vækkelsespræsten Jørgen Thisted; derimod havde han ingen interesse for Grundtvig. I sit første embede i Sdr. Felding (1827-33) indførte han Evangelisk-kristelig salmebog - om end i mangel af bedre - og ifølge sønnen savnedes henvisningen til »Jesu Kors« oprindelig i hans prædikener. Først efter ansættelsen i Åstrup fik han ved besøg i Christiansfeld »dybere Blik end før paa Spørgsmaalet om Synd og Naade«, særlig vedrørende »Forsoningen ved Kristi Død«. Der er flere vidnesbyrd om, at denne tankegang efterhånden prægede hans forkyndelse, og hans måde at tale på roses meget af provst Janssen som »herzlich, einfach und schön« o.l. (1840,

14. L. Hertel: H. W. Hertel, 1897, 42 f. Det s.-h. bibs. berr., især 1830, 35 og 39. Wiinholts egne berr. er lidt oplysende.

jfr. 1843). Hertel synes også at have haft evne til at vinde befolkningens tillid. Det gjaldt allerede i Sdr. Felding, hvor selv forsamlingsfolk sluttede sig til ham. I Åstrup berettede han om voksende sans »for Religionens dybere Anliggende« (1836 og 41), og i Moltrup-Bjerning kunne han også melde om kirkeligt liv og håbe på »stedse rigere Frugt« (1847). Efter det oplyste passede han embederne upåklageligt, om end uden at betræde nye veje. Wiinholtts bibelforening synes han at have opgivet; det eneste selvstændige initiativ, han omtaler - udover restaureringer - er indførelsen af særlige skoletimer »i at afsynge fædrelandske Sange« (1847).[15]

Kirkeligt var Hertel og Wiinholt dog ikke nær så markante som C. C. Boisen i Vonsbæk (1844-48, f. 1804), en søn af biskop P. O. Boisen, men selv ligesom sine brødre knyttet til Grundtvig og den grundtvigske kreds. Han fik også tidligt en ret fremtrædende stilling, havde studeret i udlandet, offentligt støttet Grundtvigs anskuelser, både kirkeligt og kirkepolitisk, udgivet et opbyggeligt tidsskrift, »Christelig Samler« (1836-42), sammen med broderen L. N. Boisen; og han var personligt velanskrevet hos Christian VIII, der udnævnte ham til ridder allerede i 1846. I Vonsbæk vandt han også Callisens anerkendelse som en »vorzüglich würdiger christlicher Mann« (1847). Hans udførlige meddelelser til denne i 1847 måtte også give indtryk af både energi og overbevisning.

Hans eget standpunkt var, betoner han, alene »Jesum Christum og ham Korsfæstet«, og han mente at have fundet »aabne Øren og aabne Hjerter« for denne forkyndelse. Dog havde han ikke mærket meget til egentlig »Opvækkelse«, men menigheden satte »stor Priis paa Guds Ord«, og han havde altid talrige tilhørere; også hverdagsprædikenerne i fasten havde været rigeligt besøgt. Kirkesangen havde været ringe, men var nu forbedret ved et kor af skolebørn og anskaffelse af et orgel. Katekisationerne havde han lagt stor vægt på og søgt at gøre opbyggelige og lærerige for hele menigheden; han tillod aldrig børnene at fremplapre deres »Landescatechismus«, som han også havde forladt i konfirmandundervisningen. I stedet havde han selv udarbejdet en ledetråd på grundlag af trosbekendelsens tre artikler og

15. Bogen om Hertel s. 13, 16, 29, 33, 38 (cit.), om hans sen. forkyndelse s. 154.

Hertels berr. (bl.a. flg. temaer: 1836: Rom. 1, 16, 1842: »Den christelige Frimodighed«, 1844: »Om Christen-Troen« og 2. art. i Luthers kat.). Strodtmanns ber. 1836, Janssens visprot. - Hertels eftermand i Åstrup, *Fr. Chr. Hansen* (1842-51), var formodentlig »kirkeligt sindet«; han understreger især kirkens og gejstlighedens uafhængighed af verdslige instanser (ber. 1844, jfr. 1847).

ønskede den nu trykt til skolebrug på egen bekostning eller ved frivillige bidrag; ligeså anmodede han om støtte til indførelse af Boesens og Meyers salmebog. Da børnetallet i skolen var for stort, havde han ved et møde med gårdejerne opnået støtte til en tilbygning og ansættelse af en hjælpelærer. Han besøgte den hver uge og havde indført en ny læsebog (Hjorts i stedet for Birchs) og formanede lærerne til idelig at drive på bibelhistorien og på Luthers lille katekismus fremfor »den usle »Landescatechismus««.

Flere træk kunne nævnes, fx. hans afholdelse af folkemøder på kongens fødselsdag og hans arbejde for et dansk seminarium, som bl.a. støttedes af Hertel (jfr. s. 320 f). - De tre »danske« præster havde således en del tilfælles, men navnlig Boisen var åbenbart også - i holdning og virketrang - beslægtet med »den kirkelige retning« i landskirken.[16]

I de øvrige sogne på Haderslevengen (Haderslev herred) synes der ikke at være sket nævneværdige ændringer i det kirkelige liv før 1848.[17]

FORSAMLINGSBEVÆGELSEN (Provstiets nordlige del)

Hovedtræk

I bogen om H. W. Hertel berettes kort om en omfattende *religiøs bevægelse*, der i 1830erne holdt forsamlinger rundt om i Haderslev provsti. Det var en lægmandsbevægelse, som stod i modsætningsforhold til de fleste præster og lærere, og den havde heller ikke forbindelse med Christiansfeld. H. W. Hertel havde undertiden

16. DBL, K. Baagø: Mag. J. C. Lindberg, 1958, 213, 294, Callisens og Boisens berr. 1847. Bogen om Hertel, s. 145, 179, 282 (hvor omtalen dog farves af et rivaliseringsforhold mellem Hertel og Boisen). - Også formanden *N. Müller* (1821-44) havde god kirkegang (Strodtmanns ber. 1836).
17. *Halk* udmærkede sig ved en bibelforening, som blev opretholdt helt til 1840erne, takket være præsten *N. J. Bruun* (1812-44). Kirkebesøget kunne »passiren« (Strodtmann 1836); gårdmændene og til dels boelsmændene var flittige kirkegængere, men indersteklassen svigtede (Ebelings ber. 1847). I *Øsby* betegnes kirkebesøget som meget flittigt, især for grundbesiddernes vedkommende (Nissen 1836 og 47). I *Gl. Haderslev*, som både var by- og landsogn, var det også »flittigt« (Strodtmann 1836); det betød if. Janssen (1836), at flertallet - bortset fra over- og underklassen - var retskafne og flittige folk, som ikke sjældent besøgte gudstjenesten. I *Starup* var det derimod »eher schlecht als gut« (Janssens visprot. 1846).

omtalt den, bl.a. som en mulig forløber for den folkelige vækkelse, men forfatteren betragter den i øvrigt som næsten glemt.[18]

Disse antydninger er i hovedsagen blevet bekræftet ved nærmere undersøgelser, til trods for at bevægelsen derudover næsten ikke har sat sig spor i historiske fremstillinger. Den har kun kunnet påvises i provstiets nordlige del, men her er der mange vidnesbyrd om dens eksistens. Det følgende bygger hovedsagelig på et stort antal breve og optegnelser i Christiansfeld og Herrnhut, som dog rejser mange spørgsmål, der ikke kan besvares med sikkerhed. Dertil kommer bl.a. en del notater i de gejstlige indberetninger, skønt færre end man skulle vente. Det må her erindres, at denne kilde flyder meget sparsomt i Adlers tid, og at præsterne havde grund til at tie om de vakte kredse, da de kunne opfattes som en anklage mod det officielle kirkeliv og dermed netop mod præsten, der var ansvarlig for sognets religiøse liv.

Baggrunden var - trods Hertel-bogen - den stærke *herrnhutiske indflydelse* på denne egn i slutningen af det 18. århundrede. Den skyldtes ikke blot Christiansfeld, hvor der dengang holdtes velbesøgte danske forsamlinger (eftermiddagsgudstjenester), men desuden en række indflydelsesrige præster, som stod brødremenigheden nær og hver søndag holdt forsamlinger i præstegårdene. Endnu o. 1800 var der ifølge N. J. Holm syv ægte evangeliske præster og én ortodoks i Christiansfelds nærhed, men o. 1830 var de næsten alle blevet afløst af rationalister, og folk følte sig derfor ikke tilfredsstillet af den forkyndelse, som lød i kirkerne. På den anden side var også brødre­menigheds­ens indflydelse aftagende efter 1800, og i 1820'erne svigtede tilslutningen til de danske forsamlinger i Christiansfeld.[19]

Kun én af de »herrnhutiske« præster virkede endnu o. 1830 med uformindsket kraft. Det var S. C. Salling i *Vonsild-Dalby*, hvis energiske vækkelsestale samlede talrige tilhørere til hans gudstjenester og søndagsforsamlinger, også fra de omliggende sogne, ja endog fra Vestfyn. Hans virksomhed fik utvivlsomt direkte betydning for den nye vækkelse. Hertil kom en ny herrnhutisk prædikant i brødre­menigheds­ens nordmanden J. H. Möhne. Som tidligere omtalt blev han ansat fra nov. 1829 for at genoplive de danske forsamlinger, og det lykkedes over forventning. Gennem ham blev Christiansfeld atter samlingsmærke for de vakte på egnen (se s. 68).

18. L. Hertel: Hans Wilhelm Hertel, 1897, 38 ff.

19. N. J. Holm til Hhut. 11/12 1829 (R 19 F), 31/3-11/6 1835 (R 19 E); jfr. s. 60 ff og 179.

Men vækkelsen opstod dog i *lægmandskredse* ligesom i kongeriget, og det skete på samme tid som i Nørrejylland. N. J. Holm førte den tilbage til 1827-28, og Möhne oplyser, at den var begyndt kort før hans ankomst, i hvert fald i Aller. Fra 1829-30 er der talrige vidnesbyrd om »das neuerweckte Geistesleben in unserer bisher so todten Gegend«. Det omfattede da foruden Vonsild-Dalby byerne Aller, Bråbæk og Åstorp i Aller-Taps pastorat, samt Fjelstrup (særlig Anslet), Tyrstrup og Sdr. Bjert sogne. De vakte herfra søgte dels til Vonsild, dels til Möhnes gudstjenester. Derimod så det stadig »sørgeligt ud i Haderslev og omegn«. [20]

Ligesom i kongeriget opstod der imidlertid hurtigt *brydninger* mellem de nyvakte og de herrnhutisk prægede, vistnok hovedsagelig som følge af *fynsk indflydelse*. I pinsen 1830 kom fynske vakte på besøg i Vonsild, og derfra kørte de 2. pinsedag i 2-3 vogne til Möhnes forsamling i Christiansfeld. Men de var utilfredse begge steder; der var blevet talt for meget om nåden og Helligåndens virkninger og for lidt om loven. [21] De lignede de strengere metodister i England og holdt bl.a. strengt på sabbatsbudet (Möhne). Emissær *Wolter* berører det samme problem i forbindelse med omtale af et besøg i Bjert og Agtrup sidst i august 1830. Både her og i hele omegnen fortalte de vakte om en fynsk skrædder, som på den tid rejste rundt og holdt forsamlinger, der vakte megen opsigt. Nogle var begejstrede og fremhævede disse forsamlinger over alt, hvad de havde mødt i Christiansfeld og hos evangeliske præster; andre var usikre og tilbageholdende og frygtede indgreb fra præsterne. Ved et nyt besøg i Bjert i juli 1832 undrede Wolter sig over, at man lod alle slags folk komme med til forsamlingerne - imod herrnhutisk sædvane; han mente, det især skyldtes, at nogle fynboer holdt forsamlinger her, hvortil alle havde adgang. Under omtale af endnu et Bjert-besøg i april 1833 oplyser han, at man nu mange steder mødte den opfattelse, at man kun skulle tro og ikke bekymre sig om følelser. Dette synspunkt, som især var vendt mod herrnhutismen, kendes også fra Fyn. Wolter omtaler to forsamlingsholdere, hvoraf den ene var til at

20. Om de første nørrejske vækkelser 1827-28 bd. V, 45 ff. Om begyndelsen N. J. Holm til Hhut. 17/7 1835, til Roentgen 22/4 1843, jfr. 13/7 1829, 10/12 1830 (alle R 19); Möhne til Hhut. 3/6 1830 (cit., R 11 B), Roentgen til Pinkerton 6/5 1829, til Jackson 8/9 1830, til Hhut. 14/1 1830 (cit., R 11 B), zeldsterådsprot. og Gem. Diar. jan. 1830.

21. Dette minder om Anders Larsen Gamborgs kritik af Salling if. Fr. Nygård: Kristenliv i Danmark, 1897, 339 f.

tale med - han ville ikke blot »disputere« - og over for ham havde Wolter hævdet det modsatte: der gives ingen kristendom eller tro uden »Gefühl«. Samme forår (1833) fandt der ifølge *Möhne* en formelig »forsamlingsstorm« sted; men om efteråret blev der atter ro, og *Möhne* kunne da melde om »velsignet fremgang«.[22] Derefter findes ingen udtalelser fra Christiansfeld om problemer med egnens vakte før 1836. Der er dog næppe tvivl om, at forsamlingerne fortsatte, og at de bevarede forbindelsen med fynboerne, ligesom de i hovedsagen havde samme karakter som de fynske.[23] Man må da gætte på, at det virkelig er lykkedes *Möhne* at skabe ro og samling om brødremenigheden. Herfor taler det indtryk, hans afsked gjorde i 1834, da en tusindtallig skare samledes i Christiansfeld om hans sidste gudstjeneste (se s. 68).

Men der opstod snart nye problemer. I 1833-34 var der præstevakanter flere steder, deriblandt Tyrstrup, Aller og Vonsild, hvor Salling var død 1833. Samme efterår fik gårdejer Andr. Petersen i Dalby en »troende« teologisk kandidat, *Br. Brodersen*, som huslærer. Brodersen knyttede straks forbindelse med de vakte og begyndte selv at holde forsamlinger hos Petersen og at prædike i de vakante kirker. Her fik han stor tilslutning, og han synes gennem flere år at have benyttet enhver lejlighed til at prædike. Men præsterne, som ikke havde nær så god kirkegang, søgte at hindre hans virksomhed, og det lykkedes delvis. Herover blev der almindelig utilfredshed blandt de vakte, og Brodersens ry nåede nu så langt ud, at han ved en enkelt gudstjeneste fik tilhørere fra 13 sogne.[24]

Hertil kom, at den frygtede fynske lægprædikant *Peter Larsen Skræppenborg* fra efteråret 1835 udstrakte sin virksomhed til Sønderjylland, som han hidtil havde undgået. Både han og hans nærmeste medarbejder *Anders Larsen Gamborg* havde i 1820erne haft kontakt med brødremenigheden og ofte besøgt Salling i Vonsild, hvis forkyndelse de satte meget højt; og de havde begge tilknytning til denne

22. Henh. *Möhnes* ovn. brev af 3/6 1830, jfr. *Gem. Diar.* 31/5 1830. Wolters berr., jfr. om »følelserne« Peter Larsen: *Veiledning til Bedømmelse...*, 1854, 46 f, Kn. Banning; *Degnekristne*, 1958, 52 f. *Möhne* til Hhut. okt. 1833 (R 11 B). Jfr. om den fynske skrædder note 37.

23. I ndn. skrift (note 24) omtales de som baggrunden for Brodersens virksomhed (se ndf.), og det siges udtrykkeligt, at de samledes om bibelen, Luthers postil og ric foredrag. Jfr. om fynboerne s. 214.

24. Anonym: *Brøder Brodersen. lebenslänglicher Zuchthaus- und Gefängnisprediger*, Breklum 1888, især s. 8-12. Se nærmere om Brodersen under Vonsild.

egn: P. Larsen havde en svigerinde både i Christiansfeld og Vonsild, og A. Larsen havde to gifte søstre i Stenderup. Da de fra 1829 begyndte at rejse rundt til de jyske vækkelseskredse, skulle man derfor vente, at de forlængst havde fortsat til Vonsildeggen og det øvrige Sønderjylland. Men Salling havde tidligt advaret P. Larsen mod den fynske forsamlingsbevægelse, og da Peter og Anders Larsen besøgte ham efter deres første rejse, havde han ikke lagt skjul på sine betænkeligheder ved deres lægprædikant-virksomhed. I et brev fra 1836 oplyser P. Larsen, at han i flere år har ønsket »ogsaa at komme i nøjere Forbindelse med dem i Holsten eller Sønderjylland; men formedelst at vi her i Fyen er af Kristiansfeldterne miskjendte, og de ikke kan finde dem i vores Fremgangsmaade, og vi vel heller ikke i alle Punkter just kan stemme saa nøje overens med dem, saa er det jo en Følge deraf, at den nøjere Forbindelse med dem i Holsten vilde blive vanskelig, da de for en stor Del søger og faar deres Opbyggelse fra Kristiansfeld«. Som vi har set, havde andre fynboer ikke holdt sig tilbage, så Peter Larsens holdning skyldtes formodentlig et bestemt ønske om at undgå strid med Salling og brødremenigheden.[25]

Men på det tidspunkt var hans tillidsforhold til brødremenigheden brudt. I foråret 1835 havde han opsøgt *N. J. Holm*, der havde afløst Möhne i Christiansfeld, for at bede ham overtage redaktionen af en adresse til fordel for Pontoppidans katekismus. Men Holm »frarådede af alle kræfter«, og forhandlingerne førte til et fuldstændigt brud, i hvert fald indtil videre. Samtidig skete der en almindelig skærpelse af modsætningsforholdet mellem forsamlingsbevægelsen og herrnhutismen på Fyn, og da Salling nu var død, kunne heller ikke han bygge bro.

Under disse omstændigheder er det ikke overraskende, at Peter og Anders Larsen just i efteråret 1835 besluttede at *rejse til Sønderjylland*. De kom dog først af sted i december og nåede denne gang kun over Stenderup til Christiansfeld (til P. Larsens svigerinde), Ødis og Hjarup, hvorfra de vendte tilbage over Vonsild. Men netop i denne måned havde Danske kancelli *indskærpet konventikelplakaten* (12. dec. 1835), og de forsamlinger, de holdt i Hjarup og Ødis, blev påtalt

25. Om P. og A. Larsen bd. III, 67 ff, 74 f, 172 ff, V, 75; om rejsen 1829 og besøget hos Salling bd. V, 69 ff, P. Larsen: Veiledning, 39 (cit.). P. Larsen til Mau dec. 1836 if. L. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, 1875, 58 (cit.). - Det må dog bemærkes, at P. Larsen før 1835 søgte pas til Christiansfeld to gange i 1831 (se bd. V, 303), men formålet kendes ikke. Om P. og A. Larsens slægtninge bl.a. Schrøders bog s. 60 og 73.

af myndighederne. Fynboerne lod sig dog ikke standse. I jan. 1836 foretog de en større rejse til Nørrejylland, og i februar rejste de over Haderslev til forskellige slesvigske sogne, navnlig i Tørninglen. På hjemvejen holdt de en forsamling i Hjarup (23. febr.), som gav anledning til den første egentlige retssag. Derpå benyttede de retsmøderne i Kolding til nye fremstød fra april til juni 1836, bl.a. i Hjarup, Ødis og Vestslesvig.[26]

Det trak således op til en større kirkelig konflikt, som i hvert fald ville inddrage de nordligste sogne i Haderslev provsti. Men på dette tidspunkt greb *generalsuperintendent Callisen* personligt ind gennem en skrivelse til Haderslev provstikonvent, skrevet i Åstrup 24. sept. 1836 efter hans første visitats i provstiet med henvisning til, at han var blevet forhindret i at deltage i konventets forestående møde. Baggrunden var utvivlsomt just den truende konflikt, men desuden erfaringerne fra selve visitatsen om misforholdet mellem præsterne og de vakte. I visitatsberetningen (dat. 1. okt. 1836) gav han faktisk præsterne skylden; konventikelvæsenet, som var mere udbredt end i noget andet provsti, viste hvor lidt den offentlige gudstjeneste tilfredsstillede det religiøse behov, og det havde givet ham »viel zu schafften«. Ifølge andre kilder havde han bl.a. truffet både Peter Larsen og Brodersen, og efter talrige klager fra Brodersens tilhængere havde han rent ud opfordret denne til at prædike, så meget han kunne, uden hensyn til de rationalistiske præster. »Hyrdebrevet« til konventets præster havde samme tendens.

Også her fremhævede Callisen konventikelvæsenets påfaldende omfang »in mehreren Gegenden dieser Propstei« og betonedede, at Christiansfelds nærhed »bestemt ikke« var den eneste årsag. I denne forbindelse tog han desuden brødreminigheden i forsvar; hvad der udgik fra den »zur Förderung wahren Christenthums«, kunne kun have skadelig indflydelse, »wenn wir sie ... verkennen, oder uns wohl gar in Gegensatz mit ihr setzten«. Den for nogle år siden genvakte trang til privatforsamlinger peger også historisk »nach einer ganz anderen Seite hin«. Det er et stort spørgsmål, om privatforsamlinger er nødvendige, når gudstjenester og husandagter »sind was sie *allenthalben seyn sollten*«, men et andet spørgsmål, om man ligefrem skal modsætte sig dem, når de nu engang findes. Vil man ikke derved vække mistanke om herskesyge og undergrave vor virksomhed for Guds rige? Det frygtede han, og derfor måtte han tilråde, at ingen af præsterne optrådte fjendtligt mod forsamlingerne; langt snarere skulle de selv besøge dem og søge kontakt med lederne

26. Om mødet med Holm bd. V, 61 f, om rejserne m.m. V, 88 ff, samt Schrøder: a.s., 56, 60 f, 67 ff. Jfr. her s. 222 ff.

for at afværge misbrug. Callisen henviste her til konventikelpakaten af 1741, der for ham kun var et værn mod misbrug. Forsamlingsvæsenet ville bortfalde, når folkets religiøse trang blev tilfredsstillet ved de kirkelige forsamlinger og evt. bibellæsninger i kirken; og det ville hjælpe meget, hvis den kristne tro - og ikke de enkelte gode gerninger - nu igen blev prædiker i hele sit omfang, og hvis præsterne ville virke for »Feierlichmachung des Gottesdienstes« gennem god sang og god orden, og især gennem fri prædiken, ubundet af manuskript.

Dette var hård tale for flertallet af præsterne, og de lagde ikke skjul på deres afvigende anskuelser i konventets svar.[27] Men generalsuperintendentens autoritet var stor, og der høres kun om få indgreb mod forsamlingerne i de følgende år.

Derimod opstod der efter 1835 voksende spænding mellem den fynske retning og brødremenigheden, i første række mellem Peter Larsen og N. J. Holm, som tog kampen op med stor energi. Dens tyngdepunkt blev dog ikke Haderslev provsti, men Tørninglen, hvor Peter Larsen blev en meget hyppig gæst i de følgende år (se kap. 9). Men han besøgte også sognene syd for Kolding, og visse steder opstod skarpe partidannelser. Wolter synes at have holdt sig tilbage, da han næsten ikke omtaler Christiansfeldegnen efter 1835, men Holm havde gode forbindelser gennem forsamlingerne i Christiansfeld og besøg i oplandet, og der kan næppe være tvivl om, at brødremenigheden gjorde sig stærkt gældende i denne egn og bidrog til at pacificere de vakttes holdning udadtil. Hertil kom ganske vist, at forsamlingsaktiviteten overhovedet synes aftagende i Haderslev provsti fra begyndelsen af 40erne. Den spiller dog endnu en rolle i Callisens visitatsberetning fra 1844, hvor han med glæde konstaterer, at selv om nogle af præsterne endnu modsatte sig forsamlingerne, holdtes de nu for det meste i forståelse med sognepræsten og i dennes

27. De ville søge at bevare det gode efter at have prøvet alt; de kendte hverken en gammel eller ny tro, men »recht zu glauben«, som de kunne forsvare det for Gud og deres samvitighed. De ville derfor fremme det ægte religiøse liv og ikke svigte den ægte tro, der er virksom i kærlighed. De menneskelige anskuelser var forskellige, og derfor måtte målet kunne nås ad forskellige veje. - Svaret findes i Callisens privatarkiv, dat. 25/10 1836 (med 19 underskrifter, deriblandt Boesen, Wiinholt og Hertel - trods Hertel-bogen!). Kopier af hyrdebrevet og svaret (uden underskrifter) i H. W. Hertels arkiv; jfr. L. Hertel: H. W. Hertel, 1897, 40 ff. Hyrdebrevet delvis trykt i NKT 1837, 412 ff, og Relbl. 1837, 6. årg., 131 f. Om Callisens møde med Brødersen det i note 24 nævnte skrift s. 12, om mødet med P. Larsen her s. 205.

nærværelse. De velvillige præster havde intet haft at udsætte på forsamlingerne, og selv var de derigennem steget »in der Liebe und Anhänglichkeit ihrer Gemeinen«.[28]

Vonsildegnen

Vi har allerede mødt Vonsild-præsten *Severin Chr. Salling* (1812-33) som en indflydelsesrig vækkelsesprædikant, og der er mange vidnesbyrd om, at hans tale virkede stærkt og overbevisende på lægfolk. På andre gjorde han et mindre heldigt indtryk. Således på hans nevø, den senere professor Fr. Hammerich, der som student besøgte præstegården i 1827. Skønt enig med onklen på afgørende punkter kunne han ikke sympatisere med hans stadige prædiken om »den blodige Jesus« og hans pågående omvendelsesiver og strenge pietistiske moral, som var forbundet med iøjnefaldende menneskelige skrøbeligheder. En anden student, L. Zeuthen, der ligesom Hammerich hørte til kredsen om Grundtvig, kom året før til Salling som huslærer og fik i begyndelsen et bedre indtryk; men forinden havde han overalt hørt ham omtale som »en pietistisk Hykler«. Det var også Grundtvigs opfattelse - skønt Salling på sin side satte ham højt. I 1825-26 ventede Salling spændt på Grundtvigs og professor Jens Møllers reaktioner i anledning af et salmebogsforslag, som han havde tilsendt dem til bedømmelse og revision. Det skulle træde i stedet for Evangelisk-kristelig salmebog, som Salling var stærk modstander af. Men der kom ingen kommentarer, og kun Møller synes at have reageret. Ifølge N. J. Holm var forslaget også i sig selv mislykket og altfor herrnhutisk præget. Sallings indsats i det gamle traktatselskab var som tidligere omtalt heller ikke vellykket (se s. 63 f). Bedre held havde han som kirkebygger i Vonsild (1824) og som foregangsmand for det af Frederik VI yndede indbyrdes undervisnings-system. I 1824 sendte han lærer Sørensen i Vonsild på kursus, og derpå kom lærere fra hele Nordslesvig til Vonsild for at lære systemet, indtil 1826 ikke mindre end 81. For disse fortjenester blev han både ridder og dannebrogsmænd, en usædvanlig udmærkelse for en landsbypræst.[29]

28. Så sent som i 1845 foranledigede kirkevisitatoriet i Haderslev konventikelplakaten af 1741 optrykt og udsendt til provstiets præster, se *Hist. Tidsskr.* 9. rk. II, 255.

29. Om Sallings betydning for de vakte Fr. Nygård, 351, Brodersen, 155 ff, jfr. note 25; om kirkegangen S. ul Johs. Hammerich 12/10 1827. Fr. Hammerich: *Et Levnets-*

Der var gammel tradition for *forsamlinger* i pastoratet. Før Sallings tid holdtes der ugentlige møder både i en sal i præstegården (hos pastor P. Feddersen, d. 1811) og i Dalby (ved degnen Jens Barsø, d. 1810). Salling fortsatte møderne i præstegården, og de vakte tal nåede i 1814 op på 200. Men der holdtes utvivlsomt også andre forsamlinger. Ifølge rektor E. G. Tauber i Kolding (1818-22) var der endog »bedetimer« i Vonsild hver aften, som begyndte med sang og endte med brændevin! I Dalby holdt Salling forsamlinger hos storbonden Andr. Petersen på Dalbygård (gift 1821), der ligesom sin fader havde nær tilknytning til Christiansfeld. I 1831 ansøgte Salling om en tilladelse til afholdelse af daglige »Abendbetstunden« i Vonsild kirke på foranledning af en »generalforsamling« af sognets lodsejere; som begrundelse anførtes ønsket om »Abwendung der Cholera«, som på den tid truede i hertugdømmerne. Visitatorerne sendte sagen til konsistoriet på Gottorp, der trods C. F. Callisens positive holdning afviste ansøgningen på grund af Adlers stilling. Han henviste bl.a. til, at kolerafarens næppe kunne give »stof« nok til daglige bedetimer; og det er vel også rimeligere at sætte dette initiativ i forbindelse med den nye vækkelse o. 1830, som er omtalt ovenfor.[30]

I de følgende år måtte de vakte selv føre an. Salling døde nemlig efter to års sygdom i 1833 (18. marts) og fik en storstilet begravelse på sognets regning. Derpå fulgte mindst et års vakance, og efterfølgeren, den danskuddannede P. J. Tolderlund (11. marts 1834-1866), var tilhænger af »christelig Dyd og Retskaffenhed«, men bestemt modstander af de vakte »Skinhellighed« og »Fordømmelse af uskyldige Glæder«. Der var derfor god baggrund for lægmandsforsamlinger, og selv om Tolderlund i begyndelsen »indklædte« sine lærdomme i ord,

løb, 1882, 154 ff, L. Zeuthen til Grundtvig 30/5 1826 (cit.). Salling til Grundtvig 15/7, 15/8 1825, til Rudelbach 5/8 1825, 5/10 1826, N. J. Holm til Hhut. 8/4 1826 (R 19 F). Om den indbyrdes undervisning Festskr. til Volq. Pauls, 1950, 303. I øvrigt L. Schröder: Peter Larsen, 79 ff, Haderslev Stifts Aarb. 1948, 8-22 (s. 11 om Zeuthens senere kritiske vurdering af S.).

30. Om antallet 1814 ældsterådprot. 14/11 1814 (hvorefter S. havde anmodet om at få en »brøder« til hjælp), jfr. 20/10 1817, 10/1 1818. Om Tauber årb. for Vejle amt 1915, 126 f (jfr. Haderslev-Samf.s årsskr. 1942, 13 ff). Om Petersens forældre og slægt Schr. II 11, 1952, 199 ff; 12, 1953-54, 59 ff (O. Scheel), om Petersen selv hans levnedsløb i Chrif. (konfirm. af Windekilde i Fjelstrup, i huset hos denne og pastor Boesen i Fåborg, lod selv sine børn konfirmere i Chrif., hvortil han flyttede 1855; død 1870). Om ansøgningen Abt. 13 B, 19, Gottorp. I øvrigt Brodersen, 153 ff, bd. IV, 128.

som han »vidste vare dem kiære«, måtte han erkende, at den af hans formand og ved konventikler udbredte »overspændte Pietismus« lagde store hindringer i vejen for hans embedsvirksomhed, især i hans første år.[31]

Forsamlingsvirksomheden synes efter Br. Brodersens ankomst (27. sept. 1833) fortrinsvis at have samlet sig om *Dalbygård*. Brodersen, der stammede fra Tarup ved Flensborg, havde haft tilknytning til Flensborg-præsterne Volquardts, Asschenfeldt, Callisen og Lorenzen og i Kiel hørt til Harms' studenterkreds. Som huslærer hos Andr. Petersen blev han den naturlige leder af forsamlingerne på gården, og de fik også stor tilstrømning fra nabosogne. Tolderlund synes allerede i 1834 at have klaget derover, hvorefter amtmand Johannsen lod Andr. Petersen tilkalde og advarede ham mod at fortsætte. Forsamlingerne skal derefter være blevet indskrænket til »husgudstjenester« med kun få besøgende (udefra?).[32] I virkeligheden samledes gårdens beboere og tjenestefolk, der talte op mod 50, fortsat hver lørdag aften, og når folk udefra blev afvist, stillede de op ved vinduerne, så det endte med, at Petersen lukkede dem ind. Som nævnt fik Brodersen også et stort navn som vakanceprædikant, i første række i Vonsild-Dalby. Oprindeligt overtog han vistnok uden videre vakancegudstjenesterne fra degnene, der ellers skulle »læse« (en prædiken), men egnens præster fik provsten til at forbyde ham at prædike uden på opfordring af en præst. Han fik dog fortsat adgang til at prædike, i det mindste i Tyrstrup og Christiansfeld og formodentlig også hos pastor Petersen i Stenderup; men de fleste præster betragtede hans grundsætninger som »ganz schädlich und gefährlich«.[33]

31. Brodersen, 162 (om sygdommen), Roentgen til Hhut. 11/5 1833 (R 11 B, om begravelsen); fru Salling flyttede siden til brødremen., som tog sig af familiens økonomi, se ældsterådsprot. 28/3 1840 og J. A. Hoffmanns skr. 26-27/7 1849 (R 2). Tolderlunds ber. 1847 (karakteristisk nok omtales de vakte næsten ikke i hans tidlr. berr.). Kirkegangen var nu kun »ziemlich« (Strodsmanns ber. 1836).
32. TK, D., Tønder diakonat 1840, Ahlmanns votum, der refererer et dansk brev fra en unævnt præst, formodentlig Tolderlund. Callisen tog i sit votum afstand fra brevet og betegnede brevsriveren som rationalist. - De oven. Flensborg-præster anbefalede alle Br. til Sdbg. diakonat 1838 (Gottorp, Abt. 18 nr. 71 K, Bewerberbungen). Se i øvrigt bogen om Br. (note 24).
33. Sst. s. 11 f (hvor præcise oplysninger dog savnes, bl.a. om betydningen af oven. samtale med Callisen (s. 195)); Roentgen til Hhut. 6/2 1834 (om Br.s prædikener i Vonsild), Br. til Roentgen 5/10 1838 (R 2, cit.) og 22/7 1839 (AA R 21, bl.a. om vikariering i Tyrstrup på opfordring af Lindenhan), Gem. Diar. 26/6 1836, 19/2

Fra midten af 1830erne kendes en række *besøg nordfra*, navnlig på Dalbygård, der fortsat synes at have været vækkelsens centrum. I påsken 1837 (sidst i marts) besøgte *Peter Larsen* familie og bekendte i Vonsild; *Jens Jørgensen*, Holtum, hans støtte på Vejleegnen, kørte for ham. Kort efter kom vækkelsespræsten *E. Mau* (jfr. s. 224) på en rundrejse fra Hjarup til Dalby (formodentlig Dalbygård, 14. april), hvorfra han fortsatte til Bjert, Stenderup og Fyn. Den 2. juli 1837 kom Mau igen på en ny rundrejse, og denne gang traf han på Dalbygård sammen med *Peter og Anders Larsen* og ledede her en forsamling eller andagt om aftenen. Dagen efter indfandt *Jens Jørgensen* sig for at afhente *Peter Larsen* i Stenderup. Forinden (maj 1837) havde den norske lægprædikant *Elling Eielsen* været i Dalby, hvor »alle kjendte og spurgte efter Elling«, da *Peter Larsen* igen besøgte Dalbygård i høsten 1837 sammen med lærer *Rasmus Sørensen*; fra dette besøg fremhæver *Sørensen* navnlig deres samtale med *Brodersen*, som viste stor interesse for den danske forsamlingsbevægelse. I 1838 foretog *Peter Larsen* tre sønderjyske rejser, bl.a. til Christiansfeld, men nærmere oplysninger savnes på denne egn. Omkring 1. febr. 1839 sluttede han en længere Jyllands-rundrejse i Dalbygård, befordret hertil af *Niels Thomsen*, de vaktens leder i Hjarup. I juni s.å. dannede Dalbygård *P. Larsens* udgangspunkt for en ny rejse; han havde da fået besøg af baptisten *J. Købner* og tog ham med til »en kristelig teologisk Kandidat« i det slesvigske, utvivlsomt *Brodersen* på Dalbygård; herfra fortsatte *P. Larsen* sin rejse til »Holsteen og Jylland«.[34]

I 1841 blev *Brodersen* omsider fast ansat som tugthuspræst i Rendsburg, men han bevarede forbindelsen med de vakte på Vonsildegnen gennem en stor brevveksling og enkelte besøg. I Vonsild-Dalby var forsamlingsaktiviteten vistnok som helhed aftagende i 1840erne (se s. 203), men på Dalbygård fortsatte besøgene nordfra endnu en tid. I dec. 1841 kunne *P. Larsen* sende *Lindberg* en frisk hilsen fra *Andr. Petersen* efter en tur til Dalbygård, og 30. maj 1842

1837, ældsterårsprot. 27/3 1839. Br. fik også anbefalinger fra *Petersen*, *Stenderup*, og *J. P. Windekilde* til Sdbg. diakonat 1838 (se note 32).

34. Henh. Nørvang-Tørrild justitsprot. 31/7 og 17/7 1837 (besøget i påsken og 2/7 1837); *Maus* dagbøger og optegnelser, jfr. bd. V, 92 f (oplysningen om *Maus* møde med *N. Thomsen* i Dalby er tvivlsom); *R. Sørensen*: *Reise i Jylland, 1837*, 8 (cit.), jfr. om *Eielsen* bd. II, 28 og 51; *Anst-Slavs* politiprot. 7/2 1839, jfr. bd. V, 93 f; *NKT* 1839, 794, *L. Schrøder*: *P. Larsen*, 112. Jfr. om *P. Larsens* rejser oversigten i bd. V, 304 f (bl.a. om besøg i Vonsild 1835).

fik Petersen besøg af præsterne Mau og *Vilh. Birkedal*, der deltog i »husandagten« og dagen efter befordredes videre af Petersen. I feb. 1843 kom Rasmus Sørensen igen, men denne gang angående en højskoleplan, og den interesserede slet ikke Petersen. Mere vellykket var en større indkvartering i okt. 1846, da V. Birkedal - efter et missionsmøde i Fredericia - kom kørende til Dalbygård med *Hans Sveistrup* og to andre præster og en del lægfolk, befordret af P. Larsen. »Vi holdt en velsignet Aftenandagt med hverandre«, skriver Birkedal; han og Sveistrup talte, og alle gårdens folk deltog. Næste dag kørte Petersen, Birkedal og Sveistrup til Boisen i Vonsbæk, og her forandredes »scenen«: »havde vi før kun haft med kristendom at gøre, blev vi her førte ind i politikken«. Men dette sceneskifte skete altså først i Vonsbæk, og først i 1846.[35]

•

Nabosagnet *Sdr. Bjert* gennemløb i store træk samme udvikling fra herrnhutisme til forsamlingsbevægelse. Men den herrnhutiske vækelsespræst *O. F. Leth* (1784-1826), der i begyndelsen havde vakt stor røre - især i byen Agtrup - oplevede så stærk tilbagegang efter 1800, at han opgav forsamlingerne i præstegården. De blev dog vistnok genoptaget, da der først i 20'erne opstod »nyt liv«, og efterfølgeren, *J. K. Walter* (1827-40), påtog sig oprindelig ledelsen af forsamlingerne, skønt han selv var udpræget rationalist. Men forsøget mislykkedes snart; »es wollte nicht gehen« (1832). Derimod fik han indført Evangelisk-kristelig salmebog og dele af Adlers agende og virkede også for Balles lærebog. Da han desuden kom i betydelig gæld hos folk i sognet, mistede han efterhånden ganske menighedens tillid, og kirkebesøget blev påfaldende dårligt.[36]

I stedet synes der som allerede berørt at være opstået et livligt

35. Henh. bogen om Brodersen (note 24), P. Larsen til Lindberg 24/12 1841; Maus dagbøger; Højskolebreve I, 12 f (brev fra Sørensen); Chr. Folkeblad 17/1 1847 (1. cit.), L. Nyegaard: V. Birkedal I, 1895, 328 (brev fra Birkedal, cit.). Jfr. om P. Larsen og Petersen s. 202, om Petersen som indbyder til Nordsl. missionsfor. s. 89 og om hans nationale stilling s. 322.
36. Bd. IV, 128. Brodersen, 143 ff, Fr. Lunds berr. 1822 (cit.), 1824 (om fors. i B. ledet af Leth), Wolters ber. 1832 (cit.), Adlers ber. 1829 (salmebogen), Walters berr. (især 1838, om Balle), Andr. Petersens ber. 1847, Strodtmanns ber. 1836 (hvor kirkebesøget karakteriseres som »eben nichts Seltenes« - den mest forbeholdne karakteristik i hans ber.). Jfr. om Walter hans art. i Fallesens Theol. Mdskr. IV, 611 ff, V, 155 ff.

forsamlingsrøre fra o. 1830, til dels under fynsk indflydelse (se s. 192). Men det kendes næsten kun fra emissær Wolters meddelelser og senere indberetninger fra Walters efterfølger *Andr. Petersen* (1841-68). Selv oplyste Walter intet om vækkelsen, og provst Strodtmann kun, at der fandtes en »Häuflein, das sich zu den sogenannten Erweckten rechnet« (1836).

Fælles for emissær Wolters og pastor Petersens meddelelser er omtalen af indre modsætninger. Ifølge Wolters beretninger fra begyndelsen af 30erne drejede det sig åbenbart om den almindelige spænding mellem den traditionelle herrnhutisme og fynboerne, og den synes at have holdt sig. I maj 1836 forsøgte *Peter Larsen* at holde forsamling i Agtrup, men uden held. Det skyldtes et udtrykkeligt forbud fra pastor Walter, men hang muligvis også sammen med kredsens herrnhutiske karakter. For omtrent samtidig medtog emissæren Sdr. Bjert i sin fortegnelse over ikke-separatistiske (herrnhutiske) forsamlingskredse som den eneste i det nordlige Slesvig. Kredsen bestod af ca. 20 personer, der samledes om snedkermester *N. (?) Kjer* i Agtrup - formentlig identisk eller beslægtet med *Jens Kjer*, Agtrup, som var en af *N. J. Holms* støtter og medindbydere ved oprettelsen af missionsforeningen i 1842-43.

Det er dog ikke usandsynligt, at *Peter Larsen* har holdt forsamlings i Sdr. Bjert i slutningen af 30erne. Pastor Petersen oplyser i hvert fald, at i hans første år (1841) havde *P. Larsen* her holdt en forsamling med ca. 30 deltagere, bl.a. Petersens fra Dalbygård og andre fra Dalby; og allerede under hans forgænger havde *P. Larsen* haft »enkelte« tilhængere i Bjert og nabosognene, deriblandt en anset mand, som »allenthalben bemüht war, ihn zu empfehlen und ihm Eingang zu verschaffen« (Petersen, Dalbygård?). Desuden havde en vis *Anders Hansen*, Gamborg, holdt »et par små forsamlinger«, den sidste i 1844, idet han havde tilknytning til nogle tilflyttede fynboer, vistnok fra Gamborg. Endelig fandtes der nogle tilhængere af brødre-menigheden. Men Pastor Petersen opfattede herrnhuterne, »gamborgianerne« og »skræppenborgerne« (*Janssens* udtryk 1846) som tre partier og beklagede, at »omflakkende Prædikanter« havde splittet menigheden, således at »den bedre Deel« allerede før hans ankomst var begyndt at opløses i småpartier.

Pastor Petersen er os bekendt som den første ikke-rationalistiske præst i Bedsted, og også i Bjert betegnede hans ansættelse et tydeligt omslag. Allerede i 1841 kunne han vedlægge sin første indberetning en ansøgning fra størstedelen af menigheden om genindførelse af

Pontoppidans salmebog og forelægge et andet menighedsønske om indførelse af »Kristelig Børneven« (ved N. J. Holm m.fl., se s. 83) som skolebog; og senere efterkom han en anmodning fra tilflyttede fynboer, som åbenbart var en voksende gruppe, om dåb efter den gamle alterbog (1847). Han glædede sig over de mange »christlichreligiöse und kirchlichgesinnte«, især blandt de ældre i menigheden, og virkede med held for forbedring af kirkegangen. Hans forhold til de vakte var velvilligt, men bestemt af hans ønske om at nedbryde partiskellene og samle alle om kirken, og han synes interesseret i at betone »partiernes« aftagende betydning. Han havde ikke modsat sig de ovennævnte forsamlinger, men endog deltaget i Peter Larsens, hvor han benyttede lejligheden til at fremføre nogle advarende ord (jfr. Janssen 1842). I 1847 kunne han med tilfredshed meddele, at splittelsen var »aldeles hævet«, alle partier søgte kirken, og deres indflydelse var stærkt svækket. De fleste af dem, der tog til festerne i Christiansfeld, gjorde det kun for at træffe bekendte og have en glad dag. Anders Hansen Gamborg havde ikke vist sig siden 1844 og Peter Larsen var slet ikke kommet igen; hans tilhængere i Bjert og nabosognene havde næsten alle vendt ham ryggen, og hans ansete fortaler havde mistet al tillid. Selv så han derimod »ikke andre end glade Ansigter« omkring sig.[37]

•

Stenderup øst for Sdr. Bjert skal kun omtales for fuldstændighedens skyld. Det synes temmelig uberørt af de kirkelige strømninger. Præsten *Ivar Petersen* (1815-49, f. 1781) var ikke rationalist. Forgænger J. Chr. Jessen havde virket for Adlers agende, men Ivar Petersen holdt sig nøje til det gamle danske ritual, og hans prædikener og usædvanligt grundige konfirmandundervisning var - efter det oplyste - af samme art som de unge »kirkeligtsindede« præsters. Han havde ingen problemer med sognets folk, men flittigt kirkebesøg, i

37. Strodtmanns ber. 1836 (cit.). Om P. Larsens besøg 1836 bd. V, 90; Math. Christensen, Agtrup, fulgte med til de flg. fors. i Ødis og Hjarup. Om Wolters fortegnelse her s. 79, om J. Kjer Et Jubilæums-Skrift, Chrif. 1893, s. 10 ff og 17. Ansøgn. om Pontoppidan 1841 (156 pers.) og skr. om indsamling til nye salmebøger ved Jens Kjer, und. af Petersen s.å., i Bjert præstearkiv. Andr. Petersens berr. (både på da. og tysk) 1841, 44 og 47; 1844 og 47 om partierne m.m. (Anders Hansen kan være den i bd. III omtalte skrædder (se reg.) og måske identisk med den af Wolter omtalte (her s. 192)). Janssens visprot. 1812 og 46.

hvert fald fra gårdmandskredse. Enkelte familier havde tilknytning til Christiansfeld, og i 1837 holdt Rasmus Sørensen og Peter og Anders Larsen en forsamling med Anders Larsens to søstre, der som nævnt boede i sognet, hvori deres familier og tjenestefolk deltog. Men der berettes ikke om andre forsamlinger.[38]

*

Ødis sydvest for Vonsild fik derimod mindst to kredse med tilknytning til den danske forsamlingsbevægelse. Den første kontaktmænd var fynboen *L. N. Haastrup* (f. 1773), der 1818 blev præstegårdsforpagter i Vonsild og 1821 overtog en gård i Ødis, Riglandseg. Som bogbinder i Fåborg havde han i en årrække forhandlet gudelige småskrifter og herunder besøgt de vakte kredse, bl.a. Anders Larsens hjem i Gamborg. Han havde også længe haft forbindelse med de herrnhutiske emissærer og blev i Christiansfeld betragtet som »auswärtiger Bruder« med ret til nadverdeltagelse. Hans gård lå på grænsen til Hjarup sogn, og her blev han bekendt med en kreds af vakte, der var opstået i 1827. I 1833 holdt emissær *Fr. Lund* således en forsamling hos Haastrup med 30 deltagere fra Hjarup sogn.

Forbindelsen mellem de to sogne styrkedes fra vinteren 1835-36, da *Peter Larsens* virksomhed på egnen begyndte. Den 21. dec. 1835 fik Haastrup besøg af Peter og Anders Larsen, som han længe havde kendt; de holdt da en lille forsamling hos Haastrup med o. 20 deltagere, deriblandt *Niels Thomsen*, den mest fremtrædende i Hjarup-kredsen, og dagen efter endnu en forsamling i Hjarup, hvori Haastrup deltog. Som nævnt (s. 194 f) greb myndighederne straks ind efter disse forsamlinger; Hjarup-lederne blev forhørt i Kolding og fik en advarsel, og Haastrup blev indkaldt til forhør i Haderslev på anmodning fra Kolding. Men fynboerne fortsatte forsamlingsvirksomheden, hvilket medførte nye forhør i Kolding, og i forbindelse med et af disse holdt de atter forsamling hos Haastrup d. 25. april 1836. Som følge heraf blev Haastrup vistnok atter stævnet til Haderslev, i hvert fald måtte han love ikke oftere at give »de omrejsende fynboer« adgang til at holde forsamling i hans hus. Da Peter og

38. Jessens berr. til Adler 1805 og 11. Petersens berr. 1836-47; konfirmanderne blev undervist to vintre og deltog derefter i katekisationerne. Brodersen, 123. R. Sørensen: *Reise i Jylland*, 7 f. ff. *Gem. Diar.* 6/10 1840 viede I. Petersen en datter af Petersen, Dalby, i brødremenighedens kirkesal. Jfr. note 25 (om A. Larsens søstre) og 33 (om Brodersen).

Anders Larsen kom igen d. 23. maj (pinsedag), afslog han derfor at åbne sit hjem; men det medførte kun, at fynboerne holdt forsamling på hans mark med deltagelse fra hele omegnen, og dette gentog sig dagen efter i Hjarup og d. 14. juni i Vamdrup.[39]

Formelt var Haastrup nu uden medskyld i disse forsamlinger; men d. 12. juni måtte han dog møde til et nyt »forhør«, denne gang i brødremenigheden. I en skrivelse til amtshuset havde han nemlig angrebet præsten i Hjarup, og dette var blevet meddelt Roentgen, der pålagde Holm at tilkalde Haastrup for at gøre ham det klart, at han på grund heraf måtte udelukkes fra nadveren i Christiansfeld. Det gjorde dybt indtryk på Haastrup, som nogle dage efter gik til Haderslev og undskyldte sin ytring om præsten over for amtmanden. Over for fynboerne gik han nu så vidt, at han opfordrede dem til at blive i deres hjem, og han arrangerede endog en sammenkomst mellem dem og Callisen, da denne kom på visitats i Ødis samme sommer, for at han skulle give dem den samme formaning. Til gengæld havde Callisen forsikret, at Haastrup selv måtte holde forsamlinger med indtil 100 deltagere, nemlig som »præst« i sit eget hus; mødte han hindringer, tilføjede Callisen, »saa vend Dem kuns til mig«. Haastrup synes derefter virkelig at have holdt mindre forsamlinger med deltagere fra Ødis og Hjarup. Men Callisens formaning til fynboerne virkede kun på »den ene« (Anders Larsen?); i hvert fald kom Peter Larsen uanfægtet igen - »og ingen kan modstaae den Aand han taler af« (Haastrup). Just til Ødis fik han ærinde flere gange, da der i *Bramdrup* i sognets sydlige del var opstået en vækkelse, som tiltog betydeligt i de følgende år.[40]

Nogle år efter førte Bramdrup-forsamlingerne til nye bryderier med myndighederne. Præsten i Ødis, *Lor. Jessen* (1834-60), var næppe rationalist, i det mindste så moderat, at der efter 1836 kunne opstå et tillidsforhold mellem ham og Haastrup. En tid tolererede Jessen både

39. Om Haastrup bd. III, 55 V, 88 note 7, ældsterådsprot. 28/11 1828 samt 9/3 1835, 18/8 1840 (om en søn, der blev uddannet som missionær); H. udgav også egne digte, fx. Fire og tyve aandelige Sange, 6. oplag 1837, Bibl. Dan. Sup. s. 445. Om forsamlingerne m.m. bd. V, 87-91. De officielle »akter vedr. konventikler i Ødis sogn« findes anført i Had. amsarkivs registratur, men er forgeves eftersøgt i LA. Dok. vedr. det første forhør i Had. findes under Anst-Slavs hrd., dok. til justitsprot. 1831-36, B. Om fors. 25/4 og Haastrups løfte (og 2. forhør?) L. Schrøder: P. Larsen, 72 f, og ndn. brev til Callisen.

40. N. J. Holm til Roentgen 27/6 1836 (R 2), Haastrup til Callisen 11/3 1840 (Gottorp, Abt. 18 nr. 38 VIII). Om H.s fors. sm. brev samt bd. V, 94 (om samarbejde med hjarupperne; 4 andre deltagere fra Ødis er nævnt).

Haastrups forsamlinger og forsamlingerne i Bramdrup. Men tilskyndet af de vaktes fjender mødte han og sognefogden omsider op til en af Peter Larsens forsamlinger og forlangte »meget opbragt«, at den straks skulle opløses. Peter Larsen erklærede imidlertid, at da præsten nu var til stede, var forsamlingen lovlig, og derpå gik han videre i programmet. Da mødet var slut, forlod pastor Jessen stiltiende stedet uden at have fundet noget »ondt« i Larsens tale, og det lykkedes derefter Haastrup, der ikke selv deltog i Bramdrup-forsamlingerne, at berolige præsten. Men en tid efter blev en tilflyttet skræddersvend en yndet taler i Bramdrup, hvor han »talte meget om Fordømmelsen«; bl.a. fordømte han Haastrup. Det medførte, at pastor Jessen nu (vistnok i foråret 1840) sendte en skarp klage til amtmand Johannsen i Haderslev, som derpå indkaldte gårdmændene *Jens Pedersen* og *Christian Hansen* og husmand *Johan Fransen* fra Bramdrup og betydede dem, at de ville blive straffet, hvis de holdt forsamlinger med mere end to ud over deres husfolk.

Omtrent samtidig modtog amtmanden en klage fra præsten i Hjarup over Haastrups forsamlinger, hvori hjarupperne ofte deltog i ret stort antal. Som følge heraf blev også Haastrup indkaldt til amtshuset, hvor han måtte erkende, at han trods sit løfte havde givet fynboerne adgang til sine forsamlinger; dog havde han altid selv »taget Forsædet«. Amtmanden idømte ham derfor en bøde på 20 rdl. Haastrup klagede sin nød til Callisen, som bad Boesen i Oksenvad svare, at Haastrup kunne søge kongen om eftergivelse. Denne ansøgning skal være blevet imødekommet; men sagen medvirkede sikkert til, at Haastrup i 1842 købte en gård i Starup ved Kolding. - Derefter faldt der vistnok ro over sognet; Jessen kunne i 1847 oplyse, at de utilstedelige forhold var ophørt efter Haastrups bortrejse.[41]

Tyrstrupeggen

Her spillede Christiansfelds nærhed naturligvis en afgørende rolle. I

41. Hovedkilderne er Haastrups own. brev og brev fra U. S. Boesen til Callisen 20/4 1840 (sst.). Om eftergivelsen af bøden N. J. Holm til Roentgen 22/4 1843 (R 19 E). Jessens ber. 1847. Hans ber. er i øvrigt meget lidt oplysende, men jfr. om hans forkyndelse Janssens visprot. 1843. - Forgængeren *H. Fehr* var rationalist, men derefter vikarierede en tid *Nic. Ratenburg* (sen. Brede), der var »kirkeligtsindet« og vandt så stor påskønnelse, at menigheden stærkt anbefalede ham til fast ansættelse i Ødis; TK, D., Ødis 1834.

Tyrstrup-Hjerndrup pastorat måtte præsterne nødvendigvis tage stilling til brødremenigheden, der var en kirkelig enklave i hovedsognet, men med mange forbindelser til sognets folk. I *J. C. Lautrup*s tid (1776-1803) var forholdet det bedst mulige; Lautrup virkede selv i hermhutisk ånd og havde vistnok stor indflydelse. Men *C. G. L. Forchhammer* (1804-24) var meget forbeholden over for brødremenigheden, hvor man måtte være på vagt for at undgå ubehageligheder med præsten. Efterfølgeren *L. C. Bargum* (1825-32) havde, skønt rationalist, ladet en søn og datter undervise i brødremenighedens »anstalter«, men ældsterådet opdagede snart, at han i øvrigt søgte at hindre menighedens arbejde »auf alle mögliche Weise«. Derpå fulgte *N. J. Lindenhan* (1834-49), som i begyndelsen var af samme observans og i brødremenigheden havde ord for at være »ein roher ungebildeter Mann«, der som forkynder var uden gaver og uden evangelium.

Der var åbenbart også et misforhold mellem sognemenighederne og disse tre præster. Forchhammer klagede rent ud over befolkningens manglende religiøse interesse, der bl.a. vanskeliggjorde hans arbejde med katekisationerne (1811). Inden Bargums udnævnelse indsendte Tyrstrup sognefoged og 65 beboere en ansøgning om at få Salling som præst, da det for dem var af stor betydning »at have en sand evangelisk Lærer til Sjælesørger, som stedse formaner og opmuntrer til at leve som en sand Christen«. Også Strodtmann fandt de kirkelige forhold utilfredsstillende: dans og usædelighed florerede, kun få børn deltog i katekisationerne, af to personer kom kun én til Herrens bord - mens næsten alle i de andre sogne deltog i altergangen (1836).[42]

Denne situation var baggrunden for den allerede omtalte *vækkelse*, der begyndte o. 1830 på denne egn, hvor den ifølge *N. J. Holm* ikke var noget nyt; den var derfor egentlig ikke *opstået*, men kun »zum Vorschein gekommen«. *Möhne*, den danske prædikant, bemærkede den først og fremmest derved, at der straks kom mange fra »det tidligere berygtede Tyrstrup« til hans danske forsamlinger (fra nov. 1829). Desuden knyttede han forbindelse med dem ved privat sjælesorg og ved bibeltimer i brødrehusets sal, som blev flittigt besøgt

12. Henh. Holdt: *N. J. Holm*, 27, 30, Brodersen, 134 f, ældsterårsprot. 13/9 1817, 21/8 1826, 7/10 1831 (cit., jfr. 18/8 1828 og 4/2 1833 om undervisningen af børn fra Tyrstrup, som blev hindret af Bargum, men genoptaget efter hans bortrejse). Roentgen til Hhut. 6/2 1834 (R 11 B, cit. om Lindenhan). Forchhammers ber. 1811, TK, D., Tyrstrup 1825 (ansøgningen, cit.), Strodtmanns ber. 1836.

(1832); og der blev udpeget endnu en »broder«, *Jakob Justensen*, til at tage sig af de vakte i Tyrstrup sogn. Der var derfor ikke behov for selvstændige lægmandsforsamlinger eller for et organiseret »societet«, som Roentgen så småt håbede på (1834).

Efter Möhnes bortrejse 1834 fortsatte *N. J. Holm* i samme spor. Ud over de tilreisende dannede der sig en fast kreds, hovedsagelig fra Tyrstrup, som besøgte hans forsamlinger hver søndag. Disse tilhørere kunne efter Holms mening stort set betragtes som vakte. Hertil kom månedlige forsamlinger, som Holm holdt i sit eget hus med ca. 30 deltagere (1835). Han lagde også vægt på personlige besøg i hjemmene, hvor han bl.a. talte med børnene, og for dem holdt han særlige »Kinderversamlingen« i brødremenigheden. Samtidig søgte Holm også at forbedre forholdet til Lindenhan, der havde vist sig langt mere elskværdig end ventet. Da Holm hørte, at der en søndag kun havde været syv i kirke, drøftede han det med sine venner, og alle »de hellige« besluttede derefter at møde op, hvilket medførte, at præstens prædikener nu blev mere opbyggelige. De foreliggende prædikendispositioner tyder virkelig på, at Lindenhan anslog mere kirkelige toner.

I begyndelsen af 40erne fremhæver Holm mest fremgangen i fjernereliggende sogne, mens vækkelsen i Tyrstrup synes at være stagneret. Hans missionsforening vakte som tidligere omtalt kun ringe interesse i Christiansfelds nærhed, og efter Holms død 1845 svandt de danske forsamlinger ind på grund af manglende tilslutning fra den nærmeste omegn.[43]

•

I *Aller-Taps* pastorat, der også hørte til brødremenighedens nærmeste opland, synes ingen af præsterne at have haft nærmere tilknytning til Christiansfeld; men der opstod allerede i 1784 en vækkelse i Åstorp i Taps sogn, forårsaget af en karl fra Tyrstrupgård. Kort før Möhnes ankomst begyndte en ny vækkelse just i Åstorp; de vakte samledes hver lørdag til bibellæsning, bøn og sang, og nogle »brødre« fra brødrehuset, hvoraf én stammede fra sognet, deltog i forsamlingerne.

[43. Breve til Hhut. henh. fra Holm 31/3 1835 (R 19 E, slutn., første cit.), Möhne 3/6 1830 (R 11 B, cit.), 17/11 1832 (sst., om Justensen se Brodersen, 124 f), Roentgen 25/6 1834 (sst.), Holm 31/3 1835 (R 19 E, egl. skrevet gennem flere måneder, om Kindervers. ældsterådsprot. 22-23/12 1834). Breve fra Hhut. 20/4, 15/6 1834 (om Lindenhan, jfr. hans berr. 1836 og 44). Se også s. 68 ff, 90, 95 og note 33.

Muligvis var der tale om flere lignende kredse, for ifølge Möhne var der også vækkelse i Bråbæk (Aller s.) og Aller by (1830), og sognepræsten, *L. Aagaard* (1825-32), beklagede sig højligt til en af brødre-menighedens ledere over »de i hans sogn opståede konventikler« i den formening, at de lededes fra Christiansfeld (1830). De nævnte »brødre« måtte derefter undlade at deltage.

Men de danske forsamlinger i Christiansfeld kunne ikke røres, og de synes også at have omfattet adskillige fra Aller og Taps. Tilslutningen fra Aller fremhæves bl.a. udtrykkeligt i vakancetiden efter Aagaards død; og da efterfølgeren *H. C. Fischer* (1833-38) opfattedes som rationalist, fortsatte tilgangen herfra utvivlsomt i Holms tid, i hvert fald i begyndelsen. En af kontakterne var degnen i Aller, *M. Sørensen*, der havde tilknytning til N. J. Holm; da Holm i 1834 virkede for et nyt traktatselskab, gjorde han især regning på Sørensens medvirken, og efter Holms død blev han danskkyndig medhjælper for Aug. Roentgen, navnlig ved udgivelsen af missionsbladet. Det må også nævnes, at der i disse år blev udsendt to missionærer, der stammede fra disse sogne, nemlig *M. A. Asboe* fra Åstorp (udsendt 1834) og *M. J. Barsø* fra Bråbæk (udsendt 1846).[44]

Men situationen ændredes efter Fischers død, da hans efterfølger, *David Davidsen* (1839-54), åbenbart tilhørte »den kirkelige retning«. Det fremgår tydeligt af hans beretninger og prædikendispositioner, hans anbefaling af Hasselmanns liturgiforslag og hans Harmsinspirerede lovprisning af præstens høje kald. Callisen satte ham udtrykkeligt over forgængeren, og også provsten fremhævede hans dygtighed på alle felter. Han fik god kirkegang i begge sogne, og det må formodes, at også de fleste vakte nu holdt sig til sognekirkerne.[45]

•

Om de andre østkystsogne findes kun få relevante oplysninger. N. J. Holm regnede sikkert *Hejls-Vejstrup* til de sogne, hvor forkyndelsen var »evangelisk« til o. 1800 (se s. 191); i hvert fald var præsten *J. A.*

[44. Bd. IV, 129. Möhne til Hhut. 3/6 1830 (R 11 B), ældsterårsprot. 2/2 1830 (om Aagaard. cit.). Om besøg fra Aller fx. Roentgen til Hhut. 11/5 1833 (R 11 B), om præsterne Holm til Hhut. 31/3 1835 (R 19 E), om Sørensen Holm til Roentgen 7 7 1834 (R 2), EMT 1846, 129, om missionærerne Brodersen, 136, EMT 1846, 160, Nachr. aus der Br.-Gemeine 1886, 511 ff.

[45. Davidsens ber. 1841-47, Callisens ber. 1841, Janssens visprot. 1842-46.

Lassen (1753-83) herrnhutisk sindet. Men *F. Eriksen Eisbøl* (1807-37) var oplysningspræst, ivrig for anvendelse af Adlers agende - så vidt muligt - og for Evangelisk-kristelig salmebog, som han dog kun fik indført i skolen (1829). Ifølge Adler prædikede han »überaus gut« (1829), men selv klagede han gentagne gange over sognets »irreligiøsitet«; der kom kun få til hans katekisationer, og kirkebesøget var kun »einigermassen« (1836). - Efterfølgeren *B. A. Bonnichsen* (1838-49), tidligere Dybbøl, oplyser imidlertid i 1841, at de gamle opbyggelsesbøger fandtes i mange hjem, og nogle familier søgte til Christiansfeld. Flertallet var »wohl gar zu rationalistisch«, men gårdmandsklassens kirkelighed var som helhed rosværdig, og ingen forsømte nadverbudet. Selv virkede Bonnichsen utvivlsomt på denne tid i »kirkelig« ånd, men svækkedes i de sidste år, så at sognefogder og kirkeværger i 1847 ansøgte om en kapellan; de kunne ikke tro, at en så åndssløvet mand kunne »indprente i de Unges Sjæle Jesu Christi ophøiede Lære og virke paa deres Hjerter«.[46]

I *Fjelstrup* havde brødremenigheden en nær ven i præsten *J. P. Windekilde* (1810-17), der virkede med herrnhutisk nidkærhed, men stadig mere mistrøstig over resultatet. Efterfølgeren *C. G. Tietcke* (1817-46) var oplysningspræget, men vistnok moderat. Han fandt ingen grund til klage over de kirkelige forhold; størsteparten søgte »Herrens Huus og Alter«, kun et par familier havde afholdt sig fra nadveren, men var mødt efter skriftlig advarsel gennem sognefoged, kirkeværge og helligdagsfoged (1836). Ifølge Möhne var der o. 1830 religiøst røre i sognet, hvorfra man søgte til Vonsild og Christiansfeld; men nærmere oplysninger savnes. Efter Tietckes død ansøgte sognet om »en Præst med et oprigtigt dansk og kristeligt Sind«. *U. S. Boesen* fra Oksenvad, der fik embedet (1846-54), synes at have opfyldt forventningerne. Ifølge hans beretning fra 1847 havde han i Fjelstrup kun mødt agtelse, tillid og velvilje. Hans kirkelige standpunkt vil blive nærmere omtalt nedenfor.[47]

De nordvestlige sogne

På denne egn fik *Oksenvad-Jels* en særstilling på grund af præsten *U. S. Boesen* (1834-46), der blev provstiets første repræsentant for den nye »kirkelige« præstetype. Forgængeren *J. Bjørnsen* (1797-1832) var udpræget rationalist, men Boesen har vi allerede mødt som »rettroende« forkynder og kirkelig aktivist i Nr. Løgum; og kirkelivet fik utvivlsomt også et opsving i hans nye embede. Kirkerne blev »ganske

opfyldte«, især i Oksenvad; fastepredikenerne, som Bjørnsen havde opgivet, gennemførtes med ret god tilslutning, lørdagsskriftemålet blev genindført og religionsundervisningen forbedret, for Boesens vedkommende ved kirkekatekisationer året rundt og ved konfirmationsundervisningen, som af mange børn fulgtes i to år.[48]

Problemet var *forholdet til de vakte lægmandskredse*, som Boesen havde haft nær kontakt med i Nr. Løgum. Ligesom i Nr. Løgum fik han adskillige udensojns tilhørere fra disse kredse, således fra »sallingianerne« på Vonsildeggen og ikke mindst fra sognene vestpå (jfr. s. 197 ff og 264). I Oksenvad sogn fandtes der også vakte. Det oplyses, at de vakte på vestereggen (Hygumeggen?) plejede at besøge gårdmændene *Hans Pors* og dennes svoger *Math. Terp* i Oksenvad på vej til festerne i Christiansfeld; dette skete 2-3 gange årligt, og i forbindelse hermed holdtes forsamlinger i Oksenvad. P. C. Koch har formodentlig kendt denne kreds, for da han i 1837 virkede for Lindbergs bibeloversættelse, fik han flest abonnenter i Oksenvad sogn.

Men Boesen havde selv ændret holdning. I Nr. Løgum var han blevet betragtet som herrnhuter, og det vakte derfor glæde i Christiansfeld, at han nu skulle virke i »vort naboskab«. Men samme år havde N. J. Holm - der som ung havde været hans lærer - »en frygtelig kamp« med ham om »diasporaspørgsmålet«, dvs. om berettigelsen af det herrnhutiske emissærarbejde; bl.a. havde Boesen nægtet Holm ret til at virke som »præst«, fordi han ikke var ordineret. Boesen synes derefter at have holdt sig fra enhver nærmere forbindelse med Christiansfeld; dog mødte han op efter missionsforeningens stiftelse (1843) i et forsøg på at få den ændret til et landskirkeligt foretagende med generalsuperintendenten som præsident.[49]

16. Henh. bd. IV, 129, Eisbøls berr. 1808, 1817, 1820, 1829, Adlers visprot. 1829, Strodtmanns ber. 1836. Bonnichsens berr. 1841-47, Janssens visprot. 1842-43; ansøgn. i Gottorp, Abt. 18 nr. 71 K (Bewerbungen).
17. Om Windekilde bd. IV, 129, og her s. 185. Tietckes berr. 1836-44, Boesens 1847. Møhne til Hhut. 3/6 1830 (R 11 B). Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 339 f.
18. Børsens berr., især 1836 og 41, Strodtmanns ber. 1836. Om Bjørnsen Sdj. Årb. 1934, 165, 1935, 196 f.
19. Henh. Thade Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Hist., 1924, 17 ff; desuden nævnes Hans Pors' tre brødre Claus, Peter og Niels som hørende til den vakte kreds; jfr. indsamlings-listerne i EMT 1852, 96, 1853, 112, 1854, 96, 128, 1855, 128. P. C. Koch til Lindberg 24/5 1837. Om sallingianerne se det flg. Roentgen til Hhut. 6/2 1834 (R 11 B, første cit.). Holm til Hhut. 4/12 1843 (s. 15-17, R 15 A).

Over for forsamlingsbevægelsen var hans holdning lige så reserve- ret, dels som følge af hans myndige, embedsbevidste optræden, dels på grund af en vis principiel sognekirkelighed. Ved sin tiltræden havde han bemærket, at der i begge sogne var skarpt modstridende partier, »det mere alvorlige og christelig-sindede« og »det plat rationalistiske«, som var det overvejende; og selv om han ikke ville støde det kristelige parti, ville han gerne vinde begge parter. Derfor søgte han bl.a. liturgisk at være »Alt for Alle« ved kun varsomme ændringer i den hidtil anvendte Adler'ske liturgi. Han oprettede også en meget benyttet almindelig læseforening i Jels, hvor kun »skadelige« bøger var udelukket, »navnligen Romaner og Comoedier«. I 1836 tordnede han 1. pinsedag mod de gængse »udsvævelser« på 2. pinsedag, men da seks unge druknede under disse dagen efter, holdt han en begravelsesprædiken, som de vakte fandt alt for mild. Ved denne prædiken, som blev trykt, mistede han »hele sin kredit hos sallingianerne«, skriver N. J. Holm, og »die fühnschen Eifern« benyttede den straks som bevis mod christiansfelderne, hvortil de regnede Boesen.

Peter Larsen synes da også at have holdt sig på afstand. Der berettes kun om ét besøg hos Boesen, nemlig i 1837. P. Larsen kom da sammen med *Niels Thomsen*, Hjarup, efter indstændig opfordring fra Boesens svoger J. F. Fenger, som de havde truffet på Sjælland, og som mente, at de burde kunne samarbejde med Boesen. Men modtagelsen var yderst kølig. De måtte vente et par timer, og da de kom ind, lå Boesen på sin sofa og røg pibe uden at tage notits af dem. Det lykkedes P. Larsen at bryde isen, men samtalen fik ingen betydning for de to forsamlingsfolk. Beretteren har sikkert ret i, at Boesens væsen var dem for stift, og at de i hans øjne gjorde sig skyldige i selvtægt ved at holde forsamlinger. - I 1840 forhandlede Boesen som tidligere nævnt på Callisens vegne med *L. Hastrup*, Ødis; som Callisen vurderede han ham positivt, men med den tilføjelse, at Hastrup ligesom andre »Aandsbegavede af Almuen« ikke kunne modstå fristelsen til at »glimre, opløstes og beundres« ved at prædike for en talrig forsamling.

I samme anledning foreslog Callisen Boesen at overtage stillingen som provst og præst i Haderslev, som stod ledig efter Strodsmanns død. Boesen afslog det dels med henvisning til sine begrænsede tyskkundskaber, dels fordi forflyttelsen ville betyde en indtægtsnedgang. Men forslaget vidner både om Callisens bevågenhed og om almindelig anseelse, og Boesens stilling styrkedes yderligere ved

samarbejdet med Meyer om en ny dansk salmebog, som blev afsluttet i Oksenvad-tiden (1844, autoriseret 1847).[50]

*

Fra *de omliggende sogne* er der kun bevaret få vidnesbyrd om de vakte kredse. Fra *Skodborg* slet ingen; her virkede en række rationalistiske præster, hvoraf Adler særlig fremhævede *J. Hagen* (1818-31, sen. Nybøl), bl.a. fordi han i 1829 havde indført Evangelisk-kristelig salmebog »mit völliger Zustimmung seiner Gemeinde«. Efterfølgeren *Th. L. Bjørnsen* (1831-50, søn af J. Bjørnsen) oplyste 1841, at kun de fattigste var dårlige kirkegængere, flertallet kom flittigt, og alle gik til alters.[51]

I *Stepping-Frørup* fandtes der derimod rester af den store herrnhutiske vækkelse i det 18. århundrede. De gamle konventikler var ophørt 1816, og præsterne skildres som rationalister, *H. W. C. Fehr* (1834-50) således som en kortspillende herre, der hver torvedag morede sig i Haderslev. Hans beretninger til Callisen tyder dog på en vis påvirkning fra den kirkelige retning, men også på, at der stadig fandtes vækkelsesprægede kredse, som Fehr ikke kunne forlige sig med; det var ifølge Fehr selvretfærdige folk, som roste sig af deres vækkelse, tro osv., uden at deresandel svarede dertil. Han havde også fundet det nødvendigt at anmelde »Ruheslörer von Innen oder Aussen«, fordi de overtrådte de kirkelige love og dermed truede freden i hans menigheder.[52]

I *Sommersted* skal kirkelivet have været i tilbagegang; men præsten *Lorenz Paulsen* (1828-52) kunne i det mindste i 1832 glæde sig over, at »die Mystik der späteren Zeit« her var fuldkommen ubekendt.

50. Henh. Boesens berr. 1844 og 41, Holm til Roentgen 31/5 1836, 27/6 1836 (R 2; jfr. Holdt: N. J. Holm, 71 f og 340, hvor brevene misforstås og det andet brev fejldateres (s. 354); fynboerne opfattes uden grundlag som »milde Folk« og sallingianerne som et parti i pastoratet), *Danskeren* VI B, 1891, 247 f (om besøget, jfr. P. Larsens version i *Da. Kirketid.* 1868, 213 ff), Boesen til Callisen 20/4 1840, jfr. note 41. Om salmebogen s. 128. - Efterfølgeren *Peter Jürgensen* (1847-59) fandt til sin store glæde »megen kirkelig Sans i disse Menigheder«, ber. fra 1847.

51. Adlers visprot. 1826 og 29 (cit.). Bjørnsens ber. 1841. Hans berr. er i øvrigt ret farveløse.

52. Henh. bd. IV, 127 f, Strodtmanns ber. 1836; C. Petersens sml. (efter sognekroniken), jfr. *Slesv. Præster*, 124 f; Fehrs berr., især 1847 (et tilbageblik). - Det sidste synes formet som et forsvar over for Callisen og hentyder formodentlig til forsamlinger el. lign.; men nærmere oplysninger savnes.

Laurids Skau, der stammede herfra, oplyser imidlertid, at han som ung - ca. 1834-36 - hjalp præsten med at bekæmpe en pietistisk forsamlingsbevægelse i sognet og på egnen, som »næredes« af nogle omrejsende fynboer. Kun de indviede blev underrettet om forsamlingerne, der navnlig holdtes skjult for præsten; men Skau fik dog adgang til dem og deltog »oftere«, og det lykkedes ham at vinde »mange af de Besindigere« for »en maadeholden og klar Opfatning af Kristendommen«. Ifølge Skau ville forsamlingerne derfor(?) i længden ikke trives i Sommersted, og efter et par år blev deres hovedkvarter flyttet til Hammelev. Af de vakte kendes kun sandemand *Per Smed*, der havde tilknytning til kredsen i Oksenvad. Men menighedens officielle præg var utvivlsomt »rationalistisk« takket være pastor Paulsen og degnen *A. Kloster*, hvis dygtighed fremhæves i flere beretninger.[53]

I *Magstrup-Jegerup* var der o. 1800 vakte med tilknytning til Christiansfeld, og familier med dette præg fandtes formodentlig fortsat, således blev *Anne Marie Nissen* fra den vakte kreds i Strandelhjørn i 1819 gift med sognefoged *Jørgen Hansen* i Jegerup. Præsterne *H. E. Wolf* (1818-44) og *Siwert Andresen* (1844-79) var begge oplysningsprægede; ifølge deres beretninger var »der kirchliche Sinn« ikke stor i Magstrup, større i Jegerup, hvor kirkebesøget var »ziemlich fleissig«.[54]

Til sidst nogle linier om *Hammelev*, der ligger syd for Magstrup på højde med Haderslev, men fra det her anlagte synspunkt hører sammen med de nordlige sogne. Ifølge Skaus ovennævnte skildring havde de fynske prædikanter her »gjort større Lykke« end i Sommersted; men i Hammelev var brødremenigheden dog sikkert den vigtigste faktor. Den havde længe haft en nær ven i præsten *Lütje Ebbesen*

53. Paulsens berr., 1832 cit., Blade af L. Skaus Livshist., ved P. Skau, 1907, 44 ff, De sdj. Frimen.s hist., 18. If. Adler var kirkevæsenet allerede i forfald under *J. Mayland* (1810-23), der var ilde lidt; efterfølgeren *J. Juhl* (1824-27) var ikke det danske sprog »recht mächtig«, og Paulsen var »dem Trunk ergeben« (visprot. 1814 og 26, Sdj. Årb. 1836, 204; jfr. C. Petersens sml. (bl.a. ber. fra 50erne)). Næsten hele menigheden deltog dog to gange årligt i nadveren, Paulsens ber. 1847. Om Kloster Sdj. Årb. 1892, 161 ff.

54. Brodersen, 177; om Nissen se Bevtøft. Præsternes berr., især 1841 og 47 (om kirkelivet), Slesv. Præster, 119 f, C. Petersens sml. (hvorefter Andresen senere ændrede signaler).

55. Bd. IV, 129. Mays og Wolters berr., Holm til Hhut. 17/7 1835 (R 19 E), TK, D., Hammelev 1835 og 45, Brodersen, 178 f, Strodtmanns ber. 1836, Andresens berr. 1836-44; ansøgning af 16/9 1844 i Callisens privatarkiv, Callisens ber. 1847, Müllers ber. 1847.

(1800-34), der havde flere slægtninge i Christiansfeld og selv virkede i herrnhutisk ånd med søndagsforsamlinger og emissærbesøg. Resultatet var dog beskedent; ifølge emissær May talte kredsen af vakte 23 i 1817, og der var ingen fremgang at spore i de følgende år. Men først i 30erne opstod »eine grosse Erweckung« i tilslutning til kapellanen *Alex. Marcussen* (1833-35), en søn af orgelbygger J. Marcussen. N. J. Holm besøgte kredsen 1835 og talte selv med henved 50 vakte; efter hans opfattelse drejede det sig om unge mennesker, hos hvem grunden egentlig var lagt ved Ebbesens konfirmationsundervisning. Ved Ebbesens afgang ansøgte 128 om Marcussens ansættelse, men det blev afvist på grund af hans ungdom (kand. Gottorp 1832); desuden døde han 1835. I stedet udnævntes ovennævnte *Siwert Andresen* (1835-44), som »mit Ernst« modsatte sig uvæsenet i sognet (Strodtmann). På grund af »herrhuterne« udbredelse - særlig i Styding og Ladegård - synes han dog at være gået forsigtigt frem, fx. med hensyn til liturgi og kirkeskikke, og han udtalte sig ikke imod de konventikler, som de vakte holdt, i hvert fald i sine første år. I 1841 måtte han erkende, at menigheden med undtagelse af »einige Aftersaufgeklärte« hældede til brødremenigheden, og han foretrak det sidste for »jener Freigeist«. Menighedens »kirkelighed« var da også upåklagelig.

Da Andresen i 1844 blev forflyttet, ansøgte fire mænd fra Styding og Ladegård, *Michael Michaelsen, Jørgen Steffensen, Niels H. Beier* og *Mathias Peder Hørlyk*, på de troendes vegne Callisen om ansættelse af pastor Brodersen eller i det mindste en lignende »Christelig sindet Evangelisk Præst«, som forkyndte »efter den Apostolske og Lutherske rene Lære« og forvaltede sakramenterne »i deres rette og rene Skikkelige Brug«. Visitorerne advarede imidlertid meget stærkt mod Brodersen som ensidig pietist, men de vakte blev dog næppe skuffet af den foretrukne, *C. E. Müller* (1845-50). Callisen anså ham for »en fortrinlig værdig kristelig mand« (1847), og Müller priste på sin side sognet i sin første beretning: der var en kerne af troende kristne, og de øvrige var velvillige, så ordet om den korsfæstede hørtes gerne af de fleste. For »den troende præst« var både forkyndelsen og sjælesorgen her »eine schöne Arbeit«. Samme år havde han stiftet en bibelforening, som alle gårdmændene havde tilsluttet sig. Lærer *P. C. Bergstedt* i Ladegaard var også troende; degnen *M. J. Closter* havde haft strid med forældrene, fordi han lod børnene lære salmer efter Adlers tillæg, men han var nu død, og hans afløser ville ikke modarbejde »kirkens og menighedens tro«.[55]

Der kan således ikke være tvivl om, at forsamlingsbevægelsen en tid spillede en betydelig rolle i den nordlige del af Haderslev provsti. I styrke og omfang stod den her næppe tilbage for de samtidige vækkelser i Nørrejylland. Skønt opstået på herrnhutisk baggrund - ligesom flere steder i Nørrejylland - fremkaldtes den også i Haderslev provsti hovedsagelig af tilrejsende fynske forsamlingsfolk eller lokale lægfolk, hvortil kom enkelte gejstlige. Men i Haderslev provsti var brødremenighedens indflydelse langt stærkere end i Nørrejylland, takket være især de danske forsamlinger og prædikanter i Christiansfeld.

På den anden side var der som nævnt ikke stor interesse for Holms missionsforening på denne egn, og tilslutningen til de danske forsamlinger var også aftagende efter Holms død (se s. 95). På indbydelsen til missionsforeningen af 6. jan. 1843 var Haderslev provsti dog repræsenteret med 10 af i alt 26 underskrivere, nemlig fra Tyrstrup, Agtrup (Bjert sogn), Vonsild, Dalby, Haderslev, Styding (Hammelev sogn) og Vilstrup foruden 3 fra Christiansfeld. Men ansøgningen i 1846 om en ny »dansk præst« i brødremenigheden blev i Haderslev provsti kun underskrevet af 3 fra Hammelev, 2 fra Hejls og 1 fra Fjelstrup, Haderslev og Vilstrup foruden flere fra Christiansfeld.

De samtidige gejstlige indberetninger giver også indtryk af, at den selvstændige religiøse aktivitet efterhånden stagnerede i Haderslev provsti. Holm mente, at tilbagegangen skyldtes materialisme som følge af bøndernes stærkt voksende velstand på østkysten, og lignende synspunkter findes i flere præsteberetninger fra 1840'erne. Det må dog ikke overses, at der ikke blot sydpå, men også i provstiets nordlige del blev ansat nogle udpræget »kirkelige« præster, som virkede afdæmpende på lægmandsaktiviteten, således i Oksenvad, Aller, Bjert, Fjelstrup og Hammelev. Endelig kan den dansk-slesvigske bevægelses vækst just på denne egn og brødremenighedens stilling hertil have spillet en rolle. Vi skal siden vende tilbage til dette spørgsmål.[56]

56. If. Callisens ber. fra 1847 var konventikelvæsenet da overalt ophørt, hvor der var troende præster; hvor det ikke var tilfældet, rørte der sig endnu noget deraf, dog inden for konventikelpakatens grænser. Om materialismen fx. Holm til Hhut. 4/12 1843 (s. 9 ff, R 15, vedr. tilslutn. til missionsfor.), præsteberr. fra Fjelstrup 1841, Hejls-V. 1847, Magstrup-J. 1847, Halk 1847. Jfr. s. 196 f, 203 og 208.

9. Tørninglen og enklaverne

Det følgende kapitel omhandler hele det nordvestlige Slesvig, dvs. Tørninglen, der mod øst afgrænses af en linie fra Rødding-Skrave til Bevtoft (29 sogne), og de kongerigske enklaver fra Ribe til Møgeltønder (9 sogne til 1920-grænsen foruden Ribe og Mandø). Fælles for disse sogne var det kirkelige tilhørsforhold til Ribe stift, og 1812-28 samledes alle de gamle herredsprovstier under Ribe søndre amtsprovsti; derpå deltes de igen i Tørninglen provsti med 25 præsteembeder (4 med to sogne) og Lø-Møgeltønder herreders provsti for enklavesognene, der hver havde sin præst. De verdslige jurisdiktionsforhold var derimod meget forviklede. Groft sagt sorterede Tørninglen under Haderslev og enklaverne under Ribe amt; men dels var mange sogne delt mellem flere amter og nogle helt eller delvis under adelig forvaltning (især Gram, Fole og de sydvestlige sogne), dels var grænsen mellem kirkeligt og verdsligt styre uklar. Det tørninglenske skolevæsen stod således både under Tørninglen provsti og Haderslev amt, og den slesvig-holstenske skoleordning blev først indført 1828, i det mindste på papiret.

For kirkestyret var disse forskelle en belastning, men i øvrigt satte de ikke dybe skel. Hele området hørte kirkeligt under Danske kancelli og dansk kirkelovgivning, og det havde derfor liturgi, salmebog og religionslærebog tilfælles med landet nord for Kongeåen. Bortset fra patronatsrettigheder i de adelige sogne blev alle præsteembeder besat »umiddelbart« af kongen, og både præsterne og lærerne var som helhed danskuddannede. Præsterne var tilmed næsten alle født i kongeriget; kun én var i 1847 - efter Haderslev-bladet Lyna (24.4.) - født slesviger, Johs. Petersen, Skrydstrup, der også havde eksamen fra Gottorp. Som følge heraf havde gejstligheden og det officielle kirkeliv stort set samme præg som i kongeriget. Men to forhold påkalder sig her særlig opmærksomhed. For det første fandt der en ret kraftig kristelig lægmandsaktivitet sted, for det andet fik vækkelsesprægede præster betydelig indflydelse i en række vestlige sogne. Det er navnlig disse forhold, der skal belyses i det følgende, dels lokalt, dels i en indledende almindelig oversigt.

I sin »Beskrivelse over Tørning Lehn« (1815) klager provst *Knud Aagaard* over en vis »vanartet Pietisme«, som havde fæstet rod i denne egn, hvor både Halle-pietismen og »den herrnhutiske Aand« havde fundet villig modtagelse; begge »Secter« dyrkede andagtsbøger og sammenkomster og var efterhånden sammensmeltet »i eet Legeme«. Der hentydes her til et grundlæggende fællestæk for størstedelen af det nordvestlige Slesvig. I det 18. århundrede virkede pietistiske præster i de fleste sogne, navnlig vestpå, og ikke få af dem fik tilknytning til brødremenigheden. I mange af de vestlige sogne indførtes regelmæssige forsamlinger, som blev besøgt af emissærer fra Stepping, Burkal, Skærbæk og Hviding.[1]

Efter 1800 var denne lægmandsherrnhutisme i tilbagegang, og da Aagaard skrev om Tørninglen, havde også gejstligheden ændret signaler. Brødremenigheden havde på den tid næsten ingen venner blandt præsterne i Nordvestslesvig; derimod synes oplysningstidens tankegang nu almindelig udbredt. Et vidnesbyrd herom er præsternes interesse for indførelse af *Evangelisk-kristelig salmebog*. Trods lægmandsprotester mange steder - i hvert fald i Branderup, Nustrup, Bevtøft, Arrild, Agerskov og Emmerlev - blev den indført i de fleste sogne i tiden indtil 1830'erne. Præsternes daværende leder, amtsprovst *H. J. Høxbroe*, Rødding (1797-1828, provst 1812-28), var nærmest rationalist og udmærkede sig ikke som *kirkelig* tilsynsmand. I 1816 nægtede man i Tislund at betale ham salær, da han kun to gange havde besøgt skolen og aldrig været i kirken. I 1825 henstillede han til bispem, at fastepredikenerne blev afskaffet; det ville blive modtaget med tak af præsterne, og tilhørerne »fortiene ei andet«. Han viste heller ikke større interesse for bibelselskabet, som jo ellers lokalt blev organiseret af bispem og provster; den lokale aktivitet fik en spredt karakter, og Høxbroes egen indsats var meget beskedent.[2]

Høxbroes efterfølgere i Tørninglen, *Knud Aagaard*, Agerskov (1806-38, provst 1829), og *H. H. Matzen*, Hygum (1836-54, provst

1. Aagaards anf. skr. s. 151 ff, Sdj. Årb. 1953, 23 ff, bd. IV, 20 ff, 126 f, 130 ff.

2. Om protesterne i Branderup (1804-07) Sdj. Årb. 1933, 191 ff, om Nustrup (før 1810) C. Petersens sml., om Arrild og Agerskov (1813) Sdj. Mdskr. 1932-33, 1 ff og 21 ff (hvor også Bevtøft omtales), jfr. Sdj. Årb. 1938, 205 f, om Emmerlev (1827) klageskr. 22/11 1827 i br. fra Ribe sdr. amtspr. If. J. C. Lautrup's ber. til Callisen 1837 var Ev.-krl. indført næsten overalt i de under Danmark hørende menigheder. Endnu 1885 anvendtes den i 27 nordslesv. sogne, Slesvigs delte Bispedømme, 307. Kingos salmebog bevaredes dog nogle steder, og if. NKT 1841, 30 (Hass) blev også

1838), var også præget af oplysningstiden. Kristendommen skulle efter Aagaards mening først og fremmest fremkalde »et menneskekjerligt Sindelag og christeligt Levnet«, og Matzen nedlagde sit embede af frygt for »at erholde til Kapellan en af de yngre cras mystiske Candidater, med hvem jeg ikke kan søbe af samme Fad«. Derimod blev *Gabr. Koch*, Døstrup, der overtog enklave-provstiet (1832-60), efterhånden påvirket af den nye tids sans for den lutherske tradition, men som en overgangstype af mynstersk tilsnit, der også kunne værdsætte de ældre oplysningspræster, såsom hans gode ven J. C. Lautrup i nabosognet Brede.

Teologisk var disse fire provster sikkert betegnende for spændvidden i storsiedelen af *det nordvestslesvigske præsteskab*, skønt i øvrigt over gennemsnittet. Det gælder navnlig Aagaard, der havde historiske og landøkonomiske interesser, og G. Koch, der vandt almindelig agtelse både som præst og provst, bl.a. ved sin indsats for fattigvæsenet. Flertallet var nok mindre fremragende. Biskop *N. Fogtmann* i Ribe (1831-33) var efter en visitats »i det Tørningehnske« i 1832 ganske tilfreds med både undervisningen, kirkegangen og præsterne, der næsten alle var »brave Mænd«, men bortset fra Aagaard havde han ikke truffet »nogen egentlig videnskabelig Mand«. Og i 1847 søgte Rødding højskoles direktion om ansættelse af en videnskabelig dannet præst i Oksenvad med den begrundelse, at der i flere miles omkreds ikke fandtes en sådan, som kunne være til støtte og inspiration for skolens lærere. I *Christiansfeld* var dommen strengere. N. J. Holm erklærede efter en rundrejse i 1835, at alle præsterne i denne egn var »not guilty of religion«, eller som det hed sig blandt folk, »slet ikke åndelige«; de kunne ikke engang kaldes rationalister, dertil var de alt for »bekvemme«. Roentgen, der ellers leverede bibler og nytestamenter til talrige præster, fik næsten ingen gejstlige kontakter i Nordvestslesvig. Han foretog også »bibelrejser« mod vest, men her måtte han som regel virke gennem lægmandskredse.[3]

Pontoppidans anvendt flere steder i den sydlige del af Ribe stift. - Om Høxbroe skr. fra Tislund 23/12 1816 og fra Høxbroe 6/1 1825 i br. fra Ribe sdr. amtspr. Om bibelselskabet bd. V, 19 f (med kildehenvisn.).

3. Henh. Aagaards anf. skr. s. 151, jfr. *Sdj. Årb.* 1938, 193 ff. Matzens brev if. C. Petersens sml. (Hygum). Kochs tale ved Lautrups begravelse 1845 sst. (Brede), jfr. L. J. Koch: *Under Præstegaardens Tag*, 1948, 20 ff. N. Fogtmann til Jens Møller 8/8 1832. Ansøgn. if. TK, D., Oksenvad 1847 (und. af Flor og L. Skau, m.h.p. J. W. Marckmann). Holm til Hhut. 3/10 1835 (R 19). Brevene til Roentgen i R 14; rejser vestpå omtalt i hans br. til Pinkerton 6/5 1829 og til Jackson 31/1 1836, 11/1 1845. - Jfr. om bisperne i Ribe bd. V, 15 f, 25 f, VI, 19 f.

Vurderingen af det officielle kirkeliv er dog vanskeligere end i de slesvigske provstier, hvor gejstligheden optegnede og arkiverede langt mere. Navnlig savnes visitatsberetninger, både fra provster og præster, og Ribe-bispens visitatsprotokol er lidet oplysende med hensyn til de kirkelige tilstande. Det kirkelige tilsyn synes som så ofte i kongeriget hovedsagelig interesseret i praktisk-økonomiske spørgsmål. Men det foreliggende tyder på, at præsternes indflydelse i almindelighed var relativt svag. Også her var der vistnok voksende kirkelig sans i gejstligheden efter 1830, navnlig gennem nyansættelser, men det var ikke en samlet, bevidst kirkefornyende bevægelse som i de landskirkelige provstier. De mere kirkelige var i reglen moderate mænd med hældning til den mynsterske retning, og deres ansættelse medførte ikke påfaldende ændringer i det kirkelige liv. Der var som nævnt en række markante undtagelser, der vil blive omtalt i det følgende, men de fleste præster kræver ikke nærmere omtale.

Den religiøse *lægmandsaktivitet* var rent herrnhutisk indtil begyndelsen af 1830erne. Trods tilbagegangen var den ingenlunde ophørt, og o. 1820 blev den stabiliseret og fornyet mange steder gennem emissær G. Mays virksomhed, navnlig i Vestslesvig (se s. 64 f). Den næste emissær, H. C. Wolter, var som tidligere omtalt mindre aktiv og formåede ikke at videreføre Mays arbejde. Men efter 1830 opstod nye vækkelser, som ikke beroede på emissærvirksomhed, og de fortsatte gennem 30erne og 40erne med vekslende intensitet. De udgjorde altså en parallel til forsamlingsbevægelsen i den nordlige del af Haderslev provsti, og således opfattes de også i Hertel-bogens omtale af den østlige vækkelse og i mange af kilderne fra Christiansfeld, der i almindelighed priser det nyvakte »liv« i Nordslesvig (se s. 190 og 80). Om den vestlige bevægelse foreligger flere historiske afhandlinger, men kun om enkelte episoder og sogne.[4] De utrykte kilder giver vigtige, hidtil uudnyttede oplysninger, men er på andre punkter meget mangelfulde. Christiansfeld-materialet er svagere end angående den østlige vækkelse, og Wolters beretninger dels meget summariske, dels præget af hans ængstelse for de nye kredse og formodentlig også

1. Navnlig mss. og afh. af P. Severinsen og H. J. Helms (se Mjolden), Jørgen Fog og Hans Thysen (se Vodder), samt Thade Petersen (se Hyggum); endv. L. Schröder: O. P. H. Larsen, 1875, og J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, som dog er lidet oplysende om ikke-herrnhutiske kredse.

for at give indtryk af for meget røre, hvilket kunne true hans egen stilling (se s. 81).

Fyldigst er Wolters meddelelser om de gamle kredse først i 1830erne. Der holdtes på den tid stadig forsamlinger i flere af de vestlige sogne, men i sin fortegnelse over ikke-separatistiske forsamlingskredse fra o. 1835 medtog han kun *Ballum*, *Døstrup*, *Skærbæk* og *Hjartbro* (Bevtoft sogn) fra det her behandlede område. Hans beretninger omtaler dog også ny vækkelse eller tilvækst flere steder længere mod nord, navnlig i *Gram* (1830-34), *Brøns* (1832), *Højrup* (1834), *Arrild* (1834), *Vodder* (1835) og *Hviding* (1835), og disse notitser bekræftes til dels af andre mere udførlige vidnesbyrd. I sept. 1835 fik også *N. J. Holm* et almindeligt indtryk af situationen gennem en »besøgsrejse« vestpå indtil Hvidingegnen. Han fandt, at tyngdepunktet siden o. 1800 var forskudt fra vestkysten til midtlandet, hvor »gar viele Bauern« var vågnet op i reaktion mod de uduelige præster; mange var også tilflyttet fra de vakte familier ved vestkysten. Han aflagde bl.a. besøg i *Hygum* og sikkert også i *Arnum* (Højrup sogn), som omtales med begejstring, og i *Gram* samledes henvend 60 om ham, navnlig fra omegnen. Ved vestkysten så det noget dødt ud i forhold til tidligere; men mange af de gamle vakes børnebørn var nu ved at vågne op.[5]

Udadtil vakte dette endnu ingen opmærksomhed. I foråret 1835 foranledigede biskop *Tage Müller* i Ribe (1833-49) en undersøgelse af forsamlingsvæsenet i hele stiftet, men baseret på meddelelser fra dets nordlige del. Fra den sønderjyske del indkaldtes kun udtalelser af birkedommeren i Møgelønder og Ballum birk og præsterne i Emmerlev, Mjolden og Randerup. Men birkedommeren kendte intet til opvakte, og præsterne mente, at forsamlingerne var ophørt. De øvrige undersøgelser vakte dog bekymring, og da Peter Larsen Skræppenborg samme år organiserede en større adresse for anvendelse af Pontoppidans katekismus i stedet for den autoriserede, udsendte kancelliet 12. dec. 1835 en *indskærpelse af konventikelpakaten* af 1741 med særlig advarsel mod omrejsende forsamlingsholdere og indsamling af underskrifter.[6]

Kort efter *begyndte Peter Larsen sin sønderjyske virksomhed*, som især omfattede Nordvestslesvig. Baggrunden var som tidligere omtalt hans brud med *N. J. Holm*, som han forgæves havde anmodet om at

5. Holm til Hhut. 3/10 1835 (R 19). Om Hygum-besøget s. 263.

6. Se oversigten over utrykte kilder og bd. V. 25 f og 83 f, hvor de benyttede kancellisager er anført.

medvirke ved redaktionen af Pontoppidan-adressen (se s. 194). Det er nærliggende at antage, at allerede anmodningen skyldtes ønsket om en sønderjysk virksomhed gennem underskriftindsamling blandt de herrnhutisk vakte i Tørninglen og enklaverne; her ville Holms støtte jo være af stor værdi. Men den direkte anledning var en opfordring fra et medlem af Vodder-kredsen, *Jørgen Fog*, der havde besøgt ham i efteråret 1835, sikkert på grund af interne diskussioner om herrnhutismen. P. Larsen så heri et tegn på, at »Herrens time var kommen«, og o. fastelavn 1836 (14. febr.) drog han til Vestslesvig sammen med *Anders Larsen Gamborg* og *Ole Larsen* fra Skræppenborg mølle. Først tog de til Haderslev hestemarked, formentlig for at legitimere rejsen, og derpå til *Vodder* (to besøg), *Arrild, Nr. Løgum, Løgumkloster, Mjolden* og *Højrup* (22. febr.); måske nåede de også til *Bjolderup* inden hjemrejsen over Hjarup den 23. februar. Overalt holdt de forsamlinger, som flere steder vakte stort røre; P. Larsen fandt selv, at han næsten aldrig havde oplevet noget lignende.

I påsken 1836 kom en halv snes sønderjyder til forsamling på Skræppenborg, deriblandt fire piger fra Nr. Løgum, og ved pinsetid deltog en del fra Nr. Løgum og Vodder i Peter og Anders Larsens forsamlinger på Hjarupegnen. Efter pinse (23.-24. maj) tog de to fynboer igen til »Lygumkloster og derop på den egn«, men herom savnes nærmere oplysninger, bortset fra en indberetning fra præsten i *Vodder*. I slutningen af okt. 1836 deltog 8 vakte fra Vodder og Højrup i en »reformationsfest« på Skræppenborg; på hjemturen besøgte de bekendte i Hjarup og Vamdrup og blev her arresteret i den formening, at de var fynboer (4. nov.). I julen 1836 foretog P. Larsen en ny rejse over Hjarup til Tørninglen, nu bl.a. sammen med *Jens Jørgensen* fra Holtum; de synes denne gang at have besøgt *Vodder, Arrild, Roager, Brøns, Skærbæk* og *Mjolden*. [7]

Peter Larsens optræden alarmerede *gejstligheden*, og efter en indberetning fra pastor J. B. Koch i Højrup anmodede biskop Tage Müller 23. marts 1836 om politiassistance - som allerede påbudt i kongeriget (12.12.1835) - mod de ulovlige forsamlinger i Tørninglen. Skrivelsen skulle gennem begge kancellier, så først i slutningen af

7. De vigtigste kilder er P. Larsens br. til E. Mau 9/4 1836, bevaret i L. Schrøders afskr. (i KB, cit.) og o. nytår 1837, gengivet i Schrøders bog om P. Larsen s. 58-75. Rejsen efter pinse begyndte vistnok først efter 8. juni. Jfr. bd. V, 90-92 og 304, og om fors. i Arrild og Højrup (febr.) note 8, i Nr. Løgum og Bjolderup her s. 151, i Vodder (juni) note 9, om julefors. note 8, endv. omtalen i de lokale afsnit.

sept. 1836 fik præsterne besked om, at den civile underøvrighed (sognefogderne) havde fået tilhold om at yde dem »Assistance i at paase Efterlevelsen af Forordningen af 13. Jan. 1741«. Men Peter Larsens forsamlinger ved juletid medførte kun nye indberetninger til biskoppen om afholdte forsamlinger, i hvert fald fra præsten i Vodder. Tage Müller henstillede derfor til Haderslev amtshus, at der blev holdt forhør over forsamlingsværten i Vodder, H. A. Schmidt, med henblik på en alvorlig erindring og advarsel for andre, og at det blev pålagt sognefogderne at arrestere fynboerne og føre dem til Haderslev, hvis de skulle vise sig igen (14. jan. 1837). Amtshusets svar vedrørte kun det sidste ønske, som samme dag blev opfyldt ved en befaling til sognefogderne i Tørninglen (25. jan.).[8]

Men hermed standser kilderne. Det har ikke været muligt at finde materiale om egentlige øvrighedsindgreb mod forsamlinger i Nordvestslesvig. Pastor *L. D. Hass*, Mjolden, antog, at sognefogderne ikke ville være tilbøjelige til at følge amtshusets befaling, og man kan formode, at præsterne var lige så utilbøjelige til at benytte sig af deres hjælp. Allerede i juni 1836 havde biskoppen udtrykkelig givet pastor *H. P. G. Koch* i Vodder besked om at forbyde gudelige forsamlinger, da denne havde forespurgt herom med henvisning til en nylig afholdt forsamling ved »to Fynboer«. Men efter forsamlingen i julen nøjedes Koch med på ny at indberette, idet han var i tvivl om dens ulovlighed og derfor anså sig for fritaget for »den ubehagelige Pligt« at indblande den verdslige øvrighed. *Biskop Müller* vaklede i virkeligheden også. I juni-brevet til Koch betonedede han, at »det legalt befalede« ikke måtte overtrædes, men samtidig ønskede han »al mulig christelig Frihed« og specielt husandagter genoplivet. I febr. (?) 1837 modtog han besøg af P. Larsen og Jens Jørgensen, som drøftede forsamlingsspørgsmålet med ham og fik indtryk af, at han var dem meget velvillig stemt og blot formanede til forsigtighed. I

8. Henh. indber. fra J. B. Koch, Højrup, 10/3 1836 (hvor fors. i Arrild også omtales), i br. fra Tørninglen provsti. DK I 934 og 1973/1836 og provreg.s arkiv nr. 30. Tørninglen pr. 1836 nr. 4 (RA). Skr. fra T. Müller til præsterne 24/9 1836 (cit.) i Roager præstearkiv, alm. kirkesager. Indber. fra H. P. G. Koch, Vodder, 27/12 1836 (om stor fors. ved 3 fynboer juledag), provst Aagaards ledsageskr. 2/1 1837 og skr. fra amtshuset til T. Müller 25/1 1837 i br. fra Tørninglen provsti; Müllers skr. 14/1 1837 i bispens kopibog B. If. L. D. Hass til J. C. Lindberg 11/4 1837 blev befalingen fremkaldt af præsteindberr. og kun tilsendt sognefogderne i Brøns, Vodder, Arrild, Roager og Skærbæk, hvilket tyder på, at juleforsamlingerne omfattede disse byer; jfr. Schrøders bog s. 75.

det hele taget så han med sympati på de nye kirkelige strømninger, og i marts 1838 kunne Hass oplyse, at biskoppen havde frarådet cancelliet at »forfølge Folk med Processer for Forsamlingernes Skyld«. [9]

I hvert fald fortsatte Peter Larsen efter 1836 tilsyneladende uhindret sine rejser til Nordslesvig. Nærmere oplysninger mangler, men det står fast, at han ifølge pasprotokollerne indtil paslættelserne i 1841-42 søgte pas til Sønderjylland 18. marts og 19. dec. 1837, 31. maj, 14. nov. og 6. dec. 1838, 19. juni 1839, 15. april og 19. juni 1840. Hertil kommer en række spredte oplysninger, fx. om besøg i Mjolden, Seem, V. Vedsted, Hygum og Skrave (se disse sogne). Desuden fulgte andre i P. Larsens spor. En række rejseledsagere er allerede nævnt, og i 1837 rejste både den norske lægprædikant *Elling Eielsen* og den danske vækkelsespræst *E. Mau* til Sønderjylland, Eielsen i maj og Mau i juni. Eielsen meddeler selv, at han efter besøg bl.a. på Skræppenborg havde opsøgt forsamlingskredsene i Jylland og ligeledes »reist gennem det danske Holsten og holt opbyggelse mange Steder og ved Guds Naade ofte havt det hjerterørende med hverandre«. Mau var af P. Larsen blevet opfordret til en fælles rundtur nordfra, men han rejste alene over Sønderborg og Tønder til Mjolden, hvor præsten L. D. Hass befordrede ham videre til Nr. Løgum, Løgumkloster, Vodder og Gram. Derfra gik turen over Ø. Lindet, Oksenvad og Christiansfeld til Dalby, hvor han mødte P. Larsen (2. juli). [10]

•

9. M.h.p. evt. følger af amtets skr. af 25/1 1837 er dets biregistratur, forhørs- og dekretprotokoller og dets visitorialsager for Tørninglen samt forhørsprot. for Hviding og Nr. Rangstrup herreder forgæves efterset. Hass til Lindberg 11/4 1837 og 5/3 1838 (sidste cit.). Koch til T. Müller (udat. kct., cit.) og T. Müllers svar 22. 6. 1836 (cit.) i H. P. G. Kochs arkiv. Om besøget hos Müller P. Larsen til Mau 16. 2. 1837, KB. Jfr. om Müllers »tvesind« bd. V. 25 f.
10. Om P. Larsens rejser bd. V, 304 f. Om paslættelserne Ny Coll.-Tid. 1842, 208 ff, 730 (som også tyder på forudgående lempelser). Pas bortfaldt først 7/8 1846 ved rejser over vand (også i kongeriget), men P. Larsen ses ikke at have løst pas efter 1841 til sådanne rejser (jf. F. O. Overgaards undersøgelser). I øvrigt kom han Nordslesvig nærmere i 1841, da han flyttede til Dons nord for Kolding. - Eielsen til Ole Larsen m.fl. 23/6 1837, til Thor Agnæs 25/6 1837 (cit.). P. Larsen til Eielsen 20/7 1836 (=1837, bl.a. om besøget på Skræppenborg), alle i Norsk Kjeldeskriftinstitutt; jfr. s. 200. Maus dagbøger og optegnelser, jfr. Kh. S. 4 VI, 676, og P. Larsen til Mau 9/4 1836 (se note 7).

Mens gejstligheden lukkede øjnene, opstod der imidlertid et klart modsætningsforhold mellem *den »fynske«* og *den herrnhutiske retning*. En vis spænding var forinden under udvikling, idet flere af de nye vækkelseskredse efter 1830 var mere selvstændige end foreneligt med parolerne fra Christiansfeld. Og Peter Larsens optræden fremkaldte straks livlig diskussion. »Der blev stor forvirring iblandt dem«, skriver P. Larsen efter den første rejse, »da de ikke kunde forstå dem på vores fremgangsmåde; nogle blev bange, andre blev glade; men da ordet igennemtrængte nogles hjerter, så fattede de så stærk en kærlighed og tillid til os«, at den ikke kunne rokkes. Og fynboerne var kun blevet »mere muntre og fyrige«, da de mest nidkære herrnhuter tog til orde imod dem.[11]

Deres vigtigste modstander blev *N. J. Holm*, som tog skarpt afstand fra »de fynske apostle«. De var »ukirkelige sværmere«, der ville omvende hele verden; de foranledigede virkelige vækkelser og havde ret i læren, men gjorde deres tilhørere til »Censoren der Prediger«, stødte an mod den borgerlige ordning og førte et sprog mod djævelen og verden som den skinbarlige Goliat mod israeliterne. Især dette skaffede dem indgang, og de frembragte sørgelig forvirring i den slesvigske »diaspora«. Christiansfelderne betragtede de som »feige Mummen«, mens de selv kæmpede fanatisk for martyriets glans. Mistanken var dog faldet på herrnhuterne; provst Paulsen havde endog udsendt et »Steckbrief« mod Holm. Dennes bestræbelser gik derfor i første række ud på gennem talrige breve at overbevise gejstligheden om forskellen mellem »vor diaspora« og den fynske retning, der netop var »antichristiansfeldisch«. I 1837 foretog han også en rejse vestpå, som utvivlsomt gik til de angrebne egne.[12]

Men han fik kun ringe støtte fra »broder« *Wolter*, den faste emissær. I Wolters beretninger berøres det »fynske« problem kun én gang, i marts 1838. Efter en almindelig omtale af stagnationen i de herrnhutiske kredse, hvor hans egen virksomhed mest begrænsede sig til husbesøg, nævnes det, at der nogle steder var opstået »noget liv« ved besøg af vakte fra Fyn, som »drev sagen meget offentligt og noget påfaldende« med prædiken, sang og åndelige samtaler i ofte meget langvarige forsamlinger. De beskyldte dem, der ikke ville med, og

11. P. Larsen til Mau 9/4 1836. Sidste cit. fra det næste brev if. Schrøders bog s. 70.

12. Holm til Hhut. 2/3, 24/5 1836 (R 19), til Reichel 20/5 1836, til Roentgen 31/5, 27 6 1836 (R 2), 22/4 1843 (R 19), til Breutel 4/11 1843 (R 15 A), jfr. Roentgen til Hhut. 8/7 1845 (R 11 B, om provst Paulsen), Jahresber. 1837 (om Holms rejse) og lxd. V, 62 f.

særlig brødremenigheden for lunkenhed og manglende iver; men Wolter havde søgt at undgå strid, når han traf sammen med dem og deres tilhængere. Desuden havde han formanet sine »Geschwister« til regelmæssig kirkegang, selv om præsten ikke tilfredsstillede dem; så vakte de ikke anstød, men gav et godt eksempel.

Sammenhængen viser klart, at Wolter ikke regnede de nye folk for »Geschwister«. Der var altså nu *to partier* blandt de vakte, og Wolter interesserede sig kun for »Geschwister«, som holdt deres opbyggelse »in der Stille«. Efter 1835 omtaler han overhovedet ikke besøg på de steder, hvor P. Larsen kom, men kun i almindelighed rejser »til vesten« eller »mellem Løgumkloster og Ribe«.[13]

•

I slutningen af 1830erne opstod der imidlertid *et tredje »parti«* i tilknytning til en række unge grundtvigsk orienterede præster, navnlig *L. D. Hass* i Mjolden (1835-40), *L. C. Müller* i Ribe-Seem (1837-42), *N. L. Feilberg* i V. Vedsted (1838-47), *Hass' afløser L. C. Hagen* (i Mjolden 1841-50), og senere *H. B. Berg* i Visby (1843-57) og *G. F. Boesen* i Vodder (1846-58). Hertil kom nogle andre, der til dels virkede på samme linie, som *H. P. G. Koch* i Vodder (1834-43), hans broder *J. B. Koch* i Skærbæk (1842-56), *F. Gottlieb* i Hviding (1840-53) og *Dines Pontoppidan* i Ribe-Seem (1843-56).

Fælles for den tids »grundtvigske« præster - som vi her for første gang møder i større tal - var den bevidste tilbagevenden til »gammeldags kristendom«, som de søgte at genoplive gennem kraftig »kirkelig« forkyndelse og energisk arbejde i sognene. Hertil kom udadvendte bestræbelser, navnlig af kirkepolitisk art, og voksende sans for folkelige og nationale opgaver. Deres indstilling medførte også interesse for *kontakt med lægfolk*, og de vakte kredse søgte ofte tilknytning til dem. Det indbyrdes forhold rummede ganske vist konfliktmuligheder, bl.a. fordi grundtvigianerne understregede præsteembedets, gudstjenestens og sakramenternes betydning, og hertil kom Grundtvigs uvilje mod pietisme, herrnhutisme og gudelige forsamlinger. Men i kongeriget havde forsamlingsbevægelsen dog fået fælles sag med den grundtvigske kreds over for »rationalismen« og kirkestyrelsen, takket være J. C. Lindbergs indsats i 1830erne og især gennem hans blad »Nordisk Kirke-Tidende«.

13. Alle citater er fra marts 1838. Jfr. ber. fra foråret 1840 om vanskeligheden ved at blive »ét hjerte og én sjæl« med nye bekendte; endv. her s. 81.

På den anden side havde navnlig *Peter Larsen* søgt kontakt med den grundtvigske kreds. Endnu sidst i 1830erne havde han mange forbehold af pietistisk art, men derpå sluttede han sig åbenlyst til Grundtvigs kirkelige tanker, og personligt fik han især forbindelse med de grundtvigske præster i Jylland gennem fælles interesse for ydre mission.[14] Denne holdning fik sikkert også betydning for forsamlingsbevægelsen i Vestslesvig. Peter Larsens vestslesvigske rejser gik bl.a. til pastor *Hass* i Mjolden, som på sin side viste megen sympati for de vakte kredse og fik bred kontakt med dem, vistnok støttet af *Chr. Kold*, der virkede som privatlærer i samme sogn.

De ovennævnte præster var alle ansat i egnen omkring eller syd for Ribe. De fik derfor snart forbindelse indbyrdes og oprådte ofte sammen i *deres virksomhed udadtil*. En række eksempler skal nævnes, som karakteriserer deres indstilling. L. D. Hass ansøgte allerede i 1836 Viborg stænderforsamling om indførelse af sognebåndsløsning, og i 1838 androg han og L. C. Müller Roskilde stænder både om sognebåndsløsning og præstefrihed - de to hovedsynspunkter i den grundtvigske kirkepolitik. I 1839-40 støttede Hass og Feilberg en større adresseaktion mod ritualændringer. Året efter gjorde Hagen, Müller, Feilberg og H. P. G. Koch forsøg på oprettelse af en bondehøjskole i Nordslesvig og vakte derved almindelig interesse for denne sag. De samme fire, der mødtes i en slags konvent, indsendte i 1842 et andragende til Viborg stænder om religionsfrihed for baptisterne. Derpå fulgte en kirkelig nydannelse, en missionsforening for Tørninglen, oprettet i Skærbæk 1843 af Hagen, Feilberg, Gottlieb, H. P. G. og J. B. Koch. Og i 1844 trådte Hagen, Feilberg, Gottlieb og H. B. Berg samlet frem med en offentlig støtteerklæring for Vilh. Birkedal, der var blevet sat under tiltale for skarpe angreb på Mynsters salmebogsstillæg; Birkedal og mange andre præster, navnlig de grundtvigske, ønskede i stedet en helt ny salmebog. Sidst i 40erne blev Ribe et samlingspunkt. Her fik Dines Pontoppidan i 1844 stiftet et forenet bibel- og missionselskab, og i 1848 oprettede han sammen med præster fra Hviding herred et konvent for Ribe og omegn, som fik en overvejende grundtvigske farve.[15]

14. Jfr. bd. V. 78 ff. 268. og bd. III. 376 ff.

15. Om adr. 1836-38 Baagø: J. C. Lindberg, 295 og 307. Om baptist-petitionen Tage Müller til L. C. Müller 29/10 1842, L. C. Müller til P. C. Kierkegaard 16/6 1843, Feilbergs erindr. i Fra Ribe Amt 1938, 87. Om Birkedal-sagen Fædrelandet 1844, 13757 f, Ribe Stifts-Avis 1/11 1844, L. Nyegaard: V. Birkedal I, 1895, 305 f. Jfr. her s. 238 (højskolesagen), 242 (missionsfor.) og 254 (Ribe-foreningerne).

Af disse initiativer skal *ritualadressen* omtales nærmere, fordi den giver en talmæssig belysning af de vakte kredse, og vistnok især af grundtvigianismens og forsamlingsbevægelsens indflydelse.

Adresseaktionen var en i hovedsagen grundtvigsk inspireret protest mod Mynsters længe ventede ritualændringsforslag, som blev almindelig kendt i sommeren 1839. Ændringerne var som helhed moderate, men dåbs- og nadverreformen stødte an mod den grundtvigske sakrament-teologi, først og fremmest fordi Mynster lod trosbekendelsen fremsige uden de fire spørgsmål til barnet om forsagelse og tro, som for Grundtvig og hans venner var de oprindelige og uforanderlige »salighedsvilkår«, forudsætningen for dåben som »dåbspagt«. Der fremkom derfor i efteråret og vinteren 1839-40 en lang række grundtvigske modindlæg, bl.a. fra Lindberg, Grundtvig og L. D. Hass. Hertil kom en landsomfattende *lægmandsadresse* fra forsamlingskredse med over 2000 underskrifter, der blev udgivet i bogform af Lindberg i dec. 1839, om end formelt med Rasmus Ottesen som forfatter.

De vakte havde ellers ikke lagt synderlig vægt på sakramenterne, og den indledende erklæring, som skyldtes Rasmus Sørensen, anklagede navnlig forslaget dåbsform for forflygtigelse af kravet om omvendelse og tro. Men adressen var dog et vidnesbyrd om de grundtvigske dåbstankers indflydelse, der på den tid var i stærk vækst (jfr. bd. III, 377 ff). Peter Larsen gik just i sine indlæg om ritualsagen over til det grundtvigske kirke- og dåbssyn (1839-40). Indsamlingen af underskrifter foregik åbenbart i hast; Jylland blev delt mellem P. K. Algreen, Mors-vækkelsens leder på den tid, og Peter Larsen, som tog sig af den sydlige del og formentlig allerede først i november rejste til København med underskrifterne. Der fremkom derfor senere flere supplerende adresser, deriblandt *de nordlesvigske* med ikke mindre end 516 navne fra ni sogne, hvilket - i forhold til sognenes antal - var den største samlede protest overhovedet, så meget mere som adresserne her næsten kun blev underskrevet af mænd, og i reglen husfaderen.[16]

I Sønderjylland forhandlede Hass, Feilberg, Müller og Koch, Vodder, om en indsigelse mod ritualforslaget, men de optrådte ikke samlet. For lægmandsaktionen var *Chr. Kold* hovedmanden, dog nok i samarbejde med *L. D. Hass*, som 5. dec. 1839 kunne meddele Lindberg, at der samledes underskrifter på en af Kold forfattet ansøgning, som ville blive afsendt o. nytår med ca. 200 navne. Samarbejdet mellem Kold og Hass er i sig selv betegnende, da Kold kom fra forsamlingskredse på Mors, som han havde ledet med støtte fra Algreen og Peter Larsen. Men i Mjolden havde han fået interesse for de grundtvigske anskuelser, hvilket viste sig i petitionen. Han

16. Jfr. Baagø, 318 ff. bd. III, 375 ff, og bd. V, 82 f. Efter Lindbergs mening var de 2000 navne »samlede i gudelige Forsamlinger, og hvad Formændene underskrive, det vil jo efter Reglen Alle underskrive«; Baagø, 323 note 38.

benyttede samme overskrift som i den trykte adresse: »Erklæring fra os underskrevne Medlemmer af vor danske christne Menighed« osv., men i øvrigt argumenterede han kortere og klarere og mere renlivet grundtvigsk: Der kan kun være én dåbspagt i Kristi kirke, og den gamle dåbspagts gyldighed bekræftes både af historien og erfaringen; Mynsters dåbsform må derfor afvises, allerede fordi den er ny, hvortil kommer, at der ikke kan oprettes en pagt uden barnets ja til betingelserne.

Ifølge originalmaterialet blev Kolds petition afskrevet i tre eksemplarer til *Branderup, Agerskov og V. Vedsted*, hvor de fik henh. 29, 82 og 55 underskrifter. En fjerde afskrift fik 52 underskrifter fra *Mjolden*, 34 fra *Døstrup*, 7 fra *Roager* og 4 fra *Vodder*. Andre afskrifter gik formodentlig til *Skærbæk* og *Arrild*, Mjolden-Døstrups nordlige nabosogne, hvor der blev samlet 170 og 83 underskrifter. Men de støttede en »Ansøgning til Kongen«, som i almindelighed bønfaaldt om uændret bevarelse af det gamle ritual og særlig dets sakramentsforvaltning; det stammede fra »vore fromme Forfædre«, som »vare Apostlernes Tider langt nærmere end vi«. - Det må antages, at herrnhutisk indstillede vakte i Skærbæk og Arrild har afvist Kolds grundtvigske formuleringer, bl.a. fordi der faktisk anvendtes en særlig dåbsform i Christiansfeld; og dette støttes af et brev fra Hass til Lindberg af 17. febr. 1840, der foruden »Kolds Erklæring med Underskrifter« sender »Ansøgningen til Kongen som er kommen fra to herrnhuttisk sindede Vævere, Martin Buch og Niels Buch i Skærbæk«. Begge navne findes på denne adresse.[17]

Da underskrifterne således kunne indsamles gennem mindst 2½-3 måneder, var tidsfaktoren ikke alene afgørende for den sønderjyske adresseaktions *omfang*. Bl.a. heraf følger, at den næppe alene beroede på almindelig konservatisme, der jo ikke vil kunne forklare begrænsningen til de ovennævnte sogne. Men Skærbæk-Arrild-adressen tyder på betænkeligheder i herrnhutiske kredse, som overhovedet helst undgik offentlige protestaktioner. Det må derfor antages, at Kold og Hass virkelig har haft kontakter i adresse-sognene, og at underskriverne af Kolds erklæring har stået relativt frit over for herrnhutismen; endvidere at jordbunden her som i kongeriget - i det mindste for en

17. Om præsterne Müller til Grundtvig 5/7 1839. Om Kold bd. V, 233, 238 ff, 242 f. Fr. Nygård: Kr. Kold, 1895. II, 259 f. og afsnittet om Mjolden. Hass til Lindberg 5/12 1839, 17/2 1840 (hvorefter der kunne være kommet flere underskrifter, »men nu vilde jeg ikke bie længer«), originalmat. i Add. 369 II b 2° (Kolds adresser). Adresserne blev publiceret i NKT 1840, 177 ff og 193 ff. navnene meddeles her i tillæg 1. Hass forsikrede sst. s. 199, at de kun var »reenskrevet og besørget« af ham, men fremstået uden hans medvirkning. Denne formelle erklæring udelukker dog næppe et vist samarbejde mellem ham og Kold, jfr. s. 235 om den samtidige indsamling til gammellutheranerne.

del - er blevet beredt for protestaktioner gennem P. Larsens virksomhed og grundtvigsk indflydelse. Hertil kommer i Sønderjylland eksemplet fra de nationale adresser, og den massive opbakning gør det flere steder sandsynligt, at adresserne ikke alene blev underskrevet af vakte kredse i snævrere forstand.

•

Grundtvigianismens fremvækst rejste et nyt problem for *christiansfelterne* og deres trofaste tilhængere. *N. J. Holm* var straks klar over, hvorfra ritual-protesterne stammede. De var, fandt han, i sig selv grundløse, da Mynsters ændringer kun var forbedringer; men grundtvigianerne havde besnakket de vakte til at tro, at kristendommens væsen stak i de gamle formularer, og når Peter Larsen nu afviste alle afvigelser fra den danske kirkes bekendelse og dåb som ukristelige, var de ansvarlige »hans forførere Grundtvig og Lindberg«.[18]

Værre blev det, da grundtvigianerne først i 40erne begyndte at organisere *missionsforeninger* i Jylland, som ifølge Holm tilsigtede at lede folkets gavestrøm bort fra brødremissionen og »in den Copenhagener Canal«, til den kristeligt værdiløse »statsmission« på Grønland. Det førte som tidligere omtalt til en modbevægelse blandt herrnhutiske lægmandsordførere i vest- og midtlandet med henblik på dannelse af en brødremissionsforening. Den mest fremtrædende var Martin Buck fra Skærbæk, og just på denne egn har man formodentlig ventet et grundtvigsk missionsforeningsinitiativ, i hvert fald efter Hass' udrejse som missionær i okt. 1842.[19] Men det er værd at bemærke, at den lægmandskreds, der blev indbudt til at drøfte sagen i Arrild i nov. 1842, kun kunne enes om at anbefale en almindelig missionsforening, som ikke udelukkende støttede brødremissionen - sikkert et vidnesbyrd om den nye vækkelses selvstændighed over for Christiansfeld, til dels som følge af »fynsk« og grundtvigsk indflydelse. Initiativtagernes »indre« formål: at skabe større enighed mellem de troende, synes også at forudsætte bestående meningsforskelle (jfr. s. 88).

Som bekendt lykkedes det Holm ved stor diplomatisk kunst at

18. »Recension« af P. Larsens skrift mod ritualforslaget (»Et Par ord i Anl. af vores hellige Daabspagt«, 1839), af Holm if. håndskriften, formodentlig især m.h.p. Roentgen. PA II R 14 B 2 c, 1839-44.

19. Om udrejsen, der indledtes med et kort ophold i »det Slesvigske«. Da. Missions-Bl. 1842, 76 f, jfr. s. 87 f og 235, og om hans indsamling af bidrag til D.M.S. note 24.

finde en foreningsform, der uden formel tilknytning til brødremenigheden dog i praksis støttede brødremissionen, og det lykkedes ham også at samle en repræsentativ skare indbydere fra hele Sønderjylland, deriblandt 9 fra Vestslesvig. Oprettelsen af »*Nordslesvigske Missionsforening*« (aug. 1843) og udgivelsen af »*Evangelisk Missions-Tidende*« (fra jan. 1844, 8-1100 ekspl.) skabte virkelig ny samling om brødremenigheden, om end i en friere form end i den gamle »diaspora«. Til gengæld fik man herigennem forbindelse med de nye vækkelseskredse, navnlig i vest- og midtlandet, der jo også var foreningens udgangspunkt. Herfra var tilslutningen størst, også ved de første årsmøder i Christiansfeld, og ifølge Holm opstod der her ny vækkelse o. 1844, som delvis skyldtes missionsbladet. Flere træk tyder på, at denne Christiansfeld-orienterede vækkelse nu som i 1835 (se s. 221) havde sit tyngdepunkt i *midtlandet*. Missionsbladet blev fordelt fra Bevtøft, og vækkelserne fandt især sted »im Westen von uns« (Holm) og viste sig bl.a. ved voksende tilstrømning til Holms forsamlinger fra egne, der lå »1-3 timer« borte, hvilket mod vest næppe rækker længere end til Gramegnen. Da 14 »diasporabrødre« i 1846 ansøgte om genbesættelse af Holms prædikantstilling, var der ud over underskrivere østfra 5 navne fra midtlandet, nemlig fra Højrup, Gram og Agerskov. Brødremissionen vandt dog også mange venner i de gamle kredse længere mod vest; men her var den grundtvigske indflydelse forholdsvis stærk.[20]

Den religiøse udvikling i Nordvestslesvig rummede således flere til dels modstridende tendenser. Kilderne tillader ikke en sikker afvejning af deres indbyrdes styrkeforhold, og de kan heller ikke skilles ved skarpe geografiske grænselinier. Men det er dog tydeligt, at de ikke havde samme styrke i de forskellige egne. Disse forskelle vil blive lagt til grund for inddelingen i det følgende.

DET BLANDEDE OMRÅDE

Hermed menes egentlig det *mest* blandede område, hvor flere vækkel-

20. Se s. 93, om ansøgningen kap. 3 note 93, jfr. s. 95 og Brodersen, 188 f. 549. - En foretaget gennemgang af bidragslisterne i EMT t.o.m. 1855 giver oplysninger om den lokale interesse for brødremissionen og vil blive benyttet i det flg. Men dels begynder de først 1847 (efter sporadiske lister i 1846), dels omfatter de i reglen ikke gaverne ved den årlige missionsfest. Enkelte steder opgives også holdertal på EMT, men kun hvis der betales mere end den sædv. pris.

sesretninger, navnlig herrnhutismen, den fynske retning og grundtvigianismen, stødte sammen eller i det mindste gjorde sig relativt stærkt gældende på samme tid. Det er derfor bedst egnet til at belyse det indbyrdes forhold. Geografisk drejer det sig om sognene fra Mjolden til Roager i nord og Agerskov i vest, altså i hovedsagen de samme sogne, som tilsluttede sig ritualadressen.

Mjolden

Mjolden sogn danner et passende udgangspunkt, da udviklingen i dette sogn var særlig markant og betydningsfuld. Ribe-præsten L. C. Müller beretter herom i 1841: »det Sogn er blevet vakt underlig til Liv og Virksomhed. Først havde de i Vantroens værste Tid en meget dygtig og nidkjær Præst, der bekjæmpede Rationalismen af Hjertens Grund [Gotthard Hansen, 1759-1815]; efter ham fik de en Erke-Rationalist, der for Resten skal have været en ussel Karl og have havt store Gaver til at gjøre sig ilde lidt, som han ogsaa var i Sognet i høieste Grad [G. Koch, 1815-35]. Efter ham kom Hass, der blev modtaget med Hjertens Glæde, da han mindede om det Gamle ... og, hvad der blev en Sag af største Vigtighed, han fik indkaldt en Seminarist Cold, der fik stor Indflydelse paa Sognet«. - Hertil må føjes, at der ifølge emissær May opstod vækkelse allerede o. 1819 i tilknytning til hans besøg på egnen. Den omfattede 30 vakte i 1821, fortrinsvis unge, som begyndte at holde forsamlinger både i Mjolden by og Ottersbøl, hvilket var noget helt nyt i dette sogn. *Wolter* omtaler en række besøg indtil 1837, herunder 14 vakte i 1825 og »en ikke så lille forsamling« i 1831.[21]

Den afgørende ændring skete dog i præsten *L. D. Hass'* tid (1835-40). Hass, der kun var 26 ved udnævnelsen, havde hørt til inderkredsen om Grundtvig og Lindberg, hans lærer på Metropolitanskolen, og kom frisk fra den københavnske kirkekamp og lægmandsrøret på Fyn, hvor han som huslærer havde haft forbindelse med forsamlingsfolk. I kirken vakte han straks opmærksomhed som alvorlig vækkelsesprædikant af den gamle tro. Det hed sig, at djævelen - som forgængeren havde afskaffet - igen var kommet ind i kirken![22] Ved

21. Müller til P. C. Kierkegaard 31/12 1841 (Højskolebreve I, 9 f), Mays og Wolters berr., Brodersen, 257. G. Koch var en slægtning af sin navne provst G. Koch. Ottersbøl hørte til Mjolden sogn.

Peter og Anders Larsens besøg hos Hass i febr. 1836 - kort efter indsættelsen - havde han endnu kun kontakt med få »troende«, som han satte fynboerne i forbindelse med; men i april begyndte han at holde andagter i kirken søndag eftermiddag, hvortil der kom næsten lige så mange som om formiddagen. Bl.a. sluttede de herrnhutisk vakte sig til ham, og N. J. Holm fik det indtryk, at Hass foretrak dem for fynboerne; Hass havde også modtaget Wolter meget hjerteligt, deltaget i hans forsamling og bedt ham komme igen. Men Hass søgte i virkeligheden, som han selv skrev i foråret 1837, at vise folk »det Gale ved Brødre-Menigheden«, så han var snarere på linie med Peter Larsen med front mod den »Dødhed«, herrnhuterne var skyld i.

På det tidspunkt (1837) var den dog allerede ved at forsvinde, mente Hass. Søndagsandagterne var da blevet til regulære forsamlinger i hans storstue med 60-80 deltagere. Vækkelsen greb særlig om sig i Forballum, hvor to større gårdmænd fremhæves: *Knud Knudsen* og *Niels Andersen Hansen*. Måske medvirkede inspirationen fra fynboerne, som besøgte sognet flere gange. Således berettes om et besøg af Peter Larsen og Jens Jørgensen i julen 1836, da de - ifølge P. Larsen - havde megen glæde af samlivet med Hass; og i jan. 1838 optrådte både Peter og Anders Larsen ved Hass' søndagsforsamling. Hass måtte dog efter dette besøg tage afstand fra deres »Pietisme«; det var først og fremmest Grundtvigs og Lindbergs tanker, han virkede for. Allerede i 1836 fik han Knudsen og Hansen til at abonnere på Grundtvigs sangværk, og i 1836-37 bestilte han Nordisk Kirke-Tidende til seks abonnenter i Ballum (vel lig Forballum).[23]

Et særkende for Hass var hans *brede bekendtskabskreds* uden for sognet. Blandt de »danske« præster fandt han kun få meningsfæller i de første år, men han fik forbindelse med adskillige »tyske« vækkelsespræster: Rehhoff og Meyer på Tønderegnen, Mømsen i Nr. Løgum, Flensborg-præsterne og L. Siemonsen i Husby. De to første abonnerede gennem Hass på Nordisk Kirke-Tidende. Hertil kom en

22. Baago: J. C. Lindberg, især 116, 302; bd. III, især 282, ms. af P. Severinsen om Hass (LA), der bl.a. beror på mundtlige meddelelser og familiebreve. H. J. Helms' fremstilling i Præstehist. Sml. 1929, 110 ff bygger hovedsagelig på dette ms.

23. P. Larsen til Mau 9/4 1836 og o. nytår 1837 (Schrøder s. 75, se note 7), Holm til Roentgen 27/6 1836 (R 2), Hass til Lindberg 22/4, 21/11 1836, 11/4 1837 (cit., jfr. 2/9 1833), 11/1 1838 (om jan.-besøget). Om sangværket Fr. Nygård: Kr. Kold. 1895, I, 85. I 1837 blev Hass gift med en pige, han havde truffet hos Knudsen (Severinsens ms.). Både Knudsen og Hansen blev senere fremtrædende grundtvigske ordførere på egnen, se Elberling: Rigsdagens Medlemmer, 1949, bd. I.

række grundtvigske ordførere i Danmark, fremfor alt Lindberg, hvis kontaktmand han blev på denne egn, bl.a. som abonnent-indsamler til hans bibeloversættelse og uddeler af Nordisk Kirke-Tidende. Med omegnens vakte fik han livlig forbindelse, ikke mindst gennem tilstrømning af tilhørere udefra. Kirkegang fra Skærbæk, Vodder og Roager nævnes udtrykkeligt, og i Døstrup skal Hass selv af og til have deltaget i de vantes forsamlinger. Da de fynske ordførere i foråret 1837 truedes af arrestation, gav han »Nogle, hvem Fynboerne først komme til her paa Egnen«, besked om straks at afhente ham, så han kunne overvære forsamlingerne og om fornødent tage dem i forsvar. Fra flere omegnssogne fik han bidrag til kirkelige formål, og han opsøgte ofte personligt af vakte, endog fra Nørrejylland, og af unge mennesker, der ønskede hjælp, fordi de ville på seminarium eller studere, fx. fra Vodder, Løgumkloster og Ballum. Hertil kom en strøm af syge, da han tillige vandt stort ry som homøopatisk læge; efter en dom for kvaksalveri i 1839 håbede han dog at blive fri for det »Rend«.[24]

Over for *myndighederne og offentligheden* trådte Hass yderst energisk op. Ved sin første *konfirmation* konfirmerede han 8 børn trods forbud fra provst, amtmand og kancelli. I sin erklæring herom henviste han til, at kancelliets afvisning af ansøgningen var kommet for sent, men han ville have set bort fra den under alle omstændigheder som både ukristelig og umenneskelig! Denne skrivelse skaffede ham en irettesættelse; men han fortsatte som nævnt side 227 sin kamp for kirkelig frihed med petitioner om sognebåndsløsning og præstefrihed i 1836 og 38. Og da præsten *H. J. Giessing* i 1836 forsvarede sognebåndet ud fra et liberalt kirke- og trosbegreb, tog Hass kampen op i et skarpt modskrift: »Præsten Giessing og jeg ere ikke Brødre i Christo« (febr. 1837). Over for Giessings tolerance henviste Hass - ganske som Grundtvig i »Kirkens Genmæle« (1825) - til den *virkelige* »christne Kirke«, som kun kendte én tro, nemlig den, der bekendtes ved dåben; de, der vedkendte og tilegnede sig »Livet af Pagten«, kunne ikke lade sig binde til præsterne i Giessings ubestemte trossamfund, som også omfattede vanekristne og vantro (især s. 5, 10 f og 14 ff).

24. Hass til Lindberg især 2/2, 11/4 (cit.), 5/12 1837, 11/1, 5/3, 10/7 1838, 5/12 1839 (om bidrag til D.M.S. m.m., jfr. ndf. om gammellutheranerne); endv. Baagø, 286. og det flg. om Døstrup, Skærbæk, Vodder og Roager. Om det store rykind i præstegården også Severinsens ms. (fra Hass' avlskarl).

Omtrent samtidig fremkaldte han en stor debat i Ribe avis, hvor han gik stærkt ind for ubetinget *frihed i skolesager* i tilslutning til et andragende fra seks sognefogder i Hviding herred mod faste skoler. Dette friskoleprincip fik han realiseret i 1838 ved ansættelse af *Chr. Kold* som huslærer hos Knudsens, N. A. Hansens o.fl. i Forballum (ca. 12 børn), som - ifølge Hass' annoncering af stillingen - havde ønsket en troende seminarist. Hass greb dermed ind i en langvarig strid, da Forballum-folkene gang på gang forgæves havde søgt om tilladelse til at holde en privatlærer. Deres skolekommission protesterede igen, men Hass tog nu selv sagen op, og ansættelsen blev ikke omstødt.

I 1839-40 samarbejdede han med Jens Jørgensen, Holtum, om en indsamling til de forfulgte »*gammellutheranere*« i Schlesien, som blev varmt anbefalet af Lindberg og Nordisk Kirke-Tidende. Hass indsamlede selv i de nærmeste sogne samtidig med adresseaktionen mod ritualforslaget og indsendte beløbet - 95 rdl. - til Lindberg sammen med underskrifterne. Som følge af indsamlingen blev han inddraget i en retssag, da myndighederne fandt indsamlingen ulovlig, men han slap endnu engang med en advarsel.

I foråret 1840 opstod en *ny skolestrid* efter klage fra provst *G. Koch* over, at *Kold* og lærer *Høberg* i Mjolden ikke lod børnene lære Balles lærebog udenad. Hass satte alt ind på denne sag, som blev ført i fuld offentlighed gennem indlæg i Dannevirke og Nordisk Kirke-Tidende, hvor de officielle skrivelser blev gengivet. Han havde, erklærede han, altid fundet, at døden herskede i Mjolden skole som i de fleste almueskoler, og dens bedste redskaber var »den fordømte Udenadslæsning«. Ældre provster og lærere foretrak remserier »til Deels af Magelighed og Ligeegyldighed«, og selv havde han hidtil tiet »af Lyst til Fred«. Men nu ville han ikke give efter, end ikke hvis kancelliet gav provsten ret! På en måde tog han virkelig konsekvensen, da kancelliets afgørelse støttede provsten (24. maj 1840). Nogen tid efter kunne Lindberg meddele, at Hass havde nedlagt sit embede i statskirken bl.a. som følge af denne sag. I stedet ville han drage til Lilleasien som missionær.

Men han var virksom til det sidste. Kort før sin afsked, da han allerede var bortrejst, foranledigede han en ny adresse fra Mjolden i tilknytning til en større af Lindberg iværksat adresseaktion mod de liberales ønske om *skattebevillingsret* til stænderne. Den fik 38 underskrifter, ifølge Hass samtlige stemmeberettigede i sognet.[25]

Hass' nærmeste medarbejder *Chr. Kold* fik også selvstændig betydning i Mjolden. Som omtalt s. 228 var han ivrig forsamlingsmand for ansættelsen i Forballum (maj 1838) og utvivlsomt fortsat præget deraf, selv om han senere hævdede, at han i Mjolden ikke virkede »i denne retning«. Men denne udtalelse fremsatte han først i 1866 - i en selvbiografisk tale for Grundtvig og toppen af den grundtvigske kreds, hvor han øjensynlig ønskede at fremtræde som fuldblods grundtvigianer og ikke ydede sin pietistiske fortid fuld retfærdighed. I hvert fald fik han i Mjolden-tiden vidtstrakte forbindelser med de vakte kredse på egnen; ellers havde han næppe kunnet samle tilslutning til protesten mod *ritualforslaget* fra disse kredse i ni sogne i vinteren 1839-40. Der er også klare vidnesbyrd om hans pietistiske indstilling i den første tid, indtil han - formentlig under Hass' påvirkning - bevidst frigjorde sig derfra og fik forståelse for Grundtvigs kirkelige anskuelse. Det sidste kom som nævnt tydeligt frem i hans ritualerklæring.

Tilslutningen fra Mjolden berodde sikkert både på Hass' og Kolds indflydelse. De 52 navne dækker næsten hele sognet, deriblandt samtlige underskrivere af skattebevillingsadressen; men foruden Kold var hans nærmeste venner N. A. Hansen og Knud Knudsens broder J. L. Knudsen blandt de første underskrivere, og der var relativt mange unge, navnlig tjenestekarle(10). Det hang formodentlig sammen med Kolds særlige forhold til ungdommen, som just på denne tid fik

25. Om konfirmationssagen Hass til Lindberg 22/4 1836. Severinsens ms. (DK-sagen ikke fundet). Om Giessings skrift m.v. Baagø. 299, 302. NKT 1837. 175 f; trods Nygårds skepsis (anf. skr. I. 92) kan der ikke være tvivl om, at Hass fuldt ud tilsluttede sig Grundtvigs »kirkelige anskuelse«, jfr. fx. Hass til Østergaard 18/4 1834, til Lindberg 17/2 1840. Om skoledebatten Ribe Stifts Adresse-Avis sept.-dec. 1836 (nr. 73-103). NKT 1837. 83 ff. Om Kolds ansættelse Hass til Lindberg 5/3, 10/7 1838. Randerup skolevæsens forhandlingsprot. 1835-38, DK I 1575 L 1637/1836, 170 M 79/1837. Nygård I. 84 ff. Om gammellutheranerne Hass til Lindberg 5/12 1839, 17/2, 19/4 1840; bd. V. 158 f. Baagø. 292 f. Om Kochs klage m.v. DK I 2143/1840 (hvor Hass er hovedpersonen), Hass' br. til Lindberg 1840 (3). NKT 1840. 186 ff (fra Dvk.), 225 ff (Hass, ref. ovf.), 705 ff. Nygård I. 98 ff, A. Austlid: *Chr. Kold*, 1951, 33 ff, 40 f. Om skattebevillingsadr. (dat. 27/7 1840, med skr. fra Hass) den kgl. kommissarius' arkiv, jfr. Baagø. 349 ff. Hass fik sin afsked 8/9 1840. - Et par fejlvurderinger i forhold til ovenst.: at det var »den folkelige Vækkelse«, der først greb folk i Mjolden (Thade Petersen (se note 65), 163), og at Hass »stort set« ikke havde betydning uden for sit embedsområde og repræsenterede »en slags verdsliggjort Grundtvigianisme«, uden sans for Grundtvigs kirkelige anskuelse (Hans Thysen: *Grundtvigianismen i Sønderjylland*, 1963, 60, 76 f).

karakter af et *folkeligt arbejde*. I vinteren 1840 og 41 samlede Kold hver uge 15 unge mænd om oplæsning af Ingemann, folkelige sange o.l. I foråret 1840 tilsluttede han sig også offentligt Grundtvigs folkelige syn - i »Dannevirke« 26. februar - og den 28. maj var han hovedarrangør af en folkefest i N. A. Hansens have til minde om indførelsen af stænderforsamlinger. Baggrunden var Grundtvigs oprettelse af et »Dansk Samfund« i foråret 1839, der blev almindelig kendt gennem Nordisk Kirke-Tidendes omtale i vinteren 1839-40. Kold havde formået Hass' ven *L. C. Müller* til at holde hovedtalen, og det peger måske på den nærmeste inspirationskilde, da Müller i forvejen havde holdt små folkelige møder i Ribe.[26]

Frigørelsen fra *katekismus-udenadslære* blev senere for Kold det vigtigste udbytte af Mjolden-tiden. Ifølge hans tale i 1866 havde han oprindeligt hørt børnene i udenadslektier, indtil han som ved en åbenbaring »opdagede« den frie fortællings fortrin for udenadslære. Men det havde forstander Brammer allerede betonet i sin pædagogik på Snedsted seminarium, hvor Kold var uddannet. Den første visitats i 1838 afslørede da også, at Kolds elever ikke kunne Balles lærebog så nøjagtigt, som den konservative provst G. Koch forlangte; men Kold havde da ifølge Koch bøjet sig for hans krav. Når Kold året efter - ved visitatsen i efteråret 1839 - rent ud afviste det, skyldtes det formodentlig støtte fra Hass og hans grundtvigske venner. Hass' optræden i denne sag viser, at det for ham var en principssag; og han havde som nævnt længe været modstander af udenadslære og ønsket friere skoleformer. Det samme havde hans ven J. P. G. Jensen, der havde skrevet derom i Nordisk Kirke-Tidende, og ikke mindst L. C. Müller, som havde nær kontakt med Hass og var stærkt optaget af spørgsmålet i sine første Ribe-år. Desuden havde H. P. G. Koch i foråret 1839 kraftigt angrebet udenadslæren i Dannevirke, som også Knud Knudsen, Kolds principal, var abonnent på.

Men Kold havde utvivlsomt særlige pædagogiske evner, og mens Høberg bøjede sig, holdt han stejlt fast på den nye metode, selv efter cancelliets afgørelse. Han måtte da opgive Knudsens børn, da denne forlangte, at han gav efter; men han fortsatte hos N. A. Hansen,

26. Hovedkilden er foruden ritualadr. (tillæg 1) og Kolds tale 1866 (Austlid. 372 ff) Nygårds ovn. bog I. 81 ff. der dog - som Kold 1866 - undervurderer bindingen til forsamlingsbev. (fx. s. 86 og 93, trods s. 86 ff. 89 ff. 102 (om frigørelsen fra pietismen) og 112). Jfr. note 17. Om ungdomsmøderne m.m. Nygård I. 107 ff. jfr. NKT fx. 1839. 385 ff. 412 ff. 913 ff. 1840. 113 ff.

mens han søgte en ny lærerstilling. Da dette mislykkedes, besluttede han at følge Hass på missionsrejsen til Lilleasien og forlod Sønderjylland i efteråret 1841.[27]

Hass' efterfølger *L. C. Hagen* (1841-50) stammede også fra den Lindberg'ske studenterkreds og fulgte i hovedsagen samme spor. Men han var mindre aggressiv, mere lærd - som salmekender og udgiver af flere salmesamlinger - og mere optaget af Grundtvigs folkelige tanker, der just i 40'erne begyndte at slå an blandt de grundtvigske præster. Han fortsatte derfor Kolds Danske samfunds-arbejde med årlige folkefester 28. maj og med ungdomskredsen, som dog synes at være opløst allerede o. nytår 1842. Men samtidig arbejdede han for *en nordslesvigsk højskole*, der skulle ligge på hans egen egn. Som optakt skrev han i Dannevirke en indtrængende appel til den nordslesvigske bondestand (6. nov. 1841), og derpå fulgte et større møde i Brøns (20. dec. 1841), ledet af Hagen og L. C. Müller og støttet af Feilberg og H. P. G. Koch; og den vedtagne opfordring til aktietegning støttedes desuden af 10 bønder, nemlig fra Mjolden (bl.a. K. Knudsen og N. A. Hansen), Randerup, Ballum, Skærbæk, Døstrup, Brede og V. Vedsted. Hagen havde regnet med 3-400 aktier, men i juni 1842 var der kun udsigt til 100, hvoraf over halvdelen var tegnet i Mjolden. Han måtte derfor opgive denne plan, men med hans støtte blev tanken genoptaget af Flor og »Den slesvigske Forening«, som stod bag oprettelsen af højskolen i Rødding 1844. Knudsen indtrådte straks i bestyrelsen og Hagen ligeså i 1853.

27. Om talen note 26; den har også bestemt Nygårds fremstilling. Om Brammers pædagogik undersøgelse af Egon Kristiansen (utrykt). Om skolesagen note 25 og især G. Koch til bispen 23/1 1840 i br. fra Ribe sdr. provsti (de fleste skr. i øvrigt trykt i Hjem og Skole 1916 og ovn. 3. udg. af Austlids bog. 1951). Jensens art. NKT 1835, 393 ff, jfr. om Jensen Baagø (se reg.). Se om Müller under Ribe. H. P. G. Kochs art. i Dvk. 28/3-13/6 1839 (pseudonymt, men jfr. Lauridsen IV, 27 f, 33), samtidig flere andre indlæg om sagen; om Knudsen og Dvk. Nygård I, 103. - Nygård undervurderer Hass' betydning for Kold (oplyser kun. at han skaffede Kold og hans venner grundtvigske skrifter. I. 85, 103). formodentlig fordi Hass senere mistede sin anseelse i grundtvigske kredse. Men if. Hagen var det egentlig Hass, der »havde taget Kold med Storm«, så at Kold endog kom til at ligne ham i al sin adfærd. M. Eskesen: L. Müllers Saga. 1907. 148. Det forklarer, at Kold med glæde påtog sig den særdeles ydmyge tjenerstilling på Hass' rejse. se hans rejsedagbog udg. af Har. Holm 1882; jfr. om opbruddet og rejsen Austlid. 41 ff. Om Kolds nære tilknytning til L. C. Müller M. Eskesen: H. Krügers Saga. 1902. 139, Müllers Saga, 150.

Hagen spillede også en fremtrædende rolle i *den tørringlenske missionsforening*, som han var med til at oprette i 1843; det første år var han kasserer, derefter foreningens formand. Både herigennem og gennem højskolesagen fik han - ligesom Hass - mange forbindelser i andre sogne, ikke mindst i Skærbæk (se s. 242), og i Mjolden bidrog han utvivlsomt stærkt til udviklingen i grundtvigsk retning. *Brødre-menigheden* havde dog stadig enkelte venner i sognet, deriblandt *L. Petersen*, som var medindbyder ved Nordslesvigsk missionsforenings oprettelse 1843; men den fik vistnok kun få bidragsydere i Mjolden.[28]

Døstrup

Nabosognet *Døstrup* havde en stærk pietistisk tradition med pietistiske præster hele det 18. århundrede til 1791. Den blev brudt af de følgende præster, *Mich. Koch* (1791-1821) og provst *Gabr. Koch* (1821-65, se s. 219); men i stedet samledes sognets »opvakte« på herrnhutisk grundlag om degnen *N. S. Alslev*, som skal have ledet en større kreds (fra 1790erne). Selv om den stagnerede efter Alslevs død 1811, kunne emissær May i 1818 samle 28 »sjæle« i Døstrup, og de vantes tal voksede i hans tid til over 40 (1821). Først derefter svandt kredsen stærkt ind, til en ny vækkelse begyndte o. 1830. I 1835 medtog Wolter den i listen over faste kredse; den talte da 15-20, som blev ledet af urmager *Hans Emmerlef* (Emmelef, d. 1852).

I de følgende år fik kredsen tilknytning til pastor *Hass*, der som nævnt endog skal have deltaget i dens forsamlinger. Besøg af Peter Larsen findes ikke omtalt, men formodentlig har i det mindste nogle af døstrupperne lært ham at kende i Mjolden. Tilknytningen til Mjolden bevidnes af de 34 underskrifter fra Døstrup på Kolds ritualerklæring. De står på originaladressen umiddelbart under navnene fra Mjolden og omfatter formodentlig også Hans Emmerlefs kreds, da han står i spidsen sammen med gårdmand *Math. Møller*. Den begyndende »folkelige« udvikling i Mjolden synes også at have vundet nogen genklang i Døstrup; i hvert fald var Math. Møller med

28. Baagø, 115. jfr. Da. Missions-Bl. 1842: 42; Nygård I, 121 f. 124. Højskolebreve I, 5 ff. H. Rosendal: Rødding Højskoles Hist., 1894, 11 ff. Bidragslisterne i EMT, der derfra kun nævner Petersen, to andre mænd og to »piger« (1847-55). Jfr. kap. 3 note 80. - Hagen stiftede også i 1845 et konvent for vestlandets præster (if. N. L. Feilberg til L. C. Müller 29/10 1845 og KuSbl. 1845, 272), men dets betydning er tvivlsom, da yderligere oplysninger savnes.

blandt de 10 bønder, der underskrev opfordringen til aktietegning for en højskole i dec. 1841.

Men i 1840erne synes Hans Emmerlefs kreds at have fundet tilbage til det gamle spor. Han var selv medindbyder ved *Nordslesvigsk missionsforenings* oprettelse i 1843 og hørte til den snævre inderkreds, som N. J. Holm støttede sig til; og ifølge gavelisten kom der forholdsvis mange bidrag til brødremissionen fra Døstrup, dels større samlede beløb, formodentlig fra møder, dels adskillige enkeltbidrag. I 1855 oplyses, at kredsen abonnerede på 20 ekspl. af *Evangelisk Missions-Tidende*.^[29]

Skærbæk

I *Skærbæk* havde der siden 1740erne været et stort *herrnhutisk »societet«*, som mod århundredets slutning klarede sig uden støtte fra præsterne. Omkring 1800 fik kredsen et nyt opsving ved den herrnhutisk sindede præst *Johs. Gjelstrup* (1798-1833), som holdt forsamlinger med flere hundrede deltagere. Men henimod 1820 gik alt i stå, hvilket især skyldtes præsten. Han havde fået den mærkelige »sygdom«, at han hver sjette uge måtte af sted for at handle med køer, heste og vogne, skønt i reglen med tab og til sin egen forfærdelse, når han kom til sig selv. Ifølge May kunne han stadig prædike fortrinligt, men forsamlingerne opgav han, »weil ihm selbst die Überzeugung fehlte« (1818). May traf efterhånden en del af de gamle forsamlingsfolk (24 i 1822), men de havde ikke forbindelse indbyrdes eller med præsten, som blev erklæret umyndig og fik kapellan. I 1825 oplyser Wolter, at »en broder« igen havde samlet en lille kreds (12 pers.), og først i 30erne omtaler han flere forsamlinger i *Skærbæk*. I hans forsamlingsoversigt fra 1835 figurerer *Skærbæk* med en kreds på ca. 15, ledet af væver *Martin Buck* (d. 1874), formodentlig i samarbejde med broderen *Niels Buck* (d. 1869). Desuden skal skolelærer *Niels Thornum*, der udgav en række opbyggelige småskrifter, have holdt søndags-forsamlinger i Gasse skole.^[30]

29. Brodersen, 335 ff (343 om Hass). Sdj. Årb. 1923, 210 ff. Sdj. Mdskr. 1929-30, 74 ff. I.. J. Koch: *Under Præstegaardens Tag*, 1948, 11 ff. Mays og Wolters berr.. om forsamlingslisten s. 79, om ritualadr. tillæg 1, om højskolesagen note 28, om mis.for. s. 88 og 90. Om bidrag EMT 1847-55, fx. 1851, 128, 1852, 127, 1855, 80; nogle kom dog fra nabosogne.

30. Bd. IV, 22, 131. Mays og Wolters berr.. Brodersen, 243 ff. Niels Jeppesen: *N. J. K. Thornum's Liv og Skrifter*, 1925, 15 f (uden datering af hans fors.). Thornum, der

Gjelstrups efterfølger *N. Kamph* (1834-42) var en ældre, svagelig mand, hvis forkyndelse ikke tilfredsstillede de vakte. Efter 1835 skal mange fra Skærbæk have søgt i kirke hos pastor *Hass* i Mjolden, og på denne tid synes *Peter Larsen* også at have holdt en eller flere forsamlinger i Skærbæk (se s. 222). Brødrene Bucks *ritualansøgning* o. nytår 1840 må som anført anses for en modifikation af Kolds og er for så vidt et vidnesbyrd om herrnhutismens indflydelse; men samtidig kan den opfattes som et kompromis, der skulle forene de forskellige anskuelser (se s. 229). I hvert fald fik den overvældende tilslutning, 170 navne, som må omfatte mange, der ikke hørte til Bucks kreds.

I øvrigt synes den at have indledt en mere aktiv og selvstændig holdning i kirkelig henseende. I maj 1840 fremkom i Dannevirke en skarp anonym *klage* over de kirkelige forhold i sognet, hvor man nu i mange år havde måttet nøjes med en gammel, svagelig præst, som ikke kunne varetage de kirkelige opgaver. Men Kamph fordrede offer og betaling for jordspåkastelse selv af de fattigste; hans kone, som afgjorde »Forretningerne«, erklærede kategorisk: »Det skeer Fanden ta' mei ikke førend Du betaler! Året efter sendte menigheden en *adresse* til kongen, underskrevet af 70 gårdmænd og 75 husmænd og håndværkere. Den gentog klagen over de udlevede præster, som menigheden havde måtte døje i over 20 år, skønt det var et af de største præstekald i landet; og de beskikkede kapellaner havde ikke slået til over for embedsopgaverne og »vor hele aandelige Trang«. Sognets beboere androg derfor om, at præsten blev afskediget, kapellanen J. Corydon forflyttet og »en ung kraftfuld mand« ansat, som »forkyndte Guds Ord, i Overensstemmelse med den hellige Skrift og Kirkens symbolske Bøger«. Adressen, som var dateret 15. juni, fremkom allerede 27. juni i »Dannebrog« - en fortsættelse af Nordisk Kirke-Tidende - med kraftig støtte fra *Lindberg*, som bl.a. understregede, at sognebåndets løsning var det bedste middel mod misforhold af denne art, idet menighedens »levende Medlemmer« da frit kunne søge tilknytning til egnens »levende Præster«. Biskoppen fandt ansøgningen »vel grundet«, men kunne ikke anvisе anden løsning end udskiftning af kapellanen, da sognepræsten næppe ville resignere. - Der skete derfor ingen afgørende ændring, før Kamph døde i

var lærer i Gasse 1825-56, udgav navnlig salmesamlinger med efterklange af Kingo og Brorson, men var i øvrigt ikke påvirket af oplysningstiden. Om forsamlingslisten s. 79. Navneformerne Buck og Buch varierer, jfr. tillæg I note 21.

1842 (14. april). Derefter indsendte menigheden *endnu en adresse*, som mundede ud i ønsket om ansættelse af enten L. C. Hagen eller N. L. Feilberg. Men de blev begge forbigået til fordel for *J. B. Koch* (1842-56), måske fordi kancelliet fremhævede deres arbejde for oprettelsen af en dansk højskole i Nordslesvig, hvilket sikkert var ment som en advarsel.[31]

De to sidste adresser vidner om tilknytning til den grundtvigske kreds, hvilket bekræftes af en række personlige kontakter. I 1838 havde en familie i Skærbæk bedt Hass skaffe den en seminarist, og i 1839 blev Kolds ven, Snedsted-seminaristen *H. N. Bøtcher* - der havde deltaget i forsamlinger med Algreen og Kold - ansat som huslærer hos gårdmand *Jens Jannicksen* (Beyer) i Skærbæk. Bøtcher samvirkede med Hagen, måske også med Kold, om ungdomsmøderne i Mjolden, og to af Jannicksens sønner blev i 1842 undervist af Hagen. Støtte-opfordringen for Hagens højskoleplan (1841) blev fra Skærbæk underskrevet af Jannicksen og gårdmand og sognefoged *Jens A. Beyer*, og Jens Beyer var første-underskriver på klageadressen fra juni 1841, som også blev underskrevet af Jannicksen. De var i øvrigt også begge underskrivere af ritualadressen.[32]

Pastor J. B. Koch var næppe helt tilfredsstillende for de vakte, i hvert fald fik han et dårligt eftermæle i herrnhutiske kredse. Men han indgik dog snart i samarbejde med de grundtvigske præster om »*Missionsforeningen for det Tørninglehnske og Omegn*«, der fik sit centrum i Skærbæk. Baggrunden var en almindelig aktivisering af det grundtvigsk ledede »danske Missionselskab« (D.M.S.), foranlediget især af Hass' beslutning om at drage ud som missionær (1840). Foreningen blev oprettet ved et møde i Skærbæk i sept. 1843, arrangeret af præsterne Hagen, Feilberg, Gottlieb, J. B. og H. P. G. Koch. De fire første indtrådte i bestyrelsen, Feilberg som formand og Hagen som kasserer; det første halve år indsamledes 116 rdl., delvis til Hass personligt, hvorefter fulgte flere årsbidrag o. 80 rdl. I 1844 indtrådte Jannicksen i stedet for Feilberg og blev kasserer, mens Hagen blev formand. Hvert efterår holdtes et større »Høitidsmøde« i

31. Dvk. 16/5 1840. DK I G 1501/1841 (henlagt). Dannebrog 1841. 193 ff; jfr. C. Petersens sml. DK I, forestillingsprot. 1842, nr. 96 med tilhørende akter (hvor Skærbæk-adressen kun refereres); Lindberg var også ansøger. Jfr. L. Koch: D. da. Kirkes Hist. 1817-54, 1883, 188 f. Baagø. 360.

32. Hass til Lindberg 5/3 1838, om Bøtcher m.v. Nord. Mdskr. 1881 II. 443 f. Har. Holm: Kolds Dagbog, 1882, 109, bd. V, 235, tillæg 1 her (ritualadr.), Austlid: Kold, 45 (også om Jannicksen). Om støtte-opfordringen se ovf.

Skærbæk, hvortil kom nogle lokale indsamlingsmøder. Krigen medførte delvis opløsning, men endnu i 1850 kunne Jannicksen indsende 95 rdl.[33]

Som nævnt blev Skærbæk også et af udgangspunkterne for *Nord-slesvigsk missionsforening*, idet *Martin Buck* både var initiativtager, indbyder og lokal tillidsmand (se s. 87 f). Han havde utvivlsomt stadig en mindre kreds i sognet og holdt også opbyggelse med venner andetsteds; desuden skal han have virket som sjælesørger for syge og fattige. Men ifølge *Evangelisk Missions-Tidende* var bidragene til brødremissionen kun små i 40erne; de synes trykket af den grundtvigske missionsforening. Eksempelvis gav Niels Thornum i 1851 50 rdl. til D.M.S. og kun 5 mk. til brødremissionen. Men til denne kunne Buck samme år indsende bidrag fra mindst 15 personer, og i 1855 betalte kredsen for 25 ekspl. af *Evangelisk Missions-Tidende*. Vækkelsen i Skærbæk rummede således fortsat to forskellige retninger.[34]

Vodder og Roager

Om nabosognene Vodder og Roager forlyder kun lidt i de ældre *herrnhutiske kilder*. Først henimod 1800 berettes om vakte i Vodder, og i årene efter 1800 omtaler den daværende emissær en fast forsamlingskreds her, som samledes hos en gårdejer. Den holdt dog næppe længe, i hvert fald omtales den intetsteds i 1820erne. Som efterslæt fandtes der kun enkelte herrnhutisk prægede familier, deriblandt degnen *P. A. Fog* (1800-59) og hustru. Men som tidligere berørt opstod der først i 30erne en *ny vækkelse*, som omfattede både Vodder og Roager og vistnok også Højrup. Beretningerne derom er imidlertid delvis modstridende.

I dec. 1834 meddeler *brødremenighedens diarium*, at der på Vodderregnen var sket »eine merkwürdige Erweckung« ved en landmand, der havde bemærket, at præstens prædikener var vidt forskellige fra Luthers, som han plejede at læse. Ved denne mands vidnesbyrd var

33. Om Koch Brodersen. 258. Om mis.for. Ribe Stifts-Avis 1/9 1843. Da. Missions-Bl. især 1842. 41 ff, 76 f. 1843. 15 f (missionsmøde i Mjolden 6/1). 64 f. 1844. 15 (bl.a. om møder i Mjolden og V. Vedsted). 84 ff (talrig fors. i Skærbæk). 1850. 48. 72. Jfr. Holdt: N. J. Holm. 341. 370 f.

34. Brodersen. 258. A. S. Sørensens levnedsløb i Chr. (om M. og N. Bucks besøg i Mjolden o. 1850. jfr. ndf. om Højrup). EMT 1846-55 (fx. 1851. 159. 1852. 127. 1855. 95). Da. Missions-Bl. 1851. 16.

adskillige blevet vakt og indbyrdes forbundet. - Derimod har en af de vakte, P. A. Fogs søn *Jørgen Fog* (f. 1805), der var hjulmand i Vodder, senere oplyst, at vækkelsen begyndte i foråret 1833 - »så vidt jeg husker« -, som følge af en personlig religiøs gæring, hvorunder han oprindeligt stod helt ene. Men han vandt snart sine søstre *Martha* og *Anne Marie* (senere gift i Vodder), derpå to brødre fra Frifelt kro, *Hans Andreas* (f. 1812) og *Peter Hansen Schmidt* (f. 1816) - fætre til J. Fog - hvorefter stadig flere unge og enkelte ældre sluttede sig til, så at kredsen samme år kom op på 20, der mødtes regelmæssigt til forsamlinger og stadig betragtede J. Fog som deres leder, ja som »en Profet«. Senere sluttede flere sig til, bl.a. J. Fogs yngste broder *Hans Chr. Fog* (f. 1813), og i *Roager* var samtidig opstået en mindre kreds, navnlig i Ø. Åbølling, som søgte til forsamlingerne i Vodder.

Jørgens Fogs erindringer er en værdifuld kilde, men de er først nedskrevet i 1870'erne og rummer flere erindringsforskydninger. De giver et klart billede af forfatteren som en stærk og selvstændig personlighed, men synes dog at overbetone hans egen betydning. Ifølge en langt ældre beretning af *Peter Larsen* var degnebørnene nok vækkelsens udgangspunkt, men den førende var oprindeligt en ældre broder *Niels Peter Fog* (f. 1802), der var smed i nabosognet Højrup. Her var vækkelsen begyndt før, og N. P. Fog blev af sine søskende betragtet som »den grundigste og erfarneste«; han »havde gode gaver til at tale med andre... og han var til velsignelse for mange«. Ifølge J. Fog var det da også N. P. Fog, som gav anledning til hans vækkelse gennem »nogle Missionsblade«.- formentlig N. J. Holms norske missionsblad -, som han medbragte på hyppige besøg i Vodder; senere bragte han også de numre af *Nordisk Kirke-Tidende*, hvor *Lindberg* skildrede den fynske vækkelse (sept.-nov. 1834).[35]

Alle foreliggende kilder tyder på, at kredsen oprindeligt følte en vis tilknytning til brødremenigheden, men at just dette forhold tidligt blev et problem. Det fremgår også indirekte af emissær *Wolters* tavshed indtil foråret 1835, da han blot oplyser, at han havde truffet

35. Om herrnhutismen bd. IV, 131, Brodersen, 224 ff. Gem. Diar. dec. 1834. J. Fogs erindr. i H. Begtrup: Grundtv. Hjem, I, 1929, 49-75 (jfr. Højskbl. 1884, 417 ff, 465 ff). Slægtsoptegn. af J. Fog (jun.). P. Larsen til Mau 9/4 1836 (cit.) og o. nytår 1837 (i L. Schrøder: P. Larsen, 58 ff). - En bred skildring af Vodder-vækkelsen findes i Hans Thyssen: Grundtvigianismen i Sønderjylland, 1963, 50 ff, 77 ff. Den bygger hovedsagelig på J. Fogs erindr. og overvurderer efter mit skøn både hans og Vodder-kredsens betydning. Thyssen har også udg. en større slægtsbog, Slægten Thyssen, 1946, med oplysninger om Fog-slægten s. 153 ff.

nogle nyvakte i Vodder, hvor han ikke før havde været. Det er alt - og hans eneste omtale! Og dog har han kendt den i forvejen, i hvert fald siden et besøg i Højrup i juli 1834. Men formodentlig har han i Vodder mødt den samme aktive, kritiske indstilling som ved besøget i Højrup (se det flg.). Det var også den indstilling, som christiansfelterne bebrejdede »den fynske retning«. At N. P. Fog interesserede sig just for den fynske opvækkelse og fremskaffede Lindbergs skildring fra 1834, var derfor næppe tilfældigt. Men ifølge P. Larsen tog han til Christiansfeld med sine problemer, og han kom forandret tilbage, »mere stille og tilbageholdende«; de havde »dysset ned på ham«, og nu søgte han selv at »dysse ned« på de vakte. Hans søskende protesterede, og Jørgen Fog besluttede - i høsten 1835 - selv at rejse over til fynboerne. På Fyn fandt han frem til Skræppenborg, hvor han opfordrede *Peter Larsen* til at besøge Vodder, og derved blev han anledningen til dennes rejser til Sønderjylland (se s. 222).[36]

De gik derfor i første række til Vodder, hvor der allerede i febr. 1836 blev holdt en stor forsamling i Frifelt af Peter og Anders Larsen. P. Larsen vandt straks gehør i denne kreds; de unge - navnlig J. og H. C. Fog og H. A. Schmidt - valfartede nu gang på gang til hans gård eller til hans møder i Hjarup, og P. Larsen vendte selv »ofte« tilbage til Vodder, således både i juni og julen 1836. Kredsen fik nu også forbindelse med pastor *Hass*, og vel just gennem P. Larsen, som Jørgen Fog ledsagede på hans sønderjyske rejse, der bl.a. gik til Mjolden. De vakte i Vodder drog undertiden helt til Mjolden på kirkebesøg, og fra foråret 1837 påtog *Hass* sig at forberede Jørgen Fog til Snedsted seminarium. J. Fog havde tidligere henvendt sig herom til P. Larsen, men det blev *Hass*, der tog sig af sagen og endog tog J. Fog i huset et år fra efteråret 1837. Og da pastor *Mau* i juli 1837 ønskede at lære den sønderjyske vækkelse at kende, kørte *Hass* ham først til Nr. Løgum og derpå til Vodder.[37]

Efter Peter Larsen-begejstringen fulgte for J. Fog en periode, hvor han søgte større selvstændighed på grundlag af det grundtvigske syn

36. Wolters berr.; han havde dog besøgt Birkelev 1832. J. Fogs erindr. s. 57 f. 59 (om de vaktens problemer i forholdet til gudstjenesten og »de sovende Syndere«), 60 ff. P. Larsen til Mau 9/4 1836 (cit.).

37. Om de gensidige besøg her s. 222, J. Fogs erindr. s. 63 f (cit.). Om kirketurene Brodersen, 231. Om J. Fogs læreruddannelse hans erindr. s. 66 f. P. Larsen til Algreen 4/8 1836 (Nord. Mdskr. 1881 II, 325 ff). *Hass* til *Lindberg* 10/7 1838. Også *Eielsen* skal have besøgt Vodder (maj 1837), vel på P. Larsens anbefaling; se *Nygård*: Kr. Kold I, 90, og om *Eielsen* og *Mau* her s. 224.

på dåbspagten. Det er mest nærliggende at tænke sig denne udvikling knyttet til besøgene i Mjolden, hvor også C. Kold fik sans for det grundtvigske dåbssyn. Læsning af Nordisk Kirke-Tidende kan også - som formodet af J. Fogs søn - have spillet en rolle. Ordningen medførte en afkøling af forholdet mellem P. Larsen og J. Fog, der fra den tid opgav rejserne til Fyn. Under Fogs indflydelse begyndte hele kredsen nu overhovedet at isolere sig; den blev »efterhaanden mere og mere uafhængig af Fynboerne og andre kristelige Aandsretninger«. Dette kan være forklaringen på dens tilbageholdenhed over for ritualadressen, som kun fik fire underskrifter fra Vodder.[38]

Efter J. Fogs bortrejse overtog *H. A. Schmidt* ledelsen i Vodder, hvor de vakte fortsat holdt forsamlinger i Frifelt kro, som nu bestyredes af Schmidt; og de holdt sammen til Schmidts død 1858. De synes at have haft et relativt godt forhold til sognepræsten *H. P. G. Koch* (1834-43), som påtog sig at forberede H. C. Fog og P. H. Schmidt til seminariet og fra begyndelsen indtog en liberal holdning over for forsamlingerne. Det hang sikkert sammen med en tydelig »grundtvigsk« tendens hos Koch: skønt oprindeligt Hass' modstander i avisdebatten om »skolefrihed« (s. 235) gik han kort efter klart ind for tanken om sognebåndsløsning (1837) og de vigtigske skolereformkrav (1839); og først i 40erne virkede han sammen med de grundtvigske præster for højskolesagen, religionsfrihed og den tømringslenke missionsforening og tog til orde mod baptisterne i samarbejde med *L. C. Müller*.

Efterfølgeren *H. V. Schøler* (1844-46) nød ingen anseelse i menigheden, men derpå fik den i *G. F. Boesen* (U. S. Boesens broder, 1846-58) en betydelig grundtvigsk vækkelsespræst, der ifølge biskoppen hørte til de bedst begavede prædikanter i stiftet. Han samlede mange tilhørere fra andre sogne og fik stor indflydelse i Vodder, hvor forsamlingskredsen sluttede sig til ham.[39]

38. J. Fogs erindr. s. 65 f (cit.). 67. »Det nye Lys« daterer Fog til 1836, men dette er formodentlig lige så unøjagtigt som en række andre dateringer (hans fynske rejse dateres til 1834 (=1835), P. Larsens besøg til 1835 (=1836), det oven. besøg på Skræppenborg til 1835 (=1836), P. Larsens friluftsmøde i Hjarup til 1837 (=1836, se bd. V, 90)). Da J. Fogs sidste kendte besøg på Skræppenborg fandt sted o. l. nov. 1836 (se bd. V, 91 f) og efterfulgtes af P. Larsens besøg i Vodder i julen 1836, kan omslaget næppe være sket før 1837.

39. J. Fogs erindr. s. 67 f, Hans Thysen, 88 f. Kochs indberr. om fors. (se s. 223), NKT 1837, 324 ff, 364 ff. Dannebrog 1841, 72 ff, 81 ff, Fædr. 1842 nr. 778-79, L. C. Müller til Lindberg 6/3 1841, jfr. s. 227 og 238. Om Schøler P. Lauridsen VIII, 24, om Boesen Brodersen, 231 ff. P. G. Lindhardt: D. Pontoppidan, 1948, 35 ff. H.

Om kredsen i *Roager* findes kun få oplysninger. Som nævnt omtales den tidligt som deltager i Vodder-kredsens forsamlinger, men en bemærkning af L. C. Müller i 1838 synes at vise, at den selv holdt forsamlinger og havde tilknytning til pastor Hass. Det sidste bekræftes af de 7 ritual-underskrifter herfra o. nytår 1840, der på originaladressen findes umiddelbart under navnene fra Mjolden og Døstrup.[40]

Højrup og Arrild

Oplysningerne om nabosognene Højrup og Arrild rummer karakteristiske parallelle træk. Der foreligger meget lidt om særlige religiøse forudsætninger, men først i 1830'erne opstod der lægmandskredse i begge sogne, som fik forbindelse både med Christiansfeld og »den fynske retning«. Den fynske indflydelse blev dog begge steder kun kortvarig.

Vækkelsen i *Højrup* omtales første gang i brødremenighedens diarium for nytår 1832. Den skulle være opstået i byen Arnum på foranledning af en 75årig kone, der havde været blandt vakte i Bedsted med tilknytning til Christiansfeld. I 1835 oplyser N. J. Holm efter et besøg på egnen, at kredsen var opstået helt uden menneskelig hjælp, og bortset fra den gamle kone havde alle de vakte for 4 år siden »tilhørt verden«. Da kredsen voksede, havde den indtaget en kritisk holdning til sognepræsten, *J. B. Koch* (1830-42), hvilket Wolter havde advaret imod. I Wolters beretninger findes herom kun et kort notat: han havde i juli 1834 besøgt Højrup og Arrild, hvor der var opstået »ein wenig Leben«; de vakte havde mange spørgsmål og indvendinger, men lod sig dog vise tilrette. Fra Vodder-vækkelsen kender vi en af de vakte, *J. Fogs broder N. P. Fog*, der var smed i Højrup og som omtalt ovenfor oprindeligt havde hørt til de mest aktive, men derpå var blevet »dysset ned« i Christiansfeld (senest 1835).[41]

C. Fog overtog faderens skole 1840; om P. H. Schmidt bd. V. reg. - Karakteristisk for sognet er den brede interesse for Lindbergs bibelovers. (if. P. J. Gad (g.m. Martha Fog) til Lindberg april 1847) og dets ret store bidrag til D.M.S. (32 og 39 rdl. 1849 og 50 if. Da. Missions-Bl. 1850. 8. 48. 72). men meget små til Nordsl. missionsfor. før 1855, da H. A. Schmidt sendte 4 rdl. (EMT 1855, 64).

10. Deltagelse i Vodder-fors. omtales bl.a. i Kochs ovn. indberr. Müller til Lindberg 18/1 1838.
11. Gem. Diar., Holm til Hhut. 3/10 1835 (R 19) og Wolters berr. Præsterne var if. omtalen hos Brodersen s. 216 og i C. Petersens sml. uden betydning for vækkelsen; *J. B. Koch*, der senere kom til Skærbæk, førte i Højrup (1830-42) et »meget verdsligt« liv (Brodersen).

Kredsen var dog ikke mere herrnhutisk, end at den i febr. 1836 holdt forsamling med *Peter og Anders Larsen*. Det var sikkert et af de steder, hvor fynboerne mødte modsigelse fra »de nidkjæreste af Kristiansfeldternes Tilhængere« (*P. Larsen*). Men *N. J. Holm* oplyser, at en af de førende, »den originale Peter i Arnum« (gårdejer og dyrlæge *Peter Petersen* (Skak), kaldet »*Felger*«, ca. 1790-1873) virkelig lod sig forvirre af fynboerne og »lokke op på højderne«. Men her svimlede det for ham, han måtte lægge sig, fik feber og forligte sig derpå atter med de »brødre«, som gennem nogle uger havde været ham imod. *Holm* mente derfor, at de nok i fremtiden ville holde sig på »den jævne bane« i denne kreds.

Dette håb synes opfyldt. Fortsættelsen blev en mindre kreds, ledet af »*Per Felger*«, *N. P. Fog* og gårdejer *Peter Krog* fra Højrup samt læreren i Arnum *Markus Buck*, en søn af *Niels Buck* i Skærbæk. Til møderne, der holdtes hos *Per Felger*, kom ofte folk fra andre sogne, deriblandt *Martin Buck* fra Skærbæk, *J. Chr. Koch* fra Tiset og *Johs. Kloppenburg* fra Hygum. Ingen fra Højrup underskrev ritualadressen, men *Per Felger* tog sammen med *Martin Buck* og *P. Riis* initiativet til oprettelsen af Nordslesvigsk missionsforening (1842), og *N. P. Fog* var blandt indbyderne (1843). Senere støttede *Fog*, *P. Krog* og *Chr. Knudsen*, *Stensbæk* (ved Arnum), ansøgningen om genansættelse af en dansk præst i Christiansfeld. Sognet hører da også til de bedst repræsenterede i *Evangelisk Missions-Tidendes* gavelister.[42]

I *Arrild* havde enkelte familier i forvejen forbindelse med Christiansfeld, men vækkelsen først i 1830erne synes dog at have været en nydannelse i lighed med de nye kredse i Højrup og Vodder. *Wolter* omtaler som nævnt Højrup og Arrild under ét efter et besøg i juli 1834, og *J. Fog* oplyser fra omtrent samme tid, at han og *H. A. Schmidt* foretog mange rejser fra Vodder til kristne venner i »Arrild og Kloster og andre Steder«. Da han og hans søskende i febr. 1836 skulle føre *Peter og Anders Larsen* rundt, gik turen just - efter *J. Fogs* erindring - til Løgumkloster, Arrild og Højrup (Arnum). Den forsamling, fynboerne holdt i Arrild, gjorde ifølge *P. Larsen* et meget stærkt indtryk: »der var en bevægelse iblandt os, som om vi skulle have rejst herfra med det samme«; og den næste morgen samledes

12. Jfr. note 8 (*Kochs* indber. om fors. i febr. 1836) og 11 (om diskussionen. *L. Schrøder* s. 70 cit. ovf.). *Holm* til *Roentgen* 31/5 1836 (cit.. R 2). Om den flg. tid *Brodersen*, 217 f, og *Thade Petersen* (se note 65), 14 f (hvor flere navne nævnes); jfr. kap. 3 note 80 og 93. samt *EMT* 1848-55 (fx. 1855, 96: 26 rdl. fra Højrup).

atter flere om dem, så de måtte begynde på ny. Kapellanen *Hier. Grauer*, der forvaltede embedet (ca. 1833-36), havde forbudt forsamlingen, skønt ellers »erkendt for en kristelig præst«, men ændrede mening, da han hørte, hvad der var sket. P. Larsen synes således i første omgang at have vundet stor tilslutning, og i 1839-40 underskrev 83 fra Arrild ritualadressen.[43]

Men den adresse, man tilsluttede sig, var M. og N. Bucks fra Skærbæk, som trådte i stedet for Kolds »grundtvigske« erklæring. Også i Arrild har der altså været et herrnhutisk orienteret element, og det synes at have bestemt udviklingen. De personer, som kendes, hørte til denne fløj, således gårdmand *Erich Andersen* med tilnavnet *Bastian* (1790-1860), dennes svoger gårdmand *Hans Schmidt* og N. Bucks søn gårdmand *Anders Buck*. Hos E. A. Bastian holdtes i nov. 1842 det afgørende lægmandsmøde om oprettelsen af Nordslesvigsk missionsforening, og fra Arrild fremtrådte derefter E. A. Bastian og sognefoged *H. Thomsen*, Roost, blandt de officielle indbydere. N. J. Holm oplyser i 1844, at da sognepræsten - som ansås for romersk-katolsk - havde advaret mod Evangelisk Missions-Tidende, gik degnen fra hus til hus og fik et stort antal abonnenter.

Denne præst var utvivlsomt den excentriske *A. Ørbech* (1839-70, tidlr. Branderup), hvis kirkeligt konservative holdning førte i katolsk reining. Med alle sine ejendommeligheder synes han at have været afholdt i Arrild, hvor han navnlig blev kendt for sin yderst egenrådige embedsførelse med konfirmation og vielse af alle, der kom til ham fra andre sogne, uden hensyn til formaliteterne. Det trak længe op til afsked, især 1849-50, og han bevarede kun embedet ved menighedens indstændige forbøn.[44]

43. Wolter beretter om besøg i Roost 1830. 32 og 41; if. A. Decker, der ofte kom til Arrild som barn (f. 1806), var der adskillige troende og fromme familier. KuSbl. 1880. 63. J. Fogs ovn. erindr. s. 59 (cit.), 64. L. Schrøder: P. Larsen, 70. P. Larsen til Mau 9/4 1836 (cit.), bl.a. om Grauer (sen. Klipleve). Præsten var altså ikke som antaget af Brodersen og Thade Petersen J. Borchsenius (sognepræst 24/5 1836-39); se om ham og de delvis uheldige forgængere i C. Petersens sml. - Jfr. striden om P. Larsen i Løgumkloster (Nr. Løgum), omtalt her s. 160 f.

44. Jfr. om adr. s. 129, om personerne Brodersen, 218 ff, Thade Petersen, 15 f, om missionsfor. her s. 88, om EMT Holm til Hhut. 17/9 1844 (s. 5, R 15 A; uden sted og navne). »Degnen« kan have været lærer P. Nissen, som muligvis organiserede adressen (se tillæg 1 note 25); om Ørbech se Branderup. De anførte bidrag fra Arrild i EMT 1847-55 er forholdsvis små.

Branderup og Agerskov

Også Branderup og Agerskov øst for Arrild bør formentlig medregnes til »det blandede område« som mødested for forskellige påvirkninger. Oprindelig var der også væsentlige forskelle mellem de to sogne indbyrdes, skønt det lille Branderup mod øst næsten omklamres af det langt større Agerskov.[45]

Fra *Branderup* foreligger intet om vækkelse før ansættelsen af præsten *Anders Th. Ørbech* (1822-39). Før flytningen fra Hee-No, hvor han var kapellan 1816-22, fik han besøg af emissær Fr. Lund fra Skjern og den sønderjyske emissær G. May, som oplyste, at der ikke fandtes vakte i Branderup; men i øvrigt kunne han - til Ørbechs glæde - berette om de vakte kredse, der fandtes andetsteds på egnen. Situationen er betegnende; Ørbech havde i Hee-No vendt sig til »den gode gamle Troe« og vakt uro og røre ved sin forkyndelse, der var vidt forskellig fra sognepræstens (hans svigerfader). Kirkerne var blevet fyldt og adskillige omvendt, men andre stærkt »opirret« - hvad Ørbech fandt ganske i sin orden. Alt taler for, at Ørbech optrådte på samme måde i Branderup. Her udgav han i de første år nogle til dels meget velskrevne opbyggelsesskrifter i pietistisk ånd; i det største, »Betragtninger og Bønner« (1823), erklærede han direkte, at hans forbillede var P. Herslebs prædikener fra pietismens tid. Men hans breve fra 1820erne viser også nær tilknytning til den grundtvigske kreds. Bl.a. søgte han at skaffe abonnenter til *Theologisk Maanedsskrift*, udgivet af Grundtvig og Rudelbach, men fandt kun én, rektor Decker i Tønder; forklaringen var ifølge Ørbech, at de fleste studerede var »lige saa dumme som de ere onde«. Sidst i 20erne tog han dog afstand fra Grundtvigs »Hidsighed og Indbildskhed« og nærmede sig romerkirken, hvor paven og traditionen sikrede »Endrægtighed« i troen. Men grundtonen var stadig pietistisk, selv i hans indvendinger mod hermhutismen, som han nu også kritiserede.

Hans indflydelse på »almuen« - som han fremhævede i mødsætning til de studerede - synes ikke at have været ubetydelig. Han lagde stor vægt på husbesøg og besøg i skolerne, samlede ind til D.M.S. og holdt bibellæsninger søndag eftermiddag (omtalt 1827). Brevene vidner også om personlig kontakt med adskillige lægfolk, både i Branderup og andre sogne; bl.a. underviste han midt i 20erne en ung

45. I begge sogne havde der dog været stærke protester mod Ev.-krl. salmebog, se note 2.

mand fra den herrnhutiske kreds i Løjt, P. Jæger, som ville være missionær. Ørbechs excentriske tilbøjeligheder og respektløshed over for formaliteter mærkedes også i Branderup-tiden, men kom vistnok især frem efter forflyttelsen til Arrild.[46]

Modsat Branderup var *Agerskov* i det 18. århundrede under kraftig pietistisk-herrnhutisk indflydelse; der opstod flere steder herrnhutiske lægmandskredse, som o. 1800 samledes i Galsted kro i sognets østlige del. Efter 1800 fik de en modstander i provst *Knud Aagaard* (1806-38), der var præget af oplysningstiden (se s. 218 f), og de kunne vistnok heller ikke acceptere efterfølgeren *Olaus Lund* (1838-57), til trods for at han indtog et mere »kirkeligt« standpunkt. Det herrnhutiske indslag var dog nok betydeligt svagere i Aagaards og Lunds tid; men der holdtes fortsat forsamlinger i Nitriskær hos gårdmand *Laurids Dam* - en af pastor Ørbechs bekendte -, og emissærerne May og Wolter kom ofte på besøg i sognet. Evangelisk Missions-Tidendes gavelister vidner om en del interesse for brødremissionen, og efter 1850 opstod der nye herrnhutiske småkredse i sognets østlige del.[47]

Fælles for Branderup og Agerskov var imidlertid en ejendommelig *udvikling i grundtvigsk-folkelig retning*, der dog først er velbevindt fra o. 1850. Men som udgangspunkt kan måske nævnes tilslutningen til *Kolds ritualerklæring* i begge sogne, 29 i Branderup og 82 i Agerskov (1839-40). Vurderingen er usikker, da baggrunden ikke kendes; fx. vides det ikke, om Peter Larsen har holdt forsamlinger på denne egn. Det originale materiale viser, at der er benyttet to afskrifter af erklæringen, en for hvert sogn; i Branderup begyndes i Rurup, i Agerskov i Gestrup og Bovlund nærmest Branderup, og underskrifterne omfatter næsten kun sognets vestlige del. Hertil kommer i Agerskov en påfaldende overensstemmelse mellem navnenes rækkefølge i adressen og i folketællingslisterne fra 1840, hvilket taler for, at disse underskrifter ikke er samlet ved møder, men ved

46. Mays ber. fra 1822. Ørbech til biskop Hertz 20/9 og 12/10 1820 (cit., i br. fra Ringk. sdr. amtspr.); jfr. bd. V, 19. Breve til A. G. Rudelbach 26/2 (cit.), 5/7 1825, 5/12 1826, til C. C. Østergaard 1821-30 (adsk., 25/10 1825 cit. om Grundtvig); jfr. Lindberg til Rudelbach 22/10 1830. D.M.S.' arkiv nr. 80, 36 (om Jæger). Om Ø.s skrifter og kontroverser med myndighederne m.m. J. Fausbøl: *Minder fra Branderup Sogn og Roost*, 1911, 22 ff, C. Petersen: *Slesv. Præster*, 292 ff, Sdj. Mdskr. 1939-40, 235 ff.
47. Brødersen, 201 ff. Lunds selvbiografi i Sdj. Årb. 1924, 233 ff. Mays og Wolters berr. (ca. 10 besøg omtalt 1817-35). Ørbech til Østergaard maj 1826. EMT 1849-55 (1853-55 nævnes også Lund som abonnent).

rundgang fra gård til gård. Under alle omstændigheder tyder selve tilslutningen på, at Kold eller Hass har haft en vis tilknytning til disse sogne.[48]

Derudover kan nævnes, at bladet Dannevirke lige fra dets oprettelse blev meget læst på egnen, og J. Fausbøl, Branderup, som oplyser dette, sigter hermed først og fremmest til Branderup og Agerskov. Desuden fik Rødding højskole tidligt elever fra disse sogne, og fra 1847 og under krigen blev de stærkt inddraget i det nationale røre. Disse forhold dannede utvivlsomt baggrunden for den grundtvigsk-folkelige bevægelse efter krigen, som i øvrigt ikke skal omtales i denne sammenhæng.[49]

RIBEEGNEN

Også adskillige andre sogne i Nordslesvig berørtes af vækkelser i samme periode, men billedet er her mindre broget. Trods påvirkning fra forskellig side fik hver egn i denne henseende et forholdvis ensartet præg. I store træk kan stillingen opgøres ved en tredeling: på Ribeegnen blev grundtvigianismen den dominerende vækkelsesretning, i de sydlige sogne bevarede herrnhutismen en vis indflydelse, skønt som helhed på retur; og i det nordlige »midtland« opstod nye vækkelseskredse, som nærmest orienterede sig mod Christiansfeld.

Ribe og Seem

I Ribe og landsognet Seem blev der tidligt ansat præster af *den grundtvigske retning*. Den første var *C. E. de Thura* (ved Catharinæ 1825-48), der i København havde stået Grundtvig og Lindberg nær og deltaget i den begyndende »kirkekamp«. I Ribe synes hans alvorlige »lovprædiken« ikke at have gjort synderligt indtryk, og hertil kom en vis personlig utilnærmelighed; men omegnens vakte fremhævede ham dog i 30erne som en af de få »kristne præster« på egnen. Den næste, *Albert Leth* i Ribe-Seem (sognepræst i Seem og kapellan ved domkirken 1830-37), blev derimod almindelig anerkendt som »en

48. Jfr. s. 229 og tillæg 1. Fx. svarer i Vellerup nr. 1-8 i adr. til 1, 2, 3, 5, 8, 6, 7, 4 i ft.; i Bovlund svarer omvendt nr. 1-25 i adr. til 23, 24, 21, 22, 20, 16, 18, 17, 15, 14, 11, 13, 12, 10, 8, 9, 5, 7, 6, 4, 19 (en daglejer), 2, 3, 1 i ft. (én mangler). Folketællingen blev udført af lærerne ved rundgang »lige som Stederne ligge bekvæmest ved hverandre«. Stat. Tabelværk 1840 indl., Collegial-Tidende 1834. 35 (cit.).

49. Se s. 339, 344 og 360 ff.

høist begavet Præst«; efter Thuras mening var der ingen svaghed at spore i hans forkyndelse, men han var for svag og eftergivende over for »dovne Drukkenbolde« og uvidende konfirmander.[50]

Efter Leth fulgte *Ludv. Chr. Müller* (1837-42), der fik særlig betydning som en af de første, der både gik ind for Grundtvigs kirkelige og folkelige tanker. Trods hans ungdom (f. 1806) stod der ry om hans lærdom - som udgiver af en islandsk og hebraisk grammatik, en angelsaksisk ordbog og en stor danmarkshistorie. Den var han midt i ved ansættelsen, så han forlod kun nødtigt bibliotekerne og vennekredsen i København. I Ribe-Seem blev han ikke den store vækkelsesprædikant. I begyndelsen fik han adskillige udensogns tilhørere fra vakte kredse; men de fik en del at høre, der skurrede i deres ører. Efter en gudstjeneste o. nytår 1838 blev han taget i skole af 15 forsamlingsfolk med *Peter Larsen* i spidsen, og da han tog afstand fra deres pietistiske syn på dans og spil, kom de ikke igen. Kirkegangen var god i Seem, men ikke stor i Ribe, og Müller klagede gang på gang over mangelen på kirkeligt og åndeligt liv.

Men på anden måde fik han dog folk i tale. Et af de første problemer var *konfirmandundervisningen*; mange af hans konfirmander var helt uvidende og alle kun indstillet på opremsning af lærebogen. Men det gik langt bedre, da Müller begyndte at fortælle bibelhistorie. Som fortæller havde han særlige evner, hans livlighed og veltalenhed fik »Børnene til at spærre Øjne og Øren op, som var de bange for at gaa Glip af et Ord«; og han blev snart overbevist om, at hele undervisningen skulle ske ved *fri fortælling*. Han besøgte også skolerne for at fortælle bibelhistorie og påtænkte et almindeligt angreb på religionsundervisningen og lærebogen. Ad samme vej fik han kontakt med bønderne i Seem. »Poetiske« var de langtfra, men de ville gerne »høre Historier«, og Müller synes at have benyttet enhver lejlighed til at fortælle historie for dem, især »saa meget af den som knytter sig til Bibelhistorien«. Han vandt også mange venner i Ribe, hvor han selv boede. Her begyndte han i foråret 1838 at fortælle danmarkshistorie, og der kom ikke så få, både jævne og dannede. Desuden blev han en værdsat lærer ved timer i byens skoler, og hans kone oprettede en sangforening. I omegnen fik han som

50. Om Thura Baagø. 50, 62 f. 77. Lindberg til Rudelbach 22/10 1830. Ørbech til Østergaard 25/10 1825. L. C. Müller til Lindberg 18/1 1838 og til P. C. Kierkegaard 19/7 1838. Om Leth især Müller til Grundtvig 27/12 1837 (cit.); Ribe Stifts-Tid. 15/10. 22-23/10 1849.

tidligere omtalt nær forbindelse med andre grundtvigske præster, med hvem han samvirkede om kirkepolitiske udtalelser og om den vestslesvigske højskolesag. Fra 1839-40 arbejdede han også for oprettelse af et højskolelignende seminarium i Ribe, især for sønderjyder, men tilladelsen udeblev. I stedet blev han i 1842 seminarieforsøger i Snedsted, hvor han just realiserede sine planer fra Ribe-tiden.[51]

Müllers efterfølger *Dines Pontoppidan* (1843-56) indtog ved ansættelsen et mynstersk mellemstandpunkt, men som præst i Ribe-Seem - hans første embede - viste han en usædvanlig energi, som snart medførte en radikalisering af hans anskuelser. I Seem tog han alvorligt fat på skoleforsømmelserne, og i Ribe blev han straks sekretær for det hændende bibelselskab og fik det i 1844 reorganiseret som »Det forenede Bibel- og Missionsselskab for Ribe og Omegn«. Fra 1845 begyndte han selv at holde bibellæsninger både i Ribe og Seem, ligesom han hvert år foranstaltede indsamlinger til D.M.S. I sin forkyndelse angreb han stadig skarpere præsternes og kirkelivets sløvhed og stillede sig efterhånden helt på vækkelsens standpunkt. Han blev derved kendt blandt forsamlingsfolk, som kom til ham langvejs fra og gang på gang opfordrede ham til at søge embede på deres hjemegn. Et særligt forhold fik han til *Peter Larsens* kreds nord for Kolding, og i 1849 begyndte han selv at holde forsamlinger på Ribe-egnen, hvor Peter Larsen skal have medvirket.

Men samtidig nærmede han sig den grundtvigske retning, især inspireret af Albert Leths søn *Andreas Leth*, der var adjunkt i Ribe 1845-50 og bl.a. samvirkede med Pontoppidan om oprettelse af et »Dansk Samfund«. Desuden fik Pontoppidan tilknytning til egnens grundtvigsk orienterede præster, navnlig Boesen i Vodder og Gottlieb i Hviding. Støttet af dem stiftede han i 1848 »Ribe Kirkekonvent«, hvis første formand han blev; det skulle omfatte både præster og lægfolk fra Ribeejeren og »vække, nære og styrke det christelige og kirkelige Liv«. Dette formål var i det hele taget hovedsagen for Pontoppidan, mere end Grundtvigs anskuelser; men det havde han til fælles med mange mer eller mindre grundtvigske præster, og for

51. Jfr. Müllers breve til Grundtvig 1837-40 (især 27/12 1837, cit.), til Lindberg 1838-41 og P. C. Kierkegaard 1838-41. Hass til Lindberg 15/5 1838. Et efterslæt af diskussionen om udenadslære i br. fra biskop Tage Müller til L. C. Müller 1843 og 45. Feilbergs erindr. i *Fra Ribe Amt 1938*, især s. 90 (cit. om M.s konfirmandund.). L. C. Müllers *Eftermæle*, 1851, M. Eskesen; *Ludvig Müllers Saga*, 1907. 107 ff, *Baagø* (se reg.), bd. V, 235. Jfr. s. 227 og om M.s betydning for Kold og Feilberg s. 237 f og 256.

folk af den type blev konventet i nogle år et naturligt samlingssted.[52]

Vester Vedsted og Hviding

I disse sogne lige syd for Ribe gik udviklingen i samme retning, om end med andre forudsætninger. I det 18. århundrede var de brødreminighedens nordvestlige forpost i Sønderjylland. I Hviding blev der i præsten *J. Ewalds* tid (1764-1807) dannet et herrnhutisk »societet« med over 100 vakte og regelmæssige møder, og fra 1777 til 1805 var en kvindelig emissær fast stationeret i Hviding. Societetet fik også tilslutning fra *V. Vedsted*, hvor der i præsten *Chr. Høhnes* tid (1773-94) også var henvend 100 vakte. Men efter 1800 gik bevægelsen stærkt tilbage, og da emissær *May* kom til egnen i 1818, var alt opløst; i Hviding skulle der endnu være 9 »vakte«, men de ville ikke mødes med ham.

I 1830erne vendtes billedet igen. *N. J. Holm* fik i sept. 1835 indtryk af nyvakt interesse i den unge generation på denne egn, og efter et besøg i Hviding samme efterår konstaterede *Wolter*, at »velsignelsen fra pastor Ewald« endnu var mærkbar på egnen; i Hviding og nabosognene rørte der sig nu »ein Leben aus Gott«, især blandt de unge. Men de savnede vejledning og kom derfor let på afveje og forkerte meninger. I *V. Vedsted* hævdede man efter 1838 (over for *Feilberg*), at folk her havde savnet »Troens Prædiken« i 34 år (til 1838), og at Evangelisk-kristelig salmebog var »bleven dem pålistet«; men hjemme brugte de »*Brorsons Bog*«, og af og til havde de lejlighed til at høre en lægprædikant, navnlig *Peter Larsen*. Dette peger mod samme tid som oplysningerne fra *Christiansfeld*, da de tidligst kan have hørt *P. Larsen* i 1836; på den anden side skal »den fynske retning« ifølge *N. J. Holm* have virket på egnen endnu i 1843.[53]

For så vidt kunne disse sogne henregnes til de »blandede«, men vidnesbyrdene om herrnhutisk og »fynsk« indflydelse i 1830erne og

52. Jfr. *P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan. Acta Jul. 1948. 13-55.*

53. Bd. IV. 130 f; *Mays og Wolters berr. Om Holms besøg note 5. Feilbergs erindr. i Fra Ribe Amt 1938, 79. Holm til hhut. 17/9 1844 (s. 9, R 15 A); 6 børnebørn af Claus Jensen, Sdr. Farup (V. Vedsted s.), blev vakt i 1843, mest andetsteds, de 5 af den fynske retning; 3 af dem blev dog senere »retledet« af Holm og hustru. Om Jensen se Holdt: *N. J. Holm, 17. Om Brorsons »salmebog«, det alm. salmegrundlag i forsamlingerne. bd. III. 42. V. 76 f.**

40erne er trods alt svage, og i V. Vedsted betegnede *N. L. Feilbergs* ansættelse (1838-47) vistnok det egentlige vendepunkt. Kort forinden havde han forladt sit hidtidige rationalistiske stade og oplevet et religiøst gennembrud i evangelisk-luthersk ånd, og nu forkyndte han »med Liv og Lyst«, hvad han havde fundet »i Syndernes Forladelse, Kødets Opstandelse og det evige Liv i Christus Jesus, vor Broder og Herre, Menneskenes Søn«. Han var navnlig blevet inspireret af den norske »grundtvigianer« *W. A. Wexels'* andagtsbog, og i V. Vedsted førtes han videre i grundtvigsk retning ved omgang med *L. C. Müller*, der var hans nabopræst. Menigheden sluttede sig til ham, og han fik stor kirkegang, også fra andre sogne. Tilstrømningen udefra var så stor, at kirkeværgerne fremsatte forslag om, at de fremmede skulle betale entré! Og i Skærbæk blev Feilberg så kendt et navn, at menigheden søgte om hans ansættelse dér i 1842.

Feilbergs grundtvigske indstilling ytrede sig også i *udadvendt aktivitet*. Som tidligere omtalt deltog han med egnens andre grundtvigske præster i flere fællesaktioner, især vedrørende de kirkelige frihedskrav, højskolesagen og den tørninglenske missionsforening, hvis første formand han blev (1843). Han virkede sikkert også for Kolds ritualadresse, som fik 55 underskrifter i V. Vedsted. Allerede i sommeren 1839 havde han med sine præstevenner drøftet en offentlig protest, og på den originale adresse har han øjensynlig tilføjet stilling og hjemsted efter hvert navn (ifølge håndskriften). Underskrifterne stammede formentlig fra et møde, i hvert fald blev de først ved trykningen fordelt efter hjemsted. - Som vi siden skal se, blev han desuden inddraget i det nationale røre som en af egnens mest ansete talsmænd for dansk-slesvigske synspunkter.[54]

Om den senere udvikling i *Hviding* savnes nærmere oplysninger. Efter præsten *D. B. Pontoppidan* (1835-40), en naiv rationalist, fulgte *F. Gottlieb* (1840-53), der efterhånden sluttede sig til den grundtvigske præstekreds. Han nævnes ikke som deltager i det første grundtvigske konvent (ca. 1840-42), men medvirkede ved stiftelsen af missionsforeningen i 1843, ved støtteerklæringen for Birkedal i 1844 og i Ribe kirkekonvent fra 1848, og i 1849 arbejdede han sammen med *Dines Pontoppidan*, *G. F. Boesen* o.fl. for udnævnelsen af en grundtvigsk biskop i Ribe. Senere fremhæves han som en anset

54. Fra Ribe Amt 1938, 71 f. 77 (cit.), 83 ff (cit.), 87; jfr. 1932, 78 ff, Sdj. Årb. 1897, 174, *L. C. Müller* til *Lindberg* 6/3 1841 (om F.s betydning »i sit Sogn og andetsteds«) og her s. 227 og 242 samt tillæg 1.

præst, og det må antages, at han i Hviding har virket på samme måde som sine grundtvigske kolleger, så at det religiøse liv her som i V. Vedsted hovedsagelig har samlet sig om sognepræsten. Der er i hvert fald intet, som tyder på en genoplivelse af den herrnhutiske tradition. Nordslesvigske missionsforening fik ingen indbydere fra disse sogne, og deres bidrag til brødremissionen synes at have været meget beskedne.[55]

De andre sogne på Ribeegnen berørtes tilsyneladende ikke af religiøse bevægelser; men der er flere vidnesbyrd om, at befolkningen gennemgående følte sig stærkt knyttet til det traditionelle kirkeliv. *H. P. Ebeling*, der var præst i Spandet 1832-44 og derefter i Halk, måtte således fremhæve vestboerne i en sammenligning mellem øst og vest; vestpå var der ingen klasseskel, men større jævnhed og tillige alvorligere fromhed. Selv om han også i Halk havde flittigt kirkebesøg, var der »nok saa fuldelig Kirkelighed og kirkelig Sands i Ordets dybere Betydning i Vesten«.[56]

DE SYDLIGE SOGNE

Sydpå dannede Mjolden indtil videre en slags grænse for de »danske« vækkelsesstrømninger. Det stærke røre i dette sogn skabte mange forbindelseslinier mod nord og vest, men ikke mod syd. Det er betegnende, at Kolds ritualprotest nåede helt til V. Vedsted og Agerskov, men ikke til Ballum og Randerup, skønt han selv boede i Forballum på grænsen til disse sogne. Her var der kun én vækkelsesretning, nemlig *herrnhutismen*, som havde holdt sig i lange tider uden støtte fra præsterne. I *Ballum* var der i 1780erne blevet dannet et større herrnhutisk samfund, som også fik tilslutning fra Randerup, og den almindelige tilbagegang efter 1800 blev i Ballum vendt ved en ny vækkelse fra o. 1815. Ved Mays besøg i 1817 var der 24 nyvakte, især blandt kvinderne i Rejsby, hvor mange af mændene var søfarende. To år efter var der 40 vakte, og tallet voksede stadig i Mays tid. Maler *Michel Andersen* ledede forsamlingerne i Rejsby, og der var

55. D. B. Pont.s ritualerkl. 1834. RA, C 95 h. jfr. Fra Ribe Amt 1938. 80 f. Om Gottlieb Lindhardt: D. Pontoppidan, 35 og her s. 227, 242 og 254. EMT's gavelister til 1855. - I Normsted i *Brøns* besøgte Wolter »nogle nye« i 1832, og sst. var A. Bastian indbyder til Nordsl. missionsfor. (se kap. 3 note 80), men også herfra var bidragene til brødremissionen ubetydelige.

56. Ebelings indber. til Callisen 1847 (Had. prov.).

vistnok også faste forsamlinger i Ballum og Bodsbøl, altså tre steder i sognet.

Også Wolter besøgte ofte Ballum sogn, og ifølge hans beretninger fortsatte forsamlingerne i 1820'erne, i hvert fald i Rejsby, hvor der var o. 30 vakte (1825 og 29). Præsten *J. K. Walter* (1824-27, sen. Bjert) tog offentligt afstand fra »de hellige«, men hans ord savnede vægt, da han fremkaldte almindelig uvilje ved at indføre Evangelisk-kristelig salmebog og forbyde folk ved skriftemål at bruge vers, der hentydede til »Jesu blod«. Efterfølgeren *Jørgen Hansen* (1827-30, sen. Als) var mere tolerant, men vakte bekymring ved sin ordning af fattigvæsenet, da de fleste »søskende« var meget fattige, og mange kom mod deres vilje i fattighuset. Forsamlingerne fortsatte imidlertid; og i 1833 fremhæver Wolter Rejsby som det eneste sted i Nordslesvig, hvor de gifte »søstre« holdt særlige forsamlinger. I hans liste fra 1835 over de faste forsamlingskredse var Rejsby-kredsen en af de største med 20-30 deltagere ved møderne, som stadig blev ledet af M. Andersen. Fra de følgende år savnes nærmere oplysninger, men ifølge Evangelisk Missions-Tidendes gavelister indkom der talrige bidrag fra Ballum til brødremissionen, omfattende alle sognets byer og tillige adskillige fra omegnen.[57]

I *Randerup* var der ved Mays første besøg i 1817 kun få vakte, og de kom ikke sammen og var tilmed uenige. Men ved gentagne forsøg lykkedes det ham - efter en rørende forsoningsscene - at samle en lille kreds, som mødtes til forsamlinger (14 i 1821). Wolter omtaler kun enkelte besøg ganske kort, men sognepræsten *G. Koch* (Randerup og Mjolden 1815-35) meddeler i 1835, at der nok fandtes enkelte opvakte, men deres antal var aftaget meget i de sidste 10 år, og de optrådte stiltfærdigt og modtog ikke besøg af fremmede prædikanter. I de følgende år var der en vis kontakt mellem Mjolden og Randerup, men den, der havde nærmest tilknytning til Kolds kreds, N. A. Hansens broder *Jens Andersen Hansen*, erklærede udtrykkeligt, at han aldrig blev grundtvigianer. Dog støttede han Hagens højskoleplan i 1841. Derimod var der stadig en kreds, som havde tilknytning til Christiansfeld. Den mest fremtrædende var formodentlig »diasporabroderen« *Andr. Klein*, som i 1840 ønskede at ægte en »søster« fra brødremenigheden ved lodtrækning. I årene o. 1850 indsendte han gang på gang bidrag til brødremissionen fra enkeltpersoner og fra en

57. Mays og Wolters berr., Brodersen, 312 ff. J. Hansens erindr., KB (mindre udførligt Sdj. Arb. 1904), EMT's gavelister 1847-55. Jfr. s. 79.

»missionskasse« eller missionsbøsse i Randerup, og i 1854 blev der fra Randerup bestilt 6 ekpl. af Evangelisk Missions-Tidende til forhøjet pris.[58]

Herrnhutismen havde også haft betydelig indflydelse i sognene syd for Ballum og Randerup, og den spillede endnu en rolle i Hjerpsted, Skast og Brede, der hørte til Tønder og Åbenrå provsti (se kap. 5 og 6). Tilbagegangen var vistnok større i Visby, Emmerlev, Daler og Møgeltønder, der hørte under Ribe stift. *Visby* havde været et samlingssted for egnens vakte fra o. 1800, og i 1817 skal endog præsten *D. J. Mathiesen* (1813-22) være blevet omvendt. Endnu o. 1820 blev der holdt små forsamlinger, men *May* oplyser, at kredsen var »ved at sove ind« (1818). Derefter berettes kun om enkelte besøg af emissær *Wolter* (til 1834). *Emmerlev* omtales ikke nærmere af *May* og *Wolter*; derimod meddeler sognepræsten *H. Holm* (1824-51) i 1835, at mange af hans sognebørn valfartede til Christiansfeld og yndede denne sekts forestillinger; men de forenede sig ikke i bestemte samfund. Fra *Daler* og *Møgeltønder* foreligger praktisk talt ingen oplysninger om herrnhutisk indflydelse efter 1820. Der er også kun ubetydelige bidrag fra disse fire sogne i Evangelisk Missions-Tidendes gavelister (1847-55).[59]

Derimod fik tre af sognene ret betydelige repræsentanter for den nye »kirkelige« præstetype. Til *Visby* kom *Hans Broge Berg* (1843-57), der ifølge biskoppen var en mand med »varm Følelse for Kristendommen« og »meget gode Gaver til Prædikeembedet«. Han havde i 30erne haft nær tilknytning til *Lindberg* og 1839-43 virket som grundtvigsk vækkelsespræst i Sejling-Sinding. I *Visby* vandt han almindelig tillid, ikke mindst ved sin optræden under treårskrigen, men han synes ikke at have virket stærkt i grundtvigsk retning. Først efter 1850 dannedes der her en grundtvigsk kreds (se s. 344). - I *Daler* virkede 1836-49 præsten *C. F. Gram*, der også skal have været en god prædikant. Hans forkyndelse svarede formodentlig til hans versificerede andagtsbog: Efterklang af Søndags- og Festdagsevangelierne (1849), der er præget af luthersk-kirkelig ånd. I 1848 blev han på

58. Bd. IV, 131 f, Mays berr. Indber. fra G. Koch (se s. 221); han var i øvrigt ilde lidt, se klager i indk. br. til bispem 1829 og 31 og her s. 232. Om J. A. Hansen, sen. stænderdeputeret, Nygård: Kr. Kold I, 80 f; om højskolesagen note 28. Om Klein ældsterådsprot. 14/6 1840 (lodtrækningen var negativ!). EMT's gavelister 1847-54; 1854, 80.

59. Bd. IV, 132, Mays og Wolters berr., Karen Lauritz' levned (Chrf.), Brodersen, 319 ff (skildringen af Mathiesen er tvivlsom), 280 ff. Om *Holms* ber. her s. 221.

forslag af provst G. Koch og L. C. Hagen valgt som egnens repræsentant i den grundlovgivende rigsforsamling og året efter som rigsdagsmand. - *Møgeltønder* fik en energisk vækkelsesprædikant i *H. C. Sonne* (1845-64), som »med vældig Alvor brugte Svøben over Menighedslivets Brøst«, men også arbejdede på mange måder for dets fornyelse. Tyngdepunktet i hans virke på denne egn lå dog efter 1850.[60]

MIDTLANDET

Ved »midlandet« forstås her sognene mellem Agerskov-Branderup og Kongeåen, det område, som ifølge N. J. Holm o. 1800 så ud som »ein Heidenthum«, når de vakte fra egnen syd for Ribe drog derigennem til festerne i Christiansfeld. Også her havde pietistisk-herrnhutisk indflydelse gjort sig gældende i det 18. århundrede, men o. 1800 synes emissæren kun at have haft få bekendte på denne egn. Derefter opstod der imidlertid flere steder »nyt liv« i lokale lægmandskredse, i reglen ret selvstændigt, men dog nærmest med tilknytning til brødremenigheden.[61]

Stærkest blev denne tilknytning vistnok på *Bevtoftegnen*. Før emissær *Mays* tid fandtes der flere vakte familier i Bevtoft og omegn, men da han kom til sognet i 1817, havde de længe været uden indbyrdes forbindelse. På hans opfordring begyndte de imidlertid at mødes til forsamlinger hos *Mikkel Jürgensen* i *Hjartbro* (1819), og kredsene voksede - trods sognepræstens advarsler - til 39 i 1821. *Wolter* besøgte ofte Hjartbo og Bevtoftegnen, og i 1835 medregnede han Hjartbro-kredsen i sin fortegnelse over de ikke-separatistiske forsamlingskredse; den omfattede da 20-25 personer, der samledes om landmand *A. Skau*. I sine beretninger omtaler han kun disse forsamlinger i 1838; men de fortsatte sikkert i 40erne. Ifølge N. J. Holm påtog *M. Jürgensen* sig i 1844 - som pensionist - at ride rundt med Evangelisk Missions-Tidende, formodentlig til de lokale »Commis-

60. Om Berg bd. V. 192. C. Petersens sml. (med bispeudt. af 1848 og 53). P. Feddersen Jensen: Visby Sognekronike, 1946, 75 ff. 114 ff. og Sdj. Mdskr. 1939-40, 283 ff; Slesvigs delte Bispedømme, 313. Om Gram C. Petersens sml., Sdj. Årb. 1954, 260, 1955, 65, Elberling: Rigsdagens Medlemmer I. Om Sonne C. Petersens sml. og Slesv. Præster, 153 ff (cit., fra sognekroniken); sen. bekendt som brugsforeningsstifter.

61. Holm til Hhut. 3/10 1835 (første cit., R 19). Jfr. bd. IV, 132 f. og om det »nye liv« i alm. her s. 221 og 231.

sionairer«, og i den forbindelse havde han givet udtryk for sin glæde over, at der på hans egen fandtes »so viel Sinn für Gottes Reich«. [62]

Brødremenigheden havde også venner i nabosognene mod vest og nord. Bevtoft-kredsen omfattede bl.a. vakte fra annekssoget *Tislund*, og Wolter havde bekendte både i Åbøl i Tislund sogn og i Kærgaard og Ørderup i *Toftlund* sogn; en række besøg i disse sogne er omtalt i hans beretninger (o. 1830). Fra Kærgaard stammede *H. J. Kiergaard* (1803-76), der i 1839 blev udsendt som brødremissionær; i Ørderup besøgte Wolter den originale kromand *Peter Vind* (1772-1863), der altid gik med høj hat og sov i sin ligkiste (!); han nød en vis anseelse som sjælesørger for anfægtede. Til dels under hans indflydelse opstod senere - vistnok o. 1850 - en vækkelse i Åbøl, som førte til dannelse af en ny forsamlingskreds, ledet af *Hans Madsen* i Gøttrup (Tislund sogn). *Nustrup* omtales kun én gang af Wolter, i 1833; han havde da bl.a. besøgt læreren, som nylig var blevet vakt ved besøg hos lægen i Christiansfeld. I *Skrydstrup* aflagde May besøg i 1818 og 19, navnlig i Lilholt, der skal have været et samlingssted; de vakte var rester af en større vækkelse i det 18. århundrede, og de synes nu at have sluttet sig til Hjartbrokredsen. Senere skal Skrydstrup-præsten *Johs. Petersen* (1843-50) have vundet de vaktes tillid; han var almindeligt anset som landbrugsforegangsmand, men blev også afholdt som præst og virkede bl.a. for bibelsagen med støtte af Roentgen, der besøgte ham i Skrydstrup. I *Øster Lindet* samledes ca. 20 vakte o. 1800 til søndagsforsamlinger hos *Markus Buck* på Hovgård, en fætter til Markus Buck i Arnum og Anders Buck i Arrild. Gården skal længe derefter have været et samlingssted for herrnhutisk vakte, i alt over 70 år, men Lindet omtales hverken af May eller Wolter, bortset fra en enkelt notits (1832). Præsten *F. Gottlieb* (1853-67, tidl. Hviding) skal have været vellidt af menigheden og en mand, som de vakte på egen »kunne med«. [63]

•

62. Mays og Wolters berr., Holm til Hhut. 17/9 1844 (s. 6 f. R 15). Jfr. Brodersen, 185 ff. hvor en række af de vakte omtales. Fra Bevtoft stammer en samling ældre gudelige sange, optegnet af Anne Marie Nissen, Strandelhjørn, 1813-14 (sen. g.m. Jørgen Hansen, Jegerup), fortsat med N. J. Holms Børnesange (1829), formentlig af Peter Vind, Ørderup (meddelt af pastor Urban Schrøder). Om Wolters fortegnelse her s. 79.
63. Mays og Wolters berr., Brodersen, 186, 194 ff, 182 f. 209, Thade Petersen, 16, 23, C. Petersen: Slesv. Præster, 160. Om Kiergaard Nachr. aus der Br.-Gemeine 1876, 805 ff. Om Petersen også her s. 342 f og det da. bibs. ber. 1839, 35, samt hans br. til Roentgen 1845-46 (R 14).

I Gram virkede pietisten *J. H. Brorson* (søn af H. A. Brorson) til 1799, og efterfølgeren *Hans Müller* (1800-19) fortsatte vistnok i hovedsagen i samme spor. I deres tid synes der ikke at have været basis for herrnhutisk virksomhed. I byen Kastrup havde der været en lille kreds, men ifølge N. J. Holm var der o. 1800 kun én tilbage, *Hans Giesemann*. Andetsteds fra kendes dog flere andre i sognet, som havde tilknytning til Christiansfeld, deriblandt tingskriver *Jacob Kloppenburg* (1747-1828, i Gram ca. 1789-1815), som skal have modtaget besøg af emissæren. Gram omtales imidlertid meget lidt i emissærberetningerne i årene efter 1800 og slet ikke af May (1817-22). Men i 20'erne opstod en vækkelse omkring brødrene *Jørgen* og *Morten Paulsen* fra Kastrup, der begge senere blev brødremissionærer. Hverken de to brødre eller deres hjem havde haft tilknytning til brødremenigheden, men *Jørgen Paulsen* (der fik tilnavnet *Lund*, 1802-77) havde selv oplevet en vækkelse som møllersvend i København og virkede derfra ved breve og besøg (1823 flg.). Nogle år efter blev *Jørgen Paulsen* medlem af brødre-societetet i København, og i Gram sluttede *Morten* og andre nyvakte sig til »de gamle søskende« på *Asdalgård*, gårdmand *A. C. Carstensen* og hustru, som vistnok i forvejen havde holdt små forsamlinger. Først i 30'erne blev der i hvert fald holdt forsamlinger på *Asdalgård* med voksende tilslutning; *Wolter*, som oplyser dette, var dog lidt mistroisk over for de nye, som han åbenbart ikke fik kontakt med. Det var sikkert her, N. J. Holm i 1835 holdt den tidligere omtalte forsamling i Gram med 60 deltagere.

Blandt de vakte kendes *Jørgen Chr. Koch* fra Tiset nær *Asdalgård*. Som kniplingshandler rejste han en del i Jylland, og herunder virkede han o. 1830 som en slags agent for B. F. Rønne og D.M.S., især i vakte kredse i Nordjylland. I 1834 foreslog N. J. Holm, at han blev antaget som forhandler af traktater fra Christiansfeld, og sidst i 30'erne samlede han abonnenter på *Lindbergs* bibeloversættelse. Det samme gjorde broderen, den bekendte redaktør *P. C. Koch*; og søsteren *Maren* blev optaget i søstrehuset i Christiansfeld og siden gift med pastor *P. Kragh*, *Lintrup* (1838-50). I 1846 stod *J. Chr. Koch* som underskriver af ansøgningen om genansættelse af en »dansk« præst i Christiansfeld; men i øvrigt savnes oplysninger fra 40'erne.[64]

•

Sognene nord for Gram omtales ikke i emissærberetningerne 1800-50. Overhovedet berørtes de vistnok først sent af egentlige vækkelses-

strømninger, og da dette skete, spillede tilflyttere en betydelig rolle. Som den første må nævnes den herrnhutisk sindede *Jacob Kloppenburg* fra Gram, der som gammel flyttede til en gård i Harreby i *Hygum sogn* (før 1816); han virkede her gennem flere år energisk for bibelsagen, udsendte et lille skrift derom (1818) og skaffede gang på gang ny-testamenter fra det slesvig-holstenske bibelselskab og til sidst også fra det danske bibelselskab. Sine børn havde han opdraget i herrnhutisk ånd; den ældste var på kostskole i Christiansfeld, og den yngste, *Johs. Kloppenburg* (1805-80), blev konfirmeret af Salling i Vonsild. En tredje søn, Hans Diderik, fik en gård i Københoved (Skrave sogn), mens Johs. Kloppenburg overtog faderens gård i Harreby, og her blev han senere den samlende skikkelse i en større kreds af vakte. Men angående denne er vi i hovedsagen henvist til senere fremstillinger, som til dels beror på mundtlige meddelelser og mangler bestemte tidsangivelser.[65]

Det synes dog klart, at Johs. Kloppenburg allerede i 30'erne sluttede sig til det almindelige vækkelsesrøre i Nordslesvig. Han besøgte pastor *Boesen* i dennes Nr. Løgum-tid (før 1835), og han modtog selv besøg af *N. J. Holm* og hustru på deres rejse til Tørmølingen i 1835. I de følgende år fik han tilknytning til *Peter Larsen*, der ofte kom på besøg, og de »rejste sammen til Møder i Frifelt, Arrild og andre Steder«. Forbindelsen blev derfor formodentlig knyttet i 1836-37, da Peter Larsen-interessen var størst i Vodder og Arrild. Men senere brød han med P. Larsen på grund af dennes tilnærmelse til grundtvigianismen. Det hang sikkert sammen med Kloppenburgs herrnhutiske baggrund. I 1843 stod han som indbyder til Nordslesvigsk missionsforening, måske efter deltagelse i det forberedende møde i Arrild.

64. Brodersen, 208 ff; Müllers søn og efterfølg. Diedrich (1819-45) omtales positivt af Brodersen (s. 210, jfr. Sdj. Mdskr. 1945, 31 f), men var dog vistnok nærmest rationalist (if. bevarede taler, C. Petersens sml.). Jfr. Holms karakteristik af præsterne efter besøg i Gram (her s. 219). Om dette besøg Holm til Hhut. 3/10 1835 (R 19). Om Kloppenburg Sdj. Årb. 1925, 108 ff. Sdj. Mdskr. 1944, 183 ff, 1945, 44. Bd. IV, 133; emissærber., bl.a. Wolters (omtale hvert år 1829-34; flere senere besøg). Om vækkelsen især J. P. Lunds levnedsløb, jfr. bd. V, 67 f. Om Carstensen N. C. Nielsen: Herrens Røst i Haven, 1896, 44. Om J. Chr. Koch bd. VI, 37, 39, Holm til Roentgen 7/7 1834 (R 2). Jfr. om Kragh s. 341, endv. s. 322 f og 95.

65. Især Thade Petersen: De sdj. Frimenigheders Hist., 1921, de indl. afsnit, endv. Højskbl. 1885, 713 ff. Sdj. Årb. 1925, 108 ff. Af Thade Petersens sml. til ovennævnte bog er kun lidt bevaret i LA. - Om Jac. Kloppenburg det s.-h. bibs. berr. 1821, 32, 1823, 31, 1824, 22. Sdj. Mdskr. 1944, 187.

Dette initiativ havde som bekendt brod mod grundtvigianerne og D.M.S., og da P. Larsen samtidig sluttede sig til det grundtvigske missionsforeningsarbejde under D.M.S., kan bruddet være opstået som følge heraf.[66]

Oprindelig optrådte Johs. Kloppenburg ikke selv som forsamlings-taler, men han havde »en forunderlig Gave til at tale og læse for Folk, særlig syge«, som han besøgte både på Hygum-egnen og i andre sogne. Hans forsamlingsvirksomhed synes opstået af søndags-husandagter, som efterhånden fik tilslutning fra andre i Hygum - hvor 6 familier nævnes - og fra Fole og Brendstrup (Rødding sogn), undertiden fra Arnum o.a. byer længere borte. Der blev sunget efter »Harpen« og læst af Retzius' postil (begge udg. af N. J. Holm). Fra slutningen af 40erne voksede kredsen betydeligt ved tilflytning af vakte fra Fyn, således ved 9 tilflytterfamilier, som slog sig ned i Hygum, Rødding, Skrave, Fole, Lintrup og Jels, hvortil kom voksne børn, som blev gift på egnen. Der blev nu også holdt større møder skiftevis hos Kloppenburg og hos fynboen *Mads Pedersen* i Brendstrup, hos hvem man efter fynsk skik benyttede Luthers postil. Forsamlingsfolkene var ikke flittige kirkegængere, men de samledes dog gerne om de få præster, der kunne tilfredsstille dem, navnlig U.S. Boesen i Oksenvad (til 1846).

Gennem forbindelserne til andre sogne fik Kloppenburgs kreds en central stilling. Kloppenburg fik personlig mange kontakter, bl.a. ved rejserne med P. Larsen, og efter bruddet med denne begyndte han selv at tale. Indgiftning og andre slægtsforbindelser spillede også en stor rolle. Det drejede sig navnlig om kredsene i Højrup og Arnum, hvor Kloppenburg ofte holdt forsamling, E. Bastians kreds i Arrild, kredsen om Hans Madsen i Tislund, der var Kloppenburgs svigersøn, og kredsene i Øster Lindet og Oksenvad. Disse kredse havde alle en vis tilknytning til brødremenigheden, og det samme gjaldt oprindelig

66. Henh. Krl. Folkekalender for Nordsl. 1911, 83, Holdt: N. J. Holm, 299 f. Sdj. Årb. 1925, 116, 131 ff (cit., fra sønnen Jac. Kl.s erindr.), bd. V, 268; jfr. her s. 88.

67. Højskbl. 1885, 713 ff (cit.), Thade Petersen, 9 ff, 20 ff, 30 ff, Sdj. Årb. 1925, 131, Brodersen, 209 (kun få linier). If. Thade Petersen, 16 f besøgte J. Kloppenburg også Vodder-kredsen sammen med P. Larsen; men dens udvikling i grundtvigsk retning har næppe talt ham. Om H. D. Kloppenburg især J. N. H. Skrumsager: Ane Marie Skrumsager, 1970, 10 ff, Højskbl. 1885, 665 ff. Om Harpen og Retzius her s. 60 og 83. EMT's gavelister til 1855. Den af Thade Petersen omtalte tilflytning fra Fyn var uden betydning for vækkelsens opståen; en undersøgelse af tilgangslisterne fra Hygum og Rødding viser, at den var ubetydelig i årene 1835-40.

Kloppenborgs egen kreds, hvor han selv gik i spidsen som hyppig gæst ved festerne i Christiansfeld. Men brødremenighedens anseelse svækkedes som følge af dens officielle tyskhed under treårskrigen, og sognene nord for Gram er påfaldende svagt repræsenteret i brødremissionens gavelister fra årene 1848-55.

I »den første vækkelses tid« fik også *H. D. Kloppenborg* (Kloppenborg) i Skrave ofte besøg af Peter Larsen, der holdt små møder på hans gård. Kloppenborg holdt selv husandagter for gårdens folk og havde som helhed et pietistisk præg, men han synes ikke at have haft forbindelse med broderens kreds. Det begyndende nationale røre, som fra 1844 samledes om Rødning højskole, byggede utvivlsomt på andre kredse i befolkningen (se s. 341). Men derved beredtes vejen for grundtvigianismen, der først efter 1850 fik indflydelse på denne egn.[67]

Udviklingen i Nordvestslesvig minder således nærmest om den nordlige del af Haderslev provsti. Men der er også karakteristiske forskelle. De religiøse bevægelser opstod i hele Haderslev amt navnlig i 1830erne; men mens de derpå stagnerede i de østlige sogne, synes de at have fået større og mere langvarig betydning i Nordvestslesvig, hvor de også spændte over et bredere register. 1840erne blev en fremgangstid for den vestslesvigske grundtvigianisme, der var en overvejende kirkelig bevægelse, knyttet til de grundtvigske præster. Samtidig fik brødremenighedens indflydelse et nyt opsving i Tørninglen gennem Nordslesvigske missionsforening, og navnlig i »midlandet« fandtes adskillige livskraftige lægmandskredse i 1840erne. Nordvestslesvig fik derved et kirkeligt-religiøst særpræg, der - som vi siden skal se - også kan have fået betydning for den nationale udvikling.

10. Landskirken og fædrelandet

Den landskirkelige fornyelsesbevægelse og de religiøse vækkelser i Nordslesvig faldt tidsmæssigt sammen med de nationale bevægelser i 1830erne og 40erne. Derved rejses spørgsmålet om det indbyrdes forhold mellem disse to former for »vækkelse« - for som sådan er jo også det nationale røre blevet opfattet, både på dansk og tysk side. Det kan ikke her besvares udtømmende, men nogle hovedlinier søges fremdraget i de følgende kapitler, ikke blot for at belyse den nationale udvikling fra en ny side, men også fordi det kan tjene til yderligere karakteristik af de religiøse og kirkelige bevægelser. I dette kapitel behandles landskirkens nationale stilling før 1848 med særligt henblik på den gejstlige fornyelsesbevægelse, der som påvist spillede en dominerende rolle både i landskirken som helhed og blandt de tyskuddannede præster i Nordslesvig. Interessen samler sig derfor hovedsagelig om den landskirkelige *gejstlighed*s forhold til *den slesvig-holstenske bevægelse* i 1830erne og 40erne.

Denne bevægelse rummede flere bestanddele, som blev vurderet forskelligt af kirkens mænd. Skønt tidligt forbundne og delvis beslægtede er en sondring derfor her nødvendig. Kort fortalt beroede bevægelsen på en forening af *to hovedstrømme* fra tiden før 1830: på den ene side middelstandens patriotiske reformiver i oplysningstiden, på den anden den slesvig-holstenske selvstændighedsbevægelse, som vi har mødt hos Dahlmann og Falck.

Oplysningstidens reformiver var efter 1814 blevet næsten kvalt af den økonomiske krise og den politiske reaktion. Men o. 1830 begyndte en ny kritik af det herskende embedsmandsstyre, der umyndiggjorde borgerne, navnlig af det langsommelige kollegiestyre i København og den planløse, uoverskuelige finansforvaltning. Det var især disse administrative misforhold, *Uwe Jens Lornsen* angreb i sin omstridte pjece: »Über das Verfassungswerk in Schleswigholstein« (1830) - på baggrund af egne erfaringer som kontorchef i Tyske kancelli. Han var utvivlsomt inspireret både af de tysk-nationale strømninger i sin studentertid og af Dahlmanns og ridderskabets forfatningskamp. Men hans skrift var først og fremmest båret af de almindelige frihedsideer, som kort forinden var kommet til udtryk gennem den franske julirevolution, og hovedsynspunktet var hertugdømmernes ret til en fælles

repræsentativ forfatning, realiseret gennem en lovgivende og skattebevilgende slesvig-holstensk landdag, hvor især tredje-stand skulle kunne komme til orde. Det stod fast, at verden i fremtiden skulle regeres alene af »die Überzeugung des grossen Mittelstandes, bei dem die physische wie die intellectuelle Macht wohnt«. [1]

Dette skrift fik skelsættende betydning for den politiske *liberalisme*, som i 1830erne fik voksende indflydelse både i hertugdømmerne og i kongeriget. På en måde var den kun en genoptagelse af oplysningstidens borgeraktivisme, men nu stilledes krav om virkelig politisk indflydelse, sikret gennem en forfatning. Lornsen blev fængslet og en tid næsten glemt, men af frygt for den almindelige uro efter julirevolutionen bøjede regeringen sig delvis for forfatningskravet gennem anordninger om fire stænderforsamlinger, både for Slesvig og Holsten (i Slesvig og Itzehoe) og for østifterne og Nørrejylland (1831). De skulle vække større »Sans og Nidkærhed for det almene Vel« og fremkaldte straks livlig offentlig debat, bl.a. gennem nye liberale blade, og der var stor interesse om de første stændervalg i efteråret 1834. De liberale var begejstrede: »Hvo vil nægte, at Almenaanden allerede er vaagnet af sin Slummer...« (Fædrelandet 1835). De første stænderforsamlinger i 1835-36 var meget fredelige, men trods adelsrepræsentation og krav om grundbesiddelse som valgbetingelse tog embedsmænd, advokater og andre oplyste borgere snart føringen i forhandlingerne. Og selv en kongetro deputeret som provst Paulsen, Åbenrå, var på den tid klar over, at rådgivende stænder ikke kunne forblive rådgivende, men ville stille voksende krav, der var uforenelige med det absolutte monarki. Udviklingen gav ham ret. De næste stændermøder i 1838 og 40 var tilbøjelige til at opfatte sig som en egentlig folkerepræsentation og krævede alle større kompetence gennem fællesforsamlinger for kongeriget og for hertugdømmerne.

Den slesvig-holstenske *selvstændighedstanke* havde sin rod i det historisk givne administrative, økonomiske og kulturelle fællesskab mellem hertugdømmerne og deres sproglige og kulturelle tilknytning til Tyskland. Men den voksede oprindeligt frem som en *reaktion mod den danske helstatspolitik*.

1. Jfr. Lornsens ovn: skrift (s. 13 cit.) og samtidige breve, der viser hans brede europæiske orientering på den tid, uden forbehold over for liberalismen andetsteds (som »westlerisch«, »artfremd«, se A. Scharffs ellers værdifulde indledning til Lornsens »Politische Briefe«, 1938). Især brevene til Hegewisch, udg. af V. Pauls 1925; i øvrigt K. Jansen: U. J. Lornsen, 1872, 212 ff, og om andre opfattelser og bidrag Grænsevagten 1931, 50 ff (Sv. Larsen). - M.h.t. den flg. oversigt kan henvises til Johs. Brock: Die Vorgeschichte der Schlesw.-Holst. Erhebung, 1916. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Hist. I-II, 1931-34 (I, 183 og 325 cit.), Kurt Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schl. und holst. Ständerversammlungen, QuF bd. 20, 1938, samt ZSHG: 1960, 121-46 (II.-C. Skambrak). Vedr. Paulsen hans breve til Spies 25/10, 4/12 1835 (RA. Den s.-h. provreg. nr. 8) og til sønnen P. Paulsen (Gottorp, Abt. 399).

Det var kongens og regeringens mål at forene alle rigets dele gennem ensartet lovgivning og administration, og især i årene efter 1800 gennemførtes en række reformer i hertugdømmerne, der virkede som daniseringsforsøg: reduktion af ridderskabets skatteprivilegier, indførelse af dansk kommandosprog og officersskole, tvesprogede forordninger og danske bestallinger, krav til embedsmænd om kendskab til dansk, forsøg på udvidelse af det danske sprogområde og indførelse af dansk mønt m.m. Reaktionen begyndte naturligt nok i ridderskabet og blandt de tyskorienterede og delvis tyskfødte kielerprofessorer, men bredte sig efter 1814 i det hidtil helstatspatriotiske borgerskab under indtryk af krigsulykkerne, skattetrykket og pengekrisen. Hertil kom, i det mindste i universitetskredse, inspirationen fra den nye nationale bevægelse i det genrejste tyske rige, som også var baggrunden for *Dahlmanns* optræden. Men han fremtrådte dog især som advokat for ridderskabet og den slesvig-holstenske selvstændighedsfølelse, og det fik afgørende betydning, at han sammen med Falck gav den en *historisk begrundelse* ved at fremdrage hertugdømmernes gamle særrettigheder og fællesordninger, navnlig de gamle landdage, som dannede grundlag for deres krav om en fælles slesvig-holstensk forfatning. Allerede Dahlmann og Falck var derfor tilbøjelige til at opfatte Slesvig og Holsten som selvstændige, sammenhørende »stater«, om end inden for helstatsmonarkiets rammer (jfr. s. 32).

Denne historisk begrundede separatisme, der var blevet bremsset i 1820'erne (se s. 39 f), blev i 1830'erne og 40'erne stadig nøjere sammenknyttet med de liberale strømninger i hertugdømmerne. Det centrale bindeled var jo kravet om en forfatning, og det var også hos Lornsen klart separatistisk; foruden en særlig landdag ønskede han den slesvig-holstenske centraladministration flyttet til Kiel og suppleret af en slesvig-holstensk overdomstol; kun »konge og fjende« skulle være fælles med kongeriget. Han havde ikke anvendt historiske argumenter, men de blev straks føjet til af andre forfatningstilhængere, således allerede i en petition af 5. nov. 1830 fra 251 fremtrædende borgere i Kiel. Regeringen tog faktisk hensyn til de slesvig-holstenske ønsker ved oprettelse af en særlig provinsialregering og en overappellationsret for hertugdømmerne (1834). De unge liberale var langt fra tilfredse hermed, da de som Lornsen ønskede forbindelsen med kongeriget reduceret til en personalunion. De ældre honoratiores, der havde forhandlet om stænderordningen og dominerede i de første stænderforsamlinger, var tilhængere af en rolig udvikling og optrådte foreløbig meget moderat. Men også de viste overvejende liberale tendenser - som tilhængere af offentlige forhandlinger, finansielle besparelser, økonomisk-social liberalisme, styrkelse af stænderinstitutionen m.m. - og de var tillige interesserede i at hævde og styrke hertugdømmernes særstilling.

Det viste sig især ved behandlingen af det nordslesvigske ønske om dansk rets- og øvrighedsprog i Nordslesvig, et tilsyneladende praktisk spørgsmål, der - navnlig på grund af kongerigets indblanding - blev opfattet som et nyt

daniseringsforsøg. Skønt vedtaget af de slesvigske stænder 1838 - med kneben majoritet - vakte det tilsvarende kgl. reskript (14.5.1840) næsten almindelig modstand, bortset fra landdistrikterne i det nordligste Slesvig. Fra nu af kom de slesvig-holstenske selvstændighedstanker i forgrunden. Ægget til modstand af den tilsvarende dansk-nationale bevægelse samledes stændernes partigrupper om stadig skarpere protestaktioner, ikke blot mod »daniserings« symboler, men mod selve *helstatsprincippet*. Således protesterede stænderne næsten enstemmigt mod danske helstatslige forslag om en fælles bestyrelse af kirke- og skolevæsenet for hele riget (1842), fælles stænderudvalg (1842 og 44) og om fælles arvefølge efter kongeloven (1844). Med arvefølgeprotesten løsnedes det sidste bånd til kongeriget; hele »landspartiet«, som det nu hed, gik ind for den augustenburgske hertugs arveret til hertugdømmerne efter kronprins Frederik (Frederik VII), der var barnløs. Da Christian VIII i 1846 afviste dette i et »åbent brev«, slog den separatistiske bølge igennem med klage til det tyske forbund (fra Itzehoe), krav om Slesvigs indlemmelse i forbundet (fra Slesvig) og opløsning af begge stænderforsamlinger.

I tilslutning hertil opstod i 40'erne en bred slesvig-holstensk *nationalbevægelse* med store folkemøder, sangstævner og folkelige petitioner, nationalsang og nationalflag og andre nationale symboler og omfattende pjece- og bladpolemik. Hertil kom intense studier af hertugdømmernes historie, især med henblik på deres særegne »landsrettigheder«. Der argumenteredes nemlig stadig - i overensstemmelse med tidens legitimistiske tankegang - med historiske retssynspunkter, vendt mod formentlige overgreb fra dansk side. Bevægelsen fik stærk inspiration fra en samtidigt opblussende nationalbevægelse i Tyskland, men der er i almindelighed ingen grund til at betvivle oprigtigheden af den veldokumenterede begejstring for det snævrere *slesvig-holstenske fædreland*.^[2]

•

2. Med denne oversigt - hvor mange nuancer og udførlig dokumentation må udelades - tages bl.a. forbehold over for G. Japsens stærke fremhævelse af begrebet statspatriotisme (el. helstatspatriotisme) i »Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848« (1971, utrykt), jfr. Sdj. Årb. 1973, 63 ff. Det er Japsens fortjeneste at have påvist »statspatriotismens« betydning i en nordslesvigsk købstad (Den nat. udvikling i Åbenrå 1800-1850, 1961), men denne iagttagelse kan næppe generaliseres. Begrebet mister sit indhold, når det på én gang skal dække de passive befolkningslags undersørlige følelser, oplysningstidens patriotisme, slesvig-holstenismen (til 1840-45) og den dansk-slesvigske bevægelse. Navnlig de to sidste bevægelser kunne som bekendt ikke forliges, og slesvigholstenismen var principielt uforenelig med den helstatstankegang, som bestemte kongens og regeringens politik. I hertugdømmernes politisk førende lag fortrængtes oplysningstidens helstatspatriotisme gradvis af en særlig slesvig-holstensk patriotisme, der i 40'erne vanskeligt kan afgrænses fra en national selvforståelse. Når Japsen betvivler slesvigholstenismens karakter af en *særlig* nationalbevægelse, skyldes dette efter mit skøn dels et for snævert nationalisme-begreb, dels en overvurdering af den

Det har været den almindelige opfattelse, at landskirkens *gejstlighed ikke blev inddraget* i den nationalpolitiske strid før treårskrigen. Nationalitetskampens historikere har derfor ikke vist synderlig interesse for landskirkens nationale stilling før 1848, bortset fra samtidige danske angreb på præster i Nordslesvig (se kap. 11). Men selv de hårdest angrebne har udtrykkeligt bedyret deres politiske neutralitet før krigen, og det var de ikke ene om. Under og efter krigen fremkom en række forsvarsskrifter fra fremtrædende mænd i landskirken, der gav udtryk for deres principielt konservative og legitime holdning og til dels direkte understregede, at de indtil 1848 havde holdt sig fjernt fra politik.[3]

Denne holdning svarede også bedst til samtidens opfattelse af den gejstlige stand. Den var så at sige på forhånd bestemt til at *repræsentere loyaliteten* over for kongen og den bestående samfundsorden. Embedsmændenes troskab mod fyrsten var overhovedet en af enevældens grundpiller, og det hørte just til præstens kald at indskærpe lydighed mod konge og øvrighed (jfr. bd. I s. xii f). Men denne opgave spillede en særlig rolle i hertugdømmerne, hvis statsretlige forhold ikke var afklaret. Landskirkens præster blev ikke blot afkrævet en dyr ed om at opretholde kongens absolutte magt og hindre og anmelde enhver, der talte eller handlede derimod (reskr. af 5.2.1742), men de skulle hvert år ved de to største højtider, 2. juledag og 2. påskedag, holde særlige edsprædikener om edens hellighed og undersåtternes lydighedspligt. Desuden kunne de indkaldes ved retslig edsaflæggelse til at foreholde en sværgende »das Abscheuliche und Schreckliche des Meineydes«.[4]

Hertil kom, at den kirkelige fornyelsesbevægelses største navn, *Claus Harms*, var en energisk talsmand for politisk konservative synspunkter. Hans polemik mod rationalismen havde fra begyndel-

almen-tyske nationalismes indflydelse. Den stærke tyskorientering hang bl.a. sammen med konfliktsituationen (som skandinavismen i Danmark) og var for de fleste ikke uforenelig med ønsket om et slesvig-holstensk selvstyre. Jfr. note 9. s. 314, 352 og 387 f.

- Jfr. fx. J. H. Weilands afh. (omtalt s. 377), der næsten intet oplyser om gejstlighedens stilling før krigen, ligeså G. Mehnert: *Die Kirche in S.-H.*, 1960, hvor det tilmed hævdes, at også treårskrigen og 1864 lod kirkelivet i S.-H. »im ganzen unberührt« (s. 122); og om Nordslesvig ZSHG 1936, 253. Om forsvarsskrifterne nærmere her s. 375 ff, til ovenst. fx. N. Nielsen: *Materialien*, 1849, 63 f, Fr. Petersen: *Die Schleswig'sche Geistlichkeit*, 1851, 11, 17, *Erlebnisse*, 1856, 83, M. Baumgarten: *Nothgedrungenes Wort*, 1856, 6; jfr. om Rehhoff s. 351.

- Jfr. C. F. Callisens »Anleitung«, 1843, 46 f, 106, 307 f (cit.).

sen haft en politisk side. Rationalismen var ikke blot kirkelig vranglære, men tillige ansvarlig for tidens lovløshed og »Freiheitschwindel«. Fornuftstroen fører til overvurdering af menneskets egne muligheder og dermed til selvrådighed og krav om folkeligt selvstyre. Åbenbaringstroen er derimod ensbetydende med tillidsfuld lydighed mod den af Gud indsatte øvrighed, og næst efter kristendommen er det uindskrænkede monarki faktisk »det bedste på jorden«! Demokratiske ordninger er ikke blot dyre og besværlige, men de fremkalder kun strid og fører ikke til frihed, men til flertalstyranni. - Denne holdning medførte, at Harms længst muligt søgte at fastholde loyaliteten over for kongen og regeringen i de nationale stridsspørgsmål. Efter sprogeskriptet i 1840 tog han offentligt til orde for det danske retssprog i Nordslesvig som en naturlig hensynsfuldhed over for de dansktalende, og endnu i 1846 udgav han en prædiken om lydighed mod øvrigheden, hvor han tog afstand fra de samtidige nationalpolitiske demonstrationer.[5]

De kirkelige blade var meget tilbageholdende over for politiske og nationale spørgsmål. *Flensburger Religionsblatt's* holdning var næsten total tavshed. I 1840 aftrykkes dog en prædiken i anledning af tronskiftet, hvori både Frederik VI og Christian VIII prises som velmenende, kristelige konger af landets 400-årige kongestamme. Desværre havde fjender af Gud og landslovene - der selv kaldte sig »Freunde der Landeswohlfahrt« - udsået en ond sæd af vantro og ulydighed, især i de såkaldte »Zeitungen« og »Wochenblätter«, hvor de mest velgørende indretninger for kirke og stat blev angrebet og smædet. Men »vi« holder fast ved det gamle ord: Frygt Gud; ær kongen! - En anden undtagelse var et angreb på Skamlingsbanke-mødet i 1844, men karakteristisk nok kun fordi Goldschmidt her havde anbefalet den *jødiske* grundsætning: øje for øje og tand for tand. Og det havde tusinder af kristne hørt på uden at protestere![6]

Kirchen- und Schulblatt's indstilling var mere nuanceret, men tilsyneladende lige så negativ. Her opgav man ikke uden videre det verdslige samfund, men søgte at gøre kirkens indflydelse gældende. I 1844 kritiserede bladet således den nydannede »Schleswig-holsteinische patriotische Verein«, fordi dens statutter ikke omtalte kirken, skønt hovedformålet var at virke for folkets dannelse og oplysning. Det havde just været kirkens opgave, og en ikke-kristelig

5. Jfr. *Ausg. Schr.* I, 173 ff. Sdj. Årb. 1970, 39 ff, 48 ff (Nyholm).

6. *Relbl.* 15/7 1840, 29 ff, 11/9 1844, 149 ff.

dannelse ville kun skade folket. Kirken vil gennemtrænge og hellige alle områder, også det politiske og videnskabelige; foreningen kunne derfor kun gøre gavn ved at træde i nærmere forhold til kirken. - Lignende betæneligheder førte i en lidt senere artikel til en formelig krigserklæring: kirken kan ikke uden videre give plads for den »politisch-publizistische Schwindel«, der er brudt ud i Slesvig-Holsten siden sprogstriden. Denne bevægelse er rent verdslig, men stærk på grund af dens »Associations-, Coalitions- und Verbrüderungsgeist«. Derfor må kirken nu træde samlet op, ikke blot med troens sværd, men med en ensartet liturgi (!) - så vil det vise sig, at den er den stærkeste samlende magt, og at ånderne må deles på spørgsmålet, om Guds riges statsret eller slesvig-holstensk statsret skal være hovedsagen.

Men dette indlæg er usædvanlig skarpt. Mere typisk er en refereret tale fra det vestholstenske konvent i 1845 mod tidens fremskridtsparole. Den ivrige stræben mod materielle og politiske mål var i og for sig ikke i strid med kristendommen, men kirken måtte tage afstand fra dens rent dennesidige tendens. Den beroede i grunden på rationalismen, som trods gejstlighedens omslag og ikke få omvendelser blandt lægfolk stadig var den herskende tankegang, især blandt de dannede. De troendes parole er ikke »vorwärts«, de vil først tilbage til Jesus Kristus for kun under hans ledelse at gå frem på frelsens vej. - Den indledende prædiken ved præstemødet i 1845 vender sig på lignende måde mod råbet på frihed og forfatning; ændringer af den art hjælper ikke, så længe verdens egentlige sygdom og trældom under synden består. Først når Kristus bliver verdens herre, har vi den rette forfatning, og så vil sprogene ikke mere skille.[7]

Som helhed viser disse eksempler en *kirkeligt motiveret konservatisme*, der især vender sig mod den radikale *liberalismes* forfatningssider og dens politiske agitation mod den bestående patriarkalske samfundsorden. Liberalismen opfattes som en konkurrerende *verdslig* bevægelse med rod i rationalismen, den kirkelige retnings gamle modstander.[8]

7. Henh. 1844. 121 ff. 257 ff. 265 ff. 1845. 273 ff (jfr. 395 f), 394. Fra 1846 kan nævnes et angreb på den frie protestantisme som en ny form for rationalisme, der bl.a. ville erstatte det kirkelige liv med politiske fester og nationale og liberale mål-sætninger; 1846, 145 ff. Den s.-h. for. var en forløber for den s. 316 omtalte.
8. Om forholdet mellem liberalisme og rationalisme fx. Sv. Larsens afh. om C. F. Heiberg i Sdj. Årb. 1931, 173 ff, og Hectors afh. (note 1), der bl.a. fremdrager oplysnings-ideernes indflydelse på stænderforhandlingerne.

Men det ville være forhastet heraf at slutte, at kirkens mænd også var uberørte af den slesvig-holstenske *selvstændighedsbevægelse*. Denne bestræbelse var så dybt forankret i hertugdømmernes politiske udvikling efter 1830, at man vanskeligt kunne unddrage sig dens indflydelse, når man som gejstlig embedsmand havde medansvar for samfundsudviklingen og tillige nær kontakt med de politisk førende lag i befolkningen. De nye institutioner, navnlig den slesvig-holstenske regering og de to stænderforsamlinger, medførte en aktivisering af interessen for samfundets trivsel, og just koncentreret om Slesvig-Holsten som et område for sig. Idet de delvis imødekom selvstændighedstrangen, gjorde de hertugdømmernes videre udvikling til en opgave for slesvig-holstenerne selv.[9] I dette arbejde blev gejstligheden inddraget, og især den landskirkelige fornyelsesbevægelse, der på sit felt i virkeligheden havde tilsvarende mål.

I *den slesvig-holstenske regering*, som residerede på Gottorp, var landskirken direkte repræsenteret af to gejstlige medlemmer, der var »beigeordnet« for kirke- og skolesager (forordn. af 15.5.1834). Hertil blev generalsuperintendent *C. F. Callisen* udpeget, og som »det andet gejstlige medlem« den tidligt afdøde provst *L. F. C. Callisen*, Slesvig, der afløstes af provst *N. Nielsen*, Slesvig (1840). Hertil kom, at provinsialregeringen var nært knyttet til det samtidigt oprettede fælles teologiske *eksamenskollegium* på Gottorp, hvorved de tidligere særskilte præsteeksamener i Slesvig og Holsten blev forenet til en fælles slesvig-holstensk »overkonsistorialeksamen«. Kollegiet blev ledet af regeringens præsident, og kirken var repræsenteret af de to gejstlige regeringsmedlemmer samt den holstenske generalsuperintendent *Hertzbruch* og endnu to gejstlige, længst provst *Jensen*, Sønderborg (fra 1837). Og i *det slesvigske overkonsistorium* møder vi igen *C. F. Callisen* og provst *Jensen*, der udgjorde gejstlighedens repræsentation sammen med den anden Slesvig-provst, *N. Th. Boysen*. Den kirkelige bevægelses ledende mænd havde således også det formelle førerskab, hvis tyngdepunkt lå i Slesvig by.[10]

9. I denne forstand kan man med Japsen tale om en slesvig-holstensk statspatriotisme (jfr. note 2), men helt overvejende centret om Slesvig-Holsten. Just i løbet af 1830'erne indsnævres ordet fædreland næsten generelt til det slesvig-holstenske fædreland. Typisk er S.-H.-Lauenburgische Gesellschaft für vaterländische Geschichte, 1833, der udelukkende beskæftigede sig med hertugdømmernes historie (se dets tidsskrift: Archiv für Staats- und Kirchengesch., 1833-43). Jfr. Sdj. Arb. 1938, 21 ff. og om ændringen af skolebøgerne *C. F. Allen*: Det da. Sprogs Hist. II, 1858, 112 ff.

10. If. hof- og statskalenderne; jfr. *Callisens »Anleitung«*, 1843. 6, 12 ff. 32.

Provincialregeringens gejstlige medlemmer synes at have mødt megen velvilje. Både præsidenten, *J. O. F. Spies*, og lederen af kirke- og skoleafdelingen (1. sektion), *J. G. Rist*, var kirkeligt interesserede, og hele regeringen besøgte flittigt provst Nielsens gudstjenester. Der var mange forventninger til det nye forvaltningsorgan, som da også i begyndelsen tog arbejdet op med stor energi. Spies var en dygtig og erfaren embedsmand, som virkede for nært samarbejde mellem alle regeringens medlemmer om »den store fædrelandske sag«, der havde samlet dem. Også i kirke- og skoleanliggender var det regeringens »inderlige ønske at vække et nyt liv og fjerne skadelige misforhold«. I denne henseende må det antages, at *C. F. Callisens* reformiver har spillet en afgørende rolle. Intensivering af visitationerne og de kirkelige indberetninger skyldtes utvivlsomt ham, skønt de formelt blev foranlediget af regeringen. Derigennem fik den god besked om forholdene, og de mange reformforslag i Callisens beretninger blev virkelig for en stor del fulgt op af reskripter og instrukser til kirkevisitatorerne, i hvert fald i de første år (se s. 105).[11]

På tilsvarende måde blev gejstligheden inddraget i *stænderforhandlingerne*, nemlig ved to kongevalgte medlemmer både i de slesvigske og holstenske stænder. Af de seks valgte i hele perioden (1835-47) var fem kendte navne fra den kirkelige retning, nemlig i de slesvigske stænder *L. Lorenzen*, Adelby, fra kredsene om Flensburger Religionsblatt og provst *Boysen* fra Slesvig; og i de holstenske *A. C. Hensler*, Barkau, provst *J. F. L. Callisen*, Rendsburg, og *J. A. Mau*, Schönberg, der alle tre var gamle venner af Harms, bl.a. fra oprettelsen af Barkau-konventet (se s. 36). Den sjette var provst *Paulsen*, Åbenrå, som afløstes af Boysen allerede i 1838.

Også stænderforsamlingerne viste megen interesse for kirkelige spørgsmål og stor forståelse for de gejstlige medlemmers synspunkter. På deres foranledning blev et længe næret gejstligt ønske om en ny *helligdagsordning* taget op allerede i de første forsamlinger (1835-36).

11. RA. Den s.-h. provreg. nr. 8 (taler m.m., cit.); Paulsens konventstale 1836 (Åbr. provstearkiv, andet cit.). KuSbl. 1883, 39, *J. G. Rist: Lebenserinnerungen. 1880-88*, III, 210 ff, Schr. I 8, 1916, 204 ff (E. Wolgast, om grundbestemmelserne), Sdj.s Hist. IV, 194 ff. Spies stod personligt og vel også kirkeligt provst Paulsen nær (se de i note 1 nævnte breve); i 1842 var han medstifter af Gustav-Adolfs-foreningen (Michelsen: *Der G.-A.s-Verein*, 11). Rist var også oplysningspræget, men fik bl.a. tilknytning til provst Nielsen. Lebenser. I. indl., II, 493 ff. - Senere var Callisen ikke tilfreds med provreg., se fx. A. Halling: *Familiengesch. des Geschlechtes Callisen*, 1898, 201; jfr. Sdj. Årb. 1895, 102.

På grundlag heraf fremlagdes et regeringsudkast, der fremkaldte nye indgående drøftelser på stændermøderne i 1838, hvorefter det blev ophøjet til lov (forordn. af 10.3.1840). Der var i stænderforhandlingerne enighed om at forbyde forstyrrelser af helligdagsfreden for derved at fremme kirkegangen, og flertallet tilsluttede sig den kirkelige motivering for ordningen som beroende på guddommelig befaling. Ved møderne blev der »aflagt alvorlige christelige bekendelser«, især af pastor *Lorenzen*, hvis udfald mod vantroen måske nok faldt nogle for brystet; men han mødte ikke egentlig modsigelse i denne sag og vandt overhovedet en fremtrædende plads i den slesvigske stænderforsamling, der valgte ham som sekretær. Den endelige forordning svarede i hovedsagen til stændernes intentioner. I betragtning af, at helligdagene ikke hidtil var blevet respekteret, var bestemmelserne vidtgående: forbud mod markarbejde og andet »offentligt arbejde«, mod markeder og forlystelser, dans og skuespil osv., ikke blot på selve helligdagen (til kl. 16), men også den foregående aften. Indledningen opfordrer direkte til flittigt kirkebesøg og pålægger alle embedsmænd og myndigheder at vise et godt eksempel, og forordningen indskræpes med udførlige kontrol- og straffebestemmelser, endog trussel om fængselsstraf.[12]

Andre lignende eksempler kan her kun strejfses. Spørgsmålet om reform af *fattigforsorgen*, der havde stor interesse for gejstligheden, blev udførligt behandlet 1836-40 under behørig hensyntagen til kirkelige synspunkter. Der var stemning for at bevare gejstlighedens afgørende indflydelse og den kristelige barmhjertighed som hovedsynspunkt. Hertil kom besparelseshensyn og moralske synspunkter, der ytrede sig i krav om tvangsarbejde, oprettelse af arbejdsanstalter, ægteskabskontrol og straf for utugt m.m. - Stænderne støttede også de gejstlige reformønsker inden for *skolevæsenet*, således forslaget til den tidligere omtalte forordning om afskedigelse af uværdige skolelærere, bl.a. på grundlag af uortodokse anskuelse (se s. 49). Kun i Slesvig var der tilløb til en liberal opposition, men også den fandt afskedigelse begrundet i tilfælde af uoverensstemmelse med »den

12. Udførligt behandlet af L. Hein i Schr. II 17, 1959-60, 77 ff (og tilsvarende diss., Kiel 1956), jfr. Slesv. Stt. især 1838, 20 ff, 215 ff. Endv. L. N. Boisens afh. i NKT 1838, 561 ff, 575 ff, cit.; citatet er betegnende for vurderingen, men Boisen tog - med Grundtvig - afstand fra enhver form for kirketvang. Også N. J. Holm priste Lorenzens kristelige vidnesbyrd i stænderfors., til Roentgen 27/6 1836 (R 2). I kongeriget kom en tilsvarende forordning først 26/3 1845, foranlediget og afhængig af den s.-h.ske, men væsentlig mildere. Jfr. s. 104.

evangelisk-lutherske kirkes lærebegreb«. - Derimod deltes begge forsamlinger på spørgsmålet om *jødernes stilling*, især i 1840 efter et regeringsforslag om delvis ligestilling af jøder og andre borgere. Men begge parter anvendte kristelige argumenter og fik gejstlig støtte. Majoriteten fandt jødeemancipation uantagelig i en kristelig stat og uforenelig med »det slesvig-holstenske folks kristelige nationalitet« (Lorenzen og Mau m.fl.). Heroverfor hævdede minoriteten, at jødernes paria-stilling just var en skamplet på en kristelig stat, og at både kristendommens ånd og tidens oplysning fordrede ligestilling (Beseler m.fl.). Lorenzen stemplede straks dette som rationalisme, men det liberale synspunkt fik varm støtte fra provst Boysen og provst Callisen.[13]

Det administrative og politiske samarbejde om kirkelige spørgsmål måtte imidlertid også inddrage *de nationale stridsspørgsmål*. De opstod allerede inden for det kirkelige reformarbejde. I generelle udtalelser kunne ingen være mere kongetro og helstatsloyal end generalsuperintendent *Callisen*; men i Nordslesvig stødte han på en række problemer, som han måtte vurdere fra et slesvig-holstensk helhedssynspunkt.

Landskirken skulle efter hans mening udvikle sig til »et harmonisk hele«, båret af samme forfatning og samme kirkelige ånd; men i de kongeligt besatte embeder i Nordslesvig mødte han adskillige *kongerigske præster*, som efter hans mening ikke var på højde med de slesvig-holstenske og ikke hørte hjemme i hertugdømmerne. Der var undtagelser, men som helhed var de mere rationalistiske, og de duede hverken til at katekisere eller prædike uden manuskript. De respekterede ikke de landskirkelige ordninger, og deres hele optræden stødte an mod menighedernes ønsker og tilvante forestillinger. Desuden var det urigtigt at foretrække dem for de over 200 ubefordrede slesvig-holstenske kandidater. Både i sine visitatsberetninger og udtalelser om ansøgere kredser han stadig om disse problemer.

Lige så ofte beskæftigede han sig med et tilsvarende problem i de nordslesvigske skoler, hvor de fleste yngre lærere var uddannet ved *danske seminarier*. Men den danske uddannelse var ringere, bl.a. et år

13. Om fattigloven se stændertid. 1836 (Slesvig, jfr. Hans Jensen: Stænderfors. I. 524 ff), 1838 (Itzehoe), 1840 (behdlg. af regeringsudkast, begge stænder), og forordn. af 29/12 1841, stort set svarende til forhandlingerne. Om lærerspørgsmålet især Slesv. Stt. 1844, bilag I, 366 ff, II, 659 ff, Holst. Stz. 1844, 751, bilag II, 63 ff; forordn. af 4-4 1845. Om jøderne Hectors afh., 176 ff (se note 1). Heins diss., 80 ff (se note 12) og Slesv. Stt. 1844, især 1298 ff.

kortere, og de danskuddannede savnede ganske kendskab til »de tyske dannelsesmidler«. Derfor gik han stærkt ind for en udvidelse af Tønder seminarium, så det kunne dække hele behovet i Nordslesvig (især 1841). Tysk skulle stadig være hovedsproget, men der skulle ansættes en tredje lærer til kateketik og undervisning på dansk. - Callisen virkede også fra begyndelsen for *tyskundervisning* i de nordslesvigske skoler og senere for størst mulig udnyttelse af sprogrekriptet af 1840, bl.a. ved en skrivelse fra provinsialregeringen (af 29.12.1840) om deling af de tre forordnede tysktimer, så børnene fik en halv tysktime hver dag efter skoletid; desuden anbefalede han almindelig påligning af udgifterne, så de fattige også kunne deltage.[14]

Det var derfor klart, at han måtte tage skarpt afstand fra *den dansk-slesvigske bevægelse*. Den var kun fremmed propaganda, der ved omrejsende emissærer og danske blade, boggaver og bestiklinger søgte at løsrive folket i det nordlige Slesvig fra »ihr nächstes Vaterland« (se s. 318 f).

Callisens holdning til disse problemer var utvivlsomt betegnende for hele den kirkelige administration, og den fik kraftig opbakning fra *den slesvigske stænderforsamling*. Her foreslog provst Boysen allerede 1838 genoprettelse af Kiel seminarium og et fælles tysksproget eksamenskollegium for begge seminarier og alle, der ville ansættes som skolelærere i hertugdømmerne. Derved skulle man kunne undgå de danskuddannede seminarister; og alle lærere burde være så fortrolige med deres tyske »modersmål«, at der i Nordslesvig også kunne gives tyskundervisning. Kravet om et holstensk seminarium blev stærkt støttet af den holstenske stænderforsamling og opfyldt 1839. Ønsket om tyskundervisning i Nordslesvig indgik i de slesvigske stænders sprogforslag i 1838 og blev delvis opfyldt af sprogrekriptet i 1840 (se s. 289). Men da strømmen til de danske seminarier

14. Om Callisens loyalitet fx. hans brev til J. P. Mynster 10/12 1842 og ber. fra Had. pr. 1847. Ber. fra Åbr. pr. 1837 (første cit.). Om præsterne fx. hans ber. fra Had. pr. 1838 og udtalelse om ansøgerne i TK. D., Moltrup 1841. Om lærerne fx. hans berr. fra Tdr. pr. 1841 og Had. pr. 1844 (cit.), jfr. H. Siemonsen: Deutsches Lehrerseminar in Tdr., Niebuß 1925, 51 ff. Om tyskund. fx. hans berr. fra Had. pr. 1836, 1841 og 1844 og fra Tdr. pr. 1841 og 47. I de to sidste gik han dog ind for en fredelig sprogblanding, idet han anbefalede de mdl. danske prædikener i nogle sogne i Kær hrd., i hvilke han også foreslog tre ugl. dansktimer i skolerne, men ønskede tilsvarende tyske gudstjenester og tysk-undervisning flere steder i provstiets østlige del, navnlig i Lundtoft hrd.

fortsatte, vedtog de slesvigske stænder i 1844 endnu et andragende, hvorefter Tønder seminarium skulle udvides i overensstemmelse med Callisens forslag, og desuden skulle det udtrykkeligt fastslås, at Tønder-seminaristerne havde fortrinsret for de danskuddannede.[15]

Spørgsmålet om *præsteembederne* blev rejst i 1840, da pastor Lorenzen på grundlag af præstepetitioner fra Tønder, Åbenrå og Haderslev provsti krævede eksamen fra Gottorp som betingelse for præsteansættelse i hertugdømmerne. Der henvistes til de formelt højere eksamenskarakterer i København, som begunstigede danske ansøgere, og til de mange ubefordrede slesvig-holstenske kandidater; den største petition omtalte også Slesvig-Holstens »landsprivilegier«, hvorefter embeder skulle forbeholdes indfødte ansøgere. Lorenzen fremhævede desuden de yngre danske teologers »katolicerende retning« (p. gr.a. Grundtvigs indflydelse) og faren for Slesvigs nationalitet som følge af de danske præsters ansættelse i Nordslesvig. Trods enstemmig vedtagelse førte det kun til en regulering af forholdet mellem de to karaktersystemer (22.7.1842), og i 1844 rejste Lorenzen derfor det samme krav igen i tilslutning til en ny petition fra 42 nordslesvigske præster. Samtidig foreslog tre deputerede fra Haderslev amt det kongelige præstevalg i dette amt afløst af menighedsvalg mellem slesvigske ansøgere. De to forslag blev koordineret gennem betænkninger fra Lorenzen, Boysen og Falck, forsamlingens præsident, og de blev næsten enstemmigt vedtaget.[16]

Landskirkens problemer inddrog således »af sig selv« de nationalpolitiske, og stændersamarbejdet kom også til at omfatte de *almindelige* nationalpolitiske manifestationer. *Boysen og Lorenzen* støttede i 1838 forslaget om dansk retssprog i Nordslesvig, Boysen endog som komitéreferent; men de tilsluttede sig samtidig kravet om forening af de slesvigske og holstenske stænder, ifølge Lorenzen som et middel til stadig fastere forbindelse af hertugdømmerne. Og i 1840 deltog de begge i reaktionen mod sprogreskriptet og »den danske propaganda« og derefter i den tiltagende skærpelse af de slesvig-holstenske selvstændighedskrav. Lorenzen fik tilknytning til de to augustenburgske

15. Slesv. Stt. især 1838, 173 f, 1844, 392 ff, 1471 f, bilag II, 243 ff.

16. Slesv. Stt. 1840, 153 ff, bilag II, 176 ff, 1844, 387 ff, 1069 ff, 1989 ff, 2053 ff, komitéberetninger i bilag II, 813 ff (Falck og Lorenzen), 824 ff (Falck og Boysen, om forslaget fra Had. amt; begrænsningen til slesv. ansøgere blev først ændret til s.-h. ansøgere (sst. s. 236 ff) og derpå til krav om s.-h. overkonsistorialeksamen. Jfr. 1846, 206 (genoptagelse af Lorenzens forslag fra 1844). Nærmere om præstepetitionerne s. 300 f og 314, og om forslaget fra Had. amt s. 296 f.

fyrster, der også var medlemmer af den slesvigske stænderforsamling og ved flere lejligheder gik ind for de kirkelige synspunkter. Fra 1838-40 blev han hertug Christian Augusts nærmeste politiske støtte. Han delte ganske hertugens antiliberala grundholdning, men fulgte ham også i tilnærmelsen til venstrefløjens midt i 40'erne, og i 1846 deltog han i udarbejdelsen af et forslag til en slesvig-holstensk forfatning, som derpå fremsattes af hertugen i stændersalen.[17]

I Itzehoe hørte *Mau* og *J. F. L. Callisen* til de mest moderate, men de tilsluttede sig i 1844 forsamlingens protest mod helstatstanken og proklamationen af de slesvig-holstenske selvstændigheds- og arvefølgesynspunkter. I 1846 modsatte de sig det definitive brud med kongen, og Callisens indledningstale som alderspræsident var en formaning til kristelig besindighed og respekt for landsfaderen. Men i samme tale gav han klart udtryk for *den nationale udviklingstanke*, som nu forenede de liberale og de moderate[18], og i 1848 sluttede han sig uden forbehold til den provisoriske regering.

Den kirkelige og den politiske bevægelse havde således *mange berøringspunkter*. Stænderpolitikerne tog som omtalt en række problemer op, som havde stor kirkelig interesse og for en del tillige nationalpolitisk relevans. Både den kirkelige og den politiske udvikling fik i 40'erne Slesvig by som centrum, hvor provst Boysen dannede bindeled til stænderforsamlingen, og provst Nielsen og generalsuperintendent Callisen til provinsialregeringen. Her samledes også trådene i *Gustav-Adolfs-foreningen*, der utvivlsomt både havde kirkelig og politisk betydning. Den forenede ikke blot hertugdøm-

17. Især Stt. 1838, 583 ff, 1840, 565 ff, 675 f (sprogsagen, jfr. Jensen: Stænderfors. II, 197 ff, 285 ff); 1838, 681 f, 695 (foreningssagen). Om Lorenzen C. F. Wegener: Om hertugen af Aug.s Forhold..., 1849 (se reg.), [Dora Bang]: *Erinnerungen*, Lübeck 1898, 5 f, passim. J. H. Gebauer: *Chr. August*, 1910, især 186 ff. Om augustenborgernes kirkelige stilling henvises til deres indlæg i de ovf. omtalte stænderforhandlinger. især Slesv. Stt. 1838, 223 ff, hvor Frederik af Nør tog direkte afstand fra den rationalistiske forkyndelse. Jfr. s. 302.
18. Om stænderarbejdets formål: »... das Wohl des theueren geliebten Vaterlandes zu fördern, um Missbräuche, um Mängel zu entfernen, und in der Verbesserung unserer Zustände immer fortzuschreiten, denn ein Stillstand ist unmöglich; wenn wir nicht vorwärts kommen, so kommen wir zurück, wenn wir nicht wachsen, so nehmen wir ab«. Formodentlig ville han dermed anbefale ikke at opgave forhandlingsvejen (som Harms med parolen: vejen til kongen er fri (1846), se *Sdj. Årb.* 1970, 49 ff). *Sz.* 1846, 4 f. jfr. 93; om forhandlingerne 1844 og 46 fx. Jensen: *Stænderfors. II*, 389 ff, 408 ff. Om Callisens stilling i 1848 se *Halling*, 146. og her s. 350.

mernes kirkeliv, men de evangeliske kirker i Tyskland, hvor den bredte sig i takt med den nationale samlingsbevægelse i 40'erne. Og den modtog mange steder officiel støtte, ikke mindst fra den preussiske konge, som de samlingsinteresserede nu begyndte at sætte deres lid til.[19] Provst Nielsens energiske arbejde for foreningen og for at styrke forbindelsen med tysk kirkeliv må ses i denne sammenhæng. Og bestræbelserne for at samle og selvstændiggøre landskirken gennem en repræsentativ kirkeforfatning svarede nøje til de politiske bestræbelser for at omdanne stænderordningen til en egentlig slesvig-holstensk landsforfatning.

Selv i det politisk neutrale *Kirchen- und Schulblatt* er der vidnesbyrd om de slesvig-holstenske strømningers indflydelse. Mest påfaldende er tavsheden om den danske kirke, hvor der dog fandtes nært beslægtede problemer og tendenser. Derimod bragte bladet adskillige artikler og meddelelser om kirkelige forhold i andre lande, fra England, Skotland, Sverige og især fra Preussen og andre tyske stater; og Decker anmeldte løbende med slesvig-holstensk og til dels tysk horisont »unsre vaterländische, die Kirche betreffende Literatur«, herunder også historiske fremstillinger som J. Bremers danskfjendtlige »Geschichte von Schleswig-Holstein« (1844), hvis tendens ikke kritiseres. Bremer havde i øvrigt tilknytning til den »kirkeligtsindede« gejstlighed som svigersøn af L. Lorenzen. Den stadige kritik af statskirkeordningen havde nødvendigvis brod mod den danske konges kirkeregimente, mens den bestandig henviste til de mere selvstændige kirker og kirkeforfatningstendenser i Tyskland, navnlig i Preussen. Der klages også gentagende over de kongeligt forordnede edsprædikener i jule- og påskehelligdage og over de ligeledes påbudte nytårskollekter til vajsenhuset i København - »welches doch hier im Lande als ein durchaus fremdes erscheint«. Danmark var for *Kirchen- und Schulblatt* et uvedkommende udland; derimod betegnes den slesvig-holstenske landskirke udtrykkeligt som »ein Theil der evangelischen Kirche näher der evangelischen Kirche Deutschlands«.[20]

19. KuSbl. 1844, 161 ff. 167 (om støtten fra fyrster, fakulteter, bisper m.fl.), Hermelink II, 561 ff, H. W. Beyer: Die Gesch. des G.-A.s-Vereins, Göttingen 1932, 44 ff (om Nielsens betydning s. 63).

20. KuSbl. 1845, 153 f (om Bremer, jfr. her s. 302, samt KuSbl. 1846, 133 om Deckers nationale holdning); om statskirkeordningen fx. 1844, 404 ff (med fremhævelse af forskellen mellem den kgl. og hertugelige krone). 1845, 377 ff. 1846, 138 ff; om edspræd. 1844, 134 ff. 1845, 25 ff, 33 ff; om nytårskollekten 1844, 24 (cit.), 46 f; om landskirken 1847, 1 (Vorwort, cit.). Jfr. hertil anmodning fra det s.-h. bibelselskabs

Det var også vanskeligt at bevare neutraliteten under de dramatiske politiske begivenheder i bladets første år. De betydeligste kirkeligt-nationale forsvarsskrifter under krigen, skrevet af Versmann, Decker og Pelt, fremhæver samstemmende 1844 og 46 som de afgørende år. 1844 var året for den brede nationale samlingsbevægelse med 41 holstenske og 37 slesvigske petitioner mod de danske forslag om et fælles stænderudvalg og fælles arvefølge, og året for de holstenske stænders »retsforvaring« med vedtagelsen af de tre »fundamentalsætninger« om hertugdømmernes selvstændighed, samhørighed og særskilte arvefølge. De danske forslag blev fremstillet som stænderkrav af revolutionær karakter, mens slesvig-holstenerne ærbødigt appellerede til kongens *retfærdighed*, dvs. hans pligt til - som hertug - at forsvare hertugdømmernes rettigheder. Denne »Geist der Treue gegen den Landesherrn und der Liebe zum Recht« fremhæves i forsvarsskrifterne, og den medvirkede utvivlsomt til, at petitionerne fik støtte fra mænd som Harms og professorerne Pelt, Lüdemann og Thomsen, provsterne Volquardts, Jensen og Martens og flere andre gejstlige. Kirkens mænd deltog ellers ikke i politiske demonstrationer; men dermed var isen brudt.[21]

Endnu stærkere virkede året 1846 med *kongens åbne brev* (8. juli), der blev opfattet som en almindelig afvisning af »fundamentalsætningerne« og faktisk indledede en klart danskorienteret politik. Som medlemmer af provinsialregeringen oplevede provst Nielsen og generalsuperintendent C. F. Callisen, at dens chef, Frederik af Nør (som statholder fra 1842), og en række regeringsråder nu måtte træde tilbage, ligesom også andre høje embedsmænd blev udskiftet. Både Harms, Nielsen og Callisen fik efter det åbne brev personlige sammenstød med kongen, Harms bl.a. om de afsatte embedsmænd, Nielsen om Gustav-Adolfs-foreningens forestående generalforsamling i Darmstadt, og Callisen om ansættelsen af danske præster og andre »politische Ansichten«. Callisen lagde, oplyses det, trods kongens

komité og præsident, Frederik af Nør, om ikke at blive opført under Danmark i B.F.B.S.' årsherr.. Reiche til Jackson 6/11 1847 (London). I øvrigt må det her erindres, at mange af præsterne også havde modtaget *nationale* impulser i deres studentertid, bl.a. ved studier i Tyskland (se s. 44).

21. Se om forsvarsskrifterne s. 376 f (cit. fra Versmanns skr. s. 30). Petitionerne i Holst. Sz. 1844 bilag II. 625-752; de omfattede de fleste kendte navne, næsten alle byer og talrige landdistrikter. Jfr. KuSbl. 1845. 274, hvor de gejstlige underskrivere fremhæves.

forestillinger ikke skjul på sin ærlige mening - og adjudanten havde aldrig set kongen så vred!^[22]

Den ændrede holdning kom også offentligt til orde. Provst *Nielsens* prædiken ved den slesvigske stænderforsamlings åbning i efteråret 1846 indeholdt intet om lydighed mod konge og øvrighed, men formanede stænderne til at forene sagtmødighed og fasthed under arbejdet med de store spørgsmål »um grosse Pflichte, grosse Rechte, wie sie in dieser Zeit im ganzen Reiche gethan und geführt werden«. Hvilke »Rechte« det gjaldt, var klart for enhver. - Det teologiske fakultets dekan, *C. Lüdemann*, havde svært ved at hylde kongen i sin tale på hans fødselsdag (18.9.1846); derimod understregede han stærkt sammenhængen mellem kristendom og patriotisme, vendt mod angreb på de kristne for ligegyldighed over for statsborgerlige anliggender. Den rette statsborger er patrioten, hvis store interesse er fædrelandets blomstring og frihed indad- og udadtil. Men den kristnes tro på Guds rige, der stadig mere skal virkeliggøres i det hjemlige og folkelige fællesskab, rummer kimen til en så mangfoldig og energisk statsborgerlig virksomhed som overhovedet ønskeligt. Kristendommen vil kun rense fædrelandskærligheden ved at overvinde egenkærlighedens ånd. - Også *Kirchen- und Schulblatt* begyndte at slå om. Ved nytår 1847 konstaterer bladet uden kritik, at politikken hos mange har vundet førstepladsen fremfor kirkelige spørgsmål, især i det sidste halvår. Det behøver ikke være en hindring for Guds rige, hævder redaktionen. »Eine ernste Zeit wendet manches Herz auch dem Ernste des Evangeliums zu«.^[23]

Selv udpræget konservative måtte nu erkende, at den politiske kamp ikke kun var demokratisk-liberalistisk selvtægt, men en kamp for fædrelandets ret til en selvstændig udvikling. Gejstlighedens traditionelle troskab mod landsherren var således allerede før krigen blevet sat på en hård prøve.

22. Om afskedigelserne fx. Gebauer: Chr. August, 181 f; om Harms Zillen, 389 f. Sdj. Årb. 1970, 52, om Nielsen Schr. II, 1. bd. 3. hft., 1898, 107, om Callisen A. Halling, 202.

23. Nielsen: Predigt am Tage der Eröffnung der 6. ten Vers. der Stände..., Slesvig 1846 (s. 8 cit.). Lüdemann: Über das Verhältniss des Christenthums zum Staatsbürgerthum, Kiel 1846 (festtale på universitetet, beroende på gammel tradition). KuSbl. 1847, 4 (Vorwort, formodentlig skrevet af Versmann).

11. Vækkelse, kirke og nationalitetskamp i Nordslesvig 1838-1848

I Nordslesvig var *den dansk-slesvigske bevægelse* den drivende kraft i den nationale udvikling. Men den trådte først klart frem fra 1838, dels gennem folkelige adresser om indførelse af dansk retssprog, dels gennem udgivelsen af »Dannevirke«, det første dansk-nationale blad. Dermed begyndte reaktionerne fra slesvig-holstensk side, både i den slesvigske stænderforsamling og i Nordslesvig, hvor sprogdebatten udviklede sig til en strid om befolkningens nationalitet. For slesvig-holstenerne var den dansk-slesvigske bevægelse et fremmedelement, inspireret af dansk propaganda, og dens første forkæmpere følte sig faktisk som missionærer, der skulle vække »den hendøsende Masse«. Men de var overbevist om, at de kæmpede for »det undertrykkede Slesvigs retfærdige Sag«, og at den tilslutning, de vandt, var udtryk for »det opvaagnende Folkeliv som Aarhundreder ikke rent har kunnet udslukke«.[1]

Denne tankegang videreførtes af den danske nationale historieskrivning. Enklest udtrykkes den i et mindeord af *Orla Lehmann* om Laurids Skau: han udgik af den danske almue, der endnu ikke var fordærvet af fremmed kultur; »derfor brød Nationalfølelsen hos ham frem med Naturnødvendighedens hele Styrke«. Det samme synspunkt ligger til grund for *P. Lauridsens* store værk med den betegnende titel »Da Sønderjylland vaagnede« (I-VIII, 1909-22). Lauridsen har dog tillige betonet de liberale strømningers betydning gennem foreningen »af politisk Frihedsstræb og national Selvfoldelse«. I de senere år har flere historikere fremhævet andre faktorer. *G. Japsen* har nærmest afvist teorien om »folkeåndens« opvågningen som en uklar romantisk tankegang og i stedet lagt vægt på økonomisk-sociale forhold og især på den nordslesvigske befolknings »statspatriotisme«,

1. Henh. N. C. Nissen til Flor 2/12 1838 (cit.), P. C. Koch til Flor 8/10 1837 (cit.), H. C. Refslund til L. Skau o. 1/2 1845 (cit.). Det benyttede utrykt, men jfr. Nissens breve i Sdj. Årb. 1892, 22 ff, og P. Lauridsens brevudgave i »Da Sønderjylland vaagnede« (se ndf.); om missionærssynspunktet I, 38 f.

der knyttede den til den danske helstat. *H. P. Clausen* har i tilslutning hertil fremdraget forskellige lokale forhold som afgørende for den nationale udvikling på Als. Og før Japsen og Clausen har *Johan Hvidtfeldt* - i forbindelse med en undersøgelse af embedsstandens stilling - advaret mod forenklingen af den nationale konflikt og efterlyst en række specialundersøgelser af kulturelle, politiske og økonomisk-sociale faktorer.[2]

Den følgende undersøgelse er bestemt af dette hovedsynspunkt, for så vidt som den søger at bidrage til belysning af de kirkelige og religiøse forholds andel i det samspil af faktorer, der førte til den nordslesvigske befolknings nationale spaltning. Heri ligger for mit vedkommende ingen underkendelse af den dansk-slesvigske bevægelses betydning, som den skildres af *P. Lauridsen* og af *Knud Fabricius* i »Sønderjyllands Historie«, koncentreret om de nationale ordføreres indsats og de vigtigste begivenheder i den nationalpolitiske strid. Undersøgelsen må især orientere sig ud fra de positive eller negative reaktioner på denne bevægelse og derfor indledes med en omtale af de vigtigste motiver og synspunkter, der bestemte dens udvikling.

Den dansk-slesvigske bevægelse blev oprindeligt inspireret udefra, navnlig af *Chr. Paulsen* og *Chr. Flor*, som begge var professorer i Kiel og fik et nært samarbejde om denne sag. Men de havde vidt forskellig baggrund og tænke-måde.

Chr. Paulsen, der stammede fra en velstående købmandsfamilie i Flensborg, blev i sin studietid i Tyskland grebet af de samme liberale og nationale tanker, som begejstrede hans medstuderende; men hos ham førte de til et studium af dansk sprog og litteratur og en bevidst dansk-slesvigsk nationalfølelse med forhåbninger om en fremtidig dansk-slesvigsk fællesforfatning. Som retslærd og juridisk professor i Kiel (fra 1826) fordybede han sig foreløbig i rethistoriske studier, og først Lornsens optræden nødte ham frem med et tysk modskrift (1832), der argumenterede for Slesvigs statsretlige samhørighed med Danmark og for dansk retssprog i Nordslesvig og dansk-

2. Lehmanns fortale til *L. Skau*: *P. Hjort Lorenzen*, 1865. *Lauridsen* V, 3 (cit.). *Japsen*: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-50, 1961, især s. 259 ff; Statspatriotisme og nationalfølelse i *Sdj. før 1848*, 1971 (utrykt); *Betragtninger over den danske bev. i Nordslesvig*, *Sdj. Årb.* 1973, 63 ff (især om tiden efter 1850). *Clausen*: Dansk og tysk på Als 1812-48, *Sdj. Årb.* 1965, 1 ff, 1966, 105 ff (især 105 f og 191 ff). *Hvidtfeldts* afh. i *Sdj. Årb.* 1958, 101 ff (især 104). I samme forbindelse bør også *H. V. Gregersens* undersøgelser nævnes: om de nationale forhold på Åbenråegnen og i Slogs herred, *Sdj. Årb.* 1951, 161 ff og 1953, 61 ff, og vedr. *Nis Hanssen* i *Sjprogfor.s Almanak* 1955, 37 ff, hvor hans slesvigske særstandpunkt fremhæves.

undervisning i byerne og i Mellemslesvig. Det var intet kampskrift, men stilfærdige overvejelser, der forudsatte helstaten bevaret som en ramme om fredelig udfoldelse af såvel dansk som tysk kultur. Og de var især beregnet på de dannede og indflydelsesrige, som Paulsen også søgte at overbevise ved personlig kontakt. Først senere virkede han for bredere tilslutning i Nordslesvig, bl.a. ved påvirkning af de stænderdeputerede og ikke mindst gennem Dannevirke, ved hvis oprettelse han medvirkede. Derved fik han stor betydning for den dansk-slesvigske bevægelse, om end mest på afstand som dens statsretlige autoritet.

Men sprogspørgsmålet var for Paulsen primært et *dannelsesspørgsmål*. Den sønderjyske befolkning var dansk folkegrund i kraft af sprog, tænkemåde, sæder og retsforhold, men åndeligt forarmet, fordi den var adskilt fra en tilsvarende *højere dannelse*. Derfor skulle det danske rigssprog indføres i forvaltningen og den nationale bevidsthed udvikles gennem danske dannelsesanstalter, aviser og litteratur, og gennem danske lærere og embedsmænd. Målet var egentlig ikke nationalpolitisk, for statsretten ahang af historisk-dynastiske forhold, men national-kulturel selvbesindelse og dermed individuel åndelig udvikling som led i menneskehedens fremadskridende forædling. Her videreførte Paulsen oplysningtidens fremskridtstro, som også prægede hans religiøse opfattelse.[3]

I Slesvig fandt Chr. Paulsen ikke mange nærmere åndsbeslægtede. Det fandt han snarere i *kongerigets* akademiske og borgerlige kredse, navnlig i København. Ligesom i Kiel var politisk-liberale interesser her i stærk vækst, men længe uden tilsvarende dansk-nationale tendenser; man undgik helst i Danmark de for helstaten ømtålelige statsretlige og nationale spørgsmål. Endnu i 1844 kunne Paulsens ven professor *H. N. Clausen* offentligt beklage, at der ikke var opstået »en national Aand« i Danmark ligesom i andre lande. Men den var dog under udvikling i Clausens eget sociale lag, hvor den sønderjyske sag havde fundet støtte just som et dansk kulturarbejde efter Chr. Paulsens retningslinier, først gennem litteraturgaver til sønderjyderne fra »trykkefrihedsselskabet« (fra 1836), derpå gennem en særlig forening »til dansk Læsnings Fremme i Slesvig« (fra 1839), som støttedes af mange danskuddannede præster i Nordslesvig, og fra 1843 gennem en mere storstilet indsamling »til dansk Undervisnings Fremme i Slesvig«, forestået af professorer og erhvervsfolk med H. N. Clausen i spidsen (»syvstjernen«). Det angivne hovedformål var at skabe en danskuddannet embedsstand i Slesvig, og støtten kom især fra embedsmandskredse og en del erhvervsdrivende og godsejere, i begyndelsen tillige fra bondestanden, hvor »en Præst eller Skolelærer eller en Mand i lignende Stilling« havde virket for sagen. På det tidspunkt var de ledende liberale også blevet nationalpolitisk engageret under

3. Jfr. Johann Runge: Chr. Paulsens politische Entwicklung, QuF bd. 57, 1969, især 62 ff, 129 ff, 162 ff; Paulsens Samlede mindre Skrifter I, 1857.

indtryk af slesvig-holstensk og tysk aggression og i tiltagende følelse af ansvar for hele »den danske Nation«, inklusive Slesvig. Målet blev »Danmark til Ejderen«, altså Paulsens oprindelige tanke, og også han opgav nu helstaten og blev »nationalliberal«. [4]

Mens Paulsen var slesviger, var *Flor* dansk teolog, ansat i Kiel som lektor i dansk (tit. professor) fra 1826. I det slesvigske spørgsmål blev Paulsen utvivlsomt hans læremester, men Flors nationale og folkelige tankegang var først og fremmest bestemt af *N. F. S. Grundtvig*, der overhovedet fik afgørende betydning for den dansk-slesvigske bevægelse. Grundtvig var ligesom Paulsen oprindelig påvirket af tysk nationalromantik, men hverken liberalt, statsretligt eller slesvigsk interesseret; i 1830'erne var han tilbøjelig til helt at afskrive Slesvig som tabt for det danske folk. I samme tiår gennemgik hans folkelige og politiske tanker imidlertid en dybtgående ændring. Udgangspunktet var et konservativt, kristeligt funderet samfundssyn, nært beslægtet med Claus Harms', vendt mod rationalismens og liberalismens »Selv-Klogskab« og »Selv-Raadighed«, der kun førte til revolutioner, pøbelherredømme og almindeligt politisk »Skib-Brudd«. Men i slutningen af 20'erne opgav han kristendommens stilling som autoriseret statsreligion, og i 1832 gjorde han sig i »Nordens Mythologi« til talsmand for et nyt samfundgrundlag: den gamle dansk-nordiske *folkeånd*, der nu skulle genoplives netop som redningen fra »det store Skib-Brudd«; i århundreder havde den været fortrængt af fremmed kultur, især latinsk og tysk, men i vikingernes og Valdemarernes tid havde den ytret sig både i et selvstændigt nordisk åndsliv og i store heltebedrifter.

Den *politiske og kulturpolitiske betydning* af denne nyorientering - der i 1832 var halvt skjult af historiske og mytologiske fantasier - kom klart frem i de følgende år. I 1835-36 accepterede Grundtvig stænderforsamlingerne, »det Folkelige Stats-Raad«, som »den alt Dansk oplivende Folke-Stemme« og i 1840 det brede folks medvirken ved petitioner. Fra 1836 bestemmes opgaven nærmere i hans højskoleskrifter under tydelig tilnærmelse til oplysningstidens tankegang: »borgerligt« er kirkens tid forbi, samfundet må bygge på skolen og har især behov for en ungdoms-højskole, der meddeler »en naturlig, patriotisk Oplysning« - »om Folkenaturen, Statsforfatningen og Fædemelandet i alle Henseender«, til opvækkelse af folkeånden eller almen-

1. Jfr. især Jørgen Larsen: *H. N. Clausen*, 1945, 288 ff, 384 ff, 400 (cit.), Lauridsen III, 8 ff, Runge, 189 ff, samt berr. fra ovn. »bogforening« 1839-44 (oprindelig benævnt »Den slesv. forening«) og fra syvstjernen 1843-47: »Da. Borgeres Medvirken til Danskhedens Bevarelse i Slesvig«, cit. fra syvstjernens I. ber., der bedst belyser kredsen af bidragsydere. I København var der 571, hvoraf 263 var embedsmænd og 129 kandidater, studenter, litterater og kunstnere. En ny indsamling i 1844 til en særlig »Hjælpeforening« fik kun små bidrag fra landdistrikterne; størstedelen kom fra København og andre byer på Sjælland og Fyn (2. ber.).

ånden, dvs. af et virksomt borgerliv med sans for det fælles bedste. Men samtidig konkretiseres modstanderen som den herskende dannelse, særlig den akademiske embedsstand, der gennem sin uddannelse er præget af »latinsk og tysk Tankegang«, og derfor fremmed for folket og modersmålet. I stedet satser Grundtvig mere og mere på det menige folk, navnlig bondestanden, bl.a. som grundlag for en rolig udvikling uden liberalt »Constitutions-Mageri«, støttet til den frisindede danske kongemagt. »der bænked saa høit sine Bondemænd, i Raadet blandt Herrer og Grever«.[5]

Den liberale samtid i kongeriget afviste straks den grundtvigske »kraftsuppe« og kongedyrkelse, men den centrale tankegang viste stor bærekraft. Den beredte ikke blot vejen for Grundtvigs tilslutning til grundloven og den almindelige valgret i 1849, men dannede grundlaget for hans og hans tilhængeres folkelige og politiske indsats. I kongeriget inspirerede den dermed en ny folkekultur med højskolerne som centrum og senere de grundtvigsk orienterede venstrebønders politiske fremrykning.

Men *Nordslesvig* blev gennem Flor det første værksted for det grundtvigsk-folkelige eksperiment. Det var først og fremmest ham, der skabte den danskeslesvigske bevægelse, grundlagde dens presse, formulerede petitionerne og de vigtigste taler og ledede kampen i stort og småt. Hans taktiske sans og folkelige grundsyn gjorde det naturligt for ham at søge samarbejde med alle nationale kræfter, som på nogen måde ville støtte hans sag, også med rationalister og liberale, embedsmænd og lærde. Men det egentlige folk var for ham den menige bonde og borger, og det var især den nordslesvigske »bondehær«, han ville føre frem.[6]

Næsten hele »intelligensen« var slesvig-holstensk orienteret, både embedsmændene og det bedre borgerskab, godsejerne og storbønderne; og resten betragtedes som uvidende almue. Men i den selvejende, stadig mere velstillede *bondestand* fandtes en vis selvfølelse over for overklassen, en begyndende reaktion mod bondestandens underordnede stilling, der forstærkedes af dens ukendskab til øvrighedens tyske sprog. De fleste dannede beklagede denne

5. Jfr. fx. Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen, 1831 (mod revolutioner og rigsdage, s. 8 f og 22 f cit., om Slesvig s. 58 ff, jfr. Grundtvig-breve II, 298, 1/6 1838), Nordens Mythologi, indledningen (V.U. IV, 18 cit.), om stænderne Jensen: Stænderfors. I, 568 f (cit.), V.U. IV, 392, fra højskoleskrifterne V.U. IV, 164 f, 171 ff (cit.), 180 ff (cit.), 187 f, 207-13 (cit.), 227, 344 ff, 391 ff, jfr. NKT 1840, 353-61 (sidste to cit.). - Folkeåndsbegrebets politiske betydning (hos Grundtvig) kommer ikke til sin ret i Japsens definition, hvor det nærmest identificeres med almuekultur, Åbenrås nat. udv. s. 259 f.
6. Jfr. herom hans breve i Lauridsen, fx. I, 180, 182, IV, 103, 181, 189, 193, 221; om hans grundtvigianisme især I, 106 f, IV, 198 (bl.a. om Flors anmeldelse af Nordens Mythologi (kom i Brage og Idun I, 1839, 176 ff, af begrænset værdi) og et af højskoleskrifterne, begge afvist af »Fjenden«: de dannede i København!), jfr. Flor til Grundtvig 25/3 1837.

»unedle und lächerliche Bauernstolz und Uebermuth«, men for Flor var den et værdifuldt udgangspunkt. Det gjaldt først om, skriver han, »at vække Sønderjydens Selvfølelse eller *Stolthed*; thi det er det første af aandelig Følelse, som lader sig vække hos et underkuet Folk. Det er denne Streng, jeg i mine Proklamationer altid søger at anslaae...«. Og det endelige mål var ikke så langt derfra. Det var hverken snæver nationalisme eller doktrinær liberalisme, ikke engang kampen mellem dansk og tysk, men - med Flors interne slagord - »*Slesvigs Emancipation*«, forstået som en folkelig åndsemancipation, der skulle begynde i Nordslesvig, men omfatte hele Danmark, ja hele Norden.[7]

I praksis var det et vidt begreb. Det var kærligheden til modersmålet og frimodigheden over for »de fornemme«, som var den røde tråd i folkeadresserne. Men det var også regulær økonomisk-social bondepolitik, der spillede en stor rolle i »Dannevirke«. Og det var overhovedet bladets folkelige karakter - som »Discussionsblad, Avis, politisk Blad, Morskabslektüre, Adresseavis osv.« - der var inspireret af Flor og blev fastholdt af ham trods megen kritik fra de dannede »Asener« i København og andetsteds. Det var de festlige folkemøder som det første på Skamling (1843), hvor der skulle »synges, tales, være Fugleskydning, Ringridning, Dands, Glædesild o.s.v.«. Og det var især folkehøjskolen i Rødding (1844) med frie foredrag om historie, litteratur og landvæsen og plads for »alt hvad der var livligt«; hvor eleverne stiftede en sangforening, holdt danseskole, spillede komedie og udgav et blad, og hvor de sang Marseillaisen, indførte konstitution og indøvede parlamentariske bedrifter. Også om højskolen måtte Flor føre en hård kamp med H. N. Clausen og andre nationalliberale, der modstræbende skaffede pengene. De havde foretrukket en realskole og lurede ifølge Flor bestandig på en latinskole; efter hans mening savnede de overhovedet forståelse for »et virkeligt aandeligt Liv hos »Folket««.[8]

7. Om bondestolthed ber. fra T. L. Bjørnsen, Skodborg, til Callisen 1841; fremhæves som karakteristisk for »østegnen«. Flor til Koch 17/10 1840 (Lauridsen IV, 156, cit.). Om Slesvigs emanc. Lauridsen IV, 39 f, 66, 78, 114, 209, 213, 215, 383, VI, 13, 19 f; jfr. I, 106, 121 (med direkte afstandtagen fra »den indknebnede Danskhed«, jfr. Højskolebreve I, 77), IV, 156 (cit.), 305, VI, 90, VII, 42 f, VIII, 176 f.
8. Som eks. på adresserne Lauridsen IV, 149 f (takadr. 1840, som Flor ikke turde læse for Paulsen, 148 f). Om bondepol. se det flg. (Haderslev pr.). Om Dvk. som »Folkeblad« Lauridsen I, 166, 198 f, IV, 8, 10, 94, 196, 198 ff (cit.), 224 ff, VI, 37 (cit.). Om Skamlingmødet VI, 32 (cit.); om højskolen VII, 44 (cit.), VIII, 101, om striden derom IV, 198, VI, 34 (cit.), 67 f, 72, 163, 177 (cit.), VIII, 18 f. - Lauridsen er tilbøjelig til at undervurdere det politiske og kulturpolitiske sprængstof i Flors folkelige syn. Flor opfattes - med al anerkendelse - hovedsagelig som repræsentant for almindelig dansk nationalromantik, der måtte suppleres af politisk liberalisme (gennem Hiort Lorenzen; se III, 76 f, 149, jfr. fx. I, 39, V, 142 f). Men »fjenden« var for Flor både den slesvig-holstenske og den danske dannelse (I, 106, VI, 37), og

I Nordslesvig vandt Flor derimod en kreds af tilhængere og medarbejdere, som i hovedsagen sluttede sig til hans folkelige vækkelsesprogram, i første række Dannevirkes initiativrige redaktør *Peter Chr. Koch*, som havde nær tilknytning til landbefolkningen, den unge bonde *Laurids Skau*, Flors »aandelige Fostersøn«, der vandt berømmelse som folketaler, og den liberale politiker *Peter Hiort Lorenzen*, som i 1840 svigtede det slesvig-holstenske borgerskab i Haderslev, hvortil han hørte, og siden blev en ivrig forkæmper for »den hele aandelige Bevægelse i Nordslesvig«. Og trods mange vanskeligheder syntes bevægelsen i begyndelsen at rykke kraftigt frem. Tre danskorienterede blade blev oprettet 1838-40, i Haderslev, Åbenrå og Flensborg, og i 1840 indførtes dansk rets- og øvrighedssprog i Nordslesvig ved sprogreskriptet af 14. maj. Det indeholdt tillige bestemmelser om frivillig tyskundervisning i tre timer ugentlig uden for skoletiden og krav om tyskunderskaber som betingelse for læreransættelse; men reskriptet virkede dog mest som en imødekommelse af den danske bevægelse, og det blev samme år besvaret med en takadresse, skrevet af Flor, fra henved 3.000 nordslesvigere. I 1842 rejste Hiort Lorenzen en storm imod sig i den slesvigske stænderforsamling ved at tale dansk og vakte dermed fornyet strid om sprogsagen og bred interesse for den i kongeriget. Derefter virkede han energisk for en partimæssig samling af kræfterne om politiske mærkesager, store folkemøder og en særlig organisation, »Den slesvigske Forening« (fra 1843).[9]

Men samtidig voksede en stærk slesvig-holstensk *modbevægelse* frem, og det var egentlig kun en lille skare, der fulgte Flor. Den havde sit tyngdepunkt omkring Haderslev, men i selve byen stod Koch og Lorenzen næsten alene. I den slesvigske stænderforsamling gik kun ni deputerede ind for sprogreskriptet i 1840 (mod 33), og både i 1838 og 1840 støttede sprogreformernes tilhængere også slesvig-holstenske forslag.[10] Lorenzens optræden i 1842 var den første klart anti-slesvigholstenske demonstration, men han fik

bag Flors (og Dannevirkes) politisk uklare formuleringer og foreløbige »Mellemsstilling mellem Enevælde og Folkestyre« lå ikke blot stærke forbehold over for overklasse-liberalismen, men også en klar demokratisk-bondevenlig tendens. Her kunne Flor mødes med Lorenzen (efter 1840-42, se note 9), men ikke med den danske liberalisme som helhed. - G. Japsen synes at have overtaget Lauridsens opfattelse af Flor, Sdj. Årb. 1973, 67.

9. Som især fremhævet af J. Ottosen (P. H. Lorenzen, 1896, fx. 143 ff) var Lorenzen den mest selvstændige af nordslesvigerne, og hans dristighed og liberale oppositionsånd gjorde ofte Flor betænkelig. Men også han fulgte i hovedsagen Flors linie, jfr. hans breve i Lauridsen IV, 391, 412 ff (L.s takkeskrivelse 21/1 1843, skrevet af Flor), V, 47, VI, 11 (cit.), 60, og om samarbejdet i 1842 III, 158 f.
10. If. Ottosen sluttede de »danske Nordslesvigeres slesvig-holstenske Periode« før stænderfors. 1840 (s. 75, jfr. 56 f); men endnu i 1840 støttede de forslag om en forenet, skattebevilgende slesvig-holstensk stænderfors. og om udelukkelse af de danske præster (jfr. s. 78 f og 81).

kun fem stemmer for sprogenes ligeberettigelse, og derefter beherskedes stænderforsamlingen næsten totalt af slesvig-holstenerne. Mange steder indtog størstedelen af befolkningen en passiv eller endog negativ holdning til den nationale strid, og den dansk-slesvigske bevægelse prægedes midt i 40erne af splittelse og stagnation. Derimod fremkaldte kongens »åbne brev« i 1846 og den radikale slesvig-holstenske separatisme en ny dansk-loyal stemning, der bl.a. ytrede sig i betydelig tilslutning til de danskorienterede kandidater ved stændervalget i 1847 og henved 4.000 navne på den sidste og største danske folkeadresse samme år.[11]

Når spørgsmålet om kirkens og de religiøse bevægelers indflydelse skal rejses, må der derfor tages hensyn til alle tre grupper: både den dansk-slesvigske og den slesvig-holstenske bevægelse og det store flertal, som ikke lod sig aktivisere, men nærmest holdt på det bestående.

KIRKEN SOM SAMFUNDSFAKTOR

Den nordslesvigske befolknings *grundlæggende samfundsfølelse* karakteriseres af *P. Lauridsen* som »nedarvet statspatriotisme« eller »kongetroskab«, dvs. en århundredgammel ærbødighed over for »Konge, Folk og Land«, der forvandlede til bevidst dansk nationalfølelse, da slesvig-holstenerne søgte at udnytte den. Men i enevældens tid var kongetroskaben egentlig .kun undersåtlig loyalitet og respekt for kongen som statsmagts symbol og dermed for alle udstrålinger af kongemagten: lov og øvrighed, statens institutioner og riget som helhed. Den fandtes oprindeligt i alle kongens »stater« og førte ikke nødvendigvis til dansk nationalfølelse, men ofte netop til konservativ *modvilje* mod de nationale bevægelser.

Begrebet statspatriotisme anvendes også af andre historikere, navnlig af *G. Japsen*, der har givet det et andet indhold som en ikke-national fællesskabsfølelse over for den danske helstat, og denne helstatspatriotisme opfattes som et grundelement i såvel slesvigholstenerismen som i den dansk-slesvigske bevægelse. Heri ligger nok en forenkling, der tilslører de nationale bevægelers særpræg (jfr. kap. 10 note 2), men Japsen har efter mit skøn med rette knyttet begrebet til *borgerskabet* og indirekte antydning dets oprindelse ved at hente sine

11. Jfr. Lauridsen VII, 99 ff. Vedr. hovedlinierne henvises i øvrigt til det flg. og de almindelige fremstillinger. Jfr. også s. 266 ff.

eksempler fra tiden o. 1800. Patriotismen var på den tid det oplyste borgerskabs helstatsloyale »almensans«, som senere dannede grundlaget for de liberales krav om politisk medbestemmelse og ændredes i national retning, da de politisk interesserede identificerede sig med deres egen »nation« som en særlig historisk-folkelig enhed. Men det var til enhver tid den borgerlige intelligens, der førte an i denne udvikling.[12]

Spørgsmålet er, om *den brede befolkning* fulgte med. De sikre kendsgerninger er datidens dybe kløft mellem dannelse og almue og det store flertals tavshed og passivitet. Man kan derfor ikke gå ud fra, at »folket« uden videre overtog de dannedes forestillinger, hverken de statspatriotiske, liberale eller nationale. Det synes ikke at have været tilbøjeligt til at ræsonnere over samfundsspørgsmål på de dannedes manér, men som grundholdning indstillet på at acceptere og respektere de givne samfundsmæssige autoriteter. Og her spillede *kirken* en særlig rolle som den autoritet, den almindelige befolkning fik mest med at gøre, ikke blot gennem gudstjenesten og de kirkelige handlinger, men også gennem skolen og fattigvæsenet og i andre, mere »verdslige« anliggender. Det må her erindres, at skolen endnu var en gren af kirkens arbejde, underlagt præstens ledelse og »genaue Aufsicht«, med daglige eller næsten daglige religionstimer, ugentlig gennemgang af søndagsteksten og præstens prædiken og pligt til at deltage i gudstjenesten, og med konfirmationen som det endelige mål (se s. 23). Præsten indtog således formelt en central stilling i sognet og var på landet ofte ene om at repræsentere embedsøvrigheden og den højere dannelse; præsterne var overhovedet den talrigeste embeds-klasse. Men hertil kom, at den nordslesvigske landbefolkning som helhed havde et vist kirkeligt præg med relativt stor kirkegang og næsten almindelig altergang (se s. 24 f), og mange præsteindberetninger hævder, at dette særlig gjaldt gårdmandsklassen, der fik afgørende betydning for den nationale udvikling, derimod mindre eller slet ikke underklassen og »de fornemme«. Husmands- og daglejerklassen undskyldes dog ofte; disse fattige folk savnede passende kirketøj og måtte om søndagen arbejde for sig selv eller hvile ud.[13]

Kirken var imidlertid ikke blot en autoritet i sig selv, forholdet til samfundet som helhed indgik direkte i *den kirkelige belæring*, der fra

12. Se Lauridsen I, 4, III, 55, 59, 72, 149, V, 77, 83 (cit., begreberne anvendes ret stereotypt uden nøjere definition). Japsens opfattelse udførligst i afh. fra 1971 (se note 2). Jfr. s. 26 ff og 266 f.

gammel tid var en vigtig folkeopdragende faktor i statens tjeneste. Og denne belæring var temmelig upåvirket af de skiftende kirkelige retninger. Pontoppidans pietistiske katekismus gør det til pligt at ære og adlyde »regeringsstanden«, nemlig kongen og andre øvrighedspersoner, der skal være som »Forældre, men Undersaatterne deres Børn«, og noget lignende gælder forholdet til de to andre »stænder«: lærestanden (præster og skolelærere) og husstanden (forældre og husbonder). Denne patriarkalske tankegang videreføres i forenklet form af Cramers »Landescatechismus« og Balles lærebog, der i oplysningstiden havde alløst Pontoppidan: »christelige Forældre, Øvrigheder, Lærere og Foresatte« skal forsørge, opdrage, straffe og forbedre deres børn, undersætter og undergivne, og »christelige Børn og Undergivne« skal ære og lyde deres forældre og foresatte. Dertil føjes nu med stærkere betoning en række borgerlige dyder: mådehold, flid, velgørenhed, fredsommelighed osv. Her var sprogbrogen præget af oplysningstiden, men på samfundsmoralens område virkede den senere, mere kirkelige og rettroende gejstlighed egentlig for samme mål. Hvad der udmærkede »ein treffliches Volk« var ifølge generalsu-

13. Om skolen Callisens »Anleitung« kap. 6 (§ 42 cit.). Om småfolks kirkeforsømmelse med direkte el. indirekte fremhævelse af gårdmandsklassens (el. de bedrestillede, middelklassens) kirkebesøg fx. berr. fra Højer 1841, Ubjerg 1844, Ensted 1841 og 47, Felsted 1836 og 41, Kværs 1837, Holbøl 1847, Rinkenæs 1844, Broager 1842, Hellevad-Egvad 1842, Hopttrup 1847, Halk 1847, Gl. Haderslev 1836, Åstrup 1836 og 44, Hejls-Vejstrup 1841 og 47, Stenderup 1836 (provst Strodtmann), Oksenvad-Jels 1836 (Strodtmann), Skodborg 1823 og 41; tilsvarende fra Tønder 1844, Åbenrå 1830 og 37, Sønderborg 1842. Om de fornemmes (el. velhavendes) ukirkelige el. kølige holdning fx. berr. fra Felsted 1836 og 41, Gl. Haderslev 1836, Åstrup 1847, Hejls-Vejstrup 1847, Vonsild-Dalby 1841, Oksenvad-Jels 1836 (Strodtmann), Skodborg 1823. Talrige berr. bevidner, at underklassen også stod tilbage m.h.t. skolekundskaber og skolebesøg og til dels i moralsk henseende. I berr. fra 1841 og 42 gives interessante oplysninger om det intellektuelle niveau. Det vurderes forskelligt, nogle steder positivt, men som helhed ikke særlig højt, fx. fra Haderslev pr. 1841: Hopttrup: niveauet højere end andetsteds, men folk savner højere interesser og lyst til læsning, kun få kan udtrykke sig skriftligt. Hammelev: flertallets dannelsesstrin lavi, men nogle læser tidsskrifter og bøger, for en del af opbyggelig art. Magsstrup-Jegerup: ingen lyst til nyttige bøger, kun få læser blade. Åstrup: kristelige og nyttige bøger læses temmelig almindeligt, aviser holdes i mange huse. Stepping-Frørup: dannelsen højnet, især gennem de tysk-dannede. Vonsild-Dalby: det danske bibliotek benyttes kun af få. Oksenvad-Jels: i Jels står folkeoplysningen ret højt, en læsekreds benyttes meget. Kun ber. fra Hejls-Vejstrup 1844 omtaler direkte »den politiske lektur« som en positiv dannelsesfaktor.

perintendent Callisen »Gutmüthigkeit, Unterordnung unter den Willen ihrer Obern, Fleiss, Sittlichkeit, und vor allem eine tiefe Religiosität«. Dermed karakteriserede han i 1836 beboerne i Haderslev provsti, men det kunne tillige være en sammenfatning af målet for folkeopdragelsen i kirke og skole.[14]

Det er derfor ikke overraskende, at kirken og de religiøse forhold også fik betydning for befolkningens stilling til *den nationale strid* i tiåret 1838-48. I denne forbindelse må først henvises til det kirkelige skel, der blev afgørende for Nordslesvig som helhed, nemlig *grænsen for det danske kirke- og skolesprog* i landsognene. Modstræbende måtte danskhedens forkæmpere fra begyndelsen respektere dette skel. Sprogkampen drejede sig hovedsagelig om Nordslesvig, ikke om de dansktalende egne i Mellemslesvig, hvor de sproglige misforhold var størst, idet både retssproget og kirke- og skolesproget var tysk. Da Hiort Lorenzen nærmede sig de danske rækker, stod det ham på forhånd klart, at »virkelig dansk Nationalitet« ikke kunne vækkes syd for kirke- og skolesprogsgrænsen, og P. C. Koch fik først i 1847 interesse for Mellemslesvig som et hidtil uopdyrket område. I 1846 blev der på kongens foranledning afgivet beretninger om de mellem-slesvigske sprogforhold, hvoraf det fremgik, at præsterne her betragtede folkesproget som en betydningsløs blandet dialekt, der ikke kunne begrunde en ændring af det tyske kirke- og skolesprog. Men befolkningen fremførte praktisk talt ingen ønsker derom, tværtimod stemte næsten alle i Kær herred, der blev direkte spurgt, for bevarelse af det tyske sprog. Ved den første almindelige afstemning i 1867 nåede det danske flertalsområde i midtlandet netop til den gamle kirke- og skolesprogsgrænse og kun længere mod syd omkring Flensborg, der navnlig af økonomiske grunde var overvejende danskorienteret. Og dette billede holdt sig som bekendt stort set ved afstemningsgrænsen i 1920. Modersmålet var altså ikke afgørende, snarere det sprog, »lærestanden« havde benyttet over for befolkningen, det sprog, hvori børnene skulle lære at læse og skrive, og blev resultatet end kummerligt og kun til bekendtskab med »Fibel, Catechismus und Bibel«, så fik de dog derigennem indblik i de religiøse og moralske grundbegreber og i det eneste skriftsprog, de lærte at kende.[15]

14. E. Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed, spørgsmål 162, jfr. 161-191. J. A. Cramer: Kort Underviisning i Christdommen (den da. udg., 1786), spørgsmål 117-118, jfr. 102-120. Tilsvarende i N. E. Balles lærebog kap. 6 D, II-V. Callisens vis.ber. fra Haderslev pr. 1836.

Men kirke- og skolesproget fik kun national betydning i forbindelse med andre faktorer, bl.a. af kirkelig art, som varierede fra egn til egn og også i Nordslesvig medførte *store forskelle* i den nationale udvikling. Disse forskelle er ofte blevet overset i den ældre danske national-historie, hvor »Sønderjylland« oplattes som en overvejende dansksindet enhed allerede før 1848. Ifølge P. Lauridsen »vågnede Sønderjylland« i årene o. 1840, og 1844-46 »foregik den bevidste Adskillelse mellem Danske og Tyske i Landsognene. Befolkningens Hovedmasse frigjorde sig i Stilhed for det tyske Formynderi« og vedkendte sig sin danskhed, mens hjemmetyskerne blev »de faa, de fremmedartede og uægte«. Som en almindelig karakteristik er dette ganske misvisende. De nationale forhold var fra egn til egn lige så forskellige som de kirkelige, men korresponderede med dem i så høj grad, at vi endnu engang må gennemgå Nordslesvig lokalt efter de kirkelige inddelinger med henblik på en sammenligning af den nationale udvikling med resultaterne af redegørelsen for de kirkelige forhold i kap. 5-9.

Den nationale lokalhistorie er imidlertid i sig selv en vanskelig opgave, dels fordi der kun foreligger få indgående undersøgelser, dels fordi man for den brede befolknings vedkommende må bygge på usikre indicier, fx. de nationale petitioner eller adresser, hvis værdi som meningstilkendegivelser allerede i datiden var omdiskuteret. En nøjere behandling af dette materiale er her udelukket, men nogle væsentlige træk må dog fremdrages i det følgende for at muliggøre en vurdering af de kirkelige faktorerers indflydelse.[16]

TØNDER OG ÅBENRÅ PROVSTIER

Det vigtigste *nationale skel* inden for det danske kirkesprogsområde

15. Lauridsen IV, 235 f (Lorenzen 1839), VII, 104 f (Kær hrd.), VIII, 165 ff (Koch), Allen II, 362 ff (indberr. 1846), jfr. 354 (cit.); Sdj.s Hist. V, 30 f (om 1867). Jfr. note 26 og s. 20 om kirke- og skolesprogsgrænsen. Dens betydning fremhæves bl.a. af Tr. Fink i Fortid og Nutid 1943-44, 117 ff.
16. Lauridsen VIII, 85 (cit.). Jfr. om vurderingen af petitioner her s. 318 og H. P. Clausens overvejelser i Sdj. Årb. 1966, 135 ff, som jeg i hovedsagen kan tilslutte mig.

var utvivlsomt grænsen mellem Tønder og Åbenrå provstier[17] og det øvrige Nordslesvig. Mens der er mange vidnesbyrd om dansk-orienteret aktivitet i Haderslev amt (Haderslev og Tørninglen provstier) og i Sundeved og på Als, havde den dansk-slesvigske bevægelse påfaldende svært ved at få indpas i de to sydligste provstier.

I 1839-43 blev der oprettet talrige *danske bogsamlinger* i Haderslev amt (Tørninglen m.m. 27, Haderslev provsti 15) og i Sundeved og på Als (10-12), men Tønder og Åbenrå provstier fik tilsammen kun 7 samt to med både dansk og tysk litteratur.[18] De personligt underskrevne petitioner om *dansk retssprog* i 1836 og 38 stammede hovedsagelig fra Haderslev amt og nogle få sogne i Lundtoft herred og Sundeved. *Takadressen* i 1840, der må tillægges større betydning på grund af den tiltagende sprogstrid, fik 2100 underskrifter i Haderslev amt og flere hundrede i Sundeved og på Als, men kun 140 i Åbenrå provsti (især Ø. Løgum) og 74 i Lundtoft herred (især Felsted). Efter *Hiort Lorenzens* »danske tale« i 1842 fremkom kun støtteadresser fra Haderslev amt, og den slesvigske forening, hans støtteorganisation fra 1843, omfattede praktisk talt kun dette amt.[19]

Derimod kom protestadresserne *mod sprogreskriptet* af 1840 hovedsagelig fra Tønder og Åbenrå provstier, nemlig fra Tønder, Åbenrå, Løgumkloster, Ensted, Uge og Rinkeføl samt Slogs herreders sognefogeder og fuldmægtige. Den slesvig-holstenske adressestorm *mod statsenhed* i 1844 fik kun tilslutning fra købstæderne samt fra Løgumkloster, Højer, Ravsted og repræsentanter for hele Slogs herred, og efter *det åbne brev* i 1846 kom der loyale adresser fra Haderslev amt, men slesvig-holstenske fra købstæderne og 7 sogne i Tønder og 4 i Åbenrå provsti. Tønder-Løgumklosteregnet og Åbenrå amt-Slogs herred valgte da også slesvig-holstenske deputerede ved *stændervalget i 1847*, da de øvrige nordslesvigske landdistrikter valgte danskorienterede. Endnu ved afstemningen i 1867 var der påfaldende

17. Som i kap. 5-6 er disse betegnelser egl. forkortede udtryk for den nordlige del af Tønder provsti (nord for 1920-grænsen, inkl. Lundtoft hrd.) og Åbenrå-Løgumkloster provsti.
18. Hertil kom nord for 1920-grænsen Kværs og Adsbøl (exempte) samt Bov. If. Lauridsens tal i bd. III, 17 (der til dels må bero på et skøn), jfr. 1. ber., 1840, s. 6.
19. Henh. Lauridsen I, 18 f, 90, Sdj.s Hist. IV, 241 f, Slesv. Stt. 1838, 301 f, Lauridsen III, 104 (takadr., jfr. her s. 331 og 334), Sdj.s Hist. IV, 280 (1842). Om slesv. for. her s. 317 f.

forskel mellem det øvrige Nordslesvig og Tønder og Åbenrå provstier, hvor de tyske stemmetal gennemgående var højere.[20]

Denne forskel kan have flere årsager.[21] Hvad der her skal undersøges, er, om den bl.a. hang sammen med *de kirkelige forhold*. Spørgsmålet gælder især landdistrikterne, da købstadsbefolkningen var mindre afhængig af kirken og politisk prægedes af den borgerlige »intelligens«, som overalt var mere eller mindre slesvig-holstensk domineret, om end nok stærkere i Tønder og Åbenrå end i Sønderborg og Haderslev. I Åbenrå blev der ganske vist udgivet et dansk-orienteret blad fra 1839, men det mødte større modstand end Dannevirke og overlevede sikkert kun, fordi det trods ihærdige forsøg ikke lykkedes borgerskabet at opnå privilegium til et tysk blad. Redaktøren, *Fr. Fischer*, måtte derfor vise stor forsigtighed og kunne i Åbenrå kun støtte sig til nationalt indifferente småborgere. På landet fik han kun få abonnenter i de nærmeste sogne - takket være venner blandt lærerne - og i alt nåede tallet højst op imod 250 i 1848, da Dannevirke havde ca. 1200.[22] Under alle omstændigheder havde de to provstiers landdistrikter et vist særpræg i nationalpolitisk henseende, og dette særpræg falder sammen med en række kirkelige ejendommeligheder, som er omtalt i kap. 5-6.

For det første blev næsten alle præsteembeder besat ved *menighedsvalg*, hvilket ikke blot begunstigede nordslesvigske ansøgere med tysk uddannelse, men også havde en vis betydning for kvaliteten (jfr. s. 21). Dette belyses bl.a. af stænderforslaget fra 1844 om valgordningens indførelse i Haderslev amt, begrænset til slesvigske ansøgere. Det blev støttet af fem nordslesvigske landdeputerede, anført af de tre fra Haderslev amt med *Andr. Petersen*, Dalby, i spidsen, der fremhævede landsbypræsten som »den Mand, til hvilken Sognefolkene maae

20. Henh. *Sdj.s Hist.* IV, 259 (1840, en protest fra Nordals omtales ndf.), Holst. *Sz.* 1844 bilag II, 714 ff, 722 f, 726 f, 736, Slesv. *Stt.* 1846, 10, samt oversigten s. viii ff, Lauridsen VII, 99 ff, *Sdj.s Hist.* V, 30 f.

21. Fx. danskfjendtlige stemninger fra gottorpernes tid (som dog er svagt bevidnet), afstanden fra Danmark og handelsforbindelserne sydpå (der sikkert har medvirket, men ikke fik betydning i enklavesognene på Tønderregnen) og præsternes uddannelse (Tr. Finks synspunkt, som tages op i det flg.). Jfr. Gregersens afh. om Åbenråregnen og Slogs hrd. (se note 2) og Finks om gottorperstyret i Fortid og Nutid 1943-44, 107 ff. Generelt må erkendes, at det almindelige mønster undertiden brydes af enkeltpersoner og »tilfældige« lokale forhold. Fischers og de dansksindede læreres indflydelse på Åbenråregnen er et eksempel herpå.

22. Lauridsen II (om Fischer og Åbenrå), *Japsen: Åbenrå*, 218 ff. *Dvk.s abonnenttal* if. Koch, Lauridsen VIII, 197.

henvende dem i de fleste Sogneanliggender«, og af hvem de især venter støtte »med Raad og Daad«. Men de kongeligt kaldede præster blev ansat på grundlag af tjenestealder o.l., og de kom ofte nordfra uden kendskab til de slesvigske forhold og blev modtaget med »Fordom« af menighederne. Ved valgordningen blev der derimod taget hensyn til menighedernes trang og dom om ansøgenes dygtighed; den befordrede derfor den gode forståelse mellem præst og menighed og begge parters erkendelse af, at præsterne var til for menighedernes skyld.[23] - Det må dog tilføjes, at forholdet mellem præst og sogn også kunne være udmærket andetsteds, men det er særlig velbevidnet i præstevalgs-området. Præsten kom ofte på husbesøg, delagtiggjordes i alle familiebegivenheder, blev rådspurgt om køb og salg o.l. og måtte i reglen lede de fælles foranstaltninger, når noget skulle bygges, anskaffes eller reguleres.[24]

Dernæst blev Tønder og Åbenrå provstier i 1830erne og 40erne stærkt præget af *den kirkelige fornyelsesbevægelse*, som vandt terræn ved næsten alle præsteansættelser. Både provst Ahlmann i Tønder og provst Rehhoff i Åbenrå var dygtige »kirkeligtsindede« ledere, som holdt øje med stort og småt og søgte at opmuntre præster og lærere til at gøre deres bedste, og Åbenrå provsti havde i forvejen et særligt ry fra provst Paulsens tid. De nyansatte præster var for en stor del yngre energiske mænd af samme grundindstilling som Ahlmann og Rehhoff, hvilket ytrede sig ved konventsdannelse og andre fælles bestræbelser. Det kirkelige liv kom for dem i første række, og her kunne de i reglen glæde sig ved stor og ofte voksende kirke- og altergang. Men deres gejstlige embedsiver omfattede også mange andre forhold: samarbejdet med menighedens forskellige repræsentanter, regulering af fattigvæsenet og ikke mindst forbedring af skolevæsenet, bekæmpelse af skoleforsømmelser, opførelse af skolebygninger, møder med lærerne, oprettelse og forbedring af skolebiblioteker m.m. Endnu i 1830erne fandtes der livskraftige herrnhutiske

23. Slesv. Stt. 1844, især 387 ff, bilag II, 236 ff. Forslaget støttedes udefra kun af adresser fra Dalby og Stenderup (s. 2310), formodentlig fordi det havde nationalpolitiske bimotoiver. Jfr. s. 278 og 322.

24. Fx. TK, D., Højst 1809 (lovprisning af pastor H. Petersen i sogneansøgning om ansættelse af hans søn), Hostrup 1827 (strid mellem Hostrup og Højst om pastor Bjørnsen, jfr. s. 132), berr. til Callisen fra G. Christensen, Kvær, 1837, C. T. Bargum, Ravsted, 1847, Jes Petersen, Holbøl, 1847 (generelt berr. fra 1847 om hindringer og opmuntringer i præstegerningen), Jep Hansen til C. F. Allen febr. 1849 (om Hjordkær), Fr. Petersen: Erlebniise, 29 f (om Uge).

kredse i Højst og Burkal og omkring Løgumkloster og Åbenrå, men de sluttede sig med glæde til de kirkeligtsindede præster, og som selvstændig faktor var deres betydning aftagende i 1840'erne.[25]

Hertil kommer, at der også *nationalpolitisk* var god forståelse mellem næsten alle gejstlige i disse provstier. Principielt betragtede de sig sikkert som loyale, konge- og regeringstro embedsmænd. Provst Ahlmann priste kongens »Huld und Gnade« (1842) og efterlyste ærefrygten for tronen og alteret over for tidens frihedstrang (1845). Provst Rehhoff blev ridder af dannebrog allerede 1841 og udvalgt til at prædike for Christian VIII ved dennes badeophold på Før; endnu i 1844 lykkedes det ham - ved et kongebesøg på Åbenråegnen - at overvinde kongens begyndende mistillid under indflydelse af danske angreb.[26] Men både provster og præster var dog først og fremmest *slesvig-holstenske* embedsmænd, dvs. repræsentanter for den fælles slesvig-holstenske kirke, dannelse og administration. Deres arbejde med det lokale kirke-, skole- og fattigvæsen var et led i det slesvig-holstenske kirke- og samfundsliv, som alle gode kræfter søgte at udvikle. Landskirken og det slesvig-holstenske fædreland blev de inspirerende helheder og fælles opgaver, som især tonede frem under indflydelse af den kirkelige fomyelsesbevægelse og den nationalpolitiske konflikt i 1840'erne. Ligesom landskirkens ledelse blev derfor også dette lokale udsnit af gejstligheden mere og mere inddraget i den slesvig-holstenske selvstændighedsbevægelse.

De gejstlige bestræbelser for udbredelsen af *kendskabet til tysk* må forstås på denne baggrund. Det var ikke blot et praktisk spørgsmål, men en betingelse for udviklingen af det slesvig-holstenske kirke- og samfundsliv til »et harmonisk hele« (jfr. s. 276). I den sydlige del af *Tønder provsti* var tysk officielt enerådende, men trods udbygningen af skolevæsenet efter 1814 havde både børn og voksne svært ved at forstå det tyske sprog. Endnu i 1836 og 37 fremhævede Ahlmann

25. Jfr. kap. 5 og 6. Jeg kan derfor ikke tilslutte mig den gængse danske opfattelse af »de gamle slesvigholstenske præster« som ubetydelige, åndløse rationalister eller verdensfjerne ortodokse, se H. V. Clausen i Sdj. Årb. 1894, 82 f. H. V. Gregersen i Sdj. Årb. 1951, 165 f og G. Japsen: Åbenrå, 111. Japsen betoner med en vis ret, at de ortodokse præster koncentrerede sig om kirkelivet og spillede en mindre rolle end rationalisterne i kultur- og samfundslivet. Men det er et bysynspunkt, som næppe har gyldighed for landdistrikterne på denne tid.

26. Henh. Ahlmanns spec.-vis.berr., Monatsschr. f. d. ev.-luth. Kirche im Hamburg. Staate 1883, 152, P. Paulsen til F. Tillisch 4/12 1849 (RA), om kongebesøget også Sdj. Årb. 1895, 140 f.

dette misforhold som en alvorlig hindring for arbejdet i kirke og skole, og i 1840 gik flere præster i Kær herred ind for dansk læsesprog i skolerne og et større antal danske prædikener. Men de opgav at indsende forslaget, som de vidste ville møde modstand. Hverken Ahlmann eller Callisen ønskede ændringer, og sprogaftemningen i Kær herred i 1846 blev just etableret af kirkevisitatorerne for at vise, at befolkningen var af samme opfattelse.[27] I de danske skoler blev tyskundervisning uden videre indført flere steder i 1830erne[28], og fra 1838 gik Ahlmann officielt ind derfor med henvisning til stænderforhandlingerne. Godkendelsen kom med sprogreskriptet af 1840, om end i begrænset udstrækning, men herefter gjorde tyskundervisningen »gode fremskridt i næsten alle danske skoler« (Ahlmanns ber. 1841, jfr. 1844 og 45). Fra Uge, Burkal og Ensted fremkom endog andragender om forøget tyskundervisning, inspireret eller støttet af præsterne Fr. Petersen, Claudius og Meyer, og repræsentanter for menighederne i Burkal og Rinkenæs søgte sammen med præsterne Claudius og Godt om indførelse af nogle tyske gudstjenester.[29]

Også i *Åbenrå provsti* bredte tyskundervisningen sig allerede i 1830erne, sikkert tilskyndet af provst Paulsen, der - skønt i øvrigt helstatsloyal - forsvarede byskolernes tyske sprog med henvisning til befolkningens »statsborgerlige forhold«. Men provst Rehhoff gik langt videre efter sprogreskriptet i 1840 med mere end fuld udnyttelse af bestemmelserne om tre frivillige tysktimer om ugen. Ikke blot fordeltes de med en halv time hver dag efter skoletiden (som foreskrevet af provinsialregeringen, se s. 277), men alle børnene skulle anskaffe tyske læsebøger og så vidt muligt deltage, og lærerne hvert år skrive en tysk afhandling som bevis på deres sprogfærdighed. Ved visitatsen i 1841 forhørte Rehhoff sig især om børnenes tyskkund-

27. Ahlmanns berr., Sdj. Årb. 1959, 128 ff (om skolevæsenet i Sydslesvig efter 1814), 1926, 12 f (om Kær hrd., jfr. note 15). Callisens ber. fra Tdr. pr. 1841 og 47.

28. I Højst, Hostrup, Ravsted, Rinkenæs og Holbøl if. Ahlmanns visprot. 1836 (i Højst dog vistnok opgivet if. visprot. 1841), samt i Uge og Ensted if. Slesv. Stt. 1840, 578.

29. Ahlmanns berr. 1838 flg. (oplysningerne er dog ikke så udførlige som fra Åbenrå pr.). Om ansøgningen fra Uge (1840) især H. P. Jørgensen: Uge Sogn, 1951, 132; om Burkal og Ensted (1846?) Allen II, 383, Claudius' ber. 1847; om Rinkenæs (1844) Allen II, 331, Dvk. 15/6 1844 (bl.a. om en »dansk« modadresse). Kun i Rinkenæs blev nogle tyske eftermiddagsgudstjenester tilladt. Jfr. s. 139 om sprogsriden i Bov (Flensborg provsti).

skaber, og både 1841, 43 og 45 gjorde hans visitatsberetninger nøje rede for deltagelsen i tyskundervisningen. I Åbenrå amt deltog de fleste børn, og i hele provstiet nok mere end halvdelen, navnlig skolernes »overklasser«.[30]

I 1840'erne dannede præsterne i Tønder og Åbenrå provsti desuden en samlet front *mod de danskuddannede præster* gennem de tidligere omtalte petitioner til den slesvigske stænderforsamling (se s. 278).[31] Initiativet til den første i 1840 udgik fra den sydlige del af Tønder provsti (Bøking herred), men størstedelen af provstiets præster, i alt 33, underskrev adressen, der krævede alle præsteembeder i Slesvig-Holsten forbeholdt kandidater med overkonsistorialeksamen fra Gottorp. Hertil kom en mere moderat adresse fra Åbenråegnen, som ikke omtalte »landsprivilegierne« og kun ville lægge beslag på de embeder, der hørte til den slesvig-holstenske landskirke; den blev underskrevet af næsten alle tyskuddannede præster i Åbenrå provsti og ni i Haderslev provsti (i alt 17). Formen var endnu ret urban i begge adresser; de ville ikke udelukke »vore danske brødre«, der jo også kunne tage eksamen i Slesvig (!), og de henviste især til de danskbesatte embeder i Haderslev provsti, de mange ubefordrede slesvig-holstenske kandidater og den notorisk urimelige ligestilling af de højeste eksamenskarakterer i Slesvig med mere almindelige karakterer i København.

Men da forholdet mellem karaktererne blev ændret i 1842, viste det sig, at dette var uden betydning. I 1844 samledes 42 præster fra alle tre provstier om en ny, langt skarpere petition, der gentog Tønderpetitionens krav. »Hovedsagen« var ikke blot det økonomiske synspunkt, at de gode embeder i det nordlige Slesvig blev unddraget »landets børn«, men især det slesvig-holstenske fællesskab om »Bildungsgang«, »Landesuniversität« og eksamen. Det var den af kongen bekræftede snævre forbindelse mellem Slesvig og Holsten, som

30. Tyskund. i Bedsted og Brede 1835 og 36 (da omtalt i Paulsens visprot.), i Hellevad-Egvad 1837 (præstens ber.) og i 1839 »i ikke få skoler«, bl.a. Varnæs og Bøvtrup (Rehholfs ber.). Om Paulsen Japsen: Åbenrå, 68 ff (1829). Rehholfs ber., jfr. Allen II, 394 f, Sdj. Arb. 1895, 221 f (Nis Hanssen). - Fra 1820'erne til 40'erne skiftede hussproget i næsten alle Åbenrå amts præstefamilier fra dansk til tysk (if. J. Grauer, se note 35).

31. I Tønder provsti fandtes næsten ingen danskuddannede (jfr. kap. 5 note 1), og i Åbenrå provsti kun få (jfr. kap. 6), der længe havde været ugleset, se Paulsens ber. 1833 om Nr. Løgum, hans visprot. 1836 om Løgumkloster, samt E. Boesen: U. S. Boesens Liv, 1868, 10, og Japsen: Åbenrå, 117.

anfægtedes ved danskernes »indtrængen«. De omtales nu som »fremmede«, ja modstandere: »Die neuesten Tendenzen und Bestrebungen der Dänen zeigen deutlich genug, was sie gegen uns Schleswiger im Schilde führen«; de ville opbyde alt for at kunne besætte de ledige embeder og derved udvide »ihre propagandistischen Umtriebe«.[32]

Petitionerne viser tydeligt udviklingen fra kollegial og landskirkelig solidaritet til nationalpolitisk slesvigholstenisme. Nogle fulgte måske kun med strømmen, men andre må tidligt have taget politisk stilling. På Åbenråegnen gik *Chr. Petersen*, Hellevad, og *C. Prehn*, Bjolderup, i spidsen som initiativtagere til både den moderate adresse og 1844-adressen. I hvert fald synes begge petitioner skrevet med Petersens hånd, og han var første underskriver 1840 med Prehn som nr. 2, mens Prehn var første underskriver 1844. *Jep Hansen*, Hjordkær, blev under treårskrigen kendt som »danskindet, i det mindste antislesvigholstensk«, men hans underskrift på 1844-adressen viser, at han indtil da var slesvig-holstensk orienteret. Han var ivrig liberal og fremhævede endnu i 1849 det gamle skel mellem Slesvig og Danmark som en relativ fordel, der havde befriet slesvigerne fra enevoldsmagten og undertrykkelsen af bønderne.[33] *Fr. Petersen*, Uge, demonstrerede i 1840 sin indstilling ved et brev om skoleforholdene til Slesvigs stænder (gennem Gülich), hvori han støttede kampen mod sprogre-

32. Gottorp Abt. 63 nr. 749 (1810) og 879 (1844). Provsterne underskrev ikke. Derudover manglede Tønder-petitionen (dat. 14/8-15/10 1840) kun 3 sydtønderse præster samt præsterne på Sild og Før og nord for grænsen kun Bjørnsen, Højst, der underskrev 1844, outsideren Haustedt, Rinkenæs, og præsterne i tre embeder med præstekifte: Abild, Ubjerg og Tønder diakonat (Carstens underskrev 1844). Den moderate petition (dat. 16/9 1840) manglede fra Åbenrå provsti kun Petersen, Varnæs, som var rationalist, den nylig tiltrådte Prah, Ø. Løgum, der underskrev 1844, samt de danskuddannede (Lautrup, Brede, Høcker, Løgumkloster, og Petersen, Bedsted). Wulff, Rise, trak sin underskrift tilbage 8/12 1840 (Abt. 63 nr. 749); han var rationalist og gammeldags helstatspatriot (jfr. hans kongehyldestdigt i Dvk. 27/6 1840). 1844-petitionen (dat. juli) synes - på grund af påfaldende geografiske spring i rækkefølgen - hovedsagelig underskrevet på to møder: på Åbenråegnen (fra Åbr. pr. mangler kun præsterne i Varnæs og på Løgumklosteregnet) og i Tønder provsti. Se om underskrifterne fra Haderslev provsti s. 314. 1844-petitionens krav støttedes af sogneadresser fra Tinglev, Hjordkær og Rise, Slesv. Stt. 1844, 443.
33. Flor til F. Tillisch 29/11 1849 (cit., Flor havde først da hørt om Hansens »danskhed«, men kendte ham ellers ikke), Jep Hansen til C. F. Allen febr. 1849 (cit.), L. Hertel: H. W. Hertel, 318. Datterens skildring i *Sdj. Årb.* 1956, 30 f er i det mindste ufuldstændig, men karakteristisk er oplysningen om at familien før 1818 undgik det nationale spørgsmål.

skriptet. Det samme gjorde alle Uges grundejere i en samtidig petition, der bar tydeligt præg af Petersens tankegang og udtryksmåde. Selv hævder han dog, at hans politiske stilling var »mindre klar« i Uge-tiden indtil 1846, da han blev kaldet af hertugen til Notmark på Als. Derimod fik *Jürgen Brag*, Adsbøl-Gråsten, tidligt nær tilknytning til Christian August; også han var kaldet af hertugen og virkede i hvert fald fra 1842 som en art agent for hans politiske manøvrer i Nordslesvig.[34]

I samtiden var provst *Rehloff* nok den mest omstridte, af den ene part kendt som en af de værste »Dänenfresser«, af den anden som fremtrædende slesvig-holstensk patriot. I 1841 deltog han sammen med Falck og C. F. Heiberg i en komité til uddeling af en pris, udsat af Beseler, for en fremstilling af Slesvig-Holstens historie. Prisen blev tildelt J. Bremers »Geschichte von Schleswig-Holstein«, hvori Danmark fremtrådte som arvefjenden. Rehloff fik også tilknytning til den hertugelige familie, der af og til kørte helt til Åbenrå for at overvære hans gudstjenester, og han blev med tiden »der eigentliche Gewissensrat seines Herzogs«. Han deltog dog næppe direkte i det politiske liv og protegerede ikke udbredelsen af politiske ideer gennem skolerne. Da skrive- og regnelærer Jepsen i Åbenrå indførte Bremers bog, tog Rehloff afstand derfra, idet han advarede imod at udfordre kongen og den danske presse og forøge den politiske strid. Men ingen kunne være i tvivl om hans standpunkt; selv på prædikestolen omtalte han Slesvig-Holsten som »unser deutsches Vaterland«.[35]

Overhovedet er der ingen grund til at tro, at præsterne optrådte som politiske agitatorer. Deres slesvigholstenisme var sikkert moderat, men de havde indirekte indflydelse som *toneangivende*, i det mindste på landet, hvor de havde nær forbindelse med sognets ledende mænd, sognefogder, jurater, forstandere o.l. Også lærerne, der var afhængige af præsterne, måtte i reglen følge trop, selv om de

34. Om Fr. Petersen Slesv. Stt. 1840, 582, KuSbl. 1850, 222 (cit.), jfr. note 29, om hans og Brags tilknytning til hertugen deres breve i C. F. Wegener: Hertugen af Augustenborg, 1849, jfr. om Brag Sdj. Mdskr. 1955, 135 ff.

35. Sdj. Årb. 1895, 220 ff (Nis Hanssen, cit.), Allen II, 424 f (priskomiteen), KuSbl. 1883, 17, ovn. Monatsschr. (note 26) 1883, 152, 168 (om hertugen, cit.), brev fra den dansksindede dr. J. Grauer 3/11 1844 (om skolerne og Jepsen, i KB, N.B.D.), Fr. Fischer if. Lauridsen II, 33, 219 (cit.). Jfr. Japsen: Åbenrå, 114 ff (bl.a. om Rehloffs afvisning af Chr. Kold) og om Jepsen sst. s. 71.

fleste var danskuddannede og enkelte bevidst danskorienterede.[36] Og skønt præsterne lagde hovedvægten på det kirkelige liv, virkede de tillige borgerligt og moralsk for samme mål som de verdslige embedsmænd: opretholdelse af lov og orden på det bestående slesvig-holstenske grundlag. De gejstlige formaninger fik derfor let en brod mod den politiske uro, som fremkaldtes af den dansk-slesvigske bevægelse.[37]

Resultatet var fuldt *tilfredsstillende* fra embedsmændenes synspunkt. I Tønder og Åbenrå provstier mødte de ingen mistillid og ingen dansk opposition af betydning, og på landet overhovedet ikke synderlig interesse for politik. I 1840 oplyste herredsfoged Wardenburg fra Åbenrå amt, at det danske retssprog var blevet modtaget med den største ligegyldighed af den almindelige befolkning; det havde både provst Rehhoff og alle Wardenburgs sognefogder forsikret. Men hos menigmand fandt Wardenburg heller ingen forståelse for de slesvig-holstenske tanker, og i begge provstier var tilslutningen til 40ernes slesvig-holstenske adresser også som helhed spredt og forholdsvis fåtallig i landsognene. I generalsuperintendentens beretninger fra Åbenrå provsti 1842 og 45 fremhæves kun de gode *kirkelige* forhold; endnu i 1845 blev efter hans indtryk den politiske interesse i landsognene overskygget af den kirkelige og religiøse. Og fra Tønder provsti berettede han i 1844, at begge sprog her gik »ganz friedlich und freundlich mit und neben einander, ohne dass bisher fremde Einflüsterung irgend einer Art, nur die Herzen von einander reissenden, Einfluss hat gewinnen können«.[38]

Landbefolkningen i disse egne var utvivlsomt først og fremmest konservativ, både politisk og kirkeligt. Den holdt på de bestående forhold i Slesvig-Holsten og opdagede ikke før 1848, at den var på vej ind i et selvstændigt, tysk Slesvig-Holsten, frigjort fra det hidtidige

36. Fx. i Rørkær (Hostrup s.), Ravsted, Hellevad og Løjtkirkeby, se Sdj. Årb. 1953, 67, 70, 1951, 174, 183, jfr. Allen II, 640.

37. I 1844 opfattede J. Wegener Rehhoff som leder af en kirkelig-politisk retning, der angreb de dansksindede just som ukirkelige urostiftere og formanede til fred og lydighed mod øvrigheden, Grundtvig-breve II, 428 f.

38. Wardenburg til Spies 3/6 1840, aftrykt i Sdj. Årb. 1895, 83 ff; Callisens berr. De ref. udtalelser kan muligvis indeholde et moment af ønsketænkning, fx. Callisens om Åbenrå provsti i 1845, der også skulle karakterisere Sønderborg provsti. Det skal heller ikke bestrides, at der fx. i Slogs herred fandtes bevidst slesvig-holstenske orienterede kredse og tilløb til danskorientering i nogle østkystogne, men det ændrer ikke helhedsbilledet.

fællesskab med kongeriget og det danske monarki. Først da begyndte en bred reaktion mod den slesvig-holstenske politik.

SØNDERBORG PROVSTI OG ALS

Det øvrige Nordslesvig frembyder et mere kompliceret billede, præget af modstridende tegn i nationalpolitisk henseende. Det gælder ikke mindst Sundeved og Als, der allerede splittedes på *sprogsagen* i 1838-40. Den nationalt vidtgående »kæmpepetition« om dansk retssprog, forfattet af Flor og P. C. Koch, fik i 1838 166 underskrifter i Sundeved og gennem befuldmægtigede tilslutning fra samtlige sogne i Als Sdr. herred. Men samtidig ansøgte 615 kommuneforstandere og beboere i Als Nr. herred om indførelse af tyskundervisning og *bevarelse* af det tyske retssprog. I 1840 blev takadressen for sprogreskriptet underskrevet af 163 i Sundeved og 106 på Als, hvortil kom 92 på de augustenburgske godser. Men Nordals markerede sig igen ved en protestpetition fra 19 kommuneforstandere, repræsentanter og synsmænd, og tilsvarende protester fik 118 underskrifter i Broager og 50 i Sottrup - det eneste sogn på egnen, der allerede i 1836 søgte om *dansk* retssprog!

Også ved *stændervalgene* kom modstridende synspunkter frem. De første stænderrepræsentanter for Sundeved og Als, P. Alexandersen og Chr. Bonefeldt, gik uden vaklen ind for ønsket om dansk retssprog, men ved valget i 1841 blev Bonefeldts valgbarhed underkendt på opsigtsvækkende måde, og i stedet valgte Als herredsfoged M. H. Steffens, Nordborg, der energisk støttede hertugen og slesvig-holstenerne. Til gengæld valgte Sønderborg Hiort Lorenzen, som kort forinden havde sluttet sig til det danske parti, og efter hans »danske tale« i 1842 fik han en takadresse fra 109 i Sønderborg, mens 77 protesterede på linie med talstærke modadresser fra de andre købstæder. Ved valget i 1847 fik slesvig-holstenerne overvægten i Sønderborg, men stod dog åbenbart svagere dér end i de andre byer, og både Sundeved og Als valgte dansksindede stændermænd. Under treårskrigen slog dansk-nationale stemninger stærkt igennem, navnlig på Als, og ved valget i 1867 havde både Sundeved og Als - modsat det tilgrænsende Lundtoft herred - over 85 pct. danske stemmer.[39]

Men som omtalt i kap. 7 adskilte Sundeved og Als sig før 1848

også i *kirkelig henseende* fra Tønder og Åbenrå provstier, og der var åbenbart en vis sammenhæng mellem den kirkelige og nationale udvikling. *Sønderborg provsti* - Sundeved, Sønderborg og Kegnæs - var en del af Slesvig stift og blev fra 1830 ledet af en kirkeligt-sindet provst, *Karl Jensen*, der virkede på samme måde som provsterne Ahlmann og Rehhoff for fornyelse af arbejdet i kirke og skole. Men han nåede ikke så langt som de, hverken i sin egen menighed eller i provstiet. Kun de helt unge diakoner og præstevikarer delte fuldt ud hans indstilling, men i øvrigt omfattede gejstligheden, der blev kaldet »umiddelbart« af kongen, både ældre rationalister og flere danskuddannede. Den udgjorde derfor ikke som helhed et bindeled til landskirken og den slesvig-holstenske intelligens.

Personligt havde provst Jensen de bedste forbindelser som fætter til professor Dahlmann og søn af hans forgænger som sekretær for ridderskabet, senere deputeret i Tyske kancelli F. C. Jensen; og sammen med sin diakon i Sønderborg deltog han i adressebevægelsen mod statsenhed i 1844, som i øvrigt kun fik få underskrifter i Sønderborg. Men han var en fredens mand, der i sit konvent samarbejdede både med rationalisterne og de danskuddannede; og petitionerne mod ansættelse af danskuddannede fik ingen underskrifter i Sønderborg provsti. Også provstiets danske præster søgte at undgå strid, men både *Stephensen*, *Broager*, *Karstensen*, *Dybbøl*, og *Feilberg*, Ullerup, var kendt som dansksindede og som afholdte præster ikke uden indflydelse. Stephensen og Karstensen var fra 1839 medlemmer af den danske bogforening og virkede for de danske bogsamlinger, der som nævnt s. 295 fik stor udbredelse i Sundeved og på Als, og Feilberg var medlem af den slesvigske forening og blev ansat i Ullerup 1847 på trods af Tyske kancellis indstilling, der fremstillede ham som en farlig politisk urostifter.[40]

Als udgjorde som omtalt i kap. 7 et særligt bispedømme sammen

39. Sdj.s Hist. IV, 242, Slesv. Stt. 1838, 212 (adr. 1838). Lauridsen III, 104, Sdj.s Hist. IV, 259 (takadr., om Sottrup 1836 sst. s. 213). Jensen: Stænderfors. I, 309, 520, II, 287, 304, 446, Lauridsen VII, 100 f (om stænderrepr.). Sst. III, 218 f (adr. 1842). Sdj.s Hist. V, 30 f (1867).
40. Arends (om Jensen), Brickas bio. leks. (om F. C. Jensen), Sdbg. provstis konventsprot. (især 25/5 1847, debat om præd. af Jensen: »Wie ein Christ sich recht verhält gegen seinen Landesherrn« (trykt); Fr. Petersen fandt den for uklar), Sdj. Årb. 1895, 53 (Jensen om danskundervisning), Dvk. 31/7 1839, Sdj. Årb. 1923, 282 ff (om Stephensen og Karstensen), TK, D., Ullerup 1847 (om Feilbergs ansættelse; jfr. s. 340 og 344). I øvrigt kap. 7.

med Ærø, og de begyndende nationalpolitiske modsætninger udsprang just af øens kirkelige og administrative særstilling som et slesvigsk område under dansk kirke styre og i Sdr. herred tillige underlagt hertugen af Augustenborg i kirke- og skolesager. Dette herred hørte for størstedelen til det augustenborgske godsdistrikt, hvor hertugen energisk hævdede sine fyrstelige rettigheder; desuden søgte han sammen med de verdslige embedsmænd at styrke forbindelsen til hertugdømmerne, mens de gejstlige myndigheder ønskede størst mulig tilknytning til dansk kirkelig administration. Resultatet blev en række særregler (især 1825-32), som gav rig lejlighed til sammenstød mellem hertugen og biskop *Tetens* og førte til et formeligt brud fra 1839. Spændingen greb om sig, da præsterne var nært knyttet til biskoppen, for størstedelen danskuddannede og ligesom *Tetens* nærmest rationalister. I *Jørgen Hansen*, Notmark, senere Egen, der afløste *Tetens* som biskop 1848, fik de en fremtrædende nationalpolitisk ordfører, som var inspireret af professor *Paulsen* og skribent i *Dannevirke* fra 1838. Skønt egentlig konservativ helstatsmand optrådte han i den givne situation især som befolkningens og det danske sprogs talsmand mod hertugen og slesvig-holstenerne. For sent søgte hertugen at bøde på gejstlighedens »utaknemmelighed« ved at indkalde retroende præster fra landskirken, nemlig *Fr. Petersen* (Notmark 1846) og *H. P. Schlaikier* (Asserballe 1847). De var gode slesvig-holstenere, og navnlig *Fr. Petersen* fik tilknytning til hertugen og havde også i national henseende den bedste vilje til »Einpropfung gesunder Säfte in Kirche und Schule«. Men de nåede ikke at få politisk indflydelse på Als før krigen.[41]

Om den *almindelige befolknings stilling* opstod der offentlig debat. Fra dansk side blev det oplyst, at den nordalsiske petition om tyskundervisning og tysk retssprog i 1838 var blevet foranlediget af hertugen og organiseret af herredsfoged *Steffens*, hvis autoritet og personlige overtalelse havde været afgørende. På den anden side havde *Jørgen Hansen* nok andel i det samtidige sydalsiske andragende, og han blev offentligt beskyldt for at have fremkaldt takadressen. Men de alsiske bønder var ikke kun stemmekvæg, de deltog selv i

41. Om de administrative stridigheder *Sdj. Årb.* 1965, 26 ff, 1966, 107 ff (*H. P. Clausen*, jfr. note 2). Om præsterne sst. 1966, 185-91, *Jørgen Hansens erindr.* i *Sdj. Årb.* 1904, især 69-83, *Fr. Petersen: Erlebniſse*, 1856, især 76, 82 ff, 109 ff, *Wegener: Hertugen af Aug.*, 126, 195 f (cit.). Om *J. Hansens* tilknytning til *Paulsen* se dennes breve i *Lauridsen III-IV*.

debatten, og landbefolkningens medvirken i den politiske strid må overhovedet tillægges særlig betydning i dette område, hvor autoriteterne var uenige, og hvor der fremkom flere modstridende og til dels talstærke petitioner, også flere end de her nævnte. I en værdifuld analyse af den alsiske sprogstrid 1838-40 har H. P. Clausen påpeget, at den ikke kan opfattes som en strid mellem dansk og tysk »nationalitet«; underskrifterne på de »slesvig-holstenske« adresser var udtryk for slesvigsk selvfølelse og frygt for ophævelse af de slesvigske »indretninger« ved nærmere forbindelse med kongeriget. Men så må også tilslutningen til de danskorienterede adresser tages alvorligt som udtryk for et folkeligt ønske om officiel anerkendelse af det danske sprog og dermed stærkere betoning af forbindelsen med Danmark. De svarede jo til den holdning, befolkningens egne repræsentanter indtog i den slesvigske stænderforsamling, og både Bonefeldt og Alexandersen har sikkert haft venner og meningsfæller, der virkede for adresserne.[42]

Hertil kommer, at der især på Sydals var udbredt uvilje mod hertugens egenmægtige regime, hans forhold til fæstebønderne og hans vidtgående jagttretigheder m.m. Det samme gjaldt til dels i Sundeved på grund af hertugens gråstenske besiddelser, og her følte befolkningen formodentlig også kongens overtagelse af de udstrakte glücksburgske besiddelser i 1779 som en lettelse, da den medførte udstykning, hoveriafløsning og afskaffelse af tysk skolesprog og tyske gudstjenester. Evnen og lysten til at ræsonnere over disse forhold var i hvert fald sikkert tiltagende; de sundevedske præsteberetninger fra 1842 fremhæver således ret stærkt befolkningens stigende velstand og

[42. Se Jørgen Hansens fremstilling i Sdj. Årb. 1904, 72-76 (benægter enhver forbindelse med takadressen, jfr. om 1838-adresserne Lauridsen I, 66, 125 f) og især H. P. Clausens i Sdj. Årb. 1966, 121-41. Clausen lægger hovedvægten på den almindelige enighed om Slesvigs selvstændighed og afviser med rette en »moderne« national forståelse af sprogstriden. Men det foreliggende er dog en *konflikt*, hvor de to parter gik hver sin vej og netop ikke kunne »mødes i en nøgtern og praktisk anskuelse« af sprogspørgsmålet (som hævdet s. 127). Nis Hanssen, som Clausen lader repræsentere det »danske« synspunkt, var ganske vist ikke fanatisk anti-tysk, men virkede dog primært for »det danske Sprogs Beskyttelse og Udbredelse i Hertugdømmet Slesvig«, hvor de danske biblioteker »som en Dæmning skulle være mod den indtrængende Tydskhed« (til P. C. Koch 21/3 1839). Forskellen mellem Nis Hanssen og Koch-Flor synes overvurderet; Nis Hanssen mente selv at have samme mål som de og var indforstået med Flors tale om »Slesvigs Emancipation«, se Lauridsen IV, 33 f, 67, 78.

dannelse, avislæsningens udbredelse, kundskabstrangen og den almindelige dømmekraft; de bedste stod ikke tilbage for købstadsbeboerne, hedder det (om Dybbøl).

Både i Sundeved og på Als er der derfor grund til at regne med forholdsvis bred folkelig interesse for striden om det danske sprog og om forholdet til Danmark. Selv om Flor ikke undervurderede hertugens indflydelse, kunne han her med en vis ret sætte sin lid til »bondehærens« sejr. Men de kirkelige forhold og gejstlighedens stilling medvirkede utvivlsomt til, at de danske sympatier fik overvægten.[43].

HADERSLEV PROVSTI

Udviklingen i Haderslev provsti har særlig interesse. Det var ikke blot udgangspunktet for den af Flor og Dannevirke inspirerede dansk-slesvigske bevægelse, men også det mest omstridte område overhovedet. Her kan man med størst ret tale om en *folkelig opvågning*, men den var bestemt af forskelligeartede og til dels modstridende kræfter.

Selve Haderslev var ligesom de andre byer præget af slesvigholstensk liberalisme og patriotisme, og i landdistrikterne var det snarere *bondestanden* som sådan, der »vågnede«, end danskheden. Hovedproblemet for bønderne var oprindeligt deres *tiendeafgifter*, som i Haderslev provsti stadig blev ydet i naturalier og tilmed var større end andetsteds; desuden var de utilfredse med, at deres kirketiende indgik i en »fælles kirkekasse«, som forvaltedes af visitatorerne og en kirkekasserer. Både i 1836, 1838 og 1840 sendte næsten alle provstiets sogne petitioner til stænderforsamlingen om bortfald af såvel præste- som kirketiende mod en fast pengeafgift til præsten og sognenes overtagelse af kirkeudgifterne og deres andel i de opsamlede

43. Om hertugen Sdj. Årb. 1904, 57 ff, Schriften der heimatkundl. Arbeitsgemeinschaft, Åbenrå 1960, 137 f; om glücksburgerne og Sundeved Allen I, 200 f, 348 f, Fortid og Nytid 1943, 116 f. Præsteberr. 1842 især fra Ullerup, Dybbøl og Kegnæs (her om voksende interesse for »Geistesbildung« og for skoleundervisning; ansøgninger fra Sydals 1843-45 om tysktimer må sikkert også forstås i denne sammenhæng, se Sdj. Årb. 1966, 170 ff). If. Chr. Wollesen, Broager, blev Dannevirke »vielfach gelesen« i Sundeved (Die Physiognomie Sundewitts, Slesvig 1850, s. vi f). Om Flors stilling Lauridsen I, 180.

kirkemidler. Men de kirkelige og verdslige embedsmænd ville bevare den fælles kirkekasse og kun gå med til en regulering af de hidtidige afgifter. Denne strid uddybede kløften mellem bønder og embedsmænd, og det var netop Haderslev provstis landdeputerede, *Nis Lorenzen* fra Lilholt i Halk sogn og *Andr. Petersen*, Dalby, som i 1836 og 38 også rejste sprogsagen, først og fremmest som et krav om, at embedsmændene skulle benytte befolkningens sprog. Forslaget herom var ganske vist inspireret af Paulsen og Flor, men *Nis Lorenzen*, der fremførte det, havde også ført an i tiendesagen og var netop blevet valgt som stejl modstander af »aristokratiet« og »embedsvældet«.[44]

Gennem Dannevirke og Kochs og Flors adresser 1838-40 fik spørgsmålet om retssproget en vis dansk-national karakter, som ikke var tilsigtet i stænderforsamlingen. *Andr. Petersen*, Dalby, havde især interesseret sig for et andet middel mod standsforskellen, nemlig indførelse af tyskundervisning i skolerne, og både i Petersens og *Nis Lorenzens* valgkredse støttede beboerne i 1838 fortrinsvis moderate sprogadresser, ikke den Flor-Koch'ske »kæmpepetition«, som også krævede dansk kirke- og skolesprog indført i alle dansktalende egne. Men i øvrigt var Flors og Dannevirkes kurs meget forsigtig, svarende til Flors ønske om at bygge på de forhåndenværende kræfter i landbefolkningen. Tendensen var på den tid nærmest konservativ, konge- og regeringstro, vendt mod både liberale og slesvig-holstenske forfatningskrav. Radikal var kun talen om den »tyske« embedsstands undertrykkelse af folket og folkesproget. Denne kombination svarede sikkert til stemningen i bondestanden. Flors takadresse for sprogreskriptet, hvori kongen hyldedes på embedsstandens bekostning, fik 823 underskrifter i Haderslev østeramt, og den slesvig-holstenske kampagne mod sprogreskriptet i 1840 var uden virkning i Haderslev provstis landsogne, hvis to stænderrepræsentanter hørte til de få standhaftige i stænderforsamlingen. Gram herreds sognefogder førte derimod en langvarig krig for anbringelse af en kongetavle i tinghuset med tak for sprogreskriptet. Deres modstander i denne strid, herredsfoged *O. Kier*, var som kirkekasserer også bøndernes

44. Om bøndernes tiende-synspunkter især Slesv. Sit. 1836, 332 f, 972 ff, om embedsmændenes Callisens her. fra Had. pr. 1838; oversigt over sagens gang i Dvk. 11/9 1814. Om sprogsagen 1836 Lauridsen I, 17 ff. Om klassemodsætningen fx. L. Skau: *Hans Nissen*, 1866 (om *Nis Lorenzens* valg s. 16 f; om den fælles kirkekasse s. 15 f, jfr. her s. 178).

hovedmodstander i tiendesagen, så den blev utvivlsomt fulgt med stor interesse i Haderslev provsti.[45]

Endnu først i 1840erne var *tiendesagen* det vigtigste samlingsmærke for bønderne, men da den blev kraftigt støttet af Dannevirke, blev den tillige en løftestang for den dansk-slesvigske sag. I 1841 nægtede det ene sogn efter det andet at forhandle med en nedsat embedsmandskommission til regulering af tiendeordningen. I stedet appellerede bønderne direkte til kongen. Efter et større bondemøde i Haderslev 30. aug. 1841 (3-400 deltagere) rejste Nis Lorenzen og Andr. Petersen til kongen med et bønsskrift fra 1100 tiendeydere, omfattende næsten alle provstiets sogne. I sommeren 1843 blev sagen genoptaget ved en ny henvendelse til kongen, støttet af samtlige sogne; men deputationen var nu valgt af den nydannede »slesvigske forening«.

I mellemtiden var det nationale spørgsmål kommet i forgrunden gennem Hiort Lorenzens »danske tale« i 1842 og festerne i Sommersted (for Lorenzen) og på Skamling i foråret 1843. *Den slesvigske forening*, som blev oprettet i juni 1843, var en videreførelse af disse dansk-nationale bestræbelser. Men den var tillige en ren bondesammenslutning, ledet af *Hans Nissen*, Hammelev, der var »den største Embedsmandsfjende i det hele Amt«, og *Laurids Skau*, Sommersted, som i alle sine berømte festtaler (skrevet af Flor) forenede kongehyldest med angreb på »aristokratiet«. Foreningen var inspireret af Hiort Lorenzen og Flor, men det var netop deres ønske, at den skulle forene nationalpolitik og bondepolitik, og den søgte virkelig at overtage kampen for bondestandens interesser, både i tiendesagen og gennem andre forslag: om lokale forligelseskommissioner til begrænsning af advokatsalærene, bøndernes overtagelse af jagttrettighederne, regulering af kommunalordningen m.m. Hertil kom planerne om en bonde-højskole, som blev drøftet i Dannevirke fra 1841 og blev en hovedopgave for foreningen. I Haderslev provsti syntes der virkelig at

45. Om sprogadresserne 1838 Sdj.s Hist. IV, 241 f, Jensen: Stænderfors. II, 197 ff, jfr. Slesv. Stt. 1838, 590 ff, Lauridsen I, 124 ff. Om takadr. nærmere s. 334, om sprogsagen 1840 Lauridsen III, 94. Om tavlestriden (1841-43) sst. 130 ff, IV, 215 ff, 303 f, V, 66 f, VI, 42 f, 62, Skau: Hans Nissen, 21 ff; sognefogdernes vaklen viser, at man ikke må gøre sig overdrevne forestillinger om bøndernes selvstændighed på den tid. En opregning af bøndernes synspunkter findes i en adr. til kongen fra Gram hrd.s sognefogder 1840, se Lauridsen IV, 118 f (om alm. værnepligt, sprogsagen, tiendesagen, fattigvæsenet, brandvæsenet og vejvæsenet, med forbehold over for stænderforsamlingen og dens interesse for »høiere Ideer«!). Gram hrd. hørte for størstedelen til Haderslev provsti.

være basis for en sådan danskorienteret bondepolitik.[46]

Hele denne udvikling havde *kun negativt kirkelige forudsætninger*. Som det fremgik af kap. 8, hørte Haderslev provsti nok til landskirken, men som et af dens svageste led. Fra generalsuperintendentens synspunkt var det det mest problematiske af de nordslesvigske provstier. Gejstligheden, der blev kaldet »umiddelbart« af kongen, bestod overvejende af ældre rationalister og omfattede desuden et stort element af danskuddannede. I 1841 havde 13 af i alt 26 eksamen fra København, og 10 var født i kongeriget. Den landskirkelige fornyelsesbevægelse fik kun få repræsentanter, navnlig i provstiets sydlige del: Petersen, Hoptrup (1837), Meyer, Vilstrup (1840), Strodtmann, Haderslev (1840), Hansen, Åstrup (1842), Jensen, Vedsted (1843), og Müller, Hammelev (1845); i den nordlige del var kun Davidsen i Aller (1839) en typisk repræsentant. Men provstiets ledelse var fortsat rationalistisk og tillige ret lemfældig. Provst Janssen, der i 1840 afløste oldingen A. H. Strodtmann, var både danskfødt og danskuddannet og havde intet tilfælles med de energiske kirkeligtsindede provster i Tønder, Åbenrå og Sønderborg. Og som det fremgik, kom hertil et særligt problem i provstiets nordlige del, hvor der i 1830erne var opstået en bred lægmandsbevægelse, inspireret af brødremerigheden og den fynske forsamlingsbevægelse. Misforholdet mellem disse kredse og de rationalistiske præster havde i det mindste efterladt en kritisk holdning, der bidrog til at svække den officielle kirkes indflydelse.

På den anden side spillede de mange *danskuddannede præster* ingen politisk rolle. Mens den dansk-slesvigske bevægelse sikkert ofte støttedes af *lærerne*, som jo også for størstedelen var danskuddannede[47], holdt »de danske præster« sig tilbage. Hos dem søgte Flor forgæves medarbejdere og støtte til Dannevirke ved bladets start i

16. 16-årige art. om tiendesagen i Dvk., især april-sept. 1841, oversigt 11/9 1844, jfr. Skau: Hans Nissen, 35. Sdj. Årb. 1890, 202, Lauridsen VI, 56 ff (vedr. 1843). Om slesv. for. Sdj. Årb. 1890, 120 ff, Skau, 27 ff, Lauridsen V, 40 ff (cit.) og her s. 317 f. If. Skaus erindr. søgte han bevidst at vinde kongen ved nationalpolitisk moderation og kongetro (ikke-liberal) optræden, Blade af L. Skaus Livshist., ved P. Skau, 1908, 56.

47. 16 lærere fra Haderslev provsti underskrev takadressen (jfr. note 95), og 52 nordslesvigske lærere og seminarister mødtes 1844 i Haderslev for at protestere mod forslag i stænderfors. om udelukkelse af danskuddannede lærere og mod tyskundervisningen som en nødvendig byrde (Dvk. 26/10 1844). I Haderslev amt synes denne undervisning ikke at have fået synderlig betydning; her er vurderingen i Lauridsen III, 42 f sikkert berettiget. If. P. Kraghs ndn. bog (note 50) s. 51

1838. *H. W. Hertel*, som Flor især havde sat sin lid til, havde på den tid tilknytning til amtsforvalter Krogh og afviste ikke blot Flors opfordring, men også hans sprogpædagog (1838) og Kochs ønske om sproglig assistance ved redaktionen af Dannevirke. Takadressen i 1840 blev kun underskrevet af pastor *Wiinholt* i Moltrup, der også på anden måde viste sympati for Dannevirke-kredsen. Men han døde 1841, og kort efter afviste provstikonventet enstemmigt et forslag fra Hertel om, at det i det mindste skulle drøfte spørgsmålet om en ny dansk salmebog på dansk.

I en *slesvig-holstensk politisk oversigt* fra efteråret 1843 karakteriseres provst *Janssen* som en »moderat«, der hadede alt ekstremt og afskyede Dannevirke, og fem andre danske præster som politisk betydningsløse: *Tolderlund*, *Vonsild-Dalby*, *Bonnichsen*, *Hejls-Vejstrup*, *Lindenhan*, *Tyrstrup-Hjerndrup*, *Wolf*, *Magstrup-Jegerup*, og *Bruun* i Halk. Kun *Hertel*, der var blevet præst i Moltrup-Bjerring, og *Boesen* i Oksenvad-Jels fremhæves som »fanatiske« danskere, og kun *Boesen* som en mand af indflydelse.[48] For Hertels vedkommende sigtes formodentlig til hans konventsforslag i 1841, der betød et brud med hans hidtidige omgangskreds og medførte, at han i stedet søgte omgang med de danskorienterede bønder. Men han nærrede endnu mistillid til Koch og Hiort Lorenzen og deltog hverken i Sommersted-festen eller den slesvigske forenings stiftelsesmøde. Og *Boesen* fik i Oksenvad visitorernes ord for at have bevaret sin menighed »for de fordærlige Følger af Nutidsrørelserne«. Ifølge P. Skau holdt han sig til 1846 »næsten fornemt« tilbage fra den danske bevægelse. Denne »fornemme« holdning til de politiserende bønder var sikkert karakteristisk for mange præster.[49]

•

underviste i 1845 48 lærere i den østlige del (Had. pr.?) i tysk og 22 i Tørninglen, men disse tal siger ikke meget om undervisningens omfang og kvalitet. Provst *Janssens* vis.ber. vidner ikke om større interesse for denne opgave.

48. *Tolderlund* »lebt für sich, kommt selten unter den Menschen«. *Bonnichsen* turde ikke holde en forberedt tale på Skamling, »daher in Misskredit und üblem Geruche«. *Tietcke*, *Fjelstrup*, omtales kun i forbigarten som »dänisch«. *Bruun* var egl. tyskuddannet, men var født i Kolding. Se nærmere note 52.
49. Om præsternes stilling o. 1838 *Lauridsen* I, 48, 61, 103 f, 132, 150, 222, IV, 85. Om Hertel også IV, 404 (vidnesbyrd om ændret holdning til Hiort Lorenzen 1843) og L. Hertel: *H. W. Hertel*, 1897, især 36, 48 f, 59 ff (om konventet 1841 og dens følger), 67-71; bogen er i øvrigt i flere hens. misvisende, bl.a. overbetoner den stærkt Hertels betydning. Om *Wiinholt* sst. s. 42, *Sdj. Årb.* 1892, 35 (navnet fejllæst). Om *Boesen* *Slesvigs delte Bisped.*, 1948, 338 f, P. Skau: *Minder*, 1909, 28.

Men de danskorienterede strømninger er kun den ene side af billedet. De fremkaldte voksende *modstand*, først i Haderslevs borgerskab og den hårdt angrebne embedsstand, men senere også i landbefolkningen. Og i denne modbevægelse spillede gejstlig indflydelse og kirkelige synspunkter utvivlsomt en rolle. Desuden havde det afgørende betydning, at kongen på denne tid (1842-44) syntes at tage slesvig-holstenernes parti.

Modbevægelsens organ blev det tyske Haderslev-blad »Lyna«, som konrektor *P. Volquardsen* overtog i den kritiske situation efter Hiort Lorenzens »Irafald«, sprogreskriptet og takadressen i 1840. Bladet blev nu klart slesvig-holstensk, men optog kampen med den moderation, som situationen krævede: med megen respekt for kongens person, det danske folkesprog og sprogreskriptet og formel anerkendelse af helstaten, men med stærk betoning af Slesvigs særpræg og løbende polemik mod den danske bevægelse som et fremmedelement, der ville inkorporere Slesvig i kongeriget. Bladet fik også et vist kirkeligt tilsnit. Volquardsen bekendte sig til »positives auf die Bibel gegründetes Christenthum«, som ikke kun var mundsvejr, men »Erkenntniss, Glaube, Liebe, Werke« i stadig vækst; og blandt de »gleichgesinnten Studirten«, som han støttede sig til, var sikkert gejstlige og kirkeligt indstillede mænd som hans kollega subrektor *Konrad Michelsen*, der i polemik om præsteuddannelsen nærmere udviklede tankerne om det nordlige Slesvigs sproglige, folkelige og kirkelige særpræg. Bladet bragte bl.a. artikler om brødreminigheden, ydre mission og Gustav-Adolfs-foreningen, som i 1844 blev omtalt i ikke mindre end 8 numre. Det mindede - på dansk - om »de gamle gode Tider« før sprogstriden, da danske og tyske levede som brødre, og alle bøjede sig for ordet om lydighed mod øvrigheden, og det advarede bondestanden mod »Forfængelighed og Overdaadighed« og formanede den til at sætte sin ære i sædelighed, flid og ydmyghed og børnenes kristelige opdragelse. - For Dannevirke var alt dette kun »hykkelsk Væsen«, beregnet på at vinde de nordslesvigske bønder; men der var i hvert fald ingen strid mellem Lynas politiske mål og dets ønske om at »paaminde om christelige Lærdomme og berolige Gemytterne«. [50]

50. De cit. steder henh. *Lyna* 28/12, 13/7, 8/5, 15/5, 7/8, 1844; jfr. 16-23/4 1843 (om brødremin.), 25-29/5 1841 (om mission) og her kap. 8 note 10 (om G.-A.-foreningen m.m.); Michelsen om præsteudd. bl.a. 20-24/3 1847. Til den pol. kurs især jan.-febr. 1841, juli og nov.-dec. 1844. Jfr. P. Kragh: *Das Deutschtum in*

Provstiets *tyskuddannede præster* hørte til de første, der trådte samlet op mod »daniseringsbestræbelserne«. Ni af dem sluttede sig i 1840 til *præstepetitionen* fra Åbenrå provsti mod ansættelse af danskuddannede i landskirken: *Petersen, Hoptrup, Andresen, Hammelev* (sen. Magstrup), *Nissen, Øsby, Møller, Vonsbæk, Fehr, Stepping-Frørup, Paulsen, Sommersted, Boysen, Starup-Grarup, Davidsen, Aller-Taps, og Petersen, Stenderup*. Den fornyede og skarpere præstepetition i 1844 fik 11 underskrifter i Haderslev provsti. Foruden Petersen, Hoptrup, Andresen, Nissen, Fehr og Boysen omfattede den 6 nye navne, til dels nyansatte: *Hansen, Åstrup, Jespersen, Tyrstrup-Hjerndrup* (kapellan), *Jessen, Ødis, Bjørnsen, Skodborg, Jensen, Vedsted, og Strodtmann, Haderslev*. Bortset fra Meyer i Vilstrup havde på det tidspunkt alle provstiets præster med tysk uddannelse underskrevet i det mindste en af adresserne. Petersen, Hoptrup, var første underskriver både i 1840 og 44 og åbenbart kontaktpand til Åbenrå provsti.[51]

Det var tydeligt, at der blev lagt vægt på præsternes stilling. *Dannevirke* begyndte straks i 1840 - efter de første stænderforhandlinger om præstepetitionerne - at angribe »de tyske præster« og fortsatte dermed lige til krigen. Den tidligere omtalte *slesvig-holstenske oversigt* fra efteråret 1843 beskæftiger sig især med præsternes holdning. Overskriften lyder: »Kurze Charakteristik der Geistlichen, Schullehrer und Gemeinden im Osteramte Hadersleben, in politischer Hinsicht«. Vi skal her se på oplysningerne om det »tyske« element. I *Haderslev* bestemmes både Strodtmann og Lautrup som

Hadersleben, 1936 (ZSHG bd. 61 og 64), s. 5 ff, 31 ff, og Japsen: Åbenrå, 193 ff. At Lynas begejstring for det slesvig-holstenske fædreland af Japsen kaldes »anational«, virker overraskende. Nationalbevidsthed kan ikke - som Japsen synes at forudsætte - forbeholdes ensprogede, sprogintolerante bevægelser og befolkningsgrupper. Mere berettiget er betegnelsen »nordslesvigsk slesvigholstenisme«, men kun som en uskarp nuancering. Forbeholdene over for separatismen fremsættes i reglen meget forsigtigt. De fleste læsere fandtes i Haderslev og Åbenrå, som konsekvent valgte radikale slesvig-holstenere til stænderforsamlingen. I Sdj. Årb. 1973, 67 finder Japsen det svært »at kende forskel på de to Haderslev-blade«; men det var det næppe i datiden, da de befandt sig i bestandig indbyrdes polemik. Trods visse fællestræk repræsenterede de modstridende nationalpolitiske tendenser. P. Kragh har måske nok undervurderet Lynas særstilling, men i øvrigt med rette fremhævet de slesvig-holstenske tendenser i Haderslev.

51. Alle de nævnte var tyskuddannede undtagen Boysen, men han var født og havde altid virket i Slesvig. Det samme gjaldt Lautrup i Haderslev, der ikke skrev under. Hansen, Åstrup, havde eksamen både fra København og Gottorp. Jfr. s. 300 f.

slesvig-holstenere, og Lautrup fremhæves som indflydelsesrig, bl.a. som »guter Gesellschafter«. I *Hoptrup* var pastor Petersen ivrig slesvig-holstener, men skolelæreren (vel degnen N. Juhl) var ivrig dansk og havde større indflydelse på menigheden, der var »moderat«. I *Vilstrup* var menigheden mere tysk end dansk, men pastor Meyer ønskede, at Slesvig skulle blive ved Danmark, og måtte skønt overvejende tysk betegnes som »gesinnungslos«. Boysen i *Starup* var blevet »mehr Antidannevirker«, fordi hans broder skulle ansættes ved en påtænkt dansk udgave af Lyna, og degnen var tysk. Nissen, *Øsby*, var »alt-deutsch« og hans degn moderat tysk, Hansen, *Åstrup*, ligeledes tysk ligesom næsten hele sognet ved amtsforvalter Kroghs indflydelse. Fehr i *Stepping-Frørup* afgjort tysk tillige med menigheden og degnen, der var seminarist fra Kiel, og Petersen, *Stenderup*, moderat tysk ligesom sognet. De øvrige tyskdannede præsters stilling var mere problematisk: Andresen, *Hammelev*, og Müller, *Vonsbæk*, var tyske, og Paulsen i *Sommersted* var meget moderat tysk, men deres menigheder var danske (i Vonsbæk »mit dem Schullehrer«). Davidsen i *Aller-Taps* var i hjertet afgjort tysk, men undvigende i politik, og menigheden var moderat dansk. Det samme gjaldt menigheden i *Ødis*, hvor pastor Jessen nok var tysk - og »feist und fett wie ein Marschochse« - men uden indflydelse.[52]

Landbefolkningen reagerede da også først og fremmest i de »tyske« præsters sogne. I første omgang, i *vinteren 1842-43*, skete det gennem protestadresser foranlediget af Hiort Lorenzens krav om sprogenes ligeberettigelse og et slesvig-holstensk modforslag om indlemmelse af Haderslev amt i kongeriget. Herimod protesterede ikke blot Haderslev, men også Hoptrup, Vilstrup, Åstrup, Øsby, Aller, Hjerndrup og Frørup, og hertil kom Hejls og Ødis, som alene protesterede mod inkorporation i Danmark.[53] I *vinteren og foråret 1843-44* kom en

52. Bevaret i de augustenburgske papirer i Gissfeldt-arkivet under B. 2, breve til pastor Brag, venligst overladt mig af professor H. P. Clausen. Uden forfatter og udat., men efter »Fædrelandet« 12/9 1843, der omtales, og før N. J. Bruuns død 4/1 1844 (omtales som præst i Halk). Her forkortet, men så vidt muligt gengivet med de originale formuleringer. Ikke alle menigheder karakteriseres og lærerne kun 8 steder. Bjert og Skodborg berøres ikke.

53. Slesv. Stt. 1842-43, 985 (inkorporationsforslaget, 23/11 1842), 1381 f, 1415, 1418 f, 1500, 1878 f, jfr. Lyna 18/12 1842. Flere af sognene, især Øsby og Hjerndrup, udtalte tillige, at deputerede, der ikke kunne tysk, burde have lov til at tale dansk. Fra Vilstrup fremkom en moderklæring med 21 navne (mod 64), som uden forbehold billigede dansk tale i stænderfors., sst. s. 1685. I Lauridsen III, 220, og

ny bølge af mere generelle protester, især vendt mod den slesvigske forening, fra Hoptrup, Vilstrup, Åstrup, Starup og Vedsted i den sydlige del af provstiet og Bjerning, Magstrup, Stepping og Skodborg i den nordlige; desuden fra nabosognet Løjt i Åbenrå Provsti. Erklæringerne svarede til tankegangen i Lyna, hvor de blev offentliggjort. Det var »Fredensord« mod uro og utilfredshed, der skyldtes det danske parti og var fremkaldt udefra; de betonedede kærligheden til landsfaderen og det danske modersmål, »hvori vi opløfte vore Tanker til Gud«, men tog afstand fra kritikken af embedsmændene og stændernes tyske sprog; vigtigere end sproget var »de eiendommelige Indretninger og Rettigheder«, der ikke blot tilkom Slesvig, men »vor hele slesvig-holstenske Nation«.[54]

Disse erklæringer var »sogneopstande« af betydelig vægt, da de i reglen blev anført af en sognefoged og var ret talstærke. Og de protesterende sognefogeder dannede 29. marts 1844 en *sognefogedforening*, der gjorde den slesvigske forening rangen stridig som repræsentant for »folket«. Det var nu vågnet af sin slummer, hævdes det i foreningens første proklamation, der skarpt misbilligede »det danske Parti« og »de overspændte Danskes Indblanding«, beklagede indførelsen af dansk retssprog, men varmt hyldede kongen for opretholdelsen af tysk som stænderforsamlingens sprog (ved sprogpatentet af 29.3. 1844). I juli 1845 blev foreningen omdannet til »den slesvig-holstenske patriotiske forening«, der især sydpå og i byerne fik talrige medlemmer; men helt til 1847 lededes den af bønder fra Haderslev provsti.[55]

Denne bølge af »nordslesvigsk slesvigholstenisme« *standsede den danske bevægelses fremrykning* i Haderslev provsti. Hertil kom, at det danske parti i årene 1842-44 mere og mere fremtrådte som en

Sdj.s Hist. IV, 280, omtales adr. fra Ødis og Øsby fejlagtigt som støtteerklæringer for Hiort Lorenzen; jfr. Stt. og originaladr. i Gottorp, Abt. 63 nr. 289 og 344.
 54. Lyna 24/12 1843-3/7 1844. 24/12 43 (cit.): 55 fra Hoptrup, 27/1 44: 58 fra Åstfup, 31/1 44 (cit.): 81 fra Vilstrup, 21/2 44: 28 fra Bjerning, 6/3 44: 126 fra Løjt, osv.
 55. Talrige omtaler af møder og indmeldelser i Lyna til 1847; om sognefogeder, især 27/4 og 8/6 1844 (cit.). Den omfattede oprindeligt 15 sognefogeder fra næsten alle de ovn. sogne, der desuden alle havde »tyske« præster undt. Bjerning (Hertel!), Hjerndrup (hvor kapellanen var tyskuddannet) og Hejls (der if. den politiske oversigt var tysk influeret af »Herr v. Buchwald auf Heilsgaard«). Jfr. Lauridsen V, 86 ff, Kragh, 22 ff (se note 50) og Sdj.s Hist. IV, 306 f, hvor protestbevægelsen dog synes undervurderet: fx. kan sognefogeder, næppe opfattes som »en neutral nordslesvigsk Forening« (Sdj.s Hist. IV, 307).

radikal opposition, som forgæves påberåbte sig sin kongetroskab. Hiort Lorenzen fik efter sin optræden i 1842 kun klar støtte fra det nordøstlige hjørne ved adresser fra Bjert, Vonsild, Dalby, Stenderup, Vejstrup, Taps og Jels samt fra Moltrup og Bjerning. I *den slesvigske forening* havde han håbet at få en omfattende politisk organisation med medlemmer i tusindvis, og Hans Nissen og L. Skau virkede energisk derfor. Men det var allerede svært at samle 25 bønder, der turde stå som indbydere, og to af dem faldt kort efter fra. Det første halvår - fra 12. juni 1843 - blev kun 123 indmeldt, hovedsagelig gårdmænd fra Haderslev provsti og midtlandet. I forårshalvåret 1844 voksede tallet til 473, bl.a. ved tilgang fra kongeriget, men i juli blev foreningen forbudt og sat under tiltale på grund af skarpe protester mod sprogpattentet, der afviste Lorensens krav om sprogenes ligeberettigelse. Sagen endte med en kongelig misbilligelse i jan. 1845, hvorefter foreningen atter blev tilladt; men i de sidste to år før krigen voksede den kun med godt 60 fra landbefolkningen i Nordslesvig (i alt henved 100).[56]

Den omstridte forening har her interesse som *målestok for tilslutningen* til det danske parti i snævrere forstand. I Sønderjylland fik den næsten kun medlemmer i *Haderslev amt*, i alt 1843-47 ca. 300 i Haderslev provstis landsogne og 7 i Haderslev, samt godt 150 i Tørninglen og nogle enklavesogne; derudover kun enkelte i Flensborg og spredt i det øvrige Nordslesvig. De 300 medlemmer i *Haderslev provsti* var ujævnt fordelt. Der indmeldtes kun ganske få i de ovennævnte sogne, som 1842-44 deltog i protestbevægelsen, bortset fra 10 i Hoptrup, 6 i Øsby og 5 i Ødis. Men ligesom i 1842 hævdede »danskheden« sig bedst mod nordøst: med 55 medlemmer i Bjert, 32 i Vonsild, 10 i Dalby, 24 i Stenderup, 14 i Taps, 13 i Fjelstrup, 23 i Vonsbæk, men kun 4 i Vejstrup, Skamling-mødernes sogn. Hertil kom Skaus og Hans Nissens sogne: Sommersted med 25 og Hammel med 27, samt Gl. Haderslev med 10 og Tyrstrup med 8 medlemmer. Den ledende kreds omfattede foruden Skau og Hans Nissen navnlig Hiort Lorenzen, P. C. Koch og Flor, som dog ikke straks indtrådte. I provstiets landsogne var de mest fremtrædende nogle sandemænd og 13 sognefogder, der ofte førte an ved indmeldelserne.

56. Adresserne if. Slesv. Stt. 1843, 1499 f, 1753, og originaladr. fra Jels, Gottorp, Abt. 63 nr. 335 (da referatet i Stt. s. 1877 er ukorrekt). Om slesv. for. Skau: Hans Nissen, 27 f, Lauridsen V, 37 ff, 123 ff, 151 ff, VI, 55, Sdj. Årb. 1890, 124 ff, 159. Tallene i Sdj.s Hist. IV, 291 er alle ukorrekte.

Derimod spillede *de danske præster* åbenbart ingen rolle for tilgangen. Kun Hertel blev medlem (febr. 1844), men ellers ingen fra Moltrup og kun 4 fra anneks sognet Bjerning (juni-juli 1843). Den anden »fanatisk danske« præst, U. S. Boesen, havde kun 2 medlemmer i Oksenvad og 3 i Jels. Af de 8 bedst repræsenterede sogne - med over 10 medlemmer - havde 5 tyskuddannede og 3 danskuddannede præster.[57]

Det omfattende adresse materiale m.m. burde analyseres nøjere, end der her er plads til. Forbigås må bl.a. de mange påstande fra begge sider om afhængighed af politiske ledere og »bagmænd« uden for adressegrupperne, fra dansk side især vendt mod præsterne. De kan dog næppe ophæve adressernes og foreningernes karakter af menings-tilkendegivelser, der i det mindste vidner om de fremherskede tendenser i de berørte grupper. Under den forudsætning må konkluderes, at det var de særslesvigske og moderat slesvig-holstenske tendenser, som vandt stærkest frem i Haderslev provsti i årene 1842-44. Selv de fleste støtteadresser for Hiort Lorenzen i 1842 tog uforbeholdent afstand fra tanken om indlemmelse i kongeriget. Den slesvigske forening fik betydning som politisk kontaktorgan, men var en fiasko som en bredt samlende organisation og blev så kompromitteret af retssagen og misbilligelsen, at den måtte opgives som officielt politisk redskab. I stedet blev den en støtteforening for Rødding højskole, men uden synderlig støtte i den nordslesvigske befolkning. Både Flor, P. C. Koch og L. Skau så midt i 40erne mørkt på situationen og klagede bittert over slesvigernes dødhed og dørskhed.[58]

Set fra den anden side var det folkets tilknytning til den bestående samfundsordning, som holdt igen, og som selv i landbefolkningen var ved at udvikle sig til en bevidst slesvig-holstensk fædrelandskærlighed. *Den slesvig-holstenske kirke* var derfor naturligt impliceret som samfunds bærende, samfundsintegrerende faktor. Dette synspunkt ligger til grund for *Callisens* omtale efter hans visitats i provstiet i forsommeren 1844, da den danske bevægelse var hårdest trængt. Den

57. Optalt p.grl.a. foreningsprotokollen i Sdj. Årb. 1890, 124 ff af John W. Oldam. Lokaliseringen er i nogle tilfælde usikker; de udmeldte, Rødding-lærerne og alle med bopæl i Ribe og kongeriget er ikke medregnet, deriblandt nogle studenter, der stammede fra Slesvig. Nis Lorenzen var blandt indbyderne, men fik kun to med fra Halk.
58. Flor: Lauridsen VII, 53 ff, VIII, 28 f, 127, Højskolebreve I, 75; Koch: Lauridsen IV, 404, VIII, 91, 166; Skau: VIII, 19 f, 84 f, 97, 124. Påstandene om politisk afhængighed findes især i Dannevirke og Lyna (med modsat fortegn!).

fremstilles som et udefra inspireret revolutionært inkorporationsparti, der søgte at ophidse folket »gegen seine Prediger und Obrigkeit, gegen die bestehende Verfassung des Vaterlandes und gegen den König selbst, ja gegen alle göttliche und menschliche Ordnung«. Men alle præster og de bedre lærere - undtagen nogle danskuddannede - ligesom de fleste sogneforstandere virkede for »Gesetzmäßigkeit und Frieden«, og kun ganske få lod sig rive med.[59]

*

Slesvigholstenismen kunne imidlertid kun trives i Haderslev provsti under en rolig udvikling mod større selvstændighed. Grundlaget brast med *den radikale slesvigholstenismes* gennembrud på stænderforsamlingerne i 1844 og 46 og det åbenbare modsætningsforhold mellem kongen og slesvig-holstenerne efter *det åbne brev* i 1846. Ingen af provstiets landsogne deltog i de to store protestbølger i 1844 og 46 mod statsenhed med Danmark og fælles arvefølge, men petitioner fra 14 af sognene i den nordlige del tog afstand fra den slesvigske stænderforsamlings politik i 1846, navnlig dens ønske om Slesvigs indlemmelse i det tyske forbund. Den truende oprørsånd syntes nu at berettiggte den dansk-slesvigske bevægelses mangeårige kamp, og de gamle førere havde en væsentlig andel i *valgsejren* og *den store folkeadresse* i foråret 1847. Hans Nissen vragedes i Haderslev vesteramt for H. A. Krüger, Bevtoft, men i østeramtet var både de deputerede og suppleanterne medlemmer af den slesvigske forening, og Flor og Skau samarbejdede kort efter med Krüger om folkeadressen, hvis indbyderkreds omfattede 7 nyvalgte stænderdeputerede og suppleanter. Nogle af de i alt 56 indbydere forlangte, at adressen ikke blev sat i forbindelse med den slesvigske forening; men 36 af dem var medlemmer, og Flor forfattede adressen, som i underskrevet stand skulle sendes til P. C. Koch. De 3920 underskrifter synes ikke at være bevaret, men indbyderkredsen viser, at man fortrinsvis regnede med støtte fra den slesvigske forenings område: 36 var fra Haderslev provsti, 13 fra Tørninglen, 1 repræsenterede Sundeved, 2 Als og 2 Ærø, mens hele området syd for Haderslev amt kun var repræsenteret af 2 fra Kassø i Hjordkær sogn.

Adressens indhold vidner om Flors forståelse for den nordslesvigske befolknings tænkemåde, som trods den begyndende nationale deling

59. Callisens vis.ber. fra Had. pr. 1844. Hans sidste omtale, i ber. fra 1847, er påfaldende mat og forsonlig.

havde væsentlige fællestræk. Han overtog flere af Lyna-adressernes synspunkter: Fremhævelsen af Slesvigs særstilling over for kongeriget, de »gamle Egenheder«, skattemæssige fortrin o.l. Men her vendes den slesvigske konservatisme mod faren for total adskillelse fra Danmark, underordning under Holsten og indlemmelse i Tyskland. Hertil kom de gamle angreb på »Adels- og Jurist-Aristokratiet«, som nu modsvarede af forsigtigt formulerede ønsker om en friere *folkelig* forfatning, hvor bonde og borger skulle ligestilles med de andre stænder.

Dermed havde Flor samlet trådene og kræfterne efter tilbageslaget i 1844, som især skyldes Hiort Lorenzen. Personligt havde Flor sikkert gerne lagt op til en nærmere forbindelse med Danmark på grundlag af en demokratisk forfatning, men han var ikke doktrinær, kun fødselshjælper for den slesvigske bondestands selvstændiggørelse, der var målet for al hans »Digten og Tragten«.[60]

Nærmest kom han dette mål i Haderslev provsti. Her var det fortsat bønderne, som førte an på dansk side, bortset fra P. C. Koch og Hiort Lorenzen (død 1845). Først fra midt i 40erne begyndte nogle af *de danske præster* at træde tydeligt frem i det nationale billede. Tre præsteembeder blev da besat efter sogneønsker om dansksindede præster: Vonsbæk 1844, Fjelstrup 1846 og Oksenvad-Jels 1847. Hertel kom i forgrunden fra 1844 som medlem af den slesvigske forening og direktionen for Rødding højskole, og ikke mindst fordi han blev inddraget i processen mod foreningen. C. C. Boisen, der fik embedet i Vonsbæk, begyndte at holde folkelige møder (se s. 190) og indlod sig i en større bladedebat med L. Schrader og Michelsen om de to præsteuddannelser, og U.S. Boesen opgav sin neutralitet i Fjelstrup, hvor han i sin tiltrædelsesprædiken erklærede, at han følte sig bundet af menighedens ønske om en dansk præst. Boisen, Hertel, Boesen, provst Janssen og Petersen, Bjert, ansøgte i 1846 om oprettelse af et dansk seminarium, hvilket blev imødekommet ved en kongelig beslutning i 1847 om et seminarium i Vonsbæk med Boisen som

60. Petitionerne i 1846 stammede fra den slesv. forenings bedste sogne, som er nævnt s. 317 f. 27-31 (undt. Taps og Vejstrup), samt fra Hjerndrup, Grarup, Bjerning og Jels, se Slesv. Sit. 1846, 518, 550, 558, 569 f (suppleret med oplysninger fra Gottrup). Folkeadr. med indbydere kun aftrykt i Lyna 3/4 1847 (Bohn Müller, Stenderupgård, forudsættes identisk med Bohl Møller, Stenderup, der var medl. af slesv. for.). Jfr. Lauridsen VII, 99 ff, VIII, 151-63, 180; til Flor-citatet VI, 90 (1844). I sin afsky for slesvigernes »provinsfølelse« savner Lauridsen ganske forståelse for Flors motiver og adressens betydning (VII, 102 f).

forstander. - Disse præster sluttede altså efterhånden op om den danske bevægelse, men den var ikke skabt af dem.[61]

•

Tilbage står spørgsmålet om *forsamlingsbevægelsens* og *brødre-
nighedens* nationale stilling, der må behandles særskilt, da det ikke kan besvares entydigt og overhovedet ikke med sikkerhed på grund af kildernes art. Navnlig savnes personmateriale til belysning af *læg-
mandsaktiviteten*. Selv om den vistnok var aftagende i 1840erne, kan den holdning, disse kredse repræsenterede, dog meget vel have haft national betydning. Men idet vi foreløbig ser bort fra Christiansfeld, kan det straks fastslås, at den religiøse lægmandsbevægelse både kunne tjene danske og slesvig-holstenske interesser. Det synes allerede at fremgå af dens udbredelse i næsten hele den nordlige del af provstiet, hvor sognene navnlig 1842-44 viste modstridende nationale tendenser.

At den kunne *hindre en dansk-national udvikling*, fremhæves allerede i 1839 af *L. Skau*. Bøndernes religiøse anskuelser havde efter hans mening taget en skæv retning: »De troe nemlig, at de ei kunde forene christeligt Sind med Deeltagelse i politiske Anliggender, hvorfor de forbande ald Læsning af Skrifter, der ei have gudelig Tendents«, herunder også Dannevirke og andre aviser. »De anbefale derimod gudelige Forsamlinger, liig dem, der holdes paa Mors, hvor Flyvepræsterne (almindelig Fynboer) holde Taler, der efter min Mening ofte stride lige mod Jesu Aand«. En lignende indstilling bevidnes af ansøgningen fra de »troende« i *Hammelev* i 1844 om ansættelse af pastor Brodersen, forsamlingsfolkernes »præst« (se s. 193): De håbede nemlig derved »at dæmpe den iblandt os nu meget overhaandtagende Sprogstriid og Politik, da der dog intet andet er istand til at sette Grændser for ugudelighed, end Guds reene og Saliggjørende Evangelium hvor det med Kraft forkyndes, hvilket vi for nogle Aar siden have erfaret«. De fire underskrivere, der kun

61. Om henvendelserne fra de tre pastorater bl.a. Lyna 1/4 1846, 6/1, 23/1 1847, hvoraf fremgår, at der kun fremkom en modadresse i Oksenvad-Jels (med 63 navne); jfr. Wegener: Hertugen af Aug., 170. Bogen om Hertel s. 87 ff. Bladdebatten i Berl. Tid., Dvk. og Lyna jan.-marts 1847. Om Boesen P. Skau: Minder, 1909, 28, jfr. Lyna 3/2 1847. Om seminariesagen Boisen til P. C. Kierkegaard 28/1, 7/2, 25/2 1847, Sdj. Årb. 1895, 173 f (Boisen var hovedmanden og ønskede Kierkegaard som forstander; hverken seminariet eller den samtidige plan om en dansk latinskole i Haderslev nåede at blive realiseret).

ønskede »at leve som Troe og Lydige Undersaatter«, findes naturligvis ikke blandt den slesvigske forenings medlemmer, og det samme gælder de 14 »diasporabrødre«, der i 1846 støttede ansøgningen til Christiansfeld om ansættelse af en dansk præst - idet de beklagede deres manglende tyskkundskaber.[62]

Den mest fremtrædende repræsentant for lægmandsbevægelsen var gårdejer *Andr. Petersen*, Dalby, der var nært knyttet både til brødermenigheden og forsamlingsbevægelsen, navnlig Peter Larsen Skræppenborg, og hvis gård i 7 år var centrum for pastor Brodersens virksomhed. Men han var tillige læreruddannet fra Tønder og stænderrepræsentant for provstiets nordlige del til 1846, og som stænderpolitiker et eksempel på udviklingen i slesvig-holstensk retning. I 1836 gik han ind for forslaget om dansk retssprog, men foreslog selv tysktimer indført i skolerne, og i 1838 medvirkede han til stænderforsamlingens forening af disse forslag og vel også til en hertil svarende petition fra Vonsild, Dalby, Stenderup, Hejls, Frørup, Stepping, Magstrup og Vilstrup. I 1840 forsvarede han sprogeskriptet, men i 1842 tog han afstand fra Hiort Lorenzens krav om sprogenes ligeberettigelse, og i 1844 støttede han slesvig-holstenerne i de fleste sager, bl.a. ved forslaget om indførelse af præstevalg i Haderslev amt mellem slesvig-holstenske kandidater - idet han opgav sit oprindelige forslag om begrænsning til indfødte slesvigere. Ifølge Hiort Lorenzen var han i 1842 kommet »i Pastor Lorenzens Kløer«; men i 1844 samarbejdede han i præstevalgssagen med provst Boysen, og det må antages, at han overhovedet har følt sig tiltrukket af landskirkens kirkelige retning, som han lærte at kende under opholdene i Slesvig by, og som både Lorenzen og Boysen tilhørte. I 1846 tog han afstand fra forslaget om indlemmelse i det tyske forbund og derefter overhovedet fra slesvig-holstenerne, men var dog så kompromitteret, at han faldt ved stændervalget i 1847.[63]

Der er imidlertid også eksempler på *overgang fra kristelig til dansk-national vækkelse*. Det gælder i første række *P. C. Koch*, Dannevirkes redaktør, der stammede fra en »opvakt« familie i Tiset (Gram sogn, se s. 262). Hans religiøse udgangspunkt belyses især af en brevveksling med den tidligere grønlandsmissionær *P. Kragh*, der

62. Skau til Flor 1839, Lauridsen IV, 102. Om ansøgn. til Chrif. kap. 3 note 93. Dens formulering har formodentlig udelukket støtte fra udpræget dansksindede, hvilket måske forklarer den beskedne tilslutning.

63. Jfr. s. 199 ff, 296 f og 309, samt Sdj.s Hist. IV, 213, 242, Lauridsen IV, 313, 340 f, 388 (cit.); erklæring af Petersen mod slesvigholstenismen i Dvk. 9/4 1848.

som præst ved Randers fra 1829 havde fået forbindelse med Kochs broder, kniplingshandler J. Chr. Koch. Foranlediget af denne henvendte Kragh sig i 1833 til P. C. Koch som sin »medforbundne i Christo« i håb om en frugtbar korrespondance, »da vi jo allene fortroste os til Forsoningen ved Christi Blod«. De udvekslede derefter gennem flere år fortrolige breve og opbyggelige skrifter, især Nordisk Kirke-Tidende og B. F. Rønnes traktater (fra Kragh) mod Religionsblatt og Roentgens traktater (fra Koch). Det fremgår, at Koch havde sin gang hos pastor Roentgen og andre »brødre« i Christiansfeld, hvor hans søster Maren boede i søstrehuset, og med Koch som mellemmand blev Kragh i 1836 gift med Maren, samtidig med at også Koch blev forlovet med en »eenstænkende Søster« og etableret som købmand i Haderslev.

Men i de samme år havde Koch studeret skrifter af *Jac. Chr. Lindberg*, forsamlingsbevægelsens og den grundtvigske kirkekamps hovedordfører, som han havde hørt prædike i Seem allerede 1830; og i 1837 hyldede han ham i høje toner »som den danske Kirkes Bolværk« mod korsets fjender. Det var i en henvendelse til Lindberg sidst i maj vedrørende hans bibeloversættelse, som Koch havde samlet abonnenter til. Kort forinden havde bogbinder N. C. Nissen - inspireret af et skrift af professor Paulsen - vakt Kochs interesse for det dansk-slesvigske spørgsmål, men efter deres første møde med *Flor* samme sommer blev denne advaret mod Koch som tilhænger af »det pietistiske Lindbergske Parti«. I denne situation blev *Grundtvig* bindeledet mellem Koch og *Flor* og mellem Kochs kristelige og nyvakte nationale begejstring. *Flor* kunne ikke lide »pietister«, men Koch betegnede sig nu som »en ægte Grundtvigianer« i enhver henseende og henviste til, at Grundtvig dog også havde gjort sig udødelig fortjent i kampen for fædrelandets sag. Med denne erklæring var *Flor* fuldt tilfreds, idet han blot manede til varsomhed på grund af de dannedes foragt for Grundtvig.[64]

Dermed var grunden lagt til et Grundtvig-inspireret samarbejde om en ny, *folkelig* vækkelse. Jordforbindelsen sikredes af *Flors* sans for »folkelivets« sociale og dannelsesmæssige grundproblemer; på den anden side opgav Koch ikke sin oprindelige kristelige grundholdning, der kan spores i *Dannevirke* i hele hans redaktørtid. Og *de*

64. Kun Kraghs breve er bevaret i Kochs arkiv; jfr. om Kragh og J. Chr. Koch bd. V-VI (se reg.). Koch til J. C. Lindberg 24/5 1837 (cit.), Lauridsen I, især 31, 49, 100 (cit.), 106 f, C. Sørensen til *Flor* 10/9 1837 (cit., i breve fra *Flor* til Koch).

folkelige vækkelsestoner var - især i begyndelsen - præget af samme glød og begejstring som de religiøse og båret af et beslægtet grundsyn gennem appellen til personlig bevidsthed om modersmålet, danskheden og fædrelandet som oprindelige værdier, skænket af Gud og »vistnok guddommelig Beskyttelse værd«. Foreløbig lød de kun i en snæver kreds og mere eller mindre tydeligt gennem Dannevirkes spalter; men noget kunne tale for, at netop disse toner havde bud til en del af de kristeligt vakte i Haderslev amt - ligesom senere i de grundtvigske kredse i Danmark.[65]

Fra Dalby sogn kendes omrids af en nært beslægtet udviklingsgang. Det drejer sig om Andr. Petersens ven og nabo, gårdejer *Johs. Lind*, der var »herrnhutisk« oplært af degnen Barsø og pastor Feddersen og derefter fik tilknytning til pastor Salling, som valgte ham til skoleforstander. Der kan næppe være tvivl om, at han i 1830erne sluttede sig til forsamlingsbevægelsen ligesom Petersen og broderen Oluf Lind, der som degn i Vamdrup havde skarpe sammenstød med sognets rationalistiske præster. Men senere fik Johs. Lind interesse for Dannevirke og for Grundtvigs skrifter og dansk skønlitteratur. Dermed kølnedes forholdet til Andr. Petersen, der holdt fast ved de gamle opbyggelsesskrifter og læste Itzehoer Wochenblatt, mens Grundtvig og Dannevirke nu blev læsestof på Linds gård. I 1841 fik Lind en varm anbefaling af højskolesagen trykt i Dannevirke, og i febr. 1842 indbød han til et møde derom i Haderslev sammen med seks andre gårdmænd i Vonsild og Dalby, deriblandt de to sognefogeder. De blev alle medlemmer af den slesvigske forening, og i 1847 stod Lind og de to sognefogeder som indbydere til folkeadressen.[66]

Derudover er der ikke fundet meget fra Haderslev provsti til belysning af forholdet mellem religiøs og dansk-national vækkelse. [67] Men generelt må bemærkes, at indflydelsen fra danske forsam-

65. Jfr. N. C. Nissen til Flor 2/12 1838 (Sdj. Årb. 1892, 48, cit.) og fx. Koch til Grundtvig 5/9 1839 (utrykt). Vedr. Kochs senere religiøse indstilling kan henvises til hans præstekritik i flere breve (fx. Lauridsen I, 103 f), hans virke for udbredelse af opbyggelsesskrifter (se især Dvk. 23/2 1842), Dvk.s forsvar for baptisterne (især 1842), kritiske omtale af »Lichtfreunde« (1845) og velvillige art. om brødremenigheden (1850-51, især 10/9 1851) og senere om Søren Kierkegaard og lægprædikanten Sommer (se Hist. Tidsskr. 9. rk. II, 233 ff og Emil Larsen: M. A. Sommer, 1963).

66. G. Lind: Lind-Slægten, 1956, II, 10 ff, Dvk. 11/12 1841, 23/2 1842. Slesv. for.s. prot., jfr. ovf. om folkeadressen og om O. Lind bd. V, 86 ff, 91 f.

67. Grundtvigs Skamlings-tale 1844 gjorde et stærkt indtryk, se fx. H. J. Staal til

lingsfolk synes at have været stærkest i den del af de nordøstlige sogne, der i 40erne udgjorde kernen i den dansk-slesvigske bevægelse, og for disse sogne kan Hertel have ret i sin opfattelse af lægmandsbevægelsen som en forløber for den dansk-nationale udvikling (se s. 191). Indflydelsen fra Christiansfeld kan have virket modsat, men dels formidledes den i den nordlige del af provstiet af forsamlingsbevægelsen og Holms danske forsamlinger, dels var den åbenbart i 40erne forholdsvis ringe i Haderslev provsti. På østkysten havde kun Vilstrup og Løjt bevaret et vist gammelherrnhutisk præg. Hertel kommer, at vækkelsen i sig selv betød en religiøs selvstændiggørelse over for præsterne og den officielle slesvig-holstenske kirke og derfor måske også kunne anspore til en selvstændig stillingtagen til de nationalpolitiske spørgsmål. Denne mulighed kan studeres nærmere i selve brødremenigheden, som var af rent tysk oprindelse, men dog ikke blev sparet for nationale spændinger.

•

At *brødremenigheden* rummede nationalt sprængstof, synes på forhånd klart. I 1830erne og 40erne var dens ledelse og officielle sprog stadig tysk, selv om langt de fleste medlemmer da var danske af afstamning og sprog. På tryk foreligger der imidlertid intet om indre nationale problemer før 1848. Ledelsens principielt neutrale og konservativt-loyale holdning har bestemt billedet udadtil. Den synes også at have udelukket enhver deltagelse i den nationale adressestrid. Men ingen undersætter viste større ærbødighed mod øvrigheden og kongehuset, hvis bevågenhed var grundlaget for byens privilegier. Hvert nytår aflagde Roentgen en officiel visit hos amtmand Johannsen i Haderslev, og han forsøgte ingen lejlighed til at gøre kongen sin opvartning. Både Frederik VI og Christian VIII viste da også velvillig interesse for byen, som de flere gange besøgte.[68]

Grundtvig 12-16/11 1845 (utrykt). I Lautrups ber. til Callisen 1844 befyrgtes kirkeligt ortodokse angreb fra dansk side. Ansøgerne fra Fjelstrup og Oksenvad-jels ønskede ikke blot dansksindede, men »kristelige« præster, dvs. ikke-rationalister; i Oksenvad var hovedmanden Niels Pors, hvis familie vistnok var midtpunktet for den vakte kreds, jfr. foruden note 61 Dvk. 5/12 1846 og her s. 211. Slesv. for. abonnerede på 20 ekspl. af E. Maus blad Christelig Samler (ab. fortegn. 1845).

68. Om nytårsvisitterne fx. Gem. Diar. 4/1 1836, 2/1 1845. Om kongebesøgene Høys oversigt (Christiansfeld, 52 ff), jfr. omtalen i Jahresberichte; sst. og i Roentgens breve talrige vidnesbyrd om ledelsens politiske konservatisme. Dens tyskhed var så konsekvent, at forstander J. A. Fuchs efter et langt liv i Chrf. ikke kunne andre

Men utrykte kilder afslører, at den nationale gæring også forplantede sig til brødremenigheden. Den begyndte som en spænding omkring *den tyske lederkreds*. Der opstod navnlig en vis modvilje mod Roentgen trods hans fortjenstfulde lederskab. Da menigheden i jan. 1836 skulle vælge en repræsentant til unitetssynoden, fik han under 1/3 af stemmerne og blev først valgt i anden omgang med 56 af 120 stemmer.[69] På samme tid kølnedes Roentgens forhold til *N. J. Holm*, menighedens »danske præst«. Det skyldtes ifølge Holm egentlig ikke Roentgen selv, men hans nærmeste kreds, som frygtede, at Holm skulle gøre sig for stærkt gældende. Til Holms overraskelse trak Roentgen sig nu tilbage fra Holms planer om et traktatselskab og et dansk blad (se s. 70 og 83). De tyske forsamlinger blev yderst sjældent overladt Holm, og da han i 1836 tilbød at holde danske bibeltimer, mødte forslaget kun uvilje. De tilrejsende fra Nordslesvig og kongeriget flokkedes om Holm, men i 1835-36 blev det betydet menigheden, at de danske forsamlinger ikke var for medlemmerne. Endnu i 40erne beklagede Holm, at besøget i disse var »verpönt« i Christiansfeld - »wo 19/20 Dänen sind und fast lauter dänisch gesprochen wird«. Og først i 1844 blev det tilladt ham at holde sine »Kinderstunden« på dansk - det eneste sprog, alle børnene forstod.[70]

I 40erne vakte også Holms *nordslesvigske missionsforening* og *missionsblad* betænkeligheder. Roentgen var oprindeligt forbeholden over for foreningsplanen og misbilligede dens navn, der kunne forveksles med den omstridte »slesvigske forening«. Forstander A. G. Hopf ændrede endog navnet, da han indsendte foreningens første missionsbidrag, formentlig til »slesvig-holstensk missionsforening«. Og fra Herrnhut advarede Früauf på direktionens vegne mod bladplanen: udgivelsen af et dansksproget blad kunne mistydes på grund af sprogstriden, og Holm ville ikke kunne skjule »die Gefühle seines Herzens«.[71]

Men Holm erklærede heroverfor, at »det kristelige publikum« var

danske ord end »mange tak«; Holm til Hhut. 4/12 1843 (R 15, s. 14 f). Fuchs var forst. 1812-23, d. i Chr. 1847.

69. Om valget Gem. Diar. 8-9/1 1836. Roentgen virkede formentlig dominerende og var heller ikke afholdt af anstalt-lærerne; sønnen August R. mødte oprindeligt fordomme, »weil er R. hiess«, G. T. Tietzen til Hhut. 24/9 1840 (R 11), Holm til Hhut. 17/9 1844 (R 15, s. 3 cit.).

70. Især Holm til Hhut. 2/3 1836 (R 19) og 17/9 1844 (R 15, s. 17).

71. Roentgen til Hhut. 8/7 1845, jfr. Holm til Hhut. 4/12 1843 (R 15, s. 15, om Hopf sst. s. 19); Früauf til Roentgen 11/4 1843. Jfr. her s. 91.

ganske uinteresseret i sprogstriden, som han anså for afsluttet. Politisk og nationalt var han i virkeligheden lige så konservativ som menighedens officielle ledere. Derfor var han i praksis tilbøjelig til at støtte slesvig-holstenerne. En af disse, subrektor Michelsen, der også var en ven af brødremenigheden (se s. 183), henvendte sig til ham i sommeren 1843 for at sikre sig, at det påtænkte missionsblad førte en nationalt neutral kurs. Ifølge Michelsen skulle det først og fremmest virke for, at alle missionsbidrag gik til brødremissionen og ikke til den københavnske »statsmission«, og dernæst skulle det modarbejde grundtvigianismen. Dette stemte nøje med Holms egne ideer.[72] I indbydelsen til missionsforeningen havde han taget afstand fra tidens verdslige foreninger, som ofte virkede »til Lidenskabers og Partiaands Fremme«; og ved årsmødet i 1844 erfarede han med glæde fra tre forskellige egne, at missionsbladet havde bortledet folks opmærksomhed »von den politischen Narrheiten«. Fra slesvig-holstensk side kvitterede man med en meddelelse om samme møde i »Altonaer Mercur«, hvorefter foreningen kun var en ytringsform »des schon länger auf dem Lande dort sich regenden lebendigen Christenthums, das nichts mit den politischen Wirren gemein hat, wohl aber als heilsames Gegengift ... wirken kann«.[73]

På den anden side var Holm ivrig »patriot«, dvs. kongetro lokalpatriot med forkærlighed for det danske sprog; og han synes bevidst at have appelleret til danskorienterede kredse. Den fejlagtige gengivelse af missionsforeningens navn måtte, betonedede han, »unter der jezigen politischen Aufregung« nødvendigvis rettes. Foreningen var kun knyttet til Nordslesvig, »das nun mit Recht auf seine schöne Sprache eifersüchtig ist und alle Verbindung und Verwechslung mit dem ausländischen Holstein heftig abhorrrt«. I offentlig omtale fremhævede han foreningens loyale karakter; »som trofaste danske Undersaatter« ville dens medlemmer kun »styrke vor elskede Konges Haand«, der havde overdraget brødrene negerundervisningen i Vestindien. Samtidig understregede han - om end især af kirkelige hensyn - dens uafhængighed af brødremenigheden: den var udgået fra nordslesvig-

72. Jfr. s. 87 f. Michelsen kan derfor ikke beskyldes for »Hyklerpolitik« (Holdt: N. J. Holm, 312). Holm til Hhut. 4/8 1843 (R 19). Om sprogstriden Holm til Roentgen 22/4 1843 (R 19, s. 20 f), delvis cit. Holdt, 311, jfr. Holdt, 132 f og 264 om Holms pol. tanker.

73. Jubilæumsskriftet s. 12 (cit.); om årsmødet Holm til Hhut. 17/9 1844 (R 15, s. 6, cit.), hvor også bladomtalen (af 7/8 1844) citeres. Det fremgår, at den ikke skyldtes Holm (som antaget af Holdt s. 313). Den blev aftrykt på dansk i EMT 1845, 4.

ske bønder, og både den og missionsbladet havde et alment-evangelisk sigte. Subskriptionsplanen for bladet lod han trykke i Dannevirke med en redegørelse af lignende art; og det generede ham ikke, at mange læste det for sprogets skyld. I slesvig-holstenske kredse skal hans forening da også stadig have været under mistanke.[74]

Helt neutral kunne Holm ikke være, og det samme gjaldt menighedens officielle lederkreds. Mange tyske »brødre« var allerede på Napoleons tid blevet påvirket af den tyske-nationale bevægelse. Til dem hørte også *Roentgen*, som i Gnadenfeld havde ekserceret med sine elever og afsendt et helt hold frivillige til den tyske »befrielseskrig«.[75] I Christiansfeld fik han forbindelse med slesvig-holstenske embedsmandskredse, og nære slægtninge af de nationale førere blev optaget i menigheden.[76] For *Roentgen* selv stod det nationale dog længe i baggrunden, og politisk var han naturligvis loyal. Men han følte ingen tilknytning til Danmark, der for ham var et fattigt, tilbagestående land. Han lagde vægt på, at hans kostskoler blev opfattet som tyske i udlandet, og sammen med *Früauf* morede han sig over danskernes besværlige bureaukrati: »sie sind an den langsamen Gang in Holzschuhen gewöhnt«, og det hang ved overalt. Alvoren i den nationale konflikt synes først at være gået op for *Roentgen* midt i 40erne, da festerne på *Skamling* afslørede »et rasende partihad mod alt tysk«, som også kunne ramme brødremenigheden. Det glædede ham, at »vor gode konge« forbød den slesvigske forenings møder (1844), men han frygtede dog de antityske stemninger, som efter hans mening var afgørende for regeringens forbud mod societetet i *Skjern* (1846).

Det øvrige ældsteråds holdning svarede sikkert stort set til *Roentgens*. Den kulde, *Holm* havde mødt, havde utvivlsomt sin rod i dette embedsmands-råd, der bestod af tilrejsende tyske »brødre« og »søstre«. Det var da også meget utilbøjeligt til at støtte videreførelsen af *Holms* arbejde. Ifølge *Hesselberg* var i hvert fald *Hopfs* uvilje bestemt af hans »Antipathie für Alles, was Dänisch heisst«. Den

74. Henh. *Holm* til *Hhut*. 4/12 1843 (R 15, s. 18 f, cit.), jfr. 4/8 1843 (R 19); EMT 1844, 139 f, 1845, 3, 12 ff og oftere (jfr. her s. 89); *Dvk*. 23/8 1843, *Holm* til *Hhut*. 17/9 1844 (R 15, s. 13); ældsterådsprot. 7/7 1845.

75. *Crögers Brüdergeschichte* III, 533, *Roentgens* levnedsløb (ref. *Sdj*. Årb. 1943, 12 f).

76. F. C. *Dahlmanns* søstre (se C.D.E. *Dahlmanns* levnedsløb; kom til *Chrf.* 1829) og *Th. Olshausens* broder (*Aurel*, se ældsterådsprot. 14/10 1833, 13/1, 10/3 1834). Jfr. ovf. om subrektor *Michelsen*, hvis broder, professor M., *Kiel*, også var en ven af menigheden (om hans første besøg *Gem. Diar.* 19/4 1835).

omfattede bl.a. missionsforeningen og gik så vidt, at han i 1847 forhindrede basunblæserne i at medvirke ved missionsfesten! [77]

Om *de almindelige medlemmers* reaktioner vides kun lidt. Ifølge Roentgen deltog ingen fra menigheden i den store fest på Skamling i 1844, som kun havde politiske, »jordiske« formål. Ved gentagelsen i 1846 meldte der sig i det mindste én, pastor P. Kraghs datter Kirstine, der gerne ville deltage sammen med sine forældre. Men det blev hende forbudt, og pastor Kragh følte sig dybt krænkede af Roentgens »for Danske oprørende Ord« og forstanderindens »barnagtige Ivrig- heds ved denne Leilighed«. Kirstine var desuden udsat for »slesvighol- steenske Stiklerier og Overgreb« i søstrehuset. Året efter trådte den nationale spænding i menigheden tydeligere frem. Det begyndte med det vigtige *valg til stænderforsamlingen* i januar. Da kunne vi ikke holde os helt tilbage, skriver Roentgen; nogle gik hen og stemte »naturligvis tysk«. [78] Det var de få valgberettigede grundejere i byen, altså borgerskabets overklasse, som ifølge valgordningen stemte sammen med Haderslev. Men ved omegnens valg (2. valgdistrikt), der just fandt sted i Christiansfeld, besejredes som tidligere nævnt brødremenighedens ven, Petersen, Dalby, af en dansk-slesvigsk kandi- dat. Brødremenighedens holdning var utvivlsomt i skudlinien under den heftige valgkamp; og den blev offentligt angrebet efter valget. Det blev stærkt beklaget i Herrnhut, hvor Früauf ønskede den neutrale linie fastholdt; men om efteråret måtte han indrømme, at dette nu var vanskeligt »bey dem lebhaften National-Interesse zwi- schen Dänen und Deutschen in Eurer Gemeinde«. [79]

Denne situation dannede baggrund for *menighedens eget valg* i nov. 1847, da den skulle udpege sin repræsentant til en ny unitetssy- node. I første omgang kom Roentgen slet ikke i betragtning, da majoriteten (62 af 123) straks valgte postmester *C. P. Mygind*, der tillige var menighedens juridiske rådgiver, men ikke medlem af ældsterådet. Skønt Mygind næppe var danskorienteret, i hvert fald

77. Henh. Roentgen til Jackson 11/12 1832, 9/1 1839, Früauf til Roentgen (i breve fra Hhut.) 23/2 1845 (cit.), Roentgen til Hhut. 9/5 1843 (hvor sprogstriden endnu bagatelliseres), 7/7 1844 (om Skamling, cit., jfr. Gem. Diar. 5/7 1844), 24/7 1844 (om forbudet, cit.), 25/10 1846 (Skjern-sagen, jfr. bd. V, 58); Hesselberg til Hhut. 15/7 1847 (cit.), jfr. om Hopf s. 95.

78. Henh. Jahresberichte 1844, P. Kragh til Roentgen 5/4 1848 (R 14), Roentgen til Hhut. 28/2 1847.

79. Dvk. 27/1, 30/1 1847 (om valgene), Roentgen til Hhut. 28/2, 11/9 1847 (bl.a. om off. angreb; forgæves eftersøgt i bladene), Früauf til Roentgen 5/3, 2/10 1847 (cit.).

ikke under treårskrigen, blev han formodentlig foretrukket af de dansksindede fremfor Roentgen. Ved stændervalget havde det været den danske parole, at man i det mindste burde stemme på lokale borgere (eller bønder), og Mygind var opvokset i Stepping præstegård. Ældsterådet overvejede at omstøde valget og udsatte godkendelsen til febr. 1848, da Mygind selv trak sig tilbage, officielt på grund af »Amtsgeschäfte«. Derved fik Roentgen en chance, men først ved tredje afstemning samlede han stemmer nok. Dette valg blev straks bekræftet af ældsterådet. Hele forløbet vakte undren i Herrnhut, hvor Früauf sikkert med rette antog, at det beroede på »Aufregungen aus Partheygeist«.[80] Det synes i hvert fald klart, at menighedens indre fred var stærkt truet allerede før treårskrigen, som satte sammenholdet på en hård prøve.

De danskvenlige strømninger var formentlig inspireret udefra. Men det er overraskende, at de kunne brede sig i et så udpræget religiøst, tyskspræget og autoritetsbestemt samfund. Det er imidlertid her nærliggende at antage, at oppositionen mod den tyske ledelse netop havde sin psykologiske forudsætning i den religiøse personlighedsudvikling, der var menighedens hovedansvar. Hertil kommer, at der også i brødrevenigheden var en vis *social* spænding mellem ledelsen og den danske »underklasse«, som måske ikke var uimodtagelig for Dannevirkes agitation mod »det tyske aristokrati«.

TØRNINGLEN OG ENKLAVERNE

Som allerede omtalt udgjorde Haderslev amt i sin helhed et danskorienteret modstykke til Tønder og Åbenrå provstier (se s. 295). Men amtets østlige og vestlige del fulgtes dog ikke uden videre ad i national henseende, tværtimod trådte *forskellen* mellem Haderslev provsti og Nordvestslesvig stadig tydeligere frem.

På de første tre stænderforsamlinger 1836-40 var der ganske vist tilløb til et bondepolitisk samarbejde mellem øst og vest, som både

80. Ældsterådsprot. 8/11 1847, 29/2 1848, Gem. Diar. 28/2 1848, Früauf til Roentgen 18/11 (cit.), 28/11, 5/12 1847, 11/2, 5/3 1848. Motiverne er ikke klart belyst; modvilje mod Roentgen spillede sikkert også ind. Om valgparolen Dvk. 13/1, 16/1, 23/1 1847, Lauridsen VIII, 156 f. Mygind havde studeret i Kiel; se hans levnedsløb i Chrf.

omfattede tiendesagen og sprogsagen. Vestboerne viste stor interesse for *sprogsagen* i 1838 og 40: det var fortrinsvis dem, der støttede den nationalt vidtgående »kæmpepetition« i 1838 (Flors og Kochs adresse med ca. 1200 navne), og takadressen i 1840 fik 1279 underskrifter i vesteramtet og 823 i østeramtet. Men *tiendesagen* svigtedes allerede i 1838 af stænderrepræsentanten fra vesteramtet, hvor spørgsmålet var mindre presserende, og bortset fra sprogadresserne var petitionsaktiviteten langt mindre i Tørninglen. En adresse fra 1838 om indrømmelse af skattebevillingsret til stænderne støttedes således af 15 landsogne i Haderslev provsti, men kun af Agerskov i Tørninglen.[81]

Den tørninglenske passivitet var dog især påfaldende i *kampårene mellem 1840 og 46*, da tiendedebatten kulminerede i Haderslev provsti, og næsten alle provstiets sogne deltog i den nationale adressekrig. Reaktionen fra Tørninglen var derimod yderst få. Som undtagelser kan nævnes en støtteadresse for Hiort Lorenzen i 1842 fra 8 grundejere i Hjortlund og Kalslund, og modsat en adresse i 1845 fra 31 gårdmænd i Nustrup sogn, der i Lyna tog afstand fra danske angreb på embedsmændene, men i øvrigt ikke tog klar stilling til de nationale spørgsmål. *Den slesvigske forening* fik som nævnt godt 150 medlemmer i Tørninglen og enklaverne, men kun halvt så mange som i Haderslev provsti og kun i større tal i enkelte sogne mod øst og nord: 16 i Gram, 26 i Rødding foruden 5 højskolelærere, 26 i Lintrup og 31 i Hjerting; desuden 5-6 i Nustrup, Ø. Lindet, Hygum og Skrave og 8 i V. Vedsted. For at »faae Liv plantet i Vesterboerne« arrangerede foreningens ledelse i 1843 et større møde i Gram og året efter på Fjellumhøj i Nustrup. Men derved blev det, og det hjalp ikke, at foreningen blev inddelt i »kredse« (1846). Bortset fra Røddingegnen synes »kredsens« virksomhed at have været meget beskednen.[82]

81. Om samarbejdet fx. Slesv. Stt. 1836, 246 f, 330 ff, 332 ff, 972 ff, 1838, 53, 76, 209 ff (den vestslesv. deputerede Th. Thomsens frafald i tiendesagen; dog hørte han ikke til de frafaldne under sprogdebatten i 1840, se Jensen: Stænderfors. II, 287; om hans senere »tyskhed« Lauridsen III, 140). Om adr. 1838 Sdj.s. Hist. IV, 242, jfr. Stt. 1838, 301 f og her s. 309. Om takadr. Flors arkiv, KB; i Tørninglen omfattede den ca. 200 flere end tallet fra vesteramtet, hovedsagelig fra Nustrup og Skrydstrup, der hørte til østeramtet (se nærmere s. 176). Om skattebev.s-adr. Slesv. Stt. 1838, 54.

82. Om adr. 1842 Stt. 1842, 1877 (tog samtidig afstand fra inkorporation i kongeriget), Nustrup-adr. i Lyna 15/1 1845. Lauridsen V, 67 f (mødet i Gram), 175 f (i Nustrup), jfr. VI, 62 f (cit.), 69 ff, 197, VIII, 97. Om slesv. for. note 57, jfr. Sdj. Årb. 1890, 214 f, 217 ff og her s. 317 f.

Først efter debatten om *det åbne brev* i 1846 fremkom der atter nationale adresser fra Tørninglen, især vendt mod kravet om Slesvigs indlemmelse i det tyske forbund. Men de kom kun fra ca. 10 af de østlige og nordlige sogne.[83] Den store *folkeadresse* i 1847 fik som nævnt også støtte fra Tørninglen, i hvert fald i indbyderkredsen, der omfattede 5 fra Agerskov, 1 fra Bevtoft, Toflund og Gram, 2 fra Nustrup og Ø. Lindet og 1 fra Hjerting, altså i alt 13 (se note 60). Men der var 36 indbydere fra Haderslev provsti, og det var stadig kun de østlige og nordlige sogne i Tørninglen, som gjorde sig gældende.

På den anden side er der også fra Tørninglen mange vidnesbyrd om interesse for tyskundervisning lige fra de første sprogladesser i 1836 (fra Hviding, Frøs og Kalslund herreder), og ligeså for bevarelse af Slesvigs særstilling og særlige institutioner, således i adresserne fra 1846 og 47. Fra dansk side betragtede man de fleste *rige* bønder som »mere eller mindre fangne af Slesvig-Holstenerne«, navnlig af de »fortyskede« verdslige embedsmænd, der bl.a. havde indflydelse på sognefogderne. Men ingen sogne eller adresser gav udtryk for slesvig-holstenske sympatier, så den almindelige holdning må nok karakteriseres som dansk-slesvigsk orienteret, men overvejende *passiv* og *kon-servativ*[84].

Som forklaring på denne holdning er det nærliggende først at nævne det *kirkelige tilhørsforhold* til Ribe stift og for enklavernes vedkommende også til Ribe amt. Selv om man værdsatte det slesvigske særpræg, var det meget lidt fremtrædende i kirke og skole, da kirkestyret og den kirkelige lovgivning var dansk, alle præster »umiddelbart« udnævnte efter dansk skik og både præsterne og lærerne danskuddannede. Slesvigs tilknytning til kongeriget var derfor her ganske uproblematisk, og det ansprede ikke til national aktivitet. Tværtimod hævdedes det - af pastor Koch i Vodder - , at befolkningens nationale interesse just var ringere i vesteramtet, fordi den ikke havde slesvig-holstenske præster og lærere og derfor mindre følte trykket end »vore Brødre østen for os«.[85]

83. I Slesv. Stt. 1846, 569 f nævnes adresser fra Gram (V. Lindet), Nustrup, Bevtoft og Hjortlund. Af oplysninger fra Landesarchiv, Gottorp, fremgår, at der kom lignende adresser fra Lintrup, Hjerting, Rødding og Skrave, og at Hjortlund-adressen også omfatter Kalslund (nr. 395). Lauridsen nævner også Agerskov og Ø. Lindet (VII, 99), men Ø. Lindet er formodentlig en fejl for V. Lindet, og i Gottorp findes ikke adresser fra Agerskov, Nustrup og Bevtoft.

84. Lauridsen I, 19 (1836), VIII, 9 (cit., jfr. Grundtvig-breve II, 426) og IX, 162 (om »Sognefogedangst«).

85. Jfr. indl. til kap. 9. Konservatismen omfattede også kirkeordningen; kravet om

Men som omtalt i kap. 9 synes mange af præsterne at have været lidet markante og uden synderlig indflydelse; derimod spillede *vækkelserbevægelser* en betydelig rolle i Nordvestslesvig. I mange sogne dannedes religiøse lægmandskredse i 1830erne og 40erne, og nogle af dem fik ofte besøg nordfra af Peter Larsen Skræppenborg og andre forsamlingsfolk. Den gamle herrnhutiske fromhed fik også nyt liv flere steder og samlede i 1840erne om Nordslesvigsk missionsforening; og langs vestkysten fik grundtvigianismen indpas gennem en række energiske unge præster. Der er derfor her særlig grund til at rejse spørgsmålet om den religiøse vækkelses betydning for de nationale forhold og den begyndende dansk-slesvigske bevægelse.

Fra 1840 er der materiale til undersøgelse af *begge bevægelser* *befolkningsgrundlag og indbyrdes forhold* i Nordvestslesvig, nemlig ved sammenligning af protesterne mod ritualforandringer (*»ritualadressen«*) fra o. nytår 1840 med *takadressen* for sprogeskriptet samme efterår. De to navnegrupper kan ikke uden videre identificeres med henh. religiøs og national »vækkelse«, og ritualadressens 516 navne omfattede kun ni sogne i Nordvestslesvig, mens takadressen skulle omfatte hele Nordslesvig og i alt fik ca. 2850 underskrifter. Men der findes næppe bedre personmateriale til sammenligning af de to bevægelser og belysning af forholdet mellem religiøse og nationale sympatier, som her kan konkretiseres til spørgsmålet om, hvordan ritualadressens underskrivere stillede sig til takadressen.

Ritualadressen var et sidestykke til adresseaktioner organiseret af den kongerigske forsamlingsbevægelse, alle med antirationalistisk og til dels grundtvigsk tendens. Den tørninglenske adresse var stærkere grundtvigsk præget og udsendtes fra Mjolden sogn af grundtvigianerne Chr. Kold og Hass, men erstattedes i Skærbæk og Arrild på herrnhutisk initiativ af en neutral protest mod forandringer. Blandt de underskrivere, hvis erhverv kendes, udgjorde gårdmandsgruppen 49,4 pct., husmænd, daglejere o.l. 22,4 pct., håndværkere 12,9 pct., tjenestekarle 6,9 pct., hvortil kom 2,2 pct. lærere, 3,4 pct. aftægtsfolk og 2,8 pct. fra andre erhverv. Gårdmændene var altså den dominerende gruppe og langt bedre repræsenteret end på de tilsvarende kongerigske adresser, hvor de efter samme beregning kun udgjorde 30,6 pct. i Jylland, 12,9 pct. på Fyn og 6,5 pct. på Sjælland. Mens disse adresser støttedes af mange unge, navnlig tjenestekarle og piger, blev

præstevalg i 1844 støttedes således kun af egnens stænderrepræsentant, der blev udskiftet i 1847 (se s. 296 f). H.P.G. Koch til L. Skau 10/2 1843 (cit.).

den tørringlenske næsten kun underskrevet af mænd og hovedsagelig af husstandenes »hovedpersoner«; ca. 57 pct. var 30-49 år og over 30 pct. endnu ældre. Desuden var tilslutningen som helhed forholdsvis større end i de kongerigske adresse-sogne, således 47-73 pct. af husstandene i V. Vedsted, Arrild, Skærbæk og Mjolden, og 23-35 pct. i Døstrup, Branderup og Agerskov.[86]

Takadressen kunne opfattes som en uskyldig kongehyldest med tak for en praktisk reform, men dens kritik af embedsmændenes foragt for det danske sprog vakte anstød og var i det mindste nogle steder en hæmsko for tilslutningen. Det fremgår af breve fra P. C. Koch, der organiserede indsamlingen af underskrifter. Ifølge hans optælling af underskrivernes erhverv udgjorde gruppen gårdmænd og boelsmænd ikke mindre end 74,7 pct.; hertil kom 8,8 pct. husmænd og indsiddere, 7,6 pct. håndværkere, 3,2 pct. tjenestefolk, 2,4 pct. lærere og 3,3 pct. fra andre erhverv. På ritualadressen findes næsten ingen boelsmænd, men de henregnes åbenbart af Koch til samme sociale lag som gårdmændene. Det må dog ikke overses, at takadressens relativt høje sociale niveau utvivlsomt var tilstræbt; det viser bl.a. offentliggørelsen af erhvervsfordelingen i Dannevirke (13.3.1841). Som allerede nævnt havde adressen sit tyngdepunkt i Tørringlen med ca. halvdelen af underskrifterne (jfr. note 81), omfattende næsten alle sognene og flere enklavesogne (i alt 27 mod 19 i Haderslev provsti). Inden for Tørringlen svarede fordelingen stort set til det kendte mønster med vægten mod øst og nord. 17 af de 31 indbydere stammede fra Kochs hjemegn: 9 fra Gram, 3 fra Ø. Lindet, 2 fra Nustrup, 2 fra Fole og 1 fra Rødding; resten var fra Haderslev provsti (bortset fra to uden anført hjemsted). På sogneadresserne lå Gram og Nustrup højest med 192 og 144 underskrivere, fulgt af Lintrup, Skrave, Hygum og Agerskov med o. 120 og Toftlund med 76. En række nordlige sogne deltog med 40-50 underskrifter, men ellers aftog tallene mod vest og syd, bortset fra det store Skærbæk sogn, hvor 60 støttede adressen.[87]

86. Jfr. s. 228 f og den udførlige statistik i tillæg 2, hvis tal er benyttet; dog er grupperne hustruer, enker og uden erhvervsangivelse ikke medtaget i ovenst. procentberegning, og en af underskriverne fra Roager, der i øvrigt ikke kan identificeres med sikkerhed, er medregnet som gårdmand. Det må nemlig antages, at mindst én fra Roager underskrev begge adresser og - sandsynligvis - tilhørte gårdmandsklassen, jfr. tillæg 1 note 19. De kongerigske tal er samlet i bd. V, 290 f.
87. Jfr. Kochs breve i Lauridsen IV, især 150 f, 154 f, 158 f, 164 (om optællingen; se dat. underskrifterne til ðkt.-dec. 1840). Hans optælling (i Flors arkiv) omfatter

I *nedestående skema* er forholdet mellem ritualadressen (ra) og takadressen (ta) opgjort sognevis, vedføjet tal for underskriverne af begge adresser (b). Enklavesognene Mjolden og Døstrup er udeladt, skønt ritualadressen her fik 52 og 34 underskrifter; men takadressen blev i disse sogne kun underskrevet af nogle slesvigske beboere (henh. 8 og 6), åbenbart fordi sprogreskriptet ikke vedrørte de kongerigske. Denne sondring blev ellers ikke altid overholdt, og derfor medtages V. Vedsted - skønt mere end halvt kongerigsk - da takadressen her også fik »kongerigske« underskrifter. I Agerskov er der så store forskelle mellem sognets vestlige og østlige del, at tallene angives for de enkelte byer og kun samlet for »Agerskov øst«: Mellerup, Bjørnskov, Rangstrup og Galsted.

	ra	ta	b		ra	ta	b
V. Vedsted	55	17	11	Gestrup by	29	16	13
Roager	7	37	1(?)	Bovlund by	25	33	15
Vodder	4	27	1	Vellerup by	8	8	8
Skærbæk	170	60	29	Agerskov by	19	18	14
Arrild	83	25	15	Agerskov øst	1	49	1
Branderup	29	0	0	I alt	430	290	108

Takadressens navne burde undersøges nøjere, og begge adresseaktioner rejser spørgsmål vedrørende fremgangsmåde, reaktioner og motiver, som vanskeligt kan besvares. Men på det foreliggende grundlag kan konkluderes, at skønt takadressen var den mest udprægede gårdmandsadresse, fik begge adresser bred tilslutning i bondebefolkningens økonomisk og socialt førende lag, ritualadressen i et mindre antal vestlige og sydlige sogne, takadressen især i den østlige og nordlige del af Tørninglen. Deres »tilhængere« udgjorde altså ikke marginale, isolerede grupper og var heller ikke indbyrdes adskilt, da

2035 gårdmænd og boelsmænd (her inkl. 32 sognefogder, 20 sandemænd, 11 forstandere o.l. og 2 forpagtere), 240 husmænd og indsiddere, 207 håndværkere, 87 tjenestefolk, 66 lærere og 91 fra andre erhverv (især købmænd og kromænd), i alt 2726 erhvervsbestemte underskrivere. Indbyrdes if. originaladr. i kongehusets arkiv, RA; blandt de 9 fra Gram er én usikker (fra Skovgård, der kan høre til Gram). Sognetallene skyldes John W. Oldam (p. grl. a. originaladr.); hans optælling har stort set bekræftet Kochs tal. Det samme gælder den i note 88 omtalte erhvervsfordeling, der svarer til Kochs. Dog er det klart, at Koch i mange tilfælde selv har foretaget erhvervsbestemmelsen, fx. af aftægtsfolk og enker, der er indordnet i de egl. erhvervsgrupper.

mange underskrev begge adresser. Men i skemaets 7 sogne undertegnede kun 108 af 430 ritualadressefolk takadressen, som her i alt kun fik 290 underskrifter. Disse tal tyder klart på *tilbageholdenhed over for sprogstriden* i de kredse, der interesserede sig for ritualspørgsmålet[88].

Det øvrige materiale om forholdet mellem religiøs og national »vækkelse« peger i samme retning, i hvert fald for de nærmest følgende år. *Brødremenighedens indflydelse* virkede utvivlsomt her nationalt pacificerende, og det samme gjaldt sikkert den mere eller mindre selvstændige forsamlingsaktivitet. N. J. Holms nordslesvigske missionsforening stiftedes som bekendt 1842-43 med front både mod grundtvigianismen og det danske missionselskab og mod verdslige foreninger, der fremmede »Partiaand«; og det glædede ham at erfare, at hans blad havde lagt en dæmper på interessen for politik. Hans synspunkt var egentlig kun religiøst-konservativt: kristendom fremfor politik; men derved støttede han nærmest slesvig-holstenerne, fx. Lynas samtidige felttog mod den slesvigske forening. Brødremenighedens indflydelse må i hvert fald ikke undervurderes; den første brødremissionsforening, »skillingskassen« af 1839, fik straks 7-800 bidragydere, og Holms missionsblad begyndte i 1844 med 1100 eksemplarer, der sikkert især gik til Tørninglen, mens Dannevirke i aug. 1842 kun havde 474 abonnenter i hele Nordslesvig.[89]

Flere træk tyder da også på *tiltagende kulde* over for den dansk-slesvigske bevægelse efter 1840. Blandt de 3-4 initiativtagere til Nordslesvigske missionsforening havde Martin Buck og Erik Andersen Bastian underskrevet takadressen, men Buck blev senere »tysksindet«, og hans nærmeste støtte, Peter Riis, underskrev i 1844 en af adresserne mod statsenhed med Danmark. De 17 indbydere til takadressen fra P. C. Kochs hjemegn omfattede mindst 2 og sikkert flere fra lægmandsvækkelsen, som Koch jo selv var udgået fra, men kun tre af indbyderne blev medlemmer af den slesvigske forening. Den fik heller ingen medlemmer fra J. Kloppenburgs kreds, i hvert fald ingen fra de bekendte ca. 20 familier i Hygum, Rødding, Fole og Højrup,

88. Af de 108 var 70 gårdmænd, 11 husmænd og daglejere, 13 håndværkere, 3 lærere, 4 aftægtsfolk, 1 enke, 6 fra andre erhverv eller uden erhvervsangivelse. Disse tal afspejler stort set takadr.s sociale niveau. Men ritualadr. omfattede 198 gårdmænd i de oven. sogne, altså 128, der ikke underskrev takadr. - Jfr. note 86 vedr. Roager.

89. Jfr. s. 87, 90 og 92 f. Se også det flg. om de vakte lægmandskredses stilling, jfr. hertil bd. V, 277 f. Senere tal for Dvk.s nordsl. ab. savnes, men det samlede tal voksede aug. 1842-30/9 1843 kun fra 705 til 740; Lauridsen IV, 297, VI, 87.

overhovedet meget få fra de fleste sogne i midtlandet. I disse omgivelser startede Rødding højskole i 1844, og den første forstander, J. Wegener, følte sig ganske isoleret, omgivet af gerrige, listige og religiøst-pietistiske bønder, for hvem »de Danske« var ukristelige, ugudelige mennesker og højskolen en afskyelig anstalt!^[90]

Ved vestkysten var de *grundtvigske præster* nationale foregangs-mænd. L. D. Hass, L. C. Müller, H. P. G. Koch og L. C. Hagen sluttede straks op om Dannevirke med artikler om den danske sag og skolesagen (fra 1839). Müller, Chr. Kold og Hagen begyndte at holde folkelige møder (1838-40), og Hagen, Müller, Feilberg og Koch arbejdede for oprettelsen af en vestslesvigsk højskole (1841-42, se s. 237 f og 253). Men det var som præster, »kristelige præster«, de vandt indflydelse, for nationalt var jordbunden hård. Det måtte Müller erkende i Seem, hvor det var selv »de bedste Bønder« omtrent lige meget, om deres børn blev tyske eller danske. Respekten for tysk - som »Gudernes Sprog« - var for ham at se så almindelig, at han også måtte give plads for tyskundervisning på det *danske* seminarium, han planlagde i Ribe. *Hagen* i Mjolden kom til samme resultat: »den nærværende Slægt« var næsten håbløs, og højskolen, der skulle virke på den kommende, faldt, fordi vesterboerne forlangte mere tysk - af hensyn til kvæghandelen - og ikke ville støde deres tysksindede øvrighed. Skulle sagen genoptages, måtte man regne med en tysk andenlærer, der underviste på tysk. *Koch*, *Vodder*, og gårdejer *Knud Knudsen*, Mjolden, forsikrede samstemmende i 1843, at folk på deres egne savnede interesse for Hiort Lorenzens sprogkamp i stænderforsamlingen. Tilslutningen til den slesvigske forening var da også yderst ringe i alle vestkystfogne, bortset fra nogle få i V. Vedsted og Mjolden.^[91]

90. Om Nordsl. missionsfor. s. 87 f, om Buck Thade Petersen: De sønderj. Frimenigheders Hist., 1921, 15 (hvor Bucks stilling dog omtales som en undtagelse), om Riis Holst. Stz. 1844, bilag II, 727. De to »vakte« indbydere til takadr. var J. Chr. Koch og Th. Fogmann. Om Fogmann, Thade Petersen, 13, om Kloppenburgs kreds sst. 10 ff, 21 f, og om H. D. Kloppenborg her s. 342. Jfr. om slesv. for. her s. 331; fire indmeldt fra Arrild afsvor det straks i Lyna 15/3 1845. Wegener til Grundtvig 26/11 1844, Grundtvig-breve II, 428, jfr. Lauridsen VII, 23 f, 60 f.

91. Müller til P. C. Kierkegaard 17/4 1839 (cit.), til Grundtvig 30/4 1839. Hagens breve 1843 i Lauridsen VIII, 3 ff (s. 5 cit.). H.P.G. Koch til L. Skau 10/2 1843, Knudsen til sm. 12/2 1843. Det må her ikke overses, at disse præster selv betragtede præstegerningen som deres hovedopgave, således Feilberg, V. Vedsted, der egl. mod sin vilje blev inddraget i nationalitetskampen; jfr. hans brev til L. Skau 25/12 1844 og hans erindr. i Fra Ribe Amt 1948, 84 ff.

Kochs broder, *J. B. Koch* i Skærbæk (fra 1842), stod derfor nok befolkningen nærmere, idet han gjorde sig til talsmand for fred og enighed mellem dansk- og tysktalende landsmænd. Til gengæld blev både han og sognefogden i Skærbæk af de danske førere stemplet som »Kammerjunkers Kroghs Haandlangere«. Men en af de foragede, pastor *Schøler* i Vodder, gik i 1844 endnu videre ved mødet på Fjellumhøj, hvor han talte for venskab mellem Norden og Tyskland som to broderstammer og for Slesvig og Holsten som broen mod syd, og sluttede med et løve for »Tysklands Forbundshær og Danmarks Flaade« i evig forbindelse - »hvilket besvaredes af Mængdens Jubel! Og *Flor* måtte efter et møde i Mjolden samme år mane til forsigtighed »med de sovende Vestfolk, i hvem Kj. Krog og Pastor Koch have stærke Hager«. Han havde fundet »de christelig dansksindede Vestboere« næsten fuldkommen døde for sprog- og nationalsagen, og selv havde han åbenbart haft mest held ved »at løbe Storm paa Kvinderne ved Bordtoasterne! Godt et par år efter søgte han forgæves indbydere til folkeadressen »på Vestkanten«. Trods dens moderate form tog »grundtvigianerne« *Niels Andersen Hansen* i Mjolden og *Jens Jannicksen* i Skærbæk direkte afstand fra den, fordi de anså forfatning og skattebevillingsret for en ulykke. Dette var for *Flor* ikke blot betegnende for vestkanten, men overhovedet for forskellen mellem øst- og vestboernes politiske anskuelse.[92]

Men *Flor* fik ret, da han i de vanskelige år midt i 40erne satte sin lid til fremtiden, i erkendelse af, »at alt nyt, som skal have store og vigtige Følger, har en besværlig Fødsel og en trang Barndom«. Disse ord, der særlig sigtede til Rødding højskole[93], kunne gælde for hele

92. Om *J. B. Koch* Dvk. 21/3 og 11/4 1839, *M. Eskesen*: *H. Krügers Saga*, 1902, 169, *Lauridsen* VI, 185 (cit.). *Schølers* tale if. Dvk. 9/10 1844 og *Ribe Stifts-Avis* 16/10 1844; den kan opfattes som et korrektiv til *Hiort Lorenzens*, der havde ejderdansk tendens, men den svarede til *H. A. Krügers* opfattelse af slesvigerne som broen mellem dansk og tysk (5/4 1848, se *Sdj. Årb.* 1973, 68); jfr. note 99. *Flor* til *P. C. Koch* 5/6 1844 (cit.), *Lauridsen* VI, 145 (med småfejl); sst. VIII, 162 og 168 om folkeadr. *Flor* henvendte sig vistnok også forgæves til *H. D. Kloppenborg* (VIII, 162, findes ikke blandt indbyderne). Jfr. om *Hansen* og *Jannicksen* her s. 233 og 242, og om *Mjolden-adr.* mod skattebevillingsret s. 235, endv. *P. C. Kochs* irritation over bondestandens kongetroskab, dvs. modvilje mod konstitution (»Fleer-Herskab») 24/1 1848 (if. *Lauridsen* VIII, 191 f).

93. Fra ber. herom marts 1846, her efter *L. Schrøder*: *Den nord. Folkehøjskole*, 1904, 62.

Tørninglen. De konservative og kristeligtsindede vestboere gav den danske bevægelse »en trang barndom«, men den var trods alt begyndt, skønt delvis skjult indtil treårskrigen og tiden derefter, da den trådte tydeligt frem. Krigen var i sig selv afgørende (se s. 359 ff), men vi må her til sidst beskæftige os lidt med de linier, der pegede fremad mod »den danske tid« efter 1850, så meget mere som også de i høj grad hang sammen med de kirkelige forhold.

For Nordvestslesvig som helhed kan der trods alt næppe være tvivl om, at tilknytningen til *Ribe stift og stiftsbyen Ribe* fik national betydning allerede før krigen. Ribe var jo her den eneste købstad og en rent »dansk« by, skønt omgivet af tørninglenske sogne. Byens dannede kredse fik tidligt et dansk-nationalt præg, måske siden pastor L. C. Müllers tid (1837-42). 4 gejstlige, 15 civile embedsmænd og 4 handlende meldte sig straks på »syvstjernens« opfordring i 1843 som bidragsydere til »dansk undervisnings fremme« i Slesvig. 16 indmeldte sig 1844-45 i den slesvigske forening, og i de nærmest følgende år blev der på grundtvigsk initiativ stiftet et »dansk samfund« i byen til afholdelse af folkelige møder. Byens blad, *Ribe Stifts-Avis* (el. *Stifts-Tidende*) stod i national holdning ikke tilbage for *Dannevirke*, som det ofte citerede. Det anbefalede fx. på det varmeste syvstjernens opfordring med henvisning til, at »vi Ripensere ligge nærmest for Tour til at fortydskes«; og det støttede ubetinget Hiort Lorenzen mod det herskesyge »nordalbingiske« parti. Sammen med *Dannevirke* dækkede det formodentlig størstedelen af avisbehovet i Nordvestslesvig. *Ribebladets* område strakte sig efter lokalstoffet at dømme især sydpå langs vestkysten, mens *Dannevirke* ifølge J. Fausbøl, Branderup, blev meget læst i midtlandet, hvor de fleste byer holdt bladet, »som saa gik paa Omgang«. P. C. Koch fremhæver dog i 1840, at der også på Mjoldenegnen havde dannet sig »en stor Vennekreds om *Dannevirke*«. [94]

Den dansk-nationale påvirkning fra stiftsbyen og de danske blade støttedes sikkert af *præsternes og lærernes holdning*. Som danskuddannede og for en del kongerigskfødte var de på forhånd modstandere af slesvigholstenismen og utvivlsomt »i det Hele dansksindede«,

94. Syvstjernens 1. ber., 1844, 12, jfr. note 4. Slesv. for.s prot. i Sdj. Årb. 1890. Om Müller og det da. samfund se kap. 9. *Ribe Stifts-Avis* (med vekslende betegnelser) (x. 19/5 1843 (cit.), 10/1 1844, 7/2, 10/2 1845. Det var det blad, man holdt i *Abild* if. ber. fra pastor Meyer til Callisen 1836. J. Fausbøl i Sdj. Årb. 1909, 71 (muligvis kun vedr. Branderupegnen). P. C. Koch i Lauridsen IV, 122.

som Hagen skrev om præsterne i 1843. I hvert fald virkede adskillige af dem for det danske biblioteksarbejde, som udtraktes til de fleste sogne i Tørninglen og enklaverne med i alt 27 bogsamlinger i de første år efter 1839, henved halvdelen af det samlede antal i Nordslesvig. Og takadressen blev her underskrevet af ikke mindre end 36 skolelærere, der ofte stod øverst på listerne. Før krigen var de fleste præster og lærere dog næppe synderligt nationalt engagerede; kun 4 præster underskrev takadressen, og kun 6-7 præster og 9 skolelærere blev medlemmer af den slesvigske forening. Men i Haderslev provsti støttedes takadressen kun af én præst og 16 skolelærere og den slesvigske forening kun af én præst og to skolelærere. Stiftsskellet markeredes også formelt, da pastor Feilberg, V.Vedsted, i 1843 med henvisning til sprogreskriptet nægtede at publicere tysksprogede bekendtgørelser og straks fik ubetinget støtte fra biskop Tage Müller og provsten for Tørninglen, H. H. Matzen, *mod* amtmanden i Haderslev. Andre tørninglenske gejstlige fremførte derefter lignende protester, og sagen afsluttedes først efter vidtløftige forhandlinger mellem de højeste instanser, der til sidst gav klagerne ret.

Stiftstilhørsforholdet var altså tidligt forbundet med en vis national tendens, og i længden synes det også at have fået betydning for den *almindelige befolkning*. Ved det første nationale valg i 1867 fulgte grænsen for det højeste danske stemmetal (85-100 pct.) nøje de snørklede stiftsgrænser til Tønder, Åbenrå og den sydlige del af Haderslev provsti, ja omfattede endog et sogn på Før, der hørte til Ribe stift.[95]

Men længe forinden var det klart, at vestboerne flere steder havde opgivet deres nationale passivitet, og denne ændring skete ofte under gejstlig indflydelse og grundtvigsk påvirkning. Disse to faktorer faldt ikke altid sammen, men var præsterne ikke grundtvigske, drejede det sig dog vistnok overalt om en beslægtet præstetype - »troende præster«, som folk også kirkeligt havde tillid til.

95. Hagens brev i Lauridsen VIII, 7 (cit.). Om bogsamlingerne sst. III, 17, jfr. IV, 76. De flg. tal fra John W. Oldams optællinger p.grl.a. originaladr. (hvor der i alt kun er fundet 58 lærere, mens Koch mente at kunne identificere 66 som lærere), jfr. note 87. De 4 præster på takadr. var Koch, Vodder, Feilberg, V. Vedsted, Ørbech, Arrild, og Poulsen, Ø. Lindet; nogle præster har dog sikkert ment, at adr. kun skulle repræsentere den alm. befolkning. Om præsterne i slesv. for. se note 101. Cirkulæresagen behandlet i Allen II, 263 ff (1843-44), jfr. fx. Ribe Stifts-Avis 25/10 1843 og skrivelserne i Arrild liber dat. Om 1867 Sdjs Hist. V, 30 f; de sydlige stiftsgrænser kan også spores ved de flg. valg lige til 1920.

Først nogle træk fra *Lintrup-Hjerting pastorat*. Her var P. C. Kochs svoger P. Kragh blevet præst (1838-50), og han var utvivlsomt Kochs bedste støtte blandt præsterne. Allerede i 1838 søgte han at skaffe abonnenter til Dannevirke, og i 1840 fik takadressen påfaldende mange underskrifter i Lintrup (124). Under sprogstriden i vinteren og foråret 1842-43 synes Kragh fuldt ud at have støttet Hiort Lorenzen, og i efteråret 1843 indmeldte han sig i den slesvigske forening som den første fra pastoratet, der derefter sluttede sig til i så stort tal - i alt 57 - at det omfattede over en tredjedel af foreningens tøringlenske medlemmer. Begge sogne deltog da også med relativt store tal i protesterne i 1846 mod indlemmelse i det tyske forbund (i alt 105). Der foreligger intet nærmere om Kraghs virksomhed som præst, men baggrunden var som omtalt s. 323 en herrnhutisk farvet vækkelseskristendom, som også var hans første tilknytningspunkt til P. C. Koch. Endnu i 1843 var denne indstilling det fælles grundlag for en samtale, den tidligere forsamlingsleder Rasmus Sørensen havde med Koch og Kragh, hans »tvende hjertelige Troesbrødre«; og først i 1846 tog Kragh direkte afstand fra ledelsen i Christiansfeld, fordi hans datter i søstrehuset ikke måtte deltage i et møde på Skamlingsbanken (se s. 329).[96]

I nabopastoratet *Rødding-Skrave* var præsten ikke interesseret, men flere lægfolk, som havde forbindelse med pastor Kragh. Sammen med ham oprettede de sidst i 1843 en »filial« af den slesvigske forening, hovedsagelig bestående af medlemmer fra Rødding-Skrave og Lintrup-Hjerting pastorater. Filialforeningen var uden sidestykke og i begyndelsen meget virksom; der blev straks optaget ti fra Kraghs sogne og to fra Rødding, og i foråret 1844 skaffede den talrige nyindmeldelser fra begge pastorater og flere fra omegnen, deriblandt ti fra Ribe. Der synes også at være blevet afholdt nogle lokale foreningsmøder. Senere overgik initiativet til *Rødding højskole*, der åbnedes i efteråret 1844. Alle lærerne indmeldte sig i foreningen, og fra vinteren 1846-47 begyndte skolen hver måned at afholde offentlige møder, som blev talrigt besøgt.[97]

Både for befolkningens stilling og for skolen blev forholdet mellem

96. Kraghs breve til P. C. Koch 1838 flg. Lauridsen IV, 263, V, 21, VI, 21. Sdj. Årb. 1890, 149. Højskolebreve I, 14 (R. Sørensen, cit.). Kort biografi i KuSbl. 1881, 44. Adr. fra 1846 if. Abt. 63 i Gottorp, nr. 382-85.

97. Om filialen Sdj. Årb. 1890, 161 f, 193 ff, jfr. 218 f. Berr. om højskolen 1846-47 og -47-48 (tillæg til »syvstjernens« berr.).

»det kristelige« og »det folkelige« af afgørende betydning. Efter Flors og østboernes mening skulle skolen kun oplyse og vække folkeånden til statsborgerlige bedrifter. Men allerede i åbningstalen gjorde *J. Wegener*, den første forstander, det til skolens opgave både at indprente fædrelandskærlighed og den kristne tro i de unge; og *Fr. Helveg*, der blev forstander i 1846, havde nær tilknytning til de vakte kredse på Fyn og på Koldingegnen og modtog besøg af Peter Larsen Skræppenborg og andre kristeligt vakte lægfolk. *Sofus Høgsbro*, der overtog skolen fra 1850, videreførte den Flor'ske linie, men i 1852 fik han en indflydelsesrig medlærer, Knud Knudsens broder *J. L. Knudsen*, der først og fremmest ville vække de unge og ikke sondrede mellem kristelig og folkelig vækkelse. De fleste af den tids grundtvigianere delte denne indstilling, og i 1853 fik grundtvigsk prægede vestslesvigere flertal i bestyrelsen. Blandt dem var sognefogden i Skrave, *H. D. Kloppenborg*, der som gammel forsamlingsmand havde holdt sig på afstand af det nationale røre i 1840erne, men under krigen blev så stærkt engageret, at han måtte flygte; og under et ophold i København blev han påvirket af Grundtvig og den grundtvigske kreds. I 1861 foranledigede han, at den grundtvigske præst *Hans Sveistrup* blev kaldet til Rødding-Skrave pastorat, hvor han hurtigt blev et samlingsmærke for de vakte kredse på egnen. Da Sveistrup samtidig fik nær tilknytning til højskolen og skolens forstander fra 1862, *Ludvig Schrøder*, bidrog han stærkt til overvindelse af kløften mellem kristelig og folkelig-national vækkelse. Efter 1864 blev denne linie fortsat af en grundtvigsk frimenighed i Rødding.[98]

Længere sydpå var det oprindelig landbrugsspørgsmål, der samlede bønderne. Men også her var det en præst, som gik i spidsen, nemlig alsingeren *Johs. Petersen* i Skrydstrup (1843-50), som tillige var en dygtig landmand. I 1845-46 stiftede han den første nordslesvigske *landboforening*, som fik forholdsvis god tilslutning (75 i 1847), så at den allerede i 1846 kunne holde dyrskue i Nustrup og i 1847 oprette et brandforsikringsselskab. Officielt skulle den være upolitisk og fx.

98. H. Rosendal: Rødding Højskoles Historie, 1894, 36 (Åbningstalen), 51 ff (Helveg, især s. 54 og 57, jfr. bd. V, 103 ff), 68, 75 ff (om Knudsen og bestyrelsesvalget, jfr. bogen om Hertel, 345 f); om Høgsbro Arne Fog-Petersen: Danmarks første Højskole, 1944, 102 ff, jfr. Højskolebreve I om de interne stridigheder. Om Kloppenborg og Sveistrup Thade Petersen, 30 ff, J.N.H. Skrumsager: Ane Marie Skrumsager, 1970, 6 ff, 11, 64 ff, samt DBL; jfr. note 92.

både anskaffe danske og tyske landbrugsskrifter; men den fik snart et dansk-slesvigsk præg. Petersen vandt uforbeholden anerkendelse i Dannevirke, der både fremhævede hans kærlighed til modersmålet - trods tysk uddannelse - og hans nidkære virksomhed »for sand kristelig Oplysnings Fremme i sin Menighed«; overhovedet havde han »ved en folkelig, venskabelig Omgang med Landboerne« erhvervet yndest i vid omkreds og stiftet megen nytte i åndelig og materiel henseende. Både sekretæren, degn *J. H. Frank*, Bevtøft, og bibliotekaren, skolelærer *B. Bergholdt*, Nustrup, var medlemmer af den slesvigske forening, og kassereren, ridefoged *J. Bjorholm*, Toftlund, betragtedes som dansksindet i 1848.

Næstformand blev storbonden *H. A. Krüger*, Bevtøft, der hidtil havde holdt sig til sit landbrug, men nu kom i første række og snart efter også blev egnens nationalpolitiske fører som stænderrepræsentant i 1847, indbyder til folkeadressen samme år - om end som den sidste på listen - og leder af den lokale folkevæbning i 1848. Hans kone var oplært i Christiansfeld, og selv stod han oprindeligt fremmed over for højskolesagen og det grundtvigsk-nationale røre. Men senere ændrede han holdning, og det skyldtes vistnok især den unge Grundtvig-begejstrede lærer *Morten Eskesen*, der var elev af *L. C. Müller* og i 1851 kom til Hyrup i Bevtøft sogn, hvor han nogle år efter blev Krügers huslærer. Krüger blev ganske vist ikke »grundtvigianer«, men fik dog nu sympati for Grundtvig og den grundtvigske retning; og i 1856 blev han endog tillidsmand sammen med Grundtvig for Rødding højskole.[99]

Det nationale spørgsmål spillede utvivlsomt også en voksende rolle for egnens præster. *J. C. Randbøll* i Bevtøft (1843-67) fik nær tilknytning til Krüger, *O. Lund* i Agerskov holdt før 1848 sammen-

99. »Den nordslesvigske Landboforening 1846-1896«, Haderslev 1895, Hans Hansen: Den nordsl. Landbofor. gennem 100 Aar, sst. 1946 (især 24 ff, biografier); Dvk. 17/4 1847 (cit.), jfr. bl.a. 10/3 1847 og Ribe Stifts-Avis 26/1 1847. Om Petersen Ribe Stifts Aarvog 1945, 20, Sdj. Mdskr. 1947, 24 ff, jfr. her s. 217 og 261. Om Frank og Bergholdt Sdj. Årb. 1890, 147, 207, om Bjorholm (g.m. Krügers fæster) M. Eskesen: Hans Krügers Saga, 1902, 20 f, 73 (navneformerne varierer), om Krüger sst. især s. 35, 126, 140 f, 144 f, 153 ff; Højskolebreve I, 203 ff. Krüger havde utvivlsomt hørt til de nationalt passive; if. Sdj. Årb. 1890, 219 blev han i 1846 af den slesv. for. udpeget til »kredsforstander« for Bevtøft, Agerskov og Toftlund, men han blev ikke medlem, og der kom ikke nye medlemmer fra hans »kreds«. Ved valget i 1847 blev han modarbejdet af Flor og L. Skau, Lauridsen VII, 100 f. Jfr. note 92 og om K.s svigerfader Th. Thomsen, Skodborg, note 81.

komster med Flor, Krüger, L. Skau, P. C. Koch o.fl., tre sønner af pastor D. Müller i Gram indmeldte sig i den slesvigske forening (1844) ligesom eftermanden *C. A. Rafn* (1845-77), der blev kendt som ivrig national under krigen og i 1852 blev formand for landboforeningen. Hertil kom indflydelsen fra tidligere *Rødding-elever* i Bevtøft, Agerskov og Branderup, som efter krigen begyndte en mødevirksomhed i samarbejde med Morten Eskesen og andre grundtvigske lærere. I Bevtøft holdtes det første møde i 1851, og i Agerskov samledes ungdommen hos Mathias Refslund i Gestrup, sognets første underskriver på ritualadressen. Derpå fulgte en række større folkemøder på Mandbjerg i Branderup sogn (1852-59) og et »dansk samfund« i Agerskov fra 1855. Her afløstes pastor Lund i 1858 af en grundtvigsk præst, *G. F. Boesen*, der fik stor betydning, både som præst og i det folkelige arbejde. Sognet blev nu opfattet som et arnested for grundtvigianismen, og efter 1864 oprettedes en grundtvigsk frimenighed i Bovlund, som samlede de stærkeste grundtvigske og dansk-nationale kræfter på egnen.[100]

Også fra *vestkysten* er der vidnesbyrd om grundtvigianismens nationale betydning. Mens Hagen og H. P. G. Koch i 1843 i øvrigt beklagede befolkningens passivitet, hævdede de dog, at der fandtes nationalt interesserede i *Mjolden, Vodder, Hviding* og *V. Vedsted*, altså deres egne og Gottliebs og Feilbergs sogne. Og Feilberg blev efter sin protest mod de tyske bekendtgørelser opfordret af fem sognefogder til at lade sig opstille ved det forestående stændervalg. Syd for Mjolden og Randerup begyndte en grundtvigsk mødevirksomhed efter krigen i *Visby*, grundtvigianeren H. B. Bergs sogn. Den var dog nærmest knyttet til *Knud L. Knudsen*, der fra 1852 boede på Trøjborg, og hans huslærer gennem mange år, *Sigfred Ley* (1852-72). Efter 1864 sluttede mindre kredse på Mjoldenegnen og i Vodder og Ø. Åbølling i Roager sig til frimenigheden i Bovlund og bekræftede således forbindelsen mellem den gamle religiøse vækkelse og det senere grundtvigsk-nationale røre.[101]

100. Om Randbøll Eskesens skrift s. 47 ff, om Lund Sdj. Årb. 1924, 255, om bdr. Müller Sdj. Årb. 1890, 172 (C.F. Müller blev lærer ved Rødding højskole 1844-46), om Rafn sst., 234 (indmeldelsen dog tvivlsom, da han betegnes landøkonom), jfr. skriftet om landbofor. Om møderne Eskesen, 138 ff, Sdj. Årb. 1909, 74 ff, J. Fausbøl: Minder fra Agerskov Sogn, 1910, 78 f. Om Boesen m.m. Brodersen, 205, Thade Petersen, 40 f, Sdj. Årb. 1925, 121. Om frimenigheden Thade Petersen, 154 ff, M. Refslund Poulsen: Minder, 1949.

101. Hagen til Ploug 20/2 1843 (Lauridsen VIII, 7), Koch til L. Skau 10/2 1843.

Grundtvig og Flor fik således betydning for den dansk-nationale udvikling i hele Haderslev amt. Udgangspunktet var Grundtvigs tanke om folkeåndens oplivelse og folkets åndelige frigørelse fra »fremmed« dannelse. Det var Flors inspiration, men for ham konkretiseredes opgaven til en rejsning af Nordslesvigs dansktalende bondestand mod den »tyske« embedsstand og dannelse. I denne bestræbelse kunne han og hans tilhængere mødes med en begyndende bondebevægelse i Haderslev provsti, og derfor kunne der her tidligt skabes en dansk-slesvigsk bevægelse, som forenede bondepolitik og nationalpolitik.

Anderledes gik det i Tørringlen, hvor befolkningen var mere konservativ og stærkere præget af kristelig vækkelsesfromhed. Nationalt var det her snarere præster og lærere, dvs. den danske dannelse, som gik i spidsen. Men da der omsider, navnlig efter treårskrigen, opstod en dansk-slesvigsk bevægelse i den tørringlenske befolkning, var den i høj grad inspireret af grundtvigianismen i bred forstand, som en forening af folkelig og kristelig vækkelse. Også her blev resultatet derfor en folkelig selvstændiggørelse, som i hovedsagen svarede til Flors program.

Feilbergs erindr. i *Fra Ribe Amt 1938*, 84 f, jfr. visitorernes skarpe kritik af Feilberg i TK, D., Hammelev 1845; opstillingen måtte opgives, da Feilberg ikke opfyldte de økonomiske krav. Foruden Kragh og - muligvis - Rafn blev præsterne Feilberg, Hagen, Schøler (Vodder), Hjort (Hygum) og Bøllemose (Hjortlund) medlemmer af den slesvigske forening. Om Visby Sdj. Mdskr. 1939-40, 283 ff, jfr. om Berg s. 259. Om frimenigheden note 100. Før 1848 domineredes de sydlige sogne af det »fortyskede« Tønder; if. J. Lauritzen, Møgeltønder, ville det her være »yderst farligt« at bekende sig til danskheden, til L. Skau 23/2 1845.

12. Treårskrigen som kirkekamp

BAGGRUNDEN

Treårskrigen mellem Danmark og Slesvig-Holsten betegnede i flere henseender en kulmination af de kirkelige og folkelige strømninger, der er behandlet i det foregående, og tillige en tilspidsning af problemerne om forholdet mellem kirke og samfund, som kaster lys tilbage over de foregående år. Ud fra disse synspunkter må vi også følge samspillet mellem den kirkelige og nationale udvikling under krigen.

Det mest iøjnefaldende træk er det stærke *nationale engagement*, som nu kendetegnede store, hidtil passive befolkningskredse, herunder også gejstligheden og de kirkelige og religiøse bevægelser. Det skyldtes ikke blot krigsforholdene og kirkens rolle som samfundskon-soliderende faktor, der var af betydning for begge krigsførende parter. Men det hang tillige sammen med, at krigen egentlig var en revolutionskrig. Den havde ikke meget tilfælles med de tidligere dynastiske krige og var ikke blot national, men også nært knyttet til den almindelige *samfundsomvæltning*, som fremkaldtes i 1848 af »martsbevægelserne« i kongeriget og hertugdømmerne.

Gejstlighedens stilling er her illustrerende. Som tidligere omtalt havde de fleste gejstlige længe været meget tilbageholdende over for tidens politiske og nationale bevægelser, og ikke kun af religiøse grunde. Disse bevægelser truede jo med at omstyrte den bestående, helstatslige samfundsform, samlet om kongemagten og det absolutistisk-patriarkalske regime, som netop støttede sig til de gejstlige og verdslige embedsmænd. Men denne binding til det bestående løsnedes ved det demokratisk-liberale systemskifte, der indledede krigen både i kongeriget og hertugdømmerne. Det nye samlingsmærke blev nationen og folket som helhed, i det mindste ved siden af kongen; og det gjaldt også for gejstligheden, som på begge sider i vid udstrækning sluttede op om martsbevægelsernes nationale og politiske bestræbelser.

På tilsvarende måde ændredes *befolkningens* stilling i forhold til stat og kirke. Både i kongeriget og Slesvig-Holsten afløstes det

autoritære embedsmandsstyre i princippet af et konstitutionelt »folkestyre«. I praksis blev det ganske vist ledet af dannelsens, administrationens og erhvervslivets førende mænd, men i folkets navn og med stadig appel til befolkningen, som derved fik de afgørende nationale spørgsmål tæt ind på livet. Samtidig afløstes den hidtil kristne stat med konfessionelle statskirker af principielt verdslige samfund, hvor befolkningen fik et friere forhold til kirken og præsterne. Meget tydede på, at også kirken måtte blive »folkekirke« og indstille sig på en repræsentativ forfatning; men der rejste sig vidtrækkende spørgsmål om dens forhold til stat og skole og forholdet mellem »folk« og »menighed«.

Disse ændringer fik især betydning i *hertugdømmerne*, hvor revolutionsbevægelsen var stærkest og tillige en væbnet opstand. Men hertil hørte også Nordslesvig, der ikke kan udskilles fra udviklingen i Slesvig-Holsten som helhed. I Nordslesvig stødte de to folkebevægelser sammen, og her mødtes nu også den danske og slesvig-holstenske kirke som modstandere i det nationale opgør; men på grund af krigsudviklingen kom slesvig-holstenerne og dermed den slesvig-holstenske kirke til at spille en dominerende rolle i de første krigsår. Fremstillingen må derfor indledes med et almindeligt politisk rids, centreret om hertugdømmerne, og med en redegørelse for landskirkens stilling til de problemer, der fulgte med opstanden og den indre revolution.

Ved Christian VIII's død 20. jan. 1848 stod de slesvig-holstenske politikere udadtil samlet om de tre slesvig-holstenske »fundamentalsætninger«: hertugdømmernes selvstændighed, uadskillelighed og særskilte arveret. Den fælles-tyske nationalisme bredte sig blandt de unge liberale, anført af Wilh. Beseler, men omfattede kun et mindretal. Det viste sig ved reaktionen på det af Christian VIII efterladte forslag om en *konstitutionel helstatsforfatning*, der blev udsendt af Frederik VII ved reskript af 28. januar. Den omfattede en fælles stænderforsamling, delvis valgt af provinsialstænderne, men med skattebevillings- og lovgivningsret. De tysk-nationale, der for enhver pris ville skilles fra Danmark, agiterede energisk for total afvisning, men fik kun 21 stemmer ved en forsamling i Kiel af stænderdeputerede fra begge hertugdømmer (17. febr.); 39 stemte for valget af de »erfarne mænd«, som skulle deltage i behandlingen af forfatningsudkastet. Der var dog enighed om, at de valgte nok skulle virke for en fri forfatning, men tillige for de slesvig-holstenske selvstændighedskrav.

Men med *den franske revolution* sidst i februar begyndte en ny epoke. Den revolutionære bevægelse bredte sig som en stormflod over Europa, ikke mindst i *Tyskland*, hvor kravene om frihed og folkestyre forenedes med det

længe nærrede ønske om national samling. De tyske fyrster følte deres troner vakle og gav hurtigt efter, og den preussiske konge, Friedrich Wilhelm IV, stillede sig endog - efter et oprør i Berlin 18. marts - i spidsen for hele den nationale bevægelse i Tyskland. Den 31. marts samledes et tysk »Vorparlament«, der ved almindelig stemmeret etablerede en tysk nationalforsamling i Frankfurt fra 18. maj. Denne forsamling indsatte en centralregering for hele Tyskland og begyndte straks at udarbejde en tysk rigsforfatning med almindelige borgerlige frihedsrettigheder, herunder *religionsfrihed* og adskillelse af kirke og stat og kirke og skole.

Også *Slesvig-Holsten* og *Danmark* blev revet med af de revolutionære strømninger. I de større holstenske og sydslesvigske byer dannede man fra begyndelsen af marts borgerforeninger og stillede krav om pressefrihed, forsamlingsfrihed, borgervæbning og fri forfatning. De unge intellektuelle og bredere befolkningslag gjorde sig her stærkt gældende og samledes især om demokraten *Th. Olshausen*, der støttede sig til håndværker- og arbejderkredse. Både det slesvig-holstenske spørgsmål og forfatningsspørgsmålet ventede man nu løst ved tilslutning til bevægelsen i Tyskland, hvis sort-rødgylde farver for en tid fortrængte Slesvig-Holstens blå-hvid-røde; også Olshausen, der i februar havde hørt til de nationalt moderate, blev nu yderliggående tysk-national. Højdepunktet nåede man i *Rendsburg* den 18. marts, hvor grev *Fr. Reventlou*, ridderskabets fører, samlede de stænderdeputerede for at opholde »die durch die französische Umwandlung herbeigeführte Bewegung«. Men Olshausen blev hovedtaleren, og stemningen prægedes af det stærke røre i byens gader og et af Olshausen sammenkaldt folkemøde, som til sidst forenedes med stændermødet. Hovedresultatet blev ultimative krav til kongen om en særlig slesvig-holstensk forfatning og Slesvigs optagelse i det tyske forbund. Foranlediget heraf brød den længe gærende revolutionære bevægelse i *København* også igennem med kasinomødets krav om en fri forfatning for Danmark og Slesvig (20. marts) og det efterfølgende store folketog, som førte til dannelsen af en nationalliberal, »ejderdansk« regering. Svaret blev oprettelsen af en *provisorisk regering* i Kiel 24. marts, som forenede moderate og radikale elementer (Reventlou, Beseler, Olshausen m.fl.), men proklamerede sin uforbeholdne tilslutning til »Tysklands enheds- og frihedsbestræbelser«.

Krigen mellem Danmark og Slesvig-Holsten var dermed begyndt, men de danske tropper blev efter få uger fortrængt af en preussisk domineret forbundshær. Man kunne derfor straks tage fat på omdannelsen af hertugdømmerne til en selvstændig, demokratisk stat. De to *stænderforsamlinger* forenedes og etablerede sig 3. april i Rendsburg som den nye stats »Vorparlament«, der »udnævnte« den provisoriske regering og godkendte dens allerede afsendte anmodning om Slesvigs optagelse i det tyske forbund, endvidere forordninger og forslag om borgervæbning, forsamlings- og pressefrihed, afskaffelse af jagtprivilegierne og visse afgifter til godsejerne m.m. Skønt

forsamlingen repræsenterede de besiddende, overvandt begejstringen for »den store tyske udvikling« alle betænkeligheder. Først da regeringen i juni foreslog *almindelig valget* til en »konstituerende landsforsamling«, som skulle afløse stænderforsamlingen, opstod der kraftig konservativ opposition. Men det lykkedes den dynamiske Olshausen at vinde og til dels omstemme flertallet, således at valget kunne afholdes. Og i *landsforsamlingen*, der mødtes i Kiel 15. august og trods moderat flertal var mere venstreorienteret, fik han i løbet af ganske få møder gennemført en slesvig-holstensk *statsgrundlov*, som stort set svarede til den tyske nationalforsamlings principper. Grunden var dermed lagt til et nyt demokratisk-liberalt samfund.

Olshausen havde imidlertid med fuld ret betonet, at forfatningssagen havde stor hast. Det var flere steder i Tyskland kommet til væbnede kampe og anarkiske tilstande, og allerede i sommeren 1848 begyndte *konservative kræfter* at få overhånd i Preussen, Østrig og andre tyske stater. Reaktionsbevægelsen fortsatte i vinteren 1848-49 og svækkede »centralmagten« og nationalforsamlingen i Frankfurt, men styrkede på ny fyrsterne som legitimitetens og den gamle retsordens symbol. Slesvig-holstenerne fik det hurtigt at mærke, da Preussen sluttede våbenstilstand med Danmark i august og derefter erstattede den provisoriske regering med en mere aristokratisk såkaldt »fællesregering« for vinterhalvåret 1848-49. Det lykkedes dog at få dens sammensætning ændret, så at den i realiteten videreførte den provisoriske regerings politik.

De slesvig-holstenske politikere fortsatte overhovedet i samme spor og havde derfor svært ved at *legitimere deres sag* over for den nye tyske konservatisme. På den ene side havde den provisoriske regering - takket være grev Reventlou - straks proklameret, at den kun midlertidigt tog magten i landsherrens navn, fordi hans vilje - som Slesvig-Holstens hertug - ikke længere var »fri«; og både stænderforsamlingen og landsforsamlingen havde gang på gang henvist til Slesvig-Holstens historiske »landsrettigheder«. På den anden side havde man i høj grad støttet sig til de revolutionære »enheds- og frihedsbestrebelse« i Tyskland, og landsforsamlingen satte længst muligt sin lid til centralmagten og nationalforsamlingen. I foråret 1849 overtog den faktisk magten fra fællesregeringen og lod centralmagten indsætte Reventlou og Beseler i stedet som et statholderskab i centralmagtens navn. Derpå organiseredes en omfattende petitionsbevægelse (20.000 underskrifter) om ophævelse af »personalunionen« med Danmark, hvortil landsforsamlingen i princippet sluttede sig efter en langvarig debat (til sidst i juni 1849).

Ingen forsvarede herunder landsherren med teorien om hertugens »ufri vilje« - som »folket aldrig havde begrebet« - og der blev ikke blot henvist til landsrettighederne, men tillige til »revolutionens ret«, den naturlige ret, som folket havde erhvervet i 1848. Frederik VII havde »åbent optrådt som sit folks fjende«, nemlig over for Slesvig-Holsten; men også de tyske fyrster blev betegnet som »rebelske«, fordi de havde sat sig op mod folkesuveræniteten,

som den var kommet til udtryk i nationalforsamlingen. Fra anden side blev forskellige forsigtigheds-hensyn dog gjort gældende, og pastor Lörenzen påtalte overhovedet, at »vor rejsning« (Erhebung) også i landsforsamlingen ofte var blevet kaldt revolution; for Tysklands fyrster ville ikke kæmpe for revolutionære. Men forsamlingens præsident godkendte udtrykkeligt denne sprogbrug; som folkets væbnede opgør med statsmagten var »rejsningen« også revolution. Og hvis den, som han håbede, førte til sejr, ville den også være en retfærdig revolution![1]

•

LANDSKIRKEN OG REVOLUTIONEN

Da »den forenede stænderforsamling« åbnedes i Rendsburg 3. april 1848, søgte den straks gejstlig bistand. Dens møder indledtes af en andagt i garnisonskirken, hvor provst *Callisen* holdt »ein kräftiges Gebet für den glücklichen Erfolg unserer gerechten Sache und unserer Waffen«.

Men bortset herfra spillede landskirkens gejstlighed ingen fremtrædende rolle i marts-april 1848, og mange præster synes at have stået spørgende og reserveret over for den politiske bevægelse i hertugdømmerne. Deres stilling var også vanskelig. De fleste betragtede sig sikkert som gode slesvig-holstenere, men også som loyale embedsmænd i landsherrens tjeneste, hvis absolutte magt de havde lovet at opretholde; og de nærede på forhånd dyb uvilje mod oprør og revolution.

Kirchen- und Schulblatt gav Christian VIII et smukt eftermæle og i

1. Blandt de samtidige kilder må fremhæves Bericht über die Verhdl. der verein. Ständever., 1848, og Prot. der constit. s.-h. Landesvers. I, 1848-49 (om statholderskabet s. 431 ff, om personalunionen 956, 1141 ff, 1337 ff, 1435 ff, især 1159 f, 1347 f, 1355, 1357 f (cit.)). - Blandt handlingerne især II. Hagenah: Revolution u. Legitimität in der Gesch. der Erhebung S.-H.s (QuF bd. 4), Kiel 1916 (det tyske cit. (af Balemann) s. 58 f), V. Weimar: Der Malmöer Waffenstillstand von 1848 (til marts 1849), QuF bd. 40, 1959, H.-G. Skambrak: Die Entstehung des Staatsgrundgesetzes vom 15. Sept. 1848, ZSHG 1960-61, E. Schwalm: Volksbewaffnung 1848-50 in S.-H., QuF bd. 43, 1961 (der belyser spændvidden i de revolutionære stemninger); Nord og Syd 1897-98, 337 ff (P. Munch: Dansk og s.-h. Martsbevægelse; sst. oversigt af Munch over udviklingen 1848-49, 12 art. 1897-99), Sdj.s Hist. IV, 341 ff, samt fremstillingen i H. Hjelholt: Sdj. under treårskrigen I-II, 1959-61 (til dels med forbehold over for vurderingerne).

den anledning udtryk for tillidsfuld forventning til den nye konge; men ellers tav det næsten helt om de politiske begivenheder indtil maj 1848. Kun én synes straks at have klaget derover, nemlig rektor *Carl Müller*, Segeberg, der først skrev privat og senere i bladet. Han fulgte selv begivenhederne med varm sympati, men følte sig usikker og anråbte landskirkens førende navne om dog at udtale sig. Var det oprør eller Guds værk? *Versmann*, der nu var eneredaktør, svarede kun kort. Han betonedede, at bladet var *kirkeligt* og bevægelsen politisk; den ville måske gribe dybt ind i kirkens liv, men hvad kunne man sige derom, før der atter blev ro? Spørgsmålet om oprør affærdigede han med henvisning til, at præsterne faktisk havde fortsat i deres embeder under den provisoriske regering.

Men på samme tid blev embedsmændene i det dansk-besatte Slesvig direkte forhørt om deres politiske stilling af en *dansk regeringskommission*, og de fleste præster afgav virkelig den fra dansk side ønskede loyalitetserklæring over for »landsherren«. Mange, såvel dansk- som tyskuddannede, tog klart afstand fra den provisoriske regering, andre svarede mere ubestemt eller undvigende. Men i Nordslesvig synes kun provst *Rehhoff* at have forsvaret den provisoriske regering, nemlig som nødvendig til opretholdelse af ordenen; i øvrigt betonedede han, at han ikke havde kendt kongens opfattelse af den og aldrig havde beskæftiget sig med politik. I Sydslesvig var der flere, først og fremmest provst *N. Nielsens* nærmeste kreds af præster og lærere i og omkring Slesvig by, deriblandt fremtrædende »kirkelighedsindede« som præsterne *M. Baumgarten* og *V. Haak* i Haddeby. De samledes hos provst Nielsen 13. april, og trods dansk besættelse og danske kanoner udenfor afgav de sammen en uforbeholden tillidserklæring til den provisoriske regering.[2]

Særlig betydning fik *provst Nielsens personlige svar* til den danske regeringskommission, der senere blev offentliggjort på den provisoriske regerings foranstaltning både i Nordslesvig og i Kirchen- und Schulblatt. Det blev derved det første offentlige forsvar for opstanden fra gejstlig side, tilmed fra den kirkelige retnings mest ansete navn i den yngre generation. Formelt sluttede Nielsen sig her til den

2. Bericht ... der verein. Ständevers. s. 7 (om Callisen, cit.). KuSbl. 1848, 65 f, 161 ff, 177 ff. Svar på regeringskom.s skr. af 10/4 1848 i dennes arkiv, L., RA (de nordslesvigske præsters gennemgået), i øvrigt Hjelholt I, 100 ff. Weilands påstand om at de fleste ikke svarede, er ukorrekt (Weiland s. 25, jfr. note 32). Om Slesvigerklæringen Nielsen: Materialien, 26, Baumgarten: Nothgedrungenes Wort, ix f, (jfr. om disse o.l. skrifter note 37).

provisoriske regerings proklamation af 24. marts, men han stillede sig klarere *på rettens og legitimitetens grund*. Han forbigik ganske proklamationens omtale af Slesvig som »deutsches Land« - skønt ikke knyttet til det tyske rige - og den nyoprettede forenede stænderforsamling, hvis myndighed var blevet sidestillet med landsherrens, samt tilslutningen til den tyske enheds- og frihedsbevægelse. Derimod begrundede han nærmere teorien om Frederik VII's »ufri vilje«. Den måtte i proklamationen forstås som en påstand om personlig tvang, hvilket allerede var blevet afkræftet af en kongelig erklæring af 29. marts. Men Nielsen henviste til, at kongen endnu i reskriptet af 28. januar - som alle sine forgængere siden 1460 - havde bekræftet hertugdømmernes »gamle hellige ret«, først og fremmest til indbyrdes forbindelse. Når kongen nu uden videre forhandling havde accepteret en ejderdansk regering uden repræsentanter for hertugdømmerne og ladet publicere, at Slesvig skulle forbindes med Danmark og skilles fra Holsten, måtte dette tilskrives den københavnske folkebevægelse. Dette »farlige« (for landsherren!) havde Nielsen netop ifølge sin embedsed måttet modsætte sig. Det samme havde den provisoriske regering gjort til opretholdelse af fyrstens og landets rettigheder, og desuden til værn mod »de vældige rystelser«, der »også hos os« havde truet med at kaste alt over ende.[3]

Skønt snørklet i formen havde Nielsen dermed samlet en argumentation, som havde stor vægt i forholdet til kongen og kongeriget, i det mindste for de moderate slesvig-holstenere. Han greb bag om den tysk-nationale revolutionsbevægelse til de foregående års slesvigholstenisme, der var gennemsyret af retssynspunkter som grundlaget for en fælles og selvstændig slesvig-holstensk udvikling med gradvis tilnærmelse til det tyske forbund. Endnu i februar havde denne tankegang som nævnt haft overvægten over ønsket om øjeblikkeligt brud og tilslutning til Tyskland. Ja selve proklamationen af 24. marts var oprindelig - i grev Reventlous udkast - centreret om hertugdømmernes ret til selvstændighed, men blev ændret i tysk-national retning, bl.a. under indflydelse af en folkeforsamling i Kiel. Målet var dog stadig en slesvig-holstensk stat, tilsluttet det tyske rige, og Nielsens skrivelse fik som nævnt officiel godkendelse.[4]

3. Nordslesv. Tid. 17/5 1848, KuSbl. 1848, 226 ff (21/5), dat. 17/4, men begge steder publiceret if. aftrykt skr. af 12/5 fra regeringens to »befuldmægtigede« for htd. Slesvig. Jfr. om eden s. 270.

4. Om Reventlous udkast ZSHG 1933, 502 ff (H. Hagenah). Selv de radikalt tysk-

I hvert fald blev *gejstligheden* sikkert overbevist. Det fremgår bl.a. af den førende stilling, Nielsen fik under krigen, og af en lang række gejstlige adresser og forsvarsindlæg efter Nielsens mønster (se s. 371). Det overbevisende lå ikke blot i det formelle retsstandpunkt, men i de tilgrundliggende kendsgerninger. Frederik VII havde faktisk ensidigt støttet det danske ejderparti, skønt han også - i det mindste som hertug - burde tage hensyn til slesvig-holstenerne. Med den opfattelse var det nærliggende at henføre embedseden alene til hertugen, om end i strid med dens absolutistiske forudsætninger; men absolutismen havde jo været under afvikling siden januar-kundgørelsen. Og bag den historiske retsargumentation lå det faktiske slesvig-holstenske fællesskab om administration, lovgivning, dannelse og kirke, som ikke mindst præsterne havde lært at kende gennem deres studier og embedsgerning, forflytninger og familieforbindelser. Trods alle betænkeligheder måtte man derfor anerkende den provisoriske regerings ret som nødværge mod det ejderdanske program. Det gjaldt selv *Harms*, der principielt hyldede enevælden og helstaten. Han gav endog landsforsamlingen sin velsignelse ved at prædike, da den åbnede, og karakteriserede her netop krigen som en berettiget opstand, et nødværge mod en indtrængende rover, altså mod ejderpartiets forsøg på at skille Slesvig fra Holsten. Det var det afgørende punkt for *Harms* som for *Nielsen*.^[5]

Den provisoriske regering fik snart brug for Nielsens bistand. Der blev flere steder klaget over den traditionelle *kirkebøn* for kongen, og regeringen henvendte sig derfor til Nielsen, der formulerede en kort bøn »for fyrsten og al øvrighed«. Den blev påbudt 14. maj 1848, også af generalsuperintendent *C. F. Callisen*, der dermed godkendte det nye regime. Men da han i april havde afgivet den fordrede troskabserklæring til kongen, blev han opfordret til at søge afsked og 3. juli

nationale regnede i det mindste med selvstyre som i de schweiziske kantoner, se *Ber. der verein. Ständevers.* 1848, 47 (Claussen). Om Nielsens antirevolutionære holdning indtil 1843 1848 L. N. v. Scheel: *Zeugniß abgefordert von ... Nielsen*, Kbh. 1850, 18 ff.

5. Jfr. de i note 37 anf. afhandlinger, fx. *Nielsen: Materialien*, 21 f (om sondringen mellem kongen og hertugen, som kun lå implicit i hans svar til regeringskom.), *Baumgarten: Die verb. Fürbitte*, 15 ff (ligeså), *Decker: Die Rev. in S.-H.*, 40 f, 50 (om fællesskabet), 65, 67 (om betænkelighederne, bl.a. ved Slesvigs optagelse i det tyske forbund, jfr. hertil note 28 og *KuSbl.* 1848, 240 f), og 93 ff (om eden). *Harms' prædiken* bl.a. i *Schriften* II, 1. bd. 3. hft., 1898, 114 ff (også han tog afstand fra Slesvigs optagelse i det ty. forbund, sst. s. 130).

1848 afløst af Nielsen i Sydslesvig og Rehhoff i det danske kirkesprogsområde, oprindeligt interimistisk, senere som fast ansatte *superintendenten* (foråret 1849). Det var dog nærmest Nielsen, der videreførte det gamle generalsuperintendentur i Slesvig by, hvor også landsforsamlingen og regeringen fik sæde (fra okt. 1848), og uofficielt blev han landskirkens egentlige leder. Det var således alene ham, der i sommeren 1848 påtog sig at forklare de slesvig-holstenske soldater, hvordan de skulle opfatte deres *trokabsed til kongen*. Han udviklede her nærmere tankerne i svaret til den danske regeringskommission. Striden drejede sig alene om bevarelsen af forbindelsen mellem Slesvig og Holsten, og eden gjaldt i grunden det slesvig-holstenske fædreland, hvis rette fader ikke var den jordiske, men den himmelske konge.[6]

•

Forholdet til »opstanden« var dermed klaret, men tilbage stod spørgsmålet om kirkens stilling til *den indre revolution* og de tyske enheds- og frihedsbestræbelser. Det fremkaldte en vældig *debat*, navnlig i Kirchen- und Schulblatt, som ganske ændrede karakter og fra aug. 1848 måtte udsendes i to ugentlige numre for at give plads til de mange indlæg. Debatten åbnedes i maj-juni af unge præster og teologer, som var opfyldt af martsbevægelsens ideer.

Holsteneren G. Lau slog kraftigt til lyd for »de store spørgsmål om enheden og friheden«, som også var spørgsmål til kirken. De protestantiske kirker i Tyskland burde også forenes, og da staten ville opgive forbindelsen med kirken, var der omsider håb om en selvstændig kirkeforfatning, frigjort fra alt statsligt formynderskab og fra de teologiske systemer, både ortodokse og rationalistiske, hvis eneret og intolerance kun skyldtes statsinteresser. Det var på tide at få dannet et kirkeligt »Vorparlament« som det politiske i Frankfurt. - Tønderdiakonen C. E. Carstens sluttede sig hertil med to energiske indlæg, fulde af begejstring for »den vældige bevægelse«, som nu begyndte at virkeliggøre »vore skønneste ungdomsidealer«. En ny åndsudgydelse forestår, også for kirken, en omvæltning uden mage siden reformationen! Kirken skulle nu blive en levende folkekirke med kraftig aktivitet og medbestemmelse i menighederne. Men Carstens mente, at den enkelte landskirke først skulle

6. Forbønnen og skrivelser vedr. embedsskiftet i Schriften II, 1. bd. 3. hft., 104 ff, 119 f, jfr. om forbønnen KuSbl. 1849, 3, Baumgarten: Die verb. Fürbitte, 61 f, Nielsen: Materialien, 60 f, og om Callisen A. Halling: Beiträge zur Familiengesch. Callisen, 1898, 204. Henvendelsen til soldaterne i Materialien, 29 ff.

organiseres, og endte med at foreslå, at der uden videre blev udskrevet valg til en konstituerende kirkeforsamling i Slesvig-Holsten med valget for alle myndige menighedsmedlemmer. - Kandidat *Ad. Arps* indsendte en ren tysk-national betragtning: Tyskland er kaldet til at forene alle folkenes ånder, navnlig Israels, grækernes og romernes, svarende til religion, filosofi og ret, de tre grundkræfter i menneskesjælen. De fandtes forenet i treenigheden, men skulle nu også forenes i det tyske folk!

Flere andre fortsatte i Laus og Carstens' spor. Pastor *F. Hansen*, Keitum, skrev ikke mindre end 13 artikler, som udførligt udviklede en ny kirkeforfatning uden præste-dominans, men med menighedsrepræsentation i alle led; endog prædikenen og sjælesorgen skulle udspringe af menighedslivet. Størst betydning fik *M. Baumgarten*, som først forelagde 12 teser om kirkeforfatningen i det store Slesvig-konvent (20.7.1848) og kort efter fik dem trykt i Kirchen- und Schulblatt og siden udgivet som bog i udvidet form. Han betragtede adskillelsen mellem stat og kirke som en gudsdom over den hidtidige forbindelse, der i 1500 år havde bidraget til at svække kirkens våben over for »verden« og skærpet de konfessionelle modsætninger. Kirken burde nu selv tage initiativet ved en provisorisk ledelse, bestående af de gejstlige overmyndigheder, som skulle indkalde en kirkeforsamling på den bredest mulige basis, dog på grundlag af fri tilslutning, personlig afgørelse. Deraf ventede han et frembrud af nye troskræfter, som også ville beåndede folkene; de forskellige trosretninger ville atter nærme sig hinanden, idet de nu frit kunne gøre sig gældende ved deres iboende kraft.[7]

Disse synspunkter fremkaldte talrige kommentarer, men kun få reagerede som *C. Hasselmann*, en af de ældste Harms-disciple, der dybt beklagede, at også hans kristne venner nu syntes at være grebet af revolutionens ånd. Men hele revolutionsbevægelsen var oprør og egenmægtighed, tanken om folkesuverænitet i sig selv gudsfornægtelse, da øvrigheden var indsat af Gud; og en adskillelse af stat og kirke burde så vidt muligt undgås. - Kun ét af revolutionskravene var der enighed om at afvise, nemlig om adskillelse af kirke og skole, som blev fordret af adskillige lærermøder og lærerforeninger, især vendt mod det gejstlige tilsyn. Men mange ville dog gerne imødekomme lærerne ved lokal medindflydelse, en særlig overinstans, bedre løn o.l.

Bladets ledende skribenter, Versmann og A. Decker, stod en tid

7. KuSbl. 1848, 198 ff, 313 ff, jfr. 425 ff (Lau); 249 ff, 293 ff, jfr. 394 ff (Carstens); 281 ff (Arps). Hansens art. fra juli 1848 til maj 1849. Om Baumgarten 1848, 406 f, 471 f, Zwölf Thesen, Slesvig, 1848 (96 s.) Arps var en nær ven af Baumgarten, se H. H. Studt: *M. Baumgarten*, Kiel 1891, I, 242.

vaklende over for de nye tanker. *Versmann* tog forbehold over for kravet om en særlig kirkeforsamling, men stillede sig allerede i maj ret positivt til den tyske revolution: den skyldtes især fyrsternes svigten over for længslen efter enhed, som nu var brudt igennem i høje flammer. Man havde ganske vist oprådt truende og ubehersket; men det var dog *Versmanns* håb og bøn, at Helligånden ville bistå det nye tyske parlament. - *Decker* gjorde sig derimod ingen illusioner, måske fordi han først udtalte sig i august. Frankfurterparlamentets stilling til kirken udsprang af vantro og revolution, og den religionsløse stat ville medføre store problemer: fremstød fra katolicismen og sekterne, reduktion af de lutherske menigheder, økonomiske problemer, skoleproblemer, fjendskab og forfølgelse fra verden. På den anden side accepterede han fuldt ud religionsfriheden og den frie overbevisning som kirkens grundlag og viste stor forståelse for kampen mod fyrsteabsolutismen og for de demokratiske ideer og de undertrykte nationaliteter, ja for proletarietets krav og for revolutionernes nødvendighed. Og i længden ventede han fremgang for den lutherske kirke under frie forhold.[8]

I august-september kom der skred i udviklingen, bl.a. som følge af valget og åbningen af *landsforsamlingen* (15.8.1848), hvor adskillelsen af stat og kirke kunne forventes vedtaget. Statsgrundloven (af 15.9.1848) nøjedes dog med at indføre religionsfrihed uden omtale af landskirken, hvilket kunne tyde på, at den ville blive overladt til sig selv. Der havde ikke været tid til nøjere overvejelse af kirkelige synspunkter, skønt 14 af de oprindeligt godt 100 indvalgte i landsforsamlingen var præster og teologer. Foruden tidligere stænderdeputerede som Lorenzen, Adelby, og provst Boysen, Slesvig, var det mest nye navne, deriblandt G. Lau og andre helt unge. Men *kirkeforfatningsspørgsmålet* var blevet højaktuelt. Baumgarten havde i hovedsagen fået tilslutning på Slesvig-konventet, og Lau fik støtte på et kirkemøde i Elmshorn 3. august (ca. 50 præster og lærere), hvor han fremlagde forslag til en kirkeforfatning. *Versmann* blev stadig opfordret til at arrangere et stort kirkemøde, men i begyndelsen af august lykkedes det ham at få mødeudvalget for den årlige præstekonference til at indbyde, hvad det hidtil havde vægret sig ved. Med henblik herpå formulerede Slesvig-præsterne en adresse til landsforsamlingen,

8. KuSbl. 1818, 297 ff, 377 ff (Hasselmann, jfr. C. E. Mau s. 271 ff og Relbl. 1818, 135 ff), 259 f, 293 (*Versmanns* forbehold), 233 ff (om revolutionen, egl. en »Zeitpredigt«), 411 ff, 457 ff, 475 ff (*Decker* if. s. 728).

svarende til Baumgartens »tolv teser«, der også udkom inden mødet. I adressen udtaltes tilfredshed med indførelsen af fuld religionsfrihed og adskillelsen af det 1500årige forbund mellem stat og kirke som begyndelsen til en naturlig og folkelig udformning af statslivet, men samtidig ønsket om, at landsforsamlingen ville respektere kirkens selvstændighed og give den en rent kirkelig overmyndighed.[9]

Indbydelsen til *præstekonferencen*, der foregik i Neumünster 7.-9. sept. 1848, havde på kort tid samlet 95 deltagere, deriblandt 26 kandidater. Mødeudvalget søgte at gyde olie på vandene; alle de tre indledningsforedrag, der holdtes af udvalgsmedlemmerne, tog afstand fra ændringer: af forholdet mellem kirke og stat, kirke og skole og bekendelsesgrundlaget. Men Baumgarten erklærede, at adskillelsen mellem kirke og stat allerede var sket, og at det var en lykke for kirken, hvis levende medlemmer nu måtte forene og organisere sig uden hensyn til konfessionsforskelle. Heri fik han ikke blot støtte fra de unge, men efterhånden i hovedsagen fra størstedelen af forsamlingen med Versmann og Decker i spidsen. Slesvig-adressen blev ganske vist kun fremlagt til underskrift, men forsamlingen vedtog en af Versmann formuleret adresse til den provisoriske regering om straks at lade superintendenterne indkalde en kommission af gejstlige og lægfolk, som skulle udarbejde udkast til en kirkeforfatning for hertugdømmerne. Desuden valgte den Versmann, Decker og Baumgarten til nyt mødeudvalg med fuldmagt til at sammenkalde forsamlingen igen, så snart det syntes påkrævet.[10]

Interessen samledes dermed igen om *den slesvig-holstenske kirke* med genoptagelse af linien fra før 1848. Planerne om en tysk kirkesammenslutning førte foreløbig til kun et årligt tysk-evangelisk kirkemøde med Nielsen som Slesvig-Holstens repræsentant, og revolutionsideerne og den tysk-nationale enhedstanke sank i kurs samtidig med at tilliden til Frankfurt-parlamentet svækkedes. Allerede på Neumünster-mødet blev kirkens selvstændiggørelse mere opfattet som en beskyttelse mod »den moderne stat« end som en naturlig kirkelig

9. Statsgrundloven §§ 14 og 100-102, den afgørende vedtagelse 6/9 if. Prot. der Landesvers. 1848-49, 18, om medlemmerne fx. 24 f (afstemningsprot.) og ZSHG 1961, 166, 237 ff (Skambrak). Endv. KuSbl. 1848, 717 ff (om forståelsen af grundloven), 407 f, 425 ff, 531 ff (Elmshorn-mødet), 296, 408, 504 (indbydelsen), 580 ff, 596 f (Slesvig-adr.), 593 (om bogen »Zwölf Thesen«).

10. KuSbl. 1848, 521 ff, 569 ff, 585 ff (den vigtigste debat vedr. kirke og stat), 601 ff, 623 f, 625 ff, 633 ff.

parallel. Frygten for afhængighed af konfessionsløse eller ikke-lutherske statsmyndigheder havde i hvert fald været afgørende for Versmann og Decker og var heller ikke fremmed for Baumgarten. Decker angreb i oktober skarpt Frankfurt-bestemmelserne om skolevæsenet som kirkefjendtlige og statsopløsende »Volksbeglückungsträume der roten Republik«, og Versmann tog i sit »Vorwort« til 1849 afstand fra revolutionsbevægelsens »dæmoniske kræfter« og glædede sig over den reaktion, der var indtrådt mod dens urene elementer.[11]

På den anden side var kirkeforfatningsbevægelsen stadig knyttet til håbet om en kirkelig fornyelse og aktivisering, og især fra dette synspunkt fik den støtte fra *Nielsen*, der opgav sine visitatser og i stedet samlede præster og lærere til provstimøder om sagen i efteråret 1848. Derpå offentliggjorde han en »visitatsberetning«, hvorefter flertallet i det mindste havde ønsket et selvstændigt kirke styre. Men den holstenske superintendent *Hertzbruch* holdt igen, og det samme gjorde *Lorenzen*, Adelby, som repræsentant for den konservative fløj i landsforsamlingen, og navnlig *Harms*, der i anledning af Neumünster-adressen gav skarpt udtryk for sin mistillid til kirkeforfatning og lægmandsindflydelse; kun statskirkeordningen sikrede kirken »magt, ære og brød«! Det officielle svar blev derfor et ubestemt og henholdende hyrdebrev fra de tre superintendenter. Kirkeforfatningstilhængerne pressede imidlertid fortsat stærkt på, og trods hyrdebrevet indbød Versmann, Decker og Baumgarten til en »kirkelig konference for Slesvig-Holsten« om sagen på Gottorp 13.-14. juni 1849. Efter kraftig diskussion lykkedes det her mødeudvalget at samle størstedelen af forsamlingen om *en ny adresse*, stilet til superintendenterne, om *snarest* at etablere et provisorisk kirke styre, der *snarest* skulle tage skridt til indførelsen af en selvstændig kirkeordning.[12]

11. Om det ty. kirkemøde især KuSbl. 1848, 564 ff, 742 f, 756 ff, 1849, 485 f. Om Versmanns stilling især 1848, 717 ff, 1849, 5 ff, 9 ff, 34, om Deckers 1848, 728 ff, 740 f (og fl. flg. angreb på planerne om et kultusministerium), om Baumgartens 1848, 596 f.
12. KuSbl. 1849, 81 ff (Nielsens ber., lægger stor vægt på at give visitatserne en friere form med aktiv medvirken af lægfolk, jfr. ber. fra 1849 i KuSbl. 1850, 81 ff, 89 ff; den tilsvarende officielle visitatsber. fra 1848 giver et lidet opmuntrende billede af kirkelivet, navnlig i byerne (i Regenburgs sml. P. nr. 11, tendentiøst gengivet i Allen II, 472 ff)). Endv. KuSbl. 1848, 785 ff, 1849, 83, 85, 465 (Harms, Lorenzen og Hertzbruch), 313 f (hyrdebrevet), 310 ff, 357 ff, 368 (indbydelsen), 389 ff, 393 ff, 401 ff, 409 ff, 417 ff, 425 ff, 457 ff, 473 ff (konferencen).

Det blev det hidtil største møde af denne art med deltagelse af 70 gejstlige foruden kandidater, lærere og adskillige andre lægfolk. Men det blev også det sidste, da landskirkens og hertugdømmernes stilling kort efter ændredes totalt som følge af den anden våbenstilstand.

NORDSLESVIG 1848-49

I Nordslesvig betød martsbevægelserne et uafviseligt krav om *afgørelse*, valg mellem nord og syd. Indtil da må stillingen nok betegnes som uafgjort. Byerne domineredes af slesvig-holstensk sindede, Haderslev amt og Sundeved og Als af danskorienterede, der dog først og fremmest følte sig som slesvigere; men det store flertal havde ikke taget klart parti eller i hvert fald ikke givet udtryk derfor. Det gælder navnlig landbefolkningen i Tønder og Åbenrå provsti, men til dels i hele Slesvig. Endnu først i april 1848 betegnede H. A. Krüger *national farveløshed* som slesvigernes særkende, idet han dermed tog afstand fra national ophidselse på begge sider og fra »det nationale parti i Danmark«, der havde virket forvirrende og kun havde få tilhængere i Slesvig. Som bekendt var baggrunden dog ingenlunde almindelig holdningsløshed, men rodfæstet slesvigsk konservatisme, tilfredshed med de særlesvigiske ordninger og dyb respekt for den bestående samfundsordning.[13]

Men netop derfor var situationen her meget *ugunstig for slesvig-holstenerne* i marts-april 1848. Set fra Nordslesvig kom al uroen fra syd, fra revolutionen i Tyskland og Holstens og Sydslesvigs byer. Slesvig-holstenerne rykkede frem under det nye Tysklands sort-rødgylde farver, der endog blev hængt ud fra rådhusene i Tønder og Åbenrå, og deres første mål var Slesvigs adskillelse fra Danmark og indlemmelse i det tyske forbund, gennemført med våbenmagt. Dette var for de fleste nordslesvigere oprør mod kongen og staten og omstyrtelse af Slesvigs hidtidige mellemstilling mellem Danmark og Holsten; den syntes - trods ejderpartiet - snarere sikret af kongen, der havde lovet slesvigerne en særlig landdag og egen administration.

13. Jfr. kap. 11. Krügers ord if. brev til Tscherning 5/4 1848, passagen aftrykt og med rette fremhævet af Japsen i *Sdj. Årb.* 1973, 68. Jfr. embedsmændenes vurdering her s. 368 f.

Selv på stænderforsamlingen i Rendsburg måtte repræsentanterne fra Slogs herred, Flensborg og Flensborgs omegn meddele, at der i deres valgkredse ikke var stemning for tilslutning til Tyskland. Og i landsognene længere mod nord opstod en kraftig *modbevægelse* med spontane folkeforsamlinger, hyldestadresser til kongen og omfattende folkevæbning, snart opmuntret af de danske troppers indmarch og kongens besøg først i april, hvorved han personligt dementerede påstanden om, at hans vilje ikke var »fri«. Trods det konservative udgangspunkt blev det en folkelig »rejsning«, som i flere henseender lignede den slesvig-holstenske, men her med front mod syd og basis i landbefolkningen.

På Ribegnen skal - ifølge Ribe-avisen - 2000 bønder have været under våben allerede 28. marts, og nogle uger efter omfattede denne folkevæbning hele vestkysten indtil Møgeltønder. I Agerskov samledes 3-4000 bevæbnede bønder den 3. april, og der blev her organiseret et større »forsvarsforbund« af de midtslesvigske sogne med faste stafetvagter fra Rødding til Burkal; også flere sogne i Slogs herred synes at have tilsluttet sig forbundet. Den 14. april opgjordes folkevæbningen i Haderslev vesteramt og den sydlige del af østeramt til ca. 7000 mand, og i den nordlige del havde over 2000 indtegnet sig. Samtidig blev der på Als opstillet en velorganiseret landstorm på 18-1900 mand.

På Als overgik ledelsen til en tidligere dansk officer, H. C. Riegels, der blev udnævnt til øens kommandant, men ellers blev folkevæbningen overalt ledet af *lokale kræfter* med de stænderdeputerede og den slesvigske forenings førende mænd i spidsen. Samarbejdet synes nu at have været gnidningsløst, også mellem Flor, Skau og H. A. Krüger, der personligt havde oplevet Rendsburg-mødet 18. marts, protesteret på dansk og derefter var blevet den drivende kraft i midtlandet.

Inspirationen fra den tidligere nationale kamp var tydelig. Den ofte påberåbte *kongetroskab* blev det samlende, anti-slesvigholstenske symbol, som nu byggede bro mellem de dansk-nationale og den sær-slesvigske konservatisme. Men *de embedsmandsfjendtlige og bondedemokratiske strømninger* fra Haderslev østeramt greb også hastigt om sig og fik en mere radikal karakter, utvivlsomt under indflydelse af tidens revolutionsånd. Adskillige slesvig-holstenske embedsmænd blev chikaneret af bevæbnede bondeskarer og flere arresteret, deriblandt præsterne Chr. Petersen, Hellevad, Bertel Godt, Felsted, og Fr. Petersen og H. P. Schlaikier på Als. En petition til kongen fra o. 20. april, der skal være forfattet af Skau og ivrigt

udbredt af Krüger, vendte sig skarpt mod det »mægtige embedsaristokrati«, dets undertrykkelse navnlig af bønderne og dets statsfjendtlige planer; den krævede derfor alle indblandede embedsmænd afsat, og fordægtige var de alle undtagen præsterne i Tørninglen og enkelte i Haderslev provsti! Det skulle derefter overlades befolkningen selv at »regulere forholdene«, vælge provisoriske embedsmænd, indtil indfødte slesvigere kunne få den fornødne uddannelse, og afgøre retstvister ved forligelseskommissioner og valgte dommere. Skau indsendte også personligt forslag om folkerepræsentation i administrationen, og på hans initiativ tog regeringskommissionen sidst i april skridt til oprettelse af et folkevalgt amtsråd for Haderslev amt. Længere kom man ikke på grund af den preussiske besættelse; men på Als, der forblev dansk besat, blev der virkelig etableret et »folkeråd«, som fik en vis indflydelse i samarbejde med Riegels.[14]

Også *de danske præster* i Nordslesvig tog nu klart stilling i den nationale strid. Systemskiftet siden martsrevolutionen havde ikke rejst så store problemer for den danske gejstlighed som for landskirkens; det var blevet gennemført fredeligt takket være kongens tilslutning, og det rummede i Danmark ingen brod mod kirken. Kravet om religionsfrihed var her først blevet rejst fra kirkelig side, nemlig af grundtvigianerne og lægmandsvækkelserne, og kultusministeren stillede allerede i maj 1848 en kirkeforfatning i udsigt for den nye »folkekirke«, men uden betoning af kirkens adskillelse fra staten. Alle tanker samledes derfor om krigen mod »oprørerne« uden nøjere overvejelse af dens genstand; Grundtvigs tale om Slesvigs særstilling og »nedarvede Folke-Forskiel« trængte ikke igennem. De dansk-slesvigske præsters svar på regeringskommissionens spørgsmål viser, at de ikke blot reagerede som kongetro embedsmænd, men med

14. Om modviljen mod indlemmelse i det ty. forbund Ber. der verein. Ständever. 1848, 23, 25, 27 f, 31, 33. Om folkevæbningen m.m. især M. Eskesen: Hans Krügers Saga, 1902, 60 ff, Lauridsen VII, 139 ff, VIII, 207 ff, og J. Hattings afh. i Sdj. Årb. 1948, 1-33, alle med samtidige breve, samt Jørgen Hansens erindr. i Sdj. Årb. 1904, 86 ff; endv. Hjelholt I, 55 ff, 70 ff; 93 ff, II, 184 f. Petitionen publ. af Rehhoff i KuSbl. 1850, 172 ff; jfr. om lignende bestræbelser L. Hertel: H. W. Hertel, 218 f (amtsrådsplanen genoptaget i juni), Sdj. Årb. 1904, 100 f, 1948, 11 f, Eskesen, 104 ff, Hjelholt I, 91 f, 93, 99, 122 og 215 f. I »Die Physiognomie Sundewitts«, Slesvig 1850, sammenligner pastor Chr. Wollesen, Broager, bevægelsen i Sundeved med agendestriden o. 1800; ligesom dengang havde den ophidsede befolkning i 1848 især vendt sig mod præsterne og alle »fornemme« (s. 51 ff, jfr. s. vii f). - Jfr. Schwalms skrift om den s.-h. folkevæbning (note 1).

personligt engagement; de fleste tog skarpt afstand fra slesvig-holstenerne og understregede deres patriotiske sindelag. Folkebevægelsen kunne derfor overalt støtte sig til de danske præster, hvoraf ikke få gjorde sig bemærket ved aktiv indsats.

I Haderslev provsti organiserede Hertel, Boisen, Boesen og Tolderlund således indsamlinger af fornødenheder til den danske hær, og i Tørninglen deltog flere præster personligt i folkevæbningen. I Bredebro var Hagen, Berg og den nu ivrigt nationale Koch i Skærbæk blandt hovedtalerne ved et væbningsmøde 30. marts, og få dage efter deltog Berg og Koch i et større væbnet togt til Løgumkloster og Tønder. Den 7. april holdtes et nyt møde i Bredebro, som resulterede i en af Berg affattet tillidsadresse til kongen fra præsterne og godt 1300 lægfolk i de hidtil helt eller overvejende passive sydvestlige sogne: Skærbæk, Mjolden, Randerup, Ballum, Døstrup, Brede, Skast, Visby, Emmerlev, Daler og Møgeltønder. I det slesvig-holstensk dominerede Løgumkloster blev pastor Høcker den danske oppositions samlingsmærke, og på Als spillede den nyudnævnte biskop Jørgen Hansen en ledende rolle. Men ellers fik de danske præster mest moralsk betydning som den eneste embedsmandsgruppe, der fuldt solidariserede sig med den kongetro landbefolkning.[15]

*

Efter den preussiske besættelse sidst i april opstod en ny situation. Mens slesvig-holstenerne i begyndelsen havde tilbudt afstemning i de nordlige sogne, søgte de nu at *vinde og sikre også Nordslesvig* for deres nye stat. Tønen blev anslået af en proklamation til landbefolkningen 5. maj og et nyt dansk blad, »*Nordslesvigsk Tidende*«, fra 6. maj, redigeret af *Konrad Michelsen*: slesvig-holstenerne gjorde ikke oprør, men forsvarede »det slesvigholstenske Folks og Landsherrens Rettigheder« og ville hverken undertrykke landboerne eller det danske sprog. De tidligere danske blade blev dog forbudt; men disse synspunkter blev stadig uddybet af Michelsen, der for en del genop-

15. Grundtvig i *Danskeren* I, 1848, 81 ff (tale 14/3), 179 ff (cit.); jfr. note 41. Om regeringskom. note 2. Om indsaml. i Had. pr. L., Hertel, 203, Hjelholt I, 79 f. I folkevæbningen virkede bl.a. Rafn, Gram (Sdj. Årb. 1890, 231), Helveg, Rødning (sst. 1948, 2), Winding, Rejsby (hans svar til regeringskom.), Berg, Visby (Sdj. Mdskr. 1946, 45 ff), og Koch, Skærbæk (sst. 1927, 102 ff). Om Bredebro-møderne m.m. Sdj. Årb. 1954, 225 ff (Wulffs dagbog); adressen i TK, C. 61 I. Om Høcker Hjelholt I, 50 ff, om Jørgen Hansen Sdj. Årb. 1904, især 100 ff.

tog »Lynas« moderate kurs fra Volquardsens tid. Politisk følte han sig sikkert på linie med provst Nielsen, hans ungdomsven og kirkelige meningsfælle; og »med stor Glæde« aftrykte han hans svar til regeringskommissionen som vidnesbyrd om »sand, christelig Fædrelandskjærlighed«.[16]

Dernæst gjaldt det om at skabe et pålideligt embedsmandskorps, og her kom *gejstligheden* straks i søgelyset. Trods revolutionen tillagde man stadig kirken afgørende betydning for samfundsmoralen. De danske præster fik hovedskylden for befolkningens »vklende« holdning, og væbningsbevægelsen var ifølge Rehhoff udtryk for gudløshed og kommunistiske tendenser.[17] I de landskirkelige provstier blev de fleste danskuddannede og kongetro præster *afsat*, til dels efter forudgående flugt, således Hertel, Boisen, Boesen og Høcker og senere de sundevedske præster Feilberg, Karstensen og Stephensen. De resterende måtte alle anerkende den provisoriske regering, i det mindste ved at publicere dens forordninger; og i de afsattes sted og i alle ledige embeder ansattes gode slesvig-holstenere, fortrinsvis unge og sikkert alle af den kirkelige retning, da det var Rehhoff, der havde den afgørende indflydelse. I disse provstier fik *gejstligheden* derved som helhed samme præg som i Sydslesvig og Holsten. I Tørninglen vægrede præsterne sig oprindelig ved at publicere de »provisoriske« forordninger, men i november måtte de bøje sig for trusler om store bøder. Og i maj 1849 blev Tørninglen underlagt Rehhoffs superintendentur og dermed prisgivet udrensningsbestræbelserne, som kun hindredes af den anden våbenstilstand i sommeren 1849.[18]

16. Nordsl. Tid. især 6/5 (gentaget 30/12) og 10/5 1848; opstandens »revolutionaire Form« forsvarede med det danske ministeriums »revolutionaire Færd«, og tilslutningen til det tyske forbund med slesvigske, ikke tysk-nationale argumenter, 8 7. 12/7, 22/7 1848. Jfr. P. Kragh: *Das Deutschtum in Hadersleben*, 1936, 91 ff. samt om Lyna s. 313 og om Nielsen s. 183 og 351 f.
17. Se Nordsl. Tid. fx. 17/5, 26/8, 16/12 1848, 17/3 1849, KuSbl. 1850, 159 f, 173. De civile embedsmænd voldte færre problemer, da de fleste forlængst var bekendt som overbeviste slesvig-holstenere.
18. Jfr. Hjelholt I kap. 9, 11 og 13; II kap. 1-2. Foruden oven. afsattes P. Jürgensen Oksenvad, Jep Hansen, Hjordkær, C. Krog-Meyer, Sourup (nyudnævnt), F. C. Prahll, Skast, samt N. J. Lindenhan, Tyrstrup (f. 1776), og den alderssvækkede B. Bonnichsen, Hejls (begge med pension), og P. Otzen og W. Thiess i Sydslesvig. Under en kortvarig dansk fremrykning erstattedes provst Janssen, der havde samarbejdet med slesvig-holstenerne, af Hertel, som snart måtte flygte og afløstes af H. P. Prahll, Øsby (tidlr. Ø. Løgum). Desuden afsattes nogle lærere og civile embedsmænd. - Roentgen priste egnens nyindsatte præster, bl.a. fordi de næsten

Men den kirkelige ensretning gavnede næppe den slesvig-holstenske sag. Opstanden, væbningsbevægelsen og krigssituationen synes at have skabt en udbredt *anti-slesvigholstensk* holdning, som også gjorde sig gældende i kirkelige forhold og ofte nedbrød det hidtidige tillidsforhold mellem præst og menighed. Herom vidner modstanden mod den »provisoriske« kirkebøn, uviljen mod de nyan-satte præster og tilslutningen til de afsatte, bl.a. gennem talstærke støtteadresser, men ikke til de »tyske« præster, da turen senere kom til dem, i hvert fald i langt ringere omfang.[19] Disse forhold skal ikke her omtales nærmere, men kun nogle træk fra Åbenrå amt og Christiansfeld som eksempler på den voksende nationale opposition i hidtil stærkt autoritetsprægede menigheder.

I *Åbenrå amt* var alle præsterne tyskuddannede og næsten alle underkriverne af adressen mod de danske præster i 1844 (se s. xxx). Men de havde ikke mødt national modstand før 1848. Ifølge udførlige beretninger, som *Jep Hansen*, Hjordkær, skrev i 1848-49, havde amtets »Landalmue« været ganske stille og uafgjort i sit valg til krigsudbruddet, og slesvig-holstenerne havde bestemt regnet med, at den ville følge dem. Selv havde han taget afstand fra de slesvig-holstenske krav om særskilt arvefølge og indlemmelse i Tyskland (1844-46) og blev i 1848 betragtet som dansksindet; men han tog også afstand fra ejderpartiet, som ikke forstod at gøre forskel på danskheden i Danmark og i Slesvig og lagde for stor vægt på sprogspørgsmålet. Nok ønskede han »det slesvigske Sprog« fremmet, men amtet var efter hans mening tosproget og stod derfor på et højere dannelsesstrin end Haderslev amt; og befolkningen havde gentagne gange vist, at den satte pris på tyskundervisning. Derimod havde han i samtaler

alle var påvirket af Harms; til Hhut. (Früauf) 22/2 1849. If. KuSbl. deltog ikke få nordsl. præster i den landskirkelige debat; afsnittet herom dækker for så vidt også Nordsl. slesvig.

19. Jfr. om kirkebønnen Hjelholt I, 196 f. Om nybesættelserne og befolkningens stilling Sdj. Årb. 1900, 109 f, jfr. om Had. pr. Ribe Stifts-Tid. 12/1, 23/2, 19/3, 20.3 1849; om Løgumkl. sst. 9/10 1848, 16/2 1849, Hjelholt I, 192; om de sundevedske sogne Sdj. Årb. 1902, 246 ff, 1923, 297 ff, 1929, 145 ff, Hjelholt I, 160, 181 ff. Hertil kommer sogneadresseerne til bestyrelseskom., se s. 379. En nærmere undersøgelse ville dog sikkert vise betydelige forskelle i menighedernes stilling til de »tyske« præster under krigen. Som eks. skal kun Vilstrup nævnes, hvor if. C. W. Meyer: Gedichte, Westheim 1862, 15 næsten hele sognet støttede pastor Meyer og delte hans politiske opfattelse. Det fremhæves dog som en undtagelse. (Fra nekrolog af P. (Chr. Petersen?)). Jfr. om byerne s. 379 f.

med folk fremhævet farerne ved tilslutning til Tyskland, bl.a. varefordyrelse (sukker og kaffe!), større skatter, militærforpligtelser og truslen mod Flensborgs handel.

Ifølge Jep Hansen var det dog især slesvig-holstenernes fremfærd i forbindelse med oprøret, der havde vakt modstand i befolkningen. Endnu ved krigsudbruddet var bønderne i Hjordkær »ofte raadvilde«, men siden havde de alle fulgt hans råd på 3-4 nær. I de andre sogne havde de åbenbart reageret på lignende måde, for da amtets præster 1. maj blev krævet til regnskab af slesvig-holstenske myndigheder, nægtede de enstemmigt - med Jep Hansen og H. P. Prahll i spidsen - at bekendtgøre den provisoriske regerings forordninger, da de derved ville miste al indflydelse på deres menigheder. Sognefogederne, der var tilsagt til samme møde, var endnu »droiere«. De besluttede næsten alle at indgive afskedsbegæring, og da de fik befaling til at fortsætte, måtte tre slesvig-holstensk sindede støttes af særligt udpegede medhjælpere. Præsterne synes senere at have bøjet sig for udtrykkelig ordre om at bekendtgøre forordningerne (20. maj); kun Jep Hansen undgik det ved flugt, da han ventede arrestation efter at være blevet angivet som den, der især havde »opægget Folket« i dette amt. Men kun 8 af de stemmeberetigede deltog i valget af hans efterfølger, som fik ringe kirkegang og klagede over menighedens stivsind. Fra andre sogne i amtet berettes om tilsvarende problemer i forholdet mellem præst og menighed.

Efter Jep Hansens mening havde den folkelige opposition hurtigt bredt sig på denne egn, så at der nu (febr. 1849) var færre slesvig-holstenere end i Haderslev amt. Hans vurdering støttes af en adresseaktion i nov. 1848 mod forening med Tyskland og adskillelse fra Danmark, der trods politimæssige modforanstaltninger fik 2040 underskrifter i Åbenrå amt, deraf 459 i Åbenrå. I Haderslev amt fik den kun 1294, måske på grund af undertrykkelsen, i Sundeved 1168 og på det danskbesatte Als 3314. Interessant er også tilslutningen fra 1750 i Flensborg og 1226 i omliggende sogne, samt fra godt 800 i Lundtoft og Vis herreder på tilsvarende adresser i oktober. Denne reaktion i hidtil passive egne kan formodentlig ses som et sidestykke til udviklingen i Åbenrå amt.[20]

20. Åbenrå amt svarede til provstiet bortset fra Løgumkloster, Nr. Løgum og Brede, der hørte til Løgumkl. amt. Jep Hansen til kultusministeren 26/6 1848 (trykt i Grænsevagten 1924, 299-312) og til C. F. Allen febr. 1849 med vedlagt afh. om forholdene (ca. 40 s.); jfr. datterens skildring i Sdj. Arb. 1956, 32 f, 39 ff. og om

I *Christiansfeld* svingede stemningen i begyndelsen. Roentgen reagerede straks stærkt *mod opstanden*: »Welch unabsehbares Unglück für unser bis jetzt so gesegnetes glückliches Land ... wenn es den Deutschen gelingen sollte vorzudringen, und ihre revolutionairen Grundsätze und ihren Vandalismus uns brächten«. De danske troppers indrykning fra 29. marts blev derfor - ifølge Roentgen - hilst med glæde; hold efter hold blev indkvarteret eller beværtet, og de opførte sig så godt, skriver Roentgen, at vi fik dem »hjerterlig kær«. Snart efter vandt »vore brave danske tropper« en strålende sejr (ved Bov 9. april), og da kongen nærmede sig, rejste Roentgen ham i møde med en hyldestadsadresse fra menigheden. Men han traf ham ikke, og da han kom tilbage, var der opstået betænkeligheder af frygt for »det eksalterede tyske partis« reaktioner, hvis adressen blev offentliggjort. Han nøjedes derfor med mundtligt at bevidne menighedens loyale sindelag, da kongen 18. april kom til Christiansfeld.[21]

Men få dage efter vendte Roentgens harme sig *mod »de eksalterede danskeres«* huseren, navnlig deres afsættelse og fængsling af »mange brave embedsmænd« og deres inkvisitoriske spørgsmål til de resterende, som også Roentgen måtte besvare (se s. 351). Derfor glædede det ham 2. maj at kunne meddele, at de danske tropper nu var totalt slået og havde forladt Christiansfeld. Dagen før var han sammen med ældsterådet gået ud på kongevejen for at byde den preussiske general Wrangel velkommen: »O wie froh und dankbar waren wir, als wir gegen Mittag am 1.5. die Preussischen Truppen mit ungeheurer Macht heranrücken sahen«. Omtrent samtidig ankom »vor deputerede« i det tyske parlament, professor A. Michelsen, Konrad Michelsens broder, som var en gammel bekendt og også nu gjorde et meget sympatisk indtryk på Roentgen. Herefter sluttede Roentgen og ældsterådet sig klart til slesvig-holstenerne.[22]

sognefogderne sst. 1951, 169 ff (Gregersen); om præstevalget Hjelholt II, 206. Om adresserne Sdj.s Hist. IV, 370 f, Hjelholt I, 164. Om Hjordkær også ber. fra O. G. Grauer 4/6 1849 (cit.), om Ø. Løgum ber. fra L. Paulsen 7/6 1849 (udførligt om den pol. uro), begge i vis.berr. 1835-65, LA. - Schrader, Bedsted, og Chr. Petersen Hellevad, deltog ikke i mødet 1/5 1848, men mødte begge stærk national opposition, se KuSbl. 1850, 158 f (bl.a. om adr. til Agerskov-mødet 3-4 1848, underskrevet af næsten alle i Hellevad (byen unævnt, men jfr. Sdj. Årb. 1948, 13 f)), og Sdj. Årb. 1956, 33 (om Schrader); de søgte begge andet embede 1848-49. Jfr. om Lundtoft hrd. Sjd. Mdskr. 1959, 132 ff (Gregersen).

21. Roentgen til Hhut. (Früauf) 4/4, 48/ 1848 (cit.), jfr. ældsterådsprot. 19/4 1848, Gem. Diar. april 1848.

22. Roentgen til Hhut. 23/4 (cit.), 2/5 (cit.), 9/5 1848, Dvk. 14/2, 17/10 1851 (om

Men derved skærpedes *de indre modsætninger*. De tysksindede havde straks ophængt den slesvig-holstenske fane ved præsteboligen, men en morgen opdagede Roentgen, at den i nattens løb var revet itu (11. maj). Som følge heraf truede den preussiske kommandant med at sende 12 dansksindede borgere til Rendsburg. Så mange havde han ifølge Dannevirke næppe kunnet finde (blandt de selvstændige borgere?); men bladet var dog overbevist om, at »den overveiende Deel af Menigheden« var dansksindet. Efter alt at dømme stod ledelsen og det toneangivende borgerskab over for en ret talstærk underklasse, som misbilligede den tyske kurs.[23] Hertil kom trykket fra »den danske fanatisme« i omegnen. To »brødre« (Seitz og Glitsch), der havde rekvireret vogne til de tyske tropper, måtte flygte, da preusserne trak sig tilbage (28. maj); men bønderne lagde sig i baghold og førte den ene som fange til Kolding. Tilmed blev Christiansfeld nu atter i nogle uger dansk besat, og officererne forlangte, at Roentgen skulle bede for de danske våbens sejr ved gudstjenesten. Det blev ham for meget; i al stilhed forlod han byen 5. juni for at deltage i unitetssynoden, hvilket han egentlig havde opgivet. Her anmodede han ledelsen om forflyttelse, men det blev afvist ved »anvisning fra frelseren« (lodtrækning).[24]

Under hans fravær kom det første åbne opgør i menigheden. Anledningen var det planlagte valg til *den slesvig-holstenske landsforsamling* sidst i juli. Både herredsfogden og Konrad Michelsen rejste personligt til Christiansfeld for at sikre dets gennemførelse. Trods betænkeligheder gav ledelsen efter og indkaldte vælgerne til en drøftelse, hvor Michelsen holdt en lang tale om valgets betydning. Men den efterfulgtes af heftig diskussion; Mygind, anstaltlærerne o.fl. støttede Michelsen, men »vore ærlige Jyder raabte, at det Hele gik ud paa Prokuratorkneb«. Mødet endte under »vild Larm«. Selve valget

modtagelsen af Wrangel). Ledelsens endelige vurdering af begivenhederne fremgår af en længere samlet dagbogs-beretning i Gem. Diar. 1848. Også unitetsledelsen blev grebet af den tysk-nationale bølge, og brevene fra Hhut. indeholder talrige udfald mod danskerne (som fanatiske, upålidelige, indbildske og latterlige). Jfr. om A. Michelsen kap. 11 note 76.

23. Det var navnlig kvinderne i søstre- og enkehuset, som »stod fast, hvor flere af den mandlige Deel svimlede«, Dvk. 22 10 1851, jfr. 24/6 1850 (hvorefter 2:3 var loyale). 12/2, 14/2 (cit.), 10/9, 29/10 1851. P. Kraghs datter havde dog forladt søstrehuset p.gr.a. »slesvigholstenske Stiklerier«, formodentlig fra de ledende; se s. 329. Om flagsagen Roentgen til Hhut. 16/6 1848, Dvk. 22/10 1851.
24. Roentgen til Hhut. især 30/5, 10/6 1848, ældsterådsprot. 5/6, 10/7 1848, Gem. Diar. maj-juni 1848, Roentgens levnedsløb s. 156.

måtte allyses, da meget få mødte op. Det skyldtes dog sikkert mest frygten for en ny dansk besættelse.[25]

Spiltelsen uddybedes om efteråret. Først i september anmodede en anonym kreds omkring byen om en tysk *indkvartering* til beskyttelse mod danske fortropper og »det danske Parti«. De dansksindede protesterede forgæves; allerede 20. september ankom 26 dragoner. Dette affødte en ny strid om en nødhjælp, som Christiansfeld modtog fra andre brødre menigheder. Den blev fordelt efter indkvarteringsbyrde, dvs. fortrinsvis til de større huse. Den fattigere - og åbenbart dansksindede - del af menigheden klagede til venner i de hjælpende menigheder, og sagen blev diskuteret på flere møder uden resultat. Ifølge Dannevirke blev hjælpen derefter sendt uden om ledelsen til »en anerkendt brav dansk Mand« (vistnok Siegmund Christoph).[26]

Det første krigsår havde således delt menigheden i to partier. I sin årsberetning for 1848 måtte Roentgen åbent erkende dette. Den broderlige kærlighed var blevet »mannigfach gestört«; også »unter uns« spillede de modstridende nationale sympatier nu en afgørende rolle. Trods det stærke religiøse fællesskab og underordningsforhold havde den dansk-talende »almue« altså også her rejst sig mod sine tyske autoriteter.

*

Den 17. marts 1849 fremkom i Nordslesvigsk Tidende en adresse til fællesregeringen om den nordslesvigske befolknings politiske stilling, underskrevet af »*samtliche Nordslesvigs Embedsmænd*«.[27] Den er skrevet i nøgtern betækningsstil, uden lighed med samtidens stridslitteratur, og overrasker ved at fremdrage en lang række vidnesbyrd om befolkningens *danske sympatier*. I Nordslesvig havde navnlig landbefolkningen sendt sine værnepligtige til den danske hær og desuden ladet sig organisere til landstorm mod de forventede tyske

25. Ældsterådsprot. 28/7, 7/8 1848, Gem. Diar. 1848, Dvk. 21/10 1851 (cit.).

26. Om indkvarteringen Nordsl. Tid. 6/9 1848, Dvk. 17/10 1851 (cit.). At den var nødvendig, fremgår bl.a. af en »bevæbnet dansk Banded« overfald på Andr. Petersen i Dalbygård 26/12, Nordsl. Tid. 30/12 1848, Roentgen til Hhut. 13/1 1849. Om nødhjælpen ældsterådsprot. 15/8, 6/11, 18/12 1848 (om Christoph, jfr. Begleitschr. 1851, VA R 11 II B 9), Gem. Diar. og Jahresber. 1848.

27. Der var »meget faa Undtagelser« (bl.a. i Tørninglen og på Als!). Genstanden var især landbefolkningen og området Haderslev, Åbenrå, Løgumkloster amter, Sundeved og en del af Tønder amt, formodentlig til kirkesprogsgænsen. If. Allen II, 481 fremkom adr. også i S.-Holst. Zeitung 20/3 1849.

tropper, der overalt havde set sig omgivet af danske spioner. Tysksindede embedsmænd var under befolkningens bifald blevet bortført til Danmark og andre slesvig-holstenere udsat for uafsladelige plagerier og angiverier. Valgene til den tyske nationalforsamling og landsforsamlingen mislykkedes i Nordslesvig eller samlede meget få vælgere. Petitioner mod adskillelse fra Danmark fik talrige underskrifter, men ingen fremkom på landet for inkorporation i Tyskland og kun få for forbindelse med Holsten. Mens kongens vilje gjaldt som »en hellig Lov«, havde befolkningen mødt den slesvig-holstenske regerings skatte- og militærudskrivninger med passiv modstand og overhovedet vist sig uimodtagelig for dens befalinger, og denne holdning havde også vendt sig mod landskirkens præster.

Disse »abnorme Kjendsgjæringer« kunne altså ikke overses, skønt adressens formål åbenbart var at reducere deres betydning og forhindre delingsplaner under »de nærværende Fredsunderhandlinger«. Den kunne her henvise til stemningen i Tønder, Åbenrå og Haderslev og til landbefolkningens forkærlighed for hertugdømmernes institutioner, love, ret og mønt, dens slesvigske særpræg med bevidsthed om forskellen fra den danske nationalitet og dens trang til fri bevægelse mod syd m.m. Det var landalmuens autoritetstro og »legitime Sindelag« og dens mangel på politisk dannelse, der havde gjort den til bytte for den danske propaganda og dansksindede præster og skolelærere. Danmarks militæropbud havde indgivet den respekt og frygt, mens dens indtryk af de preussiske styrker var blevet svækket af deres senere uvirksomhed. Den ville bøje sig for den stærkeres ret og dermed for Danmarks magt, til den var forvisset om virksom og vedvarende støtte andetsteds fra. Efter »Tysklands Fred med Danmark« ville de kunstige antipatier falde bort, og nordslesvigerne føle sig tilfreds ved realunionen med Holsten og optagelse i det tyske rige.

De nordslesvigske embedsmænd havde altså ingen demokratisk-liberale skruper. De forstod, at der var sket et omslag i folkestemningen, men ikke betydningen af, at der nu for første gang var opstået en omfattende folkelig opposition. Deres udgangspunkt var den tidligere »Harmoni mellem Undergivne og Embedsmænd«. Befolkningen havde »været vant til temmelig absolut Beherskning« og »altid udmærket sig ved Loyalitet og Legalitet og ved Agtelse for den høiere Villie«; derfor ville den nok igen falde til føje.[28]

28. En nær parallel med det samme pro-et-contra findes i Fr. Petersen: Zur Rechtfertigung Nordschleswigs. Kiel 1850 (36 s.). Men det skæbnesvangre var for ham, at

Den officielle politik kom til at svare hertil, trods den moderate kurs i begyndelsen. I september-oktober 1848 blev det besluttet at sætte hårdt ind mod den passive modstand og alle tegn på danske sympatier. Derpå fulgte løbende tvangsinddrivning af skatterne og gentagne klapjagter på værnepligtige, støttet af stadig stærkere våbenmagt. En militær belægning i december måtte efter åben modstand i Vestslesvig suppleres af gendarmer i februar og et nyt gendarmerikorps i juli 1849. Nordslesvigerne blev mere og mere behandlet som fjender.

Men disse foranstaltninger forstærkede naturligvis uviljen mod det slesvig-holstenske styre. De angik hele befolkningen, også de hidtil passive, og forvandlede til en vis grad de særslesvigske følelser til bevidst danskhed. Allerede efter det første krigsår var størstedelen af Nordslesvigs befolkning definitivt tabt for slesvig-holstenerne.[29]

PRÆSTEKRIGEN OG REAKTIONSTIDEN

I forsommeren 1849 samledes truende skyer om den nye slesvig-holstenske stat. Dens skæbne blev ikke afgjort af de forholdsvist spredte kamphandlinger i den slesvigske krig, men af udviklingen i Tyskland og de løbende stormagtsforhandlinger. De tyske stater beherskedes nu af revolutionsfjendtlige fyrsteregeringer; nationalforsamlingen blev opløst i maj-juni 1849, og centralregeringen mistede derefter snart al betydning. Stormagterne ønskede fred uden forstyrrelse af den europæiske »ligevægt«, og det gjaldt nu også Preussen,

kampen ikke var blevet ført på grl. af Slesvigs ret til forbindelse med Holsten, men på kravet om Slesvigs indlemmelse i Tyskland, hvis berettigelse også blev betvivlet af »intelligente slesvig-holstenerne« (især s. 14 ff). If. KuSbl. 1850, 227 f havde han oprindelig været modstander af den væbnede opstand (ligesom hans patron, hertugen af Augustenborg; Gebauer: Christian August, 218).

29. P. Kraghs påstande om det modsatte (voksende tyskvenlighed og slesvig-holstenisme, *Das Deutschtum in Had.*, 94 ff) har ringe vægt, da de ikke begrundes. Jfr. om den s.-h. politik i Nordslesvig V. Weimar: anf. skr. (note 1), 214 ff, og Hjelholt I, 161 f, 182 ff, II, 17, 35 ff. De særslesvigske følelser kom endnu o. 1/9 1848 til udtryk i 26 adresser fra Haderslev amt (sst. I, 150 f), men de oven. fra okt.-nov. 1848 (og fra jan. 1849, Sdj.s Hist. IV, 371 f) betonedede kun ønsket om forbindelse med Danmark. Jfr. om H. D. Kloppenborg Hjelholt I, 159, og om Krüger M. Eskesen, 102 ff (kct., antagelig fra jan. 1849).

slesvig-holstenernes store våbenfælle; deres statsdannelse var trods alt for det kristeligt-konservative preussiske hof mistænkeligt knyttet til oprør og revolution. Resultatet blev en ny *våbenstilstandsaf*tafte mellem Danmark og Preussen i juli, hvorefter hertugdømmet Slesvig foreløbig skulle styres i den danske konges navn af en preussisk og en dansk embedsmand, grev *B. H. Eulenburg* og *F. F. Tillisch*, og en engelsk diplomat som mægler. Denne »*bestyrelseskommission*« (Landesverwaltung) skulle have sæde i Flensborg og støttes af preussiske tropper i Sydslesvig og af svensk-norske nord for en linie, der gik syd om Flensborg og tæt nord om Tønder. Ordningen vedrørte altså kun Slesvig, hvor den kom til at gælde fra 25. aug. 1849 til 13. juli 1850; i Holsten fortsatte den hidtidige slesvig-holstenske regering, det såkaldte statholderskab.[30]

Da hertugdømmerne derved faktisk blev skilt, er det ikke overraskende, at de slesvig-holstenske politikere kun accepterede denne ordning under skarp protest og tidligt lagde planer om passiv modstand. Men at *gejstligheden* herunder fik en ledende rolle, er et nyt og bemærkelsesværdigt træk; præsterne havde dog ikke hidtil hørt til den politiske fortrop. Forklaringen må sikkert søges i den omtalte indre-kirkelige afklaringsproces og debat siden foråret 1848. De nationale stridsspørgsmål var - ikke mindst af N. Nielsen - blevet ført tilbage til det for alle indlysende krav om bevarelse af det bestående fællesskab mellem Slesvig og Holsten. Gejstligheden havde forsonet sig med det indre systemskifte, først og fremmest som vejen til en selvstændig kirkelig udvikling, hvortil man stillede store forventninger. Og 1840ernes samling om den kirkelige retning havde nået et nyt højdepunkt under den store kirkepolitiske debat og de mange kirkemøder i 1848-49, ledet af en lang række energiske ordførere. Men lokalt lå tyngdepunktet stadig klart i Slesvig, Niensens og Baumgartens by, og den blev også midtpunktet for gejstlighedens nationale modstandskamp.[31]

Våbenstilstandsaf

30. Hjelholt II kap. 3-6; om stormagtsforhandlingerne under krigen Hist. Tidsskr. 11. rk. 2. bd., 1947-49, 215 ff (Alb. Olsen), A. Scharff: Schicksalsfragen schleswig-holsteinischer Gesch., Neumünster 1951, 27 ff, og ovn. skr. af V. Weimar.
31. Om modstandsplanerne Hjelholt II, 69 f, om gejstlighedens forgrundsstilling bl.a. Esmarchs forord (1. bd., se note 32), M. Baumgarten: Nothgedrungenes Wort (se note 37), indledningen (der også stærkt fremhæver sammenholdet mellem præsterne), [C. A. Valentiner:] Erinnerung, Altona 1852, 84 f (kritik af de »ortodokse« teologers førerskab under krigen; jfr. H. H. Studt: M. Baumgarten I, 131 f).

Slesvig« - utvivlsomt *Baumgarten* - opfordrede gejstligheden i hertugdømmet Slesvig til samlet modstand (4. august). Den kunne ikke forholde sig passivt, når fædrelandet truedes af splittelse og undergang. Det drejede sig her om pligt og samvittighed, hvor præsternes eksempel havde stor betydning. De burde derfor fortsat holde sig til statholderskabet som deres retmæssige øvrighed og nøje følge dets anvisninger uden hensyn til, at de derved kunne miste deres embeder. Denne opfordring blev taget op af en *erklæring af 22. august* fra gejstlige i og omkring Slesvig by: pligt og samvittighed bød dem kun at følge den nye regering med statholderskabets billigelse og efter dets nærmere anvisninger, og kun indtil kommissionen forlangte deres medvirken til Slesvigs adskillelse fra Holsten og underkastelse under kongeriget. De vigtigste underskrivere var de to Slesvig-provster Nielsen og Boysen samt Baumgarten og Haak i Haddeby, men hertil kom snart næsten hele stiftets gejstlighed, i alt henved 200.

Slesvig-præsterne gik således straks i spidsen. Først 23. august udstedte *statholderskabet* sin officielle protestproklamation, der - næsten som et svar til Slesvig-præsterne - opfordrede de slesvigske embedsmænd til at fortsætte deres embedsførelse, så længe og så vidt de kunne forene det med deres pligt og samvittighed. Et forsøg på at samle de civile embedsmænd om en erklæring, der lignede den gejstlige, mislykkedes i første omgang (25.-27. aug.), og stemningen var endnu mat og modløs, da de civile og gejstlige embedsmænd i Slesvig by holdt møde om sagen 29. august. Men også her formåede *Baumgarten* at vække modstandsånden ved en ildnende tale om samvittighedens krav. Derved kom der skred i protestbevægelsen, som ytrede sig i talrige erklæringer fra embedsmænd og private i de sydslesvigske byer og amter. Aktionens hovedsynspunkter blev derefter sammenfattet af Baumgarten i »Die Gewissensfrage der schleswigschen Beamten« (Slesvig sept. 1849, 26 s.): folket har villigt ydet store ofre, men »vor bevægelse« er udgået fra embedsmændene, og det er nu deres sag at vise, hvor dybt deres retsidé har slået rod, og dermed gøre det klart, at Slesvig ikke kan forvaltes af våbenstillandskommissionen.[32]

32. Opfordringen 4. aug. i KuSbl. 1849, 489 ff, adr. 22. aug. sst. 559 f, jfr. N. Nielsen: Materialien (se note 37), 34 ff; if. Jensens Statistik I, 7 var der 242 præsteembeder i Slesvig stift (1840), men flere var vakante. Om proklam. og møderne 25.-27. aug. Hjelholt II, 53, 73 f, om mødet 29. aug. Baumgarten: Nothgedr. Wort (se note 37), s. xvi f, jfr. H. H. Studt: M. Baumgarten I, 66 f. De gejstlige adr. i Materialien, fortsat af [Fr. Lübker:] Die Kirche und Schule Schleswigs im Kampfe mit der

Dette lykkedes til fulde i Sydslesvig, hvor bestyrelseskommissionen ikke fik effektiv støtte fra de preussiske tropper. Allerede i september greb modstandsbevægelsen stærkt om sig. Ethvert nyt skridt fra kommissionen fremkaldte lokale protesterklæringer, dens forordninger blev ikke bekendtgjort, flere embedsmænd og adresser nægtede den rent ud lydighed, og de få samarbejdsvillige blev lammet eller skræmt bort af voldsomme demonstrationer. Præsterne underskrev flere af de lokale adresser, men trådte også samlet op gennem en ny stor *adresseaktion i oktober*. For at hævde sin neutralitet havde kommissionen ophævet krigstidens forordninger og bl.a. udtrykkeligt genindført kirkebønnen for kongen (17. sept.). Dette vakte stærke følelser, som atter især blev tolket af Baumgarten, nu gennem et større skrift, »Die verbotene Fürbitte« (Slesvig 1849, 72 s.). Konklusionen var, at kirkebønsforordningen ikke blot indeholdt et formelt overgreb ved at være udstedt af kommissionen i den danske konges, »vor fjendes« navn. Men ved kirkebønnen for kongen ville præsterne faktisk anerkende hans kongelige magt i Slesvig, hvor han kun var hertug, og det var jo det, hele striden drejede sig om! Skriften forelå 10. oktober, da udsendinge fra de slesvigske provstier mødtes i Slesvig by for at drøfte sagen. Resultatet blev to adresser, svarende til Baumgartens synspunkter, dels mod kirkebønnen for kongen, dels overhovedet mod kundgørelse af forordninger udstedt i kongens navn, begge færdigredigeret og offentliggjort af gejstligheden i Slesvig by. Den første fik omtrent lige så mange underskrifter som septemberadressen, mens den anden, som var en direkte lydighedsnægtelse, kun blev underskrevet af en del sydslesvigske præster. Hertil kom sympatiadresser omkring 1. november fra hele den holstenske gejstlighed.[33]

Demonstrationerne fortsatte, og deres folkelige bredde viste, at også den *jævne* sydslesvigske befolkning nu var blevet »nationalt vakt«. Det store flertal, navnlig i Angel og Sydvestslesvig, sluttede sig klart til den slesvig-holstenske sag. Kun nord for demarkationslinien

sogenannten Landesverwaltung, Kiel 1850 (om adr. og afskedigelser i 1850). Andre aktstykker i K. H. Esmarch: Das Hzt. Schleswig und die Landesverwaltung 1849-50, Berlin 1850 (to bd., bl.a. de »verdslige« adresser). Tendensprægede fremstillinger af »præstekrigen« af J. H. Weiland i Schriften II, 1. bd. 3 hft. (1898), og P. Lauridsen i Sdj. Arb. 1899-1900; en kortere af K. Jansen i Die Heimat I, 1891, 129 ff (med spor af bitterheden over for Preussen efter 1866, jfr. s. 387 f).

33. Jfr. KuSbl. 1849, 670 ff (og de flg. numre), Materialien, 24, 39 ff. Om gejstlig støtte til lokale adr. se Esmarch.

formåede bestyrelseskommissionen at hævde sig; og her begyndte den sidst i 1849 at genansætte nogle af de afskedigede præster og lærere, men mødte kraftig modstand fra Rehhoff og H. P. Prahll, der var blevet provst i Haderslev (se note 28). De blev derfor begge afsat i jan. 1850, og dette fremkaldte en *ny kirkelig adresseaktion*, navnlig i Sydslesvig. Først kom en alvorlig klage fra Nielsen, derpå den hidtil skarpeste protesterklæring, i hovedsagen formuleret af Baumgarten og kun beregnet på de sydslesvigske præster; men den fik dog 150 underskrivere, som dermed demonstrerede deres uafhængighed af bestyrelseskommissionen.

Statholderskabet overtog da også i marts uden videre administrationen i Sydslesvig, og det medførte tillige en kirkelig deling. Provst Volquardts i Flensborg nægtede nu at fungere under bestyrelseskommissionen og blev afsat, men fortsatte syd for demarkationslinien; hans provstestilling i Flensborg blev overdraget til Asschenfeldt, og da Nielsen protesterede herimod, blev også han afsat og Asschenfeldt tillige konstitueret som superintendent (omkr. 1. april). Det anfægtede imidlertid ikke Niensens stilling syd for demarkationslinien, men nord for denne virkede Asschenfeldt nu både som provst og superintendent, dog kun for Flensborg og omegn.[34]

Imidlertid havde præsternes holdning til bestyrelseskommissionen bragt dem under dobbelt ild i en *omfattende litterær debat*. Både fra dansk og tysk side blev de angrebet som oprørere og edsbrydere, der sammenblandede kristendom og politik. Angrebene fra Tyskland kom tilmed fra deres nærmeste kirkelige meningsfæller, de »rettroende« kredse, der næsten overalt havde sluttet sig til fyrsterne og den politiske reaktion og betragtede den slesvig-holstenske rejsning som en udløber af revolutionen. Farligst var uviljen fra Berlins gejstlighed og førende kirkepolitikere og statsmænd, som havde stor indflydelse på den preussiske konge, mænd som Hengstenberg, brødrene Gerlach og Fr. J. Stahl. De ville genoplive den kristelige stat og kunne ikke forstå, at den slesvig-holstenske gejstlighed tilsidesatte den kristne lydighedspligt over for den af Preussen og Danmark indsatte kommission til en fredelig løsning af konflikten. Hertil kom tilsvarende

34. Om jan.-adr. KuSbl. 1850, 102 ff, 132 ff, 224, H. H. Studt I, 75; om udviklingen i marts Hjelholt II, 232 ff, 236, 241 ff. Om den folkelige støtte til slesvig-holstenismen adresserne hos Esmarch samt ZSHG 1957, 155 ff, især 170-75 (A. Scharff), og Jb. für d. schlesw. Geest 1957, 76 ff (Hans Beyer; hans sontring mellem »folkelig« og »national« opposition modsiges af ligheden mellem bondeadresserne og de øvrige).

kritik fra Lauenburg og enkelte præster i Sydslesvig og desuden fra dansk side, hvor den med særlig vægt blev fremført af professor Martensen, som også var anset i Tyskland.[35]

Disse angreb mobiliserede efterhånden alle den kirkelige retnings førende navne i Slesvig-Holsten. I begyndelsen var tendensen her påfaldende *radikal*, i hvert fald i Kirchen- und Schulblatt, som også fortsatte kampen for kirkeforfatning med stor kraft. Schrader erklærede fx. rent ud absolutismen for Tysklands forbandelse, som havde forkrøblet både det folkelige og kirkelige liv; og redaktionen beklagede dybt, at politikken i Tyskland nu gik reaktionens vej, og tog skarpt til orde mod den preussiske konge, der havde brudt sit løfte om hjælp til Slesvig-Holsten. En række usignede småartikler betonedede sammenhængen mellem kirkens frigørelse og det frie og folkelige statsliv; det rummede farer for anarki, men korstoget derimod var ubegrundet, for trods alt stod demokrater og republikanere kristendommen nærmere end absolutismens farisæere. Antikrists rige er ikke en republik, men et absolut monarki!

Mere udførligt udvikledes disse synspunkter i *Baumgartens* skrift om kirkebønnen: den tyske frihedsbevægelse har nok ført til excesser andetsteds, men ikke i Slesvig-Holsten; dens ideer om menneske- og folkeret er kun karikaturer af bibelske grundtanker, men ret forstået dermed kristeligt legitime. Kristus opfattede det enkelte menneske som en selvstændig personlighed, der ikke må underkastes tvang og formynderskab; han gjorde sig endog til proletarernes fører, og gennem ham er germanernes kærlighed til frihed og selvstændighed blevet forædlet. Den dynastisk-absolutistiske regeringsmåde er derfor ukristelig og blev allerede i Det gamle Testamente betragtet som en fare, der kunne berettige en folkeopstand og stadig kaldte profeterne frem. Lydighed mod øvrigheden forudsætter en vurdering af dens retmæssighed, og embedsedden omfatter både fyrste og folk og kan derfor ikke gælde ubetinget over for fyrster - det ville også efter Baumgartens mening føre til Antikrists rige. »Den kristelige stat« var løgn og hykleri; men på den anden side tillagde han de kristne en vigtig folkelig-politisk opgave, åbenbart svarende til profeternes i Det gamle Testamente.[36]

35. De tyske angreb kom især i Hengstenbergs Ev. Kirchenzeitung, jfr. om forholdene i Berlin H. Hermelink: Das Christentum in der Menschheitsgesch. II, 1953, 340 ff. Om indlæg fra Lauenburg og Sydslesvig Schriften II, 1. bd. 3. hft., 82 f. Martensens »Sendebrev« (Kbh. 1850, 29 s.) var et svar på Nielsens »Materialien« (se note 37). Tilsvarende, men skarpere angreb på de s.-h. præster som landsforrædere, menedere og hylkere findes i den danske presse, senere uddybet i Allen II (1858) kap. 19 med historisk materiale og personlige angreb (fx. på Nielsens »uhyggelige Skikkelse«, s. 430 ff).

36. KuSbl. 1849, 525 f, 535, 545 ff, 576, 624; Die verb. Fürbitte især s. 26-50.

Andre udtalte sig mere forsigtigt og søgte at vinde gehør i kirkeligt-konservative kredse, navnlig i Preussen. *Nielsen* rejste allerede i september til Berlin for at appellere til gejstligheden og den preussiske konge som den evangeliske kirkes »Schirm- und Schutzherr«; samtidig kom en bondedeputation fra Nordangel, anført af pastor *Carl Schmidt*, Grumtoft, og de fik alle en god modtagelse ved hoffet, hvor præster og bønder var velset. Nogle måneder efter udsendte *Nielsen* en samling aktstykker med et irenisk forsvar for den slesvigske gejstlighed, stilet til alle gudfrygtige i Danmark og Tyskland. Han betonedede navnlig, at gejstlighedens optræden ikke skyldtes oprørslyst, men netop lydighed mod dens rette øvrighed, nemlig statholderskabet. Her var ikke gnist af Baumgartens kampiver, og *Nielsen* tilsluttede sig da også et konservativt indlæg fra præsten *C. E. Mau*, der tog afstand fra de radikale udtalelser i Kirchen- und Schulblatt og fremhævede øvrighedens gudgivne magt uden hensyn til undersåttemes vilje; slesvig-holstenerne havde derfor handlet ret ved at lyde den tyske centralmagt! Hertil kom senere udførlige forsvarsskrifter på over 100 sider fra *Versmann*, *Decker* og professor *Pelt*, mindre indlæg fra professor *Mau* og *L. Schrader* og flere fra *Fr. Petersen*; desuden mobiliseredes det teologiske fakultet i Kiel, *Claus Harms*, professor *Dorner* og andre venligtsindede teologer i Tyskland.[37]

I disse indlæg vandt *konservative synspunkter* overhånd. Striden blev på én gang et kristeligt anliggende og en kamp for det slesvig-holstenske fædreland, mens den tysk-nationale frihedsbevægelse forbigås eller overskygges af Slesvig-Holstens særlige historie og rettigheder inden for det danske monarki. Alle ulykker føres tilbage til danske overgreb og især revolutionen i

37. Om Berlin-rejserne *Materialien*, 5 f, 23 f, 51 ff, Hjelholt II, 115 f; *Nielsens* tale til kongen i hans arkiv i RA (cit.); om *Schmidt* især *KuSbl.* 1850, 312. *C. E. Mau* i *KuSbl.* 1849, 689 ff, om *Nielsens* tilslutning *Materialien*, 25; han satte dog fortsat Baumgarten højt, se fx. *KuSbl.* 1850, 507. - De vigtigste skrifter: *N. Nielsen: Materialien zu einer Appellation für S.-H. u. dessen Geistlichkeit, Slesvig 1849* (66 s.). *E. Versmann: S.-H. u. seine Verkläger, Kiel 1850* (Vorwort i *KuSbl.* 1850). *A. Decker: Die Revolution in S.-H., Hamburg 1850*. *A. Fr. L. Pelt: Die Schleswigschen Prediger, Kiel 1850*. *H. A. Mau: Die S.-H.ische Sache, KuSbl.* 1850, 571 ff, 577 ff, 585 ff (opr. *Ev. Kirchenzeitung* nr. 24-25, også i bogform, især vendt mod *Martensen*). *L. Schrader: Prof. Hengstenberg u. die S.-H.ische Sache, Kiel 1851* (31 s.). *Fr. Petersen: ovn. (note 28) og Die Schleswig'sche Geistlichkeit unter den wechselnden Staatsgewalten, Kiel 1851* (60 s.), hvortil senere kom hans stærkt polemiske *Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers, Frankfurt a.M. 1856* (374 s.) og et par samtidige småskrifter. Debatten genoplivedes også af *M. Baumgarten: Nothgedrungenes Wort in einer schleswigschen Sache, Braunschweig 1856* (ca. 90 s.). Fakultetets skrivelse bl.a. i *KuSbl.* 1850, 64, *Harms' udtalelser i Schriften* II, 1. bd. 3. hft., 84 ff, 129 ff. Om *Dorners* bestræbelser bl.a. *KuSbl.* 1850, 176, 608, om afhandlinger af *E. Jungck* og *J. Chr. K. Hofmann* sst. s. 485 ff og 549 ff. *Jfr. også Weilands afh. s. 82 ff.*

København og den danske revolutionsregerings slesvigske erobningsplaner. Heroverfor stod slesvig-holstenerne som et kristeligt, lovlydigt folk, der kun holdt fast ved sin ret, og deri måtte dets alvorligt troende præster støtte det efter nøje overvejelse af de tilgrundliggende kristelige samvittighedsspørgsmål. De danske sympatier i Nordslesvig affærdiges som overfladiske folkestemninger, fremkaldt af propagandister. I Deckers skrift - den mest selvstændige og alsidige belysning - findes tilknytningspunkter til Baumgartens antiabsolutistiske tanker, men Pelt tog direkte forbehold over for hans »politiske teorier«; og den fælles tendens var at godtgøre slesvig-holstenernes og navnlig præsternes besindighed og overensstemmelse med legitime og kristelige principper. De fleste ville sikkert nu kunne tilslutte sig hovedtan-ken i Pelts forord: »In uns lebt ein ächt konservativer Sinn«.

Denne holdning bredte sig til andre samtidige forsvarsskrifter som de centrale dokumentariske fremstillinger af Fr. Lübker og K. H. Esmarch. Revolutionen havde sit sæde i Danmark, mens hertugdømmerne fulgte »eine völlig konservative Richtung« (Esmarch). Det blev overhovedet *eftertidens vurdering* på tysk side, for gejstlighedens vedkommende frem til J. H. Weilands jubilæumsafhandling (1898), der især slutter sig til Pelts og Versmanns opfattelse. Weiland ser ingen indre problemer: næsten hele gejstligheden anerkendte den provisoriske regering »in freudiger, zweifelloser Überzeugung«; derefter holdt den sig i ro, beskæftiget med rent kirkelige spørgsmål, til den trådte samlet op mod bestyrelseskommissionens tilsidesættelse af landets gamle ret. Men heller ikke dermed gik den over »in ein ihr fremdes Gebiet, ins Politische«! Til gengæld fastholdt man fra dansk side fordømmelsen af »præsteoprøret« som eds- og troskabsbrud, beskyttet med kristelige fraser, således i det danske modstykke til Weilands fremstilling, P. Lauridsens store afhandling fra 1899-1900.[38]

*

I *Nordslesvig* fik våbenstilstandsperioden som helhed et roligere forløb. De svensk-norske tropper sikrede bestyrelseskommissionens

38. Pelt om Baumgarten s. 83 ff, 106 f; Pelts forord cit., jfr. Fr. Petersen: Die Schl. Geistlichkeit, 17: vor politiske opfattelse er »rein konservativ«. Også form og tone er relativt saglig i de gejstlige indlæg, bortset fra Fr. Petersens. Om Lübker, Esmarch, Weiland og Lauridsen note 32. Til ovenst. Esmarchs slutning (2. bd.), cit., jfr. Lübkers indledning; Weiland s. 15 ff (s. 19 cit.), 27 f, 87 ff, Lauridsen i Sdj. Årb., især 1900, s. 87 ff og 94 ff. Om den tyske eftertids-opfattelse Hagenah: Revolution u. Legitimität, 47 f (hvor den afvises).

autoritet, og på grund af befolkningens stilling havde slesvigholstenerne ikke mulighed for at skabe effektiv modstand. Men også her blev embedsmændene og navnlig præsterne det store problem. Als var stadig dansk besat, og Tørninglen blev straks ført tilbage til Ribe stift; men i de landskirkelige provstier havde gejstligheden samme indstilling som i Sydslesvig, og problemet kompliceredes, fordi de afsatte dansksindede præster og lærere krævede *genansættelse* og heri støttedes af talstærke sogneadresser.

Kommissionen var især interesseret i at opretholde ro og orden, og det lykkedes så nogenlunde i *efteråret 1849*. Den tog ikke notits af præsternes tilslutning til Slesvig-adresserne fra august og oktober, og dens preussiske og engelske medlem modsatte sig generelle genansættelser. Dog besatte den nogle ledige stillinger med afskedigede embedsmænd, og protester herimod nødte den i oktober til udskiftning af Åbenrås borgmester og magistrat, og senere også deputeretkollegiet. Samtidig blev enkelte genansættelsesansøgninger underkastet alvorlig overvejelse, og i november blev pastor Boesen genansat i Fjelstrup, degn Juhl i Hoptrup og pastor Karstensen i Dybbøl, de to første efter votum fra det engelske kommissionsmedlem, der fandt, at afsættelserne havde været uberettigede. Derpå blev Jep Hansens, Stephensens og Høckers sager taget op. Men genansættelserne blev stærkt forsinket af provsterne, især Rehhoff, der også nægtede at samarbejde med den nye magistrat i Åbenrå.

Efter *nyttår 1850* begyndte kommissionen imidlertid at træde fastere op i Nordslesvig. I Sydslesvig havde den måttet give op, og modstanden fra embedsmændene havde efterhånden også i høj grad irriteret grev Eulenburg, det preussiske kommissionsmedlem. I jan. 1850 blev Jep Hansen genansat i Hjordkær, Stephensen i Broager og Høcker i Løgumkloster, mens Prahls og Rehhoffs blev afsat og erstattet af Boesen som provst for Haderslev provsti og Jep Hansen som superintendent for Nordslesvig og provst for Åbenrå provsti. Samtidig overtog Stephensen Sønderborg provsti, da provst Jensen selv søgte afsked som provst. Prahls og Rehhoffs afsked fremkaldte også protester i Nordslesvig i jan. 1850, bl.a. sendte 17 præster i Haderslev provsti en længere protestskrivelse til Boesen, og 7 præster i Åbenrå provsti og én fra Ullerup nægtede at anerkende Jep Hansen.

Men kommissionen fortsatte nu uanfægtet med genansættelserne og begyndte ud på foråret også at reagere mod de protesterende præster. De blev afkrævet loyalitetserklæringer, og 8 fra Haderslev provsti, som afviste kravet, blev derpå afskediget. Det samme gjaldt

alle lærerne i Åbenrå og Haderslev, der stillede sig solidarisk med de afsatte præster, og i Haderslev blev både borgmester, magistrat og deputeretkollegium udskiftet. Ellers kom kun få civile embedsmænd i søgelyset, men inden sin opløsning havde kommissionen i alt afsat ca. 20 præster i Nordslesvig, hovedsagelig i Haderslev provsti, Åbenrå, Løgumkloster og Sundeved, og hertil kom 4 på Flensborgeggen. De fleste var dog »provisoriske« og havde kun været ansat kort tid.[39]

Også i Nordslesvig blev *den brede befolkning* i høj grad inddraget i »præstekrigen«. Den blev hovedemnet i Nordslesvigsk Tidende og de danske blade, der nu var vendt tilbage, og fremkaldte her mange forbitrede personlige angreb. For Nordslesvigsk Tidende blev det en »mørk Tid«, især på grund af bestyrelseskommissionen og »de i Almindelighed i Nordslesvig fremherskende danske Sympathier«. Men for størstedelen af befolkningen var kommissionens styre utvivlsomt et stort fremskridt. Det betød befrielse fra de slesvig-holstenske gendarmer og eksekutioner; de mange, som var flygtet, kunne vende tilbage, der kunne atter holdes nationale møder, og et dansk foreningsliv begyndte at udvikle sig. Uviljen mod de slesvig-holstenske præster voksede derfor i takt med deres modstand mod bestyrelseskommissionen, og mange sogne deltog direkte i kampen om embederne gennem gentagne adresser om genansættelse af de dansksindede præster og angreb på de fungerende. Kun i byerne fremkom der sogneadresser til støtte for de slesvig-holstenske præster, men også her var der nu opstået en dansksindet opinion, navnlig i de lavere befolkningslag. I Åbenrå protesterede 438 borgere mod Rehhoffs afsættelse, men 730 takkede derfor; i Haderslev støttede 474 omkring årsskiftet den slesvig-holstenske borgmester O. Kier, men 633 ønskede ham erstattet af den tidligere borgmester Lassen, der var kongetro. Den danske bevægelses bredde fremgår af en overvejende nordslesvigsk adresse i marts 1850 med 8897 underskrifter, herunder 1417 fra Flensborg og 600 fra sydslesvigske landsogne. Den modsvares af lidt tidligere slesvig-holstenske adresser på ca. 8000, hvoraf størstedelen kom fra Sydslesvig og kun 1704 fra Nordslesvig.[40]

•

39. Lauridsens tal: 38 (Sdj. Årb. 1900, 154) er for højt; hans egen liste omfatter kun 28 (inkl. Nielsen og Haak), hvoraf nogle if. Hjelholt først blev afsat efter 13/7 1850. Protestadresserne i januar bl.a. i Esmarch II, 63 ff. Jfr. til ovenst. især Hjelholt II kap. 15-16 og 20-21.

40. Nordsl. Tid. 17/10, 20/10 1849 (cit.). Vedr. sogneadresserne henvises til Hjelholt II

Nationale synspunkter talte således nu klart for en deling, hvilket sikkert også var Preussens ønske. Men de to nærmeste parter krævede begge »hele Slesvig eller krig«. Det var hovedtanken i de slesvig-holstenske adresser, og det var *Baumgartens* krav, da han 5. nov. 1849 blev talsmand for talrige nationale deputationer over for landsforsamlingen. I Danmark gjorde selv *Grundtvig* sig til talsmand for et tilsvarende synspunkt. I et samtidigt indlæg vendte han sig skarpt imod delingstanken og forlangte, at Slesvig nu blev »taget med Magt« fra holstenerne og de oprørske sydslesvigere og derpå virkelig »behersket«. Og da begge parter stode på deres ret og derfor på »Himlens Styrke« i kampen, så flere af de kirkelige ordførere faktisk hen til krigsafgørelsen som en gudsdom.[41]

Krigen blev derfor genoptaget efter våbenstilstandens ophør 13. juli 1850, men uden Preussen, der havde sluttet fred (2. juli). Afgørelsen faldt allerede 25. juli i *slaget ved Isted*, hvor slesvig-holstenerne blev slået tilbage. På dansk side blev det fejret i triumf; kun få holdt hovedet klart som biskop Jørgen Hansen, der mente, at man snarere burde have holdt sørgefester - alt burde hindres, som kunne vanskeliggøre forsoning.[42] I virkeligheden blev det en ulykke for begge parter, anledningen til et ubegrundet dansk overmod og indledningen til slesvig-holstenernes »dreizehn Leidensjahre«.

Sejren medførte foreløbig dansk besættelse af Slesvig og blev straks fulgt op af et *indre opgør* med slesvigholstenismen, først og fremmest gennem udrensning af de genstridige slesvigiske embedsmænd. Det var formelt en fortsættelse af bestyrelseskommissionens politik i

og Sdj. Årb. 1900 (fx. takadresserne s. 110). Lübkers skrift om afsættelserne (note 32) omtaler sogne-støtteadr. for de s.-h. præster fra Sydslesvig og købstæderne, men derudover kun fra Løgumkloster, hvor både navne og antal udelades (s. 50 f); og her havde 200 søgt om Høckers gensættelse (Hjellholt II, 269). Om Åbenrå Japsen: Den nat. udv. i Åbr., 234 ff (tallene s. 255), om borgmestersagen i Haderslev Esmarch II, 56 ff, Hjellholt II, 258. Om de store adr. Sdj.s Hist. IV, 389 f, jfr. 376 om tidlr. adr. fra Sydslesvig (7200 fra Angel, 2889 fra vestkysten).

11. Baumgarten: Die Überreichung der s.-h. Adresse, Kiel 1849, Prot. der Landesvers. 1849-50, 47 ff; jfr. om krigen som gudsdom Die verb. Fürbitte, 53, Pelts ovn. skr. s. 110 f, KuSbl. 1850, 137 ff, 510 f (Nielsens kirkebøn juli 1850). Grundtvigs indlæg i Danskeren II, 753 ff, 769 ff (8-15. 12 1849), især 775 f (cit.), jfr. hans »Krigspsalme« i Da. Kirketid. III, 815 f (cit.), o.fl. lign. digte fra krigsårene. Først hen i 1850'erne gik han ind for fuld kulturel frihed i Slesvig (mod sprogreskripterne) og efter 1861 for deling, se Jy. Sml. 1950-52, 59 ff (Tr. Fink). »Hele Slesvig el. Krig« er titlen på en samtidig pjeces, her brugt som en kort (og forenklet) sammenfatning.
12. J. Hansens erindr., Sdj. Årb. 1904, 152.

foråret 1850, men reelt en skærpelse, da den danske kommissær nu blev enerådende og fik næsten uindskrænket magt i hele Slesvig. Derved kom alle *deltagerne i »præstekrigen«* på vægtskålen, for så vidt de ikke allerede var blevet fjernet.

I *Haderslev provsti* blev resten af de 17 præster fra januar-protesten afskedit og undtagen tre (S. Andresen, L. Jessen og A. J. Boysen (død okt. 1850)). Udskiftningerne siden 1849 omfattede desuden I. Petersen, Stenderup, som døde dette år, de to først afsatte, Prahll og Chr. Petersen, Fjelstrup, og Th. Bjørnsen, Skodborg, der også fik sin afsked 1850. Dermed var der i april 1851 kun 8 tilbage af de 27 præster, som fungerede i 1849.

Tilsvarende blev i *Åbenrå provsti* alle 7 fra januar-protesten afsat, og når hertil føjes de tidligere afsatte i Åbenrå og Løgumkloster samt Schrader, Bedsted, der blev forflyttet, og P. Petersen, Varnæs, som døde 1849, var her kun to tilbage af provstiets 14 præster i 1849 (Wulff og Ratenburg).

I den sundevedske del af *Sønderborg provsti* og de fire exemte sogne i Sundeved og Lundtoft herred blev alle udskiftet fra nov. 1849 til april 1851 undtagen tre (G. Christensen, P. Mumsen og Chr. Damm), dels før, dels efter Istedslaget.

Billigst slap *Tønder provsti* (nord for 1920-grænsen), som heller ikke var blevet meget berørt af af- og genansættelsessager under krigen; præsterne havde også vist nogen tilbageholdenhed, navnlig i foråret 1850. Her blev kun to tvangsforflyttet og to regulært afsat i efteråret 1850, B. Godt, Felsted, og - trods menighedsadresser - A. Matzen, Bylderup; men provst Ahlmann fulgte efter 1852, skønt han siden krigen havde samarbejdet med de danske myndigheder.

Til gengæld skete der store forandringer i *Sydslesvig* efter Istedslaget. Mindst 20 flygtede straks, omtrent lige så mange blev kort efter afsat for lydighedsnægtelse eller som politisk farlige, og mindst 10 af andre grunde. I alt måtte ca. 100 slesvigske præster opgive deres embede fra nov. 1849 til april 1851, dvs. op mod halvdelen i Slesvig stift. Hertil kom 50-60 lærere og mindst 100 civile embedsmænd og funktionærer. Den 10. maj 1851 blev der givet almindelig amnesti, men udelukket blev bl.a. de to superintendenter Nielsen og Rehhoff, provsterne Boysen og Volquardts og præsterne Baumgarten, L. Lorenzen og J. Brag.[43]

13. Ifr. de delvis divergerende oversigter i KuSbl. 5/4 1850, 217 ff, i *Schriften* II, I. bd. 3. hft., 90 ff, og i *Sdj. Årb.* 1900, 155 f. Hvorvidt der var tale om egl. afsættelse, beror i flere tilfælde på et skøn. KuSbl. og Weiland angiver 100 præster som afsatte, Lauridsen kun 89; også antallet af afsatte civile embedsmænd m.m. ansættes noget højere i tyske kilder, se fx. *Dvk.* 5/9 1851.

Det nationale opgør ramte imidlertid ikke blot personer, men også en række *blade og institutioner*, som hidtil havde præget det kirkelige liv. Det mangeårige samarbejde om *Religionsblatt* i Flensborg blev afbrudt fra nytår 1850, da Asschenfeldt blev udelukket af redaktionen. Han ville fortsætte den hidtidige rent opbyggelige linie, mens Volquardts og Lorenzen nu ville optræde som »kristelige statsborgere« og tale »som en basun« mod politisk uret, dvs. mod bestyrelseskommissionen. Men bladet måtte indstilles allerede 10. april på grund af Volquardts' afsked. Også *Kirchen- und Schulblatt* måtte standse; ved udgangen af 1851 gav Versmann op med henvisning til svigtende abonnental i Slesvig, bl.a. som følge af, at det slesvigske postvæsen nu nægtede at levere det. Landskirkens teologiske centrum, *universitetet i Kiel*, mistede sin status som »Landesuniversität« ved ophævelsen af bienniet for Slesvig i febr. 1851, kravet om to års studier i Kiel; mange slesvigere foretrak derefter Københavns universitet eller studerede begge steder. *Det slesvig-holstenske bibelselskab* oplevede stadig tilbagegang under og navnlig efter krigen, og i april 1853 blev det ophævet for Slesvig på forslag af Asschenfeldt og flere dansk-slesvigske præster. I stedet oprettede Boesen et nyt, først for Haderslev provsti (1852), derpå for hele Slesvig (1856). Også *Gustav-Adolfsforeningen* havde haft tilbagegang og måtte 1853 begrænse sig til Holsien for at undgå regeringsindgreb. Året efter blev *Slesvig stift* ændret til et dansk-tysk bispedømme med sæde i Flensborg og med U.S. Boesen som biskop, den første med denne titel siden reformationen.[44]

Til de hårdt ramte institutioner hørte desuden *brødremenigheden i Christiansfeld*, hvis problemer må omtales lidt nærmere på grund af dens betydning i Nordslesvig. Dens *virksomhed udadtil* var gået stærkt tilbage under krigen. Kostskolernes elevtal aftog stærkt i de første krigsår, og i pigeskolen var kun 9 tilbage i 1851. Roentgens

[1. Relbl. 1849, 214, 1850, 5 f (cit.), 68, jfr. Volquardts til Nielsen 5/12 1849 (Gottorp, Abt. 18, 3 a nr. 90, fol. 37), Dvk. 18/1 1850, [Dora Bang:] *Erinn. einer alten S.-H.-erin*, Lübeck 1898, 53 ff. - KuSbl. 1851, 768; udgivelsen blev først genoptaget efter 1861. - Om bienniets ophævelse Sdj.s Hist. IV, 411, Sdj. Årb. 1953, 178 ff, og ZSHG 1957, 113 ff (Achelis). - Om det s.-h. bibs. dets berr. 1848-53; brevene til B.F.B.S., London, viser ledelsens slesvig-holstenske indstilling under krigen, især en længere redegørelse fra Reiche 1/9 1849. Om ophævelsen akter i Gottorp (Abt. 18 nr. 18, læg 33 a), jfr. Allen II, 476 ff. - E. Michelsen: *Der G. A.s-Verein in S.-H.*, 1893, 37 ff. - Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 355 ff.

bibelvirksomhed fortsatte især med uddeling til soldater, men svandt i øvrigt ind, da næsten alle hans præsteverner blev afsat; og efter krigen måtte almueskolerne kun bruge de officielle danske oversættelser. Den jyske og fynske emissær-virksomhed ophørte helt i 1848, og meget tyder på, at menighedens anseelse også daledede i de sønderjyske lokalkredse. Menighedsfesterne og missionsfesten fik ringe tilslutning udefra i årene 1848-52, og stadig færre indfandt sig til de danske søndagsforsamlinger i Christiansfeld, som i efteråret 1850 blev opgivet og kun genoptaget for at undgå dansk kritik. Emissær Wolter færdedes stadig i de sønderjyske vennekredse, men afspejlede sikkert stemningen i disse ved sin udtalte kongetroskab; og den var ikke velset af ledelsen i Christiansfeld og Herrnhut, som fandt, at han interesserede sig for meget for politik.[45]

I *Christiansfeld* havde menighedslivet lidt meget under krigen ved indkvarteringer og lazarettjeneste, og ikke mindst som følge af tiltagende nationale modsætninger. Flere »brødre« deltog i krigen på begge sider; en dansksindet »broder«, Zach. Hedegaard, blev beskyldt for politisk agitation og forlod byen i 1849, og flere andre rejste sydpå efter Istedslaget. Roentgen tog personligt parti for de slesvigholstenske præster, men støttede ikke protestadresserne; og der fremkom kun få angreb på menigheden under krigen i den danske presse. Efter krigen fattede Roentgen nyt mod. Hans drengestalt voksede igen, nu ved tilgang fra »hjemmetyske« hjem, som i 50erne gav kostskolerne en ny opblomstring. I foråret 1851 fik han udsendt en ny emissær til Jylland, og om sommeren gik den tidligere danske prædikant J. H. Möhne ind på at afløse Hesselberg, hvem Roentgen gav skylden for den svigtende tilslutning til de danske forsamlinger.[46]

15. Generelt Jahresberichte og Gem. Diar. (10/5 1851 om pigeskolen, 14/11 1849, 17/6 1850 om missionsfesterne). Om bibelsagen Roentgens breve til B.F.B.S., især 30/8 1850, 20/5 1851, om menighedsfesterne ældsterådsprot., Gem. Diar. og brødre- og søstrediarierne (deltagelse udefra mod sædvane ikke nævnt), om søndagsfors. brørdrediarieret 29/8 1850, breve fra Hhut. 16/10, 27/11 1850; sst. 11/11 1850 om Wolter, jfr. Wolter til Hhut. 7/1 1852. Jfr. note 46 og 48 om emissærarbejdet i kongeriget.
16. Om brødrene Gem. Diar. og brørdrediarierne (7/1 1849 om Hedegaard, jfr. bd. V, 201). Om Roentgens stilling især hans stærkt politiske Jahresber. 1850. Eks. på presseangreb: Dvk. 12/6 (om Chrf. som samlingssted for afsatte præster), og især 24/6 1850 (om Roentgen og Mygind), men efter velvillig omtale af brødre menigheden som sådan 21/6 1850. Om tilstanden efter krigen Roentgens breve og breve

Men samme år *brød stormen løs* over Christiansfeld. Dannevirke havde i febr. 1851 beklaget, at ledelsen ikke havde hyldet »vove hjemvendende seirrige Tropper«; modtagelsen i Christiansfeld var blevet foranstaltet af private, navnlig »de mest ubemidlede Indvaanere«. Derpå fulgte et almindeligt angreb på ledelsens og navnlig Roentgens holdning under krigen; det ledsagedes af venlige ord om de dansksindede medlemmer og om menighedens tidligere fortjenester, men endte med at foreslå nøjere kontrol fra de danske myndigheders side. I juni indsendtes menighedens gamle koncession til kongelig bekræftelse, som det var sket efter hvert tidligere tronskifte, men til ledelsens bekymring kom der intet svar; derimod stillede kirkevisitatoriet nærgående spørgsmål om Roentgens konfirmation af »fremmede« børn. I september fremkom nye og skarpere angreb i flere blade, som direkte opfordrede til regeringsindgreb, og samtidig modtog unitetsledelsen advarende breve om den indre strid i Christiansfeld. Alt dette medførte et pludseligt omslag i Herrnhut, hvorfra Roentgen nu - under en rejse i Tyskland - modtog en *bortkaldelse* til »societetsarbejder« i Königsberg (omkr. 1. okt. 1851). Denne stilling havde man endnu et par uger før tiltænkt danskeren Hesselberg; men han blev nu i stedet »forfremmet« til skoleinspektør. Allerede 24. oktober forlod Roentgen fortsat i stilhed Christiansfeld, nøjagtigt 24 år efter sit opbrud fra Neuwied.[47]

Men de danske angreb fortsatte. Dannevirke meddelte en række graverende »Episoder af Christiansfelderlivet under Oprørskrigen«, og Fædrelandet påstod, at brødremenigheden netop var anlagt for at udbrede tysheden og derfor burde bremses; dens »hykkelske Pietisme« var derimod uden betydning. Uviljen ytrede sig på mange måder. Emissær J. P. Lund, der berejste Jylland og Fyn fra 1852, mødte ofte en mur af mistænksomhed, når han søgte at knytte kontakt. I Christiansfeld følte man grunden vakle, fordi koncessions-

fra Hhut. (fx. 11/11, 27/11 1850 om spændingen i søstre- og enkehuset; 27/4 1851 om anstalterne, jfr. Sdj. Årb. 1943, 45, 1944, 106 ff, 124 f; 2/3 1851 om emissærposten, jfr. bd. V, 67 f; 10/9 1851 om Möhne og Hesselberg, jfr. Roentgen til Hhut. 22/10 1850).

17. Presseangreb: Dvk. 12/2, 14/2 1851; Fædrelandet 8/9 1851 efter Flensb. Zeitung. Dvk. 10/9 1851 (kræver ledelsen udskiftet og tilsyn med skolerne, men tager afstand fra de skarpe generelle domme i Flensb. Z.). Om koncessionen og konfirmationerne især breve fra Hhut. 24/5, 23/6 1851. Roentgen til Hhut. 18/8, 8/9 1851, om Roentgen og Hesselberg breve fra Hhut. 27/9, 2/10 1851. Gem. Diar. okt. 1851. Roentgen var da næsten 74 år; han døde i Königsberg 1855.

ansøgningen forblev ubesvaret; og myndighederne viste deres fjendtlige holdning i stort og småt. Postmesterembedet blev fx. frataget menigheden, og postvæsenet nægtede at leje dens lokaler. En episode i brødrehuset med »oprørsk syngen« blev strengt påtalt, og skolevæsenet var stadig under observation. Nogle tyske skolebøger måtte afskaffes, en »broders« privatlærervirksomhed med børn fra omegnen blev forbudt, og konfirmationen af børn udefra søgtes fortsat begrænset af myndighederne. Det blev også nøje overvåget, at de erhvervsdrivende ikke handlede uden for Christiansfeld.[48]

Alt dette uddybede yderligere partistriden i menigheden. Men ledelsen bøjede sig nu for de danske myndigheder. Fem kostskolelærere blev trukket tilbage indtil 1854, og efter episoden i brødrehuset blev dets »plejer«, *Th. Raillard*, sat under »menighedstugt« og derpå forflyttet, og brødrehusets forstander *J. Pielder* fulgte efter i 1855. Roentgens efterfølger, *Matthäus Wied* (1852-57), søgte forsoning, og unitetsledelsen var enig med ham i, at det nu gjaldt om at række både ydre og indre fjender hånden, »wenn auch auf dem Weg harter Selbstverleugnung«.[49]

*

Begivenhederne i 1850 og de nærmest følgende år dannede således i mange henseender *afslutningen på den hidtidige kirkelige udvikling*. Den slesvig-holstenske landskirke var sprængt og dermed en enhed fra reformationstiden, fornyet ved fælles generalsuperintendent 1713 og i stigende grad også *oplevet* som en enhed i de seneste årtier indtil 1850. Den kirkelige fornyelsesbevægelse var lammet på drastisk vis, for det var jo især de »kirkeligtsindede« præster, som med deres

48. Presseangreb: Dvk. 17/10, 21/10, 22/10, 29/10, jfr. 6/10 1851; 20/12 1852 (om brødrehusepisoden m.m.); Fædrelandet 9/9 1852. Om Lund se bd. V, 281 ff. Forholdet til øvrigheden kan her kun skitseres; der henvises til oversigten i Begleitschr. 1854 (VA R 11 II B 9), breve fra Hhut. især 23/4, 30/8, 31/8, 10/10, 4/12 1852, 31/1 1853, brev fra amtet 3/4 1855 (R 2), Chr. Lehmann til C. Klein 1/12 1858 i Regenburgs arkiv (P. nr. 19); Haderslev amtsarkiv nr. 152 (LA).
49. Om den indre strid især J. P. Lund til Hhut. 15/10, 29/11 1852 (R 19), om lærerne Sdj. Årb. 1943, 45, om Raillard og Wied breve fra Hhut. især 31/8 (cit.), 13/9, 21/9 1852, om Pielder og vurderingen af Wied Dvk. 20/12 1852. - Nordsl. missionsforening blomstrede hurtigt op efter krigen, se s. 97 (dog ikke i menigheden if. breve fra Hhut. 17/6 1854). Der kom atter mange udefra til festerne i Wieds tid (se Gem. Diar.). Et kongebesøg blev aflyst i 1854, men gennemført med stor hyldest i 1858 og 63 (søstrediarierne 1854, Gem. Diar. 1858 og 63).

ledere i spidsen havde sluttet op om den nationale modstandskamp og derfor måtte forlade Slesvig. Denne udgang af striden blev også dybt beklaget af den danske professor Martensen, Niensens ven og nationale modstander; det var efter Martensens mening just de »dygtige præster«, der nu savnedes i Slesvig, »den ædleste del af den slesvigske gejstlighed«, som hørte til de fordrevne (1852).[50]

De mange ledige embeder blev for størstedelen besat af *danske præster*, som mødte store vanskeligheder i Sydslesvig, hvor »de ansaa sig udsendte af Seierherren for at befri Befolkningen for den Tydskehed, som var trængt ind i den«. Det samme gjaldt til dels i Nordslesvig, og hertil kom, at de nyansatte i reglen savnede kendskab til de særlige slesvigske skikke og forhold, som befolkningen satte pris på. De store politiske og kirkelige omskiftelser synes overhovedet at have svækket befolkningens traditionelle kirkelighed, og brødremenigheden og lægmandskredsene havde for en del mistet deres betydning. Der var dog flere undtagelser, navnlig i Tørninglen, hvor grundtvigianismen vandt frem, og hvor Nordslesvigsk missionsforening og dermed forbindelsen til Christiansfeld stadig spillede en betydelig rolle (se kap. 9).[51]

Året 1850 ændrede også ganske vilkårene for *den dansk-slesvigske bevægelse*. Den havde hidtil været en nationalpolitisk oppositionsbevægelse i landbefolkningen, og skønt den både havde rummet konservative og liberale elementer, havde det bærende været den af Flor inspirerede kamp for dansk-folkelig selvbesindelse og selvstændiggørelse, som kunne støtte sig til bondestandens selvhævdelsestrang over for »adels-, embeds- og juristaristokratiet«. Det var derfor konsekvent, at de store folkeadresser fra 1847 til marts 1850 stadig klarere gik ind for en fri demokratisk forfatning i forbindelse med Danmark, og at folkevæbningsbevægelsen i 1848 stillede vidtgående krav om lokale folkeråd.

Men disse krav blev på ingen måde opfyldt efter Istedslaget. Det danske styre blev et absolutistisk embedsmandsstyre, som nærrede dyb mistillid til de nationale folkebevægelser. Embedsmændene havde for

50. Briefwechsel zw. Martensen u. Dörner, 1888, I, 223 f (cit.). - If. Baugarten fjernede gejstligheden sig senere fra treårskrigen's ånd, som ikke vendte tilbage o. 1864. Selv fortsatte han i Tyskland kampen for kirkeforfatning og samvirken mellem kirke og folk, en tid som professor i Rostock. Se H. H. Studt: M. Baumgarten, især I, 297 ff.

51. Jfr. Sdj. Årb. 1904, 146 f (Jørgen Hansen, cit.), Sdj.s Hist. IV, 460 ff, og C. Petersens samlinger fra de enkelte sogne.

størstedelen tilknytning til nationalliberalismen, men lagde større vægt på embedsmagten end på nationale og liberale principper. Slesvigholstenismen skulle undertrykkes og tyskheden bekæmpes med tvangsordninger, især de bekendte sprogreskripter for Mellemslesvig fra 1851. På den anden side blev de danske førere skudt til side, Flor udelukket fra enhver indflydelse, P. C. Koch chikaneret bort og Rødding højskole og grundtvigianismen stadig forhånet i den nationalliberale presse. Klimaet var altså på mange måder ugunstigt for den danske folkebevægelse, og et lovende samarbejde mellem bondepolitikere i Nord- og Sydslesvig 1854-56 lammedes af sprogpolitikken, som fremkaldte voksende antidanske reaktioner. Det øgede kendskab til Danmark og dansk kultur medvirkede dog til, at den danske bevægelse kunne genoplives i Nordslesvig efter 1864 og senere atter vinde frem, netop som en demokratisk folkebevægelse støttet til bondestanden og nationalitetsprincippet.[52]

Den slesvig-holstenske bevægelse led derimod den vanskæbne først at blive bremset af danskerne og derefter knust af de preussiske »befriere« efter 1864. Skønt nært knyttet til de nationale strømninger i Tyskland havde den i høj grad bygget på lokale forudsætninger og stadig stilet mod et forenet, selvstændigt Slesvig-Holsten, først inden for det danske monarki, derpå som en tysk forbundsstat. Det var den røde tråd i den politiske kamp, den historiske retsargumentation, kravet om særskilt arvefølge, »fundamentalsætningerne« og statsgrundloven af 1848, der nok forudsatte en overordnet tysk rigsforfatning, men dog var en særlig forfatning for staten Slesvig-Holsten. Endnu i 1864 samledes næsten alle slesvig-holstenere om Christian Augusts søn Frederik (Friedrich), der blev hyldet som hertug på statsgrundlovens grund og dermed som symbol på selvstændigheden.

Men i 1866 annekterede Preussen uden videre både Slesvig og Holsten, som derefter blev en uselvstændig grænseprovins, styret af preussiske embedsmænd og efter preussiske love. Slesvigholstenismen blev nu effektivt undertrykt og tillige skarpt angrebet af preussiske skribenter - især en kreds af historikere - som smålig partikularisme. Og dog havde slesvig-holstenernes Tysklands-begejstring og loyalitet over for enhedsbestræbelserne aldrig været større end i den korte tid

52. Den danske kritik af regeringens politik begyndte i vestslesvigske grundtvigske kredse (se Sdjs Hist. IV. 471) og blev senere fremført med vægt af A. D. Jørgensen (1883, se Hist. Tidsskr. 9 VI. 412 f), og P. Lauridsen i Sdj. Årb. 1900, 128 ff. Om samarbejdspolitikken 1851-56 Sdj. Årb. 1925, 225 ff (J. Plesner).

efter martsrevolutionen, da de fik mulighed for at udvikle deres »hjemstavns-fædreland« ved egne kræfter. Bismarcks virkeliggørelse af enhedstanken kastede derfor også i Slesvig-Holsten et forsonende skær over hans politik, og efter Preussens militære sejre og materielle opsving faldt de fleste til ro.[53]

53. Jfr. H. Hjelholt: Treitschke og S.-H., 1928, om de preussiske »annekcionistaer«, og P. v. Hedemann-Heespen: Die Hzt. S.-H. u. die Neuzeit, 1926, som søger at indkredse hertugdømmernes »Sonderleben« og skarpt kritiserer undertrykkelsen efter 1864 (især 723 ff, 734 ff). Denne holdning er dog ikke almindelig. Hagenah betoner således stærkt de tysk-nationale tendenser i 1840'erne (Rev. u. Legitimität, 1916), Carl Petersen tager - især i Kieler Blätter 1939, 237 ff - afstand fra N. Falcks historisk forankrede slesvigholstenisme som »Heimatpartikularismus«, V. Pauls og A. Scharff lægger hovedvægten på slesvigholstenismens betydning som fortrop for den tyske enhedsbevægelse (henh. S.-H. zw. Nord u. Süd, 1950, og Schicksalsfragen s.-h.er Gesch., 1951), og O. Brandt: Gesch. S.-H.s fortier vel ikke skuffelsen efter 1864, men fremstiller udviklingen som væsentlig kontinuerlig fra Emkendorfkredsens Tysklands-begejstring til Preussens »befrielse« af S.-H. Først 4. udg. (ved W. Klüver, 1949) betoner i en efterskrift det indre problem efter 1864 med fremhævelse af »landshistoriens« opsving efter lammelsen i preussertiden og den nye situation, der opstod i 1916, da S.-H. blev et selvstændigt »land«. I 5. udg. (ved W. Klüver, 1957) uddybes tanken om S.-H.s egenart og »Eigenstaatlichkeit« - men dette angribes heftigt af anmelderen i ZSHG som en latterlig anakronisme! (1958, 277 ff, O. Hauser, jfr. 1967, 168 ff, 1974, 297 ff).

Slutning

De folkelige bevægelser

Det fælles hovedtema for dette værk har været *de folkelige religiøse bevægelser* i første halvdel af det 19. århundrede. Det har fordret omfattende detailundersøgelser, da deres udbredelse og forløb ikke var kendt, kun en række lokale vækkelser som »de stærke jyder«, Kerteminde-bevægelsen og den sydvestsjællandske vækkelse. At de virkelig bredte sig over størstedelen af landet, vil fremgå af de vedhæftede oversigtskort. De lokale studier har derfor tilsammen kastet lys over hele den kirkelige udvikling i dette tidsrum (se oversigten over værket s. 440).

Men det inspirerende har for mig især været deres historisk skelsættende betydning som den første selvstændige almuebevægelse. Som allerede fremhævet i indledningen til første bind var de dermed i sig selv mistænkelige for datidens myndigheder, der måtte anse dem for et spirende oprør mod både kirke og stat. Det blev dog også berørt, at de måtte ses som led i en større sammenhæng, der bl.a. omfattede beslægtede bevægelser, som ikke var begrænset til almuen. Derfor foretrak jeg samlebetegnelsen »vækkelsernes frembrud« med anvendelse af et kort, tidstypisk udtryk, der understreger karakteren af nybrud uden social begrænsning. Men det er blevet stadig klarere, at de kun var en del af en række folkelige bevægelser i udvidet forstand, der som helhed betegnede et opbrud fra den absolutistisk-statskirkelige samfundsordning.

Denne sammenhæng er ikke mindst kommet til udtryk i dette bind, som også har tilstræbt en mere indgående belysning af *den officielle kirkes* funktion i samfundet. I det gamle absolutistiske samfund var den et centralt statsorgan til sikring af rigets enhed og opretholdelse af ro og orden. Hertil svarede et kirkeligt inspireret synspunkt: den lutherske fyrstes forpligtelse til at fremme den rette tro og gudsdyrkelse, der i sig selv var nødvendig for rigets trivsel. Kongen var derfor selv kirkens overhoved, som skaffede det økonomiske grundlag, gav regler for de kirkelige handlinger og forsynede riget med statsuddannede gejstlige embedsmænd. Til dem overdrog han den religiøse og sædelige folkeopdragelse, som bl.a. skulle indskærpe lydighed mod al øvrighed. Præsten var således på én gang Guds og kongens tjener med det kirkelige »kald«

at forvalte forkyndelsen og sakramenterne og varetage sjælesorgen i det betroede embedsområde. Men deri lå oprindelig ingen dualisme. Det kongelige og kirkelige »kald« faldt sammen.

Som vi har set i Sønderjylland, havde kirken og gejstligheden stor autoritet i befolkningen. Folk følte sig med selvfølge som kristne og deltog i stor udstrækning i kirkens liv. Hvor meget lægfolk i almindelighed forstod, er svært at afgøre, men dog vel en kerne af den »gamle« forkyndelse om synd og nåde og den tilsvarende salmesang og liturgi, som de fleste menigheder helst holdt fast ved under oplysningsreformerne og ofte viste forkærlighed for, når de fik frit valg. I hvert fald indeholdt det kirkelige sprog et helhedssyn, som rummede svar på de største spørgsmål i livet og dannede grundlag for den officielle kulturenhed.

Den herrnhutiske bevægelse var den første, som brød det statskirkelige monopol. Den måtte vise stor forsigtighed, da den længe var udtrykkeligt forbudt; og den overlevede sikkert kun ved støtte fra en del af præsterne. Men den hævdede sig dog som en uafhængig bevægelse med egne ledere og traditioner, og i Christiansfeld, hvor den fik et fristed, brød den både kirkeligt og verdsligt ud af det øvrige samfund, idet den faktisk skabte en lille teokratisk republik med særegne ordninger for alle sider af samfundslivet.

Den danske forsamlingsbevægelse gik mere dristigt frem. Oprindelig var den især herrnhutisk inspireret, men her fremtrådte almuens religiøse ordførere helt på egen hånd under åbenlys kritik af forholdene i statskirken. Alene ved sin form virkede den som et kritisk alternativ til den officielle kirke. Lægprædikanterne var for gejstligheden en slags kvaksalvere og deres forsamlinger et brud med fællesskabet om sognets kirke; ja den kirkelige enhed i landet syntes truet, da den nye bevægelse bredte sig fra egn til egn. Forsamlingsvirksomheden var på forhånd ulovlig, og i kongeriget blev der ofte grebet ind imod den med arrestationer, retssager og bøde- eller fængselsstraffe. Men dette skærpede kun de vaktens iver og kirkekritiske holdning, og i 1840erne gav myndighederne gradvis efter. Dermed havde forsamlingsbevægelsen faktisk for sin del tilkæmpet sig religionsfrihed og for så vidt foregrebet det kirkelige og politiske systemskifte i 1848-49.

Samtidig opstod der imidlertid »vækkelser« af lignende art blandt unge præster og teologer, som også fik problemer med statskirkeordningen. I kongeriget samledes de om *Grundtvig*, der principielt opgav enheden mellem stat og kirke, da det blev ham klart, at statskirken fortsat

ville være domineret af »rationalister«, mens de sande kristne kun var en lille flok. Som følge heraf virkede både han og hans venner for religionsfrihed og større kirkelig frihed inden for statskirken, der kun skulle være en »borgerlig« ramme om forskellige trosretninger med lærefrihed og ret til frie menighedsdannelse. I hertugdømmerne holdt *Harms* fast ved den traditionelle statskirke, som han selv mente at have vundet tilbage for ortodoksien; men hans disciple kunne ikke forlige deres fornyelsesbestræbelser med det statslige kirkestyre. Ligesom grundtvigianerne stillede de derfor stadig stærkere krav om kirkelig frihed, men for landskirken som sådan i forhold til staten; og de endte med at samles om et komplet kirkeforfatningsprogram med lægmandsrepræsentation og demokratiske valgordninger, som ikke engang »oprørsregeringen« turde opfylde.

Men som det er fremgået, blev den bestående samfundsorden også anfægtet af mere verdslige bevægelser. *Oplysningsbevægelsen* virkede før 1800 til dels i god forståelse med regeringen, men var dog ikke for intet en gren af den samme strøm, som førte til den franske revolution. Trods kongetroskab og statsloyalitet rummede den elementer af kritik og borgerselvstændighed, der medførte, at den efterhånden ganske mistede regeringens bevågenhed. Dens grundideer blev imidlertid genoptaget med større radikalisme af *de liberale bevægelser*, som gik åbenlyst til angreb mod absolutismens autoritære kollegie- og embedsstyre. Og deres kamp for borgerindflydelse førte direkte frem til forfatningsreformerne i 1848-49, baseret på folkesuveræniteten, menneskerettigheder og adskillelse mellem stat og kirke.

I samme periode skabte *de nationale bevægelser* store problemer for regeringen ved at undergrave dens statslige enhedspolitik. Den dansk-slesvigske bevægelse nød i virkeligheden kun begrænset kongelig gunst som modvægt mod slesvigholstenismen; men ligevægtspolitikken formåede ikke at dæmpe de nationale kræfter, som splittede staten og helt tog overhånd ved borgerkrigen i 1848. Dermed spaltede de også det kirkelige fællesskab, der byggede på det kongelige kirkestyre. De dansk-nationale i Nordslesvig svigtede hertugdømmernes landskirke, som til gengæld sluttede sig til den slesvig-holstenske bevægelse. Da den statslige enhed brast, kunne den fælles evangelisk-lutherske religion altså ikke længere danne et åndeligt enhedsbånd, men blev tværtimod inddraget på begge sider i det nationale opgør.

Så forskellige disse bevægelser i øvrigt var, brød de således alle det hidtidige samfundsmønster, hvorefter både stort og småt blev bestemt og

så vidt muligt ensrettet fra oven som udstrålinger fra den centrale regeringsmagt. De religiøse almuebevægelser virkede mest overraskende, da ingen hidtil havde regnet med almuen; men det må ikke overses, at også »dannelsen« var et nyt begreb som en kritisk offentlig mening. For regeringen var almuevoeren lige så uvelkommen som præsternes statskirkekritik og advokaternes liberale ideer. Det farlige var just, at der dannedes »bevægelser«: ikke blot den saglige kritik, men især den brede opinionsdannelse på grundlag af uafhængige private kredse, der grupperede sig som bevægelser med fælles målsætning.

•

Der har ofte været grund til at gøre opmærksom på de folkelige bevægelseres tilknytning til bestående sociale lag. Det havde utvivlsomt betydning for deres udbredelse og slagkraft. Men det er vanskeligt at sætte dem i forbindelse med bestemte økonomisk-sociale forhold, da de tilsammen spændte over forskellige sociale niveauer og over en periode med stærkt vekslende økonomiske konjunkturer. Det er heller ikke muligt at forstå de enkelte bevægelser som rene klassebevægelser, der alene var båret af »sociale«, klassebestemte motiver. Derved ville man ikke blot komme i strid med deres formulerede målsætninger, som ikke i noget tilfælde var socialt begrænsede, men også med deres faktiske *sammensætning og rekrutteringsforhold*.

Almuevækkelserne var overvejende knyttet til landbefolkningen, men ikke til økonomisk-socialt ensartede lag. Om de herrnhutiske kredses sammensætning har vi kun tilfældige oplysninger; men i Sønderjylland synes det klart, at emissær Wolter mest havde sin gang blandt småfolk, mens N. J. Holm især støttede sig til gårdmandskredse. Efter hans opfattelse overgik »de hellige« endog ofte den øvrige bondestand i velstand og kundskaber (se s. 93). Den danske forsamlingsbevægelse var mindst lige så uensartet. På Sjælland og Fyn omfattede den vistnok fortrinsvis husmænd og dermed ligestillede, hvortil kom adskillige forsamlingskredse blandt håndværkere og endnu lavere samfundslag i København. Derimod dominerede gårdmændene i den jyske og navnlig den vestslesvigske forsamlingsbevægelse. Men der er ingen vidnesbyrd om et stærkere klassepræg i disse kredse; overhovedet synes denne forskel slet ikke at være blevet bemærket i samtiden. Gårdmandsdominansen i Nørre- og Sønderjylland må snarere ses som et udtryk for større almindelig sympati for de vakte kredse; på øerne var der stærkere modsætningsforhold mellem vakte og ikke-vakte, og det kan have virket

afskrækkende på gårdmændene, som formentlig var de mest traditionsbundne. De økonomiske kår har måske nok haft betydning visse steder, men som helhed synes de ikke at have spillet en afgørende rolle. I hvert fald har det vist sig, at bevægelsen bredte sig både blandt gårdmænd og husmænd og både i velstående og i fattige, tilbagestående egne. [1]

Almuevækkelserne var folkelige bevægelser i social forstand, dvs. rekrutteret af »det menige folk«. Men de herrnhutiske kredse modtog dog stærk inspiration fra præster og andre ledere i Christiansfeld, og den danske forsamlingsbevægelse fik nær tilknytning til grundtvigske præster og teologer. På den anden side var både grundtvigianismen og den Harms-inspirerede strømning oprindeligt præstebevægelser; men grundtvigianismen blev hurtigt en bred folkebevægelse, og Harms' disciple fik ikke blot betydelig indflydelse i mange sogne, men også voksende sans for samarbejde med lægfolk og til sidst for solidaritet med »folket« som helhed; var udviklingen ikke blevet afbrudt, havde bevægelsen sikkert fået større bredde.

Oplysningsbevægelsen satte især lid til »Mænd af Talenter, Indsigter og Formue«, og vi har mest mødt den som en stagneret, »ufolkelig« retning, ikke mindst i religiøs henseende. Men den var dog på sin højde en ret bred og frodig strømning, hvis store praktiske foretagsomhed gav mange berøringsflader med befolkningen. Også i sin struktur havde den på den tid meget tilfælles med de senere folkelige bevægelser; og den kan ikke undværes i helhedsbilledet, da den i mange henseender foregreb den idémæssige udvikling i det 19. århundrede.

De liberale og nationale bevægelser tog principielt sigte på hele folket (nationen) og var - eller blev - for så vidt folkelige i national forstand. Også socialt havde de stor spændvidde. Den dansk-slesvigske bevægelse var hovedsagelig en bondebevægelse; men den blev dog skabt af to professorer og nogle småborgere, som fortsat spillede en ledende rolle.

1. Dermed faldt P. G. Lindhardts teori (fra 1951) om direkte forbindelse med bondereformerne, hvorefter almuevækkelserne skulle være knyttet til gårdmandskredse som det religiøse udtryk for deres økonomisk-soziale selvstændiggørelse gennem udskiftning, udflytning, selvkøb o.l. Forbindelsen skulle derfor netop især kunne konstateres på øerne, hvor der var en vis tidsmæssig sammenhæng mellem vækkelserne og bondereformerne; i Jylland og Sønderjylland var reformerne blevet gennemført langt tidligere. Teorien dannede grundlag for den interesse både Hal Koch og Lindhardt viste for dette værk ved projektets start, og der har været god grund til at afprøve dens holdbarhed. Den har derved virket som et værdifuldt incitament. Jfr. indledn. til bd. I.

Og de bondeordførere, som den bragte i forgrunden, nærmede sig i virkeligheden de dannedes niveau som repræsentanter for en ny »folkelig« kultur. De liberale og senere nationalliberale bevægelser rekrutteredes både i kongeriget og hertugdømmerne fortrinsvis fra akademikerkredse, men ikke udelukkende. Flere af førerne - som Orla Lehmann og Th. Olshausen - fik tidligt kontakt med lavere lag, og tilslutningen voksede stærkt fra midt i 1840'erne, især under martsrevolutionen og treårskrigen. Da blev de nationalliberale i begge lejre kernen i omfattende folkebevægelser, som samledes om deres nationale og politiske program.

Dette samspil mellem forskellige socialgrupper og som helhed mellem »det menige folk« og de intellektuelle taler for den her anvendte udvidede betydning af betegnelsen folkelige bevægelser, uden social eller national begrænsning. [2] At de var folkelige, vil primært sige, at de udgik fra befolkningen, uafhængigt af officielle instanser. Og det viser klart, at de ikke uden videre kan identificeres med snævre standsinteresser.

•

På den anden side kan de heller ikke alene bestemmes på grundlag af deres idémæssige målsætninger. I *Eugen Lemberg: Nationalismus I-II* (1964) gives en almindelig definition af nationalisme i videre forstand som den ideologiske »Bindekraft«, der integrerer storgrupper, i praksis hovedsagelig statssamfund, svarende til individets trang til selvhævdelse, selvbekræftelse ved hengivelse til disse. Dette belyses ved en omfattende, i mange henseender inciterende gennemgang af forskellige former for »nationalisme«, herunder også religiøse og politiske ideologier. [3] Men en generaliserende fortolkning af denne art slår ikke til over for de her omtalte bevægelser. For det første var de ikke primært statskonsoliderende, men netop kritiske over for den bestående samfundsordning, hver på

2. Betegnelsen foretrakkes her som mere rammende end idébevægelser el. lign. (som jeg tidligere har brugt). De mange betydninger af ordet folkelig er alle facetter af den tilgrundliggende historiske udvikling og ingen ulempe, når de defineres.
3. Sammenstillingen af disse fænomener har vist sin berettigelse ved at kaste lys over væsentlige fællestræk, og det samme gælder den sammenfattende redegørelse for den nyere og nyeste tids »risorgimento-nationalisme«, som belyser vigtige træk af baggrunden for de her omtalte nationale bevægelser. Men Reinhold Wittrams betoning af de nationale begrebs mangetydighed, afhængig af den historiske kontekst, har dog bevaret sin gyldighed; se *Das Nationale als europäisches Problem*. 1954, især 35 f.

sin måde. For det andet savnes en række mellembestemmelser, og totalbestemmelser som selvhævdelse o.l. er næppe dækkende, med mindre de forstås så alment, at de egentlig omfatter alle menneskelige bestræbelser. Vi må derfor se lidt nærmere på de ovennævnte bevægelser med henblik på de forhold, der historisk betingede og karakteriserede deres fremkomst og tankegang.

1. *Økonomisk-sociale forhold.* Selv om der ikke er basis for simple socio-økonomiske forklaringer, er der grund til at antage en bredere sammenhæng i det historiske forløb, hvorunder økonomisk-sociale faktorer har spillet en vigtig rolle. De folkelige bevægelser var nydannelser, der som helhed især var knyttet til borgerlige kredse og bondestanden, altså samfundslag, der hidtil havde indtaget en beskeden stilling, stærkt overskygget af adelen. Men just disse lag var under gradvis fremrykning som følge af ekspansive tendenser i den almindelige samfundsudvikling, navnlig siden midten af det 18. århundrede. Den begyndende byudvikling og industrialisering dannede grundlag for et mere selvbevidst og til dels velstående borgerskab, og universitetsuddannede borgersønner overtog efterhånden størstedelen af embedsposterne, som det centralistiske styre tillagde stadig større betydning. Bondereformer, dyrkningsreformer og bedre afsætningsmuligheder gav bondestanden en mere uafhængig stilling, og skolevæsenets udvikling skabte voksende læsefærdighed og læselyst, hvilket var en afgørende betingelse for almuens selvstændige deltagelse i samfundslivet. Der kan også være grund til at nævnte en så enkel ting som udbygningen af vej- og postvæsenet, der dannede forudsætningen for den nye bladlitteratur og for mødevirksomhed og agitation i større stil.

Hele denne udvikling begyndte altså i enevældens tid, og det er værd at bemærke, at den på alle de nævnte punkter just befordredes af det absolutistiske regime. Det frigjorde for så vidt selv de kræfter, der førte til dets fald.

Hertil kommer, at der i nogle tilfælde kan konstateres en nøjere sammenhæng mellem de folkelige bevægelser og økonomisk-sociale spændinger. Forsamlingsbevægelsen synes fx. visse steder stærkt præget af almindelig uvilje mod præsterne og de højere samfundslag. Den dansk-slesvigske bevægelse byggede især på velstående, selvstændige gårdmænd i Haderslev østeramt og var her nært knyttet til gårdmændenes standsinteresser. En anden form for social spænding medvirkede i Christiansfeld, hvor det danske element var en underklasse, som domineredes af den tyske ledelse. Og i dannede kredse var den nationale

strid til dels en meget kontant kamp om embeder og indflydelse mellem akademikerne fra København og Kiel.

2. *Det ubegrænsede ansvar.* Idémæssigt »begynder« de folkelige bevægelser med en elementær ændring af ansvarsfølelsen, ansvarsområdet. Også denne udvikling havde dybe rødder i den gamle samfundsordning.

Al kirkelig belæring havde indskærpet troskab og lydlig tjeneste i »kald og stand«. Derved blev det etiske ansvar knyttet til et hierarki af autoritets- og underordningsforhold og for hver samfundsgruppe begrænset til »kaldet« i konkret forstand, dvs. knyttet til stand, erhverv og de nærmeste omgivelser. Men i det religiøse forhold var denne tankegang egentlig underordnet en anden, der netop fremhævede den enkelte som selvstændig person og stillede alle lige. Den personlige eksistens begyndte på en måde ved dåben, hvor barnet drages ud af anonymiteten og sættes i forhold til Gud; og den evangeliske forkyndelse henvendte sig principielt til den enkelte uden hensyn til standsforskelle. Allerede den ældre lutherdoms religiøse folkeopdragelse sigtede derfor i grunden mod personlig tilegnelse, og med pietismen lægges hovedvægten på den enkeltes omvendelse til personlig tro. Strengt taget var dette uforeneligt med kristendommens stilling som statsreligion, for det betød, at troen blev en gave til de få udvalgte, der var »særligt kaldede«. Men det særlige kald var til gengæld også et kald til at lære og formane *andre*, et ansvar for både omvendte og uomvendte.

Det var denne tankegang, som blev taget alvorligt af almuevækkelserne. Kristendommen blev den enkeltes personlige sag, men for de vakte tillige et særligt kald til at arbejde for »Guds riges udbredelse« hvor som helst - uden hensyn til deres borgerlige »kald og stand«. Noget lignende gjaldt for deltagerne i de samtidige præstebevægelser, hvis kirkelige ansvarsbevidsthed ikke var begrænset til deres officielle »sognekald«. Oplysningstidens mænd tog afstand fra pietismens »mystiske lærdomme«, men de overtog det ubegrænsede ansvar som en forpligtelse til »patriotiske« bestræbelser, der kunne tjene »det almene bedste«. Denne linie blev fortsat af de liberale og nationale bevægelser; men de følte sig som »folkets« repræsentanter og derfor *politisk* ansvarlige over for alle opgaver af betydning for samfundet som helhed.

Ansvarsfølelsen tog således forskellig retning, og de religiøst vakte var, som vi har set, ofte udpræget konservative over for samfundsspørgsmål. Derved problematiseres antagelsen af en almindelig udvikling fra religiøs til »folkelig« vækkelse, navnlig i national og politisk retning, en

ikke ualmindelig opfattelse, som har sin rod i grundtvigske kredse. Men netop i disse kredse kunne den bygge på talrige iagttagelser fra anden halvdel af det 19. århundrede, og der er også påfaldende eksempler på en sådan udvikling i den her behandlede periode. Fra Sønderjylland kan henvises til omtalen af P. C. Koch, Andr. Petersen, Johs. Lind, Chr. Kold, Knud Knudsen, J. L. Knudsen, Niels og Jens Andersen Hansen og H. D. Kloppenborg og udviklingen i Christiansfeldt og i grundtvigske kredse i Tørninglen. Og blandt gejstligheden var det åbenbart præsterne fra de to kirkelige fornyelsesparter, som også blev stærkest engageret af de nationale bevægelser. Denne sammenhæng synes at pege på den her skitserede fælles grundholdning som bindeleddet mellem tidens »bevægelsespartier«: den selvstændige stillingtagen til almenmenneskelige spørgsmål som følge af det ubegrænsede ansvar.

3. *Misforhold og helhedssyn.* For eftertiden fremtræder de enkelte bevægelser som udtryk for et i hovedsagen sammenhængende idéindhold, et helhedssyn. Men ved nærmere betragtning viser det sig, at de alle - i hvert fald i deres første fase - tog sigte på konkrete misforhold eller en bestemt modstander, som de føres tilbage til. Det kan i nogle tilfælde diskuteres, om misforholdene kun eller hovedsagelig påtales som taktiske angrebsmål. Hertil kommer, at det altid drejer sig om hidtil accepterede forhold, der først »opdages« som misforhold af bevægelsesernes foregangsmænd; og det skyldes i reglen inspiration fra anden side, evt. fra et allerede foreliggende helhedssyn. Men reaktionen mod misforholdene skaber dog en ny situation, der kræver selvstændig eftertanke: hvorfra kommer de, og hvad skal sættes i stedet? Den givne inspiration må derfor uddybes, og det fører ofte til et nyt eller i det mindste modificeret helhedssyn, som forklarer de konkrete misforhold og begrundet reformkravene.

Både almuevækkelserne og præstebevægelserne havde tilsyneladende deres forbillede i et foreliggende helhedssyn: »den gammeldags kristendom« før oplysningstiden. Dermed havde de også rationalismen som fælles angrebsmål, og det vil sige en række »misforhold«, som skyldtes rationalismen, navnlig i samtidens forkyndelse, liturgi, salmebøger, katekismus og kirkelige praksis. I Sønderjylland er det ofte tydeligt, at forsamlingsaktiviteten udvikler sig i reaktion mod rationalistiske præster eller fornys efter deres ansættelse, og både Grundtvig og Harms fremtrådte oprindeligt først og fremmest som modstandere af rationalismen.

Men i virkeligheden betegnede dette opgør en ny situation. Forsam-

lingsbevægelsen kunne støtte sig til ældre opbyggelsesskrifter og kirkelige håndbøger, især Pontoppidans pietistiske katekismus; men lægmandskredsene var en nydannelse, og kravet om omvendelse medførte vidtgående problematisering af kirkebegrebet. I kongeriget førte det til almindelig kritik af »vanekristendommen«, gejstligheden og den officielle kirke og i nogle tilfælde til dannelse af baptistiske frimenigheder - eller i opgør med disse til samling om det grundtvigske kirkesyn. Sønderjyderne var mere konservative, men den generelle præste- og kirkekritik var dog repræsenteret, fx. i N. J. Holms kreds, og det var ikke tilfældigt, at de første sønderjyske frimenigheder opstod i vækkelsesprægede kredse. Præstebevægelserne virkede ikke blot for den rette lære, men især for *levende* tro og almindelig kirkelig fornyelse. De beroede derfor i virkeligheden på nytænkning, som især blev nødsaget til at udvikle et nyt syn på kirkens væsen, læregrundlag og forfatning. Grundtvigs kampskrift, »Kirkens Genmæle« (1825), var langt fra ortodoks lutherdom, og Harms' teser ikke kun en gentagelse af Luthers. Begge skrifter rejste straks spørgsmålet om kirkebegrebet, om end på uklar måde; men det blev det centrale emne for Grundtvigs teologiske overvejelser fra 1825 og ligeså for Harms' disciple i 1840'erne.

Oplysningsbevægelsen var hos os kun en moderat udløber af ældre og vidt forgrenede europæiske strømninger. Derfor havde den på forhånd inspirationer nok udefra - med centrum i fremskridtsideen, troen på menneskehedens fremadskridende forædling. Men dens egentlige indsats var rettet mod konkrete misforhold gennem en lang række praktiske reformer: landbrugsreformer, skole- og universitetsreformer, retspleje- og tolerancereformer og talrige andre foranstaltninger, navnlig af social art. Også de liberale bevægelser kunne bygge på europæiske inspirationer, men både i kongeriget og hertugdømmerne udviklede de sig i virkeligheden gradvis under den politiske debat efter stænderanordningerne (1831). Stænderforhandlingerne var just bestemt til at opfange og afhjælpe misforhold, og de måtte nødvendigvis samle sig om de største, nemlig i finansforvaltningen og i selve stænderforfatningen. Kravet om en ny forfatning var derfor den logiske konsekvens, som både Christian VIII og Christian August måtte bøje sig for; men først under revolutionen i 1848 nåede den liberale ideologi til fuld udfoldelse.

De nationale bevægelser opstod på lignende måde under indtryk af konkrete misforhold i den dansk-tyske helstat. De grundlæggende nationale ideer var forlængst udformet, navnlig af tyske tænkere fra

Herder til Fichte; og siden Napoleons-krigen fandtes der også en almindelig tysk nationalbevægelse. Men trods dette måtte slesvig-holstenerne skabe en selvstændig bevægelse på grundlag af deres egen »landshistorie«, og den fremkaldtes først og fremmest af den danske regerings skatte- og pengepolitik og »daniserende« enhedspolitik. Disse forhold spillede en central rolle i debatten lige til 1848. Den danske nationalliberalisme opstod hovedsagelig som en reaktion mod slesvig-holstenismens stilling i det slesvigske spørgsmål; og hertil kom i begge leje den nationale udviklingstanke som en naturlig følge af voksende politisk indflydelse og ansvar: om fædrelandets genrejsning ved store indre reformer og national enhed og uafhængighed. Det nordslesvigske problem blev egentlig først opdaget udefra af nationalt bevidste mænd, som især fremdrog de sproglige misforhold; og den almindelige befolknings forståelse for deres betydning voksede kun langsomt frem. Modstanden og den sociale spænding gav dem dog stadig større betydning, og treårskrigen syntes at bekræfte »Dannevirkes« opfattelse af striden som en folkelig eksistenskamp, en ældgammel strid mellem dansk og tysk.

4. Fællesskabet. De folkelige bevægelser bygger på personlig overbevisning og er for så vidt individualistiske. De sætter skel mellem troende og vantro, tilhængere og modstandere og splitter eller svækker derved de bestående fællesskaber. Men samtidig er de fra første færd fællesskabsstiftende, om end på en ny måde. Den personlige overbevisning er tillige engagement, der omfatter både erkendelse, følelse og handling. De konkrete misforhold vækker indignation, som kræver indsats for dem, de går ud over; og opdagelsen af dem er en ny erkendelse, der må meddeles andre. Fælles interesser samler derfor mindre kredse, som snart træder offentligt frem gennem møder, blade og skrifter. Folket, almenheden må vækkes til bevidsthed om uret og overgreb, oversete værdier og nye tanker af dyb almengyldighed. Angrebene på det bestående virker alarmerende, men det budskab, der forkyndes, åbner vidtrækkende perspektiver og samler flere og flere, især blandt de unge og mest bevægelige. Antallet er ikke afgørende, men fællesskabet har en selvstændig dragende magt, og den voksende tilslutning synes ofte at afsløre et latent behov for et nyt helhedssyn; det bliver pludselig svært at forsvare de hidtidige normer og værdier.

Både heraf og af det ovenfor sagte fremgår, at de folkelige bevægelser indflydelse ikke alene beroede på saglig vurdering af deres idéindhold, men også på en række faktorer af psykologisk og sociologisk art.

Bevægelserne rummede en indre dynamik, og det nye helhedssyn kunne i den grad lukke sig om dem, der var »med«, at de ganske mistede interesse og sans for andre problemer og horisonter. De nationale bevægelser indbyrdes strid er et typisk eksempel; skønt byggende på de samme grundideer var de som helhed aldeles blinde for modpartens synspunkter. I dette forhold fungerede det nationale alene som selvbekræftelse, selvretfærdiggørelse, svarende til Lembergs model. Men fællesskabet om den foreliggende *opgave* var dog egentlig det primære, hvad enten den var religiøs eller social, politisk eller national. [4]

*

De første folkelige bevægelser førte ikke blot til systemskiftet i 1848-49, men indledede selv en ny tid, præget af tiltagende »folkelig« aktivitet. Det vil sige, at den hovedsagelig ytre sig gennem folkelige bevægelser som de allerede omtalte, blot med et bredere spektrum. I sin fulde bredde kan begrebet folkelig bevægelse nu bestemmes som en gruppe-aktivitet, som vedrører opgaver af almen betydning, udgår fra »folket« på frivillig basis og henvender sig til alle eller brede befolkningsudsnit. Den bygger i varierende omfang på kulturel tradition eller nye inspirationer udefra, men udmærker sig især ved selvstændig indsats, som ikke blot er uafhængig af officielle instanser, men kritisk og aktivt nyskabende i forhold til »det bestående«. I den forstand er de folkelige bevægelser også en realitet i nutiden.

Baggrunden var i anden halvdel af det 19. århundrede på den ene side den fortsatte økonomiske ekspansion, især landbrugsudviklingen og industrialiseringen, på den anden udbygningen af de demokratiske ordninger i kongeriget, et af de få steder i Europa, hvor den liberale forfatning overlevede reaktionstiden. Men denne udvikling ledsagedes af bevidstgørelse og participation af stadig større kredse gennem de folkelige bevægelser, som udfyldte rammerne, formulerede problemerne og tolkede og påvirkede forløbet. De religiøse bevægelser fra århundredets

1. Det har i denne sammenfatning kun været hensigten af fremdrage hovedlinier, og en del enkeltforhold forbigås med henvisning til mine tidligere betragtninger af lign. art - som jeg i hovedsagen stadig kan vedkende mig - navnlig i indledningen til bd. I, i »De religiösa folkörelserna och samhället 1750-1850« (Historiallinen Arkisto 62. Nordiska historikermötet), Helsingfors 1967, »Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv«, Lund 1969 (red. af A. P. Th., indledningen oversat i Dem Menschen zugute, München 1970) og »Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede«, Det lærde Selskabs publikationsserie, hft. 1, Århus 1973.

første halvdel overtog helt føringen i den officielle kirke og forgrenede sig efterhånden stærkt i mere specielle aktiviteter. De nationale bevægelser gennemsyrede den almindelige bevidsthed og modtog stadig ny inspiration fra den slesvigske strid og i kritiske situationer fra spørgsmålet om national uafhængighed. Men hertil kom talrige nye bevægelser, der spændte fra den politiske bondebevægelse, arbejderbevægelsen og andelsbevægelsen til høj- og friskolebevægelserne, afholdsbevægelsen, kvindebevægelsen og fredsbevægelsen - for blot at antyde typeforskellene. Og ved siden af disse bevægelser, som tog væsentlige samfundsspørgsmål op, opstod desuden en omfattende foreningsaktivitet med mere begrænsede formål, navnlig af faglig art.

Over længere sigt kompliceres billedet yderligere af de enkelte bevægelser foranderlighed, som just er en følge af deres »bevægelsesstruktur«. Den første spontant-dynamiske fase, hvor nyhedskarakteren spiller en vigtig rolle, afløses før eller siden af indre konsolidering, dannelse af organisationer eller institutioner og formering som retninger, miljøer eller regulære partier. Men også retninger og partier ændrer karakter gennem skiftende interesser, indre modsætninger og fornyelsesforsøg, bl.a. som følge af generations- og rekrutteringsforskelle. I modsat fald står de i fare for at stagnere som udtryk for forældede problemstillinger. Opgaverne veksler, den ene fortrænger den anden, og nogle bevægelser synes helt at miste deres betydning; andre ebber gradvis ud, men efterlader hos mange en stillfærdig åbenhed for de værdier, som er draget frem.

Findes der en fællesnævner bag denne mangfoldighed? Før 1849 var kristendommen klart den officielle samfundsmoralske fællesnævner, dog i stigende grad suppleret af »fædrelandet« eller lignende udtryk for forpligtelsen mod konge, land og folk. Også længe efter systemskiftet har disse begreber for mange været naturlige udtryk for den grundlæggende samfundsfølelse. Men ikke for alle, og de folkelige bevægelser vedrører ikke kun kristendommen og fædrelandet og omfatter både kristne og ikke-kristne. Snarere kunne man sige, at de i grunden beror på en kristeligt-humanistisk inspireret ansvarlighed over for medmennesker, for nødlidende og undertrykte, for den enkeltes og helhedens trivsel og udvikling, både åndeligt og materielt. Om de konkrete mål, veje og midler er der nødvendigvis stor uenighed. De er genstanden for den offentlige debat, som er uundværlig for et demokratisk samfund.

Den moderne samfundsudvikling bestemmes som bekendt også af andre faktorer; men de folkelige bevægelser har dog stadig tillørt

samfundet ny inspiration som bærere af ideer og engagement og som bindeled mellem folket og dets styrelsesorganer. De har også vist sig at rumme problematiske tendenser fra et demokratisk synspunkt, fx. til intolerance og selvsikker isolation, sekterisme og pluralistisk indifferens. Og de trues udefra af snævre særinteresser og anonyme kræfter i den økonomisk-tekniske udvikling og i selve statsapparatet, kræfter, der er mere interesseret i magt og effektivitet end i kritik og debat. Det gælder ikke mindst i nutiden som følge af samfundets differentiering og bureaukratisering. Men alternativet er i sidste instans en tilbagevenden til absolutismen, og det vil i vor tid sige den totalitære magtstat, der kontrollerer og dirigerer alt, men selv unddrager sig kontrol. Den må naturligvis undertrykke al selvstændig folkelig aktivitet.

Utrykte kilder

DET HERRNHUTISKE MATERIALE

Det benyttede herrnhutiske materiale findes i brødremenigheds-arkiverne i Christiansfeld og Herrnhut (D.D.R.), hvor det beredvilligt er blevet stillet til rådighed for arbejdet; i Herrnhut har arkivarerne også ydet værdifuld hjælp ved affotografering af en del af materialet. Arkivet i Christiansfeld er efter benyttelsen blevet nyordnet og suppleret af F.O. Overgaard, men de gamle grupperinger og signaturer er stort set blevet opretholdt. Ved afvigelser er den nye registratur lagt til grund, både i noterne og den følgende oversigt [1].

Emissærberetninger og breve

Gottlieb Mays beretninger: Fra april-dec.(?) 1817, dec. 1817-dec. 1818, jan.-dec. 1819, jan.-dec.(?) 1820, jan.-dec. 1821, jan.-dec. 1822. Arkivet i Herrnhut (film).

Hans Christian Wolters beretninger: Fra aug. 1825-jan. 1826, febr. 1826-febr. 1828, marts-dec. 1828, jan.-dec. 1829. Arkivet i Herrnhut. - Fra jan.-dec. 1830. Arkivet i Christiansfeld (også i Herrnhut). - Fra jan. 1831-marts 1832. Arkivet i Herrnhut. - Fra marts 1832-marts 1833. Arkivet i Christiansfeld (også i Herrnhut). - Fra marts 1833-jan. 1834, jan. 1834-april 1836 (film), maj 1836-marts 1838, april 1838-okt. 1839 (film), nov. 1839-april 1841 (film). Arkivet i Herrnhut.

Nicolay Lorensens beretninger (Fyn, Sydslesvig og Holsten): Fra 1829-30 (to berr.) og 1831. Arkivet i Christiansfeld. Fra 1832-33. Gemein-Nachrichten 1834, 3. del nr. 30. (Beretningerne findes også i Herrnhut).

I Herrnhut findes Mays beretninger i gruppen R 19 E 17, Wolters i R 19 E 18 b; beretningerne i Christiansfeld er arkiveret under PA I R 6 B 1. Gemein-Nachrichten (håndskrevet) har i Christiansfeld signaturen PA I R 3. Vedr. de benyttede beretninger af Frands Lund henvises til bd. V, 295.

Breve til Herrnhut (til brødreneunitedets ledelse, stilet til et medlem af direktionen): Arkivet i Herrnhut. Fra præsten i Christiansfeld (og ældsterådet): R 11 B 8. Herunder også breve fra J. H. Möhne og S. Sönnichsen. Fra alle andre: R 19 E 21 (herunder også enkelte breve fra N. J. Holm til Ph. J. Roentgen). Dog findes N.J. Holms breve til Herrnhut også i R 19 F og R 15 A (signatu-

1. Oversigten skal opfattes som supplerende oplysninger til de arkivalier, der henvises til i tekst eller noter. Den omfatter for så vidt ikke alt det benyttede, og enkelte arkivsager, hvorom noterne giver tilstrækkelige oplysninger, er ikke medtaget. Det gælder for hele kildeoversigten.

ren i så fald anført i noterne, hvor R 19 og R 15 uden nærmere angivelse altid betyder henh. R 19 E 21 og R 15 A).

Breve fra Herrnhut (som regel fra et medlem af direktionen, der havde tilsyn med menigheden i Christiansfeld, til præsten og ældsterådet): Arkivet i Christiansfeld, PA II R 2 B a.

Andre breve fra arkivet i Christiansfeld: Til præsten i Christiansfeld fra præster og private, PA II R 2 B b. Navnlig til Ph. J. Roentgen findes dog også talrige breve i PA II R 14 B (se ndf., vedr. især bibelsagen, men uden skarp adskillelse, R-nr. derfor anført i noterne). Desuden er nogle breve til skoleinspektøren benyttet, AA R 21 B (herunder også breve til Roentgen; signatur anført i noterne).

Det øvrige materiale fra Christiansfeld

Om synoderne: PA I R 1 A, herunder Synodal-Verlass 1801: 6 d, 1818: 7 e, 1825: 8 d, 1836: 9 d, 1848: 10 d; skrivelser vedr. synoden 1825: 8 a-b, 1836: 9 a, 1848: 10 a.

Ældsterådsprotokollerne: Protokolle der Ältestenkonferenz, PA II R 1 B.

Menighedens dagbogsoptegnelser: Gemein Diarien (undertiden ét ord el. med bindestreg), PA II R 5.

Menighedens årsberetninger: Jahresberichte, PA II R 6 A.

Levnedsløb: Lebensläufe, PA II R 7 A. Jfr. herom bd. IV, 263 ff.

Forsamlinger: Versammlungsbuch 1816-18, PA II R 11 F 1.

Bibel- og traktatforeninger: PA II R 14 B (i noterne ofte fork. til R 14). Under 1 a regnskabsbog for »Det danske Selskab til Evangeliets Udbredelse«, betegnet Kassabuch 1801-67; fra 1840 vedr. selskabets fortsættelse som brødre-menighedens traktatselskab. - Under 2 a-d Korrespondenz 1816-51, hovedsagelig breve til Roentgen og dennes koncepter vedr. bibelsagen. - Under 3 a Berichte der Bibelgesellschaft 1840-50 (med oversigt over dets virksomhed før 1840). - Under 4 f Roentgens regnskabsbog for bibel-virksomheden 1829-43. Under 4 g om Richtsens legat.

Brødrekolets og søstrekorets dagbogsoptegnelser (Diarien), henh. BA I R 1 A og SA R 1 A.

Menighedens og brødrehusets årsregnskaber, henh. VA R 11 II B 1 og BA II R 8.

Begleitschreiben zu den Jahresrechnungen, VA R 11 II B 9 (1812-78).

FRA KIRKELIGE MYNDIGHEDER [2]

Almindelige sager i generalsuperintendentens og det slesvigske overkonsistoriums arkiver, Abt. 18 og 13 i Landesarchiv Schleswig-Holstein (fork. Landesarchiv), Gottorp slot, Slesvig:

Abt. 18 nr. 18 a, Kirchenagende 1792-1855. Om agendestriden omkr. 1800 desuden Abt. 13 B nr. 19, Kirchenrituale.

Abt. 18 nr. 29 a, læg I, Hebung der Religiosität, 1814.

Abt. 13 B nr. 57 (Presse-Zensur), læg 88, vedr. ansøgning om udgivelse af Kirchen- und Schulblatt 1831; jfr. nr. 65 II, fasc. 697, vedr. sagens genoptagelse 1837-38 og 1843.

Abt. 18 nr. 38 VIII, Separatisten, bl.a. Sektiererische Bewegungen in Nordschleswig. Herunder breve til C.F. Callisen fra L.N. Haastrup og U.S. Boesen 1840.

Abt. 18 nr. 70 N, Kandidatenabhandlungen 1839-45 (med levnedsløb (vitae)).

Abt. 18 nr. 71 K, Bewerbungen, Präsentation und Wahlen 1835-53, Ordinationsbefehle 1848-52 (med levnedsløb).

Lokale sager. I det følgende bringes en oversigt over sager vedr. de enkelte provstier i Nordslesvig, navnlig det omfattende visitatsmateriale fra de landskirkelige provstier. Det stammer dels fra »generalkirkevisitatserne« (fork. gen.vis.), der i reglen holdtes hvert tredje år af generalsuperintendenten (fork. gen.sup.), dels fra »specialkirkevisitatserne« (fork. spec.vis.), der skulle holdes hvert år af provstiets »kirkevisitatorium« (provst og ammand), men hovedsagelig blev foretaget af provsten. Hertil kom indberetninger til visitatserne fra præster og skolelærere i varierende omfang. Skønt det udgjorde et sammenhængende system, er det bevaret mange forskellige steder under uensartede betegnelser. De er derfor her suppleret med forklarende tilføjelser, navnlig vedr. Tønder provsti, der omtales først.

Tønder provsti

Gen.sup. J. G. C. Adlers gen.vis.sager 1796-1832 (hans visitatsberetninger (af generel art) og visitatsprotokol (fra besøg i pastoraterne) samt nogle præstebereetninger, skrivelser, resolutioner o.l. foranlediget af gen.vis.). Abt. 18 nr. 41 b, Landesarchiv, Gottorp.

Gen.sup. C. F. Callisens gen.vis.beretninger 1836, 1838 og 1844. Abt. 49 (provincialregeringens arkiv), Propstei Tøndern nr. 32, 55 og 76 (omfatter også en del spec.vis.beretninger svarende til ndn. koncepter), Landesarchiv, Gottorp. Sst. i Abt. 65,2 nr. 1814 de to manglende beretninger fra 1841 og 1847.

Beretninger fra præster og skolelærere til Callisens gen.vis. 1836, 1838, 1841, 1844 og 1847. Abt. 18 nr. 41 c-d, Landesarchiv, Gottorp.

Provstens spec.vis.protokol 1797-1804 (G. J. Schmid), 1810-14 (P. Prah), 1835 (M. Ahlmann); med optegnelser om præstevalg 1797-1858. NKS 2486 4°, Det kgl. Bibliotek.

Provst M. Ahlmanns spec.vis.protokoller fra besøg i sognene 1830-45 (de første kun notesbøger af halvt privat karakter). Tønder provstearkiv, Landsarkivet, Åbenrå.

Spec.vis.indberetninger fra kirkevisitatoriet til provincialregeringen 1835-47, indeholdende provst Ahlmanns årlige beretninger (udførlige) og vedlagte forkortede udskrifter af ovn. visitatsprotokoller (som fortrinsvis er benyttet;

nogle af udskrifterne mangler; diverse skrivelser vedlagt). Koncepter i provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.

Diverse præsteberejninger 1836-42, formodentlig til spec.vis. (mindre omfattende end berejningerne til Callisen, som fortrinsvis er benyttet). Provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.

Flensborg provsti

Berejninger fra præster og skolelærere i Flensborg og Bov sogn til Callisens gen.vis. 1836, 1837 (Bov), 1839, 1842 og 1845. Abt. 18 nr. 45 c, Landesarchiv, Gottorp.

Åbenrå-Løgumkloster provsti

Adlers gen.vis.sager 1794-1833 (som fra Tdr. pr., se ovf.; men her flere berejninger fra provstiets gejstlige, navnlig provstiberetninger fra provst P. Paulsen 1815-33). Gen.sup.s arkiv, Abt. 18 nr. 43, Landsarkivet, Åbenrå.

Callisens gen.vis.berejninger fra Åbenrå-Løgumkloster og Sønderborg provstier samt de exemte sogne i Lundtoft herred og Sundeved 1837, 1839, 1842 og 1845. Tyske kancelli, indenrigske afdeling, D. nr. 51, Rigsarkivet.

Berejninger fra præster og skolelærere til Callisens gen.vis. i samme område 1837, 1839, 1842 og 1845. Gen.sup.s arkiv, Abt. 18 nr. 43, Landsarkivet Åbenrå.

Provstens visitatsprotokol 1835-45, ordnet sognevis, 1. fra provst P. Paulsens spec.vis. 1835-36, 2. fra provst J. A. Rehffs spec.vis. 1838-45. Provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.

Spec.vis.indberejninger fra kirkevisitatoriet til provinsialregeringen 1835-47, 1. fra provst Paulsen 1835-36, 2. fra provst Rehff 1838-47; indeholdende årlige berejninger og vedlagte protokoludskrifter (svarende til ovn. visitatsprotokol, som fortrinsvis er benyttet 1835-36, men protokoludskrifterne 1838-47). Den slesv.-holst. provinsialregering nr. 11, Rigsarkivet.

Præsteberejninger til provst Paulsens spec.vis. 1835-36 og til provst Rehff 1849. Provstearkivet, visitatsberejninger 1835-65, Landsarkivet, Åbenrå.

Papirer ang. provstikonventet 1821-41. Provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.

Sønderborg provsti

Adlers gen.vis.sager 1800-1833 (som fra Tdr. pr., se ovf.). Abt. 18 nr. 43 a, Landesarchiv, Gottorp.

Callisens gen.vis.berejninger og berejninger fra præster og skolelærere, se Åbenrå-Løgumkloster provsti.

Visitatsprotokoller vedr. Nybøl, Sottrup og Ullerup 1836-(78) med optegnelser fra provst K. Jensens spec.vis. (især skolevisitater). - Pröpste-Berichte 1832-47: Skrivelser fra højere myndigheder til provst Jensen og dennes svarkoncepter m.m., herunder enkelte spec.vis.berejninger. Provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.

Spec.vis.indberejninger fra kirkevisitatoriet til provinsialregeringen 1835-47, indeholdende provst Jensens årlige berejninger og protokoludskrifter (med mangler). Den slesv.-holst. provinsialregering nr. 24, Rigsarkivet.

Protokol for provstikonventet 1836-47. Provstearkivet, Landsarkivet, Åbenrå.
Haderslev provsti

Adlers gen.vis.sager 1796-1832 (som fra Tdr. pr., se ovf.). Gen.sup.s arkiv, Abt. 18 nr. 41, Landsarkivet, Åbenrå.

Callisens gen.vis.beretninger 1838, 1841 og 1847. Tyske kancelli, indenrigske afd., D. nr. 86, Rigsarkivet. Beretningerne fra 1836 og 1844 findes vedlagt ndn. spec.vis.indberetninger.

Beretninger fra præster og skolelærere til Callisens gen.vis. 1836, 1838, 1841, 1844 og 1847. Gen.sup.s arkiv, Abt. 18 nr. 41, Landsarkivet, Åbenrå.

Spec.vis.indberetninger fra kirkevisitatoriet til provinsialregeringen 1835-47: 1. Skrivelser fra provst A.H. Strodtmann (og amtmanden) 1835-38, formelt med beretninger fra 1836-38, som dog kun i 1836 indeholder en forholdsvis udførlig omtale af sognene. 2. Provst C. L. Janssens beretninger (korte) og protokoludskrifter fra sognene 1840-46. Den slesv.-holst. provinsialregering nr. 18, Rigsarkivet.

Vedr. provstikonventet »Fundamentalgesetze« 1825 i Abt. 18 nr. 7, Landesarchiv, Gottorp.

Papirer vedr. ansøgning fra Vonsild 1831 (om daglige aftenandagter i kirken) i Abt. 13 B nr. 19, Landesarchiv, Gottorp.

Tørninglen og enklaverne

Ribe bispearkiv, journaler og kopibøger (B-rækken, udvalgte år). Landsarkivet, Viborg.

Indkomne breve til biskoppen i Ribe fra Ribe stiftsprovsti 1804-50, fra Ribe amts søndre provsti 1813-47 (vedrører fra 1829 kun enklaverne), fra Lø-Møgeltønder provsti 1829-53 og fra Ringkøbing amts søndre provsti 1816-22 (vedr. A. Ørbech). Landsarkivet, Viborg.

Indkomne breve til biskoppen i Ribe fra Tørninglen provsti 1829-47. Landsarkivet, Åbenrå.

(Visitatsmaterialet, der er relativt beskedent i omfang og indhold, har været uden betydning).

Præstearkiver

Kun udvalgte sager (kirke- eller sognekroniker, konfitentregistre, kaldsbøger, skolesager, tilgangslistes m.m.) benyttet fra en del af præstearkiverne i Landsarkivet, Åbenrå. Mange kirkekroniker er ikke afleveret til Landsarkivet, men refereret i Carsten Petersens samlinger. De har dog i reglen ikke haft synderlig værdi for fremstillingen, bl.a. på grund af deres sekundære karakter (de fleste skrevet o. 1900).

FRA ANDRE STATSLIGE MYNDIGHEDER OG INSTITUTIONER

Christian VIII's arkiv: Nr. 263, takadressen for sprogreskriptet af 14. maj 1840. Rigsarkivet.

Danske kancelli: Fra kancelliets I. departement (DK I) brevn. 662 og 3267/1835 (vedr. indberetninger og cirkulære om gudelige forsamlinger), 934 og 1973/1836 (vedr. politimæssige indgreb imod dem i Tørninglen), 1575 L 1637/1836, 170 M 79/1837 samt 2143/1840 (om C. Kolds lærerstilling og undervisning i Forballum), henlagt sag nr. G 1501/1841 (klage fra beboere i Skærbæk) og forestillingsprot. 1842 nr. 96 (præsteansættelsessag fra Skærbæk). - Indberetninger og svar på cirkulære af 26/4 1834 om ritualændringer, G. 95 h. Rigsarkivet.

Tyske kancelli (TK, egl. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Kanzlei): Fra indenrigske afdeling C. nr. 61 I-V: Krieg und Verwaltung vom Jahre 1848 (vedrører også 1849). - Fra indenrigske afdeling D. (ordnet efter v. Sixtels principper, den topografiske del) præsteansættelsessager i akter vedr. de enkelte sognekald, nemlig nr. 200: Tønder provsti, 206: Tønder, 54: Åbenrå provsti, 60: Åbenrå, 133-35: Løgumkloster provsti, 179: Sønderborg provsti, 187: Sønderborg, 93: Haderslev provsti (»de otte sogne« dog i nr. 94) og 114: Haderslev. I noterne henvises kun til afdeling, pastorat og årstal, da sagerne er ordnet topografisk (de nævnte grupper), alfabetisk og kronologisk. *Den slesvig-holstenske provinsialregering:* Fra den almindelige del nr. 8, diverse sager vedr. de politiske forhold i hertugdømmerne 1830-46 (bl.a. J.O.F. Spies' manuskripter, breve og koncepter). - Fra den topografiske del nr. 30, Tørninglen provsti 1836 nr. 4 vedr. udførelsen af de indskærpede bestemmelser mod konventikler. - Desuden ovn. visitatssager (se kirkelige myndigheder). Rigsarkivet.

Den slesvigske stænderforsamling: Diverse petitioner (numrene anført i noterne). Abt. 63, Landesarchiv, Gottorp.

Den kgl. kommissarius ved provinsialstænderne for østifterne og Nørrejylland: Private andragender ang. skattebevillingsret 1840. Rigsarkivet.

Regeringskommissionen af 3. april 1848: Sagligt ordnede akter L., embedsmændenes erklæringer. Rigsarkivet.

Retsarkiver (vedr. indgreb mod gudelige forsamlinger): Anst-Slavs herreders justitsprotokol 1834-36 med tilhørende dokumenter; politiprotokol 1839. Nørvang-Tørrild herreders justitsprotokol 1837. Landsarkivet, Viborg. Desuden adskillige sønderjyske retsprotokoller (fra Landsarkivet, Åbenrå), der er gennemset uden resultat.

Haderslev amtsarkiv: nr. 152, Brüdergemeine Christiansfeld und ihre Privilegien 1771-1863. Landsarkivet, Åbenrå.

Folketællingslister: Fra folketællingen 1840 vedr. en række vestslesvigske sogne under Haderslev og Ribe amter. Rigsarkivet.

Hvor intet andet er nævnt i noterne eller nedenfor, må breve søges i modtagerens arkiv. I den følgende fortegnelse betyder »breve« derfor i reglen breve til den pågældende.

Ahlmann, M.: Prædikener 1823-51. Landsarkivet, Åbenrå.

Allen, C.F.: brev og optegnelser fra Jep Hansen, Hjordkær, 1849, i Allens samlinger I nr. 55 (anden pk.). Det kgl. Bibliotek.

Bibelselskaber: Om det slesvig-holstenske Abt. 13 B nr. 28 og Abt. 18 nr. 18, læg 33 a, Landesarchiv, Gottorp; om bibelforeningen i Christiansfeld se det herrnhutiske materiale; om B.F.B.S. se nedenfor.

Brag, Jürgen: Politisk karakteristik af Haderslev østeramt i Augustenborgske papirer, B. 2, breve til J. Brag, arkivet på Gisselfeld.

British and Foreign Bible Society (B.F.B.S.), arkiv i London. Herunder de i

noterne anførte breve til E. Henderson, Rob. Pinkerton og John Jackson. *Callisen, C.F.*: Breve i hans privatarkiv, Landesbibliothek, Kiel. Når nærmere oplysninger er udeladt, sigter »breve til Callisen« til embedsbreve, fortrinsvis gejstlige indberetninger til Callisens gen.vis., se kirkelige myndigheder.

Det danske Missionsselskab (D.M.S.), Rigsarkivet. Herunder breve til bestyrelsen, især B. F. Rønne.

Det danske Selskab til Evangeliets Udbredelse, se det herrnhutiske materiale.

Eielsen, Elling: Breve fra og om Eielsen i Heggveits samlinger, Ms. A. I d, Norsk historisk Kjeldeskriftinstitut, Oslo.

Flor, Chr.: Breve og optegnelser i NKS 1766 2°, Det kgl. Bibliotek.

Fog-slægten, Vodder: Slægtsoptegnelser af lærer J. Fog, København. Kopi hos E. Ballegaard, Hvejsel.

Grauer, J., Åbenrå: Brev fra Grauer (til en ukendt professor, 1844) i NBD, Det kgl. Bibliotek.

Grundtvig, N.F.S.: Breve i Grundtvig-arkivet, Det kgl. Bibliotek.

Hammerich, Johs.: Breve i NKS 2136 II 2°, Det kgl. Bibliotek.

Hansen, Jørgen: Selvbibliografi i NKS 1624 2°, Det kgl. Bibliotek.

Helveg, Fr.: Breve i hans privatarkiv (i privat eje).

Kierkegaard, P.C.: Breve i NKS 3174 4°, Det kgl. Bibliotek.

Koch, H.P.G.: Breve og koncepter i hans privatarkiv, nr. 5783, Rigsarkivet.

Koch, P.C.: Breve i NKS 1763 2°, Det kgl. Bibliotek.

Lindberg, J.C.: Privatarkiv i Det kgl. Bibliotek. Breve i Add. 922 4°.

Materiale vedr. bidrag til gammellutheranerne i Schlesien i Add. 366 III a 2°.

Materiale til ritualadressen fra Vestslesvig 1839-40 i Add. 369 II b 2°.

Mau, E.: Dagbøger og »Rhapsodiske Optegnelser« i hans privatarkiv, nr. 5961, Rigsarkivet. Breve fra Peter Larsen til E. Mau dels i NKS 4571 4° (9/4 1836, afskrift), dels i Add. 368 II d 2° (16/2 1837); Det kgl. Bibliotek.

Müller, L.C.: Breve i hans privatarkiv, nr. 6003, Rigsarkivet.

Mynster, J.P.: Breve i NKS 2312 4°, Det kgl. Bibliotek.

Münter, Fr.: Breve i NKS 1698 2°, Det kgl. Bibliotek.

Møller, Jens: Breve i NKS 3000 4°, Det kgl. Bibliotek.
Nielsen, Nic. J.E.: Breve m.m. i hans privatarkiv, nr. 6041, Rigsarkivet. Breve 1848-50 i Abt. 18, 3 a nr. 90, Landesarchiv, Gottorp.
Paulsen, Peter: Breve fra provst P. Paulsen i Abt. 399, Landesarchiv, Gottorp.
Petersen, Carsten: Samlinger vedr. præster og præstekald i Sønderjylland, ordnet efter sogne; Landsarkivet, Åbenrå.
Petersen, Thade: Forarbejder til bogen om de sønderjyske frimenigheder, Landsarkivet, Åbenrå.
Regenburg, A.: Samlinger i nr. 6194, Rigsarkivet.
Rudelbach, A.G.: Breve i Add. 1093 4°, Det kgl. Bibliotek.
Rønne, B.F.: Se Det danske Missionselskab.
Severinsen, P.: Manuskript om L.D. Hass i Landsarkivet, Åbenrå.
Skau, L.: Breve i NKS 1727 2°, Det kgl. Bibliotek.
Tillisch, F.F.: Breve i hans privatarkiv, nr. 6442, Rigsarkivet.
Østergaard, C.C.: Breve i hans privatarkiv, Landsarkivet, Viborg.

2. Som tidligere berørt har jeg ved gennemgangen kunnet støtte mig til excerpter af John W. Oldam (især vedr. berr. fra Åbr.-Løgumkl., Sdbg. og Had. provstier) og Jørgen Stenbæk (vedr. præsteansættelsessagerne, samt vedr. præsteberr., især fra Åbr.-Løgumkl. provsti, og diverse alm. sager fra Abt. 18). For lejlighedsvis hjælp takker jeg også F.O. Overgaard (især vedr. retsakter og Ribe-bispens journaler og kopibøger) og Henry Petersen (især vedr. præsteberr. fra Tdr. provsti 1836). Desuden har jeg kunnet benytte afskrifter af Callisens berr. fra Had. og Åbr.-Løgumkl.-Sdbg. provstier, efterladt af afdøde provst Jens Holdt.

Tillæg. Ritualadressen 1839-40

1. Underskriverne

De følgende tillæg, som er udarbejdet af John. W. Oldam i samarbejde med A. Pontoppidan Thyssen, vedrører de 516 vestslesvigske underskrivere af adresser mod ritualændringer i 1839-40, trykt i NKT 1840 nr. 11 (15/3, s. 177 ff) og nr. 12 (22/3, s. 193 ff). De originale adresser er kun bevaret til nr. 11, nemlig i Add. 369 II b 2°, KB, og er her lagt til grund for gengivelsen sammen med de trykte i nr. 12. De to grupper omfatter henh. 263 og 253 navne. Den sidst publicerede (i nr. 12) er dat. 27/12 1839, men en ledsageskrivelse i nr. 12 af L.D. Hass, der vistnok også refererer til adresserne i nr. 11, er dat. 18/2 1840. Se nærmere om »ritualadressen« s. 228 ff og 333 ff. Jfr. også de tilsvarende oversigter i bd. III, 409 ff, og V, 306 ff.

I tillæg I gengives navnene i kildernes rækkefølge og opdeling på sogne og sognebyer, nemlig fra nr. 11: *Branderup sogn* (Haderslev amt, N. Rangstrup hrd.), *Agerskov sogn* (sm. amt og hrd.), *V. Vedsted sogn* (Haderslev amt, Hviding hrd. (navne herfra mærkes °) og Ribe amt, Riberhus birk) [1], *Mjolden sogn* (Ribe amt, Lø hrd.), *Døstrup sogn* (Haderslev amt, Hviding hrd.), *Roager sogn* (sm. amt og hrd. samt Ribe amt, Riberhus birk) og *Vodder sogn* (Haderslev amt, Hviding hrd., sognet hørte delvis til Ribe amt, men der er ingen navne derfra). - Fra nr. 12: *Skærbæk sogn* (Haderslev amt, Hviding hrd., og Ribe amt, Schackenborg birk (navne herfra mærkes °)) og *Arrild sogn* (Haderslev amt, Hviding hrd. (alle fra Arrild by) og N. Rangstrup hrd. (alle fra Roost); sognet hørte delvis til Ribe amt, men der er ingen navne derfra). Underskrifterne fra Skærbæk og Arrild findes på en fælles adresse uden opdeling, men omfatter tre samlede grupper: fra Skærbæk sogn, Arrild by og Roost.

Navnene er sammenlignet med folketællingslisterne fra Haderslev og Ribe amter af 1/2 1840 (fork. ft.), hvis proveniens fremgår af ovenst. fordeling på amter og jurisdiktioner. Enkelte beboere tilhørte andre jurisdiktioner og blev i nogle tilfælde ikke medtaget på de nævnte lister. En række oplysninger fra ft. er tilføjet i parentes. De vedrører:

1. *Erhverv*, der kun findes i nr. 11 ved ca. 2/3 af navnene. Disse erhverv

1. For dette sogns vedkommende er rækkefølgen en anden i den håndskrevne original end i NKT 1840 nr. 11. Navnene gengives her efter rækkefølgen i NKT, hvor de er opdelt efter lokaliteter, men nummereringen svarer til rækkefølgen i originaladressen.

anføres alle nedenfor. Findes de ikke i ft., tilføjes (+). Findes andre erhvervsangivelser i ft., tilføjes de i parentes. Savnes erhverv i adresserne, er de så vidt muligt tilføjet efter ft. (i parentes). De tyske erhvervsbetegnelser i ft. fra Haderslev amt er i reglen oversat; bevaret er Mietsmann (fork. Mietsm.), formentlig d.s.s. inderste, og Verbittelsbesitzer (fork. Verb.bes.), der vistnok var en slags læster.

2. *Tjenesteforhold*, der tilføjes i parentes på grundlag af ft., og *slægtskabsforhold*, som anføres både efter adresserne (Roager og Vodder) og ft. (i parentes).

3. *Navneformer og identitet*. Navneformerne gengives - bortset fra enkelte skrivefejl - efter de primære kilder (originaladr. til nr. 11 og de trykte i nr. 12); men en del af de afvigende stavemåder i ft. er registreret i parentes. Findes adresse- eller mellemnavne ikke i ft., tilføjes (+). Findes lignende eller andre for-, mellem- eller tilnavne (eller navne svarende til forbogstaver) i ft., tilføjes de i parentes. Er personens identitet tvivlsom, tilføjes det formodede identiske navn i ft. i parentes med lighedstegn. Findes personen ikke i ft., tilføjes (÷) efter punktum, undertiden med henvisning til en note, hvor gisninger anføres. De forskellige navneformer skyldes utvivlsomt delvis læsevanskeligheder; med henvisning hertil må Lindberg i nr. 11 undskylde evt. fejl. Originaladresserne vidner også om skrivevanskeligheder og viser tillige, at en del af navnene ikke var autografer. Overhovedet var navneformerne på den tid varierende (m.h.t. stavemåde, mellem- og familienavne). 38 navne i nr. 11, og 15 i nr. 12 har ikke kunnet identificeres i ft.

4. *Den pågældendes alder*, som tilføjes til sidst p.grl.a. ft. (i særlig parentes efter navnet, også i noterne). - Se i øvrigt forkortelseslisten til registret og sidst i bogen.

Branderup sogn [2]

Rurup. 1 Gmd. Josias Sch.(ack) Hansen (50). 2 Tj.karl (hos 1) Niels Hansen (Winter) (24). 3 (Ungk., søn af 1) Michel A.(ndersen) Schack (20). 4 (Gmd., søn af 12) Jens N. (?) Gaarde (31). 5 Hyremd. Kristen Kiergaard. (+). 6 Hyremd. Peder (Nielsen) Wind (54). 7 Gmd. Nicolai Wieding (Widding) (52). 8 Hyremd. Jørgen Nissen(+) Wieding (Widding) (42). 9 Gmd. Lauritz Gaarde (39). 10 (Tj.karl hos 11) Niels En(e)mark (25). 11 (Gmd.) Kristian Andresen (71). 12 (Gmd.) Hans Jensen Gaarde (60). 13 Nis Johnsen. (+). 14 Hyremd.(+) (smed) Hans Schmidt (39).

Branderup. 15 Gmd. Anders L.(auritsen) Smidt (48). 16 (Ungk., søn af 15)

2. I NKT 1840 nr. 11 er »by« tilføjet efter de fleste underlokaliteter. I det flg. ses bort fra en række åbenbare fejl i NKT (i forhold til originaladr.), således i Branderup sogn fra efternavnene Winding i nr. 7 og 8, Hansen i nr. 17 og Hemsens Hemsens i nr. 18, og i Agerskov sogn fra efternavnet Himsmand i nr. 25.

Nis M.(adsen) S(ch)midt (20). 17 Gmd. Niels Heinsen (66). 18 Heinsen Heinsen (=Gmd., søn af 17, Hein Heinsen) (38). 19 Gmd. Hans J.(ürgen) Hansen (35). 20 Gmd. Paul Gammelgaard (30). 21 Gmd. Marten Refslund (41). 22 Gmd. Broder Boisen (37). 23 Gmd. Nikolai Vidding (34). 24 Gmd. Anders Andersen Borg (53). 25 Gmd. Kästen Thisen.(+)[3]. 26 Gmd. Peter Christian Peterson (Petersen) (57). 27 Gmd. Andreas L.(+) Lykke (67). 28 Gmd. Hans Petersen (Peter) Thøysen (38). 29 (Smed) Jørgen Matisen(+) (Marten) Boisen (30). - I alt 29 pers.

Agerskov sogn

Gestrup. 1 Gmd. Mathias Refslund (47). 2 Gmd. Søren Fisker (43). 3 Hans Clementsen Refslund. (+) [4]. 4 Gmd.(+) (aftægtsmd. hos 2) Jacob Thomsen (72). 5 Tj.karl (hos 2) Jens Jacobsen Petersen (22). 6 Tj.karl (hos 2) Claus Jepsen Lund (18). 7 Gmd. Knud Jepsen(+) Gottesmark (37). 8 Tj.karl (hos 1) Søren Knudsen (45). 9 Tj.karl (hos 1) Christian (Christen) Jensen (28). 10 (Snedker) Iver Hansen Vind (75). 11 (Hmd.) Jens R.(asmussen) Riis (62). 12 (Hmd., søn af 11) Nis H.(ansen) Riis (28). 13 (Hmd.) Chresten Dam Høeg (27). 14 Skolelærer S.(øren) M.(+) Chr.(+) Bjerrum (35). 15 (Gmd.) Jef Hansen Skrydstrup (62). 16 Peder H. Skrydstrup. (+). 17. (Mietsm. bøssesmed) Karsten Garde (43). 18 Bmd.(+) (dagl.) Albrecht Schnel(l) (47). 19 Tj.karl Knud T(h)øgersen (25). 20 Gmd. Nicolai Pedersen Ulv (33). 21 (Tj.karl hos 20) Marten Veibel (Weibøl) (55). 22 Hmd.(+) (uldklipper) Peder Jansen(+) (Hansen) Rurup (74). 23 (Uldklipper, søn af 22) Hans Jepsen Rurup (35). 24 Gmd. Jeppe Christe(n)sen (Fischer) (46). 25 Gmd. Chresten Huusmand (49). 26 Gmd. Hans (Johannsen) Lund (39). 27 (Ungk., bdr. til 26) Iver Lund (19). 28 (Aftægtsmd., far til 26 og 27) Johannes (Hansen) Lund (66). 29 Gmd. Jens Gaarde (31).

Bovlund. 30 Gmd. Peder Lautrup (31). 31 Gmd. Hans Pedersen(+) Krag (32). 32 Gmd. Nis Hansen(+) Johnsen (48). 33 Tj.karl (hos 32) Andreas Pedersen (32). 34 Niels Hansen.(+). 35 Gmd. Anders Nissen Refslund(+) [5]. 36 Gmd. (bdr. til 37 og 38) John Nessen (+) Johnsen (40). 37 (Gmd.) Andreas Nessen (+) Johnsen (31). 38 Gmd. Hans Nessen (+) Johnsen (38). 39 Gmd. Truels Hansen(+) From(m) (48). 40 Skomager Johan Kast.(+) [6]. 41 Gmd. Mads

3. Der findes i ft. kun gmd. Kaesten Gregersen (68) og hans svigersøn gmd. Andreas Thiesen (25).
4. Formodentlig den senere tingskriver H.C. Refslund, født i Gestrup 1820, student 1842 (jfr. Sdj. Årb. 1890, 172).
5. Der ses kun gmd. Anders Nissen (60) i ft.
6. Der ses i ft. kun skomager Ebbe Kraft (51), der står nær de foregående og de efterflg. i ft.

Jacob(+) (Fromm) (46). 42 (Aftægtsmd.) Kresten Truelsen (80). 43 (Aftægtsmd.) Kristian Truelsen (73). 44 Gmd. Bunde Hynding (28). 45 Gmd. Hans Refslund (49). 46 Gmd.(+) (aftægtsmd. hos 45) Bunde Mortensen (73). 47 Gmd. Loren(t)z Outzen (40). 48 (Aftægtsmd. hos 47) Jes Peter Nissen (59). 49 (Tj.karl hos 47) Peter Lorentzen(+) Outzen (24). 50 Gmd. Kresten Simonsen (32). 51 (Dagl.) Peter Nissen(+) Schmidt (55). 52 Skolelærer A.(nders) Lebech (41). 53 Bosiddende(+) (hmd.) Andreas Lebech (38). 54 Gmd. Peter Madsen (76).

Vellerup. 55 Gmd. Hans P. Pauli(?) (52)[7]. 56 Gmd. Peter (Friedrich) Lund (34). 57 Gmd. Jacob (Jürgensen) Til(e)gaard (49). 58 Gmd. Niels Sønixsen. (+) [8]. 59 Gmd. Thomas (Hansen) Refslund (62). 60 Gmd. (sgfd.) Peder Lautrup (68). 61 Gmd. Christian Pedersen (61). 62 Gmd. Niels (+) (Nis Nissen) Dohrn (44).

Agerskov. 63 Beboer(+) (kostgænger bødker) Iver Iversen (31). 64 Gmd.(+) (krovært) Jørgen (Petersen) Top (50). 65 (Gmd.) Christian J.(ensen) Berndt (23). 66 (Ungk., søn af 64) La(r)s L.(+) Top (20). 67 (Tj.karl hos 64) Lauritz H.(+) Møller (35). 68 Degn skolelærer H.(ans) J.(ensen) Riese (36). 69 (Gmd.) Johan Reimer Grønvold (52). 70 (Gmd.) Lauritz (Hansen) Gaarde (33). 71 (Gmd.) Søren Paulsen Severin (42). 72 (Mietsm. skomager) Johan (Laurentius) Holst (44). 73 (Gmd.) Hans Nissen Vind (41). 74 (Gmd.) Nis Wind (59). 75 (Gmd.) Thidlef (Tielle) Kiergaard (44). 76 (Gmd.) Johan H.(inrich) Green (49). 77 (Gmd.) Søren Sørensen Sterndorf (46). 78 (Smed) Jon Houldrig Smidt (29). 79 (Gmd.) Peder Jepsen Rosenblad (41). 80 (Gmd.) Peder Ennemark (57). 81 (Gmd.) Chresten (Arentsen) Høyer (65).

Galsted. 82 (Krovært) Peder Jensen Frei (47). - I alt 82 pers.

Vester Vedsted sogn [1]

V. Vedsted. 1 Gmd. Niels H.(ansen) Pinborg (36). 6 Gmd. Knud Sørensen (61). 7 Gmd. Anders Hansen (64). 9 Gmd. Hans Jørgensen (67). 10 Gmd. Knud Bendixens enke.(+). 11 Gmd. Jens Andre(as) Poulsen (46). 20 Krovært (høker) Jens J.(+) Vedsted (52)°. 21 Hmd.(+) (gmd.) Ole Nielsen (54). 22 Gmd. Niels Sørensen (56). 23 Gmd. Hans Madsen (39). 24 Gmd. Hans Jørgen Hansen (30). 25 Gmd. Hans Peder Jepsen (55). 26 Gmd. Niels Pedersen Moesböll (43). 27 Gmd. Hans Jeffsen (31)°. 28 Hmd.(+) (dagl.) Anders Enevoldsen (37)°. 29 Gmd. Peder Hansen Truelsen.(+). 30 Gmd. Clemen(t) Sørensen (46)°. 31 Hmd.(+) (dagl.) Niels Hansen (32). 32 Hmd. Laust Hansen Truelsen.(+). 33 Gmd. Knud Hansen Ladsen.(+). 34 Hmd.(+) (dagl.) Laust

7. Efternavnet utydeligt i originaladr., men ikke Juell som trykt i NKT. I ft. ses kun Hans Paulsen Pauli, der også i ft. står lige før nr. 56 og 57.
8. På dette sted i ft. ses kun gmd. Niels Bødker.

Sørensen (32). 35 Hmd.(+) (dagl.) Terman Nielsen (40). 37 Hmd.(+) hjulmd. Andreas Jensen (42). 38 Hmd. (+) (dagl.) Jep Madsen Truelsen (41). 39 Hmd.(+) snedker(+) (dagl.) Truels Andersen (60)^o. 40 Skomager Jef Johansen (48). 41 Gmd. Hans Hansen (64). 42 Gmd. Peder Rasmussen Møller (37). 43 Hans Jørgen Jensen.(+). 44 Drejlsvæver Bendix Nielsen (34). 45 Hmd.(+) (dagl.) Lauritz (Laust) Jørgensen Bruun (56). 46 Hmd.(+) (dagl.) Peder Christensen (37). 48 Hmd.(+) (kortmager) Jens Petersen(+) Bundegaard (42). 51 Gmd. Andreas Lauridsen (58). 52 Hmd.(+) (dagl.) Johan Thomsen (Lauritzen) (32). 53 Gmd. Jes Nielsen (33). 54 Gmd. Thomas Pedersen (41). 55 Hmd.(+) (dagl.) Peder Jørgen(+) Andersen (48)^o.

Sønder Farup. 2 Gmd. La(r)s Andersen (46)^o. 3 Gmd. Jannick S.(ø)rensen Lindbeck (46). 4 Gmd. Niels Bjerum (Nielsen)(48). 5 Gmd. Niels J.(+) Bjerum (Jepsen) (33). 12 Gmd. Lauritz (Laust) Jespersen (39)^o. 13 Gmd. Ove Thøstesen (41). 14 Gmd. Jens Peder Andersen (51). 15 Hmd.(+) (hjulmd.) Hans Jørgensen(+) Bruun (54)^o. 16 Hmd.(+) (dagl.) Zacharias Clausen (61). 17 Gmd. Tyge Jespersen (51)^o. 18 Hmd.(+) (dagl.) Peter Jespersen (37). 19 Gmd. T(h)omas Nielsen (65). 36 Gmd. Søren Bendixsen.(+)[9].

Okholm. 8 Gmd. Anders P.(+) Truelsen (65). 47 Gmd. (søn af 54) Peter Andersen (28)^o. 49 Gmd. Niels Laut(?) Eriksen [10]. 50 Aftægtsmd. Anders Knudsen (68)^o. - I alt. 55 pers.

Mjolden sogn

Mjolden (og Forballum) [11]. 1 (Tj.karl hos 3) Fedder Nielsen Brodersen (21). 2 (Tj.karl hos 3) Poul Christian Pedersen (19). 3 Gmd. Hans H. Hages enke (Ester Marie Hage) (32). 4 Kvægghandler (ernærer sig af at handle) J.(ens) L.(assen) Knudsen (21). 5 Hmd.(+) (dagl. inds.) Christen Hansen (45). 6 Tj.karl Hans H. Hage(+) [12]. 7 Færgemd. krovært A.(nders) F. (H.) Dichmann (42). 8 Gmd. J.(ens) Madsen Dichmann (34). 9 Gmd. Broder O.(cksen) Feddersen (48). 10 (Gmd.) Joh.(annes) Hansen (40). 11 Laust Andersen.(+). 12 Gmd.(+) (ernærer sig af at handle) Niels Andersen Hansen (22). 13 Huslærer (hos en bdr. til 4) Christen M.(ichelsen) Kold (24). 14 Snedker Niels Jakobsen (29). 15 Tj.karl Moritz Hansen Andersen.(+). 16 Tj.karl Søren Nielsen.(+). 17 Hmd.(+) (dagl. inds.) Peder N.(ielsen) Møller (53). 18 Gmd. Hans Peter Hansen (33). 19 Tj.karl (hos bdr. til 4) Niels Andersen (26). 20 Tj.karl (hos 18) Jens Hansen Marcussen (22). 21 Skrædderm. Mads Andersen (32). 22

9. Der ses kun dagl. Thomas Bendixen (45) i ft.

10. Ses kun i den originale adresse, ikke i NKT; mellemnavnet utydeligt.

11. Forballum er tilføjet i NKT.

12. I ft. ses kun en 8årig søn af nr. 3 ved dette navn, men jfr. omtalen af Hans Hage Hansen i Fr. Nygård: Kr. Kold 1895, I, 110.

(Tj.karl hos 32) Graves Hansen (30). 23 Jens Peder Pedersen.(+) [13]. 24 Hans Perm(?) Nielsen.(+) 25 (Dagl. inds.) Peder Andersen (55). 26 Peter Christian Hansen.(+) [14]. 27 Jep Christian Scheldt. (+). 28 Bødker (inds.) Laust Hansen (36). 29 Smedesv. (hos 37) Hans Peter Marcussen (20). 30 Væver Peder Simonsen (38). 31 Hans Thygesen (=handler Hans Thygesen Gram?) (36). 32 Gmd. (hestehandler) Peter Boesen (48). 33 Hmd.(+) (spinnkøbm. inds.) Jens Jensen(+) Enemark (45). 34 Gmd. Nicolai Hansen (37). 35 Hmd. Andersen Pedersen Ulf.(+). 36 Hmd. (if. NKT; if. ft. med $\frac{1}{4}$ gård, lever af sin jordlod) Jørgen Andersen Toft (36). 37 (Smed) Peter Nielsen Thomsen (41). 38 Anders Nielsen.(+). 39 Peder Jensen (=Tj.karl hos 32 Peder Jensen Farum?) (23). 40 Hans Madsen Carlsen.(+). 41 Hans Christian Hansen.(+). 42 Hmd. (med $\frac{1}{4}$ gård, lever af sin jordlod) Andreas Villadsen (32). 43 Gmd. Niels Andersen Brøns (47). 44. (Tj.karl hos bdr. til 4) Peter Nicolaj(+). Sorgenfrej (27). 45 Gmd. (hjulmd.) Laust Petersen (55). 46 Hmd.(+) (slagter) Christen Andersen Toft (42).
Ottersbøl. 47 Johannes Matthisen Møller.(+). 48 Gmd. Gun(n)erius H. Bleicher.(+). 49 Gmd. Niels O. Roostes enke (Ane Christine Roost) (50). 50 Gmd. Niels Jensen (32). 51 Hmd.(+) (dagl. inds.) Morten Jensen (50). 52 Gmd. Niels Feddersen (49). - I alt 52 pers.

Døstrup sogn

1 Hmd. Hans Emmelef (63). 2 Gmd. Matthias (O.) Møller (27). 3 Gmd. P. Lausten (Pedersen) (37). 4 Hmd. (skrædder) Jacob Jensen (46). 5 Hmd. (krovært) N.(iels) J. Hørlock (37). 6 Hjulmd. (hmd.) Anders Hansen (27). 7 Hmd. (bager) Fri(e)derich Seemann (36). 8 Hmd. Jeppe Jensen (69). 9 Gmd. Hans Feddersen.(+). 10 Gmd. Peter Nissen (36). 11 Gmd. Casper Kaasgard (54). 12 Gmd. Anders Christensen (49). 13 Gmd.(+) (aftægtsmd.) Truels Marcussen (56). 14 Gmd. J.(ens) Nielsen (Troik) (33) [15]. 15 Gmd. C.(hristen) H. Vinter (47). 16 Gmd. P. Jensen.(+). 17 (Gmd.) Johannes (Jensen) Bech (32). 18 Gmd. Anders Clausen (38). 19 Mikkel P. Skou.(+). 20 Gmd. Niels Hansen (37). 21 (Aftægtsmd.) Mads Timmerman(n)(65). 22 (Inds. snedker) Peder Madsen Smidt (32). 23 (Hmd. skomager) Christian Iversen (41). 24 Niels Sørensen. (+). 25 Jakob Becher.(+). 26 (Tj.karl hos 14) Chresten (Christian) Andersen (19). 27 (Gmd.) Jens Nielsen Balsler (42) [16]. 28 Gmd. J.(ørgen) J.(ørgensen) Smidt (81). 29 Gmd. Thomas Wilhelm Jørgensen (41). 30 Gmd. Hans L. Sølbek (54). 31 Gmd. Hans Hansens enke (=Anne Nis-

13. I ft. ses kun snedker inds. Hans Peder Pedersen (45).

14. I ft. ses kun tj.karl Hans Christian Hansen (35).

15. Der ses ikke andre gårdmænd J. Nielsen i ft.

16. Findes både i originaladr. og ft., men i NKT forvansket til *Niels N. B.*

sen? [17]) (40). 32 Hmd. (dagl.) Thomas Nielsen (37). 33 Kristen Andersen. (+) [18]. 34 (Skrædder og betaler kost) Hans P. Petersen (23). - I alt 34 pers.

Roager sogn [19]

1 Christian Nielsen.(+). 2 Hs. hustru.(+). 3 Christian J. (eller I.) Schmidt (i NKT Smidt).(+) 4 Hs. hustru.(+). 5 Trues (utydeligt, i NKT Truels) Mad-sen.(+). 6 Hs. hustru. (+). 7 Gretha Jeps Datter.(+). - I alt 7 pers.

Vodder sogn [19]

1 (Hmd.) Truels Pedersen (63). 2 Hs. hustru (Inger Martiesen) (59). 3 Ungk. (tj.karl) Peder Jensen (19). 4 Hmd. krovært) H.(ans) A.(nd.) Schmidt (26). - I alt 4 pers.

Skærbæk sogn

1 (Hmd. rebslager) Thomas Hansen (47). 2 (Gmd.) Christian Gregersen (31). 3 (Tj.karl hos 2) Jens Lassen (35). 4 (Aftægtsmd., svigerfar til 2) Lars Jensen (81). 5 (Aftægtsmd.) Jeppe Thomsen Høm (75). 6 (Gmd.) Hans Jakobsen (sen+) Pedersen (47)^o. 7 Jens Ager.(+) [20]. 8 (Gmd.) Lauritz Hansen(+) Kargo (Kargaard) (40). 9 (Krovært) Anders Lauritzen (50). 10 (erhverv ulæseligt, søn af 83) Peder Hansen Bech(+) (=Buck?) (23) [21]. 11 (Ungk., søn af 9) Jens(+)

17. Anne Nissen er enke og gårdejer (el. lign.), og hendes børn har alle Hansen som efternavn.

18. I NKT Kirsten, i originaladr. Kristen (begge ukendte).

19. Navnene fra Roager og Vodder er tilføjet som en særlig gruppe efter underskrifterne fra Mjolden og Døstrup. De synes skrevet af samme hånd, formodentlig af H.A. Schmidt, der står sidst. Kun her findes formen N.N. og hustru (uden erhvervsangivelse). Navnene fra Roager findes ikke i ft. i den anf. form og betragtes som uidentificerede. Som eks. på mulige gisninger: vedr. nr. 1 sgfd. Christen Nissen, Roager by (ft. Ribe amt), gmd. Christen Nissen, Vesterbæk, eller sgfd. Jens Christ (sic!) Nielsen, Ø. Åbølling (ft. Had. amt), og vedr. nr. 3 smed Christian Jepsen Jelsted, Kirkeby (hvis børn har Smidt som efternavn, ft. Ribe amt), eller smed Christen Ildstedt, Ø. Åbølling (ft. Had. amt). Nr. 7 kan være identisk med nr. 6. I Vodder er efternavnet Schmidt utydeligt i håndskriften og fejllæst i NKT, men tydeligt i ft. og i takadressen fra 1840 (håndskrift), der også blev underskrevet af de fire førstnævnte »gisninger« fra Roager (her formen Jens Christian Nielsen).

20. Muligvis Verb.bes. Jens Aizersen (40), der er anført i ft. i nærheden af nr. 9 og nr. 12.

21. I ft. findes ingen ch-navneslutninger, kun ck. Navnet Beyer staves altid med y i ft. Nicolay staves med c og y i den tyske ft. (Had. amt) og c og j i den danske. Disse stavemåder er her kun gengivet enkelte steder (i parentes).

(=Iver?) Simonsen Møller (18). 12 (Verb.bes.) Andreas S.(ørensen) Schmidt (34). 13 (Bødker) Hans Thomsen (57). 14 Hans Jørgen.(+) 15 (Skolelærer Hmd.) Peter Petersen (41). 16 (Snedker) Andreas Møller (61). 17 (Tækkemd.) Hans Jensen Raar (Rahr) (70). 18 (Smed) Carsten Nielsen Lund (38). 19 (Hmd. dagl.) Peter Carstensen Lund (34). 20 (Sgfd. gmd.) Jens (Adolph) Begger (Beyer) (49). 21 Skomager N.(iels) Chr.(istian) Schmidt (38). 22 (Dagl.) Christian Pedersen (59). 23 (Dagl.) Peter Iversen (48). 24 (Gmd.) N.(iels) Thygesen (41)°. 25 (Gmd. bdr. til 24) H.(ans) Boysen (Thygesen) (37)°. 26 (Krovært) N.(iels) (Jensen) Thyssen (47)°. 27 Jørgen Lauritzen.(+) 28 (Verb.bes.) Niels Timmermand (46). 29 Hans Timmermand Iversen.(+) 30 Niels Hansen.(+) [22]. 31 Fries enke.(+) 32 (Væver) N.(iels) Buch (Buck) (50). 33 (Skolelærer) P.(eter) Hansen (57). 34 (Væver) Martin Buch (Buck) (46). 35 (Gmd.) Gregers (Greis) Christensen (60). 36 (Gmd.) Søren Bech (80). 37 (Gmd.) Lorents Matzen (57). 38 (Gmd.) Peter Andersen (Hansen) (35). 39 (Gmd. smed) P.(eter) Schmidt Pedersen (46). 40 (Dagl.) John Sørensen (72). 41 (Gmd.) Peter Thyssen Hansen (50)°. 42 (Dagl.) Jens Kristian (Christian- sen) (36). 43 (Hmd.) Anders Nissens enke (=Hanne Christine Nissen) (59). 44 (Bødker) Peter Jørgen Schmidt (23). 45 (Gmd.) Niels Thyssen Nielsen (69)°. 46 (Gmd.) Laust B.(+) Brøns (41). 47 (Mietsm. skrædder) Jens Petersen (55). 48 (Skomager) Niels (Christian) Smid (38). 49 (Gmd.) Niels Peder(+) Mogens- en (72). 50 (Snedker) Niels Jensen Lund (30). 51 (Dagl.) Jes Meiland (57). 52 (Tj.karl hos 64) Niels Hansen(+) Simonsen (39). 53 (Dagl.) Hans Simonsen (30). 54 (Pensionist) Edskel (Eskild) P.(+) Rømesen (=Rømmesen) (69). 55 (Væver) Anders Møcsbøl(+) Damgaard (30). 56 (Gmd. sandem.) J.(ens) Jannichsen (Jannicksen Beyer) (43). 57 (Gmd.) Niels (Hansen) Beier (37). 58 (Gmd.) Johann Georg Raun (42). 59 (Gmd.) Niels Laustsen (Lausten) (63). 60 (Gmd.) Anders Jacobsen (23). 61 (Huslærer hos 56) H.(ans) N.(+) Bødtcher (23). 62 (Verb.bes.) Niels Larsen (Lassen) Møller (49). 63 (Dagl.) Andreas Jacobsen (61). 64 (Hmd. krovært) Peter Feddersen Hansen (35). 65 (Hmd. fragtm.) Andreas Chr.(istensen) Schmidt (40). 66 (Hmd.) Thomas Hansen (51). 67 (Hjulmd.) Niels Jensen Hjuler (31). 68 (Dagl.) Peter Christensen Beier(+) (71). 69 (Dagl.) Mads Hunderup (67). 70 (Hmd.) H.(ans) Timmer- mann (57). 71 (Væver) Christen Hansen (62). 72 (Maler) Frants Peter Johansen (39). 73 (Gmd.) Lydi(c)k Peter Hansen (41). 74 (Hmd. snedker) Hans Jørgen Nielsen (61). 75 (Snedker) Jens Hansen Hjort (29). 76 (Slagter) Anders Nielsen Olesen (Holländer) (40). 77 (Tj.karl hos 80) Laust (Jørgen- sen) Andersen (18). 78 (Skrædder) Nis Hansen (36). 79 (Dagl.) Hans Truelsen (Hansen) (44). 80 (Gmd. farver) Janick Petersen (41). 81 (Aftægtsmd.) P.(eter) Jensen Enemark (80). 82 (Gmd., søn af 81) Johan Jørgen Enemark (37). 83 (Urmager) Peder Pedersen (63). 84 (Hmd. krovært) Hans And.(reas) Hansen

22. Kan if. ft. være flere forskellige, men er sandsynligvis gmd. Niels Thyssen Hansen, bdr. til nr. 41 (56)°.

(30). 85 Søren Jepsen.(+). 86 (Hjulmd., bdr. til 88) Christian Bech (38)^o. 87 (Gmd.) Hans Adolph Nielsen (68). 88 (Gmd.) Nicolai Bech (49)^o. 89 (Gmd.) Nicolai Thomsen(+). Bech (48). 90 (Bager) Nis Peder Nørgaard (45). 91 (Gmd.) Niels Jørgen Due (44). 92 (Hjulmd.) Jes (Jef) Hansen (55). 93 Christen Christensen. (+) [23]. 94 (Krovært) Peter Jespersen (46). 95 (Gmd.) Jens Mathiesen Bech (41). 96 (Gmd.) Hans Thomsen Tønder (41). 97 (Aftægtsmd. hos 50) Anders Laustsen(+). Tovt (=Toft) (65). 98 (Aftægtsmd. sst.) Jens Iversen (63). 99 (Hmd. dagl.) Mads (Matz) Poulsen (Poulsen) (40). 100 Johannes Pedersen.(+). 101 (Hmd. skomager) Hans Jensen Vinther (52). 102 (Skrædder) Anders Nielsen Schmidt (41)^o. 103 (Gmd.) Niels T.(immermann) Poulsen (59). 104 (Gmd.) Andreas Beyer (41)^o. 105 (Verb.bes.) Hans Pedersen (53). 106 (Dagl.) Mads(+). (=Hans?) Hansen Schmedt (=Schmidt) (48). 107 (Gmd.) Nicolai Bech (47). 108 (Gmd. farver) Hans Godskesen (59). 109 (Tj.karl) Hans Andersen Meyer (41). 110 (Gmd.) Lorents Vilhelm Jørgensen (47). 111 (Mietsm. skrædder) Mads (Matz) Andresen Hunderup (36). 112 (Dagl.) Laust Christensen(+). (=Christian) Kjer (57). 113 (Bødker) Hans Jepsen Hindrup (Hunderup) (40). 114 (Dagl., søn af 112) Hans Christian Kjer (27). 115 (Dagl.) Anders Nielsen Schmidt (49). 116 (Dagl.) Ole (Nielsen) Bloch (40). 117 (Gmd., søn af 118) Niels (Oksen) Hansen (38). 118 (Aftægtsmd.) Hans Oksen (72). 119 (Aftægtsmd., farbrdr. til 88) Niels Oksen (Lassen) (72)^o. 120 (Aftægtsmd., far til 121) Andreas Christensen (68). 121 (Gmd.) Jens Borre (30). 122 Gmd. Jens Buch (42). 123 (Gmd.) Jeppe Jørgensen (Hansen) (32). 124 (Hmd. kniplingskræmmer) Peter Petersen (46). 125 Jesper Simonsen.(+). 126 Anders Svensen.(+). 127 (Gmd.) Jens Beier (37). 128 (Gmd. krovært) Søren (Christensen) Dam (40). 129 (Gmd.) Hans Sørensen (56). 130 (Gmd.) Truels Iversen (49). 131 Hans Kristoffersen.(+) [24]. 132 Truels Iversen.(+) (fordobling af 130?). 133 (Dagl.) Hans Simonsen (33). 134 (Tj.karl) Jens Laustsen (Lauritzen) (25). 135 (Gmd.) Simon Nielsen (52). 136 (Gmd.) Andreas Christian Petersen (36). 137 (Hmd. dagl.) Mads Kastberg (43). 138 (Gmd.) Peder Hansen (36). 139 (Gmd.) Hans Pedersen (36). 140 Hans Jesper. (+). 141 (Gmd.) Jep(pe) Jensen (46). 142 (Dagl.) Jens Oksen (46)^o. 143 (Gmd. krovært) Erik Petersen (67). 144 (Gmd.) Anders Hansen (58). 145 (Gmd.) Godsk Hansen (46). 146 (Gmd.) Villads Hansen (Schmidt) (59). 147 (Skolelærer) N.(is) Thomum (44). 148 (Hmd. dagl.) Jacob Jensen (41). 149 (Aftægtsmd., far til 147) Christian Poulsen (70). 150 (Hmd. dagl.) Jens Hansen (47). 151 Christen Frederiksen.(+). 152 (Gmd.) Johan Fredr. (Friedrich) Sorgenfrey (59). 153 (Gmd.) Niels P.(etersen) Fisker (Fischer) (45). 154 (Skomager) Christoffer Laumand (50). 155 (Hmd.) Nis Lassen (51). 156 (Tj.karl hos 58) Jens Christensen (22). 157 (Væver) Morten Jensen (Klitz) (39). 158 (Gmd.) Peter Christian Andersen (56). 159 (Dagl.) Hans Lust (Luff) (45)^o. 160 Peder

23. Kan være forskellige if. ft. Sandsynligvis ungd., søn af nr. 35 (18).

24. Muligvis gmd. Hans Christopher Høm (39). Nr. 134 er tj.karl hos denne.

Nielsen Jacobsen.(+). 161 (Hmd. kniplingskræmmer) Ole Paulsen Raun (38). 162 (Dagl.) Morten Sørensen Bjerum (33). 163 (Hmd.) Ditlef Hansen (59). 164 Maren Thomsens enke.(+). 165 (Mietsm. skomager) Samuel (Nicolai) Sorgenfrei (44). 166 (Hmd. skrædder) Hans (Michelsen) Bjerum (33). 167 (Mietsm. pensionist) Christian Hansen Wäger (57). 168 (Kurvemager) Knud Hansen Raar (Rahr) (49). 169 (Gmd.) Malte Hansen (54). 170 Larens Frands.(+). - I alt 170 pers.

Arrild sogn

(*Fra Arrild:*) 1 (Hmd. skolelærer) P.(eter Kier) Nissen (49) [25]. 2 (Gmd.) Peder Enemark (64). 3 (Gmd.) Rasmus Johansen (64). 4 (Væver) Christian Hansen (56). 5 Peder Pedersen.(+). 6 (Dagl.) Knud Lauritzen (61). 7 (Gmd.) Anna Katrine Kartes (Kortes) enke (40). 8 (Gmd.) Jes Hansen (50). 9 (Gmd.) Erich Andersen (51). 10 (Gmd.) Hans Madsen (Hansen) (31). 11 (Skrædder) Niels Tønder (63). 12 (Gmd.) Jørgen Christensen (32). 13 (Aftægtsmd.) Peder Hansen Top (47). 14 (Gmd.) Peter Lausten (Lauritzen) (43). 15 (Tiggerfoged) Thomas Jacobsen (79). 16 (Gmd.) Hans Chr. Schmidt (36). 17 (Dagl.) Ole Christoffer(+) (Christoffersen) (53). 18 (Gmd.) S.(øren) H.(ansen) Bejer (35). 19 (Skolelærer) Bunde (Jürgensen) Degn (39). 20 (Gmd.) Anders Hansen (45). 21 (Gmd.) Niels Christian Røygaard (42). 22 Jørgen Dosing(+) [26]. 23 (Dagl.) Peter Hansen Terp (33). 24 (Dagl.) Jens Mathiesen Jensen (42). 25 (Gmd.) Poul Ottesen (56). 26 (Skrædder) Antoni Terkelsen (63). 27 (Dagl.) Mads Christian Andersen (50). 28 (Skrædder) Rasmus L.(or.) Mathiesen (42). 29 (Gmd.) Mikkil Nielsen (64). 30 (Gmd.) Laust (Lauritz) Andersen (31). 31 (Gmd.) Niels Petersen Møller (65). 32 (Gmd.) John Hansen(+) Johnsen (48). 33 (Gmd.) Anders Hansen Vind (33). 34 (Gmd.) Laust (Lauritz) Jensen (49). (Gmd.) 35 Niels Peter(+) (P.) Holm (49). 36 (Gmd.) Kristen Hans Isgaard (48). 37 (Dagl.) Peder Nielsen Møller (40). 38 (Gmd.) Jens (Jensen) Juul (46). 39 (Gmd. sgfd.) Bertel Hansen (43). 40 (Skomager) Niels Hansen (37). 41 (Dagl.) Laue Pedersen (32). 42 (Hmd.) Peder Jacob Holm (48). 43 (Dagl.)

25. P. Nissen står som den første på adressen i NKT 1830 (s. 195, der indeholder underskrifter fra såvel Skærbæk som Arrild uden adskillelse. Navnene fra Skærbæk står ellers først, men da begge sogne nævnes i indledningen før navnene, har en udsending fra Arrild sikkert været til stede i Skærbæk, da man vedtog og begyndte at underskrive adressen; og ovn. skolelærer P. Nissen ville være en passende repræsentant for Arrild sogn og i kraft af sin stilling en passende »ansfører« for hele adressen. P. Nissen kan dog også være gmd. Peter Nissen, Skærbæk (52).

26. Muligvis en forvanskning af hmd. Jürgen Obling (54). Nr. 33 bor hos ham.

27. Svarrer ses ikke i ft., men Bertel Hansen befinder sig blandt de foregående og efterfølgende i ft.

28. Muligvis en forvanskning af dagl. Hinr. Jensen Quist (36).

29. Kan if. ft. også være hans fader, aftægtsmd. P.E. (81).

Jacob Pedersen(+) (Peder) Thomsen (41). 44 (Hmd.) Peder (Jensen) Poulsen (33). 45 (Gmd.) Hans (Madsen) Enemark (50). 46 (Gmd.) H.(ans) L.(aues) Hansen (45). 47 Jes Hansen (= gmd. Jef Hansen P. Gad (40)?). 48 (Dagl.) Thomas Lauritzen (Juhler) (52). 49 (Dagl.) Johan Christensen (58). 50 (Smed) Las Massen (Madsen) Schmedt (30). 51 (Gmd.) T(h)iel Andersen (77). 52 (Gmd.) Mads Samuelson (52). 53 (Gmd.) Peder Samuelson (54). 54 (Dagl.) Nis Brodersen (59). 55 (Gmd.) Niels Simonsen (Thyssen) (43). 56 (Hmd.) Bertel Andersen (34). 57 (Dagl.) Laust (Lauritz) Christensen (39). 58 (Hmd.) Niels Andersen (37). 59 (Hmd.) Anders Rantzau (41). 60 (Hmd.) Søren Jensen Juhler (45). 61 (Hmd.) Bertel Hansen Svarrer(÷) (46) [27]. 62 (Hmd.) Marten Nissen (50). 63 (Gmd.) Hans Jørgen Lund (46). 64 (Gmd.) Boi Peter Carstensen (44). 65 (Hmd.) Joachim Chr.(+) Bunes (44). 66 Hendrik Prist.(÷) [28]. 67 (Tj.karl hos 78, boende i Roost) Peder (Christian) Hansen (27)^o. 68 Rasmus Andersen.(+). 69 (Dagl.) Jens Olufsen (52). 70 Anders B. Hansen.(÷). 71 (Dagl.) Bertel Thomsen (38). 72 (Dagl. fattigunderstøttet) Hans Johnsen (Johannsen) (54). (*Fra Roost:*) 73 (Gmd.) Anders Bennetsen Buch(+) (22). 74 (Gmd. sgfd.) H.(inrich) Thomsen (61). 75 (Gmd.) Niels Rostgaard Ewald (37). 76 (Gmd.) Peter Vind (55). 77 (Gmd.) Laust Heinsen (64). 78 (Gmd.) Hans Mo(a)rtensen Hansen (48). 79 (Gmd.) Erich Otzen (51). 80 (Hmd.) Niels Jensen Møller (52). 81 (Krovært) Peter Enemark (33) [29]. 82 (Gmd.) Hans Bertelsen Festersen (37). 83 (Gmd.) Andreas Andersen (39). - I alt 83 pers.

2. Baggrundsstatistik

Som supplement til oversigten over ritualadresseunderskriverne er der foretaget følgende statistiske undersøgelser:

1. Underskrivernes erhvervsfordeling

Erhverv	Antal	%
Gårdmænd	228	44,3
Husmænd	65	12,6
Håndværkere	60	11,6
Daglejere	39	7,6
Karle	32	6,2
Lærere	10	1,9
Aftægtsfolk	16	3,1
Andre erhverv	13	2,5
Hustruer og enker	12	2,3
Ukendt erhverv	41	7,9
I alt	516	100,0

Beregningsmåde: Hvor adressen anfører en stillingsbetegnelse ved den pågældende underskriver, er han registreret under denne. Dog er to, der anføres som »bosiddende« og »beboer«, registreret under ft.s stillingsbetegnelser, og den eneste boelsmand under husmænd (nr. 18 i Agerskov, der i ft. betegnes daglejer). Hvor adressen mangler erhvervsangivelse, er ft. lagt til grund. Har den identificerede underskriver flere stillingsbetegnelser heri, foretrækkes gårdmand fremfor alle andre, og derefter er »prioritetsrækkefølgen«: lærer, håndværker, husmand og daglejer. Desuden er 5 »Verbitelsbesitzer«, alle i Skærbæk, overført til husmændene, og de såk. »Mietsmänner« el. indsiddere er bortfaldet som gruppe, da de alle har anden stillingsbetegnelse, der her er foretrukket som mere oplysende.

Gruppen *andre erhverv* indeholder 9 kroværter, 2 handelsmænd, 1 pensionist og 1 »tiggerfoged« (en kommunalt ansat, der skal bringe betlere ind under fattigvæsnet). - Af de 12 *hustruer og enker* hørte 5 til gårdmandsstanden (1 kunne dog ikke identificeres i ft.), 2 til husmandsklassen, mens 5 ikke kunne identificeres. - Gruppen *ukendt erhverv* omfatter de personer, som i adressen er anført uden stilling, og som det ikke har været muligt at identificere i ft. (på én nær, hvis erhverv i ft. er ulæseligt).

Til belysning af de mange erhvervskombinationer kan følgende oplyses: Blandt de 228 *gårdmænd* var 4 tillige håndværkere, 3 aftægtsmænd, 3 kroværter, 3 sognefogder, 2 handelsmænd og 1 sandemand. 8 var uidentificerbare. Blandt de 65 *husmænd* fandtes, foruden de 5 Verb.bes. og den ene boelsmand, 1 gårdmand (if.ft., men husmand på adressen), 7 håndværkere, 21 daglejere, 3 indsiddere, 1 handelsmand, 1 krovært, 1 fragtmand, 2 kniplingskræmmere og 1 uidentificeret. - De 60 *håndværkere* omfattede 8 husmænd, 8 indsiddere, 1 daglejer og 1 uidentificeret. - De 39 *daglejere* indeholdt 1 håndværker, 1 indsidder og 1 fattigunderstøttet. - Blandt de 10 *lærere* var 2 tillige husmænd.

Når alle »dobbeltstillinger« medtages, fandtes i alt 73 håndværkere, nemlig 11 skræddere, 10 skomagere, 9 snedkere, 8 smede, 8 vævere, 7 hjulmagere (hjulmænd), 5 bødkere, 2 farvere, 2 slagtere, 2 bagere, 2 uldklippere, 1 rebslager, 1 tækkemand, 1 kortmager, 1 kurvemager, 1 urmager, 1 maler og 1 bøssesmed.

Trods erhvervsangivelsernes usikkerhed fremhæver tabel 1 klart gårdmandsklassen som det stærkeste element blandt underskriverne. Det er over 3 gange så stort som den næststørste gruppe, husmændene, der kun tæller 12-13 %. Forskellen mellem grupperne husmænd, håndværkere og daglejere er, som vist, betydeligt mindre, end det fremgår af tabellen, fordi de 3 erhverv i stor målestok flyder sammen. Tilsammen udgør de ca. 30 % af helheden. Blandt resten indtager, bortset fra de uidentificerede, kun tjenestekarlene en vis position. Tilskuddet til denne gruppe er især kommet fra Mjolden.

2. Gårdmandsklassens repræsentation i de enkelte sogne og blandt underskriverne

	I	II	III	IV	V
Sogne	Antal gmd. i adr.	Antal fam. i sognet	Heraf gmd.	III i % af II	I i % af III
Branderup	21	86	36	41,9	58,3
Agerskov	48	232	82	35,3	58,5
V. Vedsted	32	116	46	39,7	69,6
Mjolden	12	71	19	26,8	63,2
Døstrup	19	150	57	38,0	33,3
Vodder	-	61	32	50,0	-
Skærbæk	55	242	66	27,3	83,3
Arrild	41	135	47	34,8	87,2
I alt	228	1096	385	35,1	59,2

Kilde: Adressen og ft. 1840, dvs. de i tillæg I nævnte lister fra Haderslev og Ribe amt, som omfatter størstedelen af beboerne. Der ses bort fra Roager, hvor alle underskriverne må betragtes som uidentificerede. Optællingen af det samlede antal gårdmandsfamilier i sognene er foretaget efter erhvervskolonnen, ikke efter ejendomskolonnen i ft. Derfor kan tallene næppe sammenlignes med H.N.A. Jensens i Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, 1842, bd. 4. I øvrigt er sidstnævntes tal uensartede og ofte af ældre dato.

Tabel 2 giver for det første et - om end begrænset - indblik i *erhvervsfordelingen* i de sogne, ritualadressen udsprang af. Da gårdmandsgruppen er så stærkt repræsenteret blandt underskriverne, kan det spørgsmål med rimelighed stilles, om de i den henseende afviger fra sognebefolkningen. Tabel 2 viser, at gårdmandsfamilierne for hele området udgør 35 % af det samlede antal husstande (kolonne IV), altså en del, der under hensyn til alle usikkerheder er en 5-10 % mindre end samme andel i underskrivermaterialet (if. tabel 1). Der er dog ret store udsving de enkelte sogne imellem, fra 26,8 % gårdmænd i Mjolden til 50 % i Vodder.

For det andet giver tabel 2 et udtryk for, *hvor stor* en del af sin »gårdmandsmængde« hverdt sogn har afgivet til adressebevægelsen. Dette ses i kolonne V. Det fremgår, at der ikke er særlig god sammenhæng mellem den relative gårdmandsandel og tilskuddet til adressen. Vodder med den største andel har ingen givet, og Skærbæk med den næstmindste andel har ydet det næststørste tilskud. Dog kan man sige, at dette tilskud, bortset fra Vodder og Døstrup, har været »betydeligt«, næsten 60 % af sognenes gårdmænd, for Skærbæks og Arrilds vedkommende mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{10}$. Denne andel bliver senere sammenlignet med underskrivernes samlede relative styrke, se tabel 5.

3. Underskrivernes aldersfordeling

Alder	Antal	%
15-19	7	1,5
20-29	40	8,8
30-39	120	26,3
40-49	139	30,5
50-59	79	17,3
60-69	49	10,7
70-	22	4,8
I alt	456	100,0 (99,9)

Beregningen omfatter ikke alle de 516 underskrivere, men kun de 456, som det har været muligt at identificere i ft. Hertil regnes alle med anført alder samt de i note 13, 14, 18, 19, 22, 24 og 28 omtalte. Der findes ingen underskrivere under 15 år. Tabellen viser en betydelig »ophobning« omkring den erhvervsaktive alder på 30-60 år, der tegner sig for 74,1 %, altså næsten $\frac{3}{4}$. Da der *over* denne alder findes 15,5 % og *under* 10,3 %, og aldersgruppen 50-69 udgør 28,0 %, kan det fastslås, at fordelingen har »slagside« mod de »aldrende«.

4. Aldersfordelingen i sognene

Alder	Bran- derup %	Ager- skov %	V. Ved- sted %	Mjol- den %	Dø- sirup %	Vod- der %	Skær- bæk %	Ar- riild %	I alt
15-19	21,7	16,8	24,3	13,5	15,5	23,8	14,5	20,6	18,2
20-29	21,8	22,5	18,8	27,0	24,5	21,7	18,0	17,7	20,9
30-39	20,6	18,2	15,7	27,0	19,0	21,7	15,7	18,6	18,5
40-49	10,6	16,7	12,1	20,1	15,5	14,0	25,1	18,6	17,5
50-59	10,6	12,7	12,1	6,7	12,0	7,0	11,6	11,0	11,2
60-69	7,6	6,9	10,3	3,8	11,2	8,3	7,1	6,3	7,9
70-	7,1	6,2	6,7	1,9	2,3	3,5	8,0	7,2	5,8
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Beregningsgrundlaget er stadig ft. 1840 med udeladelse af Roager, jfr. tabel 2. Ligesom i tabel 3 er ingen under 15 år medtaget; desuden er kvinder ikke indbefattet, da kun godt 2 % af adresseunderskriverne er kvinder. Det fremgår, at aldersfordelingen er en ganske anden i sognene end blandt underskriverne. Videre, at selv om ikke 2 sogne har en ensartet aldersfordeling, er den indbyrdes forskel alligevel ikke overvældende stor.

5. Underskrivernes relative styrke

Sogne	Antal fam.	Underskr.	%
Mjolden	71	52	73,2
Skærbæk	242	170	70,2
Arrild	135	83	61,5
Agerskov vest	141	81	57,4
V. Vedsted	116	55	47,4
Branderup	86	29	33,7
Døstrup	150	34	22,7
Roager	93	7	7,5
Vodder	64	4	6,3
I alt	1098	515	46,9

Tabel 5 belyser »bidraget« til adressen fra hvert sogn og sognene som helhed, svarende til analysen i tabel 2. Når husstandene eller familierne er valgt som grundlag, skyldes det, at adressen ikke indeholder mange »bipersoner«. Antallet af husstande (familier) i sognet er taget fra ft. 1840 på samme måde som i tabel 2 og omfatter her også Roager. Tallet for Agerskov omfatter kun sognets vestlige del (Gestrup, Bovlund, Vellerup og Agerskov by med underlokaliteter), da der kun fandtes 1 underskriver fra den østlige del (nr. 82), hvorfor underskriverantallet nu kun er 515. Lægges derimod alle dette sogns familier til grund bliver underskriverprocenten her kun 35,3 og den totale procent 43,4.

Det ses, at der er store forskelle mellem underskrivernes relative styrke i de enkelte sogne, som er opstillet efter faldende intensitet. I alt afgav sognene dog næsten halvdelen af deres familieoverhoveder til adressen. Der er også forskelle mellem sognenes »gårdmandsbidrag« (tabel 2) og »bidraget« fra sognene som helhed (tabel 5). Mjolden, der ligger på førstepladsen i den relative styrke målt på det samlede antal familier, ligger kun på fjerdepladsen blandt »gårdmandsavgivere«, jfr. det oven for sagte om bevægelsens udbredelse blandt de »lavere« klasser dér. Skærbæk holder derimod sin andenplads i begge henseender. Arrild, der afgav relativt flest gårdmænd, er »kun« nr. 3 i den samlede afgivelse. Alt i alt kan man dog sige, at den relative gårdmandsintensitet er betydeligt stærkere end den »totale« relative styrke, hvad procenterne henh. 59,2 og 46,9 vidner om.

Det er hermed bevist, at *gårdmandsklassen* spillede en meget væsentlig rolle blandt underskriverne af den sønderjydske ritualadresse.

Person- og stedregister

Registret omfatter s. 15-402, både tekst og noter. Personregistret vedrører hovedsagelig personer fra den behandlede periode og medtager ikke forfattere o.l. fra kildehenvisningerne, med mindre deres synspunkter fremhæves, evt. kommenteres. En del afvigende navneformer anføres i parentes. Stedregistret er begrænset til købstæder og sogne (pastorater) i hertugdømmet Slesvig og enklaverne. Registret omfatter desuden to saggrupper: opbyggelseslitteratur (under ét) og de danske salmebøger, der blev anvendt i Nordslesvig. En del person- og stednavne, der kun nævnes i forbigående, er ikke medtaget. - Ved udarbejdelsen har John W. Oldam ydet værdifuld hjælp.

De vigtigste forkortelser: Chr. (Christiansfeld), dep. (deputeret), forf. (forfatter), gen. sup. (generalsuperintendent), gmd. (gårdmand), Hhut. (Herrnhut), pr. (præst, i reglen sognepræst), sgfd. (sognefoged); Tdr., Åbr., Sdbg. og Had. pr. (Tønder, Åbenrå-Løgumkloster, Sønderborg og Haderslev provsti), Tngln. og Lø pr. (Tørninglen og Lø-Møgelønder provsti).

- Åbenrå 16, 70, 102, 112, 140 f, 146 f, 159 f, 292, 295 f, 302, 365, 369, 378, 379
Aagaard, Knud, provst, Agerskov 218 f, 251
Aagaard, L., pr., Bedsted, sen. Aller-Taps 142 f, 209
Åstrup, Had. pr. 188, 292, 315 f
Abild, Tdr. pr. 122, 127 f
Adler, J.G.C., gen.sup. 28 ff, 32 f, 40, 98 f, 102, 104 f, 116, 119, 124 f, 136, 141 f, 162 f, 177, 179, 186, 198, 201, 210, 212
Adlers danske salmebog 98 f, 129, 171, 215
Adolph, Martin, gmd., Nolde 119
Adbøl-Gråsten, exemt 19, 134, 137 f, 295
Agerskov, Tngln. pr. 218, 229, 231, 250 ff, 331 f, 334 f, 344, 360
Ahlmann, M., provst, Tønder 102, 119-137, 297 ff, 381
Alexandersen, P., stænderdep. 304, 307
Algreen, P.K., lærer 228, 242
Aller-Taps, Had. pr. 192 f, 208 f, 315
Alslev, N.S., degn, Døstrup 239
Anders, J.D., unitetsdirektionsmedlem, Hhut. 91
Andersen (Bastian), E., gmd., Arrild 88, 249, 336
Andersen, Michel, maler, Ballum 257 f
Andresen, Johs., skrædder, Vollerup 89, 148
Andresen, Siwert, pr., Hammelev, sen. Magstrup 214 f, 314 f, 381
Appel, C., lærer, pr., Rødding 175
Arps, A., kandidat, sen. rektor, Oldenburg 355
Arrild, Tngln. pr. 88, 218, 221 f, 229 f, 247 ff, 263, 333 ff, 337
Asboe, M.A., Åstorp, sen. missionær 209
Asmussen, A., gæstgiver, Chr. 63, 64, 89
Asmussen, J., seminarieforst., Segeberg 49
Asschenfeldt, C.C.J., pr., Flensborg 100 f, 109, 123, 158, 199, 374, 382
Asserballe, Als 175
Backmann, A., pr., Løjt 144
Bahnsen, C.A., seminarieforst., Tønder 126
Balemann, A.F., pr., Tønder 102, 127
Balle, N.E., biskop, Kbh. 151, 201, 235, 237
Ballum, Lø pr. 65, 79, 221, 234, 238, 257 f, 362

- Balslev, R., pr., Hårslev 63, 83 f, 96
 Bargum, C.T., pr., Ravsted 133, 297
 Bargum, L.C., pr., Tyrstrup 132, 207
 Barsø, J., degn, Dalby 198, 324
 Barsø, M.J., Bråbæk, sen. missionær 209
 Bastian, se Andersen, E.
 Bastian, A., Brøns 88, 257
 Bau, Hans P., emissær 81, 150
 Baumgarten, M., pr., St.Michaelis, Slesvig
 43, 47 f, 53, 351, 355 ff, 371-377, 380, 381,
 386
 Bedsted, Åbr. pr. 102, 142 f, 145, 156, 160,
 247, 300
 Beier, H.P., pr., Burkal 130
 Beier, Niels H., Ladegård 95, 215
 Beyer, Hans 374
 Berg, H.B., pr., Visby 226 f, 259, 344, 362
 Bergholdt, B., lærer, Nustrup 343
 Bergstedt, A.F., statistiker 24
 Bertelsen, L., pr., Hoptrup 185
 Beseler, W., politiker 276, 302, 347 ff
 Bevtoft-Tislund, Tngln. pr. 65, 79, 218,
 221, 231, 260 f, 264, 332, 344
 Beyer, Jens A., sgfd., Skærbæk 242
 Beyer, P.A., pr., Uge, sen. Tinglev 133, 134
 Biel, M., Ø. Løgum 89
 Birkedal, Vilh., pr., Sdr. Omme 201, 227
 Bjerning, anneks til Moltrup, se d.
 Bjolderup, Åbr. pr. 79, 102, 144, 145, 148,
 151, 156, 158 ff, 222
 Bjorholm, J., ridefoged, Toftlund 343
 Bjørnsen, J., pr., Oksenvad 210 f
 Bjørnsen, L.M., pr., Skast, sen. Højst 132,
 297, 301
 Bjørnsen, Th. L., pr., Skodborg 213, 314,
 381
 Bleichen, H.J., købm., Åbenrå 147
 Boe, Christian, Styding 95
 Boesen, G.F., pr., Vodder, sen. Agerskov
 226, 246, 254, 256, 341
 Boesen, J.F., pr., Vigerslev 62
 Boesen, U.S., pr., Nr. Løgum, sen. Oksen-
 vad og Fjelstrup 89, 128, 145, 149 f, 187,
 196, 206, 210 ff, 263, 264, 312, 318, 320,
 362 f, 378, 382
 Boesens salmebog, se Meyer og Boesens
 salmebog
 Boisen, C.C., pr., Vonsbæk 189, 201, 320 f,
 362 f
 Boisen, L.N., pr. Vesterborg 189, 275
 Boisen, N., pr., Nybøl 164, 168 f
 Boisen, P.O., biskop, Vesterborg 75, 188 f
 Bonefeldt (Bonefeld), Chr., stænderdep.
 304, 307
 Bonnichsen, B.A., pr., Dybbøl, sen. Hejls
 171, 210, 312, 363
 Borchsenius, J., pr., Arrild 249
 Bov, Flensborg pr. 20, 134, 138 f, 295
 Boysen, A.J., pr., Starup 179, 314 f, 381
 Boysen, Jasper, provst, Slesvig 41
 Boysen, N.Th., provst, Slesvig 41, 48, 52,
 273 f, 276, 277 f, 279, 322, 356, 372, 381
 Brag, Jürgen, pr., Tønder, sen. Adsbøl 127,
 137 f, 302, 381
 Brammer, G.P., seminarieforst., Snedsted
 237
 Branderup, Tngln. pr. 218, 229, 250 ff, 334
 ff, 344
 Brandt, Otto 32, 388
 Brede, Åbr. pr. 65, 70, 79, 142, 150, 157, 161,
 238, 259, 362
 Bremer, J., politiker 280, 302
 Broager, Sdbg. pr. 163 ff, 170, 292, 304
 Brodersen, B., Ullumbjerg 88
 Brodersen, Broder, kandidat, Dalbygård,
 sen. tugthuspr. 193, 195, 199 f, 215, 321
 Brodersen, C.W., pr., Preetz 44
 Brodersen, J., emissær, forf. 87, 118, 128,
 220
 Brorson, H.A. (»Brorsons salmebog«) 115,
 128, 255
 Brorson, J.H., provst, Gram 262
 Bruun, N.J., pr., Halk 190, 312
 Brøns, Tngln. pr. 221 f, 238, 257
 Buchwald, von, Hejlsgård 316
 Buck, Anders, gmd., Arrild 249
 Buck, Markus, gmd., Ø. Lindet 261
 Buck, Markus, lærer, Arnum 248
 Buck (Buch), Martin, væver, Skærbæk 87 f,
 90, 91, 229 f, 240 f, 243, 248 f, 336
 Buck (Buch), Niels, væver, Skærbæk 229,
 240 f, 248 f
 Burkal, Slogs hrd., Tdr. pr. 65 f, 79, 118 f,
 130 f, 218, 299

- Bylderup, Slogs hrd., Tdr. pr. 122, 131 f
 Bølleløse, H., pr., Hjortlund 345
 Bøtcher (Bödtcher), H.N., lærer, Skærbæk 242
- Callesen, H.P., lærer, Rens 118
 Callisen, C.F., gen.sup., Slesvig 37 f, 41, 51, 74 f, 84, 102 ff, 108 f, 110 f, 113, 117, 120, 123, 124, 133, 134, 142, 166 f, 178, 179, 180 f, 183, 189, 195 ff, 198 f, 205 f, 209, 212, 215, 273 f, 276 ff, 281, 293, 299, 303, 318 f, 353
 Callisen, J.F.L., provst, Rendsburg 36 ff, 53, 65, 111 f, 274, 276, 279, 350
 Callisen, L.F.C., pr., Flensborg, sen. provst 41, 100 ff, 109, 199, 273
 Carstens, C.E., pr., Tønder 43, 127, 171, 301, 354 f
 Carstensen, A.C., gmd., Asdalgård 262
 Christelig Psalmebog, se Adlers salmebog
 Christensen, Georg, pr., Kværs, sen. Nybøl 137 f, 169, 297, 381
 Christensen, Math., Agrtrup 203
 Christian VIII 189, 271, 325, 347, 350, 398
 Christian August af Augustenborg 269, 279, 302, 304, 306 ff, 370, 398
 Christiansen, Jes, gmd., V. Bov 88, 131
 Christiansen, L.P., pr., Sønderborg 102, 168, 305
 Christiansfeld 55-97, 102, 107 ff, 118, 125, 146 ff, 179 f, 183, 188, 191 ff, 199, 204 f, 206 ff, 211, 216, 224, 225 f, 230 f, 245, 247 f, 258 f, 262 f, 265, 325 ff, 366 ff, 382 ff, 390, 393, 395, 397
 Christoph, Siegmund, Chrf. 368
 Claudius, J.P.G., pr., Sønderborg, sen. Burkal 131, 168, 299
 Clausen, H.N., professor, Kbh. 174, 188, 285, 288
 Clausen, H.P. 284, 307
 Clausen, H.V. 298
 Closter, M.J., degn, Hammelev 215
 Collett, Camilla, forf. 71
 Corydon, J., pr., Skærbæk 241
 Cramer, J.A., professor, Kiel 28 f, 47, 98, 292
 Cretschmer, J., provst, Haderslev 182
- Dahlmann, F.C., professor, Kiel 32, 35, 39, 266, 268, 305, 328
 Dalby, anneks til Vonsild, se d.
 Daler, Lø pr. 259, 362
 Dam, Laurids, gmd., Nitriskær 251
 Damm, Chr., pr., Ullerup, sen. Kværs 43, 169, 381
 Damm, P.P., pr., Ullerup 169
 Davidsen, David, pr., Åbenrå, sen. Aller 209, 311, 314 f
 Decker, A., pr., Klein-Wesenberg 46, 51 ff, 249, 280 f, 355 ff, 376 f
 Decker, J., seminarieforst., Tønder 46, 111, 117 f, 250
 Detleffsen, P., Tyrstrup 89
 Dinters, G.F., forf. 49
 Dorner, I.A., professor, Kiel 43 f, 52, 376
 Dybbøl, exemt 19, 162, 164, 171, 308
 Døstrup, Lø pr., 65, 79, 221, 229, 234, 238, 239 f, 334 f, 362
- Ebeling, H.P., pr., Spændet, sen. Halk 17, 257
 Ebbesen, Lütje, pr., Hammelev 62, 214 f
 Egen, Als 173 f
 Egge, H., pr., Kbh., sen. Tolk 113 f
 Egvad, Anneks til Hellevad, se d.
 Eielsen, Elling, lægprædikant 200, 224
 Eisbøl, F. Eriksen, pr., Hejls 210
 Emmerlef (Emmelef), Hans, urmager, Døstrup 88, 90, 239 f
 Emmerlev, Lø pr., 218, 221, 259, 362
 Enge, Kær hrd., Tdr. pr. 133
 Ensted, Lundtoft hrd., Tdr. pr. 292, 295, 299
 Erichsen, Th., pr., Søtrup 171
 Eskesen, Morten, Lærer, Hyrup 343 f
 Esmarch, K.H., politiker 377
 Eulenburg, B.H., preussisk embedsmand 371
 Ewald, J., pr., Hviding 255
 Evangelisk-kristelig salmebog 98, 122, 133, 163, 168, 169, 174, 179, 188, 201, 210, 213, 218, 255, 258
- Fabricius, Knud 284
 Falck, Nic., professor, Kiel 31 f, 35, 37, 39,

- 111, 266, 268, 278, 302, 388
- Fausbøl, J., forf., Branderup 252, 339
- Feddersen, P., Vonsild 198, 324
- Fehr, H.W.C., pr., Ødis, sen. Stepping 206, 213, 314 f
- Feilberg, N.L., pr., V. Vedsted, sen. Ulle-
rup 169 f, 226 ff, 238, 242, 256, 305, 337,
340, 344 f, 363
- Felger, P., se Petersen, P.
- Felsted, Lundtoft hrd., Tdr. pr. 137, 292
- Fenger, J.F., pr. (Sjælland) 212
- Fink, Troels 294
- Fischer, Fr., redaktør, Åbenrå 296
- Fischer, H.C., pr., Aller 209
- Fjellstedt, P., missionær 48, 127
- Fjelstrup, Had. pr. 192, 210, 216, 317, 320,
325
- Flensborg 80, 100 ff, 109, 112, 127, 365, 371,
379, 382
- Flor, Chr., professor, Kiel 238, 284, 286 ff,
304, 308 ff, 317 f, 319 f, 323, 331, 338, 342,
343 f, 345, 360, 386 f
- Fog, Hans Chr., Vodder (sen. lærer) 244 ff
- Fog, Jørgen, hjulmand, Vodder (sen. læ-
rer) 222, 244 ff, 248
- Fog, N.P., smed, Højrup 88, 95, 244 f, 247 f
- Fog, P.A., degn, Vodder 243
- Fogtmann, N., biskop, Ribe 219
- Fogtmann, Th., skomager, Fole 337
- Fole, Tngln. pr. 217, 264, 334, 336
- Forchhammer, C.G.L., pr., Tyrstrup 207
- Frank, J.H., degn, Bevtoft 343
- Fransen, Johan, husmand, Bramdrup 206
- Frederik (Friedrich) af Augustenborg 387
- Frederik (Friedrich) af Nør 279, 281
- Frederik VI 271, 325
- Frederik VII 269, 347 ff, 352 f, 359 f, 366
- Friedrich Wilhelm IV 280, 348, 374
- Frederiksstad 65
- Friederici, E.L., provst, Sønderborg 162 f
- Früauf, F.R., unitedsdirektionsmedlem,
Hhut. 91, 94, 326, 328 f
- Frørup, anneks til Stepping, se d.
- Fuchs, J.A., forst., Chrf. 325
- Gammel Haderslev, Had. pr. 190, 292, 317
- Giesemann, H., Kastrup 262
- Giessing, H.J., pr. (Falster) 234
- Gjelstrup, Johs., pr., Skærbæk 62, 240
- Godt, Bertel, pr., Rinkeføl, sen. Felsted
(sen. gen.sup.) 43, 135 f, 137, 172, 360,
381
- Goldschmidt, M., forf., Kbh. 271
- Gottlieb, F., pr., Hviding, sen. Ø. Lindet
226 f, 242, 254, 256 f, 261, 344
- Gråsten, anneks til Adsbøl, se d.
- Gram, Tngln. pr. 176, 217, 221, 224, 231,
262, 331 f, 334
- Gram, C.F., pr., Daler 259
- Grarup, anneks til Starup, se d.
- Grauer, A.D., pr., Løjt 144, 146, 154, 157 f,
158, 160
- Grauer, H., pr., Arrild, sen. Klipleve 137 f,
219
- Gregersen, H.V. 138, 284, 298
- Greisen, Chr., rebslager, Haderslev 62 f,
182
- Greve, D., kandidat, Kiel 43 f, 50 f
- Grundtvig, N.F.S. 50, 112 f, 138, 188 f, 197,
226 f, 228, 230, 232 ff, 236 ff, 250, 252 ff,
275, 278, 286 f, 323 f, 342 f, 345, 361, 380,
390, 397 f
- Gütge, H.H., pr., Ubjerg 130
- Haak, V., pr., Haddeby 351, 372
- Haastrup, L.N., gmd., Ødis 62, 64, 204 ff,
212
- Haderslev 16, 59, 65 f, 70, 102, 176 f, 216,
289, 296, 308, 314, 369, 379
- Hagen, J., pr., Skodborg, sen. Nybøl 164,
168 f, 213
- Hagen, L.C., pr., Mjolden 226 f, 238 f, 242,
258, 260, 337, 340, 344 f, 362
- Hagenah, H. 388
- Halk, Had. pr. 17, 190, 257, 292
- Hammelev, Had. pr. 65 f, 79, 214 f, 216,
292, 315, 317, 321
- Hammerich, Fr., professor, Kbh. 197
- Hansen, Anders, lægprædikant, Gamborg
202 f
- Hansen, Andr., pr., Hjerpsted, sen. Bov
129, 139
- Hansen, Chr., gmd., Ødis 206
- Hansen, F.V.R., pr., Keitum 355

- Hansen, Fr. Chr., pr., Åstrup 178, 189, 311, 314 f
- Hansen, Gotth., pr., Mjolden 232
- Hansen, H.W., toldkontrollør, Slesvig 41, 62 f, 111, 113
- Hansen, Jens Andersen, gmd., Randerup 258, 397
- Hansen, Jep, pr., Hjordkær 143, 155, 157, 159 f, 297, 301, 363, 364 f, 378
- Hansen, Jonas, gmd., Nr. Løgum 150
- Hansen, Jørgen, pr., Ballum, sen. Notmark og Egen (biskop) 173 f, 258, 306, 362, 380
- Hansen, Jørgen, sgfd., Jegerup 214
- Hansen, Lauritz, Knud 95
- Hansen, N.P., degn, Bylderup 118, 132
- Hansen, Niels Andersen, gmd., Forballum 233, 235 ff, 338, 397
- Hansen, Z.L., pr., Holbøl 136
- Hanssen, Jørgen, gmd., Dybbøl 165
- Hanssen, Nis, kandidat 129, 284, 307
- Hanved, Flensborg pr. 80
- Harms, Cl., provst, Kiel 32 ff, 40 ff, 65, 100, 102, 111, 113, 117, 125, 127, 129, 145, 165, 183, 199, 209, 270 f, 274, 279, 281, 286, 353, 358, 364, 376, 391, 393, 397 f
- Harpen (N.J. Holms salmebog) 69, 148, 264
- Hass, L.D., pr., Mjolden 22, 171, 223 f, 226 ff, 230, 232 ff, 239, 241 f, 245, 247, 252, 333, 337
- Hasselmann, C.F., pr., Altenkrempe, sen. Kiel 47, 209, 355
- Haustedt, H.C., pr., Rinkenæs 135, 301
- Hedegaard, Z., Chrff. 383
- Hedemann-Heespen, P.v., 26, 388
- Hegel, G.W.F., filosof 42
- Heiberg, C.F., politiker 302
- Hejls-Vejstrup, Had. pr. 209, 292, 315 f, 317, 322
- Hellevad-Egvad, Åbr. pr. 102, 143, 145, 147, 156, 158 ff, 292, 300, 303
- Helveg (Helweg), Fr., højskoleforst., Røding 342, 362
- Hengstenberg, E.W., professor, Berlin 374 f
- Hensler, A.C., provst, Barkau 36, 274
- Hersleb, P., biskop, Kbh. 250
- Hertel, H.W. pr., Åstrup, sen. Møltrup 187 ff, 190 f, 196, 312, 318, 320, 325, 362 f
- Hertel, L., pr., søn af ovn. 187, 190 f, 196, 312
- Hertzbruch, J.C.J., gen.sup., Holsten 41, 273, 358
- Hesselberg, P.N., pr., Chrff. 95, 383 f
- Himmelstrup, G. 172
- Hjærndrup, anneks til Tyrstrup, se d.
- Hjerpsted, Tdr. pr. 129 f, 259
- Hjerting, anneks til Lintrup, se d.
- Hjordkær, Åbr. pr. 143, 148, 155, 159 f, 301, 319, 364 f
- Hjort, E.A., kapellan, Hygum 345
- Hjort, P., pr., Ullerup 169
- Hjortlund-Kalslund, Tngln. pr. 331 f
- Hjuler, H.N., gmd., Ø. Løgum 147
- Hofmann, J.A., Chrff. 89, 90
- Holbøl, Lundtoft hrd., Trd. pr. 136, 292, 299
- Holdt, Jens 69 f, 87, 213, 327
- Holgersen, C.A., Haderslev 89
- Holm, H.C.L., pr., Emmerlev 259
- Holm, N.J., pr., Chrff. 68 ff, 80 f, 83 f, 85-93, 94 ff, 108 f, 112, 129, 146, 149 f, 191 f, 194, 196 f, 203, 205, 207 f, 211 f, 215, 216, 219, 221 f, 225, 230 f, 233, 240, 244, 247 ff, 255, 260, 262, 263 f, 275, 326 ff, 336, 392, 398
- Holst, G.D., pr., Sottrup 164
- Holstein, F.A.v., greve 112
- Hopf, A.G., regnskabsfører, Chrff. 94 f, 326, 328 f
- Hoptrup, Had. pr. 185, 292, 315 f, 317
- Horn, E.C., Haderslev 184
- Hostrup, Slogs hrd., Tdr. pr. 119, 121, 132, 299, 303
- Humtrup, Kær hrd., Tdr. pr. 119
- Husum 65
- Hviding, Tngln. pr. 79, 218, 221, 255 ff, 344
- Hvidtfeldt, Johan 284
- Hygum, Tngln. pr. 221, 224, 263 ff, 331, 334, 336
- Høberg, lærer, Mjolden 235, 237
- Hoeck, C.H., pr., Hellevad, sen. Hostrup 132, 143

- Hoeck, L.P., pr., Ensted, sen. Felsted 137
 Hoeck, N.P., pr., Uge 135
 Höcker (Höcker), H.P.J., pr., Løgumkloster 153 f, 159, 301, 362 f, 378, 380
 Høgsbro, S., højskoleforst., Rødding 342
 Høhne, Chr., pr., V. Vedsted 255
 Højer, Tdr. pr. 128 f, 292, 295
 Højrup (og Arnum), Tngln. pr. 221 f, 231, 243 ff, 247 f, 264, 336
 Højst, Slogs hrd., Tønder pr. 65, 79, 119, 122, 132 f, 299
 Hørlyk, M.P., Ladegård 215
 Høxbro, H.J., provst, Rødding 218
 Hoyer, P.H., pr., Vanderup 62
- Ingemann, B.S., forf. 237
 Iwersen, N., pr., Løgumkloster 144, 149
- Jackson, John, sekretær, London 73
 Jacobsen, Br., lærer, Hønkys (og hustru Ellen Catharina) 147
 Jannicksen (Beyer), Jens, gmd., Skærbæk 242 f, 338
 Janssen, C.L., provst, Gl. Haderslev 181 f, 311 f, 320
 Japsen, G. 22 f, 99, 269 f, 273, 283, 287, 289, 290 f, 298, 314
 Jegerup, anneks til Magstrup, se d.
 Jels, anneks til Oksenvad, se d.
 Jensen, Claus, Sdr. Farup 255
 Jensen, F.C., kancellidep. 305
 Jensen, H.N.A., pr., statistiker 25, 103
 Jensen, Heinrich, rektor, Tønder, sen. pr., Vedsted 124 ff, 128, 147, 186 f, 311, 314
 Jensen, J.P.G., pr. 237
 Jensen, Karl, provst, Sønderborg 36, 53, 164, 165-172, 273, 281, 305
 Jensen, Th. Hoyer, pr., Bov 139
 Jepsen, I., lærer, Åbenrå 302
 Jepsen, Lauritz, Hejls 95
 Jepsen, Markus, smed, Løjt 146
 Jepsen, R., pr., Bedsted 102, 156
 Jespersen, P., lærer, Tønder 125
 Jespersen, P.N., pr., Tyrstrup 314
 Jess, Th., pr., Itzehoe 46, 53
- Jessen, D., pr., Felsted 137
 Jessen, G.F., pr., Abild 128
 Jessen, J. Chr., pr., Stenderup 203
 Jessen, J.S., pr., Vedsted 186
 Jessen, Lor., pr., Ødis 205 f, 314 f, 381
 Johannsen, F.H.C., amtmand, Haderslev 199, 205 f, 325, 340
 Juhl, J., pr., Sommersted 214
 Juhl, N., degn, Hopttrup 315, 378
 Justensen, J., Chrif. 208
 Jürgensen, Mikkell, gmd., Hjartbro 260 f
 Jürgensen, P., pr., Oksenvad 213, 363
 Jæger, P.P., missionær, Løjt 146, 149, 251
 Jørgensen, Hinr., gmd., Ø. Løgum 147
 Jørgensen, Jens, gmd., Holtum 200, 222 f, 233, 235
 Jørgensen, Johan, Ø. Løgum 147
- Kaftan, M.H., pr., Løjt 43, 102, 154, 158, 169, 171
 Kalslund, anneks til Hjortlund, se d.
 Kamph, N., pr., Skærbæk 241
 Karstensen, Kr., pr., Dybbøl 171 f, 305, 363, 378
 Kegnæs, Sdbg. pr. 168, 308
 Kier, O., embedsmand, Haderslev 309 f, 379
 Kier, P., pr., Ø. Løgum 142
 Kiergaard, H.J., Toftlund, sen. missionær 261
 Kierkegaard, P.C., pr., 321
 Kingos salmebog 218
 Kirk, Jens, stænderdep. 16
 Kjer (Kier), Jens, Agrtrup 87, 89, 202 f
 Kjær, M.J., pr., Hjerpsted 129 f
 Klangsbøl, Tdr. pr. 119
 Klein, A., Randerup 258 f
 Kleuker, J.F., professor, Kiel 32, 35
 Kliplev, exemt 19, 134, 137
 Kloppenborg (Kloppenborg), H.D., gmd., Københoved 263, 265, 338, 342, 397
 Kloppenborg, Jacob, tingskriver, Gram 262 f
 Kloppenborg (Kloppenborg), Johs. gmd., Harreby 88, 248, 263 ff, 336
 Kloster, A., degn, Sommersted 214

- Klüwer, W. 388
- Knudsen, Chr., gmd., Arnum 95, 248
- Knudsen, J.L., Mjolden, sen. højskolelærer, Rødning 235 ff, 236, 342, 397
- Knudsen, Knud L., gmd., Forballum, sen. Visby 233, 235 ff, 337, 344, 397
- Koch, Chr., Ellum 160
- Koch, Gabr., pr., Randerup 232, 258
- Koch, Gabr., provst, Døstrup 219, 235, 237, 239, 260
- Koch, H.P.G., pr., Vodder 223, 226 ff, 237 f, 242, 246, 332, 337, 340, 344
- Koch, J.B., pr., Højrup, sen. Skærbæk 222, 226 f, 242, 247, 338, 362
- Koch, J. Chr., kniplingshdl., Tiset 82, 95, 248, 262, 323, 337
- Koch, M., pr., Døstrup 239
- Koch, P.C., redaktør, Haderslev 211, 262, 283, 289, 293, 304, 309, 312, 317 f, 319 f, 322 f, 334 f, 336, 339, 341, 344, 387, 397
- Kold, Chr., lærer, Mjolden, sen. højskoleforst. 227, 228 f, 232, 235 ff, 239, 241, 249, 251 f, 256, 257 f, 333, 337, 397
- Koopmann, W.H., gen.sup., Holsten 43
- Kragh, P., pr., Lintrup, sen. Øsby 262, 314, 322 f, 329, 341, 370
- Kramer, J., købm., Tønder 118
- Krog, P., gmd., Højrup 95, 248
- Krog, G.F.v., amtsforvalter, Haderslev vesteramt 312, 315
- Krog-Meyer, C., pr., Sottrup 363
- Krongaard, K., pr., Bylderup 131
- Krüger, H.A., gmd., politiker, Bevtoft 319, 338, 343 f, 359 ff
- Kværs, exemt 19, 134, 137 f, 292, 295
- Kähler, K.N., pr., Flemhude 49
- Købner, J., baptistleder, Kbh. 200
- Ladelund, Kær hrd., Tdr. pr. 80, 119
- Larsen, Anders, gmd., lægprædikant, Gamborg 193 ff, 200, 204 ff, 222, 233, 245, 248 f
- Larsen, Ole, Møller, Brylle 222
- Larsen, Peter, gmd., lægprædikant, Skræppenborg, sen. Dons 80, 193 ff, 200 f, 202 f, 204 f, 212 f, 221 ff, 225 f, 227 f, 230, 233, 239, 241, 244 ff, 248 f, 251, 253 f, 255, 263 ff, 322, 333, 342
- Lassen, G.F., borgmester, Haderslev 379
- Lassen, J.A., pr., Hejls 209 f
- Lau, G.J.Th., pr., Brunsbüttel 354, 356
- Lauridsen, P. 283, 288 f, 290, 294, 320, 377
- Lautrup, Erasmus, pr., Haderslev 182 f, 314
- Lautrup, J.C., pr., Brede 142, 150, 153, 207, 219, 301
- Lehmann, Orla, politiker 283, 394
- Lemberg, Eugen 394, 400
- Leth, Albert, pr., Ribe-Seem 252
- Leth, Andr., adjunkt, Ribe 254
- Leth, J.A., pr., Chr. f. 61
- Leth, O.F., pr., Sdr. Bjert 201
- Ley, Sigfred, lærer, Visby 344
- Liebner, Th.A., professor, Kiel 42 f, 53
- Lind, Johs., gmd., Dalby 324, 397
- Lind, Oluf, degn, Vamdrup 324
- Lindberg, Jac. Chr., magister 226, 228, 230, 232 ff, 238, 241, 244 f, 252, 259, 262, 323
- Lindenhan, N.J. pr., Vedsted, sen. Tyrstrup 199, 207, f, 312, 363
- Lindhardt, P.G. 393
- Lintrup-Hjerting, Tngln. pr., 264, 331 f, 334, 341
- Lorenzen (Lorentzen), L., pr., politiker, Adelby 100 f, 109, 199, 274 ff, 278, 280, 322, 350, 356, 358, 381 f
- Lorenzen, Nic., emissær, Chr. f. 77 f
- Lorenzen, Nis, gmd., politiker, Lilholt 309 f, 318
- Lorenzen, P. Hiort, købmand, politiker, Haderslev 289, 293, 295, 304, 310, 312 f, 315, 317 f, 320, 322, 331, 337 ff, 341
- Lornsen, Uwe Jens, embedsmand 39 f, 266 ff, 284
- Lund, Frands, emissær, Skjern 77, 79, 81, 92, 96, 204, 250
- Lund, Jørgen Paulsen, emissær 262, 384
- Lund, Olaus, pr., Agerskov 251, 343 f
- Luther, Martin, 34, 128, 153, 170, 190, 193, 243, 264
- Lübker, Fr., rektor, Flensborg 377
- Lüdemann, C., professor, Kiel 42, 281 f

- Løgumkloster, Åbr. pr. 65 f, 79, 85, 112, 140, 141, 144, 148 ff, 154, 159 ff, 222, 224, 234, 248, 295, 362, 380
- Løjt, Åbr. pr. 65f, 79, 102, 124, 141, 144, 146, 152, 154, 158, 160, 303, 316, 325
- Magstrup-Jegerup, Had. pr. 214, 292, 316, 322
- Madsen, Hans, Gøttrup 261
- Madsen, J.P., Haderslev 95
- Marcussen, Alex., pr., Hammelev 215
- Marcussen, Jürgen, orgelbygger, Sottrup, sen. Åbenrå 62 f, 82, 147, 164, 171, 215
- Martensen, H.L., professor, sen. biskop, Kbh. 42, 43, 375, 386
- Mathiesen, D.J., pr., Visby 159
- Matthiesen, A.C., pr., Løjt 62, 65, 82 f, 87, 96, 112, 124 f, 127, 144, 146, 149 f, 154
- Matthiesen, I., pr., Oversø 62, 96, 111
- Matzen, A., pr., Bylderup 381
- Matzen, H.H., provst, Hygum 218, 340
- Mau, C.E., pr., Bannesdorf 376
- Mau, E., pr. (Sjælland) 200 f, 224, 245
- Mau, H.A., professor, Kiel 42, 53, 376
- Mau, J.A., pr., Schönberg, 36, 42, 274, 276, 279
- May, Gottlieb, emissær 64 ff, 118, 146 f, 148, 150, 164, 215, 220, 232, 239, 240, 250 f, 255, 257 ff, 260 f
- Mayland, J., pr., Sommersted 214
- Medelby, Kær hrd., Tdr. pr. 80, 119
- Mehnert, G. 270
- Meyer, Chr. Wollesen, pr., Abild, sen. Vilstrup 102, 122, 125, 127 f, 147, 185 f, 187, 233, 311, 314 f, 364
- Meyer, H., pr., Ensted, sen. Ravsted 137 f, 299
- Meyer og Boesens salmebog 105, 128, 179, 185 f, 190, 213
- Meyer, Oluf, pr., Ullerup 164, 169
- Mich(a)elsen, Mich., gmd., Styding 89, 95, 215
- Michelsen, A.L.J., professor, Kiel, sen. Jena 328, 366
- Michelsen, Konrad, subrektor, Haderslev 183 f, 313, 320, 327, 362 f, 366 f
- Miolden, Lø pr. 65, 79, 221, 222, 229, 232 ff, 258, 333 ff, 344, 362
- Moltrup-Bjerning, Had. pr. 70, 187 ff. 316 ff, 320
- Momsen, Alex., provst, Sønderborg 163 f
- Momsen, E., pr., Ullerup 169
- Momsen, H.B., pr., Nr. Løgum 102, 156 f, 157, 159 f, 160
- Momsen, J.L., pr., Højer 129
- Mumsen, P., pr., Sottrup 170 f, 381
- Müller, C.E., pr., Hammelev 215, 311
- Müller, C.F., lærer, Rødding højskole 344
- Mygind, C.P., postmester, Chr.f. 329 f, 367
- Müller, C.J.W., rektor, Segeberg 351
- Müller, D., pr., Gram 263, 344
- Müller, Hans, pr., Gram 262
- Müller, L.C., pr., Ribe-Seem 22, 226 ff, 232, 237 f, 246 f, 253 f, 256, 337, 339, 343
- Müller, N.H., pr., Vonsbæk 314
- Müller, Tage, biskop, Ribe 221 ff, 340
- Mynster, J.P., biskop, Kbh. 113, 172, 185, 188, 219 f, 227, 228 f, 230
- Møgeltonder, Lø pr. 259 f, 345, 362
- Möhne, J.H., prædikant, Chr.f. 68 f, 81, 85, 94, 149, 191 ff, 207 ff, 383
- Møller, J.A., guldsmed, Haderslev 62 f, 182, 184
- Møller, Jens, professor, Kbh. 75, 111, 114, 117, 197
- Møller, Math., gmd., Døstrup 239 f
- Møller, Matth., Burkal 119
- Ncander, Aug., professor, Berlin 36, 183
- Nefeldt, G., handelsmand 82
- Nicolaysen, Hans, Løgumkloster, sen. missionær 148
- Nielsen, Amalie (f. Hansen) 143, 155, 301
- Nielsen, H.J., degn, Rinkenæs 135
- Nielsen, Hans, se Hjulær
- Nielsen, N.J.E., provst, Slesvig 41, 45, 47, 48, 52 f, 101, 183, 273 f, 279 f, 281 f, 351 ff, 357 f, 363, 371 f, 374 ff, 381
- Nievert, Fr., pr., Altona 53
- Nissen, Adolph, gmd., Havsted 89 f, 148
- Nissen, Anna Marie, Strandelhjørn 214, 261

- Nissen, C.F., pr., Kegnæs 168
 Nissen, G.L., pr., Højer 128 f
 Nissen, Hans, gmd., Hammelev 310, 317, 319
 Nissen, L., pr., Kegnæs 168, 173
 Nissen, L.A., pr., Øsby 177, 314 f
 Nissen, N.C., bogbinder, Haderslev 283, 323
 Notmark, Als 174 f
 Nustrup, Tngln. pr. 176, 218, 261, 331 f, 334
 Nybøl, Sdgb. pr. 164, 168 f
 Nygård, Fr. 236 ff
 Nørre Løgum, Åbr. pr. 102, 140, 141, 143, 145, 149 f, 151, 156 f, 158 ff, 222, 224
- Oksenvad-Jels, Had. pr. 210 ff, 219, 224, 264, 292, 317, 320, 325
 Olshausen, Th., politiker 328, 348 f, 394
 Opbyggelseslitteratur 38, 62 f, 81, 82 ff, 85 f, 91 f, 101 f, 111 f, 128, 135 f, 138, 148, 156, 170, 193, 210 f, 233 f, 243 f, 246 f, 250, 262, 264, 323, 324 f
 Ottesen, Rasmus, lægprædikant 228
 Ottosen, Johan 289
 Oversø, Flensborg pr. 80
- Pauls, V. 388
 Paulsen, Chr., professor, Kiel 284 ff, 306 309, 323
 Paulsen, H. Hejselbjerg 26, 100
 Paulsen, Lorenz, pr., Sommersted 213 f, 314 f
 Paulsen, Morten, Gram, sen. missionær 262
 Paulsen, Peter, provst, Åbenrå 140-146, 150 f, 154, 167, 225, 267, 274, 297, 299
 Pedersen, Jens, gmd., Ødis 206
 Pedersen, Mads, gmd., Brendstrup 264
 Pelt, A.F.L., professor, Kiel 42, 52 f, 281, 376 f
 Petersen, Andr., gmd., politiker, Dalby 89, 193, 198 ff, 202, 296 f, 309 f, 322, 329, 368, 397
 Petersen, Andr., pr., Bedsted, sen. Sdr. Bjert 145, 156, 202 f, 301, 320
 Petersen, Asmus, pr., Nr. Løgum 143 f
 Petersen, Balthasar, provst, Tønder 115
 Petersen, Carl 388
 Petersen, Chr., pr., Hellevad 102, 123, 145, 147, 156, 157 ff, 175, 301, 360, 366, 381
 Petersen, Chr., pr., Højer 128 f, 132
 Petersen, Fr., pr., Uge, sen. Notmark 132, 134, 139, 158 f, 172, 174 f, 297, 299, 301 f, 305 f, 360, 369 f, 376 f
 Petersen, H., Vollerup 89
 Petersen, H., pr., Højst 297
 Petersen, Hans Chr., pr., Ensted 137
 Petersen, Ivar, pr., Stenderup 199, 203 f, 314 f, 381
 Petersen, Jes, pr., Holbøl 136, 297
 Petersen, Johs., pr., Skrydstrup 217, 261, 342 f
 Petersen, Klement (Klemet), Rangstrup 95
 Petersen, Kristen, Hejls 95
 Petersen, L., Mjolden 88, 239
 Petersen, Lorenz, pr., Hoptrup 185, 311, 314 f
 Petersen (Skak), Peter (Per Felger), gmd., Arnum 87 f, 248
 Petersen, Peter, pr., Burkal 118, 130
 Petersen, Peter, pr., Varnæs 143, 153, 381
 Petersen, R., pr., Broager 164, 170
 Petersen, Thade 236
 Philip(p), J.H., Skomager, Haderslev 64, 182
 Pielder, J., Chrf. 385
 Pinkerton, R., London 73, 82
 Pontoppidan, D.B., pr., Hviding 256
 Pontoppidan, Dines, pr., Ribe-Seem 226 f, 254, 256
 Pontoppidan, E., professor, biskop 194, 221 f, 292, 398
 Pontoppidans salmebog 98 f, 105, 122, 128, 129, 148, 171, 179, 203, 219
 Pors, Claus, Hans, Niels og Peter, Oksenvad 211, 325
 Poulsen, N., pr., Ø. Lindet 340
 Prahll, F.C., pr., Skast 129, 363
 Prahll, H.P., pr., Ø. Løgum, sen. Øsby 132, 155, 158 ff, 185, 301, 363, 365, 374, 378, 381
 Prahll, P., provst, Tønder 116 f
 Prehn, Conrad, pr., Bjolderup 43, 102, 145,

- 148, 156, 183, 301
- Prehn, J.H., pr., Bjolderup 144, 145, 157, 158 ff
- Quedens, J.H., pr., Klangsbøl 62, 119
- Raben, E., pr., Åbenrå 152
- Rafn, C.A., pr., Gram 344, 362
- Raillard, Th., Chrf. 385
- Randbøll, J.C., pr., Bevtøft 343
- Randerup, Lø pr. 65, 79, 221, 238, 257, 258 f, 362
- Rasmussen, P., pr., Marstal 172
- Ratenburg, Nic., pr., Brede 157, 206, 381
- Rautenberg, J.W., pr., Hamburg 125
- Ravsted, Slogs hrd., Tdr. pr. 122, 133, 148, 295, 299, 303
- Refslund, H.C., Gestrup 283, 413
- Refslund, Math., gmd., Gestrup 344
- Rchhoff, J. A., pr., Tønder, sen. provst, Åbenrå 102, 124 ff, 128, 129, 134, 151-161, 233, 297 ff, 302 f, 351, 354, 363, 374, 378 f, 381
- Rchhoff, Ph. A., pr., Tønder, sen. Broager 118, 164
- Relche, F.H.J., advokat, Slesvig 41, 44, 74, 382
- Reinhard, F.V., pr., Dresden 125
- Retzius, L.C., svensk pr. 83 f, 135, 264
- Reuss, J.C., societetsforst., Kbh. 67
- Reuter, J.N., pr., Havetøft 62, 111
- Reventlou (Preetz), Fr., greve, politiker 348 f, 352
- Reventlow, Cai, greve 29
- Reventlow, Fritz, greve, Emkendorf 29, 32
- Ribe (Ribe-Seem) 224, 252 ff, 339, 341
- Richtsén, C., borgmester, Tønder 62 f, 84, 118
- Riegels, H.C., officer 360 f
- Ris, Andr., Løgumkloster, sen. missionær 149, 152
- Riis, Andr., gmd., Løgumkloster 148
- Riis, H. Nic., Løgumkloster, sen. missionær 149, 152
- Riis, Johs., Løgumkloster 148
- Riis, Peter, glarmester, Løgumkloster 87 f, 90, 112, 147, 148 f, 160 f, 336
- Rinkenæs, Lundtoft hrd., Tdr. pr. 135 f, 292, 295, 299
- Rise, Åbr. pr. 141, 143, 159, 301
- Rist, J.G., embedsmand, Slesvig 274
- Ritter, V., fabrikant, Flensborg 62, 65
- Roager, Tngln. pr. 222, 229, 234, 243 ff, 247, 334 f, 344
- Rødding-Skrave, Tngln. pr. 224, 264 f, 331 f, 334, 336 f, 341 f
- Rønne, B.F., pr., Lyngby 82, 111 f, 146, 150, 182, 323
- Roentgen, Aug., prædikant, Chrf. 90, 94, 209
- Roentgen, Ph. J., pr., Chrf. 67 ff, 70 ff, 72 ff, 77, 80 f, 82 ff, 88, 91, 94 ff, 107 ff, 125, 131, 132, 135, 136, 138, 146-150, 159, 167, 170, 175, 182, 186 f, 205, 219, 261, 323, 326, 328 ff, 363, 366 f, 382 ff
- Sabroe, Th.M., pr., Tandslet 174
- Salling, S.C., pr., Vonsild 63, 65, 112, 191, 193 f, 197 f, 207, 324
- Scharff, A. 32, 267, 388
- Schlaikier, H.P., pr., Asserballe 175, 306, 360
- Schleiermacher, Fr., professor, Berlin 33, 36, 41, 42, 44, 183
- Schmidt, A., Vilstrup 64
- Schmidt, C.C., pr., Ø. Løgum 154
- Schmidt, G.C.W., pr., Grumtøft 376
- Schmidt, H., gmd., Arrild 249
- Schmidt, H.A., kromand, Vodder 223, 244 ff, 248
- Schmidt, H.P., Løjt 146
- Schmidt, L.N., Vilstrup 89, 95
- Schmidt, P.C., pr., Uge, sen. Bylderup 131 f, 134
- Schmidt, P.H., Vodder, sen. Lærer 244, 246
- Schmidt, P.H., pr., Nybøl 169
- Schrader, J.H., provst, Tønder 115
- Schrader, L.C., pr., Bedsted, sen. Kiel 156, 160, 320, 366, 375 f, 381
- Schröder, F.A., provst, Slesvig 41
- Schröder, L., højskoleforst., Rødding, sen. Askov 342

- Schwartz, W., kandidat 50
- Schøler, H.V.R., pr., Vodder 246, 338, 345
- Seem, se Ribe-Seem
- Siemonsen, L., pr., Kbh., sen. Husby 113, 233
- Simonsen, Anna Cathrine, kniplerske, Alslev 133
- Skast, Tdr. pr. 129, 132, 259, 362
- Skau, A., landmand, Hjartbro 260
- Skau, Laurids, gmd., politiker 214, 283, 289, 310, 311, 317 f, 319, 321, 343 f, 360
- Skau, P., gmd., politiker 312
- Skodborg, Had. pr. 176, 213, 292, 316
- Skou, Nic. P., Vonsild 95
- Skrave, anneks til Rødding, se d.
- Skrydstrup, Tngln. pr. 176, 261
- Skærbæk, Tngln. pr. 65, 79, 218, 221 f, 229, 234, 238 f, 240 ff, 256, 333 ff, 338, 362
- Slesvig by (herunder Fridrichsberg og St. Michaelis) 16, 37 f, 41, 48, 65, 109, 111, 273, 279, 354, 371 ff
- Smed, Per, sandemand, Sommersted 214
- Sommersted, Had. pr. 213 f, 315, 317
- Sonne, H.C., pr., Møgeltonder 260
- Sottrup, Sdbg. pr. 65, 160, 164, 170 f, 304
- Spandet, Tngln. pr. 257
- Spies, J.O.F., regeringspræsident, Gottorp 142, 274
- Starup-Grarup, Had. pr. 190, 315 f, 320
- Steenschwang, P.H., stud.theol., Sønderborg 164 f
- Steffens, M.H., herredsfoged, Nordborg 304, 306
- Steffensen, J., Styding 215
- Stemann, O.J., amtmand, Åbenrå 144
- Stenderup, Had. pr. 194, 199, 203 f, 292, 315, 317, 322
- Stephensen, J., pr., Broager 170, 172, 305, 363, 378
- Stepping-Frørup, Had. pr. 213, 218, 292, 315 f, 322
- Strodtmann, A.H., provst, Haderslev 176 f, 181 f, 207
- Sirodtmann, J.S., pr., Haderslev 102, 183 f, 311, 314
- Svane, O.H., skomager, Svendborg 66
- Sveistrup, H., pr., Rødding 175, 201, 342
- Sønder Bjert, Had. pr. 79, 192, 201 ff, 216, 317
- Sønderborg 16, 102, 162 ff, 167 f, 292, 296, 304
- Sønder Løgum, Kær hrd., Tdr. pr. 80, 119
- Sönnichsen, J.F., pr., Ensted, sen. Højer 128 f, 137
- Sönnichsen, L., Ladellund 88
- Sönnichsen, S., skoleleder, Chrif. 61, 68, 72, 112
- Sørensen, lærer, Vonsild 197
- Sørensen, M., degn, Aller 209
- Sørensen, H.P., gmd., Alslev 133
- Sørensen, P., gmd., Alslev 133
- Sørensen, Rasmus, lærer 200, 204, 228, 341
- Taps, anneks til Aller, se d.
- Tauber, E.G., rektor, Kolding 198
- Terp, Math., gmd., Oksenvad 211
- Tetens, St., biskop, Als og Ærø 173, 306
- Thiess, Wilh., pr., Arnæs 36, 40, 111, 363
- Thisted, Jørgen, pr., Gyrtinge 81, 113, 188
- Thomsen, Chr., professor, Kiel 42, 281
- Thomsen, H., sgfd., Roost 88, 249
- Thomsen, Niels, gmd., Hjarup 200, 204, 212
- Thomsen, Th., stænderdep., Skodborg 331, 343
- Thornum, Niels, lærer, Gasse 240
- Thura, C.E., pr., Ribe-Seem 252 f
- Thysen, Hans 236, 244
- Tietcke, C.G., pr., Fjelstrup 210, 312
- Tillisch, F.F., embedsmand 371, 381
- Tinglev, Slogs hrd., Tdr. pr. 122, 133, 301
- Tislund, anneks til Bevtøft, se d.
- Toflund, Tngln. pr. 261, 332, 334
- Tolderlund, P.J., pr., Vodder, sen. Vonsild 198 f, 312, 362
- Twesten, Aug., professor, Kiel 31 f, 35, 42 f, 111, 127
- Tyrstrup-Hjerndrup, Had. pr. 61, 192 f, 199, 206 f, 216, 315, 317, 320
- Tønder 16, 22, 65, 79, 102, 112, 115 ff, 120, 124, 292, 295 f, 345, 369
- Tønning 65, 78, 80

- Ubjerg, Tdr. pr. 20, 130, 292
 Uge, Lundtoft herd., Tdr. pr. 134, 159, 295, 299, 302
 Ullerup, Sdbg. pr. 164, 169, 308
- Valentiner, C.A., pr., Flensborg 45
 Valentiner, C.A., pr., Rinkenæs 136
 Walter (Walther), J.K., pr., Ballum, sen. Sdr. Bjert 201 f. 258
 Wardenburg, A.v., herredsfoged, Åbenrå 303
 Varnæs, Åbr. pr. 143, 153, 300
 Varnæs-salmebogen 122, 133, 143
 Vedsted, Had. pr. 186, 316
 Wegener, J., højskoleforst., Rødning 337, 342
 Weiland, J.H. 270, 351, 377
 Vejstrup, anneks til Hejls, se d.
 Vent, H.L.A., pr., Hademarschen 38, 40, 101, 112, 125
 Verchen, skomager, Tønning 80
 Versmann, E.F., pr., Itzehoe 46, 51 ff, 281, 351, 355 ff, 376 f. 382
 Westengaard, L.C., pr., Odense 113
 Vester Vedsted, Tngln. pr. 224, 229, 238, 255 f. 331, 334 f. 344
 Wexels, W.A., norsk pr. 256
 Wichern, J.H., tysk pr. 48
 Wied, H.P., handelsbetjent, Åbenrå 147
 Wied, Math., pr., Chrf. 385
 Vietheer, H., diakon, Itzehoe 38, 111
 Wiinholt, H., pr., Moltrup 187 f. 196, 312
 Vilstrup, Had. pr. 102, 185 f. 216, 315 f. 322, 325, 364
 Vind. Peter. kroerjer, Ørderup 261
 Windekilde, Hans, pr., Vilstrup 185
 Windekilde, Jens Peter, pr., Fjelstrup, sen. Vilstrup 62, 65, 96, 112, 178, 185 f. 210
 Windekilde, Niels, pr., Løgumkloster, sen. Vilstrup 148, 185
 Winding, Andr., pr., Rejsby 362
 Visby, Lø pr. 65, 79, 259, 344, 362
 Wittram, R. 394
 Vodder, Tngln. pr. 79, 221 ff, 229, 234, 243 ff, 344
 Wolf, H.E., pr., Magstrup 214, 312
 Wolf, H.S.Th., pr., Kiel 50
 Wollesen, Chr., pr., Broager 170, 361
 Volquardsen, P., konrektor, Haderslev 313
 Volquardts, H.A.F.C., pr., Flensborg, sen. provst 100 ff, 109, 112, 199, 281, 374, 381 f
 Wolter, H.C., emissær, Chrf. 64, 66 f, 77 ff, 82 ff, 85, 87, 92, 96, 118 f, 126, 130 f, 133, 146 f, 148 ff, 169, 182, 192 f, 196, 202, 220 f, 225 f, 232 f, 240, 244 f, 247, 248, 251, 255, 257, 258 f, 260 ff, 383, 392
 Vonsbæk, Had. pr. 189 f, 315, 317, 320
 Vonsild-Dalby, Had. pr. 65 f, 79, 85, 191, 192 f, 197 ff, 216, 224, 292, 317, 322, 324
 Wulff, J.A., pr., Rise 143, 153, 381
 Wulff, Jens, kniplingskræmmer, Brede 157, 301
 Vyff, J., Vonsild 89
- Zruthen, L., pr., forf. 197
 Zillen, H. 51
 Zoega, J.M., pr., Tinglev 133
- Ødis, Had. pr. 194 f, 204 ff, 315, 317
 Ørbech, A., pr., Branderup, sen. Arrild 249 ff, 340
 Øsby, Had. pr. 190, 315, 317
 Østergaard, C.C., missionær 112
 Øster Lindet, Tngln. pr. 224, 261, 264, 331 f. 334
 Øster Løgum, Åbr. pr. 142, 147, 154 f, 158 ff

Forkortelser

Ausg. Schr.	Cl. Harms: Ausgewählte Schriften, ved P. Meinhold, 1955
bd. I, II osv.	De tidligere udkomne bind af dette værk, se s. 440
B.F.B.S.	British and Foreign Bible Society
Bibl. Dan.	Bibliotheca Danica, Sup.: supplementsbind
Chron. Smml.	Chronologische Sammlung (af slesvig-holstenske forordninger o.l. fra 1799), den vigtigste kilde til de anførte daterede forordninger
DBL	Dansk biografisk Leksikon, ved P. Engelstoft, 1933-44
det s.-h. bibs.	det slesvig-holstenske bibelselskab
D.M.S.	Det danske Missionselskab
Dvk.	bladet Dannevirke (fra 1838)
EMT	Evangelisk Missions-Tidende (fra 1844)
Gottorp	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Gottorp (ved kildeangivelser)
Gr.-breve	Breve til og fra N.F.S. Grundtvig, ved G. Christensen og St. Grundtvig, 1924
Htd., Htz.	hertugdømme, Herzogt(h)um; Htzr.: Herzogt(h)ümer
Højskolebreve	Højskolens ungdomstid i breve, ved R. Skovmand, 1960
KB	Det kongelige Bibliotek
Kh.S.	Kirkehistoriske Samlinger
KuSbl.	Kirchen- und Schulblatt (fra 1844)
LA	Landsarkivet, Åbenrå
NKT	Nordisk Kirke-Tidende (1833-40)
Provber.	(Neue Schleswig-Holsteinische) Provinzialberichte (fra 1811)
provreg.	provincialregeringen, egl. den slesvig-holstenske regering
QuF	Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins
RA	Rigsarkivet
Relbl.	Religionsblatt (1829-50)
rdl., Rtl.	rigsbankdaler (dansk mønt), Reichsthaler (slesvig-holstensk kurant); tilsvarende sondres mellem danske mark (mk.) og slesvig-holstenske (Mk.)
Schriften, Schr.	Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I: Grössere Publikationen, II: Beiträge und Mitteilungen
Sdj. Årb.	Sønderjyske Årbøger
Stt., Stz.	Slesvigske Stændertidende, Holsteinische Ständezeitung

Zillen	Cl. Harms' Leben in Briefen, ved H. Zillen, 1909
ZSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte
V.U.	Grundtvigs Værker i Udvalg, ved G. Christensen og Hal Koch, 1940-49

Desuden i sammenhængen let gennemskuelige forkortelser som adr. (adresse(r)), ber., berr. (beretning(er)), cit. (citeret, citat), ev. (evangelisk), Gesch. (Geschichte), Jb. (Jahrbuch), kct. (koncept), Mdskr. (Månedsskrift), prot. (protokol(ler)), sml. (samlinger), S.-H. (Slesvig-Holsten, Schleswig-Holstein), hvortil kommer de s. 426 anførte, der også anvendes i noterne. Betegnelserne for utrykte kilder er nærmere forklaret s. 403 ff.

Errata

- Bd. I,** xxiii linie 8 f.n.: tallene ændres til ca. 230.000 bibler og ny-testamenter (1855)
 32 linie 13-21 f.o.: erstattes af samme tal
 36 linie 16 f.o.: Frøstrup - læs: Trøstrup
 37 linie 6 f.n.: Timring - læs: Gimsing
- Bd. III,** 54 linie 7 f.o.: Nielsen - læs: Sørensen
 232 linie 1 f.n.: 1886 - læs: 1884
 247 linie 11 f.n.: 35 - læs: 34
 393 linie 1 f.n.: 1834 - læs: 1934
- Bd. IV,** 59 linie 4 f.n.: 948 - læs: 1948
 60 linie 13 f.o.: begivenhed - læs: bevidsthed
 134 linie 12 f.o.: J. A. Rehhoff - læs: Ph. A. Rehhoff
 141 linie 8 f.o.: Vest - læs: Øst
 143 linie 1 f.o.: vestlige - læs: østlige
 153 linie 5 f.o.: lederens - læs: ledernes
- Bd. V,** 11 linie 11 f.o.: Randers - læs: Mariager
 70 linie 5 f.o.: Jacobsens - læs: Johansens
 157 linie 11 f.o.: 39 - læs: 30
 235 linie 19 f.n.: tallet 332 slettes
- Bd. VI,** 35 linie 5 f.n.: Hellevad - læs: Hvidbjerg
 41 linie 18 f.n.: 1845 - læs: 1842
 46 linie 5 f.n.: 1943 - læs: 1843

Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede

Oversigt over samtlige bind

- I BIND. Indledning. Vækkelsesforskningens problemer. Af A. Pontoppidan Thyssen. - Vækkelse og kirkeliv i København og omegn (Nordsjælland). Af Kaj Baagø. 1960.
- II BIND. De sjællandske vækkelser: Forsamlingsbevægelsen og baptismen. Sorø, Holbæk og Præstø amter samt Lolland-Falster og Bornholm. Af Knud Banning. 1961.
- III BIND. (To halvbind). De fynske vækkelser: Indledning om Fyns stift af Johannes Pedersen. - Den herrnhutiske bevægelse. Af Knud Ottosen. - Den gudelige forsamlingsbevægelse. Af Johannes Pedersen. - Den langlandske vækkelse. Af A. Pontoppidan Thyssen. 1964.
- IV BIND. De ældre jyske vækkelser: Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815. Af A. Pontoppidan Thyssen. - De stærke jyder. Af Herluf Hegnsvad. 1967.
- V BIND. De senere jyske vækkelser: Indledning om Ribe og Århus stifter. Herrnhutismen i Nørrejylland efter 1815. Af A. Pontoppidan Thyssen. Forsamlingsbevægelsen. Af Frands Ole Overgaard og A. Pontoppidan Thyssen. Grundtvigianismen. Af A. Pontoppidan Thyssen. 1970.
- VI BIND. Nordjylland: Ålborg og Viborg stifter. Af A. Pontoppidan Thyssen. - Den baptistiske vækkelse i Nordjylland. Af Henry Petersen. 1962.
- VII BIND. Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850. 1977.

Redigeret af A. Pontoppidan Thyssen

Bind I-VI er udsolgt. Bind VII er udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og kan rekvireres fra dets sekretariat: Landsarkivet, 6200 Åbenrå. Særpris for medlemmer er excl. ekspeditionsomkostninger 65,00 kr. (Normalpris: 105,00 kr.)

Forsamlingsbevægelsens udbredelse 1815-1850. 1. kort.

Kortet markerer hovedsagelig lægmandsforsamlinger med tilknytning til egentlige forsamlingsbevægelse samt til herrnhutismen, »de stærke jyder« og baptsismen. Det registrerer ikke præsternes indflydelse bortset fra nogle præstedeledede forsamlinger af samme art som lægmandsforsamlingerne (derimod ikke møder i kirker, bibel- og missionselskabsmøder o.l., som blev arrangeret af præster).

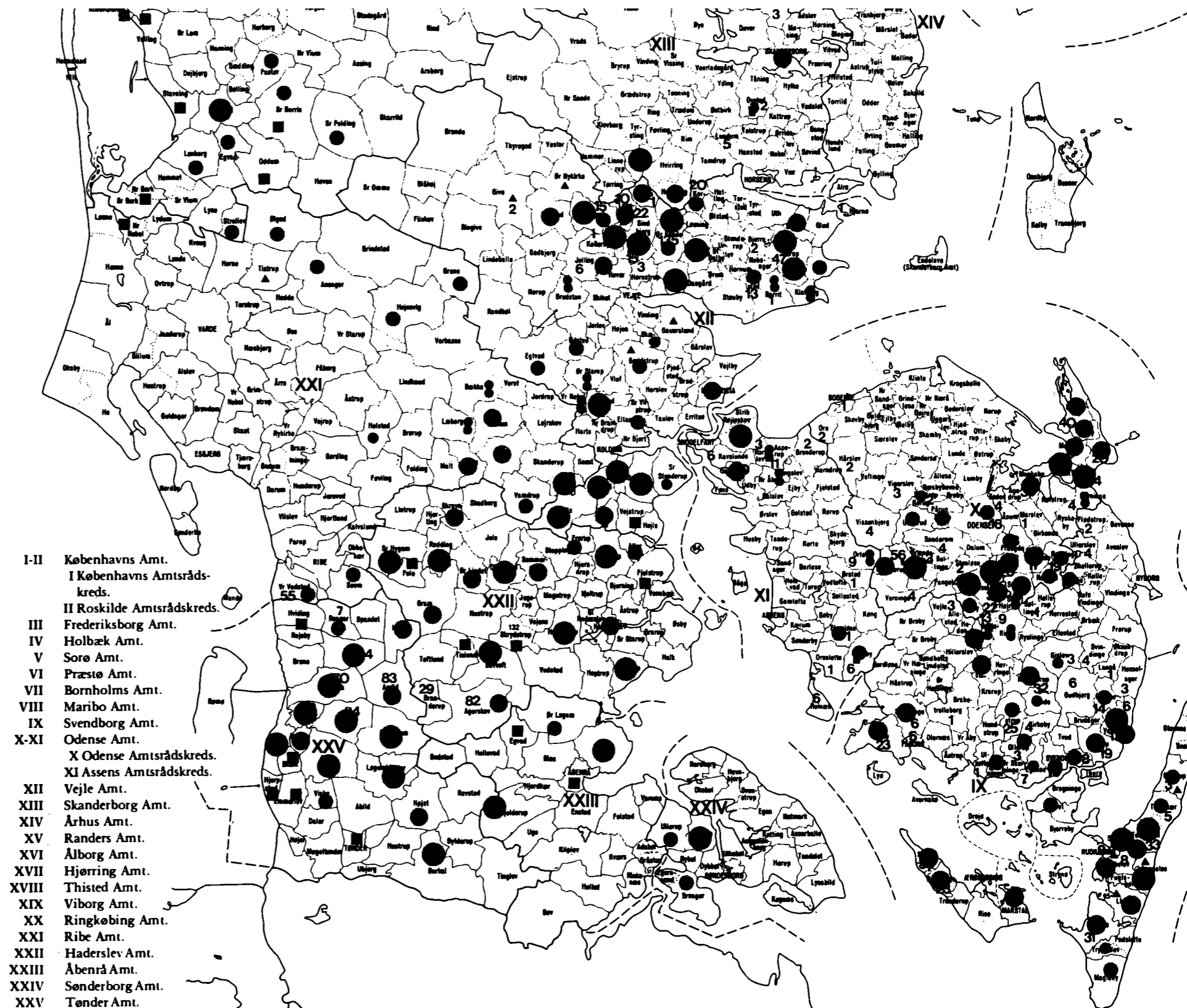
Der ses bort fra enkeltpersoner og helt små kredse og fra forsamlinger før 1815, men begyndelsen af 50'erne medtages visse steder, hvor sammenhængen og kilderne taler derfor (især vedr. baptsismen og på Sjælland).

Tallene angiver antal underskrivere af de vakes adresser 1834-40 (i Sønderjylland kun ritualadr. 1839-40).

Signaturerne beror på en samlet vurdering af de i værket meddelte oplysninger. Ved »hyppige« forstås et større antal, oftest regelmæssige (hver 8., 14. dag el. lign.) i en kortere el. længere periode.

- hyppige større forsamlinger (fra 15-20 til flere hundrede delt.)
- hyppige mindre fors., evt. enkelte større (eller hyppige, men antal og omfang ubekendt)
- et mindre antal fors. (eller flere, men antal og omfang ubekendt)
- 1-2 fors. omtalt
- adsk. vakte, skønsvi eller mindst ca. 10, men fors. ikke omtalt
- adsk. herrnhutisk vakte, skønsvi eller mindst ca. 10, men fors. ikke omtalt
- tilknytning til herrnhutismen (delvis eller total, ofte aftagende)
- ▼ tilknytning til »stærke jyder« (delvis el. total)
- ▲ tilslutning til baptsismen (separat anvendt: mindst 3 gendøbte)

UDSNIT AF GEODÆTISK INSTITUTS KORT: DANMARK 1:500.000
KOMMUNE- OG SOGNEKORT (UDGAVE 1963).
KORTET ER GENGIVET I NEDSAT MÅLESTOKSFORHOLD.
GENGIVET MED GI'S TILLADELSE (A.579/76). GI COPYRIGHT.

- I-II Københavns Amt.
I Københavns Amtsråds-kreds.
II Roskilde Amtsråds-kreds.
- III Frederiksborg Amt.
- IV Holbæk Amt.
- V Sorø Amt.
- VI Præstø Amt.
- VII Bornholms Amt.
- VIII Maribo Amt.
- IX Svendborg Amt.
- X-XI Odense Amt.
X Odense Amtsråds-kreds.
XI Assens Amtsråds-kreds.
- XII Vejle Amt.
- XIII Skanderborg Amt.
- XIV Århus Amt.
- XV Randers Amt.
- XVI Ålborg Amt.
- XVII Hjørring Amt.
- XVIII Thisted Amt.
- XIX Viborg Amt.
- XX Ringkøbing Amt.
- XXI Ribe Amt.
- XXII Haderslev Amt.
- XXIII Åbenrå Amt.
- XXIV Sønderborg Amt.
- XXV Tønder Amt.

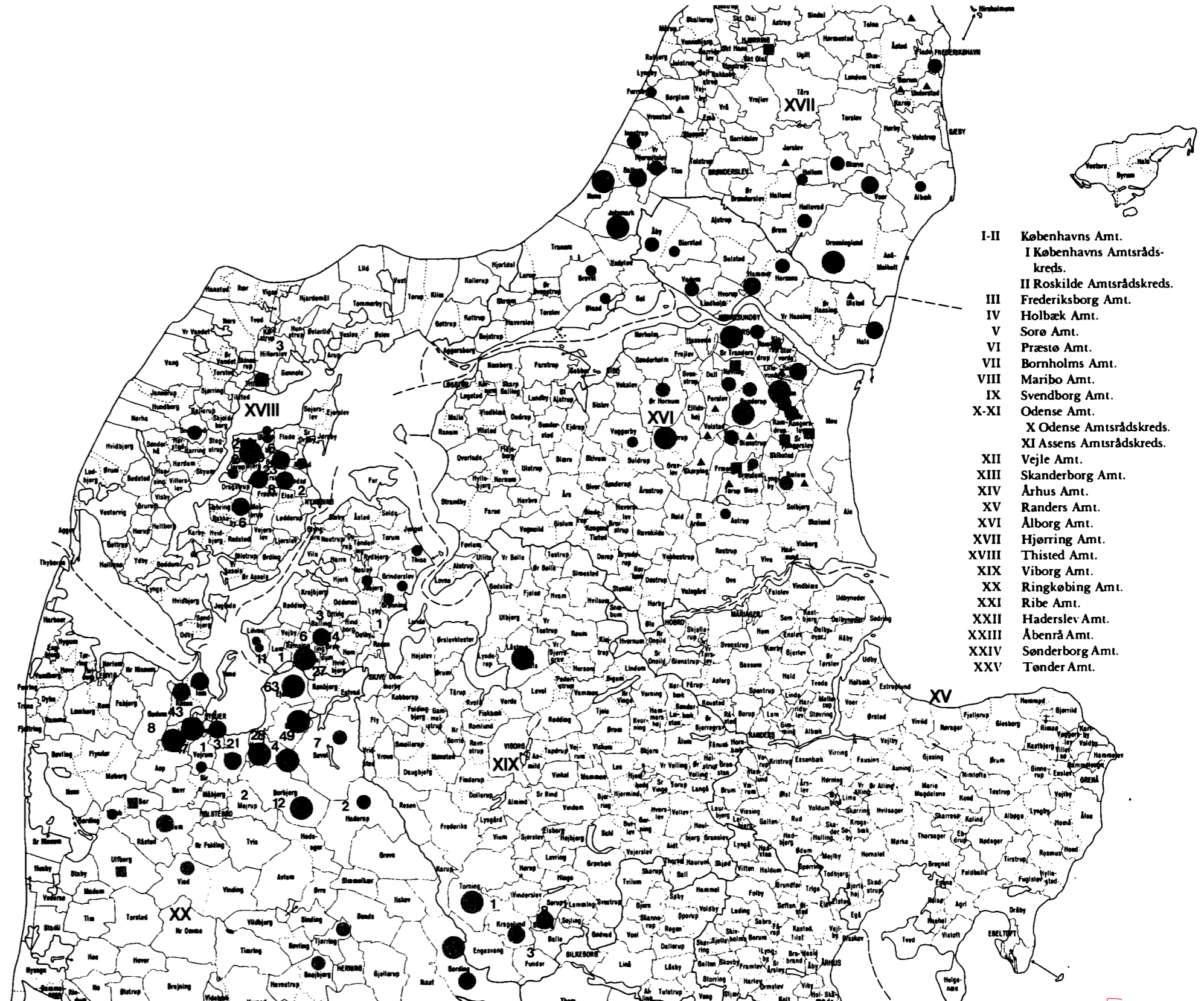
Forsamlingsbevægelsens udbredelse 1815-1850.

2. kort.

- hyppige større forsamlinger (fra 15-20 til flere hundrede deltagere)
- hyppige mindre fors., evt. enkelte større (eller hyppige, men antal og omfang ukendt)
- et mindre antal fors. (eller flere, men antal og omfang ukendt)
- 1-2 fors. omtalt
- adsk. vakte, skønsvise eller mindst ca. 10, men forsamlinger ikke omtalt
- adsk. herrnhutisk vakte, skønsvise eller mindst ca. 10, men forsamlinger ikke omtalt
- tilknytning til herrnhutismen (delvis eller total, ofte aftagende)
- ▲ tilslutning til baptsismen (separat anvendt: mindst 3 gendøbte)

Tallene angiver tilslutningen til de vaktens adresser 1834-39. I øvrigt følges retningslinierne fra 1. kort (i Nordjylland tages dog også hensyn til O. N. Føltveds dagbøger til 1852)

UDSNIT AF GEODÆTISK INSTITUTS KORT: DANMARK 1:500.000
KOMMUNE- OG SOGNEKORT (UDGAVE 1963).
KORTET ER GENGIVET I NEDSAT MÅLESTOKSFORHOLD.
GENGIVET MED GI'S TILLADELSE (A.579/76). GI COPYRIGHT.

Forsamlingsbevægelsens udbredelse 1815-1850. 3. kort.

- hyppige større forsamlinger (fra 15-20 til flere hundrede deltagere)
- hyppige mindre fors., evt. enkelte større (eller hyppige, men antal og omfang ubekendt)
- et mindre antal fors. (eller flere, men antal og omfang ubekendt)
- 1-2 fors. omtalt
- adsk. vakte, skønsvist eller mindst ca. 10, men forsamlinger ikke omtalt
- tilknytning til herrnhutismen
- ▲ tilslutning til baptismen (separat anvendt: mindst 3 gendøbte)

Tallene angiver tilslutningen til ritualadressen 1839. Dog angiver i København tallet 363 tilslutning til andre adresser o.l. 1831-38 (se bd. I, 106), tallet 700 tilslutningen til brødersocietetets forsamlinger, og tallet 360 antallet af baptister i København 1850. I øvrigt følges retningslinierne fra 1. kort.

UDSNIT AF GEODÆTISK INSTITUTS KORT: DANMARK 1:500.000
KOMMUNE- OG SOGNEKORT (UDGAVE 1963).
KORTET ER GENGIVET I NEDSAT MÅLESTOKSFORHOLD.
GENGIVET MED GI'S TILLADELSE (A.579/76). GI COPYRIGHT.

- I-II Københavns Amt.
I Københavns Amtsråds-kreds.
- II Roskilde Amtsråds-kreds.
- III Frederiksborg Amt.
- IV Holbæk Amt.
- V Sorø Amt.
- VI Præstø Amt.
- VII Bornholms Amt.
- VIII Maribo Amt.
- IX Svendborg Amt.
- X-XI Odense Amt.
X Odense Amtsråds-kreds.
XI Assens Amtsråds-kreds.
- XII Vejle Amt.
- XIII Skanderborg Amt.
- XIV Århus Amt.
- XV Randers Amt.
- XVI Ålborg Amt.
- XVII Hjørring Amt.
- XVIII Thisted Amt.
- XIX Viborg Amt.
- XX Ringkøbing Amt.
- XXI Ribe Amt.
- XXII Haderslev Amt.
- XXIII Åbenrå Amt.
- XXIV Sønderborg Amt.
- XXV Tønder Amt.

